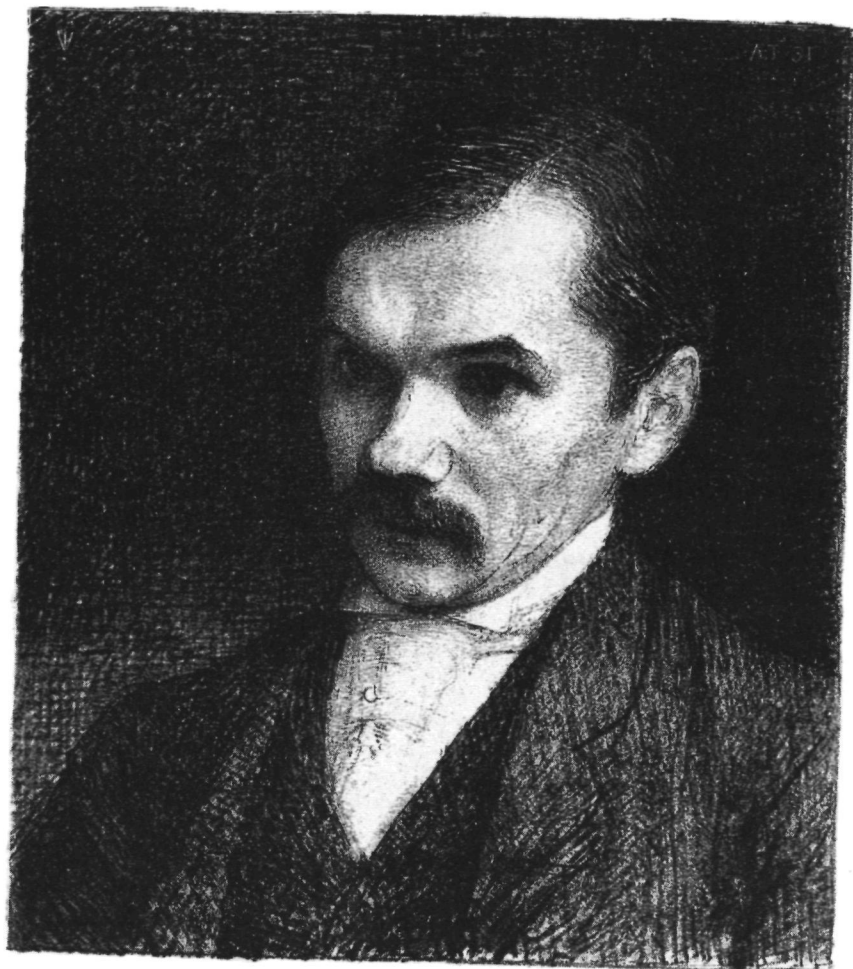

Tweespalt

Tweespalt *Het leven* *van Frederik van Eeden tot 1901*

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren,
in het bijzonder de literatuurwetenschap

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen,
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op
dinsdag 5 juni 1990 des namiddags te 3.30 uur
door

Johannes Henricus Antonius Fontijn

geboren op 9 februari 1936 te Amsterdam

AMSTERDAM EM. QUERIDO'S UITGEVERIJ B.V. 1990

PROMOTORFS

Prof K. Fens

Prof dr W van den Berg (Universiteit van Amsterdam)

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dank zij een subsidie van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en het Amsterdamse Fonds voor de Kunst.

Frontispice: Litho van Jan Veth, gepubliceerd in de *De Amsterdammer* van 12 juli 1891 in de serie 'Bekende Tijdgenooten'.

Copyright © 1990 by Jan Fontijn. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Em. Querido's Uitgeverij B.V., Singel 262, 1016 AC Amsterdam.
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from Em. Querido's Uitgeverij B.V., Singel 262, 1016 AC Amsterdam.

ISBN 90 214 6301 6/CIP/NUGI 321

‘With every day, and from both sides of my intelligence, the moral and the intellectual, I thus drew steadily nearer to that truth, by whose partial discovery I have been doomed to such a dreadful shipwreck: that man is not truly one, but truly two. I say two, because the state of my own knowledge does not pass beyond that point.’ (Robert Louis Stevenson. *The strange case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde*)

Mijn dank gaat allereerst uit naar mijn promotoren K. Fens en W. van den Berg. In stimulerende gesprekken hebben zij mij vanaf het begin geholpen een psychologische barrière van 'tweespalt' en twijfel te overwinnen. Voor hun kritische opmerkingen en vriendschappelijke omgang ben ik hun zeer dankbaar.

Bij het schrijven van mijn biografie was mijn vroegere leermeester W. Gs Hellinga steeds als een streng superego aanwezig. Met genoegen denk ik terug aan zijn inspirerende colleges. Garmt Stuiveling leerde mij in mijn studie de eerste beginselen van het biografisch onderzoek.

Van mijn collega's van de vakgroep Moderne Letterkunde van de Universiteit van Amsterdam dank ik met name Klaus Beekman. Hij heeft mijn gehele manuscript gelezen en deskundig becommentarieerd.

Erkentelijk ook ben ik jegens alle personen en instanties, die mij met raad, daad of belangstelling hebben bijgestaan. In computertechnisch opzicht werd ik geholpen door Bernard Ruijgrok. Belangrijke gegevens, hulp en informatie heb ik ontvangen van mevrouw E. P. de Booy, Emilie Brouwers, Ton Cram-Magré, Evert van Eeden, mevrouw Th. van Embden-Ort, Sjoerd van Faassen, Marko Fondse, M. Galle, mevrouw K. van Gelder-Mauve, Lien Heyting, Klasien Horstman, Francisca van Houtum-van Vloten, J. van Kilsdonk, Mia Leser, H. J. Ortt, mevrouw E. C. Poventud-Boeke, Harry Prick, mevrouw M. Stieltjens-Mauve, D. Veeze en Jan-Dirk de Wyr.

Met genoegen denk ik terug aan het unieke interview dat ik de drie zonen van Nico van Suchtelen heb afgenomen, te weten Hans, Waldo en Guido.

Ik was zeer verheugd, toen ik dank zij Charles van Eeden, de kleinzoon van Johan van Eeden, de beschikking kreeg over de zo belangrijke brieven van Johan van Eeden aan zijn broer Frederik en aan zijn ouders.

De heer J. G. de Bruyn, de bibliothecaris van Teylers Museum, gaf mij als eerste toestemming het archief te raadplegen van het Haarlemse genootschap Democriet, zo belangrijk voor de gegevens over grootvader en vader van Frederik van Eeden.

Het Museum van de Universiteit van Amsterdam gaf alle medewerking bij het verzamelen van informatie en materiaal met betrekking tot Van Eedens studentenjaren.

Verder dank ik het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag, en de gemeentearchieven in Haarlem, Amsterdam en Utrecht.

Zeer dankbaar ben ik gestemd voor het geduld en de medewerking van het personeel van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, met name van de Afdeling Handschriften, waar de collectie Frederik van Eeden beheerd wordt. Carla Faas, Ruth Haag en Lucas Laceulle stonden dag in, dag uit voor mij klaar.

Inhoud

Inleiding en verantwoording 13

Jeugd en puberteit (1860-1878) 27

HOOFDSTUK 1 Jeugdijaren 29

Het dagboek van de vader. De familie Van Eeden. Jeugd in Haarlem. Een verdeeld gezin. Maatschappelijk aanzien. De eerste jaren op de hbs. Vriendschappen en de dood

HOOFDSTUK 2 Idealisering van de kindertijd. De Engelse meisjes

Molony 54

Kreuznach. Eastbourne

HOOFDSTUK 3 De laatste jaren van de middelbare school 73

Een begaafde puber. Oprechtheid. Ruzie

HOOFDSTUK 4 De grote jeugdliefde Henriette Ortt 88

Een romantische relatie. Onduidelijkheid en problemen. De breuk

De studietijd (1878-1885) 107

HOOFDSTUK 5 De student 109

Leven in een grote stad. De medicijnenstudie. Van Eeden en het studentencorps

HOOFDSTUK 6 De literaire wraak 131

De aankondiging van de wraak. De literaire verwerking van de wraak. Gesprekken over het verleden

HOOFDSTUK 7 Nieuwe liefde en nieuwe vrienden 149

Verloofd student. Het literaire genootschap Flanor. De eerste literaire vriendschappen

HOOFDSTUK 8 De grote en kleine Johannes 170

Broer Johan. De kleine Johannes

HOOFDSTUK 9 Contact met een morfiniste in Parijs 185

Ontmoetingen in Parijs. Kennismaking met een hoer

HOOFDSTUK 10 Getrouwd en depressief 203

*Literatuur en wetenschap. Huwelijk. Contacten met Tachtigers. Conflicten met
zijn vrienden*

HOOFDSTUK 11 Psychiater in Amsterdam 230

Ontmoeting met Van Renterghem. Praktijk in Amsterdam. Tanende belangstelling

HOOFDSTUK 12 Tussen geloof en wetenschap. Van Eeden en het
occulte 244

Kennismaking met het spiritisme. Parapsychologisch onderzoek

HOOFDSTUK 13 Vriendschap en kiemen van vijandschap 257

*Verschillende vormen van vriendschap. Een dwepende vriendschap. Een pragmatische
vriendschap*

HOOFDSTUK 14 De bevrijding van het gekooide beest. De sociale ideeën
van Van Eeden rond 1890 274

*Sociale betrokkenheid. Morele vooruitgang. Ethiek en estheticisme. Een ander sociaal
ideaal: het vegetarisme*

HOOFDSTUK 15 De relatie met Betsy van Hoogstraten 296

*Een nieuwe, grote liefde. De zucht tot lyden. Platonische liefde. De gedichtenbundel
Ellen*

HOOFDSTUK 16 De Lieven Nijland-affaire 319

Een practical joke. De onthulling

HOOFDSTUK 17 Het boek van de liefde 328

Een nieuwe vriendin als geestelijke moeder. Johannes Viator. Literatuuropvatting

Mysticus, sociaal hervormer en schrijver (1893-1900) 349

HOOFDSTUK 18 Landlord en mysticus 351

Landheer in Bussum. De definitieve breuk. De Broeders

HOOFDSTUK 19 Naar een groter sociaal gevoel 373

*De geurige wereld van Schijn. Engeland en de Boeren. Kloos in huize Van Eeden. De
Kroniek-polemiek. Toeverlaat voor de jongere generatie. De Muze neemt zelf de pen
ter hand. Lioba of het probleem van ontrouw in gedachten*

HOOFDSTUK 20 Geneesheer van de zieke maatschappij 406

*Voorspel van Walden. Het opzetten van een kolonie. Heldere dromen. Wel en wee in
Walden in 1899 en 1900. De wereld buiten Walden*

HOOFDSTUK 21 Van de koele meren des doods 445

Een moeizame start. De kritiek. Een dubbelzinnig boek

EPILOOG Een voorlopige balans 457
Tweespalt. The strange case

Bibliografie 463

De afzonderlijke publikaties van Frederik van Eeden tot 1940 476

Noten 528

Register 581

Curriculum vitae 592

Summary 593

Inleiding en verantwoording

‘Behalve den man, die de Sarphatistraat de mooiste plek van Europa vond, heb ik nooit een wonderlijker kerel gekend dan den uitvreter.’

Het zal nu ongeveer vijfendertig jaar geleden geweest zijn dat ik deze intrigerende beginzin van het verhaal ‘De uitvreter’ van Nescio voor het eerst met een zekere verbazing las. Ik kon me als Amsterdammer volstrekt niet voorstellen dat er iemand zou bestaan die de Sarphatistraat de mooiste plek van Europa vond. Pas later kwam ik te weten dat Nescio met die man Frederik van Eeden op het oog had.

Nescio had gelijk. Van Eeden, de hoofdpersoon van mijn biografie, is een wonderlijke kerel. En dat is nog zacht uitgedrukt.

Mijn besluit van vele jaren geleden om een biografie over hem te schrijven kwam dan ook in de eerste plaats voort uit nieuwsgierigheid naar deze vreemde persoonlijkheid en naar de merkwaardige rol, die hij in de Nederlandse cultuur en literatuur op het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw gespeeld heeft.

Over de persoon van Van Eeden is altijd al veel te doen geweest. Een Christus werd hij genoemd, die bij tijden een Satan was, een groot schrijver met een bijna geniale intelligentie, een cynische idealist, een Hamlet, een in zijn ijdelheid gekwetste profeet, een weekhartige beul, een narcistische faun, een mislukt genie, een uiterst bekwaam psychiater, een boosaardige ijdelruit, een bedrieger en wat niet meer. Alle denkbare lof en blaam zijn over hem uitgestort. Controversieel was hij altijd. Hoe kwam dat? Waren het zijn ideeën of de verwoording daarvan? Was het zijn raadselachtige persoonlijkheid? De bestaande levensbeschrijvingen, die van G. Kalff jr. uit 1927 en die van Albert Verwey uit 1939, geven daar slechts ten dele een antwoord op. Er bleef altijd een waas van geheimzinnigheid om zijn persoon hangen.

Met het zeer ongelijkwaardige literaire werk van Van Eeden verging het niet veel anders: er werd mee gedweept en er werd de vloer mee aangeveegd. *De kleine Johannes* was jarenlang nationaal en internationaal een bestseller. De roman *Van de koele meren des doods* wordt over het algemeen tot de Nederlandse klassieken gerekend en is enige jaren geleden met succes verfilmd. Daar staat tegenover dat vele andere werken van Van Eeden geen lezers vonden en

vinden. En dat ondanks de verdienstelijke pogingen van H. W. van Tricht en anderen om door studies en tekstuitgaven het literaire werk te verduidelijken en toegankelijk te maken. Een plan in de jaren zestig om zijn verzamelde werken uit te geven ging niet door.

Niet alleen door de wonderlijke en raadselachtige persoonlijkheid die uit zijn werk naar voren komt is Van Eeden voor mij een ideale held van een biografie. Er is nog iets anders dat me fascineert: zijn veelzijdigheid. Hoe hij het klaar speelde zijn literaire activiteiten met zijn medische, psychiatrische, sociaal-economische en andere activiteiten te combineren, is een raadsel. Ik heb in dit eerste deel van mijn biografie geprobeerd al die activiteiten te beschrijven. Natuurlijk heb ik accenten moeten leggen en heb ik niet volledig kunnen zijn. Een niet gering probleem bij de beschrijving was dat ik me als neerlandicus op het gebied van de geschiedenis van psychiatrie en medicijnen en van sociale en cultuurgeschiedenis moest begeven.

Van Eedens veelzijdigheid werd geprezen en bespot. Slauerhoff – en dat is karakteristiek voor hem – waardeerde Van Eedens universele aanleg. Juist door deze aanleg was Van Eeden volgens hem ‘een onrustige’. En hoeveel beter niet was deze ‘heilige onrust’, aldus Slauerhoff, dan ‘een rijk verzadigde rust’!

Van Eeden is altijd een zoeker met weinig innerlijke standvastigheid en een grote dadendrang geweest. Zo’n dynamische persoonlijkheid is voor een biograaf natuurlijk wel een uitdaging, maar de problemen waarvoor hij komt te staan zijn niet gering. Hij zal om de volheid van zo’n leven en de nuances van een dergelijke persoonlijkheid tot zijn recht te laten komen zijn verbeelding moeten gebruiken zonder te kort te doen aan de feiten. Hij staat, zoals Virginia Woolf ooit schreef, voor het lastige karwei om het massieve graniet van de feitelijke waarheid en de ongrijpbare regenboog van de persoonlijkheid naadloos aaneen te voegen.

In het genre van de biografie bestaan er twee tradities: de Amerikaanse ‘bever’- en de Engelse ‘vlinder’-traditie. De bever, de zwoeger, richt zich vooral op de feiten en probeert zijn bronnenmateriaal, dat hij kritisch benadert, zo volledig mogelijk te maken; de vlinder doet meer aan karaktertekening. Ik heb als biograaf een bever willen zijn, die af en toe zijn vlindervleugeltjes aandoet.

Vanaf het begin van mijn onderzoek was ik me bewust dat de verwerking van het zeer ongelijksoortige feitenmateriaal, waarover ik beschikte, problemen zou opleveren. Frederik van Eeden heeft erg veel documenten nagelaten. Na zijn dood in 1932 heeft het Frederik van Eeden-genootschap, opgericht op 26 mei 1934, deze nagelaten papieren ondergebracht in het Frederik van Eeden-museum, dat sedert 3 mei 1936 gevestigd is in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Ik overdrijf niet als ik beweet dat de nalatenschap van Van

Eeden voor de biograaf een goudmijn is: van weinig schrijvers in de Nederlandse literatuur is zoveel bewaard gebleven. Maar ook een goudmijn heeft zijn nadelen: de hoeveelheid is soms wel erg groot en het is beslist niet altijd goud wat er blinkt. Mede in verband met de grote hoeveelheid heb ik besloten om in eerste instantie het leven van Van Eeden tot 1900 te schrijven, dus de eerste veertig jaar van zijn leven tot en met de publikatie van zijn roman *Van de koele meren des doods*. Deze roman zou men in vele opzichten kunnen beschouwen als een synthese in literaire vorm van de belangrijkste elementen van Van Eedens levensbeschouwing tot dan toe. Het jaar 1900, precies op het breukvlak van twee eeuwen, sluit ook in biografisch opzicht een periode af: begin 1901 begint Van Eeden een nieuwe verhouding en sterft zijn vader. Ik hoop in de nabije toekomst in een tweede deel de jaren van 1900 tot zijn dood in 1932 te beschrijven.

Dat er zoveel van Van Eedens papieren bewaard is gebleven, danken wij onder andere aan zijn familie. Hans van Eeden, Frederik van Eedens oudste zoon, heeft veel gedaan om het leven en werk van zijn vader toegankelijk te maken. Zo hebben we de beschikking over de correspondentie tussen Frederik en zijn ouders vanaf het eerste begin. Al vroeg moet in het gezin Van Eeden het besef geleefd hebben dat Frederik een bijzonder kind was, van wie men maar het beste alles kon bewaren. Was het vooral dank zij de moeder, van wie Frederik het lievelingskind was, dat dit gebeurde, of speelde de behoefte aan conserveren van de vader, oprichter van twee musea, een rol? Schoolopstellen, opzetten van toneelstukken, kladhandschriften, lectionotities, collegedictaten, tekeningen, foto's, duizenden brieven en cahiers met dromen en dagboekantekeningen zijn op die manier behouden, allemaal uniek materiaal voor een biograaf. En dan te bedenken dat er in het familiearchief ook interessante documenten van Frederiks vader en grootvader bewaard zijn gebleven, zoals gedichten, lectionotities en beschouwingen over literatuur. Belangrijk voor mijn onderzoek was het vrij uitvoerige dagboek van zijn vader dat tot 1867 loopt. Dank zij dit dagboek werd de figuur van vader Van Eeden mij vertrouwd en kreeg ik zicht op de eerste zeven jaar van Frederiks leven. Al dit bronnenmateriaal in het Van Eeden-archief kon ik nog aanvullen door onderzoek in archieven en medewerking van familieleden en relaties van Van Eeden. Zo heb ik de literaire achtergrond van de familie Van Eeden kunnen verduidelijken dank zij het feit dat ik als een der eersten toegang kreeg tot het archief van het Haarlemse genootschap Democriet, dat zich in Teylers Museum bevindt.

Toen ik enige jaren geleden met de bestudering van mijn bronnenmateriaal begon, was mijn onbevangenheid nog groot. Het lezen in die eerste fase van brieven, dagboeken en andere documenten is een tamelijk onbezorgde bezigheid. Alles is nog open, in principe is alles belangrijk. Knopen behoeven nog

niet doorgehakt te worden. En men behoeft zich alleen te bekommeren om de betrouwbaarheid van het materiaal.

Al gauw werd me duidelijk dat de drie aanzetten tot autobiografie, die Van Eeden tijdens zijn leven publiceerde, betrekkelijk weinig betrouwbare informatie bevatten. De eerste autobiografie, in 1912 in Amerika verschenen onder de titel *Happy Humanity*, toen Van Eeden 52 jaar oud was, is een samenvatting van zijn Amerikaanse lezingen van 1908 en 1909. Van Eeden heeft daarin zo sterk de neiging om zichzelf sympathiek aan de Amerikanen te presenteren, dat het ten koste gaat van het waarheidsgehalte van de informatie.

Betrouwbaarder is de cursus van twintig lessen, die in 1920 verschenen is onder de titel *Literatuur en Leven* en waarin hij de ontwikkeling van zijn werk en denken tot 1896 schetst. Maar evenals in *Happy Humanity* vertoont ook deze terugblik omissies. En ten slotte beschikken we nog – Van Eeden heeft constant de behoefte gevoeld om zich op zijn leven te bezinnen – over opstellen, die hij in de loop der jaren geschreven heeft over zijn ontwikkeling. Zo heeft hij in ‘Mijn Oovergang tot de Kerk’, opgenomen in *Langs den Weg* (1925) zijn bekering tot het katholicisme op het einde van zijn leven beschreven. Het werd geschreven in de laatste periode van zijn leven, toen zijn intellectuele vermogens terugliepen.

De autobiografie is voor de biograaf van alle bronnen het gevaarlijkst. Als bron vloeit de autobiografie het rijkelijkst, aldus Jan Romein, maar haar olie eist van de biograaf de grootste raffineerkunst. Daar in het geval van Van Eeden de autobiografie vaak de kant opgaat van gestileerde introspectie en zelfverdediging heb ik er betrekkelijk spaarzaam van gebruik gemaakt.

Uniek is een andere schriftelijke bron: het verslag van Van Eedens dromen. Van Eeden heeft, voornamelijk door wetenschappelijke interesse gedreven, zijn dromen vanaf 3 mei 1889 gedurende een groot aantal jaren in vier cahiers genoteerd, in 1978 door Dick Schlüter uitgegeven. Van Eeden heeft deze dromen als basis genomen voor zijn droomtheorie, die hij in 1908 eerst in romanvorm, vervolgens in 1913 in wetenschappelijke vorm publiceerde. Bij elkaar hebben we zo’n vijfhonderd dromen tot onze beschikking. Daar kunnen de dromen, genoteerd in zijn dagboek, nog aan toegevoegd worden.

Dromen zijn voor de biograaf natuurlijk buitengewoon gevaarlijke bronnen; men kan er van alles mee aantonen. Aan de andere kant zou het wel erg vreemd zijn zulk persoonlijk materiaal, waaraan Van Eeden zelf zoveel hechte en waarmee men soms onderdrukte gevoelens op het spoor kan komen, niet te gebruiken. Zo viel het me op dat Van Eedens dromen juist die kanten van zijn persoonlijkheid openbaren, die hij overdag hardnekkig wilde verdringen, zoals zijn seksuele obsessies en zijn agressieve neigingen.

En dan zijn er nog de talloze brieven aan en van Frederik van Eeden, in totaal meer dan twaalfduizend, uitstekend bronnenmateriaal, dat mij onder

meer in staat gesteld heeft de verschillende sociale milieus waarin Van Eeden verkeerde op het spoor te komen. Brieven zijn over het algemeen voor de biograaf betrouwbaar materiaal, mits men goed in het oog houdt dat briefschrijvers af en toe de neiging hebben de toon en de inhoud van hun brief af te stemmen op de geadresseerde.

Verreweg de belangrijkste bron waaruit ik geput heb, zijn echter de dagboeken geweest. Van Eeden heeft bijna zijn hele leven een dagboek bijgehouden; hij begon ermee in december 1874 op zijn veertiende jaar. Tot vlak voor zijn dood, toen hij al aan ernstige vormen van geestelijke aftakeling leed, schreef hij erin. Tijdens zijn leven, in 1929, drie jaar voor zijn dood, werden grote delen van dit dagboek in het katholieke tijdschrift *Opgang* gepubliceerd, aanvankelijk onder supervisie van Van Eeden zelf, later door anderen, die daar totaal incapabel voor waren. In 1932 werd het zetsel daarvan gebruikt voor een uitgave in boekvorm in acht delen. Pas in 1971 werd door H. W. van Tricht een betrouwbaarder maar onvolledige editie van het dagboek uitgegeven in vier delen.

Het karakter van het dagboek is door de jaren heen niet constant. De aard van de feiten die Van Eeden de moeite van het noteren waard vond, wisselt nogal eens. In bepaalde perioden, bij voorbeeld de studententijd, zijn er opvallende leemtes. Maar over het algemeen kreeg ik dank zij het dagboek inzicht in zijn lectuur, in het soms moeizaam creatieve proces van zijn literaire werk, in de ontwikkeling van zijn denkbeelden en in zijn relaties.

Maar hoe betrouwbaar is een dagboek, als het gaat om kennis te krijgen over iemands persoonlijkheid? Dagboekschrijvers hebben nogal eens de neiging de nadruk te leggen op crisissituaties in het leven en de meer gelukkige situaties te verwaarlozen, met alle vertekening van dien. Ook Van Eeden zet de zwarte kanten van zijn leven flink aan. Niet voor niets noemt hij ergens zijn dagboek 'een aaneenschakeling van tobberij en verdriet'.

Maar er is nog een dringender reden om in het geval van Van Eedens dagboek de vraag naar de betrouwbaarheid te stellen. Er staan opmerkingen in zijn dagboek, waar hij te kennen geeft dat hij aan de mogelijkheid van een publikatie denkt. En zoals is vermeld, heeft die publikatie ook inderdaad nog tijdens zijn leven plaatsgevonden. We moeten er dan ook rekening mee houden dat Van Eeden af en toe zijn toekomstig lezerspubliek in gedachten had en soms is dat ook heel duidelijk aan te geven. Hij liet zelfs zijn geliefden zijn dagboek af en toe lezen en richtte zich al schrijvend tot hen. Het dagboek krijgt op die momenten meer het karakter van een brief.

Een andere reden het dagboek kritisch te raadplegen heeft te maken met Van Eedens neiging om zichzelf op bepaalde momenten fraaier voor te doen dan hij in werkelijkheid is. Onoprechtheid is hem nogal eens verweten tijdens zijn leven. Herhaaldelijk werd hem aangewreven dat hij de hoge normen die hij anderen oplegde zelf niet haalde. Daar kwam nog bij dat men ook zijn

ambivalente gedrag, zijn wisselen van standpunt en zijn weifelen voor onoprechtheid hield. Onder invloed van die negatieve beeldvorming loopt men het gevaar achter de eenvoudigste mededelingen nog iets te zoeken. Een al te grote nadruk op deze onoprechtheid zou echter onjuist zijn. Meer dan eens verbluft hij de lezer van zijn dagboek juist met zijn eerlijkheid en voorbeeldige zelfanalyses. De vraag is trouwens wat de waarheid in een leven is. Is de biografie de geschiedenis van een leven vanuit het standpunt van de biograaf, is het de geschiedenis van een leven vanuit het gezichtspunt van de held of vanuit het gezichtspunt van zijn omgeving? De ideale biografie is volgens mij de biografie, waarin die drie gezichtspunten zoveel mogelijk worden gecombineerd.

Naast de autobiografie, de dromen, de brieven en het dagboek behoort ook het literaire werk tot het bronnenmateriaal, al is het natuurlijk van bijzondere aard. *De kleine Johannes*, *Johannes Viator* en *Van de koele meren des doods* bij voorbeeld zijn sterk autobiografisch, een voldoende reden om er in deze biografie veel aandacht aan te geven. De relatie tussen werk en leven is daar soms zeer direct. En dat is niet zo verwonderlijk als men weet dat Van Eeden bij het schrijven voortdurend zijn dagboeken raadpleegde. Het literaire werk is natuurlijk nooit te gebruiken als betrouwbare, zuiver feitelijke informatiebron. Het kan de biograaf echter wel in een ander opzicht van nut zijn: het kan hem een hypothese verschaffen over een fundamentele problematiek in het leven van de schrijver. Zo werd ik mede door een niet voltooide versie van *De kleine Johannes* geattendeerd op de mogelijkheid van een sterk rivaliserende houding van Frederik van Eeden ten opzichte van zijn oudere broer Johan.

De poging te komen tot het hoofdthema van een levensverhaal is van fundamenteel belang bij het schrijven van een biografie. Al bij de eerste bestudering en verwerking van mijn bronnenmateriaal merkte ik dat ik voorzichtig enige selectiecriteria hanteerde, voornamelijk van pragmatische aard. Van brieven en dagboeken noteerde ik derhalve het belangrijkste. Maar wat bepaalde wat het belangrijkste was? Moest ik die opmerking van Van Eeden aan zijn moeder noteren of die kindertekening fotocopieren? Gedurende die eerste fase van mijn onderzoek speelden voortdurend allerlei hypothesen en verklaringen door mijn hoofd. Maar ik wilde me nog niet vastleggen, ik was bang Van Eeden te vroegtijdig vast te pinnen. Ik wachtte op het ogenblik dat er zich een plotselinge 'lichtstraal' zou voordoen, het moment waarop ik Van Eeden 'ontdekt' zou hebben, het moment waarop Sainte-Beuve bij het componeren van zijn biografische kritieken 'eureka' placht te roepen. Hoopte ik niet het cruciale crisismoment in Van Eedens leven te vinden, waarin zijn persoon zich in al zijn naaktheid onthulde? Had bij voorbeeld niet Sartre in zijn biografie van Jean Genet zo'n moment van identiteitscrisis gevonden, het moment waarop het leven van Genet een beslissende wending nam en hij een

boef werd? Pas later had ik door dat het aanbrengen van een dergelijk beslissend keerpunt in een leven in de meeste gevallen neerkomt op een simplificeren van de werkelijkheid van een leven, een vorm van reductionisme, die misschien wel een artistieke bevalligheid aan de biografie verleent, maar verder een onnatuurlijke orde aanbrengt in het grillige verloop van een leven. Terecht wordt deze misleidende vorm van verklaring in de Angelsaksische landen 'the critical period fallacy' of 'eventism' genoemd.

Ik wilde het leven van Van Eeden zonder vooroordelen bestuderen, al was het natuurlijk niet mogelijk me geheel los te maken van wat anderen over hem geschreven hadden. Zo speelde de beeldvorming van eerdere beschrijvers van het leven van Van Eeden, die van G. Kalff jr. en van Verwey een rol. Vooral de veelal negatieve beeldvorming van Kalff is zeer uitgesproken. Hij zag in Van Eeden onder andere een romanticus, de Tachtiger die aan zichzelf ontsnappen wil en een pathologische figuur, behept met een 'Gottmensch-complex' en allerlei negatieve karaktertrekken. Zijn biografie van ruim vijfhonderd bladzijden verscheen in 1927, nota bene vijf jaar voor Van Eedens dood. Dat de publikatie toch wel wat prematuur was, daarvan wilde Kalff niets weten. Omdat een biografie met de dood van de held pleegt te eindigen, maakt hij zich op het eind van het boek aan de smakeloosheid schuldig om vooruit te lopen op de dood en begrafenis van Van Eeden. Kalffs boek is een curieus boek, vooral in stilistisch opzicht. Kalff, die graag zijn belezenheid etaleert, heeft de breedsprakigheid en humor van de negentiende-eeuwer en is er voortdurend op uit door een geestige formulering te treffen. Zijn boek, opgedragen aan de Nederlandse jeugd, is echter vóór alles partijdig. Kalff was naar eigen zeggen in 1921 aan zijn biografie begonnen om Van Eeden te verdedigen tegen zijn tegenstanders; hij was aanvankelijk 'dupe van Van Eeden's martelaars-allure'. Maar wat als apologie was begonnen werd op den duur een requisitoir. De te grote partijdigheid verleent het boek weliswaar een zekere levendigheid, maar doet het als biografie mislukken. Ik ben het eens met Dresden, die in *De structuur van de biografie* stelt dat het oordeel over de persoon in een biografie impliciet en open moet blijven; het verglijdt wanneer men het denkt te grijpen. In mijn biografie heb ik dit principe zoveel mogelijk trachten te volgen, al kon ik niet altijd consequent zijn.

Een biografie in de gewone zin van het woord is het boek van Kalff niet te noemen. Zelf gaf hij zijn boek de titel mee: *Frederik van Eeden. Psychologie van den Tachtiger*. Bij het woord 'psychologie' in de titel wil ik een kanttekening maken. Het psychologisch portret, ontsierd al door een teveel aan morele oordeelvellingen, heeft een te wankel basis. Kalff kreeg van Van Eeden geen toestemming om het dagboek en de brieven te gebruiken. Volkomen ten onrechte loopt Kalff wat luchtig over dit probleem heen. Noodgedwongen beperkte hij zich tot Van Eedens werk en wat anderen, vriend maar vooral vijand, over hem beweerden. En behalve hachelijk is dat ook te weinig voor een biografie.

Albert Verwey echter had bij zijn biografie wel de beschikking over het grootste gedeelte van het dagboek. Toen dat dagboek eerst in tijdschriftvorm, later in boekvorm geleidelijk werd gepubliceerd, was hij erin gaan lezen. Het had vele herinneringen bij hem gewekt. Daar hij mederedacteur van *De Nieuwe Gids* was en Van Eedens zwager, waren hun levens nauw met elkaar verbonden geweest. Aan Maurits Uyldert schreef hij op 4 oktober 1932 dat Van Eedens dagboeken hem ongekend veel gegeven hadden. Deze lectuur heeft de grondslag gelegd voor de colleges die hij in 1934 en 1935 in Leiden over Van Eeden gegeven heeft. En het zijn deze colleges, die hij heeft uitgewerkt tot een boek dat in 1939 na zijn dood door zijn dochter Mia werd uitgegeven. Het behandelt het leven en werk van Van Eeden tot 1917, het jaar tot waar het dagboek van Van Eeden toen verschenen was.

Verweys boek is evenwichtiger dan dat van Kalff. Er staan nuchtere oordelen in over het karakter en het werk van Van Eeden. Wie echter zou verwachten dat Verwey als zwager en vroegere vriend en mederedacteur van *De Nieuwe Gids* bijzondere biografische informatie verschaft, rijkelijk zou putten uit zijn herinneringen en zijn brieven, komt bedrogen uit. Wat jammer genoeg ook ontbreekt is de poging het werk van Van Eeden te plaatsen in samenhang met de tijd waarin het ontstond. Wat de invloed was van dat werk en van de persoon van Van Eeden op het Nederlandse publiek blijft onduidelijk. Onbesproken blijft vreemd genoeg ook hoe Van Eedens houding was ten opzichte van de principes van *De Nieuwe Gids* en zijn redacteurs.

Verwey neemt – en dat is typerend voor hem – een afstandelijke houding in. Zijn boek is volgens Garmit Stuiveling de confrontatie van de profeet met de professor. Voor de degelijke Verwey is rust normaal en gezond en voortdurende onrust iets ziekelijks. De verscheurdheid en tragiek van Van Eedens persoon verliezen bij hem dan ook veel van hun allure.

Tijdens mijn onderzoek raakte ik er meer en meer van overtuigd dat de afstand tussen de innerlijke wereld van Van Eeden en mijn gebrekking concept daarvan onoverbrugbaar was, hoewel ik nog steeds naar een sleutel bleef zoeken die toegang gaf tot zijn merkwaardige persoonlijkheid. Ik wilde een visie, waarbinnen de bonte hoeveelheid gegevens hun plaats zouden krijgen. Dit ook in verband met de compositie van de biografie. Tot de dag van vandaag toe, alle postmodernisme ten spijt, blijft het voor de biograaf moeilijk zich los te maken van de hardnekkige mythe in zijn genre: die van de coherente persoonlijkheid. Ik heb wel eens de indruk dat biografieën zo populair zijn, omdat ze over het algemeen de verlangde eenheid van de persoonlijkheid presenteren en het leven voorstellen als een gestructureerd geheel. De biografie wordt voor de lezer dan een compensatie, een soort gips om het gevoel van versplintering in eigen leven tegen te gaan, zoals kioskromantjes vol rijkdom en geluk heel even compensatie zijn voor barre, dagelijkse ellende.

Had Hermans niet gelijk, toen hij in de 'Preamble' van zijn bundel *Paranoia* schreef dat een mensenleven uit een verzameling denkbeelden en bewegingen bestaat, waarvan het meeste voor altijd verloren is? Schreef hij niet dat ten aanzien van de mens niets te bewijzen valt, dat er van hem in doen en laten, in wezen en verschijning, in heden en verleden nog geen schim valt te bekennen van wat hij is geweest? Die conceptie over de onkenbaarheid van de mens belette hem niet een traditionele biografie over Multatuli te maken, al moet ik eraan toevoegen dat de titel daarvan *De raadselachtige Multatuli* luidt.

Dat het genre van de biografie de mythe van de coherente persoonlijkheid benadrukt, heeft misschien te maken met het feit dat de biografie in zijn moderne vorm gemodelleerd is naar de negentiende-eeuwse realistische roman. In dit type roman immers wordt een persoon op de voorgrond geplaatst en vervolgens afgezet tegen zijn omgeving, zijn milieu, zoals dat op een Renaissanceschilderij gebeurt waarin de hoofdpersoon voorop staat, terwijl daarachter, soms via een raam, het landschap en familieachtergronden te voorschijn komen.

Naarmate ik door mijn onderzoek steeds meer vertrouwd raakte met Van Eedens leven, werd het me duidelijk met een kameleontische persoonlijkheid te maken te hebben. Als er zo iets als een persoonlijkheid bestaat, dan was Van Eeden een persoonlijkheid die vaak geen kern leek te hebben, die zich voegde naar zijn omgeving en de mode van de dag, een windvaantje zo men wil, op wie de stormachtige ontwikkelingen van de laat-negentiende-eeuwse maatschappij krachtig inwerkten. Was het om zo'n persoon te beschrijven niet nodig om in plaats van een biografie van het type van een Renaissance-schilderij een biografie van het type van een kubistisch schilderij te maken met een versplinterde persoonlijkheid, waarin allerlei aspecten simultaan aanwezig zijn en waar geen duidelijk middelpunt is? Ik koos voor het Renaissance-model met kubistische toetsjes en ben mij daarbij bewust de diffuse regenboog van Van Eedens persoonlijkheid wellicht te scherpe contouren te hebben gegeven.

Toch zou het te gemakkelijk zijn om Van Eeden alleen maar gebrek aan karakter te verwijten, hem een lege persoonlijkheid te noemen. Het merkwaardige is, dat hij als geen ander de mening van zijn omgeving trotseerde en zijn eigen weg ging. Duidt dat niet op een eigen identiteit? Van Eeden zelf zou wellicht een antwoord hebben geweten op die vraag. Hij heeft een theorie over persoonlijkheid ontwikkeld, waarin hij onderscheid maakte tussen twee persoonlijkheden in de mens. De ene persoonlijkheid, zich bewegend in de wereld van tijd en ruimte, is veranderlijk, blootgesteld als deze is aan causaliteit. De andere, door hem het Zelf genoemd (met een hoofdletter), is los van elk causaal verband, staat boven tijd en ruimte. Dank zij dat Zelf kan de mens zijn eigen leven inrichten en bepalen, zoals een veldheer de bewegingen van zijn troepen bepaalt. Misschien halen we onze schouders op over het meta-

fysische dat Van Eeden aan dat ideale Zelf toekent, maar verder zal waarschijnlijk geen biograaf ontkennen dat een mens ten dele bepaald is door zijn milieu, ten dele afstand ervan kan nemen. Hoe de verhouding tussen vrijheid en onvrijheid precies ligt, kan niemand zeggen. En daarmee wordt ook de status van het verklaren in de biografie dubieus.

Want wat betekent bij voorbeeld iemand verklaren vanuit zijn sociale achtergrond? Zo heb ik nogal wat aandacht gegeven aan het Haarlemse milieu waarin Van Eeden opgroeide. Het valt nauwelijks aan te geven hoe bepalend dit milieu is geweest. Wat men wel kan doen – en ik heb daar het accent op gelegd – is laten zien, hoe Van Eeden op zijn milieu reageerde. Het gaat om wat Dresden in *De structuur van de biografie* het ‘milieu vécu’ noemt, het milieu zoals het door hem ‘geleefd’ is. Er wordt op die manier een actieve rol toebedeeld aan Van Eeden. Ten dele determineert hij het milieu.

Dresden moet in zijn studie niets van verklaren hebben. Verklaren betekent dat men algemene oorzaken noemt, die het individuele leven bepalen. En dat reduceert het leven. Zijn grootste bezwaar is, dat door verklaren het raadselachtige in het leven verdwijnt. ‘Inderdaad mag men van een biograaf eisen, dat hij het leven van zijn held niet verklaart, maar de kring van onzekerheid, van onbepaaldheid, van raadselachtigheid, die het in werkelijkheid had, ook in de biografie handhaaft. Alleen als dat geschiedt, heeft de biograaf het leven van zijn held, zoals dat geleefd is, in de ware zin van het woord begrepen.’ (p. 146)

Dat klinkt redelijk en sympathiek. Natuurlijk zijn de mens en het leven in laatste instantie onverklaarbaar. Maar aan de andere kant weten wij als biograaf meer dan onze held. We weten hoe een leven zich ontwikkelt en afloopt. We weten in sommige opzichten meer dan Van Eeden zelf. We kunnen Leitmotive in zijn leven zien. De grote invloed, die de seksualiteit in zijn leven had en die hij zich maar ten dele bewust maakte, kunnen wij vaststellen. Hoe het slechte huwelijk van zijn ouders doorwerkte in zijn latere leven kunnen we in zeker opzicht aannemelijk maken. Hoe op sommige momenten in zijn leven bij voorbeeld zijn grote eerbij hem parten speelde, zonder dat hij zich dat volledig bewust maakte, hoop ik aan te tonen.

Verklaren heeft door het grote aplomb waarmee het gebeurt een negatieve klank. Terecht zijn er vele bezwaren tegen psychologisch reductionisme in biografieën, waarbij de psychologische kanten van een held of invloeden uit de kindertijd te zeer benadrukt worden ten koste van de historische of sociale aspecten. Beweringen dat iemand aan een oedipuscomplex lijdt zijn nietszeggend, als ze niet met een reeks van feiten ondersteund worden.

Maar ook al mag verklaren in de biografie problematische kanten hebben, een goede biografie zonder enige verklaring lijkt me moeilijk voorstelbaar. Ook een biograaf, die zo nadrukkelijk beweert dat hij níét verklaren wil en alleen maar wil beschrijven, verklaart toch, zij het op een impliciete wijze,

namelijke door de keuzes die hij maakt en de accenten die hij legt bij het schrijven.

Boeiend en leerzaam is het biografieën over één figuur met elkaar te vergelijken. Hoe verschillend wordt per biografie het gedrag van de held of de heldin verklaard! Soms kan een enkel biografisch feit aanleiding zijn tot een bonte waaier van hypothesen. Die verscheidenheid van interpretaties en verklaringen in biografieën over dezelfde persoon is veelzeggend en heeft meestal te maken met de theoretische uitgangspunten van de biografen en het beschikbare feitenmateriaal.

Een vermaard voorbeeld van een pluriforme verklaring van een enkel levensfeit komt uit de Van Gogh-biografieën. Men kent het verhaal dat op zondagavond 23 december 1888 de vijfendertigjarige Van Gogh het onderste gedeelte van zijn linkeroor afsneed en het vervolgens naar een bordeel bracht, waar hij het aan een prostituée overhandigde. Van de meer dan een dozijn verklaringen van het Van Gogh-incident kunnen er zeker een paar geschrapt worden, wanneer we, zoals William Runyan in zijn studie *Life histories and psychobiography* gedaan heeft, ze evalueren op hun logische zuiverheid, hun reikwijdte, hun geloofwaardigheid ten opzichte van andere verklarende hypothesen en hun consistentie met meer algemene kennis over het menselijk gedrag of over Van Gogh zelf. Maar pluriformiteit van verklaringen zal in dit geval zeker blijven bestaan. En daar is niets op tegen. Die diversiteit verrijkt de mogelijkheden voor de biograaf alleen maar.

Verklaren – en dat wordt dikwijls vergeten – betekent nieuwe mogelijkheden zien om een leven te vertellen en beter te vertellen. De biograaf hoopt in de chaos van gegevens nieuwe verbindingen te zien. Ikzelf heb in mijn beschrijving en verklaring van het leven van Van Eeden hier en daar ook gebruik gemaakt van de psychoanalyse. Ik ben me ervan bewust wat een te grove benadering vanuit de psychoanalyse kan aanrichten. De relatie psychoanalyse-biograaf moet volgens mij een platonische zijn: zij is zijn grote vriendin, maar als maîtresse is zij een 'femme fatale'. Met het selectieve gebruik van de psychoanalyse weet ik me in goed gezelschap. Richard Ellmann, de meesterlijke biograaf van Joyce, Yeats en Wilde, stelde vast dat de freudiaanse technieken in biografieën geaccepteerd zijn, al wijst hij op het gevaar dat men doordraaft en trauma's en obsessies ziet waar ze niet zijn.

De psychoanalyse kan onze blik richten. Zij heeft mij ertoe gebracht veel belang te hechten aan de moeilijke positie van de jeugdige Van Eeden tussen twee ruziende ouders en de hechte band met zijn moeder. De psychoanalyse heeft mij ertoe gebracht om gericht gebruik te maken van de ruime hoeveelheid droommateriaal van Van Eeden, de honderden dromen die hij in zijn dromenboek optekende. Zijn verborgen leven, zijn pathologische trekken, zijn seksuele preoccupaties kunnen we beter beschrijven. Juist omdat de laatste in zijn leven zo'n belangrijke rol spelen, ben ik in deze biografie zeer

uitvoelig op zijn liefdeleven ingegaan. Ik heb het altijd verdacht gevonden dat de helden en heldinnen in Nederlandse biografieën zo normaal zijn, ver van alle pathologie. Te vaak zijn de biografen op het publieke gezicht van hun helden gericht en te weinig zijn ze op zoek naar de persoon die schuilgaat achter het masker. We moeten ons verdiepend in een leven op zoek gaan naar wat Leon Edel, de biograaf van Henry James, de 'unconscious myth' noemde, de onbewuste mythe, de drijvende, verborgen kracht achter een leven, de soms martelende ambivalenties. In deze tijd van 'image-building', waarin schrijvers zo hun best moeten doen om in interviews en op de televisie goed over te komen, zal voor de toekomstige biograaf dat zoeken naar het verborgen leven meer dan ooit noodzakelijk zijn. Achter de zich als sympathiek en normaal presenterende persoon kan een gek schuilgaan, achter de zich als getourmenteerde gek presenterende schrijver de meest ordinaire bourgeois.

Juist bij een schrijver als Van Eeden, in zijn tijd bekend bij een groot publiek, is het zaak attent te blijven op zijn verborgen persoonlijkheid. Juist bij hem lopen schijn en wezen, illusie en werkelijkheid op een ondoorzichtige wijze in elkaar over.

Psychologisch reductionisme is, zoals ik eerder heb aangegeven, heel goed te vermijden door ook aandacht te geven aan de sociale en historische aspecten. Tussen de psychische ervaringswereld van een individu en de cultuur waarin hij leeft bestaat uiteraard een sterke band. Hoe in een cultuur over bij voorbeeld de familie, de vrouw of de liefde wordt gedacht bepaalt in hoge mate het psychisch leven van een individu. Voor de negentiende-eeuwse cultuur wordt dit momenteel onderzocht door Peter Gay, hoogleraar geschiedenis in Yale. Van de resultaten van zijn onderzoek heb ik dankbaar gebruik gemaakt. Gay heeft geprobeerd de stereotiepe beeldvorming over de Victoriaanse cultuur te corrigeren en te nuanceren. Kennis van de psychoanalyse en een meestal verstandig gebruik daarvan stellen hem in staat vertrouwd te raken met de soms bijzondere ervaringswereld van de negentiende-eeuwer. Het is een genoegen Gay te volgen in zijn speurtocht naar de strategieën waarmee toentertijd mannen en vrouwen vorm probeerden te geven aan hun driften en verlangens en te zien hoe ze daarbij met grote inventiviteit de strenge normen die de samenleving en zichzelf zich stelden, probeerden te omzeilen. Gay laat zien dat de psychologische verklaring van het gedrag van een enkel individu verruimd kan worden en gezien kan worden binnen de cultuur van een tijd. Ik heb dat gedaan, toen ik Van Eedens ambivalentie en verder zijn zucht tot lijden, zich onder andere manifesterend in de Lieven-Nijlandaffaire, binnen de context plaatste van de fin-de-siècle cultuur en de mystieke traditie op het eind van de negentiende eeuw.

Het ontdekken van dit soort samenhangen en verklaringen gaf het soms moeizame biografische onderzoek voor mij wat kleur en plaatste de vele,

heterogene feiten in een breder perspectief. Ik ben me er echter als biograaf steeds bewust van geweest dat ik vaak met een been op het massieve graniet van de feiten rustte terwijl ik met het andere been de roekeloze stap zette in de richting van de ongrijpbare regenboog der persoonlijkheid. Maar hoe zou ik anders kunnen. Een ‘wonderlijker kerel’ dan Van Eeden heb ik immers nooit gekend.

Jeugd en puberteit

1860-1878

HOOFDSTUK I

Jeugdijaren

‘Geen mensch is zoo goed uit de combinatie van vader en moeder te verklaren als ik.’

HET DAGBOEK VAN DE VADER

Begin juni 1923 vindt Frederik van Eeden, 63 jaar oud, op zolder het dagboek van zijn vader. Hij begint er onmiddellijk in te lezen en is ontroerd; hij heeft het gevoel alsof het zijn eigen dagboek is. Het lezen ervan houdt hem een aantal dagen bezig en brengt hem ertoe na te denken over zijn leven en zijn jeugd, zoals hij dat al zo vaak had gedaan bij het schrijven van zijn autobiografie, zijn dagboek, zijn dromenboek en zijn romans. Tijdens die junidagen in 1923, negen jaar voor zijn dood, probeert hij vast te stellen wat voor mensen zijn vader en moeder geweest zijn. Het juist gevonden dagboek van zijn vader laat hem nieuwe facetten zien van diens persoonlijkheid. Hij wil een rustig verhaal over hem schrijven in de trant van *Van de koele meren des doods* of van *De nachtbruid*. Maar dat plan zet hij van zich af met de overweging dat hij zijn moeder, wier oogappel hij was geweest, niet kan afbeelden zoals ze werkelijk was. Nog steeds domineert de moeder, vier jaar daarvoor op hoge leeftijd overleden, zijn gedachtenleven.

In *De nachtbruid*, gepubliceerd in 1909, had hij een botsing getekend tussen een vader en zijn zoon. Vico Muralto, de zoon van Italiaanse aristocratische ouders, moet kiezen tussen zijn vader en zijn moeder. In deze situatie kiest de zoon voor de moeder en tegen de vader, wat ten slotte de dood van de vader tot gevolg zal hebben. Beide ouders in de roman zijn ‘persoonlijkheden’, dikwijls met elkaar in conflict. Die conflicten worden door Vico Muralto als kind met de grootste aandacht gevolgd zonder dat hij het laat merken. Hij heeft, hoe klein hij ook is, in de gaten dat hij inzet is bij de tweespalt in de familie. De vader doet allerlei pogingen om de zoon los te maken van de moeder, maar haar invloed blijft oppermachtig; de zoon heeft bij voorbaat al voor haar gekozen. En voor de moeder kiezen betekent in de roman kiezen voor zachtheid en liefde, voor geloof en moraal. Kiezen voor de vader betekent kiezen voor ongeloof en wetenschap, voor macht ook, een Nietz-

scheaanse vorm van leven. De vader van Vico Muralto noemt God een grote grappenmaker die de mensen behoorlijk voor de gek houdt. Natuurwetenschappelijke kennis vindt hij het enige houvast in het leven, een wapen en schild tegen priesterlijke leugens.

In een dramatische scène op een zeilschip op de Noordzee wijst de vader Vico op de macht van zijn moeder:

Je moeder heeft je weer in haar klauwen. Zij is een harpij, – ken je die beesten? Half vrouw, half gier. Ze zuigen de helft van je gezonde levensbloed uit en dan vullen ze 't weer aan met gal. Haar afgod is de melancholie en de droefenis. Lijden, pijn, verdriet, kwelling, bitterheid, dat zijn de aartsengelen in haar hemel. Haar eeredienst is de smart, en haar God stelt ze zich voor als een afzichtelijk lijk dat met doorboorde handen en voeten, aan een kruis hangt, vol bloed, wonden, littekens, blauwe plekken, etter, vuil en spog – hoe akeliger en afschuwelijker hoe beter.¹

Dat en nog veel meer zegt de vader tegen de zoon. De vader is woedend dat zijn zoon door zijn moeder naar het levensontkennend christendom wordt meegetrokken en hij wil hem doden. Maar het noodlot keert zich tegen hemzelf en hij komt om door verdrinking.

De grieven van de zoon tegen zijn vader zijn velerlei. Volgens de zoon spreekt de vader over seksualiteit gevoelloos en klinisch. Dat blijkt uit de wijze, waarop de vader de zoon seksueel voorlicht. In *De nachtbruid* wordt dit voorlichten als een dramatisch moment in het leven van de zoon gepresenteerd. Het veroorzaakt bij hem een grote walging van seks; hij is voortaan niet meer in staat lichamelijke en geestelijke liefde in harmonie met elkaar te brengen. Dat is volgens hem de schuld van de vader.

Maar Vico Muralto blijft na de dood van zijn vader twijfelen. Was het wel terecht, zo vraagt hij zich af, dat hij zijn vader weerstond en de zijde van zijn moeder koos? Als zijn vader nu eens gelijk had gehad? Als zijn moeder nu eens zijn liefde niet verdiende? Bovendien was bij nader inzien het beeld van de vader voor Vico niet altijd geheel duidelijk. Zo was de vader niet altijd antikerkelijk geweest. Een andere onduidelijkheid was of de vader bij de opvoeding van zijn zoon door liefde werd gedreven of door mensenhaat en revanchegedachten. Was het revanche op alle mensen die hem te slim af waren geweest: de priesters, de burgerlijke filisters en de vrouwen?

De twijfel van Vico Muralto doet denken aan die van Frederik van Eeden zelf in 1923, toen hij het dagboek van zijn vader las. Een intrigerende vraag is in hoeverre de relatie tussen ouders en zoon, zoals deze in de fictieve wereld van *De nachtbruid* wordt beschreven, karakteristiek is voor de relatie tussen Van Eeden en zijn ouders. Zijn er feitelijk en structureel parallellen tussen roman en biografische werkelijkheid?

Laten we de oude Van Eeden, lezend in het journaal van zijn vader en

omziend in spijt, verlaten en op zoek gaan naar de verloren tijd van zijn jeugd en proberen tot een reconstructie te komen van het verleden en het verhaal schrijven over zijn ouders, waartoe hijzelf niet meer kon komen.

DE FAMILIE VAN EEDEN

Frederik Willem van Eeden werd op 3 april 1860 in Haarlem geboren. Op die dag noteerde zijn vader in zijn dagboek:

‘Wat moet ik U toeroepen klein wezen, lief kind, mijn tweede zoon!

Uw vader is op 30 jarige leeftijd nog niet met de wereld en het leven verzoend. Maar een zegen heb ik voor U. Gij zijt mijn kind: ik heb U lief, mijn klein gezin heb ik lief en ik wil alles trotseren om de booze streken, die de wereld nog speelt, af te wenden.

Ik heb gehoopt U in een ruim onbekrompen bestaan te ontvangen.

Mijn hoop is teleurgesteld.’¹

Frederiks vader had in 1860 wel enige reden om somber te zijn: met het bloembollenbedrijf, dat hij sinds de dood van zijn vader Jan Arie van Eeden op 30 augustus 1858 had overgenomen, ging het niet voor de wind. Hij was ontevreden over zijn personeel en twijfelde bij voortduring of hij wel geschikt was om zo’n bedrijf te leiden.² Zijn vrouw Neeltje beschuldigde hem dagelijks van gebrek aan vlijt. Het is heel goed mogelijk dat een van de eerste geluiden die de kleine Frederik in zijn wiegje heeft opgevangen, de verwijtende stem van zijn moeder is geweest, die de vader aanspoort de handen uit de mouwen te steken voor zijn kleine gezin en niet te suffen boven zijn geleerde boeken. De jonge vader, melancholiek van aard, vaak ten prooi aan depressies, voelde zich, daar hij maatschappelijk nog weinig bereikt had, een verschoppeling. Op 27 juli 1860 (zijn zoon Frederik is dan nauwelijks vier maanden oud) noteerde Van Eeden senior in zijn dagboek:

Ben ik niet van mijn geboorte een verschoppeling geweest? Mijn vader hield niet van mij, mijne moeder is goed maar zwak – mijn kind, gaat langzamerhand tegenover mij staan – mijn jongste alleen lacht – maar lacht tegen iedereen! Mijn vrouw valt mij somtijds zoo hard.³

Overdreef de vader hier? Was hij inderdaad een verschoppeling sinds zijn geboorte? Dank zij het dagboek, dat hij van 1853 tot 1867 bijhield, van zijn drieëntwintigste tot zijn zevenendertigste jaar, kunnen we ons een beeld vormen van de persoonlijkheid van de man die in vele opzichten zo bepalend is geweest voor het leven van zijn zoon Frederik.

Vader Frederik Willem van Eeden, ook wel Frits genoemd, werd op 26 oktober 1829 in Haarlem geboren.⁴ Zijn vader Jan Arie van Eeden kwam uit een befaamde Haarlemse bloemkwekersfamilie. Al in de eerste helft van de achttiende eeuw was er sprake van een zekere Ary van Eeden, bloemkweker

aan 't Geldeloze Pad (thans Van Eedenstraat) in Haarlem. Deze achttiende-eeuwse voorvader trouwde in 1734 met een dochter van een bloemkweker, Jannette Groenewout. Het echtpaar kreeg veertien kinderen, onder wie Arie van Eeden (1750-1808), die ook bloemkweker werd en in 1776 met Jacoba Schermer trouwde. Een van hun kinderen was Jan Arie van Eeden (1794-1858), de vader van Frits. In deze familie van bloembollenhandelaren was het vanzelfsprekend dat ook Frits, de enige zoon in een gezin dat verder vier dochters kende, bloemkweker zou worden.

Frederik van Eeden heeft zijn grootvader Jan Arie van Eeden getypeerd als een bescheiden, vriendelijke, humoristische man met een groot literair talent maar zonder zakeninstinct.¹ Hij hield van hyacinten, tulpen en vooral van dahlia's en zijn grootste genoegen was om te midden van zijn bloemen aan de Kleine Houtweg op een zonnige dag zijn pijpje te roken en wat te peinzen. Frederik van Eeden, die zijn grootvader nooit gekend heeft, overdrijft, als hij hem een in zijn Engelstalige autobiografie een 'considerable literary talent' toeschrijft. Wie de vele met sierlijke hand geschreven ongepubliceerde delen literatuur van de grootvader doorbladert, kan vaststellen dat zijn ijver 'considerable' was, maar dat hem verder alle talent ontbrak.

Jan Arie van Eeden was na de dood van zijn eerste vrouw, van wie hij twee dochters, Jeanne en Mas, had, in 1825 hertrouwd met de nicht van zijn vrouw, E.J. van Andel. Hij had uit dat tweede huwelijk behalve Frits nog twee dochters, Annet en Jeantje. Die zusters van Frits waren de befaamde tantes, bij wie Frederik als kind zo vaak in de schitterende tuin speelde. Of grootvader Arie altijd zo vriendelijk was als kleinzoon Frederik ons wil doen geloven, valt te betwijfelen. Uit het dagboek van Frits komt hij te voorschijn als een mopperende man, die zijn zoon voortdurend achter de voddens zit en hem wijst op zijn maatschappelijke plichten.

De grootvader was een gerespecteerde Haarlemmer met talloze maatschappelijke functies. Hij was behalve bollenhandelaar en een ijverig literator ook factor van de aloude rederijderskamer 'Trou moet blijcken', een gewaardeerd lid van het literair genootschap Democriet, president van de vereniging Oefening in Wetenschappen, gevestigd in het Sint-Pietershuis, bestuurslid van de Industrieschool in de waag en niet te vergeten secretaris van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid.² Deze Maatschappij, waarvan de doelstelling uit de naam is af te leiden, was in 1777 opgericht en was in het begin van de negentiende eeuw in verval geraakt door de economische malaise. Pas na de Belgische opstand kwam daar verandering in.

Jan Arie van Eeden had zijn zoon wel naar het gymnasium gestuurd maar niet verder laten studeren, daar hij niet in het bloembollenbedrijf gemist kon worden. Frits was leergierig en zat als kind al in de boeken.³ Zijn hele leven zal hij als een echte autodidact openstaan voor allerlei aspecten van het

I

2

3

4

1. Geboortehuis van Frederik van Eeden op de Kleine Houtweg in Haarlem.

2. Het tweede ouderlijk huis op de Gedempte Oude Gracht nummer 103.

3. Jan Arie van Eeden, de grootvader van Frederik, in 1851.

4. M. P. van Andel, de eerste vrouw van Jan Arie van Eeden.

wetenschappelijke en culturele leven. Evenals zijn vader dichtte hij. Met zijn vrienden G. de Vos en S. C. Raven had Frederik van Eedens vader een clubje gevormd waar werd gedicht. In 1852 hadden ze een tijdschriftje voor poëzie en proza opgericht met de weinig uitdagende naam *De Bywagen*.

De jonge Frits van Eeden was een enthousiaste wandelaar; hij dwaalde graag door de duinen rond Haarlem of door de tuinen van zijn vader. Door zijn vriend De Vos werd hij als volgt in rijm beschreven:

Mij dunkt, ik mag U nog aanschouwen,
Het trouwe stokje in de hand,
De grijze jas met wijde mouwen,
De broek die om de knieën spant,
't Eenvoudig omgeslagen boordje,
De zwarte toegestrikte das,
En 't groen geknoopte horlogekoordje,
Waarom 'de knol' bevestigd was.
De laarzen door de togt bestoven,
Het vest tot boven toegeknoopt,
De pet op 't achterhoofd geschoven.¹

Hij was gefascineerd door de botanie; met name het veldwerk trok hem aan. Samen met zijn vriend Ekama maakte hij een grote wandeltocht op zoek naar zeldzame bloemen en kruiden. Maar ook in theoretisch opzicht weerde hij zich. In 1849 won hij een prijsvraag, uitgeschreven door de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, over de oorzaak van 'rot' in de narcissteelt en de middelen om die te voorkomen. Het antwoord van de twintigjarige werd in het tijdschrift van de Maatschappij opgenomen.²

Het Van Eeden-archief in Amsterdam bewaart de cahiers waarin Frits van Eeden, gedreven door grote weetgierigheid, zijn veelsoortige bijdragen schreef. Avond aan avond moet hij na afloop van zijn werk op de bollenvel-den bezig zijn geweest om te studeren en te schrijven. Hij schreef al zijn gedichten en traktaten op zijn sombere kamertje in zijn ouderlijk huis, waar hij, zoals hij in zijn dagboek bekende, geen vrijheid kende. De cahiers bevatten vertalingen van Engelse literatuur (onder meer uit *Tristram Shandy* en een essay van Lamb). Van zijn favoriete schrijvers, zoals Jean Paul, Emerson, Lamartine en Goethe noteerde hij vele citaten. Hij schreef lange essays over het Nederlandse blijspel en over de Nederlandse poëzie in de achttiende eeuw. Evenals zijn vader was ook Frits van Eeden lid van Oefening in Wetenschappen, waar hij een lezing hield over *Der Geist in der Natur* van de Deen H. C. Oersted.

Wetenschap is zijn grote liefde, maar tegelijk wilde hij ook dichter zijn. Gevoel en verstand moeten, zo schreef hij in 1853, geen polen zijn, maar in de

mens tot harmonie komen. Aanvankelijk nam hij het dichterschap zeer serieus op; hij vond zichzelf absoluut geen dilettant. Waarom zou een professor, dominee of rector zichzelf wel een echt schrijver mogen noemen en hij niet, vroeg hij zich af.

Een belangrijke datum in het leven van de vader van Frederik van Eeden was 23 april 1850, toen hij voor het eerst binnenkwam in het enigszins geheimzinnige dichtgenootschap Democriet, waar een bont gezelschap van Haarlemse mannen regelmatig bijeenkwam om aan poezie te doen.¹ Hij werd er ingeschreven onder de spreuk 'Die lagchend leeft en lagchend sneeft; Hij is 't die ware wijsheid heeft.' Van Eeden senior, die ooit verklaard heeft dat hij een groot deel van zijn opvoeding aan dit gezelschap te danken had, was produktief. Niet minder dan zeventig gedichten schreef hij in de loop der jaren voor Democriet. Hij heeft zich tussen de andere dichtende Democrieten ongetwijfeld op zijn gemak gevoeld, zoals dat ook het geval was met zijn vader Jan Arie. Er waren avonden van Democriet waarop vader en zoon beiden de gedichten ten gehore brachten die ze thuis hadden geschreven.

Kenmerkend voor het genootschap Democriet, dat naar de cynische filosoof Democritus was genoemd, was het parodiëren en becommentariëren van allerlei instituties en personen. Alles op rijm, tot de notulen van de vergaderingen toe. Op die vergaderingen, die beurtelings bij een van de leden aan huis werden gehouden en afgesloten werden met een souper, moet een stevig glas zijn gedronken. Ieder lid had een dichterlijke schuilnaam. Die van grootvader Arie was Starter, die van zoon Frits was Pieter Spanjaard. De opdracht bij elke bijeenkomst was aan de hand van tevoren opgegeven eindrijmen en themata gedichten te maken. Zo'n veertien jaar lang, vanaf zijn entree in 1850, rijmelt de vader erop los over de meest heterogene onderwerpen, onder andere over de aristocratie, over de tocht met de stoomboot van Haarlem naar Amsterdam en over de paus. Mocht de vader ooit nog romantische verwachtingen gehad hebben een groot dichter te worden, dan moeten die verwachtingen spoedig in de burgerlijke sfeer van het gezelschap van dilettant-dichters verdwenen zijn. Wie de notulenboeken en de soms lange gedichten van Democriet leest over lokale gebeurtenissen of nieuwigheden in stad en land, moet keer op keer vaststellen hoe provincialistisch de mentaliteit was. De vader van Frederik van Eeden werd hier de gelegenhedsdichter, die hij zijn gehele leven gebleven is. Het lukte hem niet met zijn gedichten door te dringen in jaarboeken en almanakken. Van enige doorwerking van zijn lectuur (onder anderen de Duitse romantici, Shakespeare, Lucretius, Dante en Goethe) in zijn eigen werk is geen sprake. Democriet hield in 1869 officieel op te bestaan, maar de mentaliteit van het gezelschap bleef behouden in het gezin van Frits van Eeden, waar bij feestelijke gelegenheden door de gezinsleden – en Frederik zou daar enthousiast aan meedoen – druk gespot en gerijmd werd.

Democriet had in literair opzicht geen enkel niveau en had die intentie ook niet. Het genootschap had vooral een sociale functie en zorgde er voor, dat Frits van Eeden zijn kennissenkring kon uitbreiden en met vooraanstaande Haarlemmers als A. C. Kruseman en de familie Enschedé in contact kwam.

Er was nog een ander gezelschap in Haarlem waar Frits van Eeden aanvankelijk met grote verwachtingen naar toe ging, namelijk de Haarlemsche Debating Society. Het intellectuele niveau van deze in januari 1853 opgerichte vereniging, waarvan Busken Huet en J. T. Buys, de latere Leidse hoogleraar, lid waren, was veel hoger dan dat van Democriet. Frederik van Eedens vader heeft maar even aan de debatten over maatschappelijke en culturele onderwerpen kunnen deelnemen – hij staat als lid ingeschreven van 25 april 1853 tot 11 augustus van dat jaar – en moest toen tot zijn spijt, zoals uit zijn dagboek blijkt, bedanken.¹

In diezelfde zomermaanden van 1853 veranderde zijn leven; hij werd verliefd op Neeltje van Warmelo, een meisje uit Leiden, vier jaar jonger dan hij, van wier verstand hij hoog opgaf. Op 9 juli 1854 was de verlovingsfeest.

Neeltje van Warmelo was afkomstig uit een milieu van dominees. Haar vader Gerhard van Warmelo, wiens laatste standplaats Gouda was, was zelf zoon van een dominee. En Neeltjes moeder, Christina Deliana ten Bosch, was dochter van een Vlaardings predikant. Neeltjes vader behoorde niet tot de streng orthodoxe theologische groepering; hij was meer vrijzinnig, zoals ook zijn vader dat was geweest.² Het was een sociaal bewogen man, betrokken bij de armenzorg en de prediking onder de gevangenen van Gouda.

Neeltje kwam uit een groot gezin. Haar broer Abraham werd wijnkoper, Willem, een andere broer, ging naar Indie als soldaat, waar hij in de oorlog tegen de Balinczen verwond werd. Frederik van Eeden herinnerde zich later hoe apetrots hij als kind geweest was, toen deze oom in een mooi uniform en met zijn martiale, door de zon verbrande gezicht vol met littekens op verlof in Nederland kwam.³ Een lievelingsbroer van Neeltje was Nicolaas, ook al een dominee. Hij had in Leiden gestudeerd. Speciaal voor diens studie was de familie, toen vader Van Warmelo op 19 mei 1850 overleed, naar Leiden verhuisd. Neeltjes broer kon daar studeren dank zij de financiële hulp van een broer van zijn vader, Willem van Warmelo, een rijke reder uit Vlaardingen. Het was de oom bij wie Frederik van Eeden als kind meermalen zou logeren.

Nicolaas van Warmelo vertrok in 1862 naar Zuid-Afrika, waar hij als dominee in Transvaal carrière zou maken. De grote belangstelling van Frederik van Eeden later voor Zuid-Afrika, met name voor de strijd tussen Boeren en Engelsen in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw, kwam door die oom. Van Eeden kon van zijn moeder, die jaar in jaar uit met haar broer gecorrespondeerd heeft, de laatste nieuwtjes en ontwikkelingen in Zuid-Afrika vernemen.⁴

Op 2 oktober 1856 trouwden Frits van Eeden en Neeltje. De leden van

Democriet legden voor die gelegenheid met veel gedichten en illustraties het leven van de bruidegom vast. Het echtpaar ging op de Kleine Houtweg nummer 31 wonen. Of het een huwelijk uit liefde was, valt te betwijfelen. Een week voor zijn trouwen noteerde Frits het volgende in zijn dagboek:

Mijn huwelijk is een waagstuk, het waagstuk van Prins Maurits bij den slag bij Nieuwpoort.¹

Een weinig inspirerend begin! De onzekerheid zat hem in zijn maatschappelijke positie en zijn vrouw. Hij vond het vernederend dat hij alle weken aan zijn vader geld moest vragen. Zijn vrouw was vanaf het begin van hun huwelijk dominerend. Een paar maanden na de huwelijksluiting moest hij vaststellen:

Zij mint mij wel, doch minder om mijzelven dan om mijn geslacht. Op mijzelven heeft zij veel te zeggen. Ik had geen moed enz. enz. en zij beschouwt zichzelf als onfeilbaar in zekeren zin.²

Frederik van Eedens vader komt in zijn dagboek van die jaren te voorschijn als een gefrustreerde jongeman. Hij vindt zichzelf lui, genotzuchtig, onhandig in gezelschap en maatschappelijk mislukt. De toestand was weinig rooskleurig, toen op 2 augustus 1857 een zoon werd geboren die de naam Johan Adriaan kreeg.

Op 30 augustus 1858 overleed zijn vader en Frits stond voor de niet geringe taak om de slechtlopende bloemkwekerij over te nemen. Vanaf 1859 volgde hij zijn vader op als secretaris van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid. Hij had die functie al een tijdje waargenomen toen zijn vader met zijn gezondheid sukkelde.

Op 25 juli 1859 verhuisde de familie naar de Kleine Houtweg nummer 23, het huis waar Frederik op 3 april 1860 geboren werd.

JEUGD IN HAARLEM

De uitbreiding van de familie maakte de vader erg nerveus. Met het bloembollenbedrijf ging het zo slecht, dat de vader het gevoel had dat er een vloek op lag. Hij vroeg zich zelfs af of hij zijn stand moest verlaten en op een bovenhuis moest gaan wonen. Neeltje gaf hem te kennen dat hij zijn durc lidmaatschap van Democriet zou moeten opzeggen. Zover is het blijkbaar niet gekomen. Op 20 oktober 1863 kwamen de Democrieten bijeen in huize Van Eeden, waar Frederiks vader een parodie ten beste gaf naar aanleiding van de vraag: hoeveel jonge juffrouwen zijn er in Den Haag 's nachts na twaalfuur wakker. De driejarige Frederik is misschien wakker geworden toen de leden tijdens het souper hun liederen zongen.

In die eerste jaren van de jaren zestig blijft de vader steeds maar klagen over zijn leven, zijn maatschappelijke positie en het foeteren van zijn vrouw.

Hoe schril contrasteren de getuigenissen van de vader in zijn dagboek met de idyllische herinneringen van Frederik van Eeden aan de eerste jaren van zijn leven. De woning met de bloemkwekerij aan de Kleine Houtweg, juist buiten Haarlem, was volgens hem een heerlijke plaats om te dromen. Precies als sommige andere Haarlemse families hadden de Van Eedens een theehuisje, waar ze op zaterdag naar toe trokken. Op tweeënvijftigjarige leeftijd ziet Frederik nog de kleine optocht voor zich van vader, moeder en de twee jongens, die de mandjes droegen met levensmiddelen erin, en achteraan de kat met zijn staart omhoog. Daar aan de oever van het Spaarne dronken zij dan thee, plukten vruchten en genoten van het leven. In zijn autobiografie *Happy Humanity* schreef Van Eeden: 'everything was eminently peaceful and provincial.'¹ Provincialistisch zal het zeker geweest zijn, maar of alles bij nader inzien zo vreedzaam was is de vraag.

De vader mocht dan wel klagen over de tegenslagen in zijn werk, hij had het toch heel wat beter dan de meeste andere Haarlemmers. Haarlem, omstreeks 1860 een stad van 27 000 inwoners, was in sociaal opzicht in een deplorabele toestand.² Er heerste bij velen bittere armoede; veertig à vijftig procent van de Haarlemmers was gedurende de jaren vijftig tijdelijk of continu in de bedeling. De hygiënische omstandigheden waren allerbedroevendst. Werkeloosheid was een vast patroon dat pas na 1870 doorbroken zou worden. In 1867 werd op een vergadering van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, afdeling Haarlem, gesproken over het volksvoedsel. Er waren leden op de vergadering die van mening waren dat hoger loon een betere voeding tot gevolg zou hebben. Het voorstel voor verhoging werd afgewezen, omdat de meerderheid oordeelde dat de arbeider zijn extra-inkomsten toch aan drank en vertier zou verkwisten.³ Ongetwijfeld zal Frederik van Eedens vader, gezien zijn conservatieve opvattingen, zich bij die meerderheid hebben aangesloten. Uit zijn dagboek blijkt dat hij van het nut van de Maatschappij, waarvan hij zelf secretaris was, nauwelijks overtuigd was. Die Maatschappij zou volgens hem zelfs gevaarlijk zijn, als ze machtiger zou zijn. De industrie was in zijn ogen in Nederland een vreemd element. Alleen huisindustrie kon hij accepteren. De directeur van een ijzerfabriek stond bij hem niet hoger aangeschreven dan een scharenslijper.⁴ Het zijn meningen die hij in verband met zijn functie natuurlijk alleen in zijn dagboek durfde spuien. De voorkeur van vader Van Eeden voor het kleinschalige en voor het agrarische lijkt een prelude op de opvattingen van zijn zoon Frederik aan het einde van de eeuw bij de stichting van de kolonie Walden.

Aan de buitenkant leek het Haarlem van Frederik van Eedens jeugd een vriendelijk stadje. Toen H. P. G. Quack, de schrijver van het imposante werk *De socialisten*, in juli 1860 met zijn werk op de provinciale griffie in Haarlem begon, was hij bij eerste aanblik bekoord door de stad.

2

1. F. W. van Eeden, de vader van Frederik.

2. Moeder van Eeden en haar kinderen Frederik en Johan.

3. Johan en Frederik van Eeden (rechts, negen jaar oud).

3

In de onmiddellijke nabijheid gelegen van het eeuwen-heugend bosch, den Hout, met de statige Spanjaards-laan, omringd door een warande van lusthoven, beemden en wandeldreven, die slechts eindigden waar de glooiende duinen de zee tegenhielden, was het mij alsof die bruin-roode stad met haar oude hooge kerk regelrecht uit een bloemen-perk oprees. Trouwens zoo had Jacob van Ruisdaal, twee eeuwen geleden, Haarlem als in vogelvlucht van de hoogten bij Overveen over weilanden en bleekerijen gezien. Er lag daarbij nog zoo iets vredigs over haar marktplein, haar grachten en haar straten. Door kleine spionnen gluurden naar buiten zoete gezichten, die zelve niet opgemerkt wilden worden. Alles scheen er rustig en in evenwicht.¹

Het woord 'scheen' is terecht.

De bekende Italiaan Edmondo de Amicis, over wiens boeken Frederik van Eeden als jongen zo enthousiast was, vond het bij zijn bezoek aan Haarlem in 1873 bijzonder rustig in de stad.

Men hoort geen geruis van fabrieken, geen geratel van wagens, geen geroep van uitventers. De hele stad heeft een eigenaardig voorkomen van aristocratische afgemetenheid en kuise koketterie, die de nieuwsgierigheid in hoge mate prikkelen, zodat men rondsloentert en voort-sloentert zonder zich te vervelen, alsof men toch eindelijk het een of ander aardig geheim zou ontdekken, dat de hele stad voor vreemdelingen verborgen wil houden.²

Ook hier een façade, een spanning tussen 'schijn' en 'wezen'. En zoals de stad achter haar voorkomen van aristocratische afgemetenheid en kuise koketterie sociale wantoestanden verborg, zo verborg het gezin Van Eeden achter de schijn van familiegeluk de werkelijkheid van ruzie en onvrede.

EEN VERDEELD GEZIN

Vader Van Eeden zou zich in zijn maatschappelijke rol ontpoppen als een ondernemende man vol goede ideeën. In zijn privé-leven echter was hij, zo blijkt uit zijn dagboek, een angstige, verbitterde en melancholische persoonlijkheid met uiterst conservatieve ideeën op sociaal gebied. Hij predikte een soort darwinistische survival of the fittest. Ontwikkel zoveel mogelijk de beschaafde klasse en de anderen zullen vanzelf volgen, meende hij. In Democriet dichtte hij een lofzang op de aristocratie. De aristocratie werd door hem geprezen, omdat zij 'het laag gewoel des volks' verachtte en uit de hoogte om de aarde lachte.³

Democratisch denkend was vader Van Eeden zeker niet. Op arbeiders keek hij neer en hij vergeleek ze met dieren. Het volk kon niet regeren, zou eeuwig een beschermer nodig hebben. En hij vroeg zich af wat de Franse

revolutie aan vooruitgang had gebracht. In zijn ogen zijn democratische principes een troost voor de middelmaat.

Van de filantropen moest hij niets hebben; ze verstoorden door hun bijstand volgens hem de maatschappelijke orde. In een botanische beschrijving van woekerplanten vergeleek hij deze planten met mensen die parasiteren. Die categorie was volgens hem een ramp voor de mensheid.¹

De afschaffing van de slavernij boezemde de vader angst in. In een gedicht uit 1861, waarin een gesprek tussen een vader en een zoontje wordt beschreven, vreest de vader, dat de negers naar Nederland zullen komen, nu ze vrij zijn.

En dan zult ge nog beleven;
Dat wij zwarte burgemeesters
Zwarte Controleurs-Ontvangers,
Zwarte dienders en Commiezen,
Zwarte docters en professors,
Zwarte predikanten krijgen
En misschien een zwarte koning
Want wij leven in vooruitgang.²

Misschien niet toevallig is dit lange gedicht in de vorm gegoten van een gesprek tussen vader en zoon. Meer dan eens heeft vader Van Eeden, zoals we verderop zullen zien, door vragen van zijn nieuwsgierige zoon Frederik gelegenheid gehad om zijn ideeën over leven en mensheid te spuien. Toen bij Frederik van Eeden in de jaren tachtig het sociale gevoel doorbrak, moest hij zich ontdoen van de conservatieve ideeën waarmee hij van kindsbeen af via zijn vader vertrouwd was. Onbekend is wat de sociale ideeën van de moeder waren. Had zij de betrokkenheid bij het lot van de armen, waarvan haar vader als dominee blijf had gegeven? Als dat het geval was, dan zou het verschil in sociale opvattingen tussen de ouders een van de aanleidingen geweest kunnen zijn voor de vele ruzies tussen hen.

Die verschillen waren er zeker op godsdienstig gebied. Uit het dagboek van de vader blijkt dat er van het christelijke geloof uit zijn kindertijd omstreeks zijn twintigste jaar weinig over was. 'Ik geloof aan geen kerk op aarde', noteerde hij in zijn dagboek. Hij verlangde naar de tijd, waarin de 'mensen kerken zijn voor zichzelf'.³ Wel meende hij dat het christendom nog doorwerkte in zijn morele overtuigingen en idealen; het beheersen van zijn lichaam, het beoefenen van naastenliefde en leven zonder angst voor de dood stonden immers centraal in zijn leven. Een ding stond voor hem vast: als de slaafse doorsneechristenen wilde hij niet zijn. Hoe inferieur en genotzuchtig zijn de christenen uit zijn omgeving, verzuchtte hij in zijn dagboek. Hij walgde van hen. Zich verdiepend in atheïsme en de materialistische filosofie,

constateerde hij dat een zedelijke atheïst hoger stond dan een zinnelijke gelovige. Soms is hij gecharmeerd van het katholicisme, soms ook van het boeddhisme. Dat laatste onder invloed van Schopenhauer. Steeds meer raakte hij ervan overtuigd dat de god der christenen niet bestond en dat de ware god intelligentie was. Verbazingwekkend is het dan ook niet, dat hij al in het begin van zijn huwelijk niet naar de kerk ging. Dit in tegenstelling tot zijn vrouw.

Het gevolg daarvan was dat er in het gezin Van Eeden een strijd gevoerd werd tussen de dichterlijk-wijsgerige, anti-christelijke gezindheid van de vader en het matte, min of meer conventionele geloof van de moeder. In dat conflict – door de vader ooit de dertigjarige oorlog genoemd – was de moeder het sterkste.¹ Zo kon het gebeuren dat de kinderen met de moeder naar de kerk gingen en dat ze thuis onthaald werden op een spottend commentaar van de vader op het geloof. Van een intense geloofsbeleving bij de jonge Frederik van Eeden was geen sprake:

Ik heb als kind ook leeren bidden, zooals dat in protestantsche kringen gebeurt. 's-Morgens, voor en na het middagmaal en des avonds. Ik herhaalde hetzelfde gebedje, en het had geen werkelijkheid voor mij. Het was een onverschillig ding.

Maar wèl had ik, al zeer jong, ja! zoo lang als mij heugt, het besef van een hoog Weezen dat mij liefhad en leidde.²

Het dilemma, waarvoor Frederik als kind stond, moet groot geweest zijn. Moest hij zich inzake geloof solidair verklaren met zijn vader of met zijn moeder? De verwarring moet voor hem des te groter zijn geweest, omdat de vader niet consequent was in zijn geloof en er later op zou staan dat Frederik zijn catechisatie zou voltooien. Men ziet, ook in dit opzicht zijn er parallellen te trekken tussen *De nachtbruid* en de biografische werkelijkheid.

Frederiks vaders afkeer van het christendom werd gevoed door zijn ontdekking op vijftientwintigjarige leeftijd van het filosofische materialisme en door zijn grote verering van de wetenschap. Hij las Moleschott en Friedrich Buchner. Toch was hij geen materialist pur sang. Zijn filosofie was door de jaren heen idealistisch en vooral geïnspireerd op Schopenhauer, voor wie hij als een van de eerste Nederlanders een mateloze bewondering had. Hij schreef in februari 1857 de Duitse filosoof een fanbrief en vroeg daarin om een portret. Schopenhauer antwoordde hem welwillend en schreef hem over zijn band met Nederland. Spinoza en Descartes waren zijn geestelijke voorgangers. Schopenhauer, wiens grootvader in Holland was geboren, herinnerde zich als kind in 1803 in Haarlem te zijn geweest.³

Geheel à la Schopenhauer zag de vader van Frederik van Eeden het leven als een waan en schreef hij in zijn dagboek over egoïsme, medelijden en pessimisme. Uit alles is te merken dat filosofie voor hem bij uitstek het middel was om zich staande te houden in de wereld en zich boven de mensen te verheffen.

Wij moeten de vleugelen des geestes vrijhouden om altijd gereed te zijn, den kleingeestigen modderpoel te ontvlieden. Wij moeten onze kracht stellen tegenover de kracht die ons naar beneden trekt.¹

Zijn idealistische filosofie was voor hem een compensatie voor het verloren christelijk geloof. Frits van Eeden geloofde aan iets oneindigs, aan een onzegbare zuiverheid in de mens, vooral verbonden met de jeugd. Hij beschouwde het leven op aarde als een afwijking van een hogere en zuiverder staat van zijn, een soort vergissing, een val van de zuivere intellectuele beschouwing naar hartstocht en egoïsme. Zijn geloof in iets oneindigs in de mens ging bij hem gepaard met verontwaardiging over de wijze waarop deze zelfde mens zijn mogelijkheden misbruikte, al hield hij evenals Schopenhauer de mogelijkheid open dat de mens zich ooit zou vervolmaken.² Dertig jaar later zou zoon Frederik op ongeveer dezelfde leeftijd als zijn vader zijn idealistische filosofie ontvouwen en zich evenals zijn vader teleurgesteld tonen in de mensheid en zich in de traditie stellen van het negentiende-eeuwse vooruitgangsgeloof.

Schopenhaueriaans was de wereldverachting en de mensenhaat van de vader; hij zag de mens als een egoïst en vergeleek de maatschappij met een gekkenhuis en een hol van wilde beesten. De maatschappij, vond hij, bederft een deel van onszelf, of beter, verbindt ons zo met anderen dat we niet meer onszelf kunnen zijn en ons leven bepaald wordt door onze omgeving. Onthullend is deze momentopname van het Haarlemse leven door de vader, gemaakt op drieëndertigjarige leeftijd – zijn zoon Frederik is dan twee jaar oud –:

Het leven op *eene* zelfde plaats met *eene* zelfden werkkring, koopen, verkoopen, brieven schrijven en boekhouden, dat is de hel. Men wordt door elkaar op de vingers gezien, geestige avonturen ontbreken geheel: men wordt slaaf van die conventionele kruideniers-zedelijkheid. Het schoone, het romantische, het dichterlijke is verloren. Met akelige mannen moet men omgaan, complimenten maken en visites en zoo helpen bijdragen om die oude wijvenwereld, die vervelende maatschappij in stand te houden.³

De mensenhaat van de vader spitste zich vooral toe op de vrouw. Op grond van de slechte ervaringen met zijn vrouw kwam hij tot grove kwalificaties van de vrouwelijke sekse, waarbij ongetwijfeld de lectuur van de vrouwenhater Schopenhauer hem tot steun was. Van Eeden senior was ervan overtuigd dat de vrouw een lager wezen was dan de man. Als de vrouw niet goed in toom werd gehouden, werd ze volgens hem een gevaarlijk dier.

Haar aard is valsch, trouweloos, onbeschaamd. Met haar uiterlijk schoon probeert zij de man te lokken en eenmaal gevangen is hij haar rampzalige prooi.⁴

Hij ontwikkelde een strategie om de vrouwen te bedwingen.

Om vrouwen en kinderen te beheerschen moet men zich eerst aan hen gelijk maken en dan langzaam en voorzigtig de trapsgewijze ontwikkeling van het dierlijk tot het geestelijk leven nog eens met hen doorloopen. Daar ze fijne opmerkers zijn, zullen ze weldra onze meerderheid erkennen.¹

Het valt op hoe dikwijls de vader vrouwen met dieren vergelijkt, zoals hij eerder ook arbeiders met dieren had vergeleken. Toen hij in de trein naar Den Bosch een vrouw ontmoette en deze begon te huilen, toen hij haar medelijdend aanzag, waren dat volgens hem tranen van een slaaf die een vrije aanschouwde:

Er was eene geheimzinnige overeenkomst tusschen het medelijden dat mij toen bezielde en dat, wat ik ondervond bij den aanblik van een verstandig dier.

De meest eminente mannen hadden volgens hem vier mogelijkheden: slaaf van de vrouw zijn, scheiding, voortdurende oorlog of de vrouw als slavin behandelen. Hij koos voor het laatste.

Deze agressieve houding was gebaseerd op angst. Zo meende hij dat zijn vrouw in staat was om hem te vermoorden. Alle vrouwen konden dat volgens hem. En hij vergeleek zijn vrouw met Lady Macbeth, maar paste er wel voor op zelf Macbeth te zijn.

Deze haat en angst waren ongetwijfeld ook gebaseerd op de destijds wijd verbreide angst voor de seksualiteit. Hoezeer de seksualiteit hem beangstigde blijkt uit het dagboek, waarin hij zichzelf opdrachten gaf zich te beheersen en niet toe te geven aan onanie. Toen hij als jongeman in mei 1854 Parijs bezocht, stond de stad hem tegen en had hij afschuw van haar onzedelijkheid. In zijn dagboek noteerde hij:

Vol afschuw van de onzedelijkheid en hare gevolgen, altijd mijzelven de minste gedachte, de minste wellust verwijtende had ik een gruwel van dat land der wellust...²

Cats waardeerde hij, omdat deze voor en na zijn huwelijk niets met andere vrouwen had. Het leven had hem geleerd dat zinnelijk genot strijdig was met de goddelijke bestemming van de mens. De mens was het dichtst bij zijn bestemming als hij zich beheerste. Maar 's nachts in de droom wilde de beheersing wel eens verslappen. Zo droomde hij eens dat zijn meisje hem vertelde dat zij twee jaar in een harem had gezeten. Op zijn vraag of zij de favoriete van de haremheer was geweest, werd hij tot zijn spijt wakker. Is het een wonder dat, als de droom zulke gevaarlijke beelden kan oproepen, vader Van Eeden, precies zoals zijn zoon later, zich heeft beziggehouden met de droomtheorie, met name met de wijze waarop een mens zijn droomleven onder controle kan houden en kan sturen?

Recapitulerend kunnen we vaststellen dat Frederik van Eeden opgroeide in een gezin waarvan de vader een sociaal en seksueel gefnuikte man was, vol

angst en agressie. Zijn troost in de steeds oploeiende strijd met zijn vrouw waren zijn dagboek en zijn filosofische lectuur. Zijn afkeer van zijn omgeving met alle conventies kon hij slechts spuien door wat te kankeren in zijn dagboek en door in het dagelijks leven, zoals zijn zoon heeft medegedeeld, naar buiten te treden met sarcasme en ironie. En deze 'cynische' filosoof, een ware volgeling van Democritus, was verder een keurige burger van Haarlem, die, opgejaagd door zijn vrouw, zijn uiterste best deed maatschappelijk aanzien te verwerven.

Het kon niet anders of bij de machtsstrijd op vooral godsdienstig gebied tussen Frits van Eeden en zijn vrouw Neeltje waren ook de kinderen betrokken. Een paar keer registreerde de vader in zijn dagboek of bij ruzies de kinderen wel of niet voor hem partij kozen. In de 'dertigjarige oorlog' tussen de ouders kon het niet uitblijven dat er zich partijen vormden in het gezin: Johan, de oudste, zou voor zijn vader kiezen en tegen zijn moeder, terwijl Frederik voor de moeder koos en tegen de vader. Maar dat is een geleidelijk proces geweest dat eerst op het einde van Frederiks puberteit in uitgesproken vorm aan de dag trad en dat in de loop van de jaren tachtig vervolgd zou worden, toen Frederik van Eeden afstand probeerde te doen van de 'vaderwereld' met ongelof, wetenschap, kil rationalisme en mensen- en vrouwenhaat en koos voor de 'moederwereld' van het christelijke en de naastenliefde. Tot die tijd moet de wereld van de vader fascinerend geweest zijn voor de jeugdige Frederik, zeker toen de vader in de loop van de jaren zestig meer en meer door zijn successen als algemeen secretaris van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid en als wetenschapsman aan prestige won.

MAATSCHAPPELIJK AANZIEN

Aan de botanie, de favoriete hobby uit zijn jeugd, bleef Van Eeden senior verknocht. Door de jaren heen schreef hij met grote regelmaat zeer leesbare botanische opstellen in het tijdschrift *Album der Natuur* en in het jaarboekje van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In 1866, toen Frederik zes jaar oud was, publiceerde zijn vader een artikel over de flora van de Hollandse duinen.¹ Hij voert de lezer over de paden, buigt zich over de afzonderlijke plantjes, beschrijft de schitterende uitzichten en onderbreekt af en toe zijn onderhoudend betoog ofwel met generaliserende uitspraken over de mens en het Hollandse volkskarakter of met een historische uiteenzetting.

Zoals zovelen van zijn beroemde tijdgenoten ging vader Van Eeden uit van de indeling in superieure en minderwaardige mensenrassen. Zoals Spencer, Darwin en Alfred Wallace idealiseerde hij het blanke, Germaanse ras.² Nederland achtte hij bedreigd door het gevaar van de opdringende oostelijke

volken, vooral omdat de oostelijke volken 'eigenlijk veel meer Slavisch dan zuiver Germaansch bloed' hebben.¹

In een ander opstel, een jaar later, beschreef hij de natuur van Haarlem en de bossen van het Kennemerland. Hij weet in de Haarlemmerhout precies het enige plekje aan te wijzen, waar de zeldzame blauwe hyacint nog groeit.

Zijn visie op de natuur was romantisch; graag schreef hij over de middeleeuwen. Zijn voorkeur ging uit naar de ongerepte natuur, het onkruid; van de door de mens veredelde bloemen en planten moet de bollenhandelaar Frits van Eeden weinig hebben.

De botanische activiteit van Frederik van Eedens vader was groot. In 1868 werd hij redacteur van het standaardwerk *Flora Batava* en in 1870 publiceerde hij *De botanie van het dagelijksch leven*. Hij was van mening dat wie de botanie wilde leren liefhebben, in zijn jeugd de planten moest zien in de vrije natuur. Het was dan ook vanzelfsprekend dat Frederik zijn vader vergezelde op zijn botanische wandelingen. Hij mocht zijn vader helpen om, zwerfend door de duinen, velden en tuinen, planten en bloemen te verzamelen. Thuisgekomen bogen vader en zoon zich over de inhoud van het botaniseertrommeltje en determineerden hun vondsten. Wat zal er op die wandelingen niet besproken zijn tussen hen! In *Happy Humanity* herinnert Frederik van Eeden zich dat hij op tienjarige leeftijd aan de hand van zijn vader liep en het gesprek inleidde met de woorden: 'Vader, laten we nu weer over de natuur en de mensheid spreken.' Hij herinnerde zich met name de nauwelijks zichtbare glimlach van zijn vader daarbij, die deze onmiddellijk onderdrukte om de kinderlijke trots van het kind niet te kwetsen.² Die gesprekken moeten belangrijke momenten in het leven van de jonge Frederik geweest zijn. Hoe vertrouwd werd hij op die manier met het wereldbeeld van zijn vader. Het werd een deel van hemzelf, een basis voor zijn denken en voelen in zijn latere leven. Ongetwijfeld heeft de vader alles goed aan zijn zoon kunnen uitleggen; zijn populair-wetenschappelijke publikaties bewijzen wat een goede didacticus hij was.

Frederik was als kind niet alleen bij de botanie betrokken. Zijn vader was ook uitvoerder van twee ambitieuze projecten: het opzetten van het Koloniaal Museum en van het Museum voor Kunstnijverheid. In 1864 had hij van het hoofdbestuur van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid de opdracht gekregen om een verzameling van koloniale voorwerpen bijeen te brengen.³ Hij had het altijd betreurd dat families zich niets gelegen lieten liggen aan geerfde schelpen, opgezette dieren en uitheemse gebruiksvoorwerpen die uit Indie waren meegenomen. Hij had er met de Utrechtse hoogleraar W. J. Gunning over gesproken en deze was vervolgens in de weer geweest om het hoofdbestuur te overtuigen om tot collectievorming over te gaan. En dat was gelukt.

De jonge secretaris, die zelf nooit in Indie was geweest en daar ook nooit zou komen, liet er geen gras over groeien. Alles wat hij te pakken kon krijgen

sloeg hij vast op in een kamer van zijn huis. Er begonnen zich al gauw geïnteresseerden te melden en de bel van huize Van Eeden stond niet stil. Een van de eerste voorwerpen die binnenkwamen, was een pijl en boog, waarmee Frederik mocht schieten, en verder ook een pasar in miniatuur. Prachtig speelgoed voor de twee kinderen. Er kwamen zendingen in grote kisten van geurig kamferhout die door het gezin met eerbied en grote verwachting werden geopend. Frederik hielp zijn vader met het uitpakken, het ordenen en etiketteren. Hij poetste de klewangs en de krissen en sorteerde de honderden houtsoorten en vezelstoffen.¹

In 1865 lukte het Van Eedens vader het leegstaande Paviljoen Welgelegen, het voormalige paleis van koning Lodewijk Napoleon aan de Haarlemmerhout, te krijgen. De steeds groeiende collectie kon nu ondergebracht worden. Dat samenbrengen en ordenen van de collectie verschaftte niet alleen de vader persoonlijke voldoening, maar stemde ook zijn principalen tot tevredenheid. In de tweede helft van de jaren zestig moet het in maatschappelijk opzicht met de familie beter zijn gegaan. In 1866 werd de bloemkwekerij verkocht aan de in Haarlem bekende bloembollenfirma Krelage.² Alle aandacht kon de vader nu richten op de botanie, het secretariaat van de Maatschappij en op zijn koloniale project.

De opening van het Koloniaal Museum op 13 juli 1871 in tegenwoordigheid van de Minister van Kolonien en de burgemeester van Haarlem was een feest van de eerste orde en werd besloten met een diner in het gerenommeerde hotel Funkler aan de Kruisstraat. Die dertiende juli, toen Frits van Eeden van alle kanten geprezen werd om zijn volharding, moet een hoogtepunt zijn geweest voor het gezin.

De vader was een rusteloos type. Die rusteloosheid was een eigenschap die ook Frederik in latere jaren steeds weer zou demonstreren. Vader Van Eeden vond na die enerverende opening, terwijl hij ondertussen aan de catalogus van zijn museum werkte, nog tijd om een nieuw museum op te zetten, gericht op kunstnijverheid. En de man die zich bij de geboorte van zijn zoon Frederik maatschappelijk nog een verschoppeling voelde, werd veertien jaar later, in 1874, Ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw.

Zoon Frederik gaat wat verloren achter al die activiteiten van de vader. Over zijn lagere schooltijd is weinig bekend. Hij heeft zichzelf in latere jaren in die tijd beschreven als 'een bedeesde broekeman', die bleek werd bij een opstootje en door al de jongens van de lagere school werd gesard, tot het moment dat hij in doodsnood de grootste sarder eindelijk eens aanvloog.³

Er zijn een paar briefjes van hem rond zijn tiende jaar, die hij verlucht met leuke tekeningen naar zijn ouders stuurde, als hij bij zijn oom Willem Tengbergen en tante Kee in Noord-Scharwou logeerde of bij zijn vriendje Theodoor Babst in Den Haag. In die briefjes, geschreven in een pedante stijl met woordspelingen, komt hij te voorschijn als een vroegwijze jongen met veel

interesses. Hij hield ruspen, wormen, witte muizen, verzamelde stenen en planten, tekende veel, was geïnteresseerd in schilderkunst, maakte muziek en deed scheikundige proeven.

In de brieven van de vader aan zijn zoon valt op, dat de vader zijn best doet zich in de wereld van Kees, zoals Frederik in de familie werd genoemd, in te leven. En altijd was er bij deze popularisator van de botanie, deze oprichter van musea de behoefte om te onderwijzen en te informeren. Hij schreef zijn zoontje in zijn brieven over de bomen die hij zag, de insecten, de huisdieren, de duiventil, de archeologische opgravingen en de dialecten van de mensen.¹ Toen hij in mei 1873 in Londen zat om gegevens te verzamelen voor zijn Kunstnijverheidsmuseum, schreef de didacticus aan zijn beide zoons:

Ik hoop dat mijne zonen later ook Londen zullen leeren kennen. Men leert hier de wereld zien in haar meest zamengesteld en grootsch karakter, het middelpunt, waarvan al de telegraafdraden der beschaving uitgaan.²

Frederik zou eerder naar Londen gaan dan zijn vader verwacht had.

DE EERSTE JAREN OP DE HBS

In september 1872 werd Frederik van Eeden leerling van de hbs in de Jacobijnestraat in Haarlem. De hogere burgerschool bestond in Nederland nog niet zo lang. Op 2 mei 1863 was het wetsontwerp van Thorbecke aangenomen, waarin het nieuwe schooltype werd geïntroduceerd. De hbs was uitdrukkelijk niet bedoeld als voorbereidend wetenschappelijk onderwijs, maar in de praktijk bood het onderwijs, waarin een zwaar accent op wiskunde en natuurwetenschappen werd gelegd, wel de beste opleiding voor een studie in de natuurwetenschappen of de geneeskunde, iets wat ten dele te danken was aan de goede leraren, die men met een hoog salaris voor de hbs wist aan te trekken.³ In Haarlem werd de bekende Willem Logeman benoemd tot natuurkundeleraar. Logeman had als instrumentmaker naam gemaakt op de wereldtentoonstellingen in Londen van 1851 en in Parijs van 1855. De Haarlemmers kenden hem omdat hij aan het hoofd stond van Weten en Werken, een soort volksuniversiteit gericht op natuurwetenschappen.⁴ Frederik en zijn vrienden hebben voordrachten van Logeman voor Weten en Werken bijgewoond en samen met hem proeven gedaan.

Om^d de hbs formeel geen toegang tot de universiteit verschaftte, moesten de hbs'ers eerst nog een staatsexamen gymnasium doen, wat later verzacht werd tot een staatsexamen Grieks en Latijn. Frederik van Eeden heeft na twee klassen hbs geprobeerd het gymnasium te volgen. Dit was door de speciale situatie in Haarlem mogelijk.⁵ Het is hem niet gelukt, ongetwijfeld doordat hij last had van een oogziekte. In april 1875 moest hij het gymnasium

verlaten 'wegens ongeschiktheid voor het leeren der oude talen'.¹ De bijlessen van de rector van het gymnasium, de classicus Bernhard Hoffmann, hadden niet geholpen. In september 1875 moest hij voor de tweede keer naar de derde klas, dit keer van de hbs. Wilde hij ooit doorstuderen, dan zou hij toch nog staatsexamen Grieks en Latijn moeten doen.

In 1875 krijgt Frederik voor ons een duidelijker gezicht, aangezien wij vanaf dat jaar over zijn dagboek beschikken.² Hoe hij tot het schrijven van zijn dagboek gekomen is, is niet duidelijk. Hebben zijn ouders hem gestimuleerd, zoals in de negentiende eeuw wel meer gebeurde? Wist hij dat zijn vader een dagboek bijhield? Het dagboek was voor de jonge Van Eeden een ideale mogelijkheid om zijn hart uit te storten. Zijn dagboek was zijn geweten, was een arena om religieuze, ethische of seksuele problemen in uit te vechten. Hij kon erin dwepen, liefhebben en haten op een wijze die in het gewone leven niet mogelijk was. Het dagboek betekende vrijheid, al moet daar direct bij gezegd worden dat zijn moeder en later zijn meisje het onder ogen kregen, met alle gevolgen van dien.³ Opvallend voor iemand van zijn leeftijd is de bereidheid om zichzelf van dag tot dag te objectiveren. Hij onderwierp zich regelmatig aan een karakteranalyse, een neiging die hij zijn leven lang zou behouden.

Als vijftienjarige, midden in de puberteit, was hij zich heel goed bewust dat hij in een nieuwe fase van zijn leven was beland. Hij bedacht wat hij allemaal zou willen worden en verschillende beroepen passeerden de revue: arts, technoloog, koopman en industrieel. En hij vond het treurig dat de kindertijd voorbij was:

Ik vind het zoo naar van zoo'n klein, aardig kind, een lomp en verstandig mensch zien te worden.⁴

In zijn denkbeelden rond 1875 was de invloed van zijn vader sterk aanwezig. Hij voelde zich een verlicht materialist en neigde naar ongelooft. Wel had hij gehoord, dat mensen die in hun jeugd ongelovig waren later weer tot het geloof terugkeerden. Hij praatte over dat laatste met zijn vader.⁵ Toen zijn broer Johan op 15 maart 1875 bevestigd werd in de Hervormde Kerk, ging hij daar niet naartoe, waarna men hem verweet dat hij geen achting had voor heilige zaken.

Van broederliefde liep hij overigens niet over. Tegenover Johan had hij over het algemeen een wat superieure houding. Je moest hem snappen, vond Frederik, dan viel hij wel mee.

De toestand thuis was soms erg gespannen. Typerend voor de plaats van Frederik van Eeden in het gezin was dat hij, toen op 26 maart 1875 's avonds thuis een knetterende ruzie plaatsvond, tevreden in zijn dagboek noteerde:

Ik ben nog met ieder vriend en dien ze bijeen te houden.⁶

Uit alles is te merken, dat hij een verzoenende, therapeutische rol heeft. Afen toe moest hij, werkend in het Paviljoen, zijn vader, ten prooi aan een depres-

1

2

3

1. Klassefoto omstreeks 1875. Van Eeden staande, eerste van rechts (foto Gemeentearchief Haarlem).

2. De hbs in de Jacobijnenstraat in Haarlem (foto Gemeentearchief Haarlem).

3. Frans Waller, schoolvriend van Frederik van Eeden, in oktober 1875 (foto familiearchief Waller).

sie, opvrolijkten. Hij had op dat moment medelijden met hem. Toch was hij ook trots op hem, tot rivaliteit toe. Toen hij zijn vader bezig zag met het opzetten van het nieuwe museum voor Kunstnijverheid, stelde hij in zijn dagboek vast, dat hij later evenveel als zijn vader kon doen, misschien nog wel meer.¹

VRIENDSCHAPPEN EN DE DOOD

In zijn middelbare-schooltijd sloot Frederik van Eeden vriendschap met twee medescholieren: Cor van Assendelft de Coningh en Frans Waller. Cor de Coningh woonde bij hem om de hoek in Schachelstraat nummer 26. Hij was de zoon van een vrij bekende vader. Deze was gezagvoerder geweest van een koopvaardijship. Kort nadat Japan opengesteld was voor buitenlanders, was hij als een van de eerste Nederlanders een tijd lang in Japan geweest en had daar in 1859 een boek over gepubliceerd, getiteld *Mijn verblijf in Japan*. In 1871 had hij zich in Haarlem gevestigd, waar hij artikelen in verschillende kranten schreef over de vervloekte demoralisatie van de vaderlandse gevocelens.² Met Cor de Coningh had Frederik van Eeden een oppervlakkige vriendschap; het was meer een vriend om mee uit te gaan en lol mee te hebben dan een vriend voor een ernstig gesprek.

Frans Waller was totaal anders, gereserveerder en gedistingeerder. Hij had de lagere school in Steenwijk doorlopen, waar zijn vader predikant was. Toen deze zijn predikambt had neergelegd, was hij naar Haarlem verhuisd waar hij redacteur was geworden van de *Oprechte Haarlemsche Courant*. Frans had grote aanleg voor scheikunde. Hij was zijn medeleerlingen in dit vak niet alleen verre de baas, maar men vond hem zo goed dat hij de scheikundelessen op school niet meer behoefde te volgen en in de gelegenheid werd gesteld in het laboratorium van de school zelfstandig te werken, waar hij de thuis gedane proeven voortzette en uitbreidde.³ Frans Waller, die later bekend zou worden als president-directeur van de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek te Delft, wekte regelmatig Frederik van Eedens jaloezie op. Frans Waller kwam, vond hij, gemakkelijker door het leven omdat hij familieleden van niveau had.⁴ Maar Frederik was vooral zo jaloers omdat Frans zo intelligent was. Zoals hij weldra zou ontdekken dat liefde altijd een bittere bijmaak had omdat het met seks had te maken, zo ontdekte hij nu dat aan vriendschap vaak rivaliteit en pijnigende jaloezie kleefden. Omgang met mannen zou daarom voor Frederik van Eeden zijn gehele leven iets beladens hebben. Altijd dreigde dat hij, op school en thuis, door anderen overvleugeld zou worden. Op school door zijn vrienden, thuis door zijn broer Johan. Hoe ontspannen was in dit opzicht de omgang met meisjes!

Frederik van Eeden had nog een derde vriend, die hij van voor zijn hbs-tijd

kende, namelijk Andries Beuninck. Hij had Andries ontmoet toen hij in de zomer van 1872 bij Theodoor Babst in Den Haag logeerde. Hij had Andries direct een aardige en knappe jongen gevonden en enthousiast over hem aan zijn vader geschreven.¹ Andries was eind 1872 of begin 1873 wees geworden en zijn voogd, de burgemeester van Gendringen, had hem op kostschool gedaan. Hij wilde militair arts worden, in die tijd een mogelijkheid om goedkoop te studeren. In juni 1874 kon Andries aan Frederik berichten dat hij voor zijn staatsexamen geslaagd was en in Amsterdam ging studeren.² Hij kwam op kamers te wonen bij mevrouw Leyds. Mevrouw Leyds, wier meisjesnaam Trijntje van Beuningen van Helsdingen luidde, was van adellijke afkomst; haar familie behoorde tot de oudste Utrechtse geslachten.³ Ze was na haar huwelijk met haar man, een onderwijzer, naar Indie vertrokken, maar toen die in 1865 plotseling was gestorven en Trijntje Leyds met vijf kinderen achterliet, verhuisde zij in maart 1866 naar Amsterdam. En daar had de tengere, kleine vrouw, omdat ze niet bij haar rijke familieleden wilde aankloppen, de bovenste verdieping in een zijstraat gehuurd. Willem, een van haar kinderen, zou later bekendheid krijgen als secretaris van Paul Kruger. Frederik moet deze Willem Leyds, een forse, zeer knappe en muzikaal begaafde jongen, voor het eerst ontmoet hebben toen hij Andries Beuninck opzocht tijdens diens ziekte. Later ontmoetten ze elkaar regelmatig, toen Willem als leerling van de Rijkskweekschool in Haarlem op kamers woonde.

Eind 1874 hadden zich bij Andries de eerste verschijnselen van bloedspuwing voorgedaan. In een brief schreef Andries aan Frederik van Eeden:

Je moet je maar niet bezwaard gevoelen of je ongerust maken over dat kleine stootje: het heeft mij van 2 zeer kleine zeer oude stukjes bloed verlost die ik toch moest kwijt raken, daar mijn long of luchtpijp die ook als lastige of overvloedige logé's beschouwde die na het einde der kerstvacantie vertrekken moesten.⁴

De tuberculose van Andries maakte grote indruk op Frederik van Eeden. Regelmatig zocht hij Andries op in Amsterdam. In zijn dagboek prees hij de moed van de jongen, voor wie de dood onvermijdelijk was. Eind 1875 trad de laatste fase van de ziekte in. Op 11 december noteerde Frederik in zijn dagboek:

Eindelijk heb ik hem goed kunnen spreken, dien edelen, armen jongen. Het doet mij zoo'n genoegen, dat hij zooveel van mij houdt en dat ik hem genoegen heb gedaan. Bleef hij nog maar tot Zondag leven, ik heb hem nog zooveel te vragen en te zeggen. Ik heb den dood nooit zoo van aangezicht tot aangezicht gezien. Het heeft mij zeer aangegrepen.⁵

Frederik heeft Andries in zijn laatste uren bijgestaan. Eerste kerstdag berichtte Frederik in een brief aan zijn moeder, dat Andries gestorven was.

Ik heb hem bijgestaan en aan zijn bed gezeten tot op het laatste oogenblik toe, zijn laatste woorden opgevangen en zijn oogen toegedrukt.

Hoe dichtert het oogenblik van scheiden kwam, hoe meer ik van hem begon te houden. [...] Die laatste nacht, die laatste uren waren zoo erg aandoenlijk, dat afscheid dat hij van Mevr. en mij nam, die woorden van dank en tevredenheid die hij zelfs in zijn ijlen altijd door herhaalde en dan die commissie's die hij ons allen opdroeg als hij dood was. Als hij een helder oogenblik had zeide hij tegen mij: 'Wij moeten toch immers allen sterven vroeg of laat? en ik ben tevreden, wees jij het dan ook?' Dagen lang tevoren had hij gezegd: 'als mijn ziel en lichaam zullen scheiden, zal het *verschrikkelijk* zijn!' en het was verschrikkelijk! Vreeslijk lang lag hij te sterven en knarsetandend en met het schuim op de lippen gaf hij zijn laatsten snik.¹

Wat de dood van deze jeugdvriend voor de ontwikkeling van Frederiks persoonlijkheid betekend heeft, is moeilijk te zeggen. Als geen ander bezat hij het vermogen om onaangename dingen te verdringen en zich soezend over te geven aan aangename dagdromen. Ook Andries' dood leek, als men afgaat op het dagboek, snel vergeten, wat natuurlijk niet wil zeggen dat hij niet onbewust doorgewerkt kan hebben. Het is heel waarschijnlijk dat de angst voor de dood, die Frederik van Eeden in zijn later leven zo zou obscederen, hier bij het sterven van Andries zijn begin had.

Dat de dood hem in die tijd bezighield, blijkt ook uit een schoolopstel, waarin hij zijn reacties op de dood van zijn vriend Andries verwerkte. Het verschrikkelijke van de doodstrijd van de mens wordt er breed in uitgeme-
ten.

't Is dan wel om den dood te leeren ontzien als men uren zit aan de zijde van een kreunende stervende, die nu en dan de flauwe oogen opslaat en fluistert, dat hij nog zoo graag zou leven om nog eenmaal het groen der boomen en het blauw des hemels weer te zien, nog eenmaal de vogels te hooren zingen en de geur van het vochtige gras in te ademen.²

De jonge Van Eeden is in zijn opstel geobsedeerd door de dood. Hoe verschrikkelijk is het, zo schrijft hij, dat een schoon en bevallig meisje binnen korte tijd als een walgelijk lijk in een kist kan rotten. De geneesheer-chemicus, zo vervolgt hij, zal proberen de formules volgens welke de ontbinding plaatsvindt vast te stellen.

De man heeft volkomen gelijk van zijn standpunt, maar het is eigenaardig in den mensch om den strijd te zien die er ontstaat tusschen zijn gevoel, zijn 'hart' zooals men zegt, en zijn rede en zijn wetenschap.³

Men ziet, in dit schoolopstel kondigt zich reeds de strijd aan tussen de kille Pluizer, personificatie van de positivistische wetenschap, en de kleine Johannes.

Idealisering van de kindertijd.
De Engelse meisjes Molony

*Child of the pure unclouded brow
And dreaming eyes of wonder!
Though time be fleet, and I and thou
Are half a life asunder,
Thy loving smile will surely hail
The love-gift of a fairy-tale.*
(Lewis Carroll, *Through the Looking-Glass*)

KREUZNACH

Op 26 oktober 1876, op de verjaardag van zijn vader, noteerde de zestienjarige Frederik van Eeden in zijn dagboek:

Ik droomde vannacht van die Lowenbraut. Ik had het nooit gelezen en ik begreep toch vannacht al het wonderschoone van het gedicht. Er boeide mij iets in dat vreeselijke drama, iets dat ik niet zou kunnen beschrijven, iets dat mij deed verlangen ook gedood te worden door een dier, dat mij liefhad.¹

Met 'die Lowenbraut' moet Van Eeden het intrigerende gedicht van de Duitse romantische dichter en botanicus Adalbert von Chamisso bedoeld hebben, een van de favoriete auteurs van zijn vader. Het gedicht vertelt hoe de dochter van een dierenoppasser, gekleed in bruidskleren, de kooi van een leeuw binnenkomt. Terwijl ze het dier streelt, spreekt ze hem over de dagen van weleer, toen ze nog als kinderen met elkaar speelden en elkaar beminden. De jeugd echter is nu voorbij, zij is groter geworden en het kind niet meer 'mit kindischem Sinn'.

Oh, war ich das Kind noch und bliebe bei dir,
Mein starkes, getreues, mein redliches Tier!²

Ze beklaagt zich erover dat ze aan een vreemde man is uitgehuwelijkt en zich gevangen voelt. Buiten de kooi nadert de bruidegom en het meisje geeft de leeuw haar laatste kus.

Und wie ihn die Lippe des Madchens berührt,
Da hat man den Zwinger erzittern gespührt;
Und wie er am Gitter den Jüngling erschaut,
Erfasst Entsetzen die bangende Braut.¹

Het meisje wil nu de kooi uit, maar de leeuw verspert de uitgang. De jongeling buiten roept om wapens en kondigt aan de leeuw te zullen neerschieten. Als het meisje toch naar buiten probeert te gaan, valt de leeuw haar aan en verscheurt haar. Daarna ligt de leeuw bedroefd bij het lijk, totdat een kogel hem in het hart treft.

Het gedicht dramatiseert het moment waarop het besef doordringt dat de idylle van de kindertijd voorbij is en de volwassenheid wacht. Want het huwelijk betekende in de negentiende eeuw het definitieve einde van de jeugd, het moment waarop men ingepast werd in de maatschappelijke orde. De onwil om zich te schikken in de nieuwe situatie leidt in het gedicht tot destructie en zelfdestructie. De tijd van de romantische, gepassioneerde en 'natuurlijke' liefde, gesymboliseerd in de liefde van de leeuw en het meisje, is met het huwelijk voorbij.²

De droom van Frederik en zijn fascinatie voor het gedicht 'die Lowenbraut' kunnen natuurlijk allerlei betekenissen hebben. Vaststaat in ieder geval dat het gedicht verwijst naar een obsederend thema in Van Eedens werk en leven: de idealisering van de kindertijd en de tegenzin om deze tijd los te laten. In *De kleine Johannes* staat dit thema centraal; er wordt in aangegeven waarom de overgang van kindertijd naar de volwassen wereld zo pijnlijk is.

In 1876, het jaar van de droom over de leeuw, was Van Eeden juist in een opgewonden periode van zijn leven, een periode van heftige verliefdheid. In oktober 1876 had hij juist ontdekt dat hij verliefd was op Henriette Ortt uit Haarlem. Maar daarnaast koesterde hij vanaf zijn vijftiende jaar een verliefdheid op twee zeer jonge, Engelse meisjes. Over deze laatste verliefdheid, die zich in de overgangstijd van kindertijd naar volwassenheid afspeelde en zijn sporen naliet in zijn literair werk, gaat het hier. Dank zij brieven en dagboek kunnen we deze verliefdheid vanaf het prille begin van zeer nabij volgen.

Begin januari 1875 manifesteert zich bij de veertienjarige Frederik van Eeden een vreemde oogziekte. Daarvoor had hij wel last van zijn oog gehad, maar nu zijn de symptomen niet meer te negeren. Zijn oog wordt rood door een ontsteking en al gauw is er sprake van een zweer. De kwaal is ernstig genoeg om naar professor Donders in Utrecht te gaan, de beroemde oogheelkundige en fysioloog. Er wordt van alles geprobeerd om de kwaal te bestrijden. Hij mocht zout eten, maar wordt er misselijk van. Hij weigert om het sap van noteboombladeren te drinken, wat hem voorgeschreven is.³

De sociale en psychische gevolgen van de oogziekte zijn tamelijk groot. Hij

moet een grote, grijze bril dragen en hij troost zich ermee, dat deze heel parmantig staat. Regelmatig is hij niet in staat naar school te gaan; schrijven en lezen zijn soms onmogelijk. Op 6 juni, als zijn ogen weer eens erg slecht zijn, verblijft hij een gehele dag in een donkere kamer. Hij noteert die dag in zijn dagboek: 'Uit Heine gedeclameerd en gehuild'.

Aan wat voor een oogziekte Van Eeden precies leed is niet te zeggen. In latere jaren, als hij al arts is, spreekt hij van een zweerachtige ontsteking.¹ Het is niet duidelijk of het een chronische ontsteking is van het bindvlies, het hoornvlies of het regenboogvlies. De specialistische hulp heeft tot grote bezorgdheid van de familie geen succes. Frederik zelf gaat er erg onder gebukt. Aan de andere kant zal het ooglijden hem wel een bijzondere positie in het gezin hebben bezorgd; de extra aandacht zal hem zeker plezier hebben gedaan. Opmerkelijk is dat juist als het ooglijden in alle hevigheid de kop opsteekt, er in zijn dagboek sprake is van iets waarvoor hij zich schaamt, vermoedelijk onanie.² We kunnen ons nog nauwelijks voorstellen hoe beladen de onanie voor de negentiende-eeuwer was. 'Masturbation was not merely the most consequential of sexual vices; it was also the most immoral', beweert Peter Gay.³ Het werd als een medisch, ethisch en moreel probleem beschouwd. Medische en kerkelijke autoriteiten worden niet moe de verschrikkelijke, lichamelijke en geestelijke gevolgen ervan te noemen, waaronder uitgerekend 'lodderige, zwakke, roode, betrokken, holle, zere, gebroken, druipende oogen; gezwollen oogleden; volslaagen blindheid'.⁴ Hoe het ook zij, de ouders maken zich zorgen en zoeken naarstig naar een afdoende therapie tegen de oogziekte. Dan horen ze van de wonderbaarlijke genezingen van een kwakzalver in een Kurort en ze besluiten deze te raadplegen.

Op 13 juni 1875, een week nadat Frederik een hele dag in een donkere kamer heeft doorgebracht, wordt in de familie besloten om naar het Kurort Kreuznach te gaan, gelegen in het Rijnland aan de Nahe. Kreuznach was een vermaarde badplaats met talloze radiumhoudende bronnen op het riviereiland Badeworth. De financiering levert nogal wat moeilijkheden op, maar op 15 juni staat de reis vast. Om zich voor te bereiden leest Frederik beschrijvingen van de plaats. Lopend in de natuur rond Haarlem vraagt hij zich af wat hem daar te wachten staat. Zal hij met gezonde ogen terugkeren?

Op 1 juli vertrekt Frederik met zijn moeder naar Kreuznach. Zijn eerste buitenlandse reis is een feit. Hij is inmiddels vijftien jaar geworden, midden in zijn puberteit, zeer waarschijnlijk beantwoordend aan de beschrijving van het uiterlijk die hij in *Johannes Viator* van zijn alter ego Johannes geeft: onzeker, ongemakkelijk en onhandig in het groeiende lijf, met te grote handen en de baard in de keel. Hij heeft moeite om alle indrukken te verwerken: de Dom in Keulen, de reis langs de Rijn.

Op 2 juli arriveren ze op de plaats van bestemming; ze logeren in hotel Stolzenfels. Frederik begint onmiddellijk de omgeving te verkennen, beklimt

de rotsen, wandelt door de bossen en vindt talloze fraaie plekken, die zeer geschikt zijn om te tekenen. Hij neemt deel aan het 'Badeleben' in Kreuznach en bezoekt uiteraard ook de kwakzalver. Jaren later zal hij de arts als een onwetende kerel beschrijven, die met een grote sigaar in de mond zijn patiënten onderzoekt.¹ In de wachtkamer luistert Frederik naar de patiënten met al hun verhalen over de wonderlijke genezingen van de kwakzalver en de grote schade, die de officiële medici hun bezorgd hebben. Tegen Frederik zegt de kwakzalver dat hij diens ogen 'biefstuk' zal geven om ze te laten aansterken. Zijn ogen worden gebaad met water uit flessen beplakt met allerlei Latijnse teksten. Hij schrijft Frederik voor in grote hoeveelheden zout te gebruiken, omdat dat 'conserveert'. De therapie is gebaseerd op suggestie, waarover Frederik van Eeden jaren later zal schrijven en die hij als een belangrijk middel voor de arts zal erkennen. Iedere keer als hij na een bezoek de smerige, kleine spreekkamer verlaat, voelt hij zich wat beter.

Er is in Kreuznach veel vertier. 's Avonds wordt er gespeeld en gezongen. Overal zie je buitenlanders: Engelsen, Amerikanen, Fransen en Duitsers. Ondanks dat wisselende vermaak mist Frederik iets.

Op het einde van de eerste week in Kreuznach gebcuurt het. Die dag opent zijn dagboek met de woorden:

Ja, nu weet ik, wat het is, waar ik naar gezocht heb. Ik heb het gevonden. Alles is hier tweemaal zo goddelijk en heerlijk geworden.²

Wat hij gevonden heeft, zijn twee heel jonge Engelse meisjes, Frieda en Florence Molony, ongeveer elf en twaalf jaar oud.³ De beide meisjes moeten sprekend op elkaar geleken hebben, zoals uit de foto die van hen bewaard is gebleven blijkt. Met hun lange golvende haar en hun donkere jurkjes lijken ze zo weggelopen uit een fotoalbum van Lewis Carroll.

In de hbs-agenda, waarin Frederik zijn dagboek bijhoudt van 4 april tot 31 december 1875, zit achterin in een zijvakje behalve een recept voor oogdruppels een 'Kurkarte' en een visitekaartje van Carl Matthaei (een Duitse jongen, die ook aan een oogkwaal leed en met wie Frederik bevriend zou raken), ook een lokje donkerblond haar, hoogst waarschijnlijk een lokje van een van de beide meisjes.

Frederik is verrukt van hen, hij vindt ze 'innig lief'. Florence en Frieda Molony waren de dochters van Ellen Jane Molony, die vanaf 1876 in Eastbourne woonde, een badplaats in Zuid-Engeland.⁴ Ellen Molony moet vrij gefortuneerd geweest zijn. De familie is in staat om een gouvernante te houden, een Duits meisje, Dora Blancke, met wie Frederik ook bevriend raakte. Thuis in Eastbourne heeft de familie veel personeel. Mevrouw Molony is gescheiden of weduwe; er wordt door Frederik in ieder geval nooit over meneer Molony gerept. Ze heeft een slechte gezondheid; ze lijdt voortdurend hoofdpijn en is gedwongen veel te rusten. Maar ook de oudste dochter Mary en de jongste dochter Frieda zijn regelmatig ziek.

1

2

3

3

1. Frederik van Eeden in 1874, veertien jaar oud.
2. Florence en Frieda Molony.
3. 'The lion in love' van de Belgische beeldhouwer Guillaume Geefs.

Frederik maakt met Florence en Frieda lange wandelingen, vertoeft met hen aan de rivier of speelt met hen. Florence en Frieda blijven hem obsederen. De twee zouden, gelooft hij, alles van hem gedaan kunnen krijgen, want hij kan niet dulden of zien dat ze meer van een ander houden dan van hem.¹ Wie van de twee meisjes nu favoriet is, is niet duidelijk. Met de ziekelijke Frieda heeft hij medelijden.

Zij zal een heldere star blijven aan mijn hemel. Zij is als het ware de maan, die de zon vervangt als het nacht is, maar misschien gaat ze wel voor goed onder.²

Frederik heeft blijkbaar zijn vader thuis in Haarlem ingelicht over zijn dubbele romance, want deze vraagt hem in een brief of hij al met zijn prinsesjes gewandeld heeft en of ze niet veranderd zijn in tovergodinnen.³ Zijn vriend Cor de Coningh in Haarlem reageert zeer laconiek op zijn verliefdheid. Hij vindt het belachelijk, zoals uit zijn brief aan Frederik blijkt, dat deze zich inlaat met zijn 'twee engelachtige schoonheden'.⁴

Het ligt voor de hand om deze puberale verliefdheid af te doen als een bagatel, zoals zijn vriend Cor doet. Maar dat zou een onderschatting zijn van de intensiteit en de doorwerking ervan in Van Eedens latere leven. Waarschijnlijk wordt die intensiteit bepaald door het feit dat hij in het speelse gedrag van de meisjes nog even de schuldeloosheid ervaart van zijn eigen kindertijd, die hij op het punt staat achter zich te laten. Juist die schuldeloosheid is een centraal element in Van Eedens toenmalige en latere opvattingen over de liefde. De kindertijd is in zijn ogen de paradijselijke tijd. In vele opzichten is Frederik een soort Peter Pan, het jongetje dat nooit wilde groeien. Op het eerste gezicht lijkt zijn omgang met de twee Engelse meisjes dan ook een onschuldig kinderspel, waarin seksualiteit geheel is uitgebannen.

Dat er nog andere gevoelens in het spel zijn, blijkt uit zijn latere literaire verwerkingen van deze jeugdliefde, die in *Johannes Viator* van 1892 en die in *De kleine Johannes 2* van 1905. In beide boeken wordt de eerste ontmoeting als een uiterst intense ervaring beschreven. Geheel in de romantische traditie van het grote Moment heeft er een samensmelting plaats van zintuiglijke en geestelijke ervaringen.⁵ In *Johannes Viator* maakt de confrontatie met de meisjes 'een wonderlijk spel van ongekende melodieën' los. De 'blijlevende kindergratie', aldus Johannes Viator, harmonieert volkomen met het ritme van de innerlijke ziel. Het leven, de natuur, alles wordt volkomen als nieuw ervaren, zo volkomen verschillend van de wereld van alledag. De kinderen zijn voor hem 'het brandpunt aller schoonheid'.⁶

Van een hoog pad kwamen zij af, hand in hand, de dubbel-aureool van blondheid boven 't felle fluweelzwart, – de tengere lijfjes zo zacht schommelend in den wat beschroomden gang vol lief-serieuze kindergedachten, – een wellust waren hunne kleine, wisselbewegende voeten op den grooten, goeden berg.⁷

Deze esthetische ervaring met toch een onmiskenbare, sensuele ondertoon wordt – en dit is karakteristiek voor Van Eedens manier van reageren – onmiddellijk verbonden met een ethische. Want direct op boven geciteerde passage volgt:

Toen heb ik voor het eerst geweten dat er iets zeer goed was in de wereld.¹

In *De kleine Johannes 2* wordt de ontmoeting met twee kleine meisjes, die ook dit keer fluwelen jurkjes dragen en goudblond haar hebben, beschreven in een context van muziek. Als de meisjes op de muziek van muzikanten gaan dansen, wordt de ontroering van Johannes zo intens, dat de verteller moet bekennen dat hij niet in staat is die te beschrijven.² De betoverende situatie doet hem denken aan het elfenland van Windekind en vader Pan. Het was alsof deze sprookjeswereld was overgebracht naar de gewone wereld.

Maar deze toestand duurt slechts kort. Als Johannes later weer het bergpad opzoekt waar hij de twee kleine meisjes voor het eerst heeft gezien, dan ontmoet hij daar de treurende Wistik, zijn vriend, die hem vertelt dat Pan dood is. De dood van Pan betekent een nieuwe fase in de ontwikkeling van Johannes.

We zien dus uit Van Eedens dagboek en zijn twee romans hoe ingrijpend de ontmoeting is. In werkelijkheid en literatuur is er sprake van een idealisering van het kind. Die idealisering is een favoriet thema in de negentiende-eeuwse cultuur en literatuur. Men kan met George Boas spreken van ‘the cult of childhood’.³ Met Rousseaus *Emile* (1762) komt er een uitgesproken waardering van de kindertijd in het Europese denken. De Fransman houdt een krachtig pleidooi voor de intrinsieke waarden van het kind zijn in onderscheid met de volwassenheid.⁴ Zijn afkeer van de toenmalige maatschappij leidde ertoe dat hij steeds meer de kindertijd bewonderde. Men treft bij hem een scherpe tegenstelling aan tussen natuur enerzijds en gewoonte en opvoeding anderzijds, een tegenstelling die ook voorkomt bij Rousseaus navolgers Pestalozzi en Bernardin de Saint-Pierre. Preoccupatie met de kindertijd is er onder anderen bij Wordsworth, Emerson, Lewis Carroll en Victor Hugo. Zo is in Hugo’s *Épopée du lion* een naakt, onschuldig kind in staat om de wildheid van een leeuw te temmen.

Van Eeden kan als jongeman mede door de boeken die hij las vertrouwd zijn geworden met die ‘cult of childhood’. Hij las in die jaren de romantische en Victoriaanse literatuur, en met name Dickens. Van hem las hij in 1875 *Our Mutual Friend* en *Little Dorrit* en in 1876 *Barnaby Rudge* en *Oliver Twist*. Dickens is bij uitstek de schepper geweest van het kind als engelachtig wezen.

Schopenhauer, de favoriete filosoof van de vader van Frederik van Eeden, meende dat het kind verwant was aan het genie.⁵ Het verstand van kinderen, aldus Schopenhauer, is op zevenjarige leeftijd volledig ontwikkeld, terwijl het geslachtsleven nog sluimerend is. Daarom, zegt hij, is de kindertijd de

tijd van onschuld en geluk, het paradijs van het leven. Die kindertijd is het verloren eden, waarop we verlangend terugzien gedurende ons gehele verdere leven. Het gaat verloren omdat in de puberteit de 'Wille', zich manifesterend in de geslachtsdrift, de overhand krijgt. Deze parafrase van een citaat uit *Die Welt als Wille und Vorstellung* maakt duidelijk waarom we bij Van Eeden in zijn idealisering van het kind in de persoon van de beide Engelse meisjes, incarnaties van schoonheid, goedheid en harmonie, op een cruciaal moment in zijn leven staan.

De meisjes beheersen zijn leven in die vakantiemaand, ook al ziet hij hen niet zo vaak meer, omdat ze met hun moeder nu in het naburige dorpje Theodoorschalle logeren. Alleen zijn Duitse vriend Carl Matthaei en zijn vader, die op 9 augustus ook naar Kreuznach gekomen is, brengen wat afleiding. Tegen het einde van de vakantie riskeert hij een grote ruzie met zijn ouders door tegen hun uitdrukkelijke wens in de meisjes toch in Theodoorschalle op te zoeken.

Als Frederik uit Kreuznach in Haarlem terugkeert, kan hij de twee meisjes niet vergeten; hij is melancholiek en weemoedig en als hij zijn ogen sluit ziet hij weer het bekende huis van de meisjes met de trapjes, de tuin en de moerbeiboom. Hij kan, zo schrijft hij in zijn dagboek, wel huilen. Maar zijn besluit staat vast: als zij niet naar Holland komen, zal hij naar hen in Engeland gaan! Hij begint een brief aan de familie Molony maar maakt hem niet af.

Dan ontvangt hij op 4 september 1875 een brief van de gouvernante van de meisjes, Dora Blancke. Dat doet hem verzuchten: 'O Kreuznach, O Kreuznach! Wie sehne ich nach dir!'

Op 12 oktober is hij geheel buiten zichzelf. Wat er precies gebeurd is, is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk heeft hij hun foto ontvangen.

O my joy is boundless! Mijn wenschen zijn vervuld, mijn heerlijke gedachten verwezenlijkt. Ik zie hun aangezicht elken dag, ik wilde wel 'snachts over de slapende aarde heen kunnen zweven en hen zien slapen. Ik gaf iederen dag van mijn leven weg, die ik bij hen kon zijn.¹ Tot zijn grote voldoening lukt het hem op 15 december hun gezicht in een droom op te roepen.

Vreemd, maar heerlijk gedroomd, met een sterke indruk natuurlijk van Eastbourne. Ik zag hen een voor een, hun huis, hun familie en de rest was verward en akelig.² Met zijn ogen gaat het wonder boven wonder goed. Na oktober 1875 wordt er in zijn dagboek niet meer over gerept.

Hij blijft met de familie in Engeland corresponderen. Op 3 januari schrijft mevrouw Molony hem een brief, waarin zij zegt zich betrokken te voelen bij de dood van zijn vriend Andries. Maar de belangrijkste passage in de brief voor Frederik is ongetwijfeld haar uitnodiging om naar Engeland te komen. Zijn bed staat al voor hem klaar. Het plan naar hen te gaan neemt nu vaste vormen aan.

Hij droomt in die tijd nog steeds van ze en herinnert zich steeds weer iets liefs van de Molony's. Angstig vraagt hij zich af of zijn liefde met de tijd zal slijten. Maar dat kan niet, meent hij.

Altijd zal het een zalige droom, een herinnering uit mijn jeugd blijven.

Twee kinderen, tusschen bergen en beekjes, schilderachtige en groene dalen, ruines en hotels, muziek, rozen en reseda's.

Wanneer en hoe zal ik hen weerzien?¹

Hij schrijft direct de volgende dag een brief aan Mary, de oudste dochter van de familie Molony. Het idee om te vertrekken laat hem niet meer los en hij ontwerpt een plan om in de zomervakantie naar Eastbourne te gaan. Hij berekent dat de overtocht niet meer dan vierentwintig gulden kost. Dat betekent elke maand twee gulden vijftig sparen, dat is tien cent per dag.²

Hij ontwikkelt nu een reusachtige ijver. Overal waar hij met klusjes geld kan verdienen, biedt hij zich aan. Voor een vergoeding hakt hij hout, tekent hij een kaartje, schrijft hij adressen en vouwt hij circulaires. Hij houdt nauwkeurig bij hoeveel geld hij verdient. Hij licht zijn moeder in over het plan en die meent dat hij wel vijftig gulden nodig heeft. Op 19 maart maakt hij de kas op en komt hij tot drieëndertig gulden en tien cent.

Als eind maart van dat jaar het lenteweer begint en de bomen uitkomen, dan gaan zijn gedachten weer naar de stoffige weg in Kreuznach met bergen aan de kanten en ziet hij het huis voor zich met de stenen trappen en de gele jaloezieën met het gepiep en gekraak van de watermolens en in de verte de naderende twee meisjes roepende: 'Freddy where are you going to? Give me a ride on your back?'³

Wat de kinderen voor hem vertegenwoordigen, wordt duidelijk uit deze verzuchting op 23 april 1876 in zijn dagboek:

O kinderen, kinderen! Wat heb ik je lief, onschuldige schepseltjes, lieve engelen, kon ik altijd bij je zijn, er is niets zoo goed, zoo aantrekkelijk als een rein en onbedorven kind. Kinderen, ik aanbid je! Ik was daar hartstochtelijk, maar 't is te begripen, als men te midden van al die groote, lompe, listige en bedorven menschen, twee van die bevallige en lieve kinderen te zien krijgt.⁴

Hoe stereotiep is in deze passage het contrast tussen de onschuld van het kind en de verdorvenheid van de volwassene! Deze tegenstelling treft men in die tijd veelvuldig aan, in de poëzie van de preraphaelieten en de kerstverhalen van Dickens of, om dichterbij huis te blijven, in de Nederlandse novellen en gedichten uit die tijd. Er is in dat beeld van het kind de sentimentele, zoetige versie van goudgelokte kleine meisjes die rozig uit hemelsblauwe ogen stralen, gehuld in nachtgoed en op blote voetjes, en er is de meer poetische versie van typen meisjes als Fancy in Multatuli's *Woutertje Pieterse*.⁵

Op 3 mei 1876 ontvangt Frederik tot zijn grote vreugde een reactie op een brief, die hij 21 april aan de gouvernante van de meisjes, Dora Blancke, had

gestuurd. Dora schrijft hem dat ze verheugd was in Frederiks brief te lezen dat de medische kuur in Kreuznach hem zo goed bevallen was en dat hij zijn studie weer op kon nemen. Met genoeg denkt Dora terug aan de uren die ze met Frederik en zijn vader heeft doorgebracht, aan de tocht naar Rheingrafenstein en aan het verblijf op de Rothenfels met de avondthee in de tuin. Hoe anders is de natuur in Engeland. Eastbourne is, zo schrijft ze, een klein aantrekkelijk plaatsje van twaalfduizend inwoners, waarbij zomers zo'n tien- tot twaalfduizend inwoners bijkomen. Dora beschrijft het strand, de rotsen langs de kust en de stormen, die het water soms dertig tot veertig meter omhoogwerpen. Maar dan komt de passage, die Frederik het meest geïnteresseerd zal hebben. Dora kan hem verzekeren, dat de familie hem absoluut nog niet vergeten is en zijn vrees dat de familie naar elders zal vertrekken is niet terecht. En wat de uitnodiging betreft:

Der freundlichen Einladung von Mrs Molony können Sie ruhig folgen, ihr Haus wird Sie stets freundschaftlich aufnehmen.¹

Frederik wordt gevraagd een foto op te sturen. De brief wordt afgesloten met de verzekering dat de kinderen veel over hem spreken.

Florence wird Sie gewiss nicht vergessen, die kleine Schramme auf der linken Wange erinnert sie oft an Frederich von Eden (sic), sie lacht jedesmals dabei.

Deze brief heeft hem duidelijkheid verschaft; zijn reis naar Engeland gaat door. Zijn actie om geld te sparen neemt hij weer intensief op en samen met zijn vriend Cor de Coningh begint hij een zeehandel. Die 'zeepaffaire' hebben ze van Frederiks broer Johan overgenomen. De zeep, gekocht van een fabriek, wordt met winst aan vrienden en bekenden verkocht.

Op 29 mei stuurt Frederik een brief naar Engeland met zijn foto en op 19 juni krijgt hij van Dora antwoord. Ze schrijft daarin dat ze graag op zijn verzoek zou willen ingaan om over theologie met hem te spreken. Hier in Engeland is dat onmogelijk, schrijft ze. Wat Dora over het geloofsleven van de familie Molony meedeelt, zal Frederik afkeer ingeboezemd hebben. De familie heeft, aldus Dora, een vaste geloofsovertuiging, alle wereldlijke genoegens worden gehaat; er wordt regelmatig uit de bijbel gelezen en zondags gaat men twee à drie keer naar de kerk. Deze bittere pil wordt enigszins verguld door de mededeling dat Florence en Frieda nog steeds dezelfde lieve, kleine meisjes zijn, die dikwijls aan hem denken.

Tegen de zomervakantie wordt hij erg onzeker of de reis in verband met de school nog wel door kan gaan. Hij slaagt voor zijn overgangsexamen en gaat over naar de vierde klas. Van de reis komt echter om onduidelijke redenen niets.

Die zomer brengt hij zijn vakantie in Rozendaal bij Arnhem door met zijn gehele familie. In zijn dagboek wordt een tijdlang niet gerept over Engeland

en de meisjes. Zijn hoofd is bij Henriette Ortt, zijn nieuwe geliefde, die hij juist in die maanden beter leert kennen. Zijn zijn meisjes plotseling uit zijn gedachten verdwenen? In ieder geval is hij zich in die tijd heel goed van zijn wispelturigheid bewust:

Ik voel, dat ik wel niet kwaad ben, maar dat ik mij geheel aan mijn indrukken en hartstochten overgeef. Ik ben jong en zeer vatbaar voor indrukken. Ik heb iets schwärmerisch in mij, iets al te dichterlijks, dat niet altijd even verstandig is.¹

Het is een uitstekende diagnose. Zijn gedrag is in dat jaar – en dat is voor een puber natuurlijk heel gewoon – zeer onzeker. Moet hij karakter tonen of is het beter een rol te spelen in het sociale verkeer?

Als hij zich, midden in zijn voorbereiding op zijn reis naar Engeland, in zijn dagboek de vraag stelt wie hij zal trouwen, dan passeren een reeks van meisjes de revue zonder dat de Engelse meisjes daarbij zijn.² Maar uit een brief van zijn Kurvriend Carl Matthaei blijkt, dat Frederik wel degelijk eraan denkt Florence Molony te trouwen later. Carl meent dat het geen slechte keus is ‘ein so hübsches und gutes Kind wie Florence zu seiner Frau zu machen.’³

Het lijkt er wel op dat het schwärmerische en dichterlijke, dat hij bij zichzelf vaststelt, een imitatie is van het gedrag van de helden van de romans die hij las. Frederik lijkt soms evenals Flauberts Emma Bovary en Multatuli's Woutertje Pieterse beheerst te worden door de clichés van de romantische literatuur. Een van die clichés die Frederik uit de vele boeken die hij las kan hebben opgepikt is het streven naar puurheid in zijn liefde voor de twee kleine meisjes.

Dan vindt er een tragische gebeurtenis plaats in het leven van Frederik: samen met zijn broer Johan vindt hij het lijk van zijn oom, die zelfmoord gepleegd heeft. Hij moet hierover aan mevrouw Molony geschreven hebben, want 13 februari 1877 ontvangt hij een brief van haar, waarin zij in de dood van de oom een aanleiding vindt om Frederik ernstig te schrijven over het aardse leed en de pogingen van de mens om dit leed te overwinnen. Maar de overwinning moet niet in deze wereld gezocht worden.

Oh dear Frederick, nothing but the hope of the next world satisfies with true satisfaction.⁴

Frederik, in deze tijd wars van alle christendom, wordt door mevrouw Molony geadviseerd in Jezus te geloven.

Oh think that the day of your own death *must* come some day, who can tell *when?* or *how?*

Heb je een bijbel, Frederik, vraagt ze, lees er dan in. Mevrouw Molony verzekert hem dat zij God gevonden heeft. Hoe zou ze anders stand hebben kunnen houden in al haar moeilijkheden, ‘living alone with my 5 young children, if I had not this great friend?’

Ze heeft Frederik weinig vrolijks te melden: ze ligt acht à negen uur per dag

op de sofa wegens hartzwakte en hoofdpijn. Frederik echter is verrukt van de brief en neemt de godsdienstige vermaningen op de koop toe; hij kan ondanks dat van hen houden, meent hij.

Ook in deze brief wordt hem gevraagd naar Engeland te komen en wel met Pasen. Wanneer hij in maart nog een brief krijgt met nauwkeurige aanwijzingen hoe hij moet reizen, weet hij zeker dat zijn ideaal steeds dichterbij komt.¹

Hij bereidt zich nauwkeurig op de reis voor; hij leest alle ontvangen brieven nog eens door en gaat alle plaatsen na waar hij doorheen moet.

Op dinsdag 27 maart is het zover. 's Middags vertrekt hij, nagewuifd door familie en vrienden, met de trein uit Haarlem richting Rotterdam. Een ideaal is werkelijkheid geworden: geheel alleen op reis naar het buitenland, op weg naar zijn twee 'engelachtige wezens'.

EASTBOURNE

Driemaal heeft Frederik van Eeden zijn reis naar Eastbourne en zijn verblijf aldaar beschreven: eerst in zijn dagboek, vervolgens veel uitvoeriger in een reisverslag van tachtig pagina's en ten slotte in de roman *Johannes Viator*, die in 1892, vijftien jaar na zijn reis, zou verschijnen.² Er is een groot verschil tussen de eerste twee teksten en de laatste. Dagboek en reisverslag zijn bijna volmaakt identiek, hebben een reportage-achtig karakter; chronologisch worden de reiservaringen verteld. De twee meisjes spelen geen rol van betekenis. Het reisverslag beantwoordt formeel en inhoudelijk geheel aan het conventionele reisverslag van de negentiende-eeuwer, die nauwkeurig wil vastleggen voor de familie die thuis is gebleven wat hij allemaal heeft meegemaakt. Van Eeden heeft het gevoel, dat alles wat hij meemaakt uniek is en de moeite waard, ook voor andere mensen. Vandaar zijn poging om dit reisverslag in het tijdschrift *De Banier* gepubliceerd te krijgen.³ In het begin lijkt het even of we met een ouderwetse roman te maken hebben met een auctoriale, ironiserende verteller:

Het was op een zekeren gedenkwaardigen Dinsdagmiddag, dat op de spoortrein, die tusschen Haarlem en Rotterdam rijdt, een zeker jong mensch of jongetje zat, dat met een gezicht waarop hoop en blijde verwachtingen stonden uitgedrukt, uit het raampje keek.⁴

Maar spoedig gaat het verslag in de ik-vorm over en onderscheidt het zich in niets van andere reisverslagen.

Geheel anders is de presentatie van het begin van de reis in *Johannes Viator*. De reis staat vanaf het begin geheel in het kader van de liefde van Johannes voor zijn beide meisjes. En die liefde staat weer geheel in het kader van Johannes' zoektocht naar de essentie van de liefde.

Welk van de drie verslagen, de literaire of niet-literaire, benadert het dichtst de authentieke ervaring van Van Eeden in die aprilmaand van 1877 in Engeland? Voegt de literaire benadering van de reis met het gezwollen taalgebruik en de pathetiek van gevoelens toch iets zeer essentieels toe aan het nuchtere relaas? In hoeverre is Van Eeden achteraf in *Johannes Viator* bezig geweest om zijn reiservaringen te mythologiseren?

Ik denk dat Van Eeden in het reisverslag, dat kort na zijn verblijf in Engeland geschreven is, om twee redenen zijn erotische ervaringen geweerd heeft. Ten eerste passen deze intieme ervaringen niet in een reisverslag dat geschreven is voor een groot publiek. Vervolgens was Van Eeden absoluut niet in staat deze ervaringen te objectiveren. Pas in de jaren tachtig ontdekte hij na veel vallen en opstaan dat er een patroon zat in zijn liefdeleven, een patroon dat ten slotte het hoofdthema zou worden van *Johannes Viator*.

Vermoedelijk voegt deze sterk autobiografische roman iets essentieels toe aan wat we uit andere bronnen weten. Daarmee wordt hij onmisbaar in een beschrijving van het leven van Van Eeden. Het nuchtere relaas, dat het reisverslag is, en het 'journal intime', dat *Johannes Viator* is, zouden kunnen corresponderen met het dubbele van zijn leven toen. Naar buiten toe is hij de energieke Haarlemse jongen, die apetrots is op zijn eerste buitenlandse reis, die gemakkelijk is in het maken van sociale contacten en die opgaat in alles wat hij meemaakt, maar diep in zijn binnenste is hij de verwarde puber wiens grote fascinatie voor erotiek gepaard gaat met angst en schaamte.

Hoe verschilt in beide teksten het motief voor de reis! In het reisverslag wordt alleen als motief opgegeven dat hij te logeren is gevraagd. Vergelijk dat met de woorden van Johannes in *Johannes Viator*:

Ik ben gelukkig. Ik ga mijn kinderen vinden, mijn twee lieve kinderen.

Daarvoor gebeurt dit alles. Daarvoor doe ik dit. Ik ga over zee, ver, alleen. Ik kan vergaan en verdrinken – en ik vrees niet, maar ben gelukkig. Ik heb niet gerust en veel moeite en veel werk gedaan, opdat ik zou kunnen gaan om hen weer te zien.¹

Niets van dat alles in het reisverslag. Ook niet in het dagboek, dat een beknopte versie is van dat verslag. Omgekeerd wordt in de erotische reis in *Johannes Viator* met geen woord gerept over de alledaagse, banale details van de reis; die passen absoluut niet in de romantische vergroting van de reis in dit lyrische proza.

Aan boord maakt Frederik van Eeden volgens het reisverslag kennis met een Schot, met wie hij al gauw gearmd over het dek wandelt, filosoferend over de zee en het leven. Zittend even later in een tros touwen op het dek, 'bij wijze van jonge spreuwen in een nest', zetten ze het gesprek voort met een fles drank. Er voegt zich een Duitse jongen bij hen en samen toosten ze op de Hollandse en Engelse vrouwen. Dat luidruchtige gedrag, het vechten tegen de zeeziekte, het drinken, dat alles zijn de ervaringen van zovelen tijdens een bootreis naar Engeland.

Tijdens de treinreis van de kust naar Londen observeert hij nauwkeurig het Engelse landschap, waarin vooral het overheersen van de kleur geel hem opvalt. Die kleur komt overal terug, tot in de kleding en de huizen van de Engelsen. Het zijn observaties van een jongeman, die vastbesloten is dat niets hem tijdens de reis mag ontgaan. Na een kort en nerveus bezoek aan Londen stapt hij doodvermoeid in de trein van Londen naar Eastbourne.

Op het station in Eastbourne laat hij door een oude man de zware koffer naar het huis van de Molony's dragen. Eindelijk is het zover en kan hij de zandstenen trappen van Hyde Gardens nummer 22 beklimmen. Het huis staat midden in de stad, de zee is van daaraf niet te zien.¹ Afbeeldingen van Hyde Gardens uit die tijd tonen dat het een brede straat is met aan de ene kant huizen met twee verdiepingen en aan de andere kant een park. Het huis staat er nog steeds en is opgesplitst in appartementen.

Mevrouw Molony en de gouvernante begroeten hem; hij hoort de hoge stemmen van de kinderen: 'Is Freddy there, mother, how does he look?'

Ik vertelde mijn reis zoowat en zat verder met een blij en slaperig gezicht te kijken naar mijn kinderen; ze waren mij wat te groot geworden, ik kon ze niet meer met een hand optillen, hun haren waren geknipt en ofschoon mij dat al lang voorspeld was, speet het mij toch.² In een brief aan zijn moeder schrijft hij dat de kinderen nog precies hetzelfde zijn, maar dat ze wel krachtiger en mooier geworden zijn. Over hun afgeknipte haren geen woord.³

Er staat een kolossaal bed voor hem klaar met koperen knopjes. Als hij gaat slapen, bekruipt hem de vrees dat hij de volgende morgen in Haarlem wakker zal worden.

Het was toch al zoo dikwijls gebeurd dat de werkelijkheid mij uit het rijk der droomen van Engeland naar Haarlem terug had gebracht.⁴ Had hij niet al op 15 december 1875, bijna anderhalf jaar voor zijn reis, gedroomd van de familie en het huis in Eastbourne? Het was overigens een droom geweest die akelig en verward eindigde. De dag- en nachtdromen, die Frederik droomde in de maanden die aan de reis voorafgingen, zouden het karakter kunnen hebben van de fantasieën van Johannes, zijn alter ego in *Johannes Viator*. Het zijn fantasieën die gaan over het eerste weerzien van de kinderen.

En nu zal ik hen weerzien. Ik zal zien de kleine voeten naar mij toebeugen – en de tengere lijfjes. Zij zullen het lange haar terugschudden over hun schouder en dan een kleinen sprong doen – en dan komen zij langzaam en groeten wat bedeesd, mij lang aankijkend, overal, volgend mijn bewegingen.

En dan zal ik voelen hen dicht bij mij, om mijn arm zal ik voelen hun twee armen geslagen, zij zullen hun hoofdjes drukken tegen mijn arm, en ik zal ruiken den heerlijken reuk die opstijgt uit hun haar. Dan

zal ik neerbuigen en hen beiden kussen.¹

In tegenstelling tot dagboek en reisverslag is in *Johannes Viator* het sensuele element aanwezig. Er is in steeds sterkere mate sprake van een erotisering van de relatie tussen Johannes en de kinderen. Dit wordt duidelijk in de passage, die in de roman gewijd is aan de beschrijving van het uiterlijk van de kinderen, een beschrijving die goed correspondeert met de foto die er van de meisjes Molony bewaard is gebleven. Van het oudste meisje wordt gezegd dat ze een regelmatig gezicht heeft, een smalle, fijne mond en koelere en kleinere ogen dan haar zusje. De jongste is het fijnst, het blondst, haar mond is half open, men ziet haar twee voortanden.

Zij is mijn wonderkind, met groter, blauwer oogen. Haar gang is speelser, liever, onbeholpener.²

Van de oudste waardeert hij haar zogenaamde onverschilligheid, het net doen of ze niet om hem geeft. Ze gaat soms wel weg van hem maar kan hem innerlijk niet missen.

Maar de verhitte fantasie van Johannes gaat nog verder. Hoe moet hij doen, als hij hen na hun bootreis weer ziet?

Ik moet hun hoofdjes in mijn handen hebben en tegen mijn borst drukken. Ze moeten tegen mij opklimmen als ik zit, druk en luidruchtig en vermoeiend. Hun lieve leden moet ik voelen overal – en hun handen om mijn hals. En zal ik ze dan kussen, Marjon, kussen op hun haar en op hun mond?³

Fictie of werkelijkheid? Het dagboek en reisverslag vertellen alleen dat er bij de eerste begroeting handen werden gedrukt, dat de kinderen door hem werden gezoend en dat hij overal naartoe meegenomen werd om alles in het huis te zien. In een brief van 31 maart aan zijn moeder, dus direct geschreven na zijn aankomst, schrijft hij hoe de kinderen de gehele dag rondom hem zijn, op zijn rug zitten en als gekken springen. Terwijl hij dat schrijft aan zijn moeder, zit zijn Florence, de oudste van de twee meisjes, over zijn brief gebogen met haar lief gezichtje, terwijl haar lange blonde krullen over zijn papier hangen.⁴ Van Florence is blijkbaar het haar niet geknipt.

De eerste dagen heeft hij moeite de vele indrukken te verwerken. Hij vindt de familie aardig. Mevrouw ligt op de sofa en haar kinderen zijn om haar heen. Het gaat er deftig toe. Bij het eten staan er twee meiden achter de tafel, die hen op de minste wenk bedienen. Over de oudste dochter Mary is hij niet te spreken. Ze heeft iets sombers en teruggetrokken en is streng godsdienstig. Ze is erg doordrongen van die eigenaardige trotsheid op naam en familie en volk, schrijft hij aan zijn moeder.⁵ Het Engelse volk, vooral de hogere standen hebben, vindt hij, iets huichelachtigs; zij zijn met de schijn tevreden. Het gaat bij de Engelsen om het uiterlijke; karakter en goedheid zijn maar bijzaken. Volgens de Duitse gouvernante van de familie spelen de Engelsen komedie. Ze verzekert hem, dat 'hun rol evenals hun overjas naar omstandigheden

kan worden uit- en aangetrokken'. En dat geldt niet alleen op het gebied van de godsdienst maar ook op dat van de hartstochten en gevoelens.¹

In de eerste dagen verkent Frederik de omgeving, klimt op rotsen en wandelt op de boulevard, waar de muziek speelt en waar de mensen heen en weer flaneren en de zeelucht opsnuiven. Het heeft weinig gescheeld of hij had op zijn wandelingen over de rotsen of op de boulevard een beroemde Engelsman ontmoet, die evenals hij grote belangstelling had voor jonge meisjes: Charles Dodgson, beter bekend als Lewis Carroll. Vanaf 1876 af placht deze zijn vakantie 's zomers door te brengen in Eastbourne en wel op Lushington nummer 7, waar hij van een zekere Mrs Dyer een woning huurde.²

Evenals Frederik van Eeden wandelde Lewis Carroll met zijn kleine vriendinnen naar Beachy Head en speelde spelletjes met hen. En evenals Frederik knipte ook Lewis Carroll een haarlok af bij zijn vriendinnen als souvenir d'amour. Carroll onderhield door het schrijven van speelse brieven, het maken van foto's en zijn grappige spelletjes een intensief contact met zijn meisjes. Hij schroomde niet hen veelvuldig te kussen. Zodra het meisje de kindertijd omstreeks het twaalfde jaar voorbij was en een jonge vrouw werd kwam er een eind aan de relatie. Heeft Frederik bij zijn bezoek aan Eastbourne *Alice's Adventures in Wonderland*, dat in 1865 verschenen was, gelezen? Hij rept er in zijn dagboek met geen woord over.

Waarin Frederik en Lewis Carroll duidelijk van elkaar verschilden was in de animo om zondags naar de kerk te gaan. Frederik deed dat met grote tegenzin. Hij was in de brieven van de gouvernante van de familie al geïnformeerd over het godsdienstige fanatisme van mevrouw Molony, maar het was nog erger dan hij verwacht had. 's Morgens en 's avonds viel de familie op de knieën om te bidden. De eerste keer probeerde Frederik nog te blijven zitten, maar ten slotte bezweek hij en ging ook hij door de knieën.³ In de kerk zondags had hij zin om de bijbel in het uitgestreken gezicht van een 'schijnheilige femelaar' te gooien. Zijn meeste aandacht, bekende hij, ging in de kerk uit naar 'de blanke halzen der blonde ladies' voor hem.

Over zijn omgang met zijn twee kleine meisjes worden we in het dagboek en het reisverslag niet nauwkeurig ingelicht. In *Johannes Viator* des te meer. In dat boek wordt in extenso beschreven hoe zijn alter ego met hen wandelt, hun kleine handen in zijn handen, druk pratend en beweeglijk.⁴ Toch is er vergeleken met vroeger sprake van een verandering. Hij voelt heel goed, dat wat eens mooi is geweest 'ontoereikend' wordt. Hun haar, hun bewegingen en de zuivere klank van hun stem is niet meer voldoende voor hem. Hun aanwezigheid wordt kwellend voor hem. Hij is bang dat wat de basis van zijn bestaan is verloren zal gaan. Hoewel er in het boek met vage bewoordingen over gesproken wordt is het wel duidelijk dat zijn sensualiteit hem parten speelt. Retorisch vraagt hij zich af: 'kan ik niet werkelijk leven?'⁵ Deze vraag is een reactie op het schijnleven dat hij op dat moment leeft en waarin zijn relatie met

de meisjes oningevuld en onduidelijk is. Moet hij kind zijn met de kinderen of is hij daar te oud voor?

Tijdens een wandeling met zijn twee kleine meisjes voelt Johannes zich angstig en bespot; hij voelt hoe de rode ondergaande zon en de natuur zich in al hun meerderheid manifesteren. Tegen het einde van de wandeling draagt hij de meisjes om beurten. Daarbij kust hij het oudste meisje, de mooiste, 'die met de kleinere, wreedere oogen', op de mond.

De broeierige, zwoele omgang met de meisjes culmineert in de droom die in *Johannes Viator* op de wandeling volgt. In de eerste fase van de droom verblijft Johannes in allerlei ruimtes met lachen en gefluister van mensen die niet zichtbaar worden. Dan plotseling zijn ze er, de mensen. Hij ziet grote, nadrukkelijke gezichten. Hij bevindt zich te midden van hen, zijn best doend om zich thuis te voelen.

Hij wordt dan wakker, maar slaapt weer in. Er verschijnt een vrouw, met wie hij alleen in huis is en die zich Marjons zuster noemt. Ze nodigt hem uit tot intimiteit. Hij weet dat het niet goed is maar gaat erop in. Na het wakker worden wordt hij overspoeld door een machtige 'golf van zware zelfverachting'. En Van Eedens alter ego weet nu zeker dat hij weg moet van zijn twee meisjes.

De verantwoordelijkheid voor de daad wordt in de droom gelegd bij de oudere vrouwfiguur; zij verleidt Johannes. Of deze droom werkelijk door Van Eeden gedroomd is, is niet bekend. In de uitvoerige registratie van zijn droomleven komt hij niet voor. Maar de teneur van de droom is overduidelijk: seksualiteit wordt door de ander opgedrongen en heeft schaamte en zelfverachting tot gevolg. De idylle van de jeugdliefde is na de droom verstoord en dat ondanks het feit dat de meisjes in de droom zelf niet aanwezig waren.

Van dat 'drama' in *Johannes Viator* is in de werkelijkheid van zijn reisverslag of dagboek niets te bespeuren. Daarin staat alleen de uitvoerige beschrijving van de hoogtepunten van zijn verblijf: de viering van zijn verjaardag op 3 april met veel post van thuis, zijn tocht naar de dorpjes in de omtrek, die hem aan Dickens' beschrijvingen en aan die van George Eliot in *Adam Bede* doen denken en zijn bezoek aan het aquarium in Brighton. Op de laatste zondag voor zijn vertrek moet Frederik bij mevrouw Molony komen en zij onderhoudt hem langdurig over een passage in de bijbel. Frederik vindt dat haar godsdienst niets aantrekkelijks, niets dichterlijks heeft, gebaseerd als deze is op egoïsme, en dat ze de levensvreugde van kinderen vergalt. Wat is hij blij als mevrouw Molony eindelijk haar onderhoud beeindigt en hij naar de ruime speelkamer van de kinderen kan hollen en met de gouvernante Dora in het midden een vrolijke rondedans kan uitvoeren, vervolgens blindemanneetje kan spelen en vestingen kan maken van oude kisten, waarbij Dora hem vraagt of mevrouw hem soms over de belegering van Jericho heeft onderhouden.

Van de innerlijke onrust waaraan Johannes Viator zo ten prooi was op het einde van zijn verblijf, is niets te bespeuren. Wel wordt in extenso over de terugreis geschreven, zijn bezoek aan Londen, zijn tocht met de boot en ten slotte zijn aankomst in Holland. Thuis wachtte hem zijn nieuwe geliefde, Henriette Ortt.

Waarschijnlijk heeft Van Eeden acht jaar later in zijn Bildung-sprookje *De kleine Johannes* het 'drama' van de meisjes Molony nog eens literair vormgegeven en wel in de relatie van de kleine Johannes met Robinetta. Ook hier de eerste, idyllische fase: Johannes' ontmoeting met Robinetta, het meisje met blond haar, gekleed in een lichtblauw kleedje, gelegen in het gras en met een roodborstje op de schouder. Vervolgens de fase van langzame ontzuivering, de benauwende sfeer van haar ouderlijk huis, waar van Johannes eerbied voor Gods woord wordt gevraagd. Langzaam maar zeker weten het cynisme van Pluizer en Cijfer zijn droom over Robinetta te verstoren. En de eindfase is dat hij op een kille mistige morgen tussen een groep meisjes Robinetta ziet. Ze is een gewoon meisje geworden en teleurgesteld wendt Johannes zich af, prevelend: 'Dat is het laatste, er is niets! niets!' In tegenstelling tot in *Johannes Viator* komt de ontzuivering in *De kleine Johannes* niet door het ontwaken van de seksualiteit, maar door de wijze waarop Pluizer hem voorlichting geeft over de liefde.

Robinetta! – Verlangde hij nog? – Hoe meer hij leerde, hoe meer zijn verlangen week. Want ook dat werd ontleed en Pluizer legde hem uit wat liefde was. – Toen schaamde hij zich en docter Cijfer zeide dat hij er nog geen cijfers van maken kon, maar dat het wel spoedig gebeuren zoude. Zo werd het duisterder en duisterder om de kleine Johannes.¹

Deze passage doet sterk denken aan die in Van Eedens *De nachtbruid*, waarin de vader van Vico Muralto zijn zoon op zo'n wijze seksueel voorlicht, dat de liefde voortaan voor de zoon onthuterd is. Het is niet onwaarschijnlijk dat een dergelijke voorlichting ook in Frederiks leven heeft plaatsgevonden, misschien juist in de jaren van zijn relatie met de meisjes Molony.

Het gedicht 'die Löwenbraut' van Chamisso, waarover Frederik van Eeden op zestienjarige leeftijd droomde, heeft mogelijk ook het drama van de seksuele bewustwording tot onderwerp. In het commentaar dat Van Eeden zelf geeft op het gedicht in de droom ('iets dat mij deed verlangen ook gedood te worden door een dier, dat mij liefhad') zit duidelijk een seksuele component van een masochistisch karakter. In zijn latere leven zal Van Eeden keer op keer het lijden in de liefde idealiseren.

Erotiek in verband met vrouw en leeuw is overigens een bekend gegeven in de negentiende-eeuwse beeldende kunst. In *The Tender Passion*, het tweede deel van *The Bourgeois Experience*, geeft Peter Gay een uitvoerige analyse van het beeld van de Belgische beeldhouwer Guillaume Geefs, 'The lion in love'.²

Het beeld, dat veel succes oogstte op de Great Crystal Palace Exhibition van Londen in 1851, stelt een naakte vrouw voor, gezeten op de rug van een leeuw. De leeuw kijkt meesmuilend naar haar op, terwijl zij bezig is zijn nagels te knippen. Het beeld, dat wat onderwerp betreft teruggaat op een Esopusfabel, is volgens Gay een 'dream in plaster'. Hij meent dat 'the lion in love' iets wil zeggen over de dubbelzinnige relatie tussen vrijheid en beperking op liefdesgebied in de negentiende eeuw. De essentie van het beeld van Geefs is volgens hem dat de vorst van het woud, de belichaming van de ruwe, seksuele kracht, zich bereidwillig onderwerpt aan de schoonheid en aan de beperkingen van de beschaving. En in dit zich schikken van de seksuele hartstocht onder het juk van het huwelijk wordt het geliefkoosd burgerlijk ideaal in beeld gebracht. In Chamisso's gedicht komt er van het zich schikken niets terecht, met een drama als gevolg: leeuw en vrouw gaan ten onder.

In *Johannes Viator*, de literaire verwerking van de relatie met de meisjes Molony, laat Van Eeden zien dat wat een onschuldige idylle lijkt een groot gevaar kan betekenen. Dat geldt trouwens voor 'The cult of the little girl' in de negentiende eeuw in het algemeen. Die 'cult' was, zoals Ronald Pearsall in *The Worm in the Bud* aantoon, een belangrijk aspect van de Victoriaanse seksualiteit.¹ Fascinatie voor jonge meisjes heeft Van Eeden in zijn latere leven behouden, hoewel zijn belangrijkste liefdes meestal vrouwen betroffen die ouder waren dan hij.

HOOFDSTUK 3

De laatste jaren van de middelbare school

'Ik krijg er een gruwelijke hekel aan om onoprecht te zijn.'

EEN BEGAAFDE PUBER

De laatste jaren van de middelbare school maakt Frederik een erg onstabiele indruk. Zijn relatie met de Engelse meisjes Molony had hem duidelijk gemaakt dat de kindertijd definitief voorbij was. De tijd van onschuldig vermaak was er niet meer; de volwassenheid met plichten en ernst wachtte. In zijn jeugdliefdes, waarvan die voor Henriette Ortt, zoals we zullen zien, verreweg de belangrijkste zal zijn, wordt hij voor het eerst bewust geconfronteerd met de seksualiteit.

Hoe zich te gedragen? De puber Frederik van Eeden neemt zich voor koel en verstandig te zijn, maar keer op keer valt hij uit zijn rol. Hoe graag hij ook een 'esprit fort' wil zijn, het lukt hem niet. Tussen zijn zestiende en achttiende jaar moet hij bij voortduring in zijn dagboek vaststellen hoe grillig zijn gedrag is. Binnen een enkele dag kan hij van stemming wisselen. In de morgenuren heeft hij zichzelf meestal in de hand, maar in de avonduren verandert dat en komt zijn schwarmerische natuur naar voren. In een van zijn vele zelfanalyses noemt hij zich 'een wonderlijk mengelmoes', waarvan nog wel iets terecht kan komen, als hij maar wilskracht toont.¹

De gewoonte om zichzelf te analyseren zal hij zijn leven lang behouden waardoor zijn dagboek op den duur een tobberig karakter krijgt. De drang tot zelfcorrectie wordt zelfkwelling. Wat zou het niet prettig zijn, verzucht de jonge Frederik, als hij wat minder nadacht over zichzelf en iets van het gezonde en vrolijke had van De Genestet.² Vaak vindt hij zichzelf pedant en overmoedig, bij voorbeeld de keer dat hij met zijn grappen furore maakte bij een souper. Het stoort hem dat hij zo graag aardig wil gevonden worden, dat hij jaloers is en dat hij toegeeft aan leedvermaak. Hij doet soms pogingen om zelfbeheersing en opgeruimdheid te oefenen. Als hij op school vernederd wordt, dan houdt hij zichzelf in en probeert hij vrolijk te kijken.

Wat hem verontrust is een gevoel van malaise, dat hem soms plotseling,

vooral in de avonduren, kan overvallen. Het is geen melancholie, constateert hij zelf, want hij kan er uiterst vrolijk bij zijn. Verder betraft hij zich op hypochondrie, een eigenschap die ook zijn vader heeft. Als zijn pols onregelmatig is, denkt hij het aan zijn hart te hebben en als hij een spier verrekt, denkt hij aan een breuk.¹

Het zou onjuist zijn deze onevenwichtigheid en grilligheid van Van Eedens gedrag in de laatste jaren van de middelbare school alleen maar aan de puberteit toe te schrijven.² Er was meer aan de hand. Rond zijn zestiende jaar kwamen bij hem karaktereigenschappen aan het licht, met name een kwelende vorm van ambivalentie, die hij zijn gehele leven zou behouden.

Onzeker is hij rond zijn zeventiende jaar niet alleen over de sociale rol die hij moet spelen, maar ook over zijn toekomstplannen. Wat moet hij later worden? Een tijdje wil hij zooloog worden en is dan van plan zijn kamer als zoologisch kabinet in te richten. Hij droomt van planken bezaaid met vogels, bakken rupsen en kommen vol torren.³ Het plan om arts te worden rijpt in de zomer van 1876. Hij is dan zestien jaar oud. Zijn vriend Frans Waller stimuleert hem om schrijver te worden. Frederik voelt er wel wat voor; het lijkt hem prettig door iedereen gelezen te worden. Soezend in de tuin van zijn tantes vraagt hij zich af of hij wel aanleg voor schrijven heeft. Zouden de mensen hem op handen dragen? Zou hij een grote naam krijgen?⁴ Maar niet alleen de roem van het schrijverschap trekt hem. Schrijven is ook een goede uitlaat, vindt hij, voor allerlei emotionele spanningen. Hij kan er zijn liefdesverdriet of Weltschmerz vorm mee geven, zoals hij dat heeft gedaan in het gedicht 'De Duinen', geschreven in 1876 op zestienjarige leeftijd:

Want dikwerf, al te dikwerf,
Zwerf ik de duinen in,
Met bitterheid in 't harte,
Met moedeloozen zin.

'k Geloof in sombre wanhoop,
Aan licht nog liefde meer,
En werp mij droevig snikkend,
Op 't zachte duinzand neer.⁵

Maar meestal beperkt hij zich, in navolging van zijn vader, tot gelegenheids-gedichten. Herfst 1877 begint hij een blijspel te maken, maar zijn moeder vindt het niet veel.

Zijn schoolopstellen uit die jaren worden door zijn leraar Nederlands Gal-lée geprezen.⁶ Erg opzienbarend zijn ze niet; ze zijn beschouwend van karakter en gaan onder andere over Napoleon, de zee, de voor- en nadelen van oorlog en over vaderlandsliefde.⁷ Het meest persoonlijke opstel gaat over de dood.

Teleurstellend is het voor hem, dat zijn poging om zijn verslag van de Engelse reis in een tijdschrift geplaatst te krijgen mislukt. Frederik troost zich met de gedachte dat hij niet schrijft om zich gedrukt te zien, iets wat natuurlijk niet helemaal waar was.

Uit Van Eedens lectuur is op te maken dat zijn belangstelling voor literatuur tijdens zijn middelbare-schooltijd groot was. Hij las veel en graag, zoals hij dat zijn hele leven is blijven doen. Vaak las hij, zoals uit zijn dagboek blijkt, tijdens zijn schooljaren de boeken van Jules Verne, die omstreeks 1870 met grote regelmaat in het Nederlands werden vertaald en onder andere bij de Haarlemse uitgeverij Tjeenk Willink verschenen. In romans als *Voyages et aventures du capitaine Hatteras* (1866) en *L'île mystérieuse* (1874-1875) vond hij de ideale combinatie van romantiek, avontuur en wetenschap. Hij kon daarin zijn belangstelling voor vreemde landen, zijn fascinatie voor botanie, zoologie en mineralogie bevredigen. Spelenderwijs raakte hij zo op de hoogte van een aantal geheimen en mogelijkheden van deze wetenschappen. Jules Verne doordrong zijn jonge lezers van de noodzaak van wetenschappelijk onderzoek. Het is heel goed mogelijk dat Verne ook literaire invloed op Van Eeden uitoefende. Zijn eerste toneelstuk uit het begin van zijn studietijd, *Het Ryk der Wyzen*, zich afspelend op een eiland, doet zijdelings aan *L'île mystérieuse* denken. In figuren als Cijfer en Pluizer uit *De kleine Johannes* herkent men gedeeltelijk Phileas Fogg, l'homme-machine uit *Le tour du monde en 80 jours*. Jammer genoeg zijn Van Eedens reacties op zijn lectuur vrij summier, zodat we naar invloeden alleen maar kunnen gissen. Van Eeden las in de laatste jaren van zijn schooltijd ook Nederlandse schrijvers van de dag: Jan ten Brink, Melati van Java, Huet, Schimmel, Cremer, Bosboom-Toussaint, Mina Kruseman en De Genestet. Of hij Multatuli, zo belangrijk voor hem in zijn studententijd, toen al frequent las, is niet te zeggen. Shakespeare las hij, al had hij er soms morele bezwaren tegen. En verder las hij uit de Engelse literatuur Dickens, George Eliot, Kingsley en Thackeray. Samen met zijn meisje, Henriette Ortt, dreepte hij een tijdje met *Ekkehard*, een historische roman zich afspelend in de tiende eeuw en geschreven door de populaire Duitse schrijver Joseph Victor von Scheffel. Ook Georg Ebers, schrijver van historische romans, las hij en Duitse romantici als Schiller, Heine en Goethe. Diens *Werther* overweldigde hem 'met een zoete bedwelming als een opium-roes'. Maar gelukkig, aldus Van Eeden, had Huet hem gewaarschuwd voor de negatieve kanten van het boek.¹

Op 5 april 1878, kort na zijn achttiende verjaardag, schreef hij in zijn dagboek:

Ik wil veel lezen, alles maar lezen. Gedichten, filosofen, wetenschappelijke boeken zoveel mogelijk, altijd maar lezen in allerlei talen. Ongetwijfeld heeft hij toen regelmatig de rijk voorziene bibliotheek van zijn vader geraadpleegd. In latere jaren, toen hij al uit huis was, zal hij ook meer

dan eens van zijn vader boeken lenen.

Leergierigheid en een grenzeloze drang om iets onder handen te hebben zijn karakteristiek voor Van Eedens schooljaren. De ouders moeten hem alle gelegenheid gegeven hebben om te experimenteren en te onderzoeken wat zijn mogelijkheden waren. Wat dat betreft was zijn opvoeding veel vrijer dan die van zijn vader.

Muziek fascineerde hem. Hij bezocht de concerten van de Haarlemse muziekpedagoog Appy. Bij het luisteren naar muziek werd hij soms overvallen door een stortvloed van gewaarwordingen, gevoelens van trots en herinneringen aan zijn kindertijd, aan zijn oma en aan zijn geboortehuis in de Houtstraat. Hij nam ook muzieklessen, eerst violoncel, later piano. Maar dat werd geen succes. Solisten, zoals Anton Rubinstein, konden hem in vervoe-ring brengen. Bij muziek van Mendelssohn moest hij huilen en Schumanns *Kinderscenen* hebben zo'n bovenaardse toon, dat zij volgens hem meer aan het worstelen van een groot genie deden denken dan aan het spelen van een kind.

Als kind had hij al, zoals eerder werd vermeld, in zijn brieven aan zijn ouders laten zien dat hij goed kon tekenen. Het waren geestige, spontane tekeningen, waarin vakantiesituaties werden vastgelegd. Zijn vader had dat ook gedaan, zoals uit diens bewaarde schetsboek blijkt. Later legde Frederik zich toe op het portretteren; hij tekende afbeeldingen na van onder anderen Heine en Wagner.

Voor Frederik was het heel gewoon schilderijen te zien. In 1888 herinnert hij zich hoe hij als jongen soms dag aan dag in de kunstzaal van het Paviljoen van zijn vader kwam. Hij had er Pieneman, Kruseman, Raden Saleh bewonderd, later Schelfhout, Stortenbeker en Springer. Maar die schilderijen verloren hun glans toen hij Mesdag had gezien. De oude meesters uit de zeventiende eeuw konden hem niet bocien. Hij zag veel liever reproducties van Kaulbach of Piloty. Toen al zocht hij naar 'opheffing' en 'veredeling' in de kunst.¹

Een groot gedeelte van zijn vrije tijd wijdde hij aan sport. Hij heeft gretig meegedaan aan de steeds sterkere behoefte van de Nederlandse burgerij in de tweede helft van de negentiende eeuw om aan sport te doen. Het grote belang van lichamelijke oefening werd steeds meer ingezien. Van het ideaal van bedaardheid van de gegoede burger, dat hem verbood aan andere lichaams-oefeningen te doen dan aan jagen en paardrijden, was omstreeks 1875 nog maar weinig over.² De grote populariteit van sport in Engeland was naar Nederland overgewaaid. Op de pas opgerichte hbs was gymnastiek een verplicht onderdeel van het lesprogramma. De bekende arts Samuel Coronel en D. Lubach, de inspecteur voor volksgezondheid in Overijssel en Drenthe, wezen in 1870 in een handleiding voor ouders en onderwijzers *De opvoeding van den mensch van zijne kindsheid tot den volwassen leeftijd* op het belang van gymnastiek en zwemmen op de lagere school.³

2

3

1. Frederik van Eeden in 1876, zestien jaar oud.
2. Landschap bij Noordwijk. Ets gemaakt door Van Eeden in 1878.
3. Heinrich Heine, tekening van Van Eeden.

Frederik van Eeden heeft van zijn ouders volop mogen meedoen aan deze moderne tendenties in de opvoeding. Vanaf 16 maart 1876 was hij lid van de gymnastiekvereniging Sparta. Hij was verder een enthousiast zwemmer, zeiler, schaatser en wandelaar. Als het maar even kon, dan trok hij er met zijn familie en vrienden op uit en maakte lange wandelingen door de duinen.

Groot blijft zijn liefde voor de natuur. Hij is ontvankelijk voor de verandering van bomen en het gezang der vogels. Tijdens de wandelingen geniet hij van de elegante bruggetjes, de met mos bedekte paadjes, die volgens hem soms zo geestig tussen het sparrenbos doorlopen of langs een helder water voeren.

En verder verdoet hij zijn tijd met sociëteitsbezoek, met kaarten, kletsen en roken met zijn vrienden. Hij heeft zoveel afleiding dat zijn prestaties op school wel moeten tegenvallen. Groot is zijn teleurstelling als hij in september 1877 voor zijn staatsexamen zakt. Hij moet zijn medicijnenstudie nu een jaar lang uitstellen. Maar hij troost zich met de gedachte dat hij weer naar zijn oude vertrouwde school kan gaan.

Tijdens zijn schooljaren verdiept zich zijn vriendschap met Frans Waller en Cor de Coningh. Vooral met Frans, bij wie hij erg graag thuiskomt, praat hij over de grote dingen van het leven, zijn levensinzichten en vooruitzichten. Het zijn onderwerpen waarover hij nooit met zijn ouders spreekt.¹ Hij spiegelt zich aan zijn vrienden: soms wil hij stoïcijn zijn als Frans, soms vindt hij dat ze te weinig 'hart' hebben. Dat laatste ergert hem meer dan eens. Hij neemt het zichzelf kwalijk dat hij soms in het gezelschap van jongens meedoet aan ruw gedrag. Die spotten met alles.

Het gebruik alleen der woorden 'poëzie', 'liefde', 'muziek' wordt in beschaafde kringen met een bedenkelijk glimlachje onder jongelui met een schaterend spotlachen onthaald. 'Liefde'! wat een ouderwetsch idee uit den tijd der roofridders en minnestreels of uit dien der sprookjes.²

Hij blijft zich bij jongens vaak niet op zijn gemak voelen; hij speelt een rol en doet het om met de wolven mee te huilen.³ Hoe veel aangenamer vindt hij het gezelschap van meisjes! Hij is blij als hij Cor de Coningh, die een periode van kroeglopen achter de rug heeft, aan het praten krijgt over zichzelf. Frederik vervult graag een therapeutische en moraliserende rol ten opzichte van anderen.

In de loop van 1877 intensiveert hij het contact met Willem Leyds, wiens morele kwaliteiten en wilskracht hij erg bewondert. De knappe Willem, studerend op de kweekschool in Haarlem, komt bij de Van Eedens langs en musicceert er. Frederik is bang dat hij Willem teleurstelt en probeert een goede indruk op hem te maken.

Het laatste schooljaar sluit hij ook vriendschap met de dertien jaar oudere conrector van de school Van der Vliet, van wie hij bijles krijgt in de klassieke

talen. Van der Vliet, behalve latinist (hij schreef Latijnse gedichten) ook een befaamd kenner van Javaans en Sanskriet, was een goed docent met een grote liefde voor zijn leerlingen.¹ Frederik kon goed met zijn leraar opschieten. Hij is op verzoek van Van der Vliet zijn gids door de duinen. Liggend in het zand en kijkend naar de schepen op zee vertalen ze ondertussen Van Alphen in het Latijn. Frederik houdt van de oogopslag en de humor van zijn conector, voelt zich ontspannen bij hem. Wanneer zijn leraar op een gegeven moment in Assen is bij zijn meisje, schrijft Frederik een lang, humoristisch gedicht in klassieke dichtvorm aan hem, waarin hij onder andere refereert aan hun wandeling.²

OPRECHTHEID

Rond zijn zeventiende jaar gaat hij zich zorgen maken over dubbelheid in zijn gedrag en in zijn denken. Het ergert hem dat hij om zich een houding te geven mee heeft gedaan met het ruwe, cynische gedrag van zijn schoolvrienden. Hij vindt dat er direct verband moet zijn tussen woorden en daden.³ Hij wil zo graag iemand uit één stuk zijn, geen halfheid vertonen.⁴

Ik begrijp nu zoo duidelijk het gezegde, dat een mensch drie karakters heeft, één dat hij schijnt te hebben, één dat hij denkt te hebben, één dat hij werkelijk heeft. En ik geloof niet, dat het mogelijk is ze alle drie te kennen en dus het tweede te laten wegvallen.⁵

Het is een opmerkelijke diagnose voor een jongen van zeventien jaar. En ik denk ook niet, dat hij door Frederik zelf bedacht is, zoals uit het woord 'gezegde' al blijkt. Misschien is het een echo van zijn vader, die op zijn beurt weer een echo van Schopenhauer is. Deze laatste had in zijn *Aphorismen zur Lebensweisheit* (1851) een indeling gemaakt in 'was einer ist', 'was einer hat' en 'was einer vorstellt'. Schopenhaueriaans of niet, de vaststelling van de pluri-formiteit van het menselijk karakter was blijkbaar zo belangrijk voor Van Eeden, dat hij daar in 1890 nog eens op terugkomt en min of meer dezelfde triade herhaalt, wanneer hij zich in een brief aan zijn geliefde, Betsy van Hoogstraten, verdedigt tegen haar beschuldiging onoprecht te zijn. Oprecht zijn, zo schrijft hij haar, is niet iets wat iedereen zo maar kan zijn als hij dat zou willen.⁶ Oprecht zijn is in 1890 voor Van Eeden degene die de grootste harmonie weet te brengen in hetgeen hij meent te zijn en wat hij toont te zijn. Voor het eerste is grote zelfkennis nodig en voor het tweede moed. In 1877 is de zeventienjarige Frederik zich bewust dat het hem aan zelfkennis nog ontbreekt. Onoprechtheid blijft hem echter obsederen. Op 11 januari 1878 noteert hij in zijn dagboek:

Ik krijg een gruwelijke hekel aan onoprecht te zijn, ik ben het veel te veel geweest, ik schaam mij, als ik er aan denk. Het wordt langzamer-

hand een aangroeiend kwaad, niet alleen een leugen zelf, maar ook onoprechtheid in het algemeen. Men bedriegt niet alleen anderen, maar ook zich zelven en raakt zoo gewoon aan 't bedriegen, dat men het ten laatste niet voor verkeerd, maar voor nuttig houdt.¹

Hier heeft Van Eeden nog duidelijk de hoop dat hij het tij kan keren. Maar of die bewustwording en goede voornemens veel geholpen hebben, is de vraag. Bij voortdurend zal hij in de komende jaren door anderen hypocriet genoemd worden of zal hij zichzelf zo noemen.

Het paradoxale bij hem is dat hij vaak zo oprecht voor zijn onoprechtheid uitkomt.

ik ben slecht in mijn binnenste, niemand kent mij geheel. Ik loop rond met gedachten, die niemand bij mij zou zoeken en schijn boven die dingen verheven, maar ben het niet.²

Hoe oprecht klinkt deze bekentenis van onoprechtheid! Wat dat betreft is hij exponent van de Victoriaanse cultuur. Walter E. Houghton wijst er in zijn uitstekende studie *The Victorian frame of mind* op, dat hypocrisie weliswaar een element was van de Victoriaanse cultuur, maar dat er van de Victoriaanse levenshoudingen geen zo is aangevallen door de Victorianen zelf als juist die hypocrisie. Carlyle, Mill en anderen beklemtoonden dat de liefde voor de waarheid de mensen moest drijven; de neiging tot hypocrisie zou volgens hen een gevaarlijk effect op het morele leven hebben.³

Lionel Trilling stelt in zijn cultuurhistorische analyse van de begrippen 'sincerity' en 'authenticity' dat er duidelijk een verband bestaat tussen oprechtheid en de toegenomen betekenis van persoonlijke identiteit.⁴ Sinds de romantiek was er een steeds grotere behoefte ontstaan aan zelfanalyse en introspectie, voortspruitend uit een drang naar oprechtheid en uit de wens naar persoonlijke autonomie.⁵

De jonge Van Eeden, bijna dagelijks schrijvend in zijn dagboek, streeft naar oprechtheid en tracht tegelijk nauwkeurig vast te stellen wat zijn identiteit is. Oprecht zijn betekent in de eerste plaats waar zijn tegenover zichzelf. Maar wat betekende dat 'zichzelf'? Hij ontdekt dat de persoonlijkheid van de mens geen eenvoudig begrip is. Men ziet Van Eeden in die jaren worstelen met dat probleem. Is er zo iets als een kern van de mens, die in al zijn zuiverheid bewaard kan blijven, of wordt de authenticiteit van de mens vernietigd door de hem omringende maatschappij? Van Eeden staat wat dat alles betreft in de romantische traditie. Rousseau had al een eeuw daarvoor gewezen op de corrumperende kracht van de maatschappij, van de verstedelijking en van wetenschap en kunst. Maar hij behield samen met romantici zoals Wordsworth en Schiller de illusie dat de kracht van een persoonlijkheid, dat wat volgens Schiller de mens van zijn toestand als wilde had overgehouden, gehandhaafd kon blijven. Tegenover het concept van de 'honest soul' staat dat van het 'disintegrated consciousness', een tegenstelling, die volgens

Trilling door Diderot gepersonifieerd is in de Moi en Lui van zijn meesterlijke *Le neveu de Rameau*. De neef van de componist is de nihilist, de geperverteerde, de onoprechte, de vleier en de acteur. In het zo door Van Eeden bewonderde *Die Leiden des jungen Werthers* poogt in het eerste deel Werther een 'honest soul' te zijn, maar in het tweede deel kiest hij vrijwillig voor zijn desintegratie, die ten slotte in zelfmoord eindigt. Alles wat aanvankelijk een magie van verhevenheid bezat, is uiteengevallen en banaal geworden. Werther is niet in staat de nieuwe werkelijkheid te aanvaarden; hij wil oprecht zijn als mens; zelfs in zijn desintegratie wil hij dat zijn.¹

Van Eeden is omstreeks zijn zeventiende jaar op zoek naar zijn 'honest soul'. Onder invloed van de lectuur van Plato en ten gevolge van zijn liefdeservaringen komt hij tot de conclusie dat er een 'diepste ik' bestaat.

De mensch heeft een eigen, innerlijk *ik* in zijn diepste binnenste, iets, dat al zijn doen en laten beheerscht en toch buiten de handelingen schijnt te staan. Die ikheid neemt alle mogelijke maskers aan, speelt alle rollen, maar komt helaas zoo zelden in zijn ware gedaante te voorschijn.²

Van Eeden noteert dit in september 1878, toen hij op het punt stond zijn middelbare-schooltijd te beeindigen. Zijn dilemma in de jaren tussen kindertijd en volwassenheid was of hij trouw zou blijven aan zijn 'honest soul', zo nauw verbonden aan zijn jeugd, of zou kiezen voor de maatschappelijke rollen met alle 'onoprechtheid' van dien. Het is een dilemma, dat hij een paar jaar later in *De kleine Johannes* zal gebruiken.

Deze vorm van onoprechtheid, het conformisme, is de eerste van drie vormen van onoprechtheid, die Walter Houghton in zijn analyse van de Victoriaanse hypocrisie onderscheidt.³ In hoeverre heeft Van Eeden in die jaren zijn eigen overtuigingen en natuurlijke behoeften aangepast of ondergeschikt gemaakt aan zijn omgeving met al haar conventies? Op godsdienstig gebied zien we hoe Frederik, opgegroeid in een gezin waarin de vader uiterst sceptisch stond ten opzichte van het christelijke geloof, maar verder tot aanpassing bereid was en waarin de moeder een conventioneel christendom aanhing, zich weinig conformeerde en zijn agnosticisme min of meer trouw bleef. Zijn dagboek van 1876 bevat allerlei kritische opmerkingen over het christelijke geloof. Hij begrijpt niet hoe mensen zoveel vertrouwen in God kunnen stellen en hij houdt het begrip volmaaktheid in absolute zin voor onzin. Zijn ideaal is David Strauss, wiens *Das Leben Jesu* indertijd als een bom was ingeslagen en die de evangeliën als een mythische verbeelding had gekarakteriseerd rondom de voor ons nauwelijks meer herkenbare figuur van Jezus. Hij prijst in Strauss dat deze niets meer gaf om vooroordelen en bekrompen begrippen. Frederik, zestien jaar oud, flirt met het materialisme en het determinisme. In een heftig familiedispuut over mens en eeuwigheid vraagt hij zich af of de mensen meer zijn dan de schimmel op een druif; de mensheid kan

ieder ogenblik vernietigd worden. Er is, vindt hij, een duidelijke grens tussen exact weten en alles daarbuiten. Over wat buiten het exacte weten lag kan men alleen maar hypothesen bouwen.

Wij zijn niet gemaakt om ons daarmee te bemoeien, wij wandelen honderd paden op, vinden telkens een gesloten deur en gaan toch met evenveel moed, het honderd en eerste paadje op, om evenzeer dood te lopen.¹

Tijdens zijn verblijf in Engeland nam hij contre coeur deel aan het kerkelijk leven en had hij verder ironisch gereageerd op het dwepend geloof van mevrouw Molony.

Maar hoe was het daarna in Haarlem met hem gesteld? Eind maart 1878, kort voor zijn achttiende verjaardag, heeft hij er spijt van dat hij heeft toegegeven aan de druk van thuis om naar catechisatie te gaan. Het was een leugen volgens hem. Op 24 maart staat zijn besluit vast: hij gaat er niet naartoe.

Al stonden nu Mama en Papa en Moltzer en de heele rest op hun hoofd, zoo kunnen ze sneeuwlikken.²

Met de vrijzinnige dominee Moltzer heeft hij een paar dagen later een gesprek en deze accepteert en waardeert zijn beslissing om niet te gaan. Hij vindt het zelfs 'goed' en 'eerlijk' van Frederik.³ In latere jaren zal Van Eeden met waardering over deze dominee spreken. De oude man met grijs haar was voor hem de incarnatie van rechtschapenheid. Door velen werd de dominee belachelijk gemaakt omdat hij zulke scherpe, soms platte dingen op de preekstoel zei wanneer hij duidelijk wilde zijn. Frederik had het nooit gek gevonden en hield van hem.⁴

Thuis waren ze furieus geweest na zijn weigering; de zotste verklaringen en argumenten hadden ze volgens hem daarbij gebruikt. Zijn vader had gemeend dat de hbs de oorzaak van zijn rebellie was en zijn moeder had gezegd dat een vaste overtuiging niet bij een zeventienjarige paste. Tranen in zijn ogen had hij gekregen, maar bezweken was hij niet; hij bleef bij zijn weigering.⁵ Waar zijn ouders dubbelzinnig waren in geloofszaken, was hij eerlijk en principieel geweest, noteert hij in zijn dagboek.

Maar distantie van het geloof betekende voor hem absoluut geen distantie van de moraal van het christendom en de christelijke maatschappij. Dat had hij gemeen met zovele negentiende-eeuwers. Gertrude Himmelfarb heeft er in *Marriage and morals among the Victorians* op gewezen, dat de Victorianen geobsedeerd waren door de moraal. Zich schuldig voelend over hun verloren geloof, vermoedend dat dat verlies hen zou blootstellen aan de verleidingen van een immoreel leven en aan de gevaren van het nihilisme, waren ze vast besloten om van de moraal een substituuut voor de religie te maken.⁶ Er bestaat een anekdote over Frederiks tijdgenote George Eliot. Op een regenachtige avond in mei liep de schrijfster met F. W. H. Myers, de classicus van wie Van Eeden later een goede bekende zou worden, in de tuin van Trinity

College te Cambridge en sprak over God, onsterfelijkheid en plicht. God, zei ze, was ondenkbaar, onsterfelijkheid was ongeloofwaardig. Maar het stond vast dat Plicht (Duty) volstrekt en absoluut was.¹

Uit Van Eedens dagboek blijkt keer op keer welke hoge normen hij hanteerde bij de beoordeling van zichzelf en zijn omgeving. We stuiten hier op de tweede vorm van onoprechtheid die Houghton onderscheidt bij zijn analyse van de Victoriaanse hypocrisie: de morele pretentie. Frederik moet, zoals zovele tijdgenoten, in zijn eerste jeugdjaren opgevoed zijn met het idee dat elke handeling, elk woord, elke gedachte, hoe gering ook, overeen moet komen met de wil van God. Een christen moest streven naar puurheid van leven en die puurheid kon niet verkregen worden zonder een constante onderdrukking van 'onzuiverheden'. Die 'onzuiverheden' mochten niet aan de buitenwereld getoond worden en dat betekende een onoprechtheid, waarvan men zich soms zeer, soms nauwelijks bewust was. Het betekende ook dat men, als men te kort schoot ten opzichte van zijn hooggestemde idealen (bij voorbeeld op seksueel gebied), door schuld en een gevoel van malaise overvallen werd.

Op voortreffelijke wijze heeft Van Eeden in zijn latere leven verwoord wat de gevolgen zijn, als men de normen van zijn ideaal-ik te hoog stelt. Hij deed dat in 1892 in een brief aan Van Deyssel. Wat hij toen verwoordde, is met terugwerkende kracht toepasbaar op de middelbare-scholier uit de jaren zeventig.

De kunst is van onszelfen het meest te maken wat er van te maken is.

Maar de mensch die ik zou willen zijn, staat zoover boven den mensch die ik *kan* zijn, dat ik steeds gevaar loop mij te forceeren, hetgeen op niets zou uitloopen dan op mislukking. Op onmacht, dosheid en melancholie. Ik moet voortdurend schipperen tusschen mijn aspiraties en mijn gebrekkig wezen, vol hereditaire en ancestrale gebreken. Dit zal ook een van de redenen zijn die mij onaangenaam maken in de oogen van anderen. Er is niets zoo hinderlijk voor anderen als het zien van zulk een worsteling, niets zoo aangenaam als het zien van iemand wien alles gemakkelijk afgaat, die maar zijn natuur te volgen heeft om te zijn wat hij wenscht te zijn. Dat vooral, dat zelfgevecht, maakt prikkelbaar. Zoo moet ik dan vaak wat toegeven, om beter voort te komen. Evenals een schipper, die te scherp tegen den wind op wil loeven, merkt dat hij meer vooruitkomt als hij wat toegeeft.²

Van Eeden had wel degelijk wat Houghton 'morele pretentie' noemt, met alle gevolgen voor hemzelf en voor anderen. Want met zijn hoge normen teisterde hij niet alleen zichzelf maar ook zijn omgeving. Hoe dikwijls zou hij in de loop van zijn leven niet zijn vrienden en bekenden beschuldigen van immoreel gedrag. Dat hij daarmee eigen fouten en problemen (vooral op seksueel gebied) op anderen projecteerde, zal hij zich niet altijd bewust zijn geweest.

Frederik reageerde zijn gehele leven met afkeer op alles wat hij als morele degeneratie beschouwde. Die afkeer kan misschien mede veroorzaakt zijn door een (eerder vermelde) ervaring op zestienjarige leeftijd. Het was een ervaring die verband hield met zijn oom Gerhard van Warmelo, een jongere broer van zijn moeder. Deze oom, adjunct-commies op de provinciale griffie van Noord-Holland, was in 1876 mede door zijn drankzucht in een deplorabele toestand geraakt. Toen de man begin maart 1876 dronken bij de familie Van Eeden langs kwam, was Frederik geïrriteerd en meende hij dat voor zijn oom de beul voor de deur stond. In tegenstelling tot zijn broer Johan had Frederik alleen maar afkeer van de man; zijn oom boezemde hem angst in.¹ Tegen het einde van 1876 was de toestand hopeloos geworden. Volgens Frederik stonk de man naar chloor alsof hij bang was te verrotten voordat hij dood was. Cynisch noteerde hij op 3 december in zijn dagboek:

Als hij nu niet binnen 4 weken weg is, dan zal hem nog 7 cent overblijven om een end touw te koopen.²

Op de zeventiende december kwam de oom geheel van streek bij de Van Eedens aanlopen. Op bijna klinische manier observeerde en diagnosticeerde Frederik de man en hij concludeert:

Dat zijn nu de gevolgen van besluiteloosheid, zwakheid van karakter, te groote edelmoedigheid en te veel zelfvertrouwen. Deze crisis heeft alleen zijn oorzaak in het te veel over zichzelf denken en het begrip van de groote diepte waartoe hij gezonken is.³

Op 18 december pleegde zijn oom zelfmoord. Op welke wijze hij het heeft gedaan is niet duidelijk. Die achttiende december vonden Frederik en zijn broer Johan hun oom stervend op zijn kamer, badend in bloed. Frederik vond de zelfmoord van zijn oom 'onnatuurlijk en de laffe toevlucht van een zwak karakter'. Dagenlang stond hem volgens eigen zeggen het beeld van zijn oom voor ogen. Telkens meende hij diens gerochel te horen en de walgelijke lucht te ruiken die hem omgaf.

Deze afschuwelijke confrontatie met de dood moet een onuitwisbare indruk gemaakt hebben op de jonge Frederik. Het malaisegevoel dat hem in die tijd soms beving, bracht hijzelf in verband met de dood van zijn oom.

Is het verwonderlijk, dat Frederik in die jaren dikwijls vluchtte in een fantasiewereld? Escapisme, de door Houghton als derde genoemde vorm van Victoriaanse onoprechtheid, beheerste zijn leven. Meermalen moest hij in zijn dagboek vaststellen, dat hij zich te veel overgaf aan 'soezen', aan dagdromen, waarin hij de banale werkelijkheid met alle beperkingen en angsten ontvlucht en waarin hij zich over kon geven aan de wereld van zijn ideaal-ik. De romantische lectuur en literatuur die hij las, heeft ongetwijfeld deze drang tot escapisme gestimuleerd. Toen hij in september 1877 zijn staatsexamen voorbereidde, vergat hij zijn examenleed door Shakespeares *A Midsummer Night's Dream* te lezen en zich over te geven aan de droomwereld daarvan.⁴

Op de middelbare school maakt hij een opstel met de titel 'Soezen', waarin de ikfiguur tijdens de wiskundeles soest en droomt van een gelukkige treinreis. Toen hij op een gegeven moment in een beroerde stemming was, troostte hij zich door in de duinen te wandelen en geeft zich over aan de droom:

Ik had het gevoel alsof ik daar gebieder was, alsof boomen mij groetten en als hun heer erkenden, alsof ik daar trotsch en eenzaam rondwandelde tusschen mijn vazallen en die wereld alleen voor mij bestond.

Over 't geheel soesde ik meer dan mij lief was.¹

En dan was er natuurlijk het gebied van de liefde, waarover hij graag droomde en waarvan alle in zijn oog negatieve elementen werden ontkend, zoals seksuele hartstocht, jaloezie en wreedheid. Het kon niet anders of deze neiging tot ontsnappen naar de ideale liefdeswereld zou tot onoprechtheid leiden.

RUZIE

De neiging tot escapisme was voor hem waarschijnlijk bittere noodzaak op de momenten dat thuis de conflicten losbarstten. Hoe scherp was het contrast tussen de negentiende-eeuwse idealen van het gezin en de feitelijke situatie in het gezin Van Eeden. Voor de negentiende-eeuwer was het gezin de veilige plaats waar de waarden en deugden die door het moderne leven vermorzeld konden worden, bewaard zouden worden. Het Victoriaanse huis moest niet alleen een vredige, maar ook een gewijde plaats zijn. Volgens Walter Houghton bracht men de morele autoriteit en inspiratie van de kerk over op het huis.² Het huis was, zo meende men, een tempel waar genegenheid, liefde en eerbied heersten. Van al die deugden was de moeder de belichaming; zij moest de gezinsleden ver houden van alle gevaren en verleidingen van het moderne leven.

In huize Van Eeden werd nog steeds dag in dag uit de huiselijke vrede wreed verstoord. Frederik vond het op een gegeven moment maar wat vreemd, dat andere mensen dachten dat de familieleden van Van Eeden zo aardig voor elkaar waren.³ Want wat een tegenstellingen waren er onderling! Vader Van Eeden kon het niet met zijn vrouw vinden. Frederik lag vaak overhoop met zijn broer en met zijn vader. Johan had weer problemen met zijn moeder. Frederik stelt op een keer in zijn dagboek vast, dat het niet best voor hem en zijn broer was dat ze altijd in twist werden grootgebracht.⁴

Johan was het zwarte schaap van de familie; hij was opstandig, grillig, maakte volgens Frederik veel ruzie thuis en mislukte op school.⁵ Tegen Frederik zei hij dat hij zijn moeder haatte en dat het thuis niet uit te houden was. Al in mei 1876 was er sprake van dat Johan naar Indië zou gaan. Hij vertrok enige jaren later inderdaad. Frederik van Eedens houding ten op-

zichte van Johan is moeilijk te peilen. Afen toe is het duidelijk dat hij met zijn oudere broer rivaliseerde, zoals de keer dat Johan van zijn vader opdracht kreeg om iets voor het Museum te vertalen en Frederik jaloers op hem was en ook zo graag zijn krachten zou willen beproeven.¹ Het ziet ernaar uit dat het Frederik is gelukt om zijn oudere broer de baas te worden. Hem lukte het het staatsexamen te halen. Belangrijker is nog dat Frederik in tegenstelling tot Johan de liefde van de moeder wist te winnen. En dat betekende macht! Moeder Van Eeden domineerde immers het gezin. Schrijvend in zijn dagboek over zijn broer en diens kleingeestigheid schrijft Frederik van Eeden:

Hij kent niet dat genoeg om door zijn moeder te worden opgewacht, die hem liefkoost en hem honderdmaal vertelt, dat ze zoo ontzettend van hem houdt. Hij weet niet wat het is met zoo iemand samen in een zonnige, gezellige kamer, koffie te drinken en mekaar aan te kijken en te zeggen: 'Wat ben ik blij, dat ik je heb. Wat zou ik zonder jou zijn.' enz. Het ligt geheel aan hem. Hij heeft niemand met al zijn hart lief en verstaat de kunst niet iemands gebreken over het hoofd te zien.²

Op 16 juli 1876 noteert Frederik:

Arme Johan, arme stakker, *men* kan hem niet verdragen, ofschoon hij met een beetje goede wil tot dezelfde resultaten als ik had kunnen komen, maar nu is 't al vrij heen.³

Het lijkt erop dat Johan voor de vader heeft gekozen en dat Frederik de lieveling van de moeder was. Voorlopig had Frederik in de jaren zeventig dank zij de moederlijke macht gezegevierd. Afen toe gaf hij in zijn dagboek blijk van zijn grote liefde voor haar. De tranen stonden hem in de ogen, toen hij op een kalender de tekst las:

Er zal een tijd komen, mijn jongen, dat het haar uwer moeder grijs zal zijn en haar voorhoofd vol rimpels. Pas op, terwijl gij jong zijt, dat gij nooit een haar van verdriet zult laten vergrijzen op dat dierbare hoofd.

Het is het best, waaraan gij als man denken kunt.⁴

Toen zijn moeder vierenveertig jaar werd op 1 augustus 1877 maakte hij een gedicht voor haar. Een paar strofen luiden:

Dat mannetje, dat Keesje
Dat danste op uw schoot
Danst nu met jonge meisjes
Is nu zoo bijster groot.

Hij loopt met witte vesten
En met een zwarte jas
Maar houdt nog van zijn moeder
Als toen hij zuigling was. [...]

Het zal niet lang meer duren
Dan gaat uw Keesje heen
Dan gaat hij uit studeeren
Laat moederlief alleen.

Maar waar hij ook mag dwalen
Hoe ver hij weg mag gaan
Het beeld van zijne moeder
Zal altijd voor hem staan.¹

Tegen het einde van zijn schooltijd zou Frederik van Eeden steeds meer kritiek op zijn vader krijgen. Hun relatie verslechterde en zijn vader bezorgde hem menig vervelend ogenblik met zijn harde woorden. Hij overwoog dat hij het, als hij alleen met zijn vader zou zijn, nog best zou kunnen uithouden, een situatie, die hij zou verbeelden in *De kleine Johannes*, waar de moeder van Johannes geen rol speelt. In zijn dagboek schrijft hij:

Ik kan niet velen dat mijn vader zich tegenover ons, bijna volwassen zonen, aanstelt, door veel wijn te willen drinken, door platte aardigheden, door gekheden met jonge meisjes, door kleuren te krijgen als er over zoo iets gesproken wordt. [...]

O vadertje, is dat nu die knappe, edele, bedaarde vader die mij meenam op zijn wandelingen en onderricht gaf in de schoonheden van de natuur en mijn gevoel ontwikkelde voor al wat goed en edel was?²

De pastorale jaren van de vroege jeugd waren voorbij.

Het drinken van zijn vader zou Frederik de komende jaren dwars blijven zitten; hij beschouwde het als iets fataals voor een man op jaren. Aan zijn vriendin Lady Welby zou hij bij de dood van zijn vader in 1901 schrijven, dat zijn vader iemand was geweest, die te veel op zijn eigen oordeel afging en dat kwam volgens hem, doordat zijn vader bij voorkeur het gezelschap van vrouwen zocht die hem bewonderden en alles voor zoete koek aannamen wat hij zei, en te weinig het gezelschap van vrienden kende voor wie hij respect had.³

Of Frederik in dat opzicht nu zoveel anders dan zijn vader was, is de vraag. In ieder geval zocht hij in deze jaren graag het gezelschap van een Haarlems meisje, Henriette Ortt geheten. Ze zou zijn grote jeugdliefde worden.

HOOFDSTUK 4

De grote jeugdliefde Henriette Ortt

'Jelui meisjes staan in vele opzichten zoo hoog boven ons.'

EEN ROMANTISCHE RELATIE

Voor Van Eeden is de seksualiteit – zijn dagboek en literair werk tonen dat ondubbelzinnig aan – gedurende zijn gehele leven een folterend probleem geweest. Seks vond hij bedreigend en vaak had hij de neiging om alles wat daarmee te maken had te onderdrukken of te beschimpen. Zo noteerde hij op 18 december 1911 op eenenvijftigjarige leeftijd in zijn dagboek:

Het heele sexueele leven is het rechte aangrijpingsgebied voor lagere wezens. Alleen het bijzonder belangrijk en gewichtig maken van dat gebied werkt al in hun hand. Onze natuurlijke gezonde neiging, ons zelfbehoud-instinct brengt ons tot zooveel mogelijk negeren, niet-achten, van al die dingen, evenals van het vuile en gemeene.¹

Van Eeden gaf hier af op Freud en zijn leerlingen, voor wie hij aanvankelijk totaal geen waardering kon opbrengen, daar ze in hun theorie de seksualiteit zo centraal stelden. Later zou die negatieve houding ten opzichte van de psychoanalyse veranderen.²

Seksualiteit boezemde hem angst in maar intrigeerde hem tegelijk. Soms gedraagt hij zich als de typische vertegenwoordiger van de Victoriaanse cultuur, waarin het zwijgen over seks bon ton was, soms lijkt hij een weinig open te staan voor het meer liberale klimaat ten opzichte van seksualiteit, dat zich omstreeks 1880 hier en elders in Europa voor het eerst manifesteert. Zijn merkwaardige roman *Johannes Viator* uit 1892 en *Van de koele meren des doods* uit 1900 zijn twee van de eerste Nederlandse boeken waarin de seksualiteit als probleem centraal staat. Uit die boeken blijkt dat Van Eeden er zich van bewust was hoe bepalend in de jeugd de opvoeding en de eerste liefdeservaringen zijn. Een van de jeugdliefdes zou hem zijn gehele leven blijven obsederen.

Op 27 juni 1876 noteerde de zestienjarige Frederik van Eeden in zijn dagboek: 'ik begin bepaald van die goede, lieve verstandige meid te houden.'

Die 'verstandige meid' was Henriette Ortt, een achttienjarig meisje uit Haarlem, die hij reeds jaren kende. Die avond van de zevenentwintigste juni heeft hij samen met haar in de duinen gewandeld. Romantisch hebben zij samen, bovenop een duin gezeten, naar de ondergaande zon gekeken. Terwijl de rode bol van de zon langzaam zonk in de zee, citeerde Henriette het gedicht 'Die zwei Snger' van Uhland. Toen de laatste weemoedige regels van het gedicht geklonken hadden, zat Frederik nog een hele tijd doodstil, bang als hij was uit een droom te ontwaken.

Het was een begin van een relatie, die drie jaar zou duren. De idyllische setting van natuurbeleving, poëzie en liefde op deze zomeravond in juni 1876 geeft heel aardig het romantisch-literaire karakter van deze jeugdliefde aan. In de komende jaren zouden de jonge geliefden nog menigmaal zwervend door de duinen rondom Haarlem genieten van het ongerepte natuurschoon, gedichten citeren en spreken over de grote en kleine dingen van het leven.

Die droom zou wreed door Henriette verstoord worden, toen ze in april 1879 een eind maakte aan de relatie. Van Eeden kon dat niet verkroppen. Hij heeft, zoals we zullen zien, gedurende zijn gehele leven op allerlei manieren geprobeerd contact met haar te houden. Zelfs op zijn oude dag, toen hij zevenenzestig jaar oud was, zou hij haar met beverige hand een brief schrijven over een visioen van hem, waarin zij een centrale rol speelde. In zijn romans zou hij de liefde talloze malen beschrijven, daarmee tevens literair wraak nemend op Henriette. Want Frederik kon moeilijk vergeten en vergeven.

Wie was deze Henriette die voor Van Eeden achtereenvolgens een reine Beatrice, een raadselachtige sfinx en een wrede Medusa zou zijn?

Henriette Sophia Ortt werd op 26 januari 1857 te Kampen geboren. Ze was de vierde in een gezin van zeven kinderen. Haar vader, jonkheer Jacob Reinoud Theodoor Ortt, had toen Henriette werd geboren al een lange loopbaan als ingenieur achter de rug. Henriette verbleef de eerste twee jaren van haar leven in Kampen. Toen haar vader in november 1859, na negentien jaar dienst als ingenieur van waterstaat, hoofdingenieur werd, verhuisde het gezin naar Zeeland. Daar werd Ortt betrapd op een fout in zijn begroting; hij werd weggepromoveerd naar Groningen. Maar op 1 mei 1867 werd hij volledig gerehabiliteerd en wachtte hem een zeer gewichtige functie, namelijk die van hoofdingenieur in Noord-Holland met als standplaats Haarlem. In datzelfde jaar werd hij lid van de commissie tot onderzoek van de Zuiderzeeplannen van Beyerinck en bemoeide hij zich intensief met de plannen voor het Noordzeekanaal. Hij had, evenals de vader van Frederik van Eeden, wetenschappelijk een naam: hij publiceerde onder andere over het opwaaien van water. In 1870 werd hij lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen. Maar

vanaf zijn verblijf in Haarlem begon een reumatische ziekte hem te kwellen en in 1881 was hij gedwongen vervroegd met pensioen te gaan.

Henriette maakte dus op tienjarige leeftijd kennis met Haarlem en zijn bewoners. Uit het dagboek dat vader Ortt een groot deel van zijn leven bijhield en dat zich in het familiearchief bevindt, blijkt dat de familie Ortt kort na haar vestiging in Haarlem met de familie Van Eeden kennis maakte. Vader Van Eeden was als secretaris van de Maatschappij ter bevordering van Nijverheid een respectabele burger in het kleinsteedse Haarlem. Hij zal met genoegen kennis hebben gemaakt met deze hoofdingenieur, die bovendien nog een jonkheer was. Dat die adellijke titel vader Van Eeden niet onverschillig liet, blijkt wel uit zijn lofzang op de aristocratie, een gedicht dat hij voor het genootschap Democriet schreef. De betrekkingen tussen de families moeten erg nauw geweest zijn, want het journaal van vader Ortt registreert met grote nauwkeurigheid de talloze visites van de familie Van Eeden.¹ Ook Johan, de oudere broer van Frederik, was kind aan huis bij de Ortts.

De beide families hadden ook gemeenschappelijke kennissen: de notaris-familie De Booy uit de Grote Houtstraat. Hoe standgevoelig men in Haarlem uit die dagen was, wordt ook duidelijk uit de uitspraak die zoon Hendrik de Booy uit de mond van zijn vader optekende: 'De Ortt'en zijn een aristocratische familie, wij niet.' Alsof de notaris tegen zijn kinderen wilde zeggen: weet waar je staat en hoe je ten opzichte van hen te gedragen.

De kinderen van de drie families gingen intensief met elkaar om. Zo was Hendrik de Booy dik bevriend met Louis Felix en Willem Ortt, zijn broer Chrik met Steffan Ortt en zijn zuster Mik met Henriette Ortt en Frederik van Eeden.²

Mik en Henriette trokken af en toe met vader Van Eeden, de botanicus, de duinen in om bloemen en planten te bestuderen. De jongere Frederik ging dikwijls mee.

Henriette had Mik de Booy leren kennen op de middelbare meisjesschool, de mms, die onder leiding stond van mejuffrouw Schubert. Haarlem was de eerste stad in Nederland die een dergelijke school bezat. In het najaar van 1867 had de nieuwe mms haar poorten geopend en presenteerde aan negentien leerlingen een gedegen leerplan, dat naast de moderne talen ook natuur- en scheikunde en biologie bevatte. Verder, met het oog op de behoeften der huisgezinnen, volkshuishoudkunde, boekhouden, schoonschrijven, tekenen, handwerken en gymnastiek. Tijdens de handwerkklassen werden Franse, Duitse en Engelse conversatielessen gegeven.³

Hoe belangrijk de oprichting van deze nieuwe vorm van onderwijs voor meisjes door sommigen beschouwd werd, blijkt onder meer uit het feit dat Johan van Vloten, de onstuimige rector van het Athenaeum Illustre in Deventer en specialist in onderwijszaken, na zijn ontslag in Deventer ten

1. Familie Ortt-de Raikem. Foto genomen in 1875 bij het vijfentwintigjarig huwelijk. Van links naar rechts: Willem (1868), Felix (1866), vader Jacob Ortt (1817), moeder Leontine Ortt-de Raikem (1831), Henriette (1857), Joan (1852) en Steffan (1853).

2. Henriette Ortt op jeugdige leeftijd (foto familiearchief Van Vloten).

gevolge van zijn rede bij de overdracht van het rectoraat in 1867, Bloemendaal koos als woonplaats, onder andere omdat zijn dochters in Haarlem vooruitstrevend onderwijs konden krijgen. Martha van Vloten, de latere vrouw van Frederik, was samen met Henriette Ortt en Mik de Booy een van de eerste leerlingen op de mms.

Dank zij die mms-opleiding was Henriette breed georiënteerd. Met trots kon ze tijdens haar omgang met Frederik haar kennis van de Duitse en Engelse literatuur laten blijken. Frederik en zij waren er verzot op om hun brieven en conversatie met Engelse woorden te larderen. Ze schreven Engelse en Duitse gedichten aan elkaar.

Ook dank zij die mms-opleiding kon Henriette als een echt geëmancipeerde vrouw werken en wel bij vader Van Eeden in het Koloniaal Museum in het Paviljoen, waar ze assisteerde bij het catalogiseren van de verzamelingen. Voor Frederik was haar verblijf daar een ideale gelegenheid om haar te ontmoeten. De beide geliefden woonden overigens erg dicht bij elkaar, slechts gescheiden door het water van het Spaarne. Henriette woonde in het monumentale patriciërshuis op Spaarne nummer 29, dicht bij de Melkbrug. Het huis bestaat nog steeds. Frederik woonde op de Gedempte Oude Gracht nummer 103. Als hij hard liep – en hij was sportief – kon hij in een minuut bij de Orts zijn om Henriette te vragen of ze mee ging wandelen in de duinen, om met Henriette en mevrouw Ortt te kaarten of een ander spelletje te spelen of om met de reumatische vader te schaken.

Henriette moet een opgeruimd meisje geweest zijn dat graag lachte. Knap was ze niet, dat bewijzen de foto's van haar. Trouwens, ook Frederik vond haar niet knap. Wel bewonderde hij haar diep liggende, grijze ogen, haar hoge blanke voorhoofd en lange blonde haren en, niet te vergeten, haar blanke, slanke handen.

Ze was, toen Frederik in de zomer van 1876 verliefd op haar werd, op de leeftijd gekomen waarop een meisje uit de betere kringen toentertijd de komst van een huwelijkspartner verbeidde. Het was de tijd waarop de zorgeloosheid van de schooljaren voorbij moest zijn.

Mevrouw van Wermeskerken-Junius, beter bekend onder haar schrijversnaam Johanna van Woude, wijdt in haar populaire *De schoonste gaven der Vrouw*, een boek dat precies aangeeft hoe een meisje uit de betere stand zich moet gedragen, een apart hoofdstuk aan de jaren tussen school en huwelijk.¹

Meisjes, die hare dagen slijten zonder zich ooit af te vragen *hoe* zij dat doen, verdroomden haar gouden jeugd en zijn volslagen nutteloos.² Er volgt dan een straffe dagindeling waarin allerlei activiteiten, zoals studeren, kunstbeoefening, lichte sportbeoefening, het helpen van moeder in de huishouding, naaiwerk en conversatie zijn opgenomen. Geleerd mag een meisje niet schijnen, vindt Van Woude, dat is alleen aan de man geoorloofd. Een meisje moet de indruk maken alsof haar gezonde verstand haar alles

ingeeft. En verder zijn vooral een goed humeur en een onverstoortbaar optimisme niet genoeg te waarderen. Henriette past heel aardig in dit profiel van Johanna van Woude.

Maar hoe stond het met de zedigheid, waarover Johanna in een afzonderlijk hoofdstuk, getiteld 'Dames, welk lokaas gebruikt gij?' te spreken komt?

Wat de mannen zelf ook zijn mogen, in de vrouw zien zij gaarne zachtheid, zedigheid en kuisheid. Zij verlangen dat hunne vrouwen beter zijn dan zij zelf, en beschouwen haar als de vaandraagster van alles wat rein, liefelijk en edel heet.¹

We zullen zien hoe er tussen de jonge Frederik en de ruim twee jaar oudere Henriette wat dat laatste betreft een troebele toestand ontstaat.

ONDUIDELIJKHEID EN PROBLEMEN

Van meet af aan was de aard van hun relatie onduidelijk. Voor henzelf én voor hun omgeving. Was het vriendschap? Was het verliefdheid? Wat te denken van het verschil in leeftijd? Wat de leeftijd betreft was Johan, de oudere broer van Frederik, een veel betere kandidaat voor Henriette geweest. En er zijn aanwijzingen dat Johan naar de hand van Henriette gedongen heeft. Voor Frederik was de leeftijd geen bezwaar. Integendeel. In zijn latere leven zou hij talloze malen laten blijken dat hij een groot zwak had voor vrouwen die ouder waren dan hijzelf. Ook Martha van Vloten, zijn eerste echtgenote, en Betsy van Hoogstraten, zijn latere liefde, waren ouder dan hij. Als Freud gelijk heeft in zijn vooronderstelling dat de jonge volwassene zijn vroege, erotische verlangens naar de moeder moet kwijtraken, gedwongen door de barrière van de incest, en vervolgens tracht om zijn aandacht af te leiden naar nog niet vertrouwde doelen, gekozen naar het model uit de kindertijd, dan lijkt het erop dat Van Eeden in de keuze van geliefden nooit los kon komen van het model van zijn moeder.

Een zeer opvallend element is dat moeder Van Eeden vanaf het begin door Frederik in vertrouwen werd genomen over zijn verliefdheid. Hij vroeg haar advies, lichtte haar in over het wel en wee van de verhouding met Henriette en zocht troost bij haar. Zij vond dat prettig, zo lijkt het. Ze adviseerde of berispte hem van tijd tot tijd.

Zo adviseerde moeder Van Eeden haar zoon om af te zien van zijn poging om met Henriette te spreken over haar geloof. Vanaf het eerste moment van zijn relatie was de intensiteit van de protestantse geloofsovertuiging van Henriette hem een doorn in het oog. Hij zocht naar mogelijkheden om de verschillen te overbruggen.

Het blijft een vreemde zaak dat hij, die in die jaren zo duidelijk in navolging van zijn vader een ongelovige en een materialist wilde zijn, tot tweemaal

toe een meisje koos uit een streng orthodox milieu. Eerst werd hij verliefd op de oer-christelijke meisjes Molony uit Engeland en kort daarna werd hij verliefd op de niet minder christelijke Henriette. Hoe christelijk haar familie was, blijkt uit het dagboek van de vader. De familie ging elke zondag keurig naar de kerk en besprak thuis de preken van dominee Bronsveld. En of dat niet genoeg was werden de preken ook in gedrukte vorm door vader Ortt en zijn gezin gelezen.

Er kwam zelfs een bijbelleraar aan huis, een zekere T. M. Looman, ook de huisonderwijzer van Da Costa's zoon. Hij gaf de kinderen Ortt en De Booy gezamenlijk instructie. Dat was wel wat anders dan de vrijzinnige, 'moderne' dominee Moltzer, van wie Frederik ooit les had gehad en over wie door de familie De Booy in zeer afkeurende zin werd gesproken.

Een verklaring voor Frederiks fascinatie voor juist zeer christelijke meisjes is niet zo gemakkelijk te geven. Zoals zo vaak bij Van Eeden was hij ook in geloofszaken niet vrij van ambivalentie. Vermoedelijk is hij niet in staat geweest de agnostische, materialistische overtuiging, die hij van zijn vader had overgenomen, met volle overtuiging te belijden. Daarvoor speelde de christelijke erfenis in de familie, die hij vooral via zijn moeder, een dochter van een dominee, had meegekregen, een te grote rol. Is de keuze van juist een christelijk meisje, dat hij echter van haar geloof probeert af te helpen, niet onbewust een poging geweest om aan deze ambivalentie tegemoet te komen?

Hoe het ook zij, zijn verliefdheid was hevig. Dat blijkt uit zijn dagboek, dat blijkt ook uit zijn dromen en zijn gevoelens van Weltschmerz. Die eerste maanden van zijn liefde is hij vaak bedroefd en woedend, omdat hij niet in staat is zijn liefde aan haar te bekennen.

Henriette vertoont vanaf het eerste begin van hun relatie een gedrag dat op zijn minst dubbelzinnig is en dat karakteristiek is voor haar gedrag in de komende jaren; zij stoot af en trekt hem weer aan. Frederik weet niet waar hij aan toe is. Hij kan geen hoogte van haar krijgen. Moet hij haar zijn liefde bekennen? Zou zij hem dan echter niet direct in de steek laten? Welke strategie moet hij volgen om haar liefde te winnen? Bij het bezoeken van de familie Ortt weet hij niet hoe hij zich moet gedragen; hij voelt zich links en onbeduidend.

In de herfst van 1876 lezen ze samen literatuur (Dickens vooral is hun favoriete auteur) en schrijven ze gedichten. Haar verzoek om haar als een zuster te beschouwen bevredigt hem niet. Hij wil meer. Hij wil, aldus een bekentenis in zijn dagboek van 8 december 1876, dat ze minder edel is, minder nederig, minder vroom. Hij voelt zich als man ten opzichte van haar egoïstisch en slecht.

In de droeve dagen rond de jaarwisseling, die volgen op de door hem ontdekte zelfmoord van zijn oom, is zij hem een grote troost. Maar in de eerste maanden van 1877 wordt dat spel van afweren en aanhalen door haar onver-

minderd voortgezet. Frederik heeft door dat ze bang is 'tegen de vorm' te zondigen, door buitenstaanders voor koket gehouden te worden.¹

Karakteristiek voor de onduidelijkheid van hun relatie is bij voorbeeld de zeventiende februari 1877. Ze maken op die dag een lange wandeling naar het Naaldeveld. Ondanks de regen amuseren zij zich. Ze praten soms lang en ernstig, soms ook vrolijk. Dan komen ze bij het Paviljoen, waar het Koloniaal Museum is gevestigd en waar Henriette werkt. Boven gekomen gaan ze voor het raam staan. Hij schrijft haar naam in het glas. Ze kijkt er ernstig naar. Hij weet niet wat ze denkt en dat verontrust hem. Ze kan soms zo kijken, vindt hij, dat hij er half dol van wordt en de grootste moeite heeft om haar niet om de hals te vliegen. Er ontspint zich dan de volgende dialoog:

Hij: 'Hoe vind je mij?' Zij: 'Lief, zooals altijd, dear!' Hij: 'Wat is mijn chief characteristic?' Zij: 'Ik weet het niet. Je bent zoo geheel anders als eenige jongen dien ik ken.' Hij: 'Ik wou dat ik meer invloed op je had.'

Zij: 'Maar je hebt toch veel invloed op me.' Hij: 'Verveel ik je soms?'

Zij: 'Neen, ik vind niets gezelliger, dan met je te wandelen.'²

Met al zijn zintuigen is hij die tijd op haar gericht. Hij weet dat er verkeerde dingen in de wereld zijn, slechte, vuile dingen, maar in haar nabijheid is dat alles afwezig. Alles wordt dan licht en rein. Toch weet hij dat het vuile plotseling in zijn gedachten kan komen, plotseling kan toeslaan, terwijl men niets vermoedt. Zijn alter ego Johannes Viator, de hoofdpersoon uit zijn gelijknamige roman, waarin de jeugdliefde in fictieve vorm beschreven is, is er als kind al bang voor. Johannes probeert die angst te verdringen. Hij is bang voor het onbewuste deel van zijn persoonlijkheid dat ontvankelijk is voor het slechte en geile. Zijn persoonlijkheid, die hij met een huis vergelijkt, heeft ook een negatief deel, 'een rommelige kelder vol vuil en ontuig en raadselige dingen'.³

Op 21 februari 1877 kust Henriette hem en Frederik is totaal van de kaart. Is dat niet een bewijs dat zij van hem houdt?

Maar eind mei moet Henriette hem duidelijk gemaakt hebben, dat zij hem niet wil. Was ook zij bang dat het uit de hand zou lopen? Frederik is ontroostbaar.

Moeder Van Eeden en mevrouw Ortt ontfermen zich over hem en behandelen hem met liefde. In die dagen probeert hij alle liefdegevoelens uit te bannen en natuurlijk ook alle geile gedachten te onderdrukken. Maar het probleem is dat hij wel met haar om blijft gaan en dat ze soms zo dicht bij is. Na een tochtje in een bootje op 12 juli 1877 noteert hij:

Het was heerlijk, op en neer te wiegelen in dat lichte bootje en haar wangen naast mij te zien schitteren van genoeg, terwijl haar adem die langs mij streek, mij deed sidderen van domme, opgewonden vreugde, die toch weer tot een akelig gevoel over ging. Maar niemand zal er van merken, zelfs ik mag het niet opletten.⁴

In die zomermaand juli doet hij zijn uiterste best niet verliefd te zijn. Zij op haar beurt wil hem niet helemaal afhouden en zegt veel van hem te houden en niets liever te wensen dan vriendschap. Hij krijgt een aai als beloning.

Maar hij wil meer dan vriendschap. En zij waarschijnlijk ook. Hij merkt soms dat zij geheel van streek raakt door zijn nabijheid. Als hij haar op het Paviljoen een hand geeft en in haar ogen kijkt, dan krijgt ze een geweldige kleur, rukt zich los en vliegt weg.

Boven op het beroemde kamertje, toen ik bij haar kwam, trilde ze van top tot teen, maar liet zich niet een zoen geven.¹

Als ze met hem op de schommel staat, wil ze er plotseling af, raakt van haar stuk en weet zich geen houding te geven.

In de laatste maanden van 1877 zijn ze erg gelukkig; ze heeft hem verzekerd dat ze van hem houdt maar dat ze verwacht, dat hij geen dwaasheden verlangt; dan zal het altijd zo blijven. Maar het lijkt erop dat Frederik niet helemaal tegen een toestand van geluk kan, want juist in die gelukkige dagen begint hij weer haar denkbeelden over het geloof aan te vallen en haar te verwijten dat ze zo typisch het produkt van haar milieu is. Dat ze zo godsdienstig is, heeft ook, vindt hij, met haar vrouw-zijn te maken. Ze maakt zich volgens hem te klein. Geheel à la Nietzsche spreekt hij heel minachtend over haar christelijke deemoed en haar zondebesef. Is Frederik hier bezig op haar geloof haar morele opvattingen wat te ondermijnen om daarmee een weg te banen voor een wat vrijere omgang tussen hen? Zij bekent hem dat ze de moed niet heeft alles te uiten wat ze denkt. Maar op 1 april 1878 laat ze hem een fragment uit haar dagboek lezen, waarin staat dat ze een kleur krijgt iedere keer dat ze zijn naam hoort en dat ze met haar armen op tafel met zijn portret voor haar zit te praten, honderd uit. Frederik is daar natuurlijk verrukt over.

Tijdens een wandeling in diezelfde maand april naar Boekenrode lopen ze hand in hand als twee geliefden en liggen ze vervolgens naast elkaar op het warme zand, zij met haar hoofd op zijn arm.²

In de lente van 1878 is Henriette, inmiddels eenentwintig jaar oud, voor de achttienjarige Frederik een krachtbron geworden; ze geeft hem levensmoed. Wel bekruipt hem af en toe angst over later. Zou zijn moeder gelijk hebben; zou Henriette hem inderdaad in de toekomst loslaten en met een ander trouwen? Zijn moeder heeft er in tegenstelling tot mevrouw Ortt bezwaar tegen dat ze elkaar veel zien. En dat maakt hem onrustig.

In de zomer dreigt een ander gevaar: de zinnelijkheid. Die zinnelijkheid is als 'een afschuwelijke slang, die zich als een vertrouwelijke vriendin' om zijn lichaam heeft geslagen. Hun liefde bereikt, als men het dagboek mag geloven, die maanden een hoogtepunt. Van de zomerse natuur genieten ze met volle teugen. De natuur in de omgeving van Haarlem moet van een intense schoonheid geweest zijn in die jaren. We behoeven alleen maar de met zorg en

smaak geschreven botanische wandelingen van vader Van Eeden erop na te lezen. 'Op de heuvelen is het,' aldus Frederiks vader in zijn beschrijving van de flora van de Haarlemse duinen, 'alsof met ons ligchaam ook onze geest zich verheft boven de gewone dagelijksche sfeer. Wij worden luchthartiger, kinderlijker, natuurlijker; wij ademen dieper, wij merken beter op; in een woord, wij worden er andere en betere menschen.'¹

Zo vader, zo zoon. Frederik voelt zich ook een beter mens, maar dan wel meer door zijn Henriette dan door de duinen. Hoeveel natuurlijker gedraagt hij zich met haar dan met zijn vrienden.

Hun liefde wordt ook vastgelegd in verzen: zij schrijft een Duits gedicht, hij reageert met een Nederlands en met het volgende Engelse gedicht:

Is there a girl like you, my dear
on any earthly spot,
a soul so pure and mild, two eyes so clear?
O no, my love! there's not.

Can there be found in any way
a heart so fond and mild,
a voice so sweet, a smile so gay?
O there can not, my child!

Is there on earth a girl like you
so faithfull to her God,
so strong in love, so good, so true?
O no my girl! there's not.

Dit gedichtje van 16 juli 1878 zou, ongeveer vijftig jaar later, door een grijze Van Eeden nogmaals aan Henriette worden gezonden.²

Zijn vader kon wel schrijven dat de duinen de mens beter maakten en hijzelf kon in zijn gedichtje wel schrijven dat zij 'a soul so pure' had, dat alles verhinderde niet dat de slang van de zinnelijkheid weer zijn kop opstak. Of ging hij alleen in gedachten te ver en bemerkte Henriette er zelf niets of weinig van? De dagboekpassages vol zelfverwijt maken dat niet zo duidelijk:

Wat is het gevoel, dat ons een afschuw geeft van zinnelijke begeerte, van zinnelijk genot, van leelijkheid, van laagheid, van duisternis?³ Veel duidelijker hierover is hij in *Johannes Viator*, waarin vrij uitvoerig beschreven wordt hoe geile gedachten buiten zijn wil om bezit van de hoofdpersoon nemen, als hij zich op een namiddag in de late zomer in de tuin bevindt. Er hangt een regendamp. De grote kamer met zijn open glazen deuren ligt voor hem. Dan hoort hij plotseling het gerucht en hij ziet de volle gestalte van zijn geliefde uit een kamerdonker komen; zij blijft staan op de drempel. Hij

ziet haar in alle lichamelijkheid: 'mijn oogen gingen langzaam op en zij zagen het lijf, zooals het zich bewoog in de kleedplooien.' (p. 123) Er komt een woord in hem op, dat door zijn ziel heen scheurt als een gil en dat hem haast blind maakt 'als een zware slag'.¹ Welk woord dat is, wil hij niet herhalen, maar een ding is zeker, het is erg vies en niet van hem. En hij ziet zijn geliefde opeens zoals hij haar nooit gezien heeft. Zijn geliefde wordt geheel lichaam voor hem; zij wordt totaal ontlusterd. Zijn gedachten dringen door tot in haar lijf. Hij ziet haar bloed stromen, haar hart kloppen en 'het trage schuiven en sippelen der flauwe vochten en het slaafsche glijden der spieren en het afzichtelijk lage wormachtige doen der verborgen dingen, der verachtelijke, donkere, stil en heimelijk werkende dingen.' (p. 125)

Deze combinatie van seksuele gevoelens met een uitvoerige fantasie over de anatomie van de vrouw tot haar geslachtsorganen toe doet ook sterk denken aan een passage in *De nachtbruid* van Van Eeden, waarin de hoofdpersoon, verliefd op een vrouw die als twee druppels water lijkt op Henriette, met schrik de seksuele voorlichting van zijn vader aanhoort die hem informeert over allerlei anatomische bijzonderheden.² De vrouw is hierna ontlusterd.

Het zien van de geliefde louter als seksueel object heeft in beide romans en ook in het dagboek allerlei verwarde gevoelens tot gevolg: een drang tot zelfvernietiging, smart, schuldgevoel en medelijden met de geliefde. Wie dreef Van Eeden tot deze gedachten? In *Johannes Viator* heeft Van Eeden literair antwoord trachten te geven op de schuldvraag. De verantwoordelijkheid ligt niet zozeer bij zijn alter ego Johannes, ook niet bij de geliefde, maar bij een imaginaire macht in de wereld, Marjons zuster geheten. Zij is een soort duivelin die hem in allerlei gedaanten tegemoet treedt en die door Johannes in een lange scheldtirade minachtend en woedend toegesproken wordt: als raaf, als zwarte walm-slang, als giftig dier, als castrerende hond, als vrouw ook met een gelig-wit gezicht met dikke vingers.³ Nergens is er in de Nederlandse literatuur zo duidelijk als in de literaire verbeeldingen van Van Eeden aangegeven hoe verschrikkelijk de Victoriaanse moraal zich kon manifesteren en vernietigend inwerken op het zieleleven van de negentiende-eeuwer.

Maar terug naar de achttienjarige Frederik, die in augustus van 1878 zijn best doet om zijn gemoedsrust weer te vinden. Henriette en hij lezen samen Plato. Maar hij krijgt er spijt van dat hij Henriette Plato met al zijn knapen-liefde heeft laten lezen. Socrates spreekt, vindt hij, weliswaar verstandig en mooi, maar toch is zijn discours 'zoo weinig geschikt voor de ooren van een mensch met 19de eeuwsche zedelijkheidsbegrippen'. Hij heeft er spijt van dat hij 'die afschuwelijkste, onzinnige zedeloosheid' aan haar heeft voorgelegd. Van Eeden meet duidelijk met twee maten. Voor zichzelf ziet hij geen enkel bezwaar zich in de 'onzinnige zedeloosheid' van Plato te verdiepen, maar voor een meisje is die taboe.

De lectuur van Plato stelt hem in staat een liefdestheorie te ontwikkelen.

Deze theorie, een mengelmoes van Platoonse begrippen en eigen vinding, die hij later in *Johannes Viator* zal verwerken, maakt onderscheid in hartstocht, een demon die verdwijnt zodra het object van verlangen verkregen is, en in liefde, die onbaatzuchtig is en slechts het geluk van de ander beoogt. Er is iets in de mens, meent Van Eeden, dat zijn ware ik is. En dat is niet de ziel, maar het geweten.

Peter Gay wijst er in zijn tweede deel van *The Bourgeois Experience* op, dat in de eerbiedwaardige traditie van het denken over liefde, die tot de oudheid teruggaat, twee stromingen bestaan: de eerste ziet de liefde louter als een lichamelijk fenomeen; de tweede ziet liefde als een hemelse emotie, gezuiverd van sensuele toevoegingen. Maar er is ook een centrumpartij, die verreweg in de meerderheid was in de negentiende eeuw, en die ervan uitgaat dat de wederzijdse, erotische aantrekkingskracht van twee volwassenen een grote hoeveelheid tederheid, waardering en bewondering moet bevatten, wil deze als liefde gekwalificeerd kunnen worden. Liefde moet een 'tender passion' zijn. De kern van de negentiende-eeuwse opvatting is een huwelijk uit liefde, gericht op procreatie.¹

De achttienjarige Van Eeden, met zijn studententijd nog voor de boeg, was nog lang niet aan een huwelijk toe en kon verder die tedere hartstocht, waarin idealiserende liefde en seks gemengd zijn, nog niet opbrengen. Hij zou er zijn hele leven problemen mee hebben.

DE BREUK

Eind september 1878 begon voor Frederik het studentenleven in Amsterdam. Hij vond het moeilijk afscheid te nemen van Henriette en het vertrouwde Haarlem. Gelukkig waren er de weekends, waarin hij Henriette weer kon zien en spreken.

Met Frederik gingen er meer Haarlemse jongens weg voor studie. Op 3 september schreef Henriette aan haar vriendin Mik de Booy na een bezoek aan de familie Van Eeden, waar juist Frederiks vriend Frans Waller afscheid kwam nemen, omdat hij voor zijn studie naar Delft ging:

Nu gaan al die jongens weg. Het lijkt me of Haarlem eindelijk alleen door specimen van het vrouwelijk geslacht zal bevolkt zijn; dan stel ik toch voor om iets op te richten als het leger der amazonen. Dat zal wel de eenigste gelegenheid zijn, die zich voordoet om te leren paardrijden.²

Het lijkt wel of ze, nu de jongens weg waren uit Haarlem, onmiddellijk naar vervangers zocht. Zo was er in ieder geval omstreeks het vertrek van Frederik naar Amsterdam sprake van een baron die bij de familie Ortt logeert. Frederik was behoorlijk jaloers. Wie zou zich niet als huwelijkskandidaat kunnen

melden in Haarlem, terwijl hij in Amsterdam machteloos moest toezien? Heel hypocriet schrijft hij in zijn dagboek dat hij blij was dat ze zich met de baron amuseerde: het zou hem spijten dat hij zou merken dat ze het zich aantrok dat hij wegging.

Om haar afwezigheid te compenseren begint hij op zijn studentenkamer in de Vondelstraat te Amsterdam zijn dagboek te schrijven in de vorm van een brief aan haar. Hoe verlangde hij naar de weekends! Hoe graag zou hij willen dat zij een keertje langskwam op zijn kamer, verzucht hij in zijn dagboek. Als hij 's avonds met de studenten door nachtelijk Amsterdam dwaalde en de chanteuses bekeek in de amusementslokalen, dan had hij, schrijft hij, Henriette voor ogen.¹ Een paar weken eerder had hij al besloten de uitspraak van Thackeray te weerleggen: 'There are pure women, but there are no pure men.' Aan de verleidingen van de grote stad zou hij niet bezwijken. Henriette is zijn geweten:

Jelui meisjes staan in vele opzichten zoo hoog boven ons.² Maar nog steeds was zijn relatie met Henriette onduidelijk. Kon hij haar zijn geliefde noemen, zijn vriendin? In zijn dagboek sprak hij haar toe als 'zusje'. Wat voor belang moest hij hechten aan het feit dat ze hem op een avond een bezoek bracht op zijn studentenkamer?

Op 12 december had hij een gesprek met haar, waarbij ook zijn moeder aanwezig was. Hij had zijn moeder uitgenodigd om haar duidelijk te maken dat zijn verhouding met Henriette veel eenvoudiger en gemakkelijker was dan ze eerst dacht. Waarschijnlijk had Henriette met haar moeder gesproken, die op haar beurt weer met mevrouw Van Eeden gesproken had. Er was absoluut geen sprake van hartstocht, van een ingehouden vuur verzekert hij zijn moeder. Die ontkenning valt op, als men bedenkt dat hij haar in diezelfde tijd met hartstochtelijke woorden in zijn dagboek toespreekt.

In de laatste maand van 1878 kwam Frederik plotseling in een agressieve stemming; hij stelde de geloofskwestie weer aan de orde. Hij moest op dat ogenblik goed beseft hebben dat deze een groot obstakel vormde voor hun relatie.

Henriette zou voor hem onbereikbaar blijven, als ze zo vast in haar protestantse milieu zou blijven. Zijn ideologisch offensief, dat op een definitieve breuk zou uitlopen, ging gepaard met lange brieven vol beschuldigingen. Zo verweet hij haar dat ze inconsequent was. Wel op de bijbel steunen als hoogste autoriteit, maar aan de andere kant ook het aardse leven liefhebben. Dan was, vond hij, die mevrouw Molony, de moeder van de twee Engelse meisjes uit Eastbourne, heel wat consequenter met haar afkeer van wetenschap en haar wachten op de komst des Heren. Waarom toch dat steunen op de bijbel en de dominee? Ze moest als vrouw, vond hij, op zichzelf staan, hierbij doelend op de feministische discussie die in die jaren op felle wijze gevoerd werd. Frederik bediende zich geheel van een in die jaren favoriete

beeldspraak. Een vrouw, schreef hij haar, was niet een klimop die steun zocht. Moeten wij mannen 'eiken' zijn en jullie klimop die ons omstrengelt en omknelt?

Geheel overeenkomstig de kritiek van de modernistische dominees uit die dagen – de recente lezing van het beroemde boek *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet* van David Strauss had hier ongetwijfeld doorgewerkt – gaf hij af op de bijbel:

O! Bijbel ik glimlach niet alleen over je maar ik haat je ook uit de grond van mijn hart, wat een zeeën van bloed hebt ge niet vergoten, wat een ellende en twist en eeuwige tweedracht gezaaid.¹

Frederik was echter razend op de dominees, die Henriette in hun macht hadden. Hij zou ze een voor een dood kunnen trappen.

Wat een akelig ziekelijk, dweepend verschijnsel bij een meisje van 20 jaar, te zeggen dat ze zich zoo slecht en zondig voelt.²

Frederik moet ervan overtuigd geweest zijn dat Henriettes terughoudendheid onder meer aan de waarschuwende preken van de dominees te wijten moet zijn geweest. Hij wist waar hij het over had; zelf was hij ook ten dele onderhevig geweest aan hun invloed. Hij probeerde zich aan die invloed te onttrekken en een andere vorm van leven en liefhebben te vinden dan het levensontkennend christendom hem gaf, waarin Jchova, de wrede god van het oude testament, een barbaarse godheid zonder liefde was. Gevoed door de lessen van zijn vader en door de lectuur van Plato probeerde hij de Hebreeuwse erfenis af te stoten, die volgens de toentertijd vermaarde, Engelse essayist Matthew Arnold in de negentiende eeuw een onverzoenbare tegenstelling vormde met de Griekse erfenis. Beide erfenissen streven naar menselijke perfectie; de Hebreeuwse door een programmatische verwerping van de wereld, de Griekse door een aanvaarding van de menselijke natuur en haar mogelijkheden. Deze verschillen hadden uiteraard vergaande consequenties voor de ideeen over liefde en seksualiteit.³ Binnen de protestantse, Hebreeuwse traditie werd eros getemd; de christelijke opvatting dat lust zonde is stond onwrikbaar vast in het strenge geweten van de negentiende-eeuwer. Volgens Gay werden de toentertijd dominerende christelijke opvattingen over liefde van twee kanten aangevallen: van de kant van de verlichting en van de kant van de romantiek.⁴ Het ziet er niet naar uit dat Van Eeden, ook niet via zijn door het rationalisme beïnvloede vader, invloed had ondergaan van die verlichte traditie, een traditie die een grote openheid en vrijheid ten opzichte van de erotiek voorstond. Groter was de werking van de romantische denkbeelden over liefde, waarin de liefde een bijna religieuze betekenis kreeg en de geliefde in sterke mate geïdealiseerd werd.

Die romantische liefdesopvatting van Van Eeden bepaalde hun relatie, samen met de protestantse denkbeelden, waarvan Henriette de invloed had ondergaan en waarin de seksualiteit slechts geoorloofd was binnen het huwe-

1

2

3

4

1. Het gezin van notaris De Booy in Haarlem (foto familiearchief De Booy).
2. Mevrouw Schubert, directrice van de mms in Haarlem, waar Henriette Ortt en de meisjes Van Vloten leerlingen waren. Foto genomen 16 juli 1884 (foto familiearchief Van Vloten).
3. Henriette Ortt (foto familiearchief Van Vloten).
4. Isaac Valetton, de echtgenoot van Henriette Ortt.

lijk en zich uitsluitend richtte op procreatie. Van Eeden had op dat moment waarschijnlijk niet door hoezeer hij evenals Henriette onder invloed stond van de protestantse liefdesmoraal, alle romantische denkbeelden en gevoelens en de vrijere opvattingen van het studentenmilieu ten spijt.

Grote invloed op Henriette moet de in die tijd zeer bekende dominee Bronsveld hebben gehad, die in 1868 naar Haarlem was beroepen en daar tot 1880 zou blijven. Bronsveld was een uiterst produktief mens, schrijver van talloze bijdragen in het populaire, protestantse tijdschrift *Stemmen voor waarheid en vrede*.¹ Frederik van Eeden ergerde zich aan het feit dat Henriette en haar vriendin Mik de Booy zozeer met de toen veertigjarige Bronsveld dweepten. Wat zal het hem goed gedaan hebben dat Busken Huët van de gedichten van Bronsveld geen spaan heel liet.² Bronsveld moest niets hebben van alle modernismen in de kerk. Dat Henriette en haar familie vaak zijn preken beluisterden, is veelzeggend. Frederik kon Henriette in zijn lange brieven schrijven wat hij wilde, verandering teweegbrengen in haar godsdienstige overtuigingen, dát lukte hem niet. Hij verweet Henriette dat haar God er alleen was als hulpmiddel om braaf te blijven. Het was gedaan met het christendom, zei hij; alleen onbeschaafde mensen hadden nog geloof nodig voor hun geluk.

Het kon niet anders of Henriette, inmiddels tweentwintig jaar geworden, was dat spervuur van beschuldigingen moe. In de eerste weken van april 1879 werd het steeds duidelijker dat zij de relatie wilde beëindigen. Hij was ten einde raad.

Die mij kracht geeft om goed te blijven, die mijn geloof versterkt in reinheid en braafheid, die mij oprecht doet zijn, mijn poezie, mijn geluk, moet ik wegwerpen, vernietigen?³

Mevrouw Ortt kwam hem opzoeken en zei hem dat ze van Henriette altijd had begrepen dat het vriendschap was en geen liefde. Het gesprek met haar culmineerde in de opmerking:

Je weet, lieve jongen, hoeveel ik van je houd. Ik zou niemand liever tot mijn zoon zien, waarom... leef je toch zonder God?

Op 28 april maakte Henriette het definitief uit. Dat moment zou hij zijn leven niet vergeten. Na haar opmerking: 'Al was je ouder dan ik, knap, gevestigd, religieus, ik zou je niet tot man *willen* hebben' beseft hij dat het uit was en dat volhouden geen zin had. Hij had gesnikt en gehuild. In zijn dagboek op 28 april zou hij noteren: 'Ik ben door haar vernederd, en ik verdiende het.'

Op diezelfde dag schreef hij op zijn studentenkamer aan zijn moeder een brief. Het was een bittere brief, vol ironie en agressie. Deze brief zou Henriette veertig jaar later onder ogen komen en zij zou diep beledigd zijn. Hij schreef zijn moeder, dat zij niet moest vertellen, dat hij eronderdoor dreigde te gaan. Ironisch voegde hij daaraan toe dat hij hoopte dat haar geloof zich spoedig zou herstellen van de schok die zijn tegenwoordigheid eraan toegebracht had.

Van avond ligt ze zeker wel weer aan de voeten van 'Vader' (waarom niet 'Pater') Bronsveld en doet boete voor iedere kus, van den snooden godsloochenaar ontvangen.¹

Henriette had blijkbaar hun verhouding getypeerd als een onschuldige 'elfenliefde'. Want in de brief aan zijn moeder maakte hij die karakterisering totaal belachelijk door allerlei gebeurtenissen te noemen waaruit blijkt dat ze heel wat minder onschuldig was dan een elfje. En vervolgens liet hij nogmaals zien hoe wisselend haar houding in de liefde was. Hij was uit de wolken gevallen, hij was ook gekrenkt.

In de dagen die volgden op 28 april was hij blij dat hij geheel kon opgaan in het drukke studentenleven. Alleen in zijn dromen was zij nog steeds aanwezig.

In mei vroeg ze haar brieven terug en zei ze nog eens duidelijk dat ze geen spijt had van haar beslissing. Hij schreef een gedicht over zijn liefdesverdriet. Heel romantisch dacht hij aan sterven maar hij vermant zich; de tegenslag zal hem sterken in de levensstrijd, meent hij.

In diezelfde meimaand zag hij haar zitten tussen het publiek van de muziekfeesten in het Paleis voor Volksvlijt. Hij bekeek haar aandachtig met zijn toneelkijker en hij zag hoe ze nog altijd met die eigenaardige beweging haar haren gladstreek.²

In de zomer dacht hij vaak aan haar. De familie Ortt bleef hij bezoeken, zoals ook Henriette doorging met haar werk op het Paviljoen. Toen hij op 14 augustus na zijn vakantie de Ortts bezocht trof hij alleen de vader, met wie hij schaakte. Na afloop schonk die hem een boekje *Is het christendom uit God?*.

In de herfst herlas hij zijn dagboek en haar brieven en kon maar niet begrijpen dat het afgelopen was. Door feest te vieren probeerde hij te vergeten.

Op 4 november 1879 schreef hij een symbolisch sprookje, waarin zijn liefde en het wrede einde daarvan vorm kreeg. Het sprookje, vol freudiaans te duiden symboliek, gaat over een schone bloem, die zich voor een jongeman sluit als hij haar aanraakt. De stengel drukt hij nog eenmaal aan de borst, de knop nog eenmaal aan de lippen.³

Uit het journaal van vader Ortt blijkt dat de twee families in de loop van 1880 contact met elkaar bleven houden. Henriette bleef ook dit jaar op het Paviljoen werken.

10 september 1880 zou een bijzondere dag voor Frederik worden. Op die dag trof hij een bezoeker, een zekere Isaac Valetton, bij de familie Ortt. Valetton was op dat moment hoogleraar Oude Geschiedenis en Romeinse antiquiteiten aan de universiteit van Amsterdam. Na zijn promotie in 1874 op Corvinus en na zijn leraarschap in Kampen, Groningen en Rotterdam was hij in 1878 benoemd.

Op woensdag 29 september noteerde vader Ortt in zijn journaal dat Vale-

ton om halftwee gekomen was en Henriette ten huwelijk had gevraagd. Hij was blijven eten en was om halfelf met het jawoord vertrokken. Op 2 oktober werd het engagement bekendgemaakt. Henriette ging de ouders van Frederik vertellen dat ze verloofd was en dat ze voorgoed afscheid moest nemen van haar werk op het Paviljoen, waaraan ze juist in die oktobermaand vier jaar verbonden was. Valeton en Henriette kwamen een paar dagen later, op 4 oktober, bij de Van Eedens dineren.

Het engagement moet voor Frederik een geweldige schok zijn geweest. Tot dan had hij nog altijd de hoop gehad dat zijn droom werkelijkheid zou worden. In *Johannes Viator* zou hij over het verschrikkelijke moment schrijven, waarop zijn alter ego voor het eerst van het voorgenomen huwelijk van zijn geliefde hoort. Johannes loopt rond met het plan zijn rivaal te doden. Van Eeden moest de waarheid accepteren: Henriette was getrouwd met een hoogleraar van de universiteit, waar hij als tweedejaarsstudent medicijnen aan verbonden was!

Op 8 januari 1881 trouwde Henriette met haar Isaac. In nauwelijks vier maanden tijd had Isaac bereikt, waar Frederik vijf jaar vergeefs naar verlangd had.

Frederik kon niet vergeten. Hij zou literair wraak nemen. In een brief, die hij haar kort na het huwelijk stuurde, kondigde hij die wraak aan:

je moet niet verbaasd zijn als je je karakter in een of andere geschiedenis ziet opduiken. Vroeg of laat gebeurt dat.¹

Het zouden geen loze woorden zijn.

De studietijd 1878-1885

HOOFDSTUK 5

De student

'I saw for the first time the mystery of womanly beauty unveiled in a way horrible to behold.'

LEVEN IN EEN GROTE STAD

Wie af zou gaan op wat Van Eeden in zijn latere leven over zijn studietijd heeft geschreven, zou een uiterst somber beeld krijgen. 'I did not particularly enjoy it', schreef hij in 1912 met veel understatement in zijn autobiografie *Happy Humanity*.¹ Hij was toen tweeënvijftig jaar oud en er was nog maar weinig van over dat de toets der kritiek kon doorstaan. Bijna niets had gedeugd tijdens die medicijnenstudie: de stad niet waar hij studeerde, de studenten niet, de medicijnenstudie niet. Dode, dorre jaren waren het geweest, die hij haatte. Hij had tegen zijn zin gestudeerd en had met zijn medicijnenstudie volgens zijn zeggen alleen maar tegemoet willen komen aan zijn drang tot weten en zijn behoefte om de mensheid te helpen. Naar aanleiding van het zesendertigste lustrum van de Amsterdamse universiteit in 1912 schreef hij:

De herinnering aan mijn studententijd is mij pijnlijk, omdat die tijd mij zoo weinig mijn bekomst heeft gegeven van die dingen die men gewoonlijk van zulk een levensperiode verwacht. Ik voel dat des te sterker, omdat ik thans, na een halve eeuw geleefd te hebben diezelfde dingen in zoo ontzaggeijk veel ruimer mate geniet. Ik bedoel hoog geestelijk verkeer, zuiver geestdrift in een liefdevolle kring met groote idealen. Dat is wat men meestal aan jeugd verbindt, en bij uitstek zoekt onder jonge, vrije mensen, zooals studenten zijn.

Maar ik vond er zeer weinig van in mijn studietijd.²

Hier blijkt heel duidelijk dat Van Eeden zijn studentenjaren geheel ziet vanuit zijn latere ontwikkeling; de studietijd wordt getoetst aan de idealen van zijn latere leven. Hij spreekt erover zoals een bekeerde gelovige over zijn zondige tijd spreekt. De wil om de studiejaren 'historisch' te zien is er absoluut niet bij. Hij neigt ertoe alles zwart te maken. Ongetwijfeld speelt daarin een christelijke behoefte aan zelfbeschuldiging mee, maar het belangrijkste van dat omzien in spijt is dat de in later leven gevonden 'waarheid' des te beter uitkomt.

Diezelfde negatieve beeldvorming van de studietijd speelt al veel eerder in 1892, toen hij in *Johannes Viator* zijn leven op gezwollen wijze in poetisch proza ver dichtte en in een dualistisch wereldbeeld vol zwart-wit-tegenstellingen structuur gaf. Zijn alter ego be kent daarin dat hij slechts naar wat aanzien en knapheid gestreefd heeft en wat klein genot heeft nagejaagd, waarmee voortdurend het besef van een groot gemis gepaard ging.¹ Toen Van Eeden dit schreef, had hij zijn studie ongeveer vijf jaar daarvoor beëindigd!

Het beeld van de studie wordt heel anders als we de oudere, moraliserende Van Eeden verlaten en teruggaan naar de student Van Eeden in de jaren tussen 1878 en 1885. Laten we proberen aan de hand van de beschikbare documenten een beeld te vormen van die student, die zich in september 1878, achttien jaar oud, popelend van ongeduld en vol verwachting, maar ook bang voor alles wat hem in de grote stad te wachten staat, aanmeldt bij het Amsterdamse studentencorps. Sinds de omzetting in een universiteit was het aantal studenten sterk toegenomen, vooral uit de provincie. De 'provincialisten' gaven er, in tegenstelling tot Van Eeden, meestal de voorkeur aan niet tot het Amsterdamse studentencorps toe te treden.²

Op maandag 23 september 1878 begon Frederik van Eeden zijn studententijd aan de jonge universiteit van Amsterdam.³ Een jaar daarvoor was met veel feestelijkheden de omzetting van het Athenaeum Illustre in universiteit gevierd. Van Eeden had overwogen om in Leiden te gaan studeren, dat hij goed kende. Maar ten slotte had hij voor Amsterdam gekozen, waar hij tijdens zijn schooltijd geweest was. Vond hij het dynamische karakter van het Amsterdamse stadsleven en van de jonge universiteit een grotere uitdaging? Onder burgemeester C. J. A. den Tex was Amsterdam op economisch en cultureel gebied in de jaren zeventig tot bloei gekomen. Die progressie zette zich de volgende jaren door. Van Eeden kwam in een stad waar voortdurend gebouwd werd: de haven moet uitbreiden en de city-vorming neemt snel toe. Nieuwe woonwijken verrijzen buiten de Singelgracht. De Pijp is zo'n nieuwe wijk, waar smalle, hoge, troosteloze huizen staan. Het is de wijk van studenten en artiesten. Ook Van Eeden zal er een tijdje wonen.

Op vierenzestigjarige leeftijd meende Van Eeden dat 'overmatig, zelfoverschattende strijdlust' hem misschien voor Amsterdam had doen kiezen.

De overgang van het provincialistische Haarlem met zijn prachtige omgeving van bossen en duinen naar het grote Amsterdam moet ingrijpend geweest zijn. Dat blijkt uit klachten in zijn dagboek.

Uit de brieven aan zijn ouders, met name aan zijn moeder, blijkt hoe hecht de banden met het ouderlijk huis bleven. Zeer gedetailleerd beschrijft hij zijn moeder wat hij allemaal in Amsterdam meemaakt. Tegelijkertijd geeft hij er voortdurend blijk van ook mee te leven met wat er in Haarlem gebeurt. En dat geldt niet alleen voor de eerste tijd maar ook voor latere jaren. Zo volgt hij

in 1880 bij voorbeeld nauwkeurig de bouw van een nieuw huis voor zijn ouders. Hij bemoeit zich zelfs uitvoerig met de tekeningen van de architect. En o wee als hij zijn moeder vergeet in te lichten over de studie in Amsterdam. Dan schrijft ze hem een verwijtend briefje en moet hij zich verontschuldigen.¹

Van Eeden merkt in het begin van zijn studie in zijn dagboek op:

't is of ik twee hoofden heb, een Haarlemsch en een Amsterdamsch.²

In Amsterdam doet hij nieuwe ervaringen op, maar toch wint Haarlem het vaak bij hem. Hij verlangt dan naar de duinen, de bossen van Elswout, van Lindenheuvel, naar het zoeken van mossen en naar de wandelingen. En dat zijn liefde voor de natuur om zijn geboortestad niet verborgen bleef voor zijn medestudenten blijkt uit een versje, waarmee zij hem plaagden en dat hij zich op latere leeftijd weer herinnert. Een regel van dat versje luidde: 'ga jij maar snikken op je duinen!'³

Zijn sterke gebondenheid aan Haarlem is ook af te lezen aan andere dingen. Zo schreef hij tijdens zijn studie twee toneelstukken, die het verleden en heden van Haarlem betroffen. Allereerst het weinig interessante *Frans Hals*, opgevoerd in 1883 door het schildergenootschap Sint Lucas. Vervolgens *Het poortje of de duivel te Kruimelberg* uit 1884. De stof voor dat laatste stuk was ontleend aan een brochure van J. van Vloten *Boomschending bij Raadsbesluit*. De aanleiding tot deze brochure was het besluit van de Haarlemse gemeenteraad een prachtige olm voor het Provinciehuis om te hakken. Van Vloten had tot groot plezier van de Haarlemmers de spot gedreven met de burgemeester en zijn raadsleden.⁴ Van Eeden veranderde de olm in een poortje en maakte in het toneelstuk korte metten met de kleinburgerlijkheid van de provincie-stad. Ogenschoonlijk nam hij met deze satire afstand van Haarlem, maar diep in zijn hart is Van Eeden zijn gehele leven een Haarlemmer gebleven. Haarlem komt terug in zijn dagboeken, in zijn dromen, in zijn werk. In Haarlem lagen zijn dierbaarste herinneringen.

In die eerste maanden van zijn studietijd gedraagt hij zich als een bange provinciaal. Hij doet zijn uiterste best ver te blijven van de verlokkingen van de grote stad. Naar de café chantants gaat hij aanvankelijk niet mee en hij vecht ertegen om dronken te worden.⁵ Desondanks is hij ervan overtuigd dat de studenten hem mogen. Trots registreert hij in zijn dagboek tijdens de groentijd dat hij medestudenten heeft gevonden die als vrienden met hem omgaan. Zo wandelt hij met de ouderejaars Aletrino, zoals hij vroeger in Haarlem met zijn vrienden Frans Waller en Cor de Coningh had gedaan, filosoferend en grappen makend.⁶ Arnold Aletrino, ook medisch student, zou Van Eedens vriend voor het leven worden.

Als hij eindelijk toch bezwijkt voor de verlokkingen van de grote stad en zich in het nachtleven stort, dan heeft hij er achteraf spijt over; hij schaamt zich voor het gedrag van zijn medestudenten en de chanteuses vindt hij 'ellendige terugstootende wezens'.⁷ De stad als poel van verderf en seks zal

hem zowel blijven afschrikken als fascineren. Literair zou hij later in *Johannes Viator* de nacht in de stad beschrijven als de plaats waar de mensen met hun roodachtige gezichten dwalen, de 'smoezelige' mensen, die hij 'vuile, griezelige dieren' noemt, 'grof vee, dansende beren, feestvierende koeien, zich mooi-makende padden, treurige beesten'.¹

In Van Eedens leven en werk neemt de sinds de romantiek populaire tegenstelling tussen de vrijheid van het leven in de natuur en de beperkingen en ontarding van het stadsleven een centrale plaats in.² Zoals we verderop zullen zien is *De kleine Johannes* voor een groot deel op deze tegenstelling gebaseerd.

De stad heeft in de negentiende-eeuwse literatuur een aantal gevoelswaarden, zowel positieve als negatieve.³ Enkele daarvan zien we ook bij Van Eeden terugkomen. De stad als plaats van ondeugd en verderf, dikwijls aangeduid met de clichénaam Babylon of Babel, betekent, zoals we zojuist zagen, veel voor Van Eeden. Een andere betekenis is de stad als plaats waar samenhangigheid ontbreekt, waar een extreem individualisme de boventoon voert, een aspect waar Raymond Williams in *The country and the city* met nadruk op wijst. Van Eeden zal die betekenis in de loop der jaren steeds weer benadrukken.⁴ In Haarlem was alles overzichtelijker geweest, de sociale hiërarchie stond min of meer vast, ieder had zijn plaats daarin. In Amsterdam werd die harmonie doorbroken. Weliswaar kon het studentencorps ten dele de bescherming bieden die het genootschapsleven in zijn geboortestad hem had gegeven, maar in zijn contacten met kunstenaars uit Amsterdam in het begin van de jaren tachtig werd het hem steeds duidelijker, hoezeer voor hen het individualisme van essentiële betekenis was. In het eerste hoofdstuk van *Happy Humanity* wordt door Van Eeden een direct verband gelegd tussen de stad en het individualisme van zijn literaire vrienden. Na eerst medegedeeld te hebben dat hij de stad en het stadsleven haatte, met name het lelijke en ellendige daarvan, komt hij over die literaire vrienden te spreken. Ze woonden in een ellendige omgeving, op armoedige kamers in vuile straten. Vooral hun asociale gedrag neemt hij hun kwalijk. De mensheid liet hen koud; 'they felt themselves the elect, self-satisfied in individualism, untouched by what moved the multitude'.⁵ Natuurlijk was deze negatieve beeldvorming in later leven sterk gekleurd door alle negatieve ervaringen door de jaren heen.

Er zijn allerlei bewijzen van dat Van Eeden de stad ook anders ervaren heeft, dat hij gestimuleerd werd door het stadsleven, de vitaliteit en de rijkdom ervan. Hoe enthousiast had hij als jongeman niet door Londen gelopen, hoe stimulerend werkte niet, zoals zijn dagboek bewijst, de Amsterdamse omgeving op hem in. Hoe verrukt zal hij niet in 1885 door Parijs lopen, zich vergapend aan de rijkdom van de cultuur. Zoals zo dikwijls is Van Eeden ook ten aanzien van de grote stad ambivalent. Wanneer Haarlem hem al te rustig is, verlangt hij naar het dynamische van Amsterdam en als Amsterdam hem

te veel wordt, zoekt hij de rust van Haarlem en omgeving. Van stad en land ziet hij de mogelijkheden en de beperkingen. Walden moet later de mogelijkheden van het landleven optimaal realiseren. Maar dat neemt niet weg dat hij zich, als hij later in Walden in Het Gooi te midden van de natuur woont, van tijd tot tijd overgeeft aan de luxe en de cultuur van Londen en Parijs.

De stad met al zijn mogelijkheden zal hem zijn gehele leven blijven fascineren. Hoe zou de ideale stad eruit moeten zien? In 1921, op eenenzestigjarige leeftijd, zou Van Eeden zijn droomstad ontwerpen.¹ Op basis van de ontwerptekeningen van Jack London schetste hij een 'lichtstad' waar natuur, religie, wetenschap en cultuur harmonisch samengaan en waar de mensen een eenheid vormen. De stad in dit ontwerp is een organisme van drie delen die tot elkaar staan als Ziel, Geest en Lichaam. De Ziel is het heiligste binnenste van de stad, waar de Dom staat, de Geest is de middenstad, waar wetenschap en kunst beoefend worden. Het Lijf is de buitenkant, waar het economische leven plaatsvindt. Dit ideale stedelijke organisme lijkt met dat harmonisch samengaan van Geest, Ziel en Lijf een afspiegeling van Van Eedens ideaal van de harmonische mens.

Van Eeden was zoals zoveel romantici gespleten in de waardering van de stad en de natuur. De natuur werd weliswaar door de romantici verheerlijkt en de verwording van de stad wordt soms breed uitgemeten, maar aan de andere kant kwam er een proces op gang – en dat is bij Wordsworth al aanwezig – waar de stad in een positief licht staat. Men denke aan Walt Whitmans verheerlijking van de stad New York.²

De tegenstelling stad-natuur met al zijn connotaties werd een metafoor voor allerlei tegenstellingen in Van Eedens psychisch leven. Zij kon dat worden, omdat het idee van het landleven in onze cultuur vaak verbonden is met het idee van de kindertijd, met het gevoel opgenomen te zijn in een wereld van onszelf, waarvan we bij het ouder worden stukje bij beetje verwijderd raken. Dat laatste proces kan pijnlijk en verwarrend zijn, juist als de overgang van de kindertijd naar de volwassenheid samenvalt, zoals bij Van Eeden, met de overgang van het buitenleven naar de stad. Van Eeden is zich dit proces heel goed bewust geweest. Zijn autobiografisch sprookje *De kleine Johannes* is er geheel op gebouwd. De jeugd van Johannes eindigt eerst goed, als hij in hoofdstuk x de stad binnentreedt met Pluizer als gids. Het beeld van de stad in het sprookje is dan dat van een monster, een favoriet beeld in de negentiende-eeuwse literatuur.³ Het lijkt Johannes of hij op de rug van een monster staat, het zwarte bloed van dat monster door dikke aderen ziet stuwen en de donkere adem uit honderd neusgaten ziet stijgen. Hoe ver zijn we hier af van het glanzend organisme van de 'lichtstad'? De stad wordt in het sprookje direct geassocieerd met dood, met wetenschap, met fabrieksleven waarin de mens tot radertje is gedegradeerd, met het artificiële, met luxe, met vermaak en met glamour. Johannes gaat in de leer bij Cijfer, de personificatie van de

wetenschap, en leert hoe de wereld in elkaar zit. De ontluistering probeert hij tegen te gaan door te dromen. Zijn volwassenwording lijkt bereikt als op het einde van het sprookje de stad ook zijn zonnige kanten blijkt te hebben en het landleven zijn glans verliest door de dood van de vader. Het sprookje blijkt in grote lijnen een omzetting van de biografische werkelijkheid.

In de loop van zijn studie ontdekt hij bij stukjes en beetjes dat Amsterdam een stad vol sociale ellende is. Een confrontatie daarmee vond plaats toen hij, na aanvankelijk in de Vondelstraat gewoond te hebben, in de Pijp terechtkwam. Zijn ervaringen op zijn kamer in de Jacob van Campenstraat 36 inspireerden hem tot een schets in de trant van Zola over de nieuwe wijk.¹ De nieuwe wijk vergelijkt hij met een 'voos en ziekelijk uitwas'; de buurt is als een groot mensenpakhuis te beschouwen. Wanneer hij de woning waarin hij verblijft nader beziet, dan kan hij alleen vaststellen dat er kleinburgerlijkheid, stil verdriet en bittere armoede heersen.

Maar ook via zijn studie leert hij de sociale ellende kennen.

DE MEDICIJNENSTUDIE

Zijn ervaringen als medisch student waren misschien nog indringender dan die in de Pijp. De zalen in de ziekenhuizen moeten van een troosteloze somberte zijn geweest. Van Eedens vriend Aletrino heeft in zijn 'Gasthuisschetsen' uit de bundel *Uit den dood* (1889) en in *Zuster Bertha* (1891) zijn treurige ervaringen tijdens zijn assistentschap bij professor Hertz zeer gedetailleerd weergegeven. De atmosfeer in het Binnengasthuis, de sombere ruimtes, de treurige toestand van de patienten, de altijd aanwezige dood, dat alles wordt door de melancholieke Aletrino in stemmig proza opgeroepen.

Van Eeden zelf schreef er in zijn studietijd stemmingsgedichten over. In het gedicht 'Schemer in 't hospitaal' uit 1885 tekent hij het contrast tussen de benauwende, drukkende, dompige lucht in de zalen en de lentelucht buiten.² Het gedicht 'Bedeelde kranken' begint als volgt:

Een leege, sombere zaal, overwelfd
door donkere balken en planken,
een doffe stilte, naargeestig gestoord
door het kuchen en kreunen der kranken.

Drie ramen laten het daglicht door
doch geen blik op de waereld daarbuiten
de zonnestraal boet met zijn vroolijkheid voor
zijn tocht door de stoffige ruiten.³

De voorzieningen voor het medisch onderwijs in Amsterdam omstreeks 1880 waren ronduit slecht. Er wordt in de verslagen van de studenten van de medische faculteit voortdurend geklaagd over de te kleine zalen. In het verslag van de cursus 1881-1882, medeondertekend door Van Eeden, wordt gewezen op de gebrekkige operatiekamer die bij het klimmend aantal studenten volstrekt onvoldoende blijkt te zijn.¹

Tijdens Van Eedens studie werd er weliswaar werk gemaakt van de restauratie van het Binnengasthuis, waar het academisch onderwijs plaats vond, maar in 1883 laaide de 'gasthuiskwestie' weer op.² Het bleek, dat de gebouwen die er in de loop van de tijd bijgebouwd waren, absoluut niet voldeden en dat de oude gebouwen in deplorabele staat waren, doordat ze al driehonderd jaar onafgebroken in gebruik waren geweest.

De medische studie was nog in een ander opzicht voor Van Eeden negatief gekleurd. Toen hij op 6 november 1878 zijn eerste 'vakcolleges' kreeg, walgde hij bij het zien van de flessen met menselijke delen, vieze klompen mensenvlees. Afschuwelijk vond hij de manier waarop de professoren met hun vingers in de flessen wroetten. Verwonderlijk is het niet dat zijn eerste literaire produkt, dat hij in de studenten Almanak onder het pseudoniem Varius publiceert, over het dromen tijdens een college-uur gaat, over een verzonnen reis naar bergen en de zee.³

Uit Van Eedens autobiografie blijkt hoe traumatisch voor hem het moment is geweest dat hij voor het eerst de snijkamer binnenging. In zijn latere leven heeft hij een aantal malen bloedige dromen, die waarschijnlijk met deze ervaring in verband staan. Met het snijden zelf zou hij pas in 1881 beginnen; op 11 januari van dat jaar schreef hij zijn moeder in een brief, dat het de volgende dag zou zijn en dat hij daarvoor graag een linnen jasje wilde hebben, dat hoog dichtgeknoopt kon worden. Dat laatste in verband met het spatten van het bloed.

Hoe schokkend was alles geweest: het voor het eerst binnenkomen van de lage, kale ruimte van de snijkamer, gevuld met tabaksrook en de geuren van bedorven vlees, de menselijke ledematen kriskras door elkaar op de zwarte tafel, en luid lachende en kletsende jongemannen in met bloed doordrenkte jassen. Het waren ervaringen waar sommige nieuwkomers van begonnen te rillen of ziek van werden. Van Eeden zelf liet, zoals zijn autobiografie vermeldt, naar buiten toe niets merken; hij was goed in staat zijn zenuwen in bedwang te houden en een filosofisch standpunt in te nemen. Maar diep in hem gebeurde veel.

The shock left a deep scar on my soul. [...] In this awful place, while my imagination was still pure and untouched, I saw for the first time the mystery of womanly beauty unveiled in a way horrible to behold. I felt it sometimes like an unpardonable insult, a crime never to be forgotten or forgiven, a shameful arrangement of life, of the world, to spoil and

pollute a young, impressionable soul like this.¹

Voortaan zou wetenschap voor Van Eeden onlosmakelijk verbonden zijn met de ontluistering van het vrouwelijk lichaam en de liefde, zoals hij zich die gedroomd had. Te midden van de onverschillige en zakelijke studenten, die er als slagersjongens uitzagen, zag hij hoe de liefde en de waardigheid van de dood kapotgemaakt werden. De soms heftige en irrationele wijze waarop Van Eeden in latere jaren tekeergaat tegen de wetenschap houdt waarschijnlijk onmiddellijk verband met deze ontluistering, die zo'n diep litteken achterliet. Zowel in *Het rijk der wijzen* als in *De kleine Johannes* treft men die directe relatie tussen wetenschap en ontluistering van de liefde.

Die negatieve ervaringen met het studieonderdeel anatomie hebben Van Eeden overigens niet verhinderd in november 1882 een assistentschap voor anatomie te aanvaarden bij de hoogleraar Führbringer. Hij was werkzaam in het anatomisch laboratorium, dat toen bekend stond onder de naam Theatrum Anatomicum en gevestigd was in de Jodenbreestraat nummer 76. Hij moet zich, zoals uit de verslagen van de medische faculteit blijkt, met ijver en nauwgezetheid gekwetst hebben van zijn taak, die bestond uit het helpen van studenten bij praktische oefeningen in anatomie.² Uit een brief aan zijn ouders blijkt dat hij het baantje aangenomen had om hun financieel tegemoet te komen.³ Hij verdiende er vijfhonderd gulden per jaar mee.

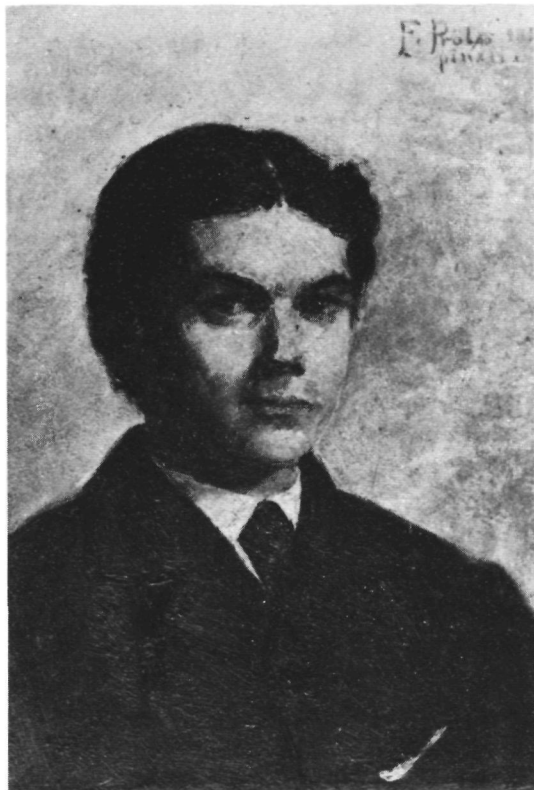
Voor de medische studenten had Van Eeden geen goed woord over. Ze waren in de eerste plaats, vond hij, slechtgemanierd. In zijn autobiografie haalt hij de herinnering op aan een hoogleraar die tegen een collega zei, toen de onbeschaafde studenten de collegezaal verlieten: 'Zou je niet zeggen, dat ik brood en koffie heb uitgedeeld?'

De medische studenten, wier sociale afkomst in die tijd lager lag dan die van andere studenten (Van Eeden spreekt over hen als zonen van boeren en winkeliers), hebben onder andere bij de demonstratiecolleges Fredcriks gevoelens gekwetst. Ze lachten en bleven roken, terwijl de patiënt, bijna altijd een arme stakker, in hun midden angstig lag te wachten.⁴ In het gedicht 'Realiteit' uit die tijd beschrijft hij hoe de studenten de spot drijven met een demonstratie-patiënt, die een beroerte heeft gehad. Hij herinnerde zich in latere jaren het gelach van de studenten om een spastische man, die met zijn benen trok. Van Eeden voelde tranen in zijn ogen komen en zijn vuisten balden zich in zijn zak.⁵ Hij was woedend over het feit dat alleen arme mensen de klos waren bij deze demonstratie-colleges en dat de rijken met zorg werden omringd. Maar van een uitgesproken sociaal gevoel, zoals hij dat later zou manifesteren, was voorlopig nog geen sprake.

Tijdens zijn studie kreeg hij, zoals we gezien hebben, steeds meer oog voor de negatieve kanten van de wetenschap. In zijn verdere ontwikkeling werden rationalisme en natuurwetenschap steeds meer de twee 'satanische machten, die de mensheid onder hun tirannie ten verderve voeren'. Ze stonden vol-

1

2

1. Frederik van Eedens laatste ouderlijk huis, Frederikspark 10 in Haarlem.

2. Frederik van Eeden in 1880, schilderij van Marie Pröls.

3. Ziekenzaal van de vrouwenafdeling van het Binnengasthuis in Amsterdam voor de afbraak in 1887.

3

gens Van Eeden in zijn studententijd als 'sovereine machten boven de gansche menschheid'.¹ Inderdaad was de medicijnenstudie in Van Eedens tijd sterk natuurwetenschappelijk gericht. Die gerichtheid was zo sterk, dat de duur van de opleiding toenam en ook de afstand tot de praktijk vergroot werd.² Van Eeden moest in zijn eerste jaar een wiskunde-examen doen. Vervolgens moest hij voor zijn propaedeutisch examen natuurkunde, scheikunde, plantkunde en dierkunde bestuderen. Eerst dan kon de eigenlijke medische studie goed beginnen. Deze studieopbouw werd toentertijd al bekritiseerd.³

De sterk natuurwetenschappelijke gerichtheid van de medicijnenstudie was omstreeks 1850 in Nederland goed doorgebroken. Er was een sterke tendens om de bespiegelende filosofisch-medische geneeskunde radicaal af te wijzen. De noodzaak van een natuurwetenschappelijke methode voor een vruchtbare ontwikkeling der medische wetenschap werd sterk bepleit. Men oriënteerde zich daarbij geheel op de nieuwe richtingen in Duitsland en Frankrijk.⁴ De Amsterdamse hoogleraar Van Geuns ging daarbij voor. In zijn inaugurele rede van 1847, getiteld 'De geneeskunde als een zelfstandige natuurwetenschap', had hij de betekenis van de inductieve methode uiteengezet en gepleit voor nauwkeurige, empirische kennis. Verdoorn zet in zijn informatieve studie over het gezondheidswezen in Amsterdam in de negentiende eeuw uiteen, hoe Van Geuns en zijn leerlingen tot een organisatorische vereniging kwamen van alle medici die het natuurwetenschappelijk denken als het enige uitgangspunt voor de vooruitgang van de medische wetenschap beschouwden.⁵ Op het gebied van bij voorbeeld de interne geneeskunde en de chirurgie werden grote vorderingen gemaakt.

Belangrijk waren de methoden van asepsis en antiseptis die in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw werden ingevoerd. In Amsterdam hadden C. B. Tilanus en zijn zoon J. W. R. Tilanus de betekenis van de ontdekking van Semmelweis doorzien. Tilanus junior, leermeester van Van Eeden, was een van de eerste medici in Nederland die de antiseptische wondbehandeling met de carbolspray in hun kliniek invoerden. Van Eeden schreef in 1886 een gedicht over hem, waarvan de laatste twee strofen luiden:

Hul Muze thans uw slanke leden
in 't listergazen feestgewaad!
op Brun'sche watten wil ik treden
strooi jodoform voor mijne schreden
en pleng carbol en sublimaat!

Microben beeft! – en staakt uw razen
Verbleekend deinst uw dolle bent
Tilanus naakt – bij 't stoomspray-blazen
in dikke wolken 5%.¹

Van Eeden had naast zijn bezwaren ook een fascinatie voor de grote voor-
dringen in de negentiende-eeuwse wetenschap. Ook hier weer die altijd aan-
wezige ambivalentie! In zijn jeugd had hij, mede gestimuleerd door het voor-
beeld van zijn vriend Frans Waller en door de lectuur van Jules Vernes
boeken, van zijn belangstelling voor de natuurwetenschappen blijk gegeven.
Toch blijft hij ontvankelijk voor wat Ilse Bulhof 'de romantische onder-
stroom' van het negentiende-eeuwse denken heeft genoemd.² Die onder-
stroom vertakte zich in de tweede helft van de eeuw in drie beddingen: die
van het psychomonisme in de filosofie, die van het spiritisme en die van de
belangstelling voor de ziel, geest of psyche in de psychologie.³

In het begin van zijn studie probeert Van Eeden het begrip 'ziel' nog
geheel in materialistische termen te gieten. Hij vergelijkt het bewustzijn met
een vonk, afhankelijk van de bloedcirculatie en de samenstelling der hersen-
nen.⁴ Bij tijd en wijlen gelooft hij in een positivistisch wereldbeeld, waarin de
rede oppermachtig heerst en het gevoel secundair is. Hij wil 'mannelijk' zijn
gevoelens wantrouwen en met klinische blik de wereld bekijken. Maar het
temperament is sterker dan de leer. Er behoeft maar iets te gebeuren, zoals
het bijwonen van een vivisectie op 3 november 1879, waar hij het kermen van
dieren hoort, of zijn gevoelens zijn niet meer te beteugelen. En dat terwijl het
zijn ideaal is de vivisectie onbewogen gade te slaan!⁵ Gedurende zijn studie
zal het positivistisch ideaal van kennisverwerving minder worden; het ideale
element van de medicijnenstudie, het lenigen van de nood der mensen, komt
dan meer naar voren.⁶

De antipositivistische onderstroom in het westerse denken zal in de loop
van de jaren tachtig steeds meer bovengronds komen. In het laatste decen-
nium van de eeuw is er volgens Stuart Hughes sprake van een 'revolt against
positivism' van grote omvang.⁷ Van Eeden zal hierdoor meegesleurd wor-
den, al zal hij zijn vroegere positivistische overtuiging altijd met zich meedra-
gen. Pas na zijn studie en zijn promotie-onderzoek zal hij zich daadwerkelijk
openstellen voor de nieuwe ontwikkelingen. Met name na zijn ontdekking
van de mogelijkheden van het hypnotisme zal hij zich verder losmaken van
het natuurwetenschappelijke denken.

Zoals ten opzichte van zoveel dingen in het leven was Van Eeden in zijn
studententijd ook ten opzichte van zijn medicijnenstudie ambivalent. Er zijn
momenten in die jaren waarin hij beweert dat hij naar de colleges verlangt en
dat de studie voor hem een heerlijke voldoening betekent.⁸ Maar er zijn ook
dagen waarop hij het betreurt naar het sombere gasthuis te moeten om een

sectie bij te wonen te midden van ellendige collegeploerten, bijeengehoopt in een kille, donkere zaal.¹ Het sombere beeld dat hij in latere jaren van zijn studie geeft blijkt bij nader inzien maar ten dele te kloppen.

VAN EEDEN EN HET STUDENTENCORPS

Van Eeden is een enthousiast lid van het studentencorps geweest. Dit is alweer een bewijs dat zijn sombere kijk in latere jaren op zijn studietijd nuancering behoeft. Hij was in het corps actief op velerlei gebied, organisatorisch, sportief, literair en wetenschappelijk.

Toen hij op het eind van zijn ontgroening, oktober 1878, een dispuut moest kiezen, aarzelde hij tussen het literaire dispuut Vondel en het wetenschappelijk gericht vakdispuut Baco. Dat hij voor Baco koos, bevestigt weer zijn natuurwetenschappelijke instelling in het begin van zijn studietijd.

Baco (*Baconis armis cedunt omnia*), genoemd naar Sir Francis Bacon, een der grondleggers van het natuurwetenschappelijk denken, was in 1865 mede opgericht door Jan van Geuns, de eerder genoemde voorvechter van het natuurwetenschappelijke denken in de medicijnenstudie. Het dispuut had vooral medici als lid. Er bestond een intensief contact tussen de leden en de hoogleraren van de faculteit. Die hoogleraren, tevens beschermheren van het dispuut, werden uitgenodigd voor iedere gewone vergadering, die dan onder hun leiding gehouden werd. Dat werd gedaan om de kwaliteit van de discussies te waarborgen. Beschermheren waren onder anderen de bioloog Oudemans, een kennis van Frederiks vader, de chemicus Van 't Hoff en de natuurkundige Van der Waals, de latere Nobelprijswinnaars. Jacobus van 't Hoff was de oudere broer van Doris van 't Hoff, Frederiks vriend in het begin van zijn studie en tevens zijn kamergenoot toen hij in de Vondelstraat woonde.

De voorgelezen scripties en de debatten in Baco waren soms zeer specialistisch en gingen onder meer over bevriezen van planten, microscopie en de samenstelling van zetmeelkorrels.² Of Frederik intensief aan het dispuutleven van Baco heeft deelgenomen is niet bekend.³ Ook niet, welke lezingen hij in het dispuut gehouden heeft. Hield hij daar soms de lezingen over woekeerplanten en over determinisme waarvan de handschriften bewaard zijn gebleven?⁴ Uit het feit dat hij een tijd praeses was van Baco mag men opmaken dat hij ook in het dispuut van zich deed spreken. Op de foto van het dispuut, waarop ook zijn vriend Doris van 't Hoff en de later bekende hoogleraar psychiatrie Jelgersma staan, ziet men Van Eeden trots te midden van zijn medestudenten zitten.

Van Eeden lijkt betrekkelijk snel ingeburgerd te zijn geraakt in de studentenmaatschappij. Nadat zijn relatie met Henriette Ortt in april 1879 verbroken was, ging het studentenleven meer voor hem betekenen. Hij nam zich

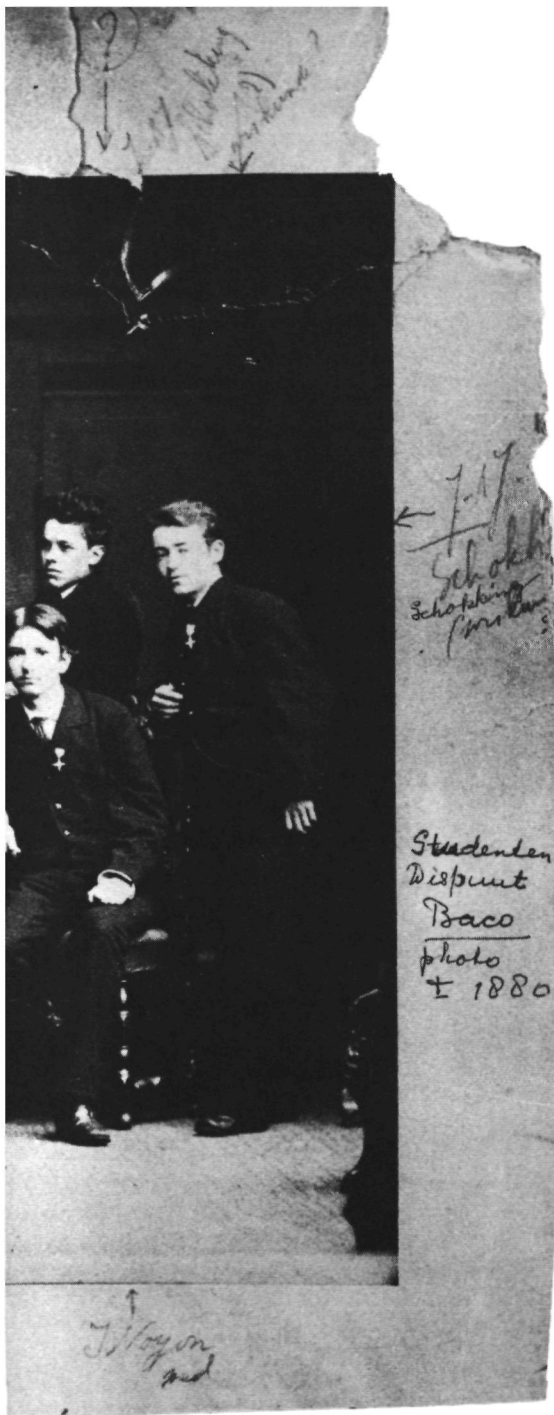
voor meer van het leven te genieten en zijn vriendschap met zijn dispuutgenoot Doris van 't Hoff werd hechter. Aan zijn moeder schreef hij, hoe gezellig het met Doris was.¹ 's Morgens ontbeten ze samen. Dan naar college, waarvan ze om twaalf uur terug waren. 's Middags werkten ze afzonderlijk en 's avonds na de thee dronken ze wat en rookten lange pijpen. Daarna repeateden ze samen. Ze werkten samen aan het mathesis-examen van 18 juni. Toen ze op 1 juli 1879 geslaagd waren, besloten ze een voettocht in de Vogezen te maken.

Tijdens de voettocht schreef hij uitvoerige brieven aan zijn ouders, hield hij een journaal bij, tekende en verzamelde planten voor zijn vader. Uit de brieven naar huis is wederom goed op te maken hoe sterk de banden tussen Van Eeden en zijn ouderlijk huis bleven. Nu hij in het buitenland vertoefde en hij zijn moeder niet, zoals de rest van het jaar, in het weekend kon zien, was zijn schrijfbehoeft e erg groot.

Vrij snel na hun voettocht vertrokken Doris en Frederik weer samen en wel op 12 september 1879 naar Friesland, waar ze tien dagen zouden logeren bij hun dispuutgenoot Bote Bruinsma in Arum. Er wachtte hun daar een heel programma met kaatsen, wandelen, biljarten, kegelen, rijtoeren en visites. Enthousiast schreef Van Eeden hierover aan zijn moeder.

Hoeveel het studentenleven voor hem in die tijd betekende, blijkt ook uit de wijze waarop hij de groentijd beleefde. Hij genoot ervan toen hij voor het eerst zelf mocht ontgroenen. Hoe Van Eeden ontgroende is heel aardig op te maken uit zijn groenenboekje, een cahier waarin de groenen de opdracht die Van Eeden hun gaf literair of picturaal vormgaven.² Curieus is, dat de novitiu s Herman Cosman ook door Van Eeden ontgroend is. Cosman zou een paar jaar later door Van Eeden op de hak genomen worden in *Grassprietjes* en wel naar aanleiding van zijn gedichtenbundel *Wilde halmen* uit 1884. In het groenenboekje van Van Eeden droeg Cosman op 20 oktober 1879 een rammelend gedicht bij over een poema.

In het najaar van 1879, de tijd waarin er een vriendschappelijke relatie met Martha van Vloten op gang kwam, beantwoordde Van Eeden, groenen pestend, college lopend en voor zichzelf werkend, geheel aan wat men van een geslaagde tweedejaarsstudent kon verwachten. Uit alles is te merken, dat hij plezier had in het studentenleven. In het Amsterdams studentencorps vervulde hij immers een groot aantal functies: Hij is de eerste praeses van de kegelclub Conus, hij is tweede tenor in het Sodalicum Studiosorum Musicum Jan Pieterz Sweelinck, dat onder leiding stond van Daniel de Lange, hij is verder praeses van de studententurnvereniging Thor (Tot heil onzer ribbenkast). Op 3 december 1879 werd hij ook nog redacteur voor Amsterdam van het Nederlandse studentenblad *Minerva* en vanaf 9 februari 1880 redacteur van de *Almanak* van het studentencorps, waarin regelmatig zijn literaire bijdragen verschenen. Als bibliothecaris maakte hij deel uit van het sociëteits-

2

1. Studentendispuut Baco omstreeks 1880. Zittend van links naar rechts: G.J. Jelgersma, de latere hoogleraar psychiatrie; H.J. van 't Hoff, Van Eedens studievriend; Frederik van Eeden; Bote Bruinsma, medisch student; J. Noyon, medisch student. Staande tweede van links W. Posthumus Meyes; uiterst rechts Jan Schokking, student wijskunde, die in 1886 overlijdt aan tbc tijdens Van Eedens promotieonderzoek (foto Museum van de Universiteit van Amsterdam).

2. Wapen van Baco (foto Museum van de Universiteit van Amsterdam).

bestuur; tevens was hij vice-praeses van het kroegbestuur. Ook aan de Debattingclub in Amsterdam nam hij deel. Daar zou hij op 28 februari 1883 de stellingen verkondigen dat het verbranden van lijken te verkiezen was boven begraven en dat het wettelijk zou moeten worden toegelaten. En dan te bedenken dat hij naast al deze corpsactiviteiten ook nog lid was van Flanor, het literaire gezelschap waar hij zijn mederedacteuren van *De Nieuwe Gids* en vele andere schrijvers zou ontmoeten! Waren dat nu de saaie, dorre jaren vol negatieve ervaringen, waarover hij in zijn autobiografie schreef?

Het heeft weinig zin om al deze activiteiten, vooral geconcentreerd in de jaren 1880 tot 1882, op de voet te volgen. Het zijn de gewone activiteiten, die in zoveel studentenlevens voorkomen.

Beschouwde Van Eeden het redacteurschap van *Minerva* als een voorbereiding op het schrijverschap?¹ Elke week werd er een stuk van hem verwacht over wat er zich in het corps in Amsterdam had afgespeeld. Daarvoor moest hij attent zijn op alles wat zich voordeed; hij moest stukken lezen en vergaderingen bijwonen. Wat Van Eeden van week tot week produceerde is zeker niet van hoog niveau. De stijl van de stukjes is onpersoonlijk en verschilt nauwelijks van die van zijn voorgangers. Het enige verschil met de andere studenten-journalisten is misschien zijn grotere aandacht voor culturele activiteiten. Zo besteedde hij op 28 januari 1880 grote aandacht aan de hulde van het Nederlandsche Tooneel aan de Franse schrijver Coppée, voor wie hij veel waardering had.

Waarom zoeken de aanhangers van Zola het realisme in het platte en terugstootende? Hier is realisme, geen woord is er in het gedicht dat niet in den mond van een werkman past, alles is eenvoudig en waar. Maar juist in dien eenvoud heeft de dichter het verhevene weten te vinden, zonder welke de kunst niet kan zijn.²

Als verslaggever kon hij bij het oprichten van de Vrije Universiteit in Amsterdam nog eens flink zijn afkeer van het protestantisme uiten. Hij begon zijn verslag van 27 oktober 1880 in *Minerva* als volgt:

En wij hebben dan nu een zusje gekregen. Een 'vrij' zusje op gereformeerden grondslag.

Hij vraagt zich af of er in Amsterdam een nieuwe universiteit moest komen. Moet de stedelijke universiteit opzij gedrongen worden? Ook als medicus laat hij zijn stem horen.

Wat een persoonlijke opinie betreft, (toegevende dat ik nog niet veel van de wereld gezien heb) zoo ben ik zeer verlangend te weten, hoe een gereformeerd medisch professor er uitziet.

Hij heeft geen goed woord over voor het feit dat Abraham Kuyper zich in verband met vaccinatiedwang op de bijbel beroept en voor de doodstraf is.³

Een andere functie waarin Van Eeden nogal wat energie stak was die van praeses en voorwerker van de gymnastiekvereniging Thor. De vereniging

had een tijdlang een kwijnend bestaan geleden, maar vanaf 1881, toen de vereniging zich aansloot bij het Nederlandsch Gymnastiek Verbond, kwam er vooral dank zij Van Eeden schot in. Er werd in maart 1881 door Thor een concours georganiseerd, waar Van Eeden een principiele speech hield. Hij laakt daarin de vergaande onverschilligheid van de ruim tweehonderd corpsleden voor lichaams oefening. Gymnastiek wordt door hen, aldus Van Eeden, beschouwd als 'apenkunstjes'. De medicus in hem is aan het woord, als hij vaststelt dat zijn generatie lichamelijk jammerlijk is achteruitgegaan. En hij wijst daarbij op het toenemend aantal borstkwalen. Heel ironisch wordt hij in zijn speech als hij het heeft over het excuus van sommige studenten dat ze geen tijd hebben. Hier kan hij zijn afkeer van bepaalde aspecten van het studentenleven en zijn neiging tot moraliseren botvieren.

Het is zeer verklaarbaar wanneer de drukke bezigheden aan de whist-tafel en in het café iemand geen tijd laten tot gymnastiseeren. Immers het eerste is geestverheffend, ontwikkelend en veredelend, terwijl het tweede slechts vleesch versterkt, alsof we in de dagen van het vuistrecht waren, of tegen wilde dieren moesten strijden... 'Nee', zegt de Amsterdammer, 'de ziel gaat boven de stof...' en hij whist.

De ware oorzaak is echter dat volbloed Hollanders 'voorzichtig, deftig, en fatsoenlijk' zijn.

En men is *deftig* hier, 'verbeeld je, *mij*, den gedistingueerden zoon van een aanzienlijke familie, kunstmakend aan een stokje, en nog wel in een tricot met onfatsoenlijke bloote armen – mijn familie zou de schande niet overleven.'¹

Een hoogtepunt voor het Amsterdamse studentencorps in die jaren was juni 1882, toen het tweehonderdvijftigjarig bestaan van de universiteit werd gevierd met feesten in het Vondelpark, de première van de feestmars van Diepenbroek op 20 juni en niet te vergeten de volksspelen, georganiseerd door Thor op het Amstelveld. De gymnastiekvereniging hield een demonstratie en vervolgens konden Amsterdamse volksjongens hun krachten beproeven bij boegsprietlopen, mastklimmen en zaklopen. Van Eeden hield een speech tot het volk over de band tussen burgers en studenten. De burgers moesten niet denken, aldus Van Eeden, dat de studenten leeglopers waren en pretmakers en dat de studenten hun natuurlijke vijanden waren. De nuttigste leden van de maatschappij kwamen uit hen voort. Er zouden zonder hen geen artsen zijn, die de burgers zouden genezen, er zouden zonder hen geen dominees zijn, die hen 'zouden voorgaan op den weg van waarheid en deugd'. Studenten hadden het niet zo gemakkelijk, zo verzekerde hij.²

Al deze activiteiten in het corps leidden er ten slotte toe, dat Van Eeden op 20 oktober 1882 tot rector van het corps werd verkozen. Toen zijn verkiezing vaststond, schreef hij trots zijn moeder hierover en verzekerde haar: 'Ik heb veel plezier in mijn leven'.³

Van Eeden had met het rectoraat alles bereikt wat een corpslid kon bereiken. Verder verliep zijn studie tamelijk voorspoedig en werd hij om zijn literaire publikaties in de *Almanak* gewaardeerd. Op de foto van het corpsbestuur ziet men een zelfbewuste Van Eeden te midden van zijn medebestuurders.

Tijdens zijn rectoraat kon hij op een aantal hoogtijdagen zijn welsprekendheid tonen. Zo hield hij op 28 oktober 1882, op het inauguratiefeest van de groenen, een lange rede op rijm. Hij kan het niet laten de studenten te waarschuwen voor losbandigheid en hij wijst hun op hun eigen verantwoordelijkheid. Vlekken op het studentenleven, zegt hij, zijn als het bloed op Blauwbaards sleutel, onuitwisbaar. De nieuwe corpsleden moeten oprecht zijn tegen elk en alles in.

Weest nimmer valsch en tracht door schoonen schijn
Geen onverdiende vriendschap te verwerven.
Bedriegt uzelfen nog het minst van al.
De domste mensch is slim in zelfbedrog,
Niets valt zoo licht als lustig te betoogen
Dat slechts dat goed is wat men gaarne wil.
Beeldt u niet in, iets meer te zijn dan anderen,
In kennis of vermogens uit te blinken,
Al brengt het lot u onverwachte gunst.¹

Het is alsof Van Eeden hier ook zichzelf toespreekt, nu hij als gevierd rector van het corps zijn opperste triomf viert. Dat hij met deze levenslessen respect afdwong zal hem zeker niet ontgaan zijn. Het corpslid Wierdels, een van de oprichters van *Propria Cures*, herinnerde zich in 1902 nog het optreden van Van Eeden als rector.

Met zijn kwiek, aangenaam uiterlijk – hij was toen baardeloos – en zijn vurige oogen stond hij daar in de groote zaal van Stroucken [Bellevue] en hij droeg met klare mooie stem, een half uur lang, fraaie en puntige verzen voor uit het hoofd, als improviseerde hij. Wij stonden verstomd en juichten als razenden hem toe, ook toen hij later, aan het diner, hooggeestige toasten hield.²

Niet alleen uit zijn speech tot de nieuwe corpsleden blijkt Van Eedens grote afkeer van losbandigheden bij de studenten. Ook in literaire vorm zou hij daarvan getuigen. Precies in de periode van zijn rectoraat verscheen er onder het pseudoniem Varius in de *Almanak* een gedicht van hem, getiteld ‘Het domme knaapje’. Het is een dialoog tussen een vader en zijn zoon over in de nacht boemelende studenten. De vader vertelt de zoon dat het nu eenmaal nodig is dat studenten schulden maken, vuile woorden durven gebruiken en vele andere dingen. Wie niet meedoet wordt bespot. Ongetwijfeld sprak Van

Het bestuur van het Amsterdamse studentencorps. Derde van rechts: Van Eeden in zijn functie van rector van het corps.

Eeden hier uit eigen ervaring. Er wordt in het gedicht ook sociale kritiek geleverd.

In het hoog Studenten-Eden
Mogen rijken 't allermeeest
't Oord der zaal'gen binnentreden
Ook al zijn zij arm van geest.
Geestbeschaving, reine zeden,
Niets dat geldgebrek vergoedt,
Red'loos zinkt hij naar beneden
Zoo het geld hem niet behoedt.
Zou hij dwaas'lijk willen roemen
Op een vlekkelooze jeugd,
Men zal hem belachelijk noemen;
Geld is braafheid, geld is deugd.¹

In zijn morele kritiek op de corpsleden stond Van Eeden niet alleen. De classicus Aegidius Timmerman, lid van het dispuut Vondel, had na een jaar corpsleven bedankt als lid. Vol walging schrijft hij in zijn autobiografie over de zogenaamde 'nabroodjes' en over de rij- en kroegjolen, waarbij de studenten tot liederlijk gedrag vervielen.² Met respect noemt hij het dispuut Unica, waarvan Gorter lid was. Het in 1851 opgerichte Unica had in de loop der jaren een zekere reputatie verworven binnen het corps, doordat het in felle aanvallen kritiek had geleverd op de losbandigheid van de studenten. De Unica-leden noemden zich 'Ridders van de Geest', zoals Multatuli in zijn ideeën het ideaalbeeld van de studenten had aangeduid.³

In Van Eedens aanval op de geld-elite onder de studenten is iets merkbaar van de spanningen in het corps tussen 'provincialen' en 'democraten' enerzijds en de 'aristocraten' of 'Heeren- en Keizersgrachters' anderzijds. Pas in de jaren negentig zouden die spanningen scherp aan het daglicht treden en ten slotte tot maatschappelijke en geestelijke vernieuwingen in het studentenleven voeren. In Van Eedens studententijd waren er al symptomen van de tegenstellingen te bespeuren en was er sprake van een zeker politiek bewustzijn.

Typerend voor dat laatste was de corpsvergadering van 9 november 1883, waarin gesproken werd over de vraag in hoeverre de Transvaalse delegatie van Afrikaanse Boeren, op bezoek in Amsterdam, een huldeblijk moest ontvangen van de studenten. De Nederlanders hadden met belangstelling de lotgevallen van de Boeren in de Transvaalse Vrijheidsoorlog van 1880-1881 gevolgd. Van Eeden, sterk in Zuid-Afrika geïnteresseerd door zijn oom Nicolaas van Warmelo, had zich er nogal druk over gemaakt en zich merkwaardig-erwijs uitgesproken tegen een huldeblijk.⁴ In de volgende aflevering van

Minerva op 22 november gaat J. W. Gunning heftig tekeer tegen het standpunt van het Amsterdamse studentencorps. Zijn argument was dat de Transvalers meer op de Engelsen gericht waren dan op de Nederlanders.

Van Eeden had weliswaar kritiek op de levenswandel van vele studenten, maar erg ver ging die kritiek niet. Dat blijkt ook uit *Het sonnet* en *De student thuis*, twee toneelstukken die zich in het studentenmilieu afspelen. Hier had Van Eeden alle kans gehad om zijn kritiek te spuien, maar die kans gebruikte hij nauwelijks. In *Het sonnet*, dat voor het eerst op 28 november 1883 in de Haagse stadschouwburg door de Koninklijke Vereeniging van het Nederlandsche Tooneel werd opgevoerd, lukt het een verliefde student met literaire aspiraties na veel verwickelingen de dochter te krijgen van een gevreesd literair criticus. Het stuk is op zijn hoogst te beschouwen als een poging om de pretentie van objectiviteit van de literaire kritiek aan de kaak te stellen. Even leek het erop dat het stuk succes zou hebben, maar de voorstellingen in Leiden, Groningen en Dordrecht verliepen teleurstellend.¹ De criticus A. C. Loffelt verweet Van Eeden in een bespreking op 6 december in *Het Vaderland* dat hij zijn personages te weinig had geënt op de werkelijkheid. Van Eeden stond volgens hem in de traditie van de Duitse kluchtspelen.

Van Eeden reageerde dezelfde dag nog op de kritiek met een ingezonden brief. Van invloed van Duitse kluchtspelen was geen sprake bij hem, schrijft Van Eeden. Wel van de Franse komedie, omdat daarin de satire centraal staat. En de essentie van de satire is, dat men zich niet moet toeleggen op realistische personages, maar op personages die 'belichaamde karaktertrekken' zijn. Loffelt antwoordde dat hij geen bezwaar had tegen satire, maar tegen het gehalte van de satire in *Het sonnet*. Ook als Van Eeden, zoals hij beweerd had, de door hem afgebeelde personages in de werkelijkheid had waargenomen, dan nog was het stuk onwaar volgens Loffelt, omdat het de uitzondering voor algemeenheid deed doorgaan.²

Van *Het sonnet* kan misschien nog gezegd worden dat Van Eeden zo onmiddellijk na zijn rectoraat nog niet voldoende afstand had kunnen nemen van het studentenmilieu en het daarom moeilijk vond dat milieu op de korrel te nemen. Dat kan niet gezegd worden van *De student thuis*, dat in de winter van 1885-1886 geschreven werd, enige tijd nadat Van Eeden zijn studie beëindigd had. Hij had toen alle kans gehad zijn licht te laten schijnen over wat hem dwars zat. Het stuk gaat over het conflict tussen een studerende zoon in de hoofdstad en zijn ouders in de provincie, een problematiek die hem niet geheel vreemd was. Later heeft hij toegegeven dat het stuk niet realistisch was. Het troepje studenten dat erin voorkomt is geestiger dan de Amsterdamse studentenclubs meestal waren. Op zestigjarige leeftijd oordeelde hij als volgt:

De zwakheid van het stuk ligt daarin, dat zijn horizon te eng is. De studentenwaceld van voor vijftig jaar, zelfs de Amsterdamsche, was

toch maar een benepen en beperkt geestelijk gebied. Met de groote vraagstukken van den tijd, economische of politieke, bemoeiden de studenten zich weinig. Dit was zoo in mijn tijd, als in den tijd van Kneppelhout en Haverschmidt.

In 'De Student Thuis' worden de groote vraagstukken wel uit de verte gezien, maar alleen in spotternij en karikatuur.¹

Met het laatste bedoelde Van Eeden, dat in zijn stuk weliswaar sociale en politieke kwesties ter sprake kwamen, zoals de opkomst van het socialisme en de onvrijheid van het individu, maar dat die kwesties, besproken door een stelletje luidruchtige studenten, niet au serieux genomen konden worden.

De positie van Van Eeden in de studentenwereld is een dubbelzinnige geweest. Aan de ene kant gaat hij in het studentenleven op en geniet hij er ook van, ja brengt hij het zelfs tot rector van het corps, aan de andere kant neemt hij afstand en heeft hij morele en sociale kritiek. Die tweekantigheid is ook in *De student thuis* manifest. De lezer vraagt zich af: waar staat de auteur precies?

Er zijn vooral drie factoren geweest, waardoor Van Eeden afstand kon bewaren tot het studentenmilieu. Allereerst de emotionele band met zijn ouderlijk huis, vooral met zijn moeder. Van Eeden mag dan later wel gezegd hebben dat de onvrijheid van de student ten opzichte van zijn ouderlijk huis in *De student thuis* niet de zijne was en dat hij als student alle vrijheid had genoten, toch moet de band met zijn moeder niet onderschat worden. Een deel van zijn leven speelde zich bij haar in Haarlem af. Op haar kon hij terugvallen als het corpsleven hem teveel werd. Een tweede factor was het lidmaatschap van het literaire genootschap Flanor, waar hij in een geheel andere kennissenkring verkeerde dan die van het corps. Dat komt verderop aan bod. Een derde zeer belangrijke factor was het feit dat Van Eeden vanaf het begin van zijn studie een student was met een meisje, eerst Henriette Ortt, daarna Martha van Vloten. Als hij genoeg had van de ruwe mannenmaatschappij van drank en seks, dan kon hij beroep doen op de morele superioriteit van de wereld der vrouwen. Want de vrouw had voor de idealiserende Van Eeden de functie van morele krachtbron; hij wenste haar als moreel superieur te beschouwen en verlangde aan haar zijn meest verheven en geestelijke kant te tonen.

HOOFDSTUK 6

De literaire wraak

‘Welk een wonderbaar geheimzinnig raadsel is een meisjeshart in al zijn diepten.’

DE AANKONDIGING VAN DE WRAAK

Toen Henriette Ortt eind april 1879 een einde maakte aan de relatie met Frederik van Eeden, die drie jaar had geduurd, was hij een tijdje ontroostbaar geweest. Hij had geprobeerd op te gaan in het studentenleven, maar diep in zijn hart was hij gekwetst en bedroefd. De liefde met haar was dichtelijker geweest dan een liefde in een roman: ‘geen romanliefde was zoo rein als de hare en in geen roman is een verhouding beschreven zooals die drie jaar lang tusschen ons bestond.’¹ Het wachten was op de romans die hij zelf zou schrijven.

In november 1879 gaat Martha van Vloten een rol in zijn leven spelen. Henriette verdwijnt in het dagboek meer naar de achtergrond. Maar vergeten kon hij haar niet, ook al had hij nu Martha.

Kort voor of na het huwelijk van Henriette met Isaac Valetton op 8 januari 1881 zoekt Frederik het bruidspaar op een avond op. Hij doet tijdens de visite zijn best vrolijk mee te lachen maar het kost hem ‘grievende pijn’. Dat laatste bekent hij in een brief, die hij de volgende dag direct naar haar zendt. Het is een in sommige opzichten onthullende brief, waarin al zijn tegenstrijdige gevoelens ten opzichte van Henriette, door hem vaak Henri genoemd, aan bod komen.² De brief begint als volgt:

Ken je dit handschrift nog? Er is wel veel in veranderd. Het is niet van Freddy, die arme jongen is reeds lang dood, maar ik ben zijn universeel erfgenaam, en wat ik nu schrijf, schrijf ik eigenlijk voor hem. Het is de laatste uitstorting van zijn hart, nu je nog een jong meisje bent en je nog herinnert wie Henri geweest is.

Heb ik me ooit verbeeld, dat ik dat ook wist? Ik ben nu onzeker van mijzelf. Welk een wonderbaar geheimzinnig raadsel is een meisjeshart in al zijn diepten. En Henri had een echt meisjeshart. Men meent het te kennen en te kunnen volgen in zijn grillige wendingen, ach! het

ontsnapt toch vroeg of laat aan ons oog en wij staan weer 'puzzled' en voelen ons nog verder van de waarheid dan ooit. Ken je jezelf? Dat sfinx-achtige van haar en dat lachen van haar om alles van het leven, dat irriteert hem geweldig. Na de vrouw als godin, de geïdealiseerde geliefde, na de vrouw als verleidster, bedient Frederik zich van een nieuwe Victoriaanse mythe: de vrouw als sfinx met haar raadselachtige glimlach, door schilders en dichters talloze malen in beeld of woord vastgelegd.¹

Het doet hem pijn, schrijft hij, dat zij, in tegenstelling tot hem, zo gelukkig is. Hij is weliswaar ongelukkig maar gebroken is hij niet. Hij tracht haar vervolgens nog eens duidelijk te maken dat zij zichzelf niet kent en hij vraagt zich af of haar man, 'die nu misschien over je schouder in deze brief leest', haar wel kent. De passage die dan volgt zit vol venijn:

Weet hij alles wat ons vroeger leven betreft, natuurlijk, want hij is je man. En begrijpt hij dat? Dan heb ik eerbied voor zijn menschenkennis, dan is hij waard jouw man te zijn. Heeft hij jou in weinig maanden leren kennen, zooals ik het in drie jaren niet ken? Ik wilde dat hij mij jou verklaarde.

Of worden die tijden liever niet aangeroerd of er om gelachen en verder gezwegen.

Hoe is hij toch? Ik zal dit sturen, al was het alleen om te weten wat hij doen zal. Krijg ik deftig een brief om mij te doen weten, dat hij niet gesteld is op familiariteiten met zijn bruid. Beschouwt hij dit met een medelijdende blik, als een van de vele dwaasheden van een jongeling met een gebroken hart. Wordt er niet op gelet of wordt er om gelachen?

Uit alles is te merken hoezeer Frederik zich gekwetst voelt en vernederd. Hij is nauwelijks in staat zijn agressie in toom te houden. Henriette, zo gaat hij verder, zal ongetwijfeld vragen wat hij met deze brief wil, maar hij kan nu eenmaal niet, zoals tijdens het bezoek de vorige avond, zijn verdriet bedekken met een lach, terwijl hij deels vervuld is van vriendschap, deels van weersin en bitterheid tegen dat raadselachtige wezen, 'dat zooveel innerlijk gevoel heeft en spot met het ernstigste en trouwt met iemand die zij zoo kort slechts kent met een onbezorgdheid alsof het een grap was'. Hypocriet laat hij erop volgen:

Ik wil mijzelf niet indringen, denk dat vooral niet. Ik weet geheel de groote afstand die ons scheidt en het lastige van mijn tegenwoordigheid. Er zal geen bittere gedachten jegens u beiden in mijn hoofd oprijzen als mijn misschien wat ernstig en somber gezeur kalm wordt op zijde gelegd. Wellicht doet ge er verstandig mee.

Daar meent hij natuurlijk weinig van. De waarheid is: hij is ziedend, hij wil au serieux genomen worden en het lijkt er veel op dat hij zich wel degelijk wil indringen in hun verhouding, zoals een kind in de relatie van de ouders.

Het dreigende slot van de brief vermeldde ik al:

Henri, je moet niet verbaasd zijn als je je karakter in een of andere geschiedenis ziet opduiken. Vroeg of laat gebeurt dat. Hij blufte niet. In 1892 zou hij uitvoerig ingaan op hun liefde in *Johannes Viator*, in 1900 zou hij in *Van de koele meren des doods* hun relatie literair vormgeven in de relatie tussen de hoofdfiguur Hedwig Marga de Fontayne en Johan, en in *De nachtbruid* uit 1909 is Henriette te herkennen in de figuur van Emmy. De regelmaat waarmee Henriette opduikt in zijn werk geeft duidelijk aan hoezeer de jeugdliefde doorwerkte in zijn latere leven.

Hoe Valeton en Henriette op de venijnige brief hebben gereageerd, is niet bekend. Maar als het Frederiks bedoeling is geweest door middel van die brief contact te houden met de familie Valeton, dan is dat hem wel gelukt. Dat blijkt bij voorbeeld uit de uitvoerige schriftelijke kritiek in briefvorm van Henriettes man op het toneelstuk *Het rijk der wijzen*, dat Frederik in het begin van zijn studietijd had geschreven en dat in 1882 in het tijdschrift *Nederland* was verschenen. Frederik had Valeton en Henriette het stuk gestuurd. Op 13 december 1881 had hij het in Flanor voorgelezen, het literaire genootschap van jongeren in Amsterdam dat sinds 14 juni van dat jaar bijeenkwam in De Karseboom in de Kalverstraat.¹ Hij had zijn voorlezing laten voorafgaan door de mededeling dat een in zijn binnenste gevoerde strijd tussen idealisme en realisme tijdens zijn eerste studententijd hem tot het schrijven van zijn stuk had aangezet. Waarschijnlijk hebben de ervaringen in de liefde in die jaren, met name zijn verliefdheid op Henriette, een belangrijke rol gespeeld bij het schrijven. Men oordele zelf.

Het stuk speelt zich af op een denkbeeldig eiland dat volledig is ingericht naar de eisen van wetenschap en rede. Het eiland wordt geheel geregeerd door professoren. Wie er wil komen, moet eerst een examen afleggen. Alle poëzie, gevoel en romantiek worden uitgebannen als onwetenschappelijk. De stichter van het rijk, professor Herman, heeft zijn verloofde Frida, indertijd door hem achtergelaten in de oude wereld, naar zijn nieuwe rijk uitgenodigd. Haar komst brengt een groot conflict teweeg. Zij verzet zich tegen de afkeer van de professor van alle gevoel, romantiek en poëzie en zijn ontkenning van enige schaamte in seksuele zaken. Er is op het eiland ook een andere aanbieder van Frida, Joan geheten (niet Johannes), die wel gevoelig is voor alles wat door de professor ontkend wordt. Het eind van de verwickelingen is dat professor Herman als minnaar het onderspit moet delven en in het huis der Zelfmoord een vorm van euthanasie ondergaat, terwijl Joan en Frida het eiland verlaten.

Hoewel het stuk, in verzen geschreven, alle elementen bevat van een klucht met alle zwart-wittekening van dien, bevat het toch een aantal passages die zo op de relatie tussen Henriette en Frederik van toepassing lijken te zijn. Bij voorbeeld waar Joan over zijn geliefde spreekt:

Zij is onschuldig, zij is trouw en rein,
Bestond haar trouw niet, o, dan was ik zelf niet,
Dan was er niets. Neen! hij heeft haar bedrogen,
Betooverd als een slang – zij heeft geen schuld;
Heeft zij niet vaak ‘haar broeder’ mij genoemd,
Haar beste vriend, haar deelgenoot in alles,
En zou haar hart een ander toebehooren?
’t Is waanzin – ’t is onmogelijk – ja! en toch....
O Fride, Fride heb ik u verloren?
’t Is een gedachte die mij zou doen sterven.¹

Zo’n passage zou, zij het zonder metrum, in het dagboek van Frederik kunnen voorkomen. En Van Eeden zou Van Eeden niet zijn als hij in de persoon van de professor ook niet zichzelf bespote. Onderwierp hij Henriette niet ook aan een soort examen toen hij haar geloof met een reeks van rationalistische argumenten aanviel?

Het zenden van juist dit toneelstuk aan de professor en zijn vrouw is misschien niet zo onschuldig en wat Van Eeden betreft niet vrij van leedvermaak.² Het zal hem genoeg gedaan hebben, toen professor Valeton zelf in een lange brief op zijn toneelstuk reageerde.³

Valeton is vol lof, vooral over de vaart waarmee het stuk geschreven is. Maar met de strekking is hij het geheel oneens. Gevoel en verstand zijn geen zaken die tegengesteld aan elkaar zijn; ze kunnen heel goed naast elkaar in de mens bestaan. Volgens hem heeft Frederik een andere grief tegen het analyseren met het verstand voor ogen gestaan; sommigen hebben de gewoonte om als ze iets verlangen, na te gaan denken over dat verlangen. Het gevolg kan zijn dat het verlangen zwakker wordt. Zo theoretiseert Valeton nog een tijdje door in zijn wat saaie brief.

Op zijn studentenkamer in de Jacob van Campenstraat 36 schrijft Frederik zijn antwoord aan Valeton. Hij heeft er zijn best op gedaan want er bestaan twee versies van een brief.⁴ Hij begint zijn brief met de aanhef: ‘Mijn hooggeleerde Vriend’. Valetons brief heeft hem plezier gedaan, zo schrijft Frederik, onder andere omdat de brief ‘van den huize Valeton komt, een feit, dat mijn sympathie voor u beiden (ik mag Henriette toch zeker wel mederekenen) zoo mogelijk nog verhoogt’. Van Eeden gaat dan uitvoerig in op de omstandigheden die hem tot het schrijven van het stuk gedreven hadden. Als jongen had hij volkomen in de natuurwetenschap geloofd. Maar daar kwam een reactie op toen hij kennis kreeg van de bespiegelende filosofie, van het feit dat wetenschap op de wankelende grond van die filosofie was gebouwd. De slinger sloeg toen door naar de andere kant; het gevoelsleven stond toen centraal. Verstand en gevoel als strijdende elementen in hemzelf heeft hij toen als personages in het toneelstuk in scherpe tegenstelling tot elkaar geplaatst. Hij geeft toe

dat hij er achteraf gezien wel een karikatuur van gemaakt heeft en hij wil zeker niet de indruk wekken dat hij logisch denken zou afkeuren. Toch blijft hij nu, drie jaar na het schrijven van het stuk, met de vraag zitten waarom hij bij wetenschappelijk werk zoveel gevoel moet verloochenen. We moeten afstand doen van sprookjes en idealen, omdat we 'beter weten' (over het geloof, die delicate kwestie, rept Van Eeden niet). Hij zou graag de correspondentie voortzetten en kondigt aan dat hij aanstaande donderdag misschien komt koffiedrinken. Hij is hard op weg een huisvriend te worden.

Ook Henriettes ouders in Haarlem bezoekt hij. Van dat bezoek is hij onder de indruk.¹ Hij begrijpt nu pas hoeveel positieve invloed het gezin Ortt op hem heeft gehad.

DE LITERAIRE VERWERKING VAN DE WRAAK

De contacten mochten dan wel op het eerste gezicht vriendelijk lijken, diep in hem knaagden de teleurstelling over haar gedrag en de woede over het feit dat hij voor een andere man had moeten wijken. Op de meest onverwachte momenten in zijn leven, bij een toevallige ontmoeting of in een droom, kwamen die teleurstelling en die woede weer boven.

Of Frederik tijdens de drukke Nieuwe Gidsjaren, de jaren ook van zijn huwelijk en promotie, het gezin Valetton, dat in tien jaar tijd met zes kinderen werd uitgebreid, is blijven bezoeken, is niet bekend. Wel droomde hij van Henriette, en wel op 11 mei 1889. Ze had in de droom een kind op haar arm. 'Als je nu weer eens wil lachen, mag je 't kind dragen,' zei ze. Hij voelde diepe droefheid. Hij voegde er in zijn dromenboek aan toe, dat het kind een lelijk kind was.² Hij schreef een gedicht over de droom en droeg het op aan Henriette. Het sonnet luidt als volgt:

Midden in Mei, toen 't zomer worden zou,
had ik een droom vol oud en schoon verdriet;
die 'k eens zeer liefhad, kwam in 't donkerblauw
kleed, en vroeg lachend: 'Waarom lach je niet?'
Meer niet, – zoo is 't in droomen. – 'k Voelde flauw
dat 't lang was, sinds 'k door haar het lachen liet.
Maar sterk mijn droefheid, sterk mijn eigen trouw,
en diep de pijn, dat *zij* mij lachen ried.

Toen bleef door 't droomspel van den ganschen nacht
die oude smart mij bij, haar bitterheid
heb ik in veel gepeinzen overdacht.

Ontwakend, heb ik mij verbaasd, hoe wreed
de ziel onwetend in zichzelf snijdt
en 't eigen teeder weefsel diep ontleedt.¹

Vanaf 1889, het jaar dat hij aan zijn 'boek van de liefde' *Johannes Viator* begon, zou de jeugdliefde met Henriette weer al zijn aandacht opeisen. Tien jaar na de beëindiging van zijn relatie met Henriette, acht jaar na de sluiting van haar huwelijk met Valetton verdiepte hij zich in alle aspecten van haar raadselachtig gedrag en zijn reacties daarop. Van Eeden schreef *Johannes Viator* kort nadat hij Betsy van Hoogstraten (Ellen) had ontmoet, eind 1888, in een zeer onstuimige periode van zijn leven. In het zeer merkwaardige boek, dat door de toenmalige critici werd gekraakt, heeft hij een poging gewaagd de ontwikkeling van zijn liefdeleven te beschrijven, vanaf zijn eerste jeugdliefde tot zijn liefde met Betsy. De literaire vorm die hij voor die beschrijving koos, een allegorische reis van zeven dagen, moest niet alleen samenhang brengen, maar bood ook de mogelijkheid om de ontwikkeling van zijn liefdeleven te ontdoen van al te realistische details en haar omhoog te tillen naar een algemeen, geestelijk verheven niveau. Het centrale probleem in de ontwikkeling van het liefdeleven van Frederiks alter ego Johannes is de strijd tussen de geestelijke liefde en de lichamelijke. In *Johannes Viator* neemt de liefde tussen Johannes en Hetty, die met de liefde van Frederik en Henriette parallel loopt, een grote plaats in; niet minder dan honderd vijfendertig van de driehonderd drieënnegentig bladzijden worden eraan besteed. De fasering van de liefde in de roman verschilt niet van de fasering die uit het dagboek van Van Eeden is te reconstrueren. Dat is niet zo verwonderlijk, omdat Van Eeden bij het schrijven van zijn roman zijn dagboek raadpleegde.

De eerste fase is de ontmoeting met Hetty, die in Johannes een zuivere liefde oproept, waardoor hij zich verbonden voelt met de mensheid. Deze 'stijging', een favoriete term van Van Eeden, wordt afgebroken door een moment van 'inkeer', de bewustwording dat reine liefde niet los te maken is van seks. In de volgende fase probeert hij de reine liefde in stand te houden en los te maken van het lagere in hem. Maar als hij ontdekt dat hij de gedachte dat Hetty met een ander zal trouwen – zij zinspeelt erop in een gesprek met hem – niet kan verdragen en dat daarmee de liefde niet boven de aardse beperkingen uitstijgt, dan besluit hij af te zien van haar liefde. In dat gesprek zijn de geliefden het erover eens dat hun liefde anders is dan de liefde van gewone mensen. Hoe anders die liefde is, blijkt uit haar mededeling dat hij haar in de toekomst opeens getrouwd zou kunnen zien met een ander, zonder dat hun liefde zou verdwijnen. Voorlopig is het slechts een mogelijkheid, maar dat is Johannes al erg genoeg. Als Johannes verderop in het boek wordt medegedeeld dat Hetty werkelijk met een ander zal trouwen, heeft hij het plan de andere man te doden.

Het grote verschil tussen de romanliefde en de werkelijke liefde, voor zover we die uit het dagboek en de brieven kennen, is dat in het boek de geloofskwestie er geheel buiten wordt gelaten, dat de strijd met de seks een grotere nadruk krijgt en dat er een plan is van Van Eedens alter ego om zijn rivaal te doden.

Hoe heeft Henriette op *Johannes Viator* gereageerd? Uit een brief die zesentwintig jaar na het verschijnen van het boek door haar aan Frederik gezonden is, is op te maken dat zij de roman niet al te lange tijd na het verschijnen gelezen heeft.¹ Ze heeft na lezing voor het eerst begrepen, dat Frederik op een andere manier van haar gehouden had dan zij van hem; hij meer bewust, zij meer onbewust.² Zij heeft ook nooit, schreef ze in haar brief, letterlijk opgevat wat in de roman stond over zijn haat tegen haar man; dat heeft ze verschrikkelijk overdreven gevonden, zoals ze ook dat gevoel tegenover haar in de roman overdreven vond.

In een brief van 30 maart 1918 – zij is dan eenenzestig jaar oud – vroeg ze zich ook af of alles gegaan was zoals hij in zijn boek had beschreven. Hoe kon zij het weten? Zij begreep er immers niets van in die tijd. Die opmerking van haar in de roman dat hij rekening moest houden met de mogelijkheid dat zij met een ander zou trouwen, had zij gemaakt omdat iemand uit haar omgeving haar gevraagd had of Frederik en zij geëngageerd waren. Ze had toen, zo schreef ze, geantwoord:

wel neen, daar denken we helemaal niet over, zoo is het niet.³

Dat werd toen heel ongelovig aangehoord. Ze had daarna lang met iemand gesproken en was toen tot de conclusie gekomen dat vriendschap met Frederik heel goed te combineren was met trouwen met een ander. En dat zou ook gegolden hebben als hij, Frederik, zou trouwen. En zo was het gekomen dat zij hem had gevraagd of hij zich die mogelijkheden ook wel eens voorgesteld had.

Had je toen maar gezegd: 'ik heb altijd gehoopt, dat je mij zou trouwen', dan had ik tenminste de dwaasheid van mijn vraag begrepen.

Henriette en Frederik waren in de tijd dat zij de brief schrijft in een lange strijd gewikkeld over de schuldvraag en bezig met een reconstructie van de gang van zaken omstreeks 1880. Het was in 1918 een reconstructie door oude mensen van dingen die niet voorbijgegaan waren.

Die reconstructie had natuurlijk ook in de tijd zelf kunnen gemaakt worden of wat later, maar daar was niets van gekomen. En dat ondanks het feit dat zij in de jaren negentig vrij regelmatig contact met elkaar hadden gehad. Hij kwam bij haar op bezoek, wandelde met haar of ging met haar en haar moeder naar een concert, als in de tijden van weleer in Haarlem. Het waren ideale mogelijkheden om alles eens uit te praten. Was bij voorbeeld 19 augustus 1895 geen goede gelegenheid geweest, toen Frederik bij een ontmoeting haar een oud vers van haar voorlas?

1

2

3

1. Van Eeden omstreeks 1880, twintig jaar oud (foto familiearchief Van Vloten).

2. Henriette Ortt omstreeks 1880.

3. Henriette Ortt op oudere leeftijd te midden van haar familieleden. Staande rechts: haar broer Felix.

Und ich will dich lieben
bis an mein Ende.
Mein letztes Wort
will ich dir senden¹

Voorlopig bleef Frederik alleen met zijn vragen over het verleden. Toen hij in 1896 in zijn oude brieven las, was hij ten prooi aan allerlei emoties: verontwaardiging over het gedrag van Henriette in 1879 toen ze hun relatie beëindigde, en over zijn eigen gedrag, zijn te snel vergeten en zijn roekeloze overgave aan een nieuwe affectie. Als Henriette hem wel genomen had, was hij braver en liever geworden, maar dan was er, zo troostte hij zich, nooit veel bijzonders uit hem gegroeid. Dan was hij misschien een rustige professor, een stille reactionair geworden, vol schroom tegenover de Nieuwe Gidsrevolutie. Martha van Vloten, zijn vrouw, had hem in het vuur gebracht.² Hij had, hoe hartelijk Henriette ook was, steeds het idee dat het leed in zijn leven door haar begonnen was.³ Een gevoel van bitterheid kon hij dan ook niet onderdrukken als hij haar ontmoette.

Hoe heftig zijn jeugdliefde hem nog emotioneerde, werd hij zich bewust toen hij op 4 februari 1898 tussen de behandeling van zijn patiënten door de roman *Het jongetje* van zijn vriend Borel las. Hij begon toen zo hevig te schreien als hij zich niet herinnerde in lange jaren gedaan te hebben.

Ik wist niet wat het was. Ik riep maar 'ellendeling, ellendeling' en dat was ik, dat was omdat ik mij zoo oud en bedorven voelde. En ik riep ook 'schei toch uit, schei toch uit' en dat was omdat ik in mezelf formuleerde hoe ik mijn toestand beschrijven zou, en daarover was ik onmachtig. Ik wou niet over mijn emotie praten. En de woorden kwamen toch, door de gewoonte. Ik vond het goed dat ik zoo schreien kon, en ik kon het toch niet uithouden van duldelooze, bitterzoete emotie.⁴

Pas later op de avond was hij in staat om deze emotionele lectuurervaring te verbinden met zijn jeugdliefde met Henriette.

Op geëxalteerde wijze wordt in *Het jongetje* de jeugdliefde beschreven van een Haagse hbs-jongen. Het is heel goed te begrijpen dat Van Eeden bij het lezen van het boek een soort schok van herkenning kreeg en zich in menig opzicht met het 'jongetje', Paul geheten, kon identificeren. Er zijn heel wat overeenkomsten aan te wijzen tussen de beschrijving van Van Eedens jeugdliefde in zijn dagboek en later in *Johannes Viator* en de roman van Henri Borel. Vrij nauwkeurig worden daarin de verschillende stadia van Pauls verliefdheid beschreven, zijn lichamelijke en psychische emoties, de idealisering van zijn Meisje (bij voortduring met een hoofdletter), zijn streven zijn geliefde te vergeestelijken, waarbij ze alle elementen heeft van een 'femme fragile'.⁵ Borel had in zijn beschrijvingen veelvuldig gebruik gemaakt van literatuur die ook sterk favoriet was bij Van Eeden: Dante, Heines poëzie en Gorters

sensitivistische gedichten.¹ Maar vooral *Johannes Viator* was in het boek verwerkt. Van Eeden heeft dat zelf ook geconstateerd.² Wat Van Eeden met moeizaam lyrisch proza in een tamelijk duister boek had verwoord, werd door Borel op een populaire, vlotte manier naverteld en wel zo dat Van Eeden in huilen uitbarstte.

In de laatste twee jaren van de negentiende eeuw was Van Eeden meer dan eens met zijn gedachten bij Henriette en zijn liefde voor haar.³ Het waren ook de jaren waarin hij aan zijn roman *Van de koele meren des doods* werkte.⁴ In deze roman, die in 1900 zou verschijnen, heeft Van Eeden wederom zijn relatie met Henriette Ortt gebruikt als romanstof. Of hij bij het schrijven van deze roman alleen door 'kunstenars-motieven' werd gedreven, zoals hij in zijn voorwoord bij de tweede druk in 1904 beweert, is de vraag. Voor de relatie van de hoofdfiguur Hedwig Marga de Fontayne met Johan stond wederom zijn eigen jeugdliefde model, en het kan niet anders of wraakzuchtige motieven speelden naast artistieke motieven een rol van betekenis.

Henriettes afwijzing in 1879 was voor hem omstreeks 1900 nog steeds een probleem. Zijn jeugdliefde kon hij niet uit zijn gedachten bannen; het maakte hem triest. In de tijd waarin hij aan zijn roman werkte was hem het volgende versje te binnen geschoten:

dyn eerste liefde die is de beste
so laat ze bliven dyn eerste en leste
du kanst wel vinden veel roem ende eer
dyn er jonckheit minne die vindst du niet weer.⁵

Natuurlijk heeft Van Eeden bij het weergeven van de relatie in de roman de werkelijkheid naar zijn hand gezet. Maar een aantal cruciale momenten in de liefde voor Henriette Ortt zijn nauwkeurig door hem in het boek vastgelegd. Henriette had dan ook, toen ze de roman las, geen enkele moeite om haar vroegere relatie met Frederik te herkennen, zoals uit een brief van haar blijkt.

Misschien heeft ze zich wel verbaasd over het grote standsverschil tussen Hedwig en Johan in de roman. Hedwig immers is een kind uit een aristocratisch milieu, terwijl Johan van lage afkomst is en een wees. De mislukking van hun relatie kan voor een groot deel aan standsverschil worden toegeschreven. Is dit een aanwijzing dat volgens Van Eeden ook tussen hem en de adellijke Henriette standsverschil had meegespeeld? Een antwoord op die vraag is moeilijk te geven, omdat er in het dagboek van Van Eeden geheel over gezwegen wordt. Maar door Johan een wees uit een laag sociaal milieu te maken had hij niet alleen een romanfiguur als alter ego die zielig was maar ook een die direct en vulgair zijn emoties durfde te uiten en niet gehinderd werd door de formaliteiten en conventies van een burgerlijk milieu. Volgens

Emants is de voornaamste reden dat een schrijver zijn stof zoekt in de lagere klassen, dat 'de kleine luiden hun gedachten en gevoelens, onverbloemder uiten dan de vertegenwoordigers der voorname standen'.¹ Hoe hoger men stijgt op de maatschappelijke ladder, aldus Emants, 'des te meer komt men in aanraking met de remmende werking der beschavende opvoeding'. Johan is behalve door zijn wees-zijn ook een buitenstaander in de beschaafde maatschappij door zijn beroep van kunstschilder.

Op wel zeer dramatische wijze heeft Van Eeden in *Van de koele meren des doods* aangegeven wat de gevolgen kunnen zijn als een meisje met de gevoelens van een jongen speelt. De relatie, die met een intense verliefdheid van Johan start, eindigt met zijn zelfmoord.

Al vrij snel in het begin van de verhouding zijn er enige problemen. Zo is er onenigheid tussen Hedwig en Johan over de godsdienst van de eerste; Johan vindt het dom om in God te geloven. Er zijn behalve geloofsconflicten meer punten die ze gemeen hebben met Henriette en Frederik indertijd. Ook in de roman blijft de aard van de relatie onduidelijk. Johan wil Hedwig zeggen dat het groot en belangrijk is wat hij voor haar voelt, maar is niet in staat om het te uiten, half uit schroom, half omdat Hedwig het weet te voorkomen.

En het was een heerlijk, angstig, gansch vervullend spel, het naderen, naderen aan dat ééne wat hij zeggen wilde en er toch niet toe komen. Maar dikwijls was hij zóó dichtbij, en waren zijn verholde woorden zoo duidelijk, dat, als zij om het groote woord boos zou worden, zij het nu wel geworden zou zijn. Maar Hedwig leidde hem af en sprak over visschen en bloemen, en deed of zij niets bemerkte en bleef even vriendelijk. Zij bemerkte wèl, en vond lust daarin. Het was haar zoet.²

Van Eeden laat er geen misverstand over bestaan dat Hedwig schuld heeft:

Zodoende deed zij haar eerste grote kwaad aan haar evenmenschen, verschrikkelijk in gevolgen, en een immer vloeiende pijnbron tot haren dood. En zij deed het in argelooze luchthartigheid, zo gereede en gemakkelijk als het schenken van een kleine gave aan een arme.³

Men stelle zich in de plaats van Henriette Ortt, toen zij dat las!

Na de eerste kus ontstaat er tussen Hedwig en Johan het spel van aantrekken en afstoten. Langzamerhand wordt zij zich bewust van haar aantrekkingskracht. Ze krijgt oog voor de 'bekoorlijke schijn der losbandigheid' en geeft zich daaraan over. Ze wordt door Van Eeden gepresenteerd als een mengeling van frivoliteit en reinheid. Ze wisselt briefjes uit met jongens die verliefd op haar zijn. De plaats waar de briefjes in worden gelegd (namelijk de ronde gaten in de poortdeur van haar huis, ontstaan door pistoolschoten die haar broers in een baldadige bui hadden gelost) is in zoverre interessant omdat Henriette Ortt deze plaats zeer goed herkend zal hebben. Het was de plaats waar ze briefjes uitwisselde met haar vriendin Mik de Booy.⁴

Groot is de jaloezie van Johan als Hedwig met andere mannen verkeert. Zij

probeert het weer wel goed te maken, omdat zij zich schuldig voelt. Maar dan komt het moment waarop Johan zijn hart uitstort en haar zijn liefde bekent. Hedwig reageert zeer ambivalent; ze is aan de ene kant gevlend en gaat erop in, maar aan de andere kant benauwt het haar. Met name de pogingen van Johan tot 'lijfs-aanraking' schrikken haar af. Hedwig, 'als een kind dat spelende brand heeft gesticht en van 't mooie lichtje gaat letten op de dichter wordende rook en het kraken der vlammen rondom' ziet iets van het kwaad waarin zij gevangen zit, als in een zelfgesponnen web.¹ Met toegeven aan Johans liefde zouden er vervelende dingen kunnen gebeuren: trouwen bij voorbeeld. Hedwig is bang voor de hartstocht van Johan. Ten slotte schrijft ze hem een brief, waarin zij zijn liefde afwijst. Maar hij versaaft niet en probeert haar te ontmoeten. Wanneer hem dat lukt, ontstaat er tussen hen een dialoog waarin Johan haar vraagt waarom ze zo wisselvallig is in haar liefde; de ene dag houdt ze van hem, de andere dag weer niet. Maar zij antwoordt dat ze haar gehele leven van hem zal houden, maar dat het niet goed is dat ze elkaar blijven zien. Later zullen ze elkaar weer zien, aldus Hedwig, als zij getrouwd is. Haar laatste opmerking treft Johan diep; het idee dat ze met een ander getrouwd zou zijn, is voor hem onverdraaglijk. Hij reageert in dat opzicht niet anders dan Johannes in *Johannes Viator* en Frederik van Eeden zelf in 1879 bij Henriette Ortt's afwijzing. Hij voelt zich vernederd door Hedwig.

Hoe vernederd hij is blijkt uit zijn reacties op het huwelijk van Hedwig met Gerard Wijbrands. Deze Gerard wordt door Van Eeden in de roman beschreven als een zeer toegewijde persoon, maar als minnaar iemand met gebreken. Hij heeft een afschuw van seks ten gevolge van zijn schuldbesef over onanie in zijn jeugd. In hoeverre deze Gerard karaktertrekken heeft meegerekregen van Henriettes man Valeton is niet te zeggen. Dan vindt er een belangrijk incident plaats, waaruit afdoende blijkt dat Johans liefde omgeslagen is in jaloezie en haat. Op een gegeven moment ontvangt Hedwig een brief van Johan waarin al zijn woede tot uiting komt in een reeks van scheldwoorden. Ze wordt uitgemaakt voor 'kokette hoer', 'vampier', 'incubus' enzovoort. Hij uit ook dreigementen:

Kronkel nu maar. Ik heb je tussen twee tangen, en ik zal je aan de burgers en buitenlui laten zien in een kraam op de Turfmarkt, al sis je tot ze bleek worden.²

Even later zal blijken wat Johan met het dreigement op het oog had. Hij gebruikt zijn talent als schilder voor een zoete wraak; hij schildert Hedwig als sfinx met koude ogen, met blauwige gelaatstint, naakt bovenlijf en twee gele grijpvogelklauwen, omhakend een bloedig menselijk en -schedel. Achter haar hoofd een ruitertje op een wit paard dat weggaloppeert. Het schilderij hangt in de etalage van een boekhandel.

Een vergelijking van Johans wraakactie met die van Frederik na het be-

kend worden van het huwelijk met Valetton dringt zich op. Frederiks brief die hij naar Henriette stuurde in de dagen van het huwelijk en waaruit ik uitvoerig geciteerd heb, is weliswaar iets beschaafder van toon, maar tussen de regels door is zijn grote woede te merken. In de brief werd het sfinxachtige gedrag van Henriette centraal gesteld, werd ook de vraag gesteld of haar man wel op de hoogte was van haar verleden en werd ook een wraakneming via een kunstvorm – hier een verhaal – aangekondigd. Evenals Johan hield Frederik woord. Net als het sfinx-schilderij van Johan zullen zijn romans in de etalage van de boekhandel prijken.

Zeker in *Van de koele meren des doods* wordt de schuld geheel in de schoenen van de vrouw geschoven. De scheldwoorden, die Johans brief bevat, waren er weliswaar niet in de brief van Frederik, maar doen sterk denken aan de reeks van scheldwoorden waarmee in *Johannes Viator* de verderfelijke, vrouwelijke, hoerachtige duivelin, Marjons zuster, wordt aangeduid, die verantwoordelijk is voor het vuile en gemene in de wereld. De brief van Johan is een soort combinatie van deze passage uit *Johannes Viator* en Frederiks brief.

Van Eeden heeft waarschijnlijk gehoopt dat Henriette Ortt er na haar huwelijk spijt van zou krijgen dat ze niet met hem, die in zo korte tijd een bekend schrijver was geworden, getrouwd was. Dat zou op te maken zijn uit Hedwigs afkeer van het saaie, getrouwde leven met haar man en haar fascinatie voor de stijgende roem van Johan als kunstenaar. Maar dan volgt Johans laatste wraakneming, zijn zelfmoord. Hij ontnemt haar nu alle kans om het ooit weer goed te maken.

Als Van Eeden gehoopt heeft dat Henriette direct na het lezen van de roman over haar gedrag in de jaren van hun intieme relatie met hem zou spreken, dan moet hij teleurgesteld zijn. Zij zweeg erover. Pas jaren later zou hun verhouding bespreekbaar worden. Toen schreef ze Van Eeden:

En toen ik de Koele Meren las en daaruit merkte, hoe je dacht dat ik met je had gespeeld en gecoquetteerd toen heb ik weer eens getracht er wat over te zeggen, maar er was geen contact...¹

Contact was er wel in de eerste jaren na het verschijnen van de roman. Op 4 juni 1902 kwam Henriette zelfs in Walden op bezoek en op 12 augustus van datzelfde jaar gingen ze met zijn tweeën naar de kermis in Haarlem, zoals ze zo dikwijls in hun jeugd hadden gedaan. Maar over haar vroegere gedrag werd toen blijkbaar niet gesproken. Bij hun ontmoetingen ergerde hij zich af en toe aan haar verburgerlijking:

Ik zag Henriette, mijn jongensliefde, in haar verfoeilijk smakeloze dracht, en benauwd burger-huishoudentje. Dat was treurig.²

In 1909 verscheen *De nachtbruid*, een roman waarin Van Eeden ten dele zijn relatie met Henriette verwerkt lijkt te hebben in de liefde van de hoofdpersoon Vico Muralto met Emmy Tenders. Ook in deze relatie het leeftijdsverschil (hij is zestien en zij negentien als de liefde begint), ook hier geloofskwes-

ties, ook hier idealisering van de vrouw, ook hier seksuele moeilijkheden. Muralto vindt het moeilijk om de banale voorstelling van zaken die zijn vader hem gegeven heeft in een gesprek met seksuele voorlichting te combineren met zijn hoge achting voor Emmy. Dat geworstel veroorzaakt pijn, zelfverachting en wanhoop en dat heeft tot gevolg dat zijn gedrag zo ongelijkmatig wordt dat zij het als krenking ervaart en zich meer en meer terugtrekt. Als er een mededinger verschijnt, maakt Vico plaats voor hem. Opvallend in *De nachtbruid* is dat Van Eeden hier seksuele aanvechtingen als oorzaak noemt van de beëindiging van de relatie. Als we dit transponeren naar zijn relatie met Henriette, dan zou het kunnen zijn dat Van Eeden zelf min of meer op een beëindiging van zijn relatie met Henriette heeft aangestuurd om zijn beeld van de vrouw als verheven, geestelijk wezen te handhaven.

GESPREKKEN OVER HET VERLEDEN

Op 31 maart 1911 stierf Henriettes man op eenenzestigjarige leeftijd. Henriette was een bedroefde weduwe en Van Eeden kon tijdens zijn condoleancebezoek niet vrijuit spreken. Ook in 1915, het jaar waarin hij haar enige malen ontmoette, werd de kans niet benut. Op 9 oktober 1916 noteerde hij in zijn dagboek:

Nog nooit heb ik mijn hart teegen haar uitgesproken, oover die oude liefde. En ik voel het nog alles of het gisteren was. Ik heb heevige bitterheid teegen haar gevoeld, en soms noem ik het een misdaad, wat ze mij deed, een onrecht. Ik heb haar geraden Spitteler's *Imago* te lezen. Dat is een wonder boek, zoo diep en waar. Dat past op haar en het oude geval tusschen ons.

De roman *Imago* van de Zwitserse schrijver en Nobelprijswinnaar Carl Spitteler was in 1906 verschenen en had een groot succes bij de psychoanalytici.¹ Freud noemde een tijdschrift naar de roman.

Imago is het verhaal van een vierendertigjarige dichter Viktor die naar zijn kleine geboortestad terugkeert waarin hij jaren geleden een jonge vrouw heeft liefgehad: geen liefdeswoord hadden ze gewisseld. De vrouw, Theuda geheten, wist niets van zijn gevoelens voor haar. Viktor kreeg van de korte ontmoeting met haar een visioen; hij maakte Theuda tot een soort ideaalbeeld en bron van inspiratie en gaf haar de naam Imago. Terug in de geboortestad ontdekt hij dat zijn beminde getrouwd is en een kind heeft. In zijn ogen heeft Theuda verraad gepleegd aan hun liefde; deze Theuda noemt hij Pseuda om het oorspronkelijke beeld van Imago te kunnen koesteren. Viktor ervaart steeds meer hoe verliefd hij op haar is. Hoewel hij blunder op blunder maakt, weet hij door te dringen in de familie. Als hij op een gegeven moment Theuda op de verjaardag van haar kind een rol ziet spelen als sprookjeskoningin in

een wit gewaad en een kroon op het hoofd, denkt hij dat ze een godin is. Een paar dagen later werpt hij zich op zijn knieën voor haar en bekent haar zijn liefde. Om hem uit die situatie te helpen staat ze hem toe dat hij elke dag komt en met haar spreekt. Hun gesprekken worden echter met de dag onpersoonlijker en op een gegeven moment vraagt ze hem wanneer hij weer de stad zal verlaten. De dag daarop is ze niet thuis. Op die avond verneemt Viktor van een vrouw, dat Theuda elk woord van hem aan haar man verteld heeft en aan haar. De volgende dag verlaat hij de stad. Maar nu heeft hij zijn ware Imago van de echte Theuda losgemaakt en van Pseuda. De winst is dat de gezuiverde Imago voor hem als dichter een sprankelende bron van inspiratie is.

Ik heb de roman vrij uitvoerig naverteld om duidelijk te maken waarom Frederik van Eeden het boek van Spitteler aan Henriette aanbeval. Het is echter zeer typerend voor Van Eedens visie op zijn jeugdliefde dat hij bij deze aanbeveling geheel gericht was op het afwijzen door Theuda van haar dichterlijke minnaar. Henriette, zo moet hij gedacht hebben, kon aan de grove manier waarop Theuda de dichter afwees ontdekken hoe zij hem, Frederik, behandeld had.

Frederik had echter niet door dat Theuda's 'wreedheid' therapeutisch werkte, omdat ze Viktor verlostte van een vrouw die alleen maar in de verbeelding bestond. De intentie van Spitteler ontging hem, zo lijkt het, en ook de reden waarom Freud, Jung en andere psychoanalytici het boek zo waardeerden. De term 'imago' wordt zelfs een psychoanalytische term op voorstel van Jung en heeft betrekking op de subjectieve beeldvorming dat een kind van zijn ouders maakt, waarbij het er niet om gaat hoe ze werkelijk zijn. Freud meende dat de 'imago' van de ouders onbewust de keuze van de geliefde bepaalde.¹

Precies als de hoofdpersonen in Spittelers roman waren Henriette en Frederik er ten slotte toe gekomen met elkaar te spreken over wat er in het verleden nu precies had plaatsgevonden. Op 1 december 1916, veertig jaar na het begin van hun verhouding, kwamen ze te spreken over de oude tijd en hun liefde. Frederik logeerde toen bij Henriette in Apeldoorn, waar ze na de dood van haar man was gaan wonen. Wat Henriette over hun vroegere relatie vertelde, moet Frederik verbijsterd hebben, zoals de dichter Viktor in Spittelers roman ook verbijsterd was, toen zijn Theuda hem de nuchtere waarheid vertelde dat ze geen liefde voor hem voelde.

Zo beweerde volgens Van Eedens dagboek aantekeningen van 1 december 1916 Henriette Ortt dat ze nooit begrepen had dat Frederik haar tot vrouw wilde. Ook zou ze gezegd hebben dat ze toen volstrekt niet zo godsdienstig was en dat dat dus geen reden kon zijn geweest voor scheiding. Frederik moest huilen van de gedachte dat als hij duidelijker was geweest en had gezegd dat hij haar wilde trouwen dat hij dan alle leed niet geleden zou hebben. Onder het huilen riep hij: 't is te gek! te gek!' Henriette was met zijn ontroering erg verlegen.

Maar al gauw drong het tot hem door dat het niet zo kon zijn als Henriette vertelde. Hij zocht zijn oude dagboek op en vond de tegenspraak: 'Ik wil je niet als man, nooit.'

Bijna een jaar later, op 28 oktober 1917, logeerde Henriette bij hem op Walden. Hij beschreef Henriette in zijn dagboek van die dag als 'de vrouw die mijn jongensliefde, die zoo groot en mooi was, verwierp, en daarmee mijn leeven een blijvende schade deed'. Hij blijkt na het gesprek van 1 december vorig jaar zijn oude dagboek naar haar te hebben gestuurd, waarin haar woorden toonden dat er geen misverstand kon zijn. Toen ze in april 1879 het leed van Frederik zag, had ze duidelijke taal gesproken – het dagboek bewees het –: 'Wensch niet dat ik uit meelijden anders spreek, – ik kan je vrouw niet worden.'

In het gesprek op 28 oktober werd het hem duidelijk hoe de vork in de steel zat. Ze sprak volgens Frederik zelf het bevrijdende woord door te zeggen dat de man die ze getrouwd had meer 'masterful' was dan hij. Ze hield van beiden evenveel; ook aan Valetton had ze gezegd dat ze niet wist of ze genoeg van hem hield om hem te trouwen. Maar waar Frederik terugdeinsde, volhardde de ander door te zeggen dat dat er niet toe deed en dat hij wel genoeg van haar hield.

Frederik van Eeden moest tot de conclusie komen dat wat Henriette en hem uiteengedreven had haar ideaal van het huwelijk was. Later bekende ze dat ze genoeg van hem gehouden had om te kunnen trouwen, maar toen had ze hem al ongelukkig gemaakt en afgewezen. Dat alles tot haar grote smart. Op 28 oktober 1917 begreep ze nog steeds niet hoe het zo gekomen was. Ze voelde zich schuldig en vroeg om vergeving.

Over een paar dingen was hij het niet eens met Henriette. Zo noemde zij zich 'niet-hartstochtelijk', terwijl volgens hem de vrouw vaak haar driften en daden niet goed zag. Ook oneens was hij het met haar mening dat een huwelijk met haar hem wel beveligd zou hebben tegen alles wat zijn leven later had vergiftigd. Het zou te droevig zijn, als dat waar was, schreef hij.

Overtuigd is hij wel van de slechte rol van de ouders, doordat die nooit vrijuit gesproken hadden en hen stilletjes in de richting geduwd hadden, die ze uitgestippeld hadden. Nooit had de moeder van Henriette, van wie ze zoveel hield, de relatie tussen Frederik en Henriette vrij met haar besproken.

Het gesprek had veel duidelijk gemaakt, maar dat wilde niet zeggen dat daarmee het zoeken naar de verloren tijd en liefde op zou houden. Als in de dagen van weleer wandelden ze weer en af en toe leek het of er weer een begin van genegenheid of liefde was.¹ Maar het oud zeer was niet totaal verdwenen. Op 30 maart 1918 stuurde ze hem de reeds genoemde lange brief over de wijze waarop hij hun relatie in zijn romans, met name *Johannes Viator*, had afgebeeld.

Maar ze bleven contact met elkaar houden. Zij hielp hem zelfs met zijn

correspondentie. Hij logeerde een keer bij Agnes Bendien, de dochter van Henriette, en had daarbij het idee dat al die menselijke wezens die uit Henriette geboren waren er al waren geweest tijdens hun jeugdliefde. Waar zouden ze anders vandaan gekomen zijn, vroeg hij zich op 9 februari 1919 af. Wel vond hij het erg vervelend dat Henriettes kinderen zo op haar man leken, zodat hij de indruk had dat de schim van die Valeton nog steeds door haar huis waarde.

Van Eeden kon het niet laten om af en toe het vuur weer op te rakelen en op een gegeven moment stuurde hij haar de venijnige brief die hij op de dag dat ze haar relatie verbrak, op 28 april 1879, naar zijn moeder had gezonden. Het was de brief, eerder door mij geciteerd, waarin hij zijn moeder alles vertelde over haar inconsequenties, haar zogenaamde onschuld. In een brief, gedateerd 1 januari 1921, reageerde Henriette zeer verbitterd en zei dat hij haar liefde had doodgemaakt die zomer van 1920.

In de zomer 1920 moet hij die brief gestuurd hebben.¹ Op 23 juli noteerde hij in zijn dagboek:

Ik kan de bitterheid van dat oude geval maar niet overwinnen of vergeeten. De schoone reine emoties van mijn jongensjaren afgewezen, verworpen en toen helemaal verward en verdoold. [...] Mijn jeugdliefde voor Henriette, het conflict met Kloos schijnen nu groote dingen in een klein kort leven.

Het contact herstelde zich weer en de wandelingen werden hervat.

Op donderdag 12 januari 1928 schreef Van Eeden, dan al dement, nog een brief aan haar, nadat hij na het wakker worden haar initialen in grote rode letters op de kamerwand had gezien. De letters gaven rood licht, net radiumlicht, maar verder was er geen enkele toelichting bij. Hij was daarop naar Amsterdam gegaan om haar een brief te schrijven; hij was er zeker van dat dit een wenk voor hem was geweest. Hij vroeg haar de vriendendienst hem weer te schrijven en haar voornemen te doorbreken hem in 1928 niet meer te schrijven. Hij besloot zijn brief met de woorden: 'God houde je in heilige bescherming'. Op 16 juni 1932 overleed hij op Walden. 20 juni werd hij begraven op de rooms-katholieke begraafplaats te Bussum. Henriette was aanwezig op de begrafenis.

Wat is het meest kenmerkende van deze merkwaardige relatie? In de loop van hun leven hebben Frederik van Eeden en Henriette opheldering trachten te krijgen over de aard van hun relatie en de redenen waarom ze mis was gelopen. Die redenen zijn van velerlei aard: psychologisch, sociaal en cultureel. Hun karakterstructuur speelde een rol, hun geloof, hun leeftijd, hun milieu, hun ideeën over liefde, over de rol van man en vrouw in de maatschappij, over verloving en huwelijk, over seksualiteit. Buiten kijf is dat de rol van de ouders niet onderschat moet worden. Henriette en Frederik hebben op

een gegeven ogenblik door dat ze door hen gemanipuleerd zijn.

De rol die de puriteinse liefdesmoraal bij dit alles speelde was groot. Inzicht in die moraal is heel goed te verkrijgen door twee publikaties van Felix Louis Ortt, de zeven jaar jongere broer van Henriette. Felix, bekend als vegetarier, spiritist, droomuitlegger en stichter van de vereniging Rein Leven, publiceerde twee brochures in briefvorm: *Aan mijn zusje* en *Tweede brief aan mijn zusje*.¹ Had Henriette met haar broer gesproken over de relatieproblemen met haar jeugdvriend Van Eeden? Of had Felix, groot bewonderaar van Van Eeden, met hem gesproken? Hoewel de brochures jaren na de jeugdliefde gepubliceerd zijn, geven ze een aardig inzicht in de gedragscode waaraan een zestienjarig meisje moest beantwoorden.

Seks dient, aldus Ortt, niet voor het genot maar voor de voortplanting. Liefde is in de eerste plaats eenheid. Pas als een meisje een gevoel van eenheid met de ander kan ervaren, mag ze aan verloving en huwelijk denken. Het is lelijk, schrijft Felix, verliefdheid op te wekken zonder dat er echte liefde bestaat; 'flirten en coquetteeren is min.'

In zijn tweede brief gaat hij nog verder in op de vraag hoe een meisje zich op het huwelijk moet voorbereiden. Hij formuleert de gedragsregels en stipfelt de strategieën uit die zij zou kunnen hanteren. Als een meisje een jongen sympathiek vindt, dan is het voorlopig het beste geen huwelijkskandidaat in hem te zien. Laat niets merken. Gedraag je precies als tegen gewone vrienden. In het begin, aldus Felix Ortt, is het moeilijk om 'gewoon-natuurlijk' te doen, omdat men zich zo goed bewust is van wat men doet. Maar als men zijn best doet, dan wordt het gewild-natuurlijke langzamerhand weer echt-natuurlijk. Dit is een interessante bewering omdat hier precies het tegenstrijdige gedrag van Henriette wordt verklaard. Henriette is er maar ten dele in geslaagd haar rol goed te spelen.

Waarom vindt Felix Ortt dat gedrag zo belangrijk? Omdat er hartstochten in het spel zijn, die beteugeld moeten worden voor ze oppermachtig worden. Een probleem ontstaat voor het meisje, schrijft Felix, dat als de liefde voor en van de jongen groeit, het meisje de omgang moet verminderen zonder onvriendelijk te zijn. Het gaat erom dat zij niets doet dat hem zou doen denken dat er iets vertrouwelijks bestaat. O wee, aldus Felix, als de zelfverloochening ontbreekt en het meisje met de gevoelens van de jongen speelt. Het kan tot verbittering leiden en tot moord zelfs.

Bij Van Eeden had het tot een literaire wraak geleid.

HOOFDSTUK 7

Nieuwe liefde en nieuwe vrienden

‘Kunst is maar een spiegel – wat geeft een reine spiegel als ze een vuil beeld terug te kaatsen krijgt.’

VERLOOFD STUDENT

Ongeveer zes maanden nadat Henriette Ortt hem de bons had gegeven kwam de negentienjarige Van Eeden in nader contact met de drie jaar oudere Martha van Vloten, dochter van de in Nederland bekende publicist J. van Vloten en van J. E. H. G. van Gennep, wonend in een door Cuypers gebouwde villa bij het Florapark in Haarlem.¹ Mevrouw van Vloten, afkomstig uit een aanzienlijke Rotterdamse familie, was volgens Van Deyssel een opmerkelijk figuur, ‘een zeer vitale vertegenwoordigster der Voltairiaansche levensbeschouwing, voor wie de lucht boven land en zee het kerkdak was’.

Martha was de een na oudste van een gezin van zeven kinderen. Van haar vier broers zou Gerlof, orientalist en conservator van oosterse handschriften in Leiden, de bekendste worden in literaire kringen. Veel bekender, maar om geheel andere redenen, werden de meisjes Van Vloten: Kitty trouwde met Albert Verwey, Betsy met de schilder Willem Witsen en Martha met Frederik van Eeden.

Het gezin Van Vloten was onconventioneel; Martha’s ouders hadden voor die tijd zeer ruime opvattingen over de opvoeding van meisjes.

Vader Johannes van Vloten speelde als spinozist, vrijdenker en polemist een belangrijke rol in het culturele leven. Van Eeden moet geïntrigeerd zijn geweest door zijn beroemde plaatsgenoot, niet het minst omdat deze drie opmerkelijke dochters had. Martha bezocht evenals haar zusjes Kitty en Betsy, Henriette Ortt en Mik de Booy de mms in Haarlem. Frederik en Martha kenden elkaar weliswaar ver vóór het najaar van 1879, maar Martha ging in Frederiks leven pas een rol spelen toen zij hem op 17 november 1879 een brief stuurde, waarin ze blijk geeft van haar sympathieke belangstelling voor zijn wel en wee. Vanaf dat moment ging Van Eeden in zijn dagboek over haar schrijven.

Typerend voor Van Eedens grote binding aan zijn moeder is, dat hij haar onmiddellijk op de hoogte bracht van de brief van Martha. Op 19 november 1879 schreef hij aan haar:

Gisteren kreeg ik een brief van Martha. Zij had al lang gemerkt dat er wat aan scheelde en verleden Zondag had zij er mij naar gevraagd. Toen heb ik eenvoudig gezegd dat ik in een moeilijk levenstijdperk was dat mij veel strijd en verdriet kostte, en daarop kreeg ik een brief. Zij kon wel volstrekt niet begrijpen wat mijn schijnbaar zoo vroolijk leven verbitterde, maar ze begreep en voelde wat leed en strijd voor mij was. Het had haar zoo getroffen toen zij dat hoorde en het had haar zoo gespeten mij zonder eenigen troost te moeten laten gaan.

Goede Martha, ik vond het erg lief van haar. Maar wat moet ik nu doen? Zal ik haar antwoorden? Ik zou het graag doen, maar ik ben wat bang geworden voor zulk een briefwisseling. De brief deed mij erg denken aan de eerste brieven die ik van Henri kreeg en die ik zelf schreef. Daar kwam ook in van sympathie en behoefte aan genegenheid. Toch zou ik het vervelend vinden haar hartelijkheid geheel onbeantwoord te laten, ik weet waarachtig niet hoe ik doen moet want ik zal haar voorreest wel niets spreken. Praat er haar echter niet over, want ze zou het niet prettig vinden als ze wist dat ik zoo 'aan m'n famielje' schreef. Schrijf me nu eens gauw daaromtrent.¹

Hij was weer kind tussen twee vrouwen. Daar was allereerst zijn moeder aan wie hij, zoals dat altijd vanaf zijn kindertijd was gebeurd, alle problemen toevertrouwde. Zij moest hem adviseren. En dan was er een tweede jongere vrouw, die ten dele de moederfunctie van troosteres der bedroefden kreeg toebedeeld. Dat hij ook Martha zijn problemen wilde toevertrouwen, blijkt uit het feit dat hij er vanaf het begin aan dacht haar zijn dagboek te laten lezen.²

Uit zijn dagboek is goed op te maken hoe hij haar zag. Aanvankelijk had hij nogal wat moeite met haar levensbeschouwing en haar karakter. Wat hij direct van haar opmerkte was de nadruk die ze legde op eigen lijden en lijden van anderen. Het was een levensinstelling die zij in haar verdere leven met Van Eeden steeds weer zou demonstrenen. Met een stoicijs geduld, soms op het masochistische af, zou zij zich keer op keer lankmoedig schikken in het leed dat Van Eeden haar door zijn wispelturig gedrag berokkende. Haar hartstochtelijke aard, haar onbeheerstheid gaven hem in de eerste tijd wel enige problemen, maar daar stond van alles tegenover: vrijheid van geest en oorspronkelijkheid.³ Van een christelijke levensovertuiging, zoals Henriette Ortt die bezat, was bij Martha als dochter van een vrijdenker geen sprake.

Echte verliefdheid was er aanvankelijk niet. Wel is opvallend hoe groot voor hem haar morele invloed was. Hij had behoefte om eerlijk tegen haar te zijn, maar hij vond het jammer, dat hij niet alles aan haar kon zeggen, omdat

1

2

3

1. Martha van Vloten omstreeks 1878.

2. Martha van Vloten, december 1870, dertien jaar oud (foto familiearchief Van Vloten).

3. Johannes van Vloten (foto familiearchief Van Vloten).

4. De familie Van Vloten omstreeks 1900. Staande eerste van links Martha; derde van links Gerlof; zittend links Kitty; mevrouw Van Vloten; uiterst rechts Betsy van Vloten (foto familiearchief Van Vloten).

4

Martha van Vloten en Frederik van Eeden, verloofd.

ze nu eenmaal een vrouw was en hij een man.¹ Wat hij haar had willen zeggen, zal zeer waarschijnlijk te maken hebben gehad met een meisje, van wie in augustus 1880 in zijn dagboek sprake is.

Maar in diezelfde maand, ongeveer negen maanden na het begin van hun correspondentie, ontbrandde zijn liefde voor Martha. Hij zou zijn contacten met het andere meisje moeten afbreken. Zijn liefde steeg in intensiteit en tegelijkertijd namen ook zijn morele voornemens toe. In zijn dagboek bekent hij dat hij geleerd had door goedheid te heersen en nooit met twee tongen te spreken.² Zijn liefde voor Martha van Vloten belette hem ondertussen niet in begin 1881 de banden met Henriette Ortt en haar man nauwer aan te halen. De teleurstelling van de vorige liefde speelde nog door zijn hoofd.

Van Eeden was nu een student met een vast meisje. Aan trouwen viel voorlopig niet te denken; hij had voor zijn artsexamen nog heel wat jaren voor de boeg.

Hoe hij opgenomen werd in de familie Van Vloten, blijkt uit het feit dat hij in de zomer van 1881 mee op reis mocht naar Denemarken ter gelegenheid van het zilveren huwelijksfeest van Martha's ouders. Van Eeden berichtte zijn moeder in enthousiaste bewoordingen wat hij allemaal op zijn reis meemaakte. Hij heeft de gewone ervaringen van iemand die in een land vertoeft waarvan hij de taal niet spreekt. Martha en hij bezochten de plaatsen in Denemarken waar vele toeristen naartoe gingen: onder andere Tivoli en Hamlets Helsingor.

Van Eeden en Martha waren nu een voorbeeldig verloofd stel. Verbonden te zijn met de dochter van een bekend letterkundige was voor een jong, ambitieus schrijver als Van Eeden natuurlijk van grote betekenis en zal ook op zijn medestudenten en literaire vrienden indruk gemaakt hebben.

Ze bezochten samen in het najaar van 1881 familie van hen beiden in Rotterdam.³ Martha's oom Van Gennep had haar gefeliciteerd met haar engagement en gezegd: 'je krijgt een aardige man'. Eenzelfde reactie kwam van Martha's vriend Charles van Deventer. Hij bekende Martha dat hij aanvankelijk niet met Van Eeden was ingenomen, maar dat hij deze nu een 'beminlijk' mens vond.⁴

In Haarlem had Van Eeden nu zijn meisje, precies zoals dat in het begin van zijn studie het geval was, toen hij Henriette nog had. Er was harmonie in zijn leven. Begin 1882 constateerde hij in zijn dagboek dat het in het leven om liefde, studie en produktie ging, dat daarin de voorwaarden tot geluk zaten. Het verst had hij het, vond hij, in de liefde gebracht.

Het is zoo heerlijk, zoo onbegrijpelijk heerlijk, dat samenleven met haar. Dat samen genieten in boeken, die wij beiden zoo goed begrijpen en waarin wij elkander begrijpen, dat wandelen door de heerlijke natuur hier waarbij elke gedachte in mijn hoofd dadelijk een uitweg vindt en door haar begrepen wordt.⁵

Op wandelen was Martha even verzot als Frederik en zijn vader. Ze was onvermoeibaar.

De verlovingsstijd van Martha en Frederik moet vrolijk en levendig geweest zijn. Hun zoon Hans van Eeden schreef erover:

Frederik schreef toneelstukjes die door de jongelui en hun vrienden bij toepasselijke gelegenheden werden vertoond, charades werden opgevoerd, raadsels opgegeven – door moeder Van Eeden alles bijeengevat onder den verzamelnaam ‘dwaasheid’, al lachte zij zelf hartelijk mee – waarbij ook Martha’s geestig, begaafde, jong gestorven broeder Gerlof zich niet onbetuigd liet.¹

Maar dat onschuldige vermaak in Haarlem werd afgewisseld door de verlokkingen van Amsterdam, zoals op Martha’s verjaardag op 18 februari 1882, toen hij naar de hoeren wou gaan en haar in zijn dagboek om steun en vergeving vroeg.

Niet altijd was hij zo positief over Martha. Zo moest hij vaststellen dat zij af en toe gesloten was en dat het hem hinderde dat ze soms zo in mening met hem kon verschillen en hem tegensprak.² Maar heerlijk vond hij daarentegen dat samenzijn met haar, zoals op de lustrumfeesten van de universiteit in de zomer van 1882. Trots was hij op dat moment op zijn positie in het corps, trots ook op Martha, met wie hij door het feestgewoel liep.

In diezelfde zomer van 1882 begon voor Martha en Frederik de lange traditie om samen de vakantie door te brengen in het dorp Mijsheerenland, gelegen in het hart van de Hoekse Waard. Aan de oostelijke rand van het dorp lag het Hof van Moerkerken van Martha’s oom Jan van Gennep. Dat schitterende landgoed zou later model staan voor het buiten Merwestee in *Van de koele meren des doods*. Van Eeden heeft aan zijn ouders nauwkeurig beschreven hoe het eruitzag.

Stel u voor een groot, ouderwetsch huis met een deftige oprijlaan, een eendenvijver met eenden, zwanen en pauwen aan de kant. Maar alles vrij klein – het doet me denken aan een buiten aan de Vecht. De overceenkomst daarmee is nog sterker aan de achterkant van het huis. Daar staan prachtige zware kastanjeboomen met klimop en heeft men een prachtig gezicht over den bloementuin op de Maas. De tuin is heerlijk aangelegd en nooit zag ik zooveel rozen bij een, de geheele omtrek is van rozengeur vervuld. Iedere morgen steken we ons versche rozen op hoeden en jassen en het huis is er steeds vol van.³

Op het landgoed was er ook een haven met verbinding naar de (Binnenbedijkte) Maas. En er was een bos met geheel achterin een laan met beukebomen, waarin de geliefden hun namen kerfden. Aan zijn ouders schreef hij uitvoerig over zijn dagindeling.

Het is hier een heerlijk leven, ik loop den ganschen voormiddag in een gezellig oud jasje, met een witten vilthoed op, waarop een reigerveer

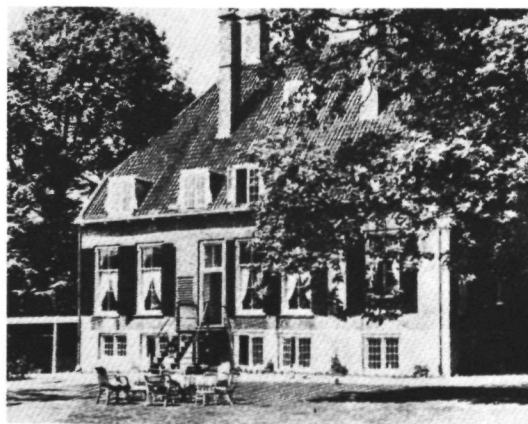
1. Spelmoment uit het blijspel 'Hoe Jan haar kreeg' door Frederik van Eeden, opgevoerd ter gelegenheid van de zilveren bruiloft van 'oom Jan Van Gennep en tante Jet'. Achterste rij van links naar rechts: Lizzy Eelerman, Betsy van Vloten, Frederik van Eeden, N.N., Marie van Assendelft de Coningh. Voorste rij: Sally van Gennep, Njo van Gennep, Martha van Vloten, Jules de Gijselaar.

2. Mijnsheerenland. Schets van Frederik van Eeden.

3. Hof van Moerkerken.

2

3

met een roos is vastgestoken. Martha draagt een fez met een witte roos.¹

Voor het ontbijt lazten ze, dan na het ontbijt ging hij vissen. Verder tekende hij, schilderde, biljartte, speelde croquet of bikkelde, zwom en zeilde.

Over het kerkbezoek in Mijnsheerenland samen met Martha liet hij zich spottend uit in de brief aan zijn ouders. Het liefst had hij op de dominee geschoten.

Alles wijst erop dat wat hij aan warmte, gezelligheid en liefde tijdens zijn studietijd in Amsterdam miste ruimschoots door Martha en haar familie werd goedgeemaakt. Cultureel en literair kon hij veel meer met Martha delen dan met de corpsleden en de medische studenten. Gelukkig voor hem was er ook nog het lidmaatschap van het literaire genootschap Flanor.

HET LITERAIRE GENOOTSCHAP FLANOR

Op 14 juni 1881, in zijn derde studiejaar, was Van Eeden aanwezig bij de oprichtingsvergadering van een letterkundige vereniging in het gebouw De Eensgezindheid op de hoek van het Spui en de Nieuwezijds Voorburgwal in Amsterdam.² Het initiatief daartoe was uitgegaan van Frank van der Goes. Deze had in mei 1881 met de classicus en toneelschrijver M. B. Mendes da Costa gesproken over het gebrek aan gelegenheid om over literaire onderwerpen van gedachten te wisselen. Beiden vonden dat er een letterkundige club moest komen. Op die eerste vergadering ontmoette Van Eeden onder anderen Willem Kloos, de scheikundestudent Charles van Deventer, Willem Paap en de toneelspelers Jan de Vos en Arnold Ising. Het waren bijna allen jongemannen van twintig tot vijftientwintig jaar die geen lid van het studentencorps waren.

Het Amsterdamse studentencorps had juist in de tijd van de oprichting van deze letterkundige vereniging ervoor geijverd de 'nihilisten' onder de Amsterdamse studenten overal buiten te houden. Zo had het in 1881 geweigerd mee te werken aan het initiatief van een paar Amsterdamse hoogleraren om te komen tot een voor alle studenten toegankelijk discussiegenootschap.³

Er moet iets provocerends gezeten hebben in het besluit van corpslid Van Eeden om lid te worden van dit genootschap, dat de naam Flanor kreeg. Hier in Flanor kon hij de literaire ambiance vinden die hij in het corps zo node miste. In zijn dispuut Baco stond immers de wetenschap centraal.

Flanor kwam eens in de drie weken op dinsdagavond bij elkaar in De Karseboom in de Kalverstraat, dicht bij de Dam. De leden zaten daar in het bovenzaaltje met de oude, donkerbruine zoldering.

Flanor is voor de vorming van Van Eeden als schrijver van belang geweest. Hier trof hij geestverwanten, met wie hij soms tot laat in de nacht kon debat-

teren over literatuur en andere zaken. Vooral voor zijn toneelschrijven moet Flanor stimulerend gewerkt hebben. Er waren nogal wat leden die direct of indirect met toneel te maken hadden. Frank van der Goes bij voorbeeld was leraar aan de toneelschool en kenner van het werk van Shakespeare. Ising en Mendes da Costa schreven toneelstukken en het oudere Flanorlid Simon Bouberg Wilson was directeur van de toneelschool. Meer dan eens werden op de bijeenkomsten toneelstukken voorgelezen en bekritiseerd.

Zo las Van Eeden op 13 december 1881 in Flanor zijn toneelstuk *Het rijk der wijzen* voor. Hierbij was ook Doorenbos aanwezig, de befaamde leraar letterkunde en geschiedenis op de Amsterdamse hbs aan de Keizersgracht 177, van wie onder anderen Van der Goes, Kloos, Perk en Verwey les hadden gehad. Na afloop van zijn voorlezing was er naast toneeltechnische ook inhoudelijke kritiek. Curieus was dat een aantal Flanorleden over de platte woorden in het stuk viel. Van der Goes, Van Deventer en Doorenbos verdedigden Van Eeden op dat punt. Doorenbos deed het door te wijzen op Aristophanes, die platte woorden evenmin schuwde. Van Eeden reageerde zelf door te zeggen dat de gelaakte woorden misschien wel kras zijn, maar dat hij er op de colleges als het ware mee 'doorvoed' was.

Aan alles is te merken, dat Van Eeden een vrij enthousiast lid van Flanor was: hij kwam regelmatig op de bijeenkomsten en deed ijverig aan de voordrachten en discussies mee. Hij moet plezier in het debatteren hebben gehad, omdat hij een gevat spreker was en een brede algemene ontwikkeling had. Of het nu over literatuur, toneel, geschiedenis, filosofie of maatschappelijke vraagstukken ging, over alles had hij wel een mening. Soms kon zijn kritiek uiterst fel zijn, zoals op een verhaal van Van Loghem, wiens gedichtenbundel *Eene Liefde in het Zuiden* later door Kloos, Veth en Verwey in *Julia* geparodieerd zou worden.

Van Eeden moet in Flanor in zijn element zijn geweest, zoals zijn vader dat eertijds was in het Haarlemse genootschap Democriet. Misschien was het niet toevallig, dat op een bepaald moment in Flanor de gewoonte bestond een aantal rijmwoorden vast te stellen en de leden de opdracht te geven deze rijmwoorden tot een gedicht te verwerken. Dezelfde gewoonte had ook al in Democriet bestaan. Had Van Eeden deze ongeinspireerde en kneuterige wijze van dichten, zo karakteristiek voor de wijze van rijmpjes maken van zovele negentiende-eeuwers, van zijn vader gehoord en in Flanor gintroduceerd? Lang heeft het gebruik, ingevoerd toen Flanor zich in een impasse bevond, overigens niet bestaan. Een scherper contrast tussen deze redelijkheid en de literatuuropvatting van de Tachtigers is ook nauwelijks denkbaar.

Flanor bezat ongetwijfeld allerlei elementen die typerend waren voor het ouderwetse genootschap in de negentiende eeuw, al zijn de symptomen van de literaire revolutie zeker ook aanwijsbaar. Wie de literaire produktie van

Van Eeden uit zijn studietijd kent, zijn gedichten en blijspelen, die weet hoezeer deze bepaald werd door de traditionele literatuur.

Garmt Stuiveling heeft duidelijk aangetoond dat Van Eedens vroegste poëzie op markante wijze van de poëzie van Tachtig verschilt.¹ Van Eeden schreef weinig sonnetten, zijn gedichten hadden een vrij onpersoonlijk ritme, een weinig originele en soms zelfs retorische plastiek en een vast metrum. Van taalvernieuwing of van een dichterlijke persoonlijkheid met een eigen stem was nauwelijks sprake. Van Eeden paste zich in het begin van de jaren tachtig wat al te gemakkelijk aan allerlei verschillende poëtische invloeden aan. Hij was een van die dichters die vonden gemakkelijk overnemen, maar dat spoedig ook vergeten.

Technisch was hij vaardig genoeg om zich snel te kunnen aanpassen en hoort men in zijn oudste versjes den toon van den Haarlemmer Beets, veel sterker nog dien van den Bloemendaler De Génestet, twee dichters, waarmee in zijn omgeving tijdens zijn prilste jeugd gedweept zal zijn, hij verloochent hen gemakkelijk voor Heine, doch bekeert zich even snel tot Perk, schrijft onderwijl *Zomernachtwind*, dat van een tijdgenoot van Bellamy en Feith kon zijn, en heeft dan reeds *De Roze* van Albert Verwey en *The Sensitive Plant* van Shelley nagevolgd in *De Wonderbloem*.²

Aldus Van Duinkerken in een voorbeeldige schets van de ontwikkeling van Van Eedens kameleontisch jeugdig dichterschap. Het lange gedicht 'Wonderbloem' is belangrijk, omdat daarin de thematiek aanwezig is die bepalend zou zijn voor de komende jaren. Het komt erop neer dat verheving van liefdegevoel onlosmakelijk verbonden is met een groot verlangen naar zedelijke reinheid. In die drang naar zuiverende liefde voelde hij zich onderscheiden van alle andere mensen.

Ook in sommige toneelstukken sloot Van Eeden zich maar al te dikwijls aan bij de biedermeierachtige gelegenheidsstukken van de tijd voor 1880. *De paddestoel of de gevaarlijke hartstocht* bij voorbeeld, dat hij schreef ter gelegenheid van de zilveren bruiloft van zijn ouders op 2 oktober 1881, is een niemendalletje dat misschien heel aardig is om tussen de schuifdeuren van de huiskamer te spelen, maar meer ook niet. Het stuk bevat allerlei toespelingen op het huwelijk van Van Eedens vader en moeder en neemt het botanisch fanatisme van de eerste op de korrel.³

In Flanor las Van Eeden met veel succes een ander gelegenheidsstuk van zijn hand voor, getiteld *Het verkochte huis of de vreeselijke gevolgen der overijling*, waarschijnlijk geïnspireerd op de verkoop van Frederiks ouderlijk huis in april 1881.⁴ Het enige opmerkelijke aan dit stuk is misschien dat een van de hoofdpersonen Cornelis Paradijs heet, Van Eedens pseudoniem in zijn *Graspietjes*.

Van Eeden bezat het vermogen om knappe dialogen te schrijven. Zijn

toneelstukken bewijzen het. Toen in Flanor op een gegeven moment door Charles van Deventer werd beweerd dat de dialoog niet geschikt was om belangrijke vraagstukken te behandelen, protesteerde Van Eeden en beloofde voor de volgende bijeenkomst een dialoog te schrijven die het tegendeel zou bewijzen. Hij las toen op 15 mei 1883 een dialoog voor: *Dialoog tusschen L. van Deyssel, A. Roodhuyzen en Een Fatsoenlyk Mensch over Zola en diens richting*.¹ Deze dialoog werd door Van Eeden gesitueerd in Hotel Mast, zoals het hotel Mille Colonnes aan het Rembrandtsplein in de wandeling werd genoemd. Van Eeden, Van Deyssel en Roodhuyzen, de latere politieke hoofdredacteur van *Het Vaderland* en Tweede-Kamerlid voor de liberalen, waren stamgasten in Hotel Mast. Vanaf het moment waarop Roodhuyzen kennis maakte met Van Deyssel, hadden diens deftige manieren zijn spotlust opgewekt en Van Eedens dialoog is daar geheel in overeenstemming mee. Roodhuyzen wordt door Van Eeden de mening in de mond gelegd dat hij Zola vies vindt, geen filosoof, en dat Van Deyssel bombast over de Fransman had verkocht.² Hoe Van Eeden zelf over Zola dacht, komt men niet te weten, omdat hij zich achter zijn personages verbergt. De notulant van die Flanor-avond vermeldde dat Roodhuyzen protesteerde, omdat hem een mening in de mond gelegd werd die de zijne niet was. Van Eeden antwoordde, dat hij Roodhuyzen alleen maar genomen had om zijn eigenaardige wijze van converseren.

Toen Van Eeden deze dialoog ten gehore bracht, was hij juist op 3 april 1883 tot voorzitter gekozen van Flanor. De rector van het Amsterdamse studentencorps was nu ook voorzitter van een gezelschap 'nihilistische' studenten! En hij zou voorzitter blijven tot de opheffing van Flanor in juni 1886.

Erens is in zijn *Vervolgen jaren* van mening dat de bijeenkomsten van Flanor hebben bijgedragen tot het oprichten van *De Nieuwe Gids*. Van Eeden leerde in deze literaire club zijn toekomstige mederedacteuren beter kennen. Na de bijeenkomsten in De Karseboom bleef Van Eeden vaak met intimi napraten. Frans Erens hierover:

Kloos, Van Eeden, Van der Goes, Paap, Van Deyssel en ik gingen dan nog in Polen of in een bierkroeg in de Warmoesstraat zitten en daar, en petit comité, kwamen de ambities en plannen duidelijker te voorschijn. In zekere zin kan men dus wel zeggen dat Flanor tot het ontstaan van *De Nieuwe Gids* heeft bijgedragen.³

DE EERSTE LITERAIRE VRIENDSCHAPPEN

In zijn autobiografie herinnert Frans Erens zich dat hij Van Eeden voor het eerst in 'Willemsen' ontmoette, het café op de Heiligeweg in het hartje van Amsterdam. Deze ontmoeting vond zeer waarschijnlijk in de herfst van 1883 plaats, toen Erens uit Parijs terugkeerde en zich in Amsterdam vestigde.

Opvallend was, dat Van Eeden niet aan het vaste tafeltje zat, rechts van de ingang tegen de muur, waar de andere artiesten zaten. Van Eeden meed altijd die tafel, waar in tabaksrook en met veel drank luidruchtig over kunst werd gepraat. Op die bewuste avond van de eerste ontmoeting zat Van Eeden in de wintertuin eenzaam aan een tafeltje.¹ Eenzaam maar niet alleen. Er zit iets dubbelzinnigs aan die positie van Van Eeden in dat volle café: hij is wel aanwezig, maar neemt niet volledig deel. Moest hij meedoen aan de felle debatten, aan het roken en drinken, aan de scherpe conversaties en aan de ruwe grappen van mannen onder elkaar? De sfeer bij 'Willemsen' was wel wat anders dan de rustige beschaafde sfeer van de sociëteit in Haarlem of in een uitspanning bij zee, waar hij te midden van meisjes een plagerige conversatie kon voeren.

Van Eeden heeft in de loop der jaren zijn best gedaan dichterbij zijn kunstbroeders te komen en aan te schuiven aan de artiestentafel, maar helemaal thuis zal hij zich nooit gevoeld hebben. En andersom zullen de anderen zich bij hem niet altijd helemaal prettig gevoeld hebben. Volgens Erens, die als particulier secretaris Van Eeden goed gekend heeft, had Van Eeden iets 'afstotends' in zijn karakter.

Hier is niet bedoeld afstooten in den gewonen zin, ik zou kunnen zeggen 'afwerend'. Er lag voor hem een stille kracht in dat bijna onmerkbaar afstooten; waarschijnlijk beschouwde hij dat als een soort kracht. Nu ik doordenk over zijn wezen, moet ik zeggen, dat hem ontbrak de breede zich-weg-gevende manier; dat hij altijd zichzelf bleef bezitten. Hij was geen onbevangen artiest en miste de simpele overgave van de artiestenziel. Een zeker plezier, dat hij ondervond bij dit afstooten, een haast onmerkbaar leedvermaak, vernietigde bij hem de grootheid van ziel, die hij had moeten hebben bij zijn zeer dikwijls goede en edele aspiraties.²

Dit oordeel van Erens (een van de vele oordelen die er gegeven zijn) bevat ongetwijfeld veel waars. Maar het blijft moeilijk zowel voor zijn tijdgenoten als voor ons, na hem levend en beschikkend over een grote hoeveelheid ego-documenten, inzicht te krijgen in de gecompliceerde structuur van Van Eedens persoonlijkheid en van zijn omgang met zijn omgeving. De correspondenties tussen Van Eeden en de andere Tachtigers informeren ons soms zeer gedetailleerd, soms van dag tot dag, over Van Eeden en zijn relatie met zijn vrienden. Voor wie oog heeft voor de halfbewuste of onbewuste intenties van de briefschrijvers of voor de plotselinge overgangen van vriendschap naar agressie of omgekeerd, zijn de briefwisselingen van Van Eeden met Kloos, Verwey, Van Deyssel en anderen fascinerend. Ze zijn voor ons de belangrijkste bronnen om Van Eedens omgang met zijn medeschrijvers in kaart te brengen. Het is een omgang van een soms tragisch karakter. De ironie wil, dat naarmate Van Eeden in de loop der jaren in woord en geschrift

meer blijk gaf van zijn mensenliefde, hij meer van zijn omgeving en zijn vrienden vervreemde.

Maar het zou onjuist zijn de indruk te wekken dat Van Eeden alleen maar in theorie edele aspiraties had, zijn mond vol had over mensenliefde en daar in de praktijk niets van liet blijken. Niets is minder waar. Meer dan eens verrast hij door zijn toewijding, zijn onbaatzuchtigheid en zijn betrokkenheid bij het lot van zijn vrienden.

Dat talent voor vriendschap demonstreert hij al in zijn studietijd en wel in zijn relatie met Arnold Aletrino, die hij in het najaar van 1878 voor het eerst ontmoet had.¹ Die vriendschap werd hechter toen de melancholische Aletrino na zijn kandidaatsexamen in de medicijnen een 'bedonderde' periode had en bij Frederik steun zocht op zijn kamer. Ze hadden een maandagavond lang gepraat. En Van Eeden had Sam, zoals de jood Aletrino door zijn vrienden werd genoemd, meegenomen naar Haarlem. Het verblijf daar had Aletrino goed gedaan; hij was verbaasd geweest dat Martha van Vloten en haar zusje Kitty hem als gewoon mens behandelden.²

Van Eeden hielp graag mensen in nood. Hij kon daarmee zijn ideaal van mensenliefde in praktijk brengen. Maar wat zeker ook een rol gespeeld moet hebben, was het feit dat de van nature zo onzekere Van Eeden op het moment dat hij anderen materieel of psychisch hielp de sterkere was en de ander de zwakkere. Van Eeden was ten opzichte van mannen – het zal in de komende jaren steeds weer blijken – sterk rivaliserend, altijd bang dat hij voorbijgestreefd zou worden. Van een in nood verkerende had hij niets te duchten. Sterker, hij kon al helpend zelfs zijn grotere morele en intellectuele formaat demonstreren! Hij, die als zoon zo vaak door een van beide ouders in vertrouwen werd genomen als ze weer ruzie hadden gehad, en hen met elkaar moest verzoenen, kon eerst in de rol van helper zijn vrienden en later ook als arts en psychiater zijn patienten bijstaan. Door zijn kunstbroeders zal daarom een aantal keren beroep op hem worden gedaan. Het probleem was alleen dat Van Eeden tot ergernis van zijn omgeving meer dan eens in het dagelijks leven een betuttelend, adviserend en moreel toontje aansloeg en dat op momenten waar hem niet om hulp was gevraagd.

Bij Aletrino, iemand met een uiterst gevoelig karakter, moet Van Eeden zich veilig gevoeld hebben. Niemand kon zo uitbundig lachen als Sam, niemand kon zo droevig zijn. Van Eeden typeerde hem als 'een kostelijke grappenmaker met een grenzenloos, vrouwelijk week gemoed'.³ Bij de dood van Aletrino in 1916 noemde hij hem 'de éénige academiëvriend, die mijn gebleeven is, de trouwste en meest aanhankelijke vriend dien ik van mijn jeugd behield'.⁴ Met plezier dacht Van Eeden terug aan de zaterdagmiddagen in hun studietijd, toen hij samen met de farmaceut Weissenbruch en met de medisch student Ham bij Aletrino kwam koffiedrinken in de Boerhaavestraat. Dan werden er veel boterhammen met jam gegeten en er werd piano

gespeeld, er werd verbazend veel gelachen. Van Eeden waardeerde in Aletrino zijn vrijgevigheid en zijn onverschilligheid ten opzichte van geld.¹ De twee vrienden hadden een grote eerbied voor de vrouw met elkaar gemeen. Volgens Van Eeden was voor Aletrino de vrouw, als zij goed was, iets heiligs, 'een voorwerp van diepe vereering'. In literair opzicht was Aletrino, door Van Eeden op 16 december 1884 in Flanor geïntroduceerd, voor hem belangrijk. Aletrino hielp hem bij het schrijven van *De kleine Johannes*.

Van Eeden en Aletrino hadden een vriend gemeenschappelijk: de student chemie Charles van Deventer. Aanvankelijk had Van Deventer, zoals we gezien hebben, Van Eeden niet zo gemogen, maar na een tijdje had hij hem, aldus Van Deventer in een brief aan Martha van Vloten, beminnelijk gevonden.² De persoon van Van Deventer moet Van Eeden geïntregeerd hebben. Het feit dat Van Deventers moeder een zuster van Busken Huet was, moet voor Van Eeden, die Huet bewonderde, belangrijk zijn geweest. Van Deventer was veelzijdig. Met Van Eeden had hij de dubbele oriëntatie gemeen: natuurwetenschappen en literatuur. Hun brieven getuigen daarvan. Van Deventer was er het levende bewijs van dat Van Eedens karikatuur van de wetenschapsman als een koude rationalist zonder gevoel en cultuur in zijn stuk *Het rijk der wijzen* op overdrijving berustte. Charles van Deventer was een enthousiaste chemicus, die tevens gefascineerd werd door de moderne literatuur en de klassieken, in het bijzonder door Plato. De beide vrienden schreven elkaar in het begin van de jaren tachtig over muziek, filosofie en hun literaire voorkeuren. Zo bekende Van Eeden in augustus 1882 aan Van Deventer dat onder anderen Goethe, Tasso, Homerus, George Eliot en Shelley veel voor hem betekenen. Van Deventer, wiens vader een bekend Thackeray-vertaler was, was zeer enthousiast over Thackeray en ook Van Eeden las hem tijdens zijn studietijd. Eind 1884 kwamen Van Deventer en van Eeden tot een filosofische correspondentie, onder meer over Aristoteles, waarvoor het initiatief van Van Eeden lijkt te zijn uitgegaan.

Van Eeden mag dan volgens Frans Erens iets afwerends hebben gehad, dat nam niet weg dat zijn kennissenkring in de loop van zijn studie steeds groter werd. In april 1883 maakte hij kennis – hij was toen drieëntwintig jaar – met de achttienjarige Van Deyssel. Van Eeden liet hem zijn werk lezen en Van Deyssel bezocht hem op zijn kamer op de Amstel. Van Eeden had daar een zitkamer die volgens Van Deyssel door zijn vormen en vele vensters, die het Amstelwater toonden, vaag overeenkwam met een grote, luchtig gebouwde scheepskajuit.³ Veel zagen Van Deyssel en Van Eeden elkaar niet. Van Eeden begreep, zoals hij later bekende, toen niets van de jonge Van Deyssel. Toen hij een fuif op Van Deyssels kamer bijwoonde, had hij met al het dedain van een van fuiven geblaseerd student neergezien op de pret van Van Deyssel en zijn vrienden. Van Deyssel had hij toen aanstellerig en niet aardig gevonden. Bij het weggaan had Van Eeden hem gezegd dat hij maar eens flink ontgroend moest worden.⁴

Veel belangrijker voor Van Eeden in zijn studietijd was het contact met de vijf jaar oudere Jacobus van Looy, als Van Eeden in Haarlem opgegroeid. Daar hij wees was, had hij een totaal andere jeugd gehad dan Frederik. Hij had vanaf zijn dertiende jaar gewerkt als leerling-huis- en -rijtuigschilder, nadat hij eerder met veel tegenzin letterzetter was geweest. Als 'verversmaatje' was hem de 'jongeheer Van Eeden' iedere keer bij het voorbijgaan opgevallen omdat hij diens hoofd zo opmerkelijk vond. In 1877 was Van Looy student geworden aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten aan de Stadhouderskade nummer 86 in Amsterdam. De beminnelijke Van Looy, door zijn vrienden altijd 'Kobus' genoemd, had heel wat vrienden van zijn academietijd overgehouden, zoals Willem Witsen, Maurits van der Valk en Jan Veth. Hij had dank zij zijn lidmaatschap van Flanor ook vriendschappelijk contact met vooral Van Deventer, Kloos en Van Eeden.

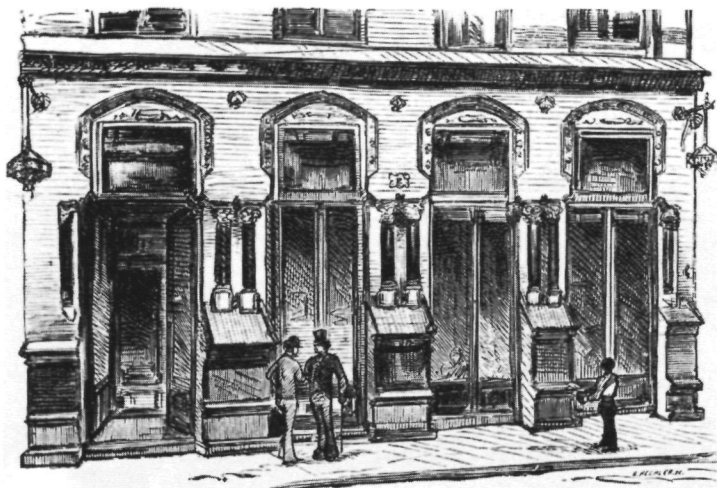
Voor Van Eeden was het contact met schilders belangrijk. Zelf schilderde en tekende hij nog steeds en had hij belangstelling voor zowel de klassieke als de moderne schilderkunst. Aan Verwey bekende Van Eeden in 1884, dat zijn appreciatie van de schilderkunst bijna even groot was als die van de poëzie.¹ Een jaar daarvoor had Van Eeden naar eigen zeggen de moderne schilderkunst ontdekt.² Hij had oog gekregen voor nieuwe elementen in zeventiende-eeuwse en moderne schilderijen. Juist in dat jaar waren zijn contacten met het kunstenaarsgenootschap Sint-Lucas intensiever geworden. Sint-Lucas was in 1880 opgericht, dus eerder dan Flanor. Op de bijeenkomsten werd er over beeldende kunst, muziek en literatuur gesproken.

In het voorjaar van 1883 kreeg Van Eeden, die vaak schilderlessen volgde aan de Academie, het verzoek om voor een feest van Sint-Lucas een toneelstuk te schrijven. Het werd het blijspel *Frans Hals*, dat allerlei toespelingen bevatte op de moderne kunstkritiek en dat op 2 februari 1884 in Maison Stroucken in de Amstelstraat in première ging.³ Witsen en Jan Veth speelden erin mee en Van Looy vertolkte de titelrol.

Van die tijd af was het contact van Van Eeden en Martha van Vloten met Van Looy zeer hartelijk. Van Looy schilderde een groot portret van Van Eeden en ontwierp het omslag van diens toneelstuk *Het Poortje* uit 1884.

In 1884 werd het steeds duidelijker dat Van Eeden aspiraties had om een echt literator te worden. Eerder had hij die aspiraties al incidenteel getoond en pogingen gewaagd om te publiceren. Hij had niet geschroomd om Carel Vosmaer, schrijver van onder andere *Amazone* en *Nanno* en een van de gezaghebbende oudere auteurs, een kruiperige brief te sturen. Vosmaer stond open voor de jongeren, zoals uit zijn correspondentie met Perk, Kloos en Verwey blijkt. In zijn brief van 18 december 1882 schreef Van Eeden hem:

Hooggeachte Heer Vosmaer! Wederom komt een telg van het jonge Holland met bescheidenheid aan uw deur kloppen – niets meer begeerend dan door u gekend te worden. Hij zelf heeft niets aan te brengen

1

2

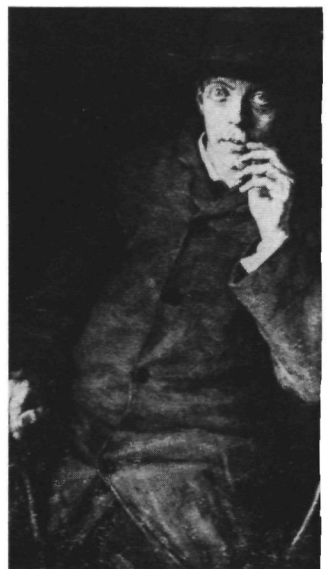
3

4

5

6

1. Café-restaurant Willemsen op de Heiligeweg 26-28 in Amsterdam.

2. Albert Verwey, getekend door Frederik van Eeden op de vergadering van Flanor van 10 februari 1885.

3. Arnold Aletrino, tekening van Frederik van Eeden van 1885.

4. Arnold Aletrino, schilderij van Jan Veth.

5. Albert Verwey in 1885, schilderij van Jan Veth.

6. Charles van Deventer, schilderij van Jan Veth van 1885.

dan achting en bewondering. Reeds lange tijd was hij door Amazone voor goed aan u gebonden, thans heeft Nanno hem de moed gegeven tot spreken. Hetgeen hij zelf belooft en voortbrengt mag nauwelijks een aanleiding heeten om tot u te naderen, maar toch doet hij dat met veel vertrouwen.

Er is een groote voldoening in tot iemand te kunnen schrijven zonder andere inleiding dan: ik begrijp u! –

Van Eeden is ervan overtuigd dat Vosmaer en hij hetzelfde willen: een leven vol schoonheid, kunstgenot, zelfonderzoek en studie. Hij vervolgt:

Ik haast mij echter u een mogelijke teleurstelling te besparen, door spoedig te vertellen dat ik niet in de letteren maar in de medicijnen studeer, en dat mijn kennis van de ouden ‘van dien onuitputtelijken bron van helder water, dat niet tegenstaat zooals de kunstwijn van later eeuwen’ nog zeer gebrekkig is. Maar toch trekken zij machtig aan en voel ik dat zij nader aan ons verwand zijn dan al de geslachten die ons van hen scheiden. Al mijn vrije uren wijd ik aan hen en aan mijn eigen litterarische uitspattingen.

En hij stuurde Vosmaer de september-aflevering van het tijdschrift *Nederland* van jaargang 1882, waarin zijn toncelstuk *Het rijk der wijzen* had gestaan. Dat zijn naam er toen niet bij gestaan had, was, zo verzekert hij Vosmaer, een vergissing en geen bescheidenheid.¹ Voor Van Eeden werd literatuur steeds minder alleen maar een tijdverdrijf. Konden zijn gedichten in de *Almanak* en zijn toneelstukken nog beschouwd worden als studentenliteratuur, waarvan er zoveel was, uit zijn correspondentie met Kloos en vooral met Verwey blijkt dat hij een echte schrijver wilde worden. Hij stuurde hun zijn gedichten toe ter beoordeling en schreef hun over zijn literaire plannen en over zijn lectuur.

Verwey was vijf jaar jonger dan Van Eeden. Hij had op zeventienjarige leeftijd kritieken voor *De Amsterdammer* geschreven. Van Eeden maakte kennis met Verwey, nadat die in het najaar van 1883 teruggekeerd was uit Mexico, waarheen hij op 23 juni 1883 vertrokken was in verband met zijn werk voor de firma Ziegelaar en Van den Bergh op de Herengracht. De eerste ontmoeting had plaats op een vergadering van Flanor in begin 1884. Verwey deelt mee dat van Eeden op die avond als laatste binnenkomend zich in de voorzittersstoel had laten glijden en hem onmiddellijk door met vriendelijke nieuwsgierigheid naar hem te kijken ‘en amitié’ had genomen. Kort daarop had Van Eeden Verwey uitgenodigd naar Haarlem te komen bij zijn ouders en een bezoek te brengen aan de Van Vlotens in het Florapark.²

Van Eedens toon in zijn eerste brieven aan Verwey is typisch de toon van een oudere- tot een jongerejaars. Hij schroomde niet om ‘Albertje’ van tijd tot tijd terecht te wijzen. In een zendbrief aan Verwey, Van der Goes en Doorenbos, die in augustus 1884 in Brussel vertoefden, viel hij Verwey scherp aan over zijn stuk over dichterlijke taal in *De Amsterdammer*.³ De beschuldigingen

in de brief zijn niet mis. Verwey had zich volgens Van Eeden schuldig gemaakt aan onoprecht taalgebruik, vals vernuft en imitatie van Multatuli en Paap. Het was volgens Van Eeden dezelfde aanstellerij, waar ook Van Deysel aan leed.¹

Verwey, die in latere jaren op zijn beurt Van Eeden zou beschuldigen van onoprechtheid en retorisch taalgebruik, probeerde zich in een volgende brief te verdedigen en Van Eeden moest ten slotte bekennen dat hij het wel erg bont had gemaakt.²

'Dichterlijke taal' was een principieel stuk geweest, waarin Verwey tegen taalbederf schreef en dichterlijke cliché-taal. In zijn brieven aan Verwey was Van Eeden er niet erg duidelijk over. Ten dele gaf hij Verwey gelijk, ten dele sprak hij hem tegen. Van Eeden ontvouwde een taaltheorie, die hij in de loop der jaren verder zou uitbouwen en verdedigen. Een mens had, aldus Van Eeden, voor een eindeloze verscheidenheid van gedachten maar een gering aantal woorden tot zijn beschikking. Het gevolg daarvan was dat men met ieder woord, dat men gebruikte, 'den geest treft als met de volle vuist de toets van de piano.'³ Woorden die door gebruik een lage betekenis hebben gekregen, moet een dichter, vond Van Eeden, vermijden. Het is taboe om met 'edele' woorden te spotten.

De verhouding tussen Verwey en van Eeden moet ondanks hun verschillen in literatuuropvatting in die eerste jaren hartelijk zijn geweest. Hun correspondentie is daarvan het bewijs. Op zijn oude dag herinnerde Verwey zich dat hij een tijd lang tijdens Van Eedens studietijd op diens kamer op Amstel 17 gewerkt had. Hij ging erheen zodra hij ontbeten had en zette zich aan de schrijftafel. Van Eeden was dan nog niet op.

Hij verscheen pas als het tijd was voor ziekenhuis of laboratorium. Als hij uit de kamer kwam, zag men de droomen in zijn oogen. Hij droomde heerlijk. Verrukkelijke landschappen. Die droomenwereld verliet hij noode voor de werkelijkheid: grijs weer en de onsmakelikheden van studie en praktijk. Hij zou haar liefst daarheen hebben meegenomen, als het ware geneesmiddel. Hij nam haar feitelijk mee, maar de dag verjoeg haar.⁴

Toen Van Eeden in november 1884 voor zijn doctoraal examen zakte en daarmee zijn huwelijk met minstens een halfjaar moest uitstellen, schreef Verwey een deelnemende brief aan Frederik in Deventer, waar hij met Martha en drie van haar vriendinnen logeerde. Van Eeden vond dat hij het in Deventer goed had. In Amsterdam was het 'of ik dan zoo diep in de put zit dat ik niets meer zie van de wereld er buiten en denk dat het zoo hoort en de wereld niet anders is'. Over het feit dat hij permanent Martha in zijn buurt had schreef hij:

Met Martha ben ik alleen, zonder haar verlaten, dat is een groot onderscheid. Martha zeide altijd dat zij het gelukkigst was alleen. Het was

een groote voldoening te hooren dat zij met mij volkomen alleen was. Een wat raadselachtige formulering. Wilde hij op die manier aangeven dat hun relatie nooit een al te intiem karakter kreeg en wilde hij op die manier misschien een antwoord geven op mogelijke insinuaties van zijn literaire vrienden in Amsterdam? Die verdachtmakingen zullen er geweest zijn, zeker nadat Van Eeden zich de rol van zedenmeester had aangemeten.

Dat laatste gebeurde in begin 1885. Op 24 februari 1885 bekende Verwey in een brief aan Van Eeden schuld door te schrijven dat hij 'min' was geweest, 'n heele tijd van zedelijke degradatie' had doorgemaakt.

Wat was er precies gebeurd? Verwey had Van Eeden opgezocht op zijn kamer. Toen hij daar de naam van Martha noemde, betrok het gezicht van Van Eeden. Verwey had duidelijk de indruk gekregen dat hij Van Eeden pijn had gedaan de naam van Martha te noemen. Ook de volgende dag bleek het dat Van Eeden geraakt was en Verwey had zijn spijt betuigd:

Je had gelijk met dien droevigen afkeer om mij samen te brengen met Martha, die zoo'n groot stuk van jou beste gevoel is. Want het is waar dat 'de adel en de eer der menschen wonen boven den navel' – toch heeft niemand – en ik allerminst – het recht, zijn ziel te verkwanselen tot gehuichelde affiniteit voor iets gemeens. Dat ik *dat* gedaan heb, nietwaar? dat is jou oorzaak geweest van pijnlijke stemmingen.

En dan komt Verweys bekentenis over zijn zedelijke degradatie, die ik eerder vermeldde. Had Verwey een verhouding gehad met een vrouw van lichte zeden? Of had hij zich in de nabijheid van Martha bepaalde vrijpostigheden gepermitteerd?

Dezelfde dag, 24 februari, reageerde Van Eeden. Hij had er een gemis aan zijn gevoel in gezien dat Verwey bij hem was langsgesproken. De brief, zo verzekerde Van Eeden, had hem goed gedaan. Hij had met Kloos over Verwey gesproken en zich voorgenomen door zijn houding te laten blijken wat hij van Verwey dacht. Niet helemaal eerlijk voegde hij eraan toe dat hij dit niet met opzet of bij wijze van strafoefening had gedaan. Het moest hem echter wel van het hart dat Verwey hem pijn had gedaan en dat hij de 'overmoedige nonchalance' laakte, waarmee deze alles opnam. Ook aan Aletrino, aldus Van Eeden, had Verwey veel kwaad gedaan door hem in vertrouwen te nemen. Aletrino zou een week lang onder de indruk zijn geweest van wat Verwey hem verteld had. De neiging van Aletrino om anderen, onder wie Verwey, te vereren had een knauw gekregen.

Karakteristiek voor Van Eedens mening over de relatie kunst-leven is het einde van de brief.

Denk niet Albert dat de mensch in twee helften te scheiden is die elkaar niet aangaan – en zoek de aristocratie niet alleen in verzen, de distinctie niet alleen in kunst. Kunst is maar een spiegel – wat geeft een reine spiegel als ze een vuil beeld terug te kaatsen krijgt.¹

Een cruciale uitspraak. De kunstopvatting en de levenshouding die cruit spreken, zouden de verhouding van Van Eeden tot zijn literaire vrienden voor de komende jaren bepalen.

De verkoeling tussen Van Eeden en Verwey heeft overigens niet lang geduurd. Al op 4 maart 1885 liet Van Eeden via Kloos weten dat hij weer welkom was.¹

In die tijd was hij volop bezig met zijn studie. Hij moest nog een keer op voor het examen, waarvoor hij in november gezakt was. Het examen versufter hem en drukte hem neer. Opgelucht kon hij op 16 maart 1885 aan Van Looy in Rome schrijven, dat hij er door was.

Ik heb examen gedaan, Kobusje en heb hetzelfde succes gehad als een paardrijder bij Carré die de eerste maal valt en de tweede keer als een toer goed lukt veel harder wordt toegejuicht dan wanneer hij niet gevallen is.²

De avond na het examen had hij samen met Kloos, Verwey, Van Deventer en Veth en enige corpslui pret gemaakt en oesters gegeten. De laatste maand voor het examen had hij, zo schreef hij Van Looy, niets aan literatuur kunnen doen.

Men moet geneesheer kunnen zijn als de oude wijzen die van alles wisten, die de hoogste wijsheid hadden en daarbij ook natuurlijk konden genezen. Maar nu vraagt men geen wijzen meer, maar medicijnradertjes die goed loopen in het groote uurwerk. Een docter moet leven en wroeten en genieten in zijn vak als een bacterie in de etter. Die vindt het ook niet vies en weet niet beter of er is niets anders dan etter op de wereld. Neen Kobus, kunst is geen etter, dik en ondoorzichtig. Kunst is licht en doorzichtig als lucht en een kunstenaar in zijn klare licht vliegt over de zonnige velden en de groene bosschen en ziet wel zeer goed hoe mooi het onder hem is. Maar hij ziet alles op een afstand en hakt geen boomen om, om te zien hoe zij groeien en snijdt geen menschen open...³

Wat Van Eeden erna bezighield was het nieuwe tijdschrift dat moest verschijnen. Van Eeden bemoeide zich ondanks het feit dat hij vlak voor zijn artsexamen zat zeer intensief met de voorbereiding, waarbij hij ook nog tijd vond voor schrijven en schilderen. Zo kon Aletrino aan Van Looy berichten dat Van Eeden, die op het punt stond een oproep te ontvangen voor zijn artsexamen, bezig was een stilleven te schilderen op het atelier van Jan Veth.⁴ De brieven van Van Eeden aan Kloos, Verwey en anderen in de zomer van 1885 handelden voor een groot deel over *Nieuwe Gids*-zaken.⁵ Van Eeden had deelgenomen aan de eerste besprekingen met de uitgever Binger over het nieuw op te richten tijdschrift. Het waren overigens besprekingen die op niets uitliepen, waarna W. Versluys zich bereid verklaarde het tijdschrift uit te geven. Van Eeden had er naar eigen zeggen het eerst en het langst van allen

een hard hoofd in gehad of het tijdschrift het zou redden en of het met behoorlijke bijdragen gevuld zou worden. ¹ Hij was bang dat de geestdrift van zijn mederedacteuren zou verslappen en de samenstelling van het eerste nummer baarde hem zorgen. Hij had er bezwaar tegen gemaakt dat Verwey zijn *Persephone* niet in *De Nieuwe Gids* had willen plaatsen, maar wel als bundel wilde laten verschijnen. ² Hij bemoeide zich verder met de prospectus van het tijdschrift en de financiën. Door zijn bemiddeling was het gelukt om vijfhonderd gulden van de heer Van Gennep, de oom van Martha, los te krijgen.

Het was na het succes van Van Eedens voorzitterschap in Flanor nauwelijks verwonderlijk, dat hij op de eerste officiële vergadering van *De Nieuwe Gids* tot voorzitter werd gekozen. Ter gelegenheid van de oprichting werd op 28 september 1885 bij Van der Goes een souper gehouden, waarvoor Van Eeden samen met Van der Goes en Paap de kosten op zich had genomen.

Op 1 oktober verscheen dan de eerste aflevering van *De Nieuwe Gids*, met als eerste bijdrage het eerste gedeelte van *De kleine Johannes*.

HOOFDSTUK 8

De grote en kleine Johannes

‘Het heeft veel van een sprookje, mijn verhaal, maar het is toch alles werkelijk zoo gebeurd.’

BROER JOHAN

De relatie tussen Frederik van Eeden en zijn broer Johan was niet zonder problemen. Als kind al was er de jaloezie geweest op de twee jaar oudere broer; deze mocht van alles ondernemen, waar Frederik als jongere alleen mocht toezien. Daar kwam nog bij dat in het kleine gezin, waarin vader en moeder op zeer gespannen voet met elkaar stonden, de kinderen, zoals gezegd, door beiden gebruikt werden in hun onderlinge strijd: Johan stond aan de kant van zijn vader en Frederik aan die van zijn moeder. Van deze gezins-situatie getuigen ook de brieven die Johan na zijn vertrek naar Indie in 1880 aan zijn broer en ouders stuurde.¹ Die brieven laten zien dat de rolverdeling in het gezin in latere jaren gecontinueerd werd.

Rond 1880 had Johan de hooggespannen verwachtingen die de ouders aanvankelijk van hun kinderen hadden, definitief de bodem ingeslagen. Erg goed leren kon hij niet. Hij was, nadat hij op de middelbare school mislukt was, naar de handelsschool gegaan. Van een maatschappelijke carrière was daarna aanvankelijk niets terechtgekomen. Op een kantoor in Amsterdam, waar hij opgeleid werd tot administrateur met de mogelijkheid tot uitzending naar Indie, liep hij er de kantjes af.² Maar behalve aan discipline schortte het aan nog meer. Fysiek en psychisch was hij er slecht aan toe. Johan zelf meende dat zijn neurotische persoonlijkheid het gevolg was van een hartkwaal en een slechte bloedsomloop. Zijn hele verdere leven heeft hij te kampen gehad met een slechte gezondheid. Veelzeggend is dat hij al in 1884, vele jaren voor zijn psychische ineenstorting, die ten slotte op zelfmoord zou uitlopen, vreesde voor krankzinnigheid. Johan was het zorgenkind van de familie. Hoe scherp stak hij bij Frederik af, de bolleboos, de trots van zijn moeder! Al op de middelbare school moet Frederik in de gaten hebben gekregen dat hij in alle opzichten de meerdere van zijn oudere broer zou worden. Hij kon slagen,

waar Johan faalde. Men kan zich heel goed voorstellen dat Frederik de mislukking van Johan wilde goedmaken, niet alleen uit rivaliteit maar ook als troost voor zijn moeder en vader. Het lijkt erop dat hij op den duur letterlijk en figuurlijk de plaats van Johan innam, zeker toen deze naar Indie verdwenen was. Had Frederik vroeger te maken gehad met de concurrentie van zijn oudere broer, nu had hij het rijk alleen.

Voordat Johan in de zomer van 1880 naar Indie afreisde, was er van alles geprobeerd om een baan voor hem te vinden. Na zijn mislukking op het Amsterdamse kantoor had hij van juni tot oktober 1879 op de koloniale afdeling van een grote tentoonstelling in Arnhem gewerkt. Uit de brieven aan zijn vader is goed te zien hoezeer Johan wat belangstelling betreft geheel voor de wereld van zijn vader gekozen had. Die werd als directeur van het Koloniaal Museum door Johan nauwkeurig geïnformeerd over allerlei koloniale produkten op de tentoonstelling. Toen Johan daarna bij een maatschappij voor levensverzekeringen alweer mislukte, werd besloten hem op goed geluk naar Indie te laten gaan in de hoop dat hij daar werk zou vinden. Terwijl Frederik op dat moment als student in Amsterdam geheel beantwoordde aan wat zijn ouders van hem verwachtten en naar hartelust kon profiteren van hun beschermende invloed, moest Johan met zijn zwakke gezondheid en zijn onstabiele karakter trachten zich in Indie te redden. In soms lange brieven berichtte Johan zijn ouders over zijn weinig rooskleurige maatschappelijke carrière (hij had onder andere een baantje als klerk in 's Lands Plantentuin in Buitenzorg en werd ten slotte administrateur op een koffieplantage in Kediri op Java).

Aan Frederik schreef hij over meer persoonlijke zaken, over zijn eenzaamheid met name. De brieven stuurde hij naar diens studieadres, omdat hij niet wilde dat zijn moeder de brieven opende en dingen te lezen kreeg die niet voor haar geschikt waren. Johan schakelde op een gegeven moment Frederik in om namens hem de hand van een meisje te vragen. Jaren daarvoor had Johan een oogje gehad op Henriette Ortt, maar daar was niets van terechtgekomen en Frederik had toen zijn plaats ingenomen.¹ Eerder dan Johan verloofde Frederik zich. Toen Frederik hem berichtte over zijn verlovings met Martha, schreef Johan dat het in diverse Haarlemse parken wel een 'goeie boel' zou worden.

In zijn brieven aan Frederik komt Johan naar voren als een wat goedaardige, nerveuze jongeman, die maar moeilijk aan de harde, koloniale omgeving kon wennen. Johan speelde graag de oudere broer. Vaak staan zijn brieven vol met vermaningen en adviezen aan 'beste Keesje'. Toen Frederik hem begin 1885 berichtte dat hij zich na zijn studie als arts in het Gooi wilde vestigen, omdat hij dan dicht bij de hei zat, vond Johan dat maar saai en bekende hem verder dat hij ook altijd arts had willen worden. Opvallend is dat Johan permanent met zijn broer rivaliseerde en in vele opzichten diens

tegenpool was. Tegenover Frederiks hooggestemde idealen in leven en literatuur zette hij zijn eigen cynische opvattingen. Als hij een roman zou schrijven, liet Johan hem weten, dan zou hij de werkelijkheid beschrijven zoals ze werkelijk was, iets wat hij nog nergens had aangetroffen.

Johan had een grote literaire belangstelling. Hij las de moderne Franse en Nederlandse literatuur en stak zijn oordeel niet onder stoelen of banken. Evenals Frederik las hij de grote schrijvers, zoals Goethe, Spinoza, Heine, Rousseau, Huet en Vosmaer. Hij werd een trouw lezer van *De Nieuwe Gids* en van het werk van zijn broer en was vaak niet mild in zijn kritiek. Over *De kleine Johannes* echter zou hij erg enthousiast zijn. En dat ondanks het feit dat beider levensbeschouwingen totaal verschilden.

DE KLEINE JOHANNES

Van Eeden heeft zijn leven lang de behoefte gehad tussentijds de balans op te maken, waarbij hij naging hoever hij gevorderd was op de lange, moeilijke weg van zelfkennis en morele voortreffelijkheid. Hij heeft daarvoor allerlei genres gebruikt: dagboek, autobiografie en fictionele teksten.

Tegen het einde van zijn studietijd, toen hij op het punt stond zijn maatschappelijke loopbaan te beginnen en met Martha te trouwen, wilde hij zijn ontwikkeling in literaire vorm vastleggen, zoals zovele romantici vóór hem hadden gedaan. Hadden bij voorbeeld Wordsworth niet in *The Prelude*, Keats in *The Fall of Hyperion* en Carlyle in *Sartor Resartus* hun autobiografie in fictionele vorm gegoten? Ook zijn vader had de gewoonte om wat hem bezighield in sprookjesvorm weer te geven. In zijn dagboek noteerde de vader op 21 juli 1867 in het Frans een sprookje onder de titel 'Religie en wetenschap', waarin af en toe iets van de problematiek van *De kleine Johannes* te herkennen is.¹

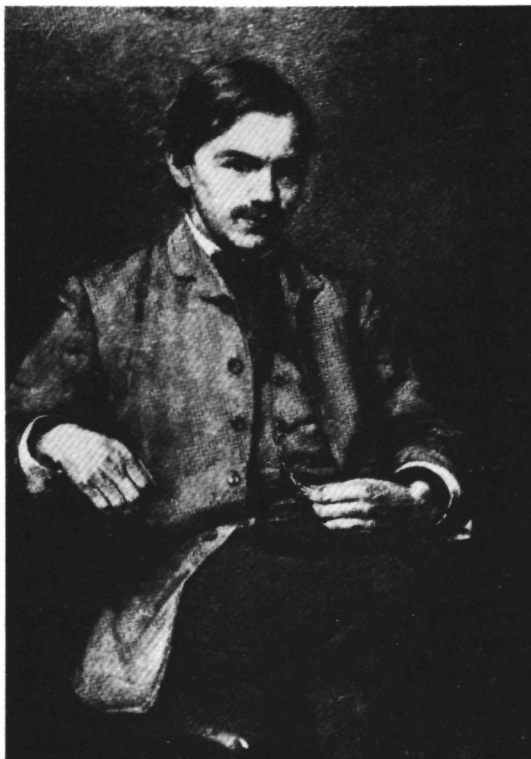
Wanneer van Eeden precies met *De kleine Johannes* begonnen is, valt moeilijk te zeggen. Verwey meent dat Van Eeden op een zonnige februaridag in 1884 de conceptie van zijn boek kreeg.² Op 13 februari had Van Eeden in zijn kamer aan de Amstel gezeten. Hij noteerde in zijn dagboek die dag:

Mijn kamer was warm en zonnig, buiten op het gezellige Amstelgrachtje lawaaiden de mussen in de iepenboomen, die al bruine knoppen toonden, en de heldere Amstel weerkaatste de zonnestralen in mijn kamer, waar ze een eindeloos trillende lichtplek op mijn plafond vormden.³

Van Eeden zag er die dag enorm tegen op naar het gasthuis te gaan en er de sectie bij te wonen te midden van 'ellendig vervelende collegeploerten, bijeengehoopt in een kille, donkere zaal'. Verwey vermoedt dat het de tegenstelling was van zonnig droomgeluk en kille werkelijkheid waaruit ten slotte drie

1. Frederik van Eeden, geportretteerd door Jacobus van Looy in 1884.

2. De tuin van de tantes, de zusters van zijn vader, waar Van Eeden als jongen graag vertoefde. Deze tuin, hier door Van Eeden getekend, stond model voor de tuin in *De kleine Johannes*.

1

2

maanden later het ontwerp van Van Eedens sprookje ontstond. Het gevoel van waaruit het boek geschreven werd en gezien moet worden staat volgens Verwey in het voorlaatste hoofdstuk beschreven, wanneer Johannes, na alles verloren te hebben door toedoen van Pluizer, in het zonlicht droomt en naar de duinen verlangt. Ten slotte is hij bij het doodsbed van zijn vader in staat Pluizer te overwinnen.

Pas op 22 mei 1884 zou Van Eeden met het schrijven begonnen zijn. Op die dag noteerde hij in zijn dagboek:

Evoo – mijn hoofd zwoegt en dreigt te springen onder de barenswenen.

Het is te groot! te groot! Ik zal dat werk niet kunnen volbrengen.

Reusachtig schijnt het nu het nog onontgonnen ligt. Hoe het aan te vatten?'

Was Van Eeden toen bezig aan de versie van de tekst zoals wij die kennen?

Er bestaat een handschrift van Van Eeden dat vermoedelijk als de eerste aanzet tot *De kleine Johannes* beschouwd kan worden.² Het is achtentwintig pagina's groot en bevat op de linkerpagina kritische, stilistische aantekeningen van de hand van Van Eedens boezemvriend Aletrino. Het handschrift bestaat uit een verhaal van twee hoofdstukken, getiteld respectievelijk 'Pietje' en 'Mietje'. Midden in het tweede hoofdstuk breekt het handschrift plotseling af. Het verhaal, geschreven in de traditie van de negentiende-eeuwse roman met een auctoriale verteller en met veel uitweidingen, gaat over een jongen van zestien jaar, Johannes geheten, en over zijn zes jaar jongere broer Willem. Ze komen uit het gezin Vreede (de naam rijmt op Van Eeden), waarvan de vader dominee is. Het gezin wordt voorgesteld als een harmonieus gezin, waar nooit ruzie is. De verteller richt zijn verhaal vooral op Johannes, die hij typeert als een blijmoedig iemand en als een denker.

bij elke daad, bij het drinken van een teug water, het uitspreken van een woord dacht hij: – wie ben ik? – en waarom ben ik, wie ik ben!

Johannes is een filosoofje, die er volgens de verteller wel voor wachtte zijn diepste gedachten aan anderen, zijn ouders inbegrepen, mee te delen. En daar heeft hij ook wel een reden voor. Hij was geleidelijk van de orthodoxe geloofsleer afgeweken, iets wat onvermijdelijk tot spanning met zijn ouders zou leiden.

In het eerste hoofdstuk wordt een duinwandeling beschreven. Als de jongere broer een meikever vangt, vertelt Johannes aan hem een sprookje over een meikever, die uit de grond kruipt en ontdekt dat hij een mannetje is en hoe mooi hij is. De meikever klimt vervolgens in een grashalm, spreidt zijn vleugels uit en vliegt dan weg in de stilte van de avondlucht. Het sprookje, dat sterk overeenkomt met de passage over de meikever in *De kleine Johannes*, wordt door de verteller op Johannes betrokken; die zal binnenkort ook zijn vleugels uitslaan met alle risico's van dien. Bij de terugkeer van hun duinwandeling treffen de twee broers thuis een visite aan: een notaris en

een gouvernante van twintig jaar, Hedwig geheten. Dan breekt het verhaal af.

Dat we met dit verhaal te maken hebben met een eerste aanzet tot *De kleine Johannes* lijkt aannemelijk in verband met de opmerking van Van Eeden in latere jaren, dat de meikevergeschiedenis het eerste was waaromheen het boek zich vormde.¹

Het verhaal bevat allerlei autobiografische elementen. Zo correspondeert de samenstelling van het gezin met die van het gezin van Frederik. Van Eeden gaf aan de hoofdpersoon de naam Johannes, de naam van zijn oudste broer, en aan de jongere broer in het verhaal de naam Willem, Van Eedens eigen tweede voornaam. Het merkwaardige nu is dat hij in de definitieve versie van *De kleine Johannes* de tweede broer geschrapt heeft en dat alleen Johannes is overgebleven. Opmerkelijk is dat Van Eeden aan zijn alter ego in het sprookje de naam van zijn broer heeft gegeven. Hij wekt op die manier de indruk dat hij daarmee de plaats heeft ingenomen van zijn oudere broer, het zwarte schaap van de familie. In de naam 'kleine Johannes' zijn 'kleine' Frederik en grote 'Johan' gecombineerd.

De vraag waarom Van Eeden in deze versie is blijven steken, laat zich moeilijk beantwoorden. De vreemde titels van de hoofdstukken, 'Pietje' en 'Mietje', die niets met het verhaal te maken hebben en die op grond van de inktsoort op een ander tijdstip zijn geschreven, kunnen volgens mij duidelijk maken waarom Van Eeden niet tevreden was.

De namen 'Pietje' en 'Mietje' houden verband met de relatie van Van Eeden en Multatuli in die jaren. Tijdens zijn studententijd had Van Eeden naar eigen zeggen contact gezocht met de in Ingelheim wonende Douwes Dekker, op dat moment al een legendarische persoonlijkheid. Hij had hem een van zijn eerste toneelstukken gestuurd. Het stuk was Multatuli niet bevalen en hij had Van Eeden geschreven:

ik raad u ernstig af, *degelijke studiën* op te geven en u te wijden – heet het zoo niet? – aan Belletrie. Rijmpjes, versjes, vertellinkjes – al dan niet afgedeeld in bedrijven en tooneelen, – geloof me, beste jongen, dat alles is uit kinderachtige. Dat ook volwassenen zich daarmee bezighouden is waar. Maar eilieve, ook onder volwassenen zijn velen, die om hun mondigheid te staven, zich op weinig anders kunnen beroepen dan hun doopceel. De periode van 'hart, smart', beloonde deugd en dat Pietje met Mietje trouwt, moest nu eens eindelijk afgesloten worden.

De maatschappij heeft behoefte aan mannen, menschen!² Multatuli's depreciatie van de bellettrie zat Van Eeden niet lekker en hij antwoordde in 1884 met een brief, waarin hij in de vorm van een sprookje kritiek leverde op Multatuli's mening en waarin hij vroeg of deze helemaal geen grens trok tussen bellettrie en echte kunst. Achttē deze 'het schilderen van groote waarheden, het verklaren van een zieleleven, het kristalliseeren

van een gemoedsstemming in reine taal, kinderachtige bezigheden?'¹ Op deze brief heeft Multatuli niet geantwoord.

Hoe het ook zij, door het Multatuliaanse, deprecierende 'Pietje' en 'Mietje' later boven de hoofdstukken te zetten, lijkt Van Eeden kenbaar te maken dat hij Multatuli bij het schrijven als zijn geweten beschouwde en dat hij er goed aan deed deze aanzet tot een novelle te beëindigen. Mogelijk hadden de kritische kanttekeningen van Aletrino in de marge hem ervan overtuigd dat hij op de verkeerde weg was.

Hij koos bij zijn nieuwe poging voor de sprookjesvorm. Begin augustus 1884 kon hij Verwey schrijven dat hij aan een lang prozastuk bezig was:

Het is een fantastisch verhaal – het wordt misschien wel gerekt en wil wat te veel omvatten. Maar voor mij heeft het veel waarde – er zit een groot stuk van mijn ziel in.²

Bij deze brief aan Verwey had hij ook het gedicht 'Menschen' gesloten, waarin wordt beschreven hoe de stilte van de natuur wreed verbroken wordt door het lawaai van een banaal gezelschap mensen, een incident dat hij in hoofdstuk IV van *De kleine Johannes* heeft beschreven.³

In 1884 en de eerste helft van 1885 heeft van Eeden aan *De kleine Johannes* gewerkt, terwijl hij zich ondertussen op zijn artsexamen voorbereidde. Aletrino was weer nauw betrokken bij de ontstaansgeschiedenis. Hij was de eerste geweest aan wie Van Eeden de eerste hoofdstukken had voorgelezen. De gevoelige Sam Aletrino was in huilen uitgebarsten, toen Frederik met voorlezen bij de passage gekomen was, waar Johannes als slachtoffer van Pluizer naar de stad gaat.⁴ Aletrino kon zich die avond bijna vijftientig jaar later nog goed herinneren.⁵ Hij had bij die gelegenheid de suggestie gedaan om Johannes met Pluizer onder de aarde te laten kruipen om te laten zien wat er van de mens na de dood overblijft. En Frederik had deze wenk opgevolgd.

Aletrino is ook de inspiratiebron geweest voor een andere passage in het sprookje. Tijdens een tentamen bij een professor thuis had Aletrino tussen de vragen van de hoogleraar door uit een raam gekeken, dat uitzag over natte weilanden met grijze wolken daarboven. Midden op het weiland had een van vocht druipend paard gestaan onder de enige boom die er stond.⁶ Van Eeden heeft deze gebeurtenis in hoofdstuk VII van zijn boek verwerkt.

Op 17 juni 1885 kon Aletrino aan Van Looy berichten dat *De kleine Johannes* geheel af was. Hij vond het maar gelukkig, omdat Van Eeden elk moment de oproep voor zijn examen kon verwachten.

Over het slot van Van Eedens boek ontstonden daarna nog enige problemen. Van Eeden had op de laatste bladzijden Johannes aan de zee doen achterblijven. Daar ziet hij aan de horizon een man naderen. Het is een Jezusachtige figuur, de personificatie van de liefde, die hem de weg wijst naar het donkere oosten, waar de mensheid is en haar weedom. Johannes vertrekt

samen met hem in die richting. In een brief van 22 augustus had Verwey daar een aanmerking op gemaakt; volgens hem moest de Jezus-achtige figuur eruit.

Wanneer we Van Eeden mogen geloven, ging deze passage terug op een eigen hallucinerende ervaring. Enige weken daarvoor, op 6 augustus, had Van Eeden in zijn dagboek een zeer merkwaardige bladzijde gewijd aan een soort visioen. Aan het strand had hij in de avondnevel de gestalte gezien van een mens, wiens gezicht op het zijne leek als in een spiegel.

Op 29 augustus reageerde Van Eeden op de kritische opmerking van Verwey; hij schreef hem dat hij het ermee eens was dat de Jezus-achtige figuur eruit moest. Maar bij publikatie bleek dat hij erin was gebleven.

Onduidelijk is welke waarde aan dat visioen, genoteerd op die zesde augustus, gehecht moet worden. Ging het om een authentieke, psychopathologische ervaring? Het leek Van Eeden op dat moment of er een kille schaduw over hem viel en of hij in een afgrond keek, in 'de ruimte van duizend eeuwen'. Er zitten in de gestileerde beschrijving van Van Eedens ontmoeting met de vreemde persoon aan het strand, wiens gestalte als 'een ijle mist' door hem heen ging, elementen die herinneren aan Andersen en aan de vele romantische verhalen die aan het thema van de dubbelganger zijn gewijd.¹ En misschien niet toevallig opent Van Eeden de eerstvolgende notitie in zijn dagboek na deze dubbelganger-scène met een citaat van Taine, waarvan de eerste regel luidt:

Avouons que le goût commence à se gâter par une grande connaissance des ressources littéraires.²

Maar of deze ontmoeting met de dubbelganger nu 'Wahrheit' of 'Dichtung' was, het typeert Van Eeden dat hij haar tegen het advies van zijn literaire vrienden in verwerkt heeft in de *De kleine Johannes*.

Het knappe van het boek is, dat Van Eeden erin geslaagd is een vorm te vinden, het allegorische sprookje, waarin hij zijn eigen psychische ontwikkeling zo weergaf dat generaties lezers en lezeressen er hun eigen ontwikkeling in konden herkennen. Hoewel er over de algemene strekking en betekenis van het sprookje weinig misverstanden bestonden, waren sommige delen van de tekst niettemin nog zo ontoegankelijk dat enkelen zich in de loop der jaren gedwongen voelden om commentaren op de tekst te schrijven en het sprookje te duiden.³

Dank zij de allegorische opzet van zijn boek kon Van Eeden elementen van zijn persoonlijkheid en conflicten in zijn zieleleven gestalte geven in figuren als Windekind en Wistik. Zijn onontwarbaar dualisme van denken en voelen, zijn ambivalentie ten opzichte van zovele personen en onderwerpen, dat alles kon hij projecteren in de min of meer overzichtelijke wereld van het sprookje, waarin het goede en het slechte duidelijk tegenover elkaar staan.

Dit sprookje verdeelt de jeugd in vier fases: de fase van de ongerepte, kinderlijke staat (Windekind), de puberteit, waarin de zinnelijkheid ontwaakt (Robinetta), de overgang naar de adolescentie, waarin de drang naar het rationele overheerst (Cijfer, Pluizer), en de overwinning daarop, het kiezen voor de mensheid (De Ongenoemde). De figuren Wistik en De Dood zijn, zoals Asselbergs aangeeft, vertegenwoordigers van altijd aanwezige levensvragen; zij beheersen de mens altijd.¹ Wistik is de personificatie van de drang naar weten, die een einde maakt aan de Windekindperiode en Johannes nieuwsgierig maakt naar Pluizer. De Dood is de uiteindelijke overwinnaar van alle waan. Hij is het, die Johannes aanspoort een goed mens te worden.

Hoe origineel is *De kleine Johannes*? Er zijn talloze werken genoemd waaraan Van Eeden zijn stof en vorm ontleend zou hebben. Zelf noemt hij Shakespeare, Andersen en Multatuli.² Shakespeares *A Midsummer Night's Dream* had hem bekend gemaakt met de wereld van feeën en de naam van Oberon. Men wees op Multatuli's *Woutertje Pieterse* als een belangrijke inspiratiebron voor *De kleine Johannes*. Toen Van Eeden in het najaar van 1885 Huet in Parijs bezocht, noemde deze Van Eedens sprookje een imitatie van *Woutertje Pieterse*. Multatuli zelf zou dat niet onderschreven hebben. In een brief aan zijn vriend en weldoener, de schilder Zürcher, schreef hij dat hij 'veel schoons' in Van Eedens sprookje had gevonden.³ Dat schrijft niet iemand die zich geplagieerd acht. Van Eeden herinnerde zich op zestigjarige leeftijd dat Multatuli, toen hij hem in 1886 vlak voor zijn dood opzocht in Ingelheim, vertelde dat zijn aangenomen zoon Wouter met zoveel plezier *De kleine Johannes* had gelezen. Toen Van Eeden op de kamer van Wouter was gekomen, had Multatuli tegen zijn zoontje gezegd: 'Wouter, dit is nu de man die 'de kleine Johannes' heeft geschreven'.⁴

Hoe groot was de invloed van de sprookjes van Andersen op *De kleine Johannes*?⁵ In het sprookje wordt zijn naam tot tweemaal toe genoemd. Van Eeden, die als men Van Deyssel mag geloven uiterlijk op Andersen leek, is niet erg duidelijk geweest over de invloed van Andersen op zijn werk. In 1907 beweerde hij, schrijvend voor het links-liberale Deense blad *Politiken*, opgericht door Georg Brandes, de broer van een goede bekende van Van Eeden, dat tussen zijn tiende en veertiende jaar Andersen zijn favoriete auteur was geweest, maar dat hij geen invloed had op zijn werk.⁶ Maar dertien jaar later, in zijn autobiografie *Literatuur en leven*, stelde hij dat de Deen wel degelijk invloed had gehad.

Op allerlei manieren kan Van Eeden Andersen, ook toen al een bekend auteur in Nederland, hebben leren kennen. Allereerst via zijn vader. Deze had een grote belangstelling voor Scandinavië, kende Deens en de Deense cultuur.⁷ Maar ook via Martha van Vloten en haar vader, kenner van de

Scandinavische literatuur, kan zijn belangstelling geactiveerd zijn. Met beiden had hij in 1881 Denemarken bezocht. Martha zou in 1899 een Nederlandse vertaling van de sprookjes laten verschijnen.

Er is gewezen op de overeenkomst in motieven tussen *De kleine Johannes* en een groot aantal sprookjes van Andersen, zoals 'De nachtegaal', 'De geschiedenis van een moeder' en vooral 'De reiskameraad', met een Johannes als hoofdpersoon.¹ Het einde van Van Eedens boek zou overeenkomst vertonen met het sprookje 'De klok' en ook stilistisch ziet men parallellen tussen de beide schrijvers.²

En of dat alles niet genoeg is heeft men nog invloeden van andere schrijvers gesuggereerd. Men wees op de invloed van 'Das fremde Kind', een verhaal uit *Die Serapionsbrüder* van E. T. A. Hoffmann en van de Christmas Books van Dickens.³

Invloeden zal Van Eeden zeker in de eerste periode van zijn schrijverschap ondergaan hebben, maar de invloeden-jagers vergeten dat het aanwijzen van invloeden bij een genre als het allegorisch sprookje erg moeilijk is en dat *De kleine Johannes* in belangrijke mate gebouwd is op Van Eedens eigen levenservaringen: zijn relatie met zijn vader, zijn beleving en kennis van de natuur van de duinen rond Haarlem, zijn afkeer van het stadsleven in Amsterdam, zijn verlangen naar de kindertijd, zijn weersin tegen het christendom en tegen het positivistische wetenschapsideaal, en zijn jeugdverliefdheden. Tot in details is soms de biografische werkelijkheid zichtbaar, zoals in de naam Robinetta, die ontleend is aan een reproductie van een schilderij van de Engelse schilder Reynolds op de kamer van Martha van Vloten, voorstellend een meisje met een roodborstje. Het hondje Presto in het boek werd genoemd naar Martha's hondje.

Het 'abstracte', allegorische Bildung-sprookje mag dan wel in vrij grote mate een biografische basis hebben, of het ook een overtuigend verslag is van Van Eedens psychologische ontwikkeling is de vraag. Opvallend is het ontbreken van de moeder. Van Eeden zelf schreef hierover:

De geschiedenis van Johannes is niet precies mijn eigen geschiedenis, maar er zijn toch veel dingen in uit mijn eigen leven. Vooreerst is er dit verschil, dat in *De kleine Johannes* niet van een moeder wordt gesproken. Ik zelf had het voorrecht een zeer liefhebbende moeder tot mijn zestigste jaar te behouden.⁴

Waarom liet Van Eeden de moeder weg? Speelden er nog andere dan compositorische factoren een rol? Ik herinner aan de eerder vermelde opmerking in zijn dagboek dat het als hij alleen met zijn vader geweest was nog wel gegaan zou zijn. Met de moeder erbij werd het onmiddellijk ruzie, met de onvermijdelijke gevolgen voor hem persoonlijk: partij kiezen voor een van beide ouders of bemiddelen. Is het misschien voor hem ook de reden geweest dat hij zijn eerste versie van *De kleine Johannes*, die waarin de constellatie van het

gezin overeenkwam met het gezin Van Eeden, niet heeft afgemaakt?

Het effect van het ontbreken van de moeder in de definitieve versie is dat nu alle aandacht op de relatie tussen Johannes en zijn vader komt te liggen. Men kan *De kleine Johannes* geheel lezen op het niveau van de vader-zoonrelatie: de binding tussen beiden, de langzame verwijdering en ten slotte de dood van de vader, waarna de weg vrijkomt voor de zoon.¹

In het begin van het verhaal is de vader de autoriteit, aan wie Johannes de grote vragen van het leven kan stellen. Maar weldra verwijderd Johannes zich letterlijk en figuurlijk van huis. Al in het gedeelte van Johannes met Windekind voert deze hem in een veel interessantere wereld dan waar zijn vader hem in opgevoed had. De drang tot weten, geïncarneerd in Wistik, wordt vervolgens oppermachtig, doet Windekind verdwijnen en voert naar Pluizer, een andere gids. Pluizer brengt Johannes erg aan het twifelen over de wereld van de natuur, waarin de vader hem had binnengeleid. Pluizer vraagt aan Johannes of er geen andere vaders zijn, even goed en knap. De dood van de vader brengt ten slotte grote veranderingen: het ontwaarde vaderbeeld verdwijnt en de weg is vrijgemaakt voor het ideale imago van de vader. Johannes kiest voor de Jezus-achtige figuur, die hem wijst op zijn taak onder de mensen te gaan en een 'goed' mens te zijn.

Dat dat kiezen voor een idealer vaderbeeld op het einde van het sprookje gefundeerd is op de biografische werkelijkheid is heel aardig te illustreren aan een brief van Frederik aan zijn vader omstreeks 1880. In deze brief spreekt hij zijn vader vermanend toe in verband met een ruzie met zijn echtgenote.

Vader, vader, hoe komt u zoo groot in gevoel en zoo klein in karakter?

Hoe kunt u beseffen, begrijpen wat het hoogste is hier, genieten wat zoo weinigen genieten kunnen en toch zoo bitter zielig tobben en sukkelen met uw dagelijksch leven. Ge weet wat poezie is, ge zijt dichter in uw hart, ge kent en gevoelt al het genot dat natuur en kunst een mensch geven kan en ge laat uw leven bederven door de ongelukkigste nietigheden. Ge leest Plato en tobt over het uitwasemen van een hemd, ge leest Schopenhauer en laat u door het wegraken van een sleutel tot woorden verleiden waarvoor een burgerman zich schamen zou.²

De brief geeft aan wat Frederik in zijn vader miste en wat hijzelf als zijn ideaal-ik ziet: morele grootheid en zelfbeheersing. En het is mede op grond hiervan dat er een verwijdering tussen vader en zoon ontstond. De moeder gaf volgens een dagboekantekening van haar zoon te kennen dat ze zedelijke grootheid wilde zien, eer ze zich onderwierp. Hij voegt eraan toe:

Dat had mijn vader niet, die was even lafhartig als zij heldhaftig is, daarom kon ze hem nooit volkomen vereeren.³

Tallose malen heeft Frederik van Eeden in zijn leven gepoogd zedelijk groot te zijn, daarmee bewust of onbewust tevens pogend de liefde van zijn moeder te winnen en de plaats van de vader in te nemen. Als Van Eeden in *De kleine*

Johannes Johannes na de dood van de vader laat kiezen voor de Jezus-achtige figuur, dan is deze keuze voor zedelijke grootheid door de auteur in feite een keuze voor de liefde van de moeder. De wereld van de cynische vader wil hij in zichzelf vernietigen.

Volop is die wereld aanwezig in de brief van 22 mei 1886, die Frederiks broer Johan stuurde naar aanleiding van Frederiks huwelijk en waarin ook *De kleine Johannes* ter sprake komt. Johan, in levensbeschouwelijk opzicht een echo van zijn vader, houdt zijn jongere broer voor dat in de wereld alleen maar het darwinistische recht van de sterkste geldt. Het draait bij de mens alleen maar om voortplanten en overleven. De ene mens is geen haar beter dan de andere, vindt Johan.

De naakte mensch is niet humaan en houdt niet van arbeid, hij leeft alleen voor zichzelf en voor zijn huisgezin en ter bevrediging van zijn lichaam.

Tegen de natuur ingaan, zoals in de westerse beschaving gebeurt, is onjuist. Sociaal-democratie, zogenaamd het toppunt van beschaving, vindt Johan belichaamd de wiskunde, ofwel 'onnatuur'. De natuur is niet wiskundig, doch steeds inconsequent onvolmaakt in haar uitingen en daarom schoon. Daarom is het dan ook onjuist, vindt Johan, dat Frederik in *De kleine Johannes* op de natuur schimpt. Idealen zijn alleen maar voor bekrompen naturen. Het beste voor de mens is om te doen waar hij zin in heeft. De mens doet er goed aan te bedenken dat er een macht bestaat die zijn lot in handen heeft. Gaan piekeren over hoe die macht in ons leven ingrijpt is werk van krankzinnigen. Johan gaat liever biljarten dan na te gaan hoe het met de verdeling van goed en kwaad zit.¹

Voelt ge een beetje wereldverbeteraarsstof in je, verbeter, zoo niet, houdt je dan gedekt en zoek je geluk bij vrouw en kinderen.²

Een goede raad wil hij Frederik wel geven: 'eisch niet van iedereen *uw* levensbeschouwing'.

Terecht kon Johan schrijven:

Papa en ik verschillen op vele punten van opinie doch denken in den grond gelijk.³

Hij vindt dat Frederik te hard over zijn vader oordeelt. Ook Johan meent dat zijn vader te apodictisch is en te veel in paradoxen spreekt, maar dat neemt niet weg dat hij tevens open en onvooroordeeld is. Zaken die Frederik in zijn werk bestrijdt, aldus Johan, kent zijn vader even goed, zo niet beter, doch zijn sceptische natuur lacht erom. Deze weet immers maar al te goed dat geen mens door een ander verbeterd wordt.⁴

Frederik van Eeden gaat tegen deze opvatting in. Hij kiest als de kleine Johannes op het einde van het boek ten slotte voor de weg die naar de mensheid voert, maar draagt ondertussen wel zijn grote broer Johan en zijn vader op zijn rug mee.

Van Eeden werd dank zij *De kleine Johannes* een bekend auteur. Toen het sprookje, opgedragen aan Martha van Vloten, in 1887 bij Mouton in Den Haag verschenen was met een ets en de band van Jan Veth, was de kritiek positief.

Ook zij, die niets van *De Nieuwe Gids* wilden weten, zoals de criticus van *De Gids*, konden het sprookje waarderen. En dat was niet zo vreemd. Van het *Nieuwe Gids*-proza, waarvan Van Deyssel in 1886 in 'Over literatuur' welsprekend de criteria vastlegde, was in *De kleine Johannes* niets te bespeuren. Kloos had daar in zijn kritiek op het boek heel duidelijk op gewezen, toen hij schreef:

'De Kleine Johannes' toch is geen kunst van sterke sensatie en hooggaande rhythmienbeweging en plastische intensiteit: geen reele stad van muziek en marmer, waar de muren verrijzen, en de daken zich strekken en de torens opgroeien in den klank van het geluid: ik zou het veeleer willen vergelijken bij het lang aangehouden spel eener viool, dat droomen na droomen oproept voor onze oogen, maar droomen, die een dieperen zin hebben, dan hun uiterlijke verschijning en de trekken van hun soms grillig, soms lief gelaat.

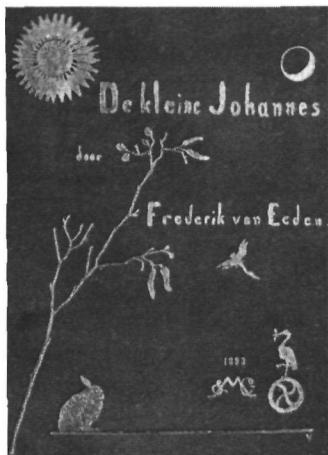
'De Kleine Johannes' is geen kunst, die bestaat alleen om haarzelfs wil, maar ook om het ethische gedachteleven, dat er in gesymboliseerd wordt en om de sentimenten die het door associatie in ons opwekt.¹

Kloos vindt Van Eeden 'geen zwaar lyricus, die zijn vreugden en smarten uitschudt over de menschheid'; rust is de indruk die het boek bij hem achterlaat. Door emotionele naturen en 'sensationeele artisten, ziek van hunne kunst', zal *De kleine Johannes* dan ook niet genoten worden, volgens Kloos. De lyrische prozaschrijver Van Deyssel zou gematigd enthousiast op *De kleine Johannes* reageren. Hij prees in het boek 'de goed volgehouden naiveteit der opmerkingen in verband met die der zinnebeeldige voorstellingen en de gevoeligheid voor indrukken van natuurschoon'.² Onder het schrijven en herschrijven van zijn roman *Een hefde* noteerde Van Deyssel naar aanleiding van de sprekende kachels in het vierde hoofdstuk van *De kleine Johannes* op 10 maart 1886:

Als v. Eeden b.v. zijn kachels gesprekken laat houden, is dit allegorie, oppervlakkige fantazie, fantazie te graad, maar indien het mogelijk was door een reeks van steeds intenser wordende sensaties, de verbeelding der lezers de kachels werkelijk te hooren spreken, zou dat dan niet het laatste stadium der fantazie, der literatuur zijn?³

Het succes van het boek bij het grote publiek duidde Kloos in zijn kritiek aan, toen hij 'de vele leesgrage halfbeschaafden' vermeldde, die het boek zo 'dichterlijk' noemen en die het verhaaltje zo mooi vinden, omdat er zoveel over bloemen en vogels in gesproken wordt.

Geen *Nieuwe Gids*'er was in die jaren zo succesvol als Van Eeden. In ruim tien jaar tijd verschenen er vijf herdrukken van *De kleine Johannes*. Ook inter-

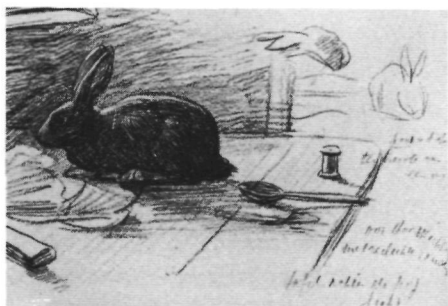
I

Ik zal u iets van den kleinen Johannes vertellen. Het heeft veel van een sprookje, mijn verhaal, maar het is toch alle werkelijk zoo gebeurd. Zoudt gij het niet meer geloofte moete ge niet eerder lezen, want dan schijft ik niet over. Ook moete ge en den kleinen Johannes nooit over spreken, als ge hem soms ontmoete, want dat zou hem verdriet doen en het zou mij spijten te dit alle verteld te hebben.

Maar als ge zwijgend wilt luisteren en niet glimlachen of spotten, want u it vriend of onbegrijpelyk schijnt, dan lat ik u alle zeggen wat met hem gebeurd is. Ik weet het goed want ik heb den kleinen Johannes sinds lang.

Johannes woonde in een groot oud huis dat aan den rand der duinen lag en omringd was door een grooten tuin. In het huis waren zooveel donkerhouten trapen, gangen en solden dat het smoezelijk was en den weg te kennen

2

3

1. Boekband van Jan Veth voor *De kleine Johannes* voor de derde druk van 1893.
2. Eerste bladzijde van het handschrift van *De kleine Johannes*.
3. Voorstudie van een konijntje, gemaakt in 1886 door Jan Veth voor de eerste druk van *De kleine Johannes* in 1887.

nationaal werd het boek bekend. In 1892 verscheen als eerste een Duitse vertaling van Anna Fles, gevolgd door de Engelse vertaling van Clara Bell in 1895. Deze Engelse vertaling kwam tot stand dank zij de bemiddeling van Edmund Gosse. Gosse schakelde zijn vriend en collega-criticus Andrew Lang in om een inleiding te schrijven.¹ Andrew Lang, een autoriteit op het gebied van sprookjes in Engeland, was niet erg enthousiast over *De kleine Johannes*. In een persoonlijke brief aan Gosse had hij 'Little Johnny' getypeerd als 'an awful little prig and duffer'. In de negentien bladzijden tellende inleiding beperkte Andrew Lang de bespreking van Van Eedens boek tot één korte alinea. De lezer moest zelf maar oordelen, vond hij. De rest van de inleiding gebruikte hij voor een verhandeling over de evolutie van het sprookje.

De andere kritieken waren in 1895 met uitzondering van de *Spectator* weinig positief. De recensent van de *Bookman* vond *De kleine Johannes* 'a child of a weak and unsatisfactory stock'. *Athenaeum* vreesde 'that none but a Dutchman could adequately grasp what the author is driving at'.²

Er verschenen ook vertalingen in het Zweeds, Deens, Frans, Tsjechisch, Russisch, Italiaans, Esperanto en Chinees. In binnen- en buitenland zou hij voortaan, of hij wilde of niet, vooral bekend staan als de schrijver van *De kleine Johannes*.

HOOFDSTUK 9

Contact met een morfiniste in Parijs

‘Wat raakt het mij wat men met je gedaan heeft.’

ONTMOETINGEN IN PARIJS

In november 1885 verbleef Frederik van Eeden gedurende enige weken in Parijs. Hij was daar op 5 november aangekomen.¹ Het zou om meer dan een reden een belangwekkend verblijf voor hem worden.

Hij kon bij zijn vertrek uit Amsterdam erg voldaan zijn, want op 1 oktober was de eerste aflevering van *De Nieuwe Gids* verschenen, die opende met het begin van *De kleine Johannes*, en op 17 oktober was hij geslaagd voor zijn artsexamen.

Doel van zijn reis was gegevens te verzamelen voor zijn proefschrift over kunstmatige voeding bij tuberculosepatiënten. In Parijs had de arts Maurice-Georges Debove zich bereid verklaard hem wetenschappelijke informatie te verschaffen.² Debove had hem laten weten dat hij naar het ziekenhuis Saint-Andral kon komen in de rue des Tournelles. De veertigjarige Parijse arts was een zeer veelzijdig man. Hij was neuroloog en voedingsspecialist, maar was ook betrokken bij de bestrijding van alcoholisme, tuberculose en de morele en materiële verwaarlozing van kinderen.³

In Parijs vorderde Van Eeden maar matig met zijn onderzoek. Aan zijn studievriend Delprat in Amsterdam, die evenals hij aan zijn dissertatie werkt, klaagt hij erover en Delprat raadt hem dan ook aan niet te lang in Parijs te blijven. Hij kan, zo schrijft hij, zijn onderzoek veel beter in Amsterdam voortzetten.⁴

Van Eeden had de grootste moeite om in Parijs zijn hoofd bij zijn dissertatie te houden. Er was zoveel te zien en te horen! Jean-Martin Charcot bij voorbeeld, een professor in de pathologische anatomie en neurologie, in Parijs op dat moment het gesprek van de dag. Vermaard waren Charcots colleges in Salpêtrière op dinsdag, gewijd aan hysterie en hypnose. Voor een bont gezelschap van artsen, studenten, schrijvers, acteurs en actrices uit Parijs en daarbuiten gaf hij zijn demonstraties.

Debove, behorend tot de kring van Charcot, had Van Eeden op Charcot en diens hypnose geattendeerd.¹ In zijn kliniek Saint-Andral had hij hem spectaculaire staaltjes van hypnose getoond. Onder andere had hij een patient een glas water gegeven met de mededeling dat het wijn was. En de patient had het inderdaad voor wijn gehouden.

Bij deze imitatie van de bruiloft van Kana was het niet gebleven. Aan een andere patient had Debove een brief gegeven en gezegd: kijk ernaar, helemaal wit papier. Blaas, het zijn nu allemaal portretten. Blaas nog eens. Allemaal landschappen en prenten. Kijk! En de man had het allemaal in grote verbazing bekeken en had zelfs landschappen en portretten beschreven, die niemand zag dan hijzelf. Hij had de man vervolgens een sterker staaltje getoond. Hij liet hem zijn ogen dichtdoen en zei hem dat als hij die weer open zou doen hij (Debove) geen hoofd meer zou hebben. De man was totaal van streek geweest toen hij gekeken had, had zich voor zijn kop geslagen en gedacht dat hij gek geworden was.

Deze demonstratie maakte grote indruk op Van Eeden; vanaf dat moment was zijn belangstelling voor hypnose gewekt. Terug uit Parijs zou hij op de eerstvolgende bijeenkomst van het literaire genootschap Flanor, die van 24 november, een spectaculaire en succesvolle improvisatie over suggestie houden.

Van Eeden wil in Parijs per se Charcot bezoeken. Zijn eerste pogingen om toegelaten te worden tot de colleges mislukken. Hij schrijft Charcot een brief met de mededeling dat hij hem wil interviewen over suggestie. Dat interview zou mogelijk iets zijn om in *De Nieuwe Gids* te publiceren.² Het moet hem ten slotte gelukt zijn op een dinsdag een van de colleges bij te wonen. Wie weet zat hij tegelijk met Freud in de collegebanken bij Charcot. Freud had in juni 1885 een reisbeurs gekregen om in Parijs te studeren. Hij verbleef er van 13 oktober tot 28 februari 1886 en studeerde bij Charcot.³

De colleges van Charcot moeten fascinerend geweest zijn. In het begin van een college maakte hij meestal enige inleidende opmerkingen over hysterie en hypnose. Vervolgens gaf hij de geschiedenis van een speciale patient. Die werd gehypnotiseerd de zaal binnengebracht. Met verbijstering waren de toeschouwers getuige van verschillende aanvallen van hysterie. Ofschoon Charcot een uiterst toegewijde neuroloog was, had hij ook iets van een showman en daarvan was hij zich terdege bewust.⁴

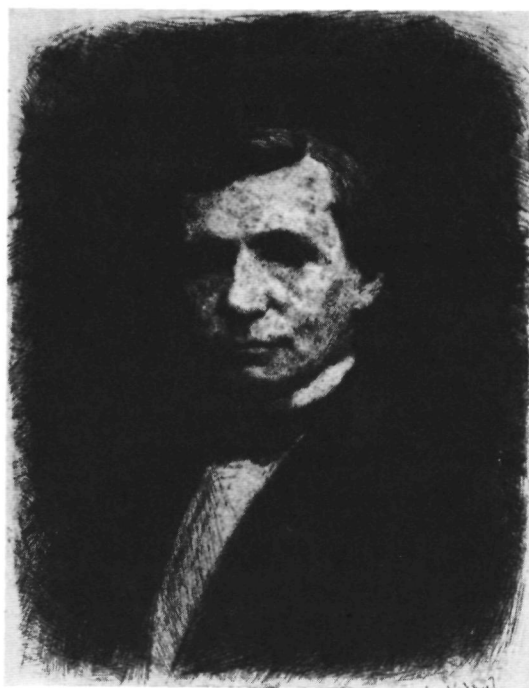
Wonderlijk is het niet dat Van Eeden maar weinig vorderde met zijn tuberculoseonderzoek. Behalve Charcot was er nog veel meer wat hem afleidde.

Allereerst natuurlijk de stad Parijs zelf met zijn bijzondere atmosfeer. Hij was er voor de eerste keer en keek zijn ogen uit. Ruim dertig jaar daarvoor, in mei 1854, was zijn vader op vierentwintigjarige leeftijd ook voor de eerste keer van zijn leven in Parijs geweest, voor het bloembollenbedrijf van de

1. Schilderij van A. Brouillet: Charcot bij een demonstratie van een geval van 'grande hystérie' aan een publiek van artsen en schrijvers.

2. Conrad Busken Huet, ets van Jan Veth uit 1887.

familie. De vader, destijds een jongen zonder levenservaring, had zich in de grote stad erg ongemakkelijk gevoeld. Een groot gedeelte van de tijd had hij alleen op zijn hotelkamer gezeten. Parijs had hij een 'poppenkast' gevonden, vol materialisme, een stad waar God niet was, 'een land der wellust'. Vol afschuw was hij tijdens zijn verblijf geweest over de onzedelijkheid en haar gevolgen, altijd zichzelf 'de minste gedachte, de minste wellust verwijtende'.¹

Zoon Frederik beweegt zich heel wat gemakkelijker door Parijs, al ergert ook hij zich aan de onzedelijkheid. In een brief aan Aletrino beklaagt hij zich over het wulpse gedrag van de Parijse vrouwen.² Deze antwoordt hem dat er overal zwijnerij is, dat had hij ook in Amsterdam kunnen zien, als hij zijn ogen opengezet had. Aletrino, die Parijs goed kent, geeft wel toe dat Parijs meer hoeren heeft dan Amsterdam. Voor Aletrino met zijn grote achting voor vrouwen staat het evenwel vast, dat de vrouw niet zo vuil is als de man.³

Over de Parijzenaars wil Van Eeden verder geen kwaad woord horen; hij vindt ze heel wat minder hinderlijk dan de Nederlanders.⁴ Het is voor hem een wonderlijke ervaring door de krioelende mensen te lopen zonder een bekend gezicht te zien. Hij bezoekt het Louvre, waar vooral de Venus van Milo en de sfinxen zijn belangstelling wekken. Enthousiast is hij over de oude Egyptische cultuur en kunst:

Welk een zelfbewustzijn en zelfvertrouwen moeten die lui gehad hebben – en welk een vrede met hun tradities en denkbeelden die minstens vier duizend jaar oud waren. Voor wij zoover zijn – met ons knoeien en probeeren en tobben en zoeken'. [...] Wij zijn een volk van één dag in vergelijking met hen en hoe verbeelden wij ons niet dat onze beschaving eeuwig zal duren.⁵

Dat schrijft hij in zijn zendbrief aan zijn *Nieuwe Gids*-vrienden. Niet zonder opschepperij bericht hij hun ook over het dejeuner bij Huet op zondag 8 november. De invitatie daarvoor had hij dank zij Huets neef Charles van Deventer vrij gemakkelijk gekregen. De grote vraag was natuurlijk hoe de gevreesde criticus, die sinds 1876 in Parijs woonde, over het pas opgerichte tijdschrift *De Nieuwe Gids* zou oordelen. In het recente verleden was het veelbelovende talent van Perk aan Huet ontgaan en aan *De Amsterdammer*, het weekblad van De Koo, waaraan onder anderen Kloos en Verwey meegewerkt hadden, had hij weinig aandacht geschonken.⁶ Niet zonder ironie schrijft Van Eeden aan Verwey, dat hij het genoten dejeuner 'een gewichtig moment in onze literatuurgeschiedenis' acht. De grote criticus was volgens Van Eeden die zondag allerminzaamst en gastvrij: het dejeuner was smakelijk en de witte bordeaux en de cognac waren zeer goed. Maar het oordeel van Huet over *De Nieuwe Gids* was niet mis. Met een zeker plezier gaat Van Eeden daarop wat nader in in zijn brief. Mevrouw Huet was over sonnetten begonnen en toen was Huet losgebarsten:

Verwaandheid – totaal gebrek aan historische kennis – 'niet lief' van

Doorenbos om ons, zijn jonge vrienden zoo'n stuk te sturen. Kloos' verzen ridicuul; Persefone middelmatig, repetitie van Keats' Endymion – Johannes grog van Woutertje – goed Hollandsch wordt niet meer geschreven – een dwaalweg! een droevige dwaalweg – jelui zult het berouwen – en toen bom een slag op de tafel. Daarop stilte – natuurlijk. Ik schil een stukje peer, keek naar buiten en merkte op, dat het hier lief wonen was aan de Esplanada des Invalides, zoo goed als buiten.¹

Gelukkig neemt het gesprek een andere wending. Na het eten gaat Van Eeden met zijn gastheer naar diens studeerkamer en spreekt met hem over buitenlandse literatuur.

Een dag na Van Eedens bezoek zal Huet in een brief aan zijn vriend Quack zijn negatieve oordeel over *De Nieuwe Gids* herhalen.² Van Eeden echter is ervan overtuigd dat hij bij Huet geen slecht figuur heeft geslagen. En dat klopt. Ruim een maand later zal Huet aan Ten Brink schrijven, dat zijn neef Van Deventer en Van Eeden wat karakter en kundigheden betreft hoog staan aangeschreven bij hem en zijn vrouw.³ Met de vrouw van Huet zou Van Eeden nog na zijn terugkomst corresponderen. In die brieven kwam hij terug op de verschillen in literaire smaak tussen hem en Huet. Hij was vroeger aan De Genestet gehecht, schreef hij, als 'aan een oud huis of een oude wandelstok', terwijl hij dat nu niet meer kon begrijpen. Huets geringe waardering van *De kleine Johannes* pareert hij in de brief door Huets vrouw te schrijven dat hij het liefst met mensen spreekt, die *De kleine Johannes* niet mooi vinden.

Het heeft mij veel gekost mijn ziel zoo naakt de wereld in te sturen en ik ben schuw tegenover menschen die dat begrijpen. – Bij hen daarentegen voor wier kortzichtige oogen zij ongezien voorbij is gegaan voel ik mij zeer op mij gemak.*

Ook met Franse literatoren komt Van Eeden in Parijs in contact. Samen met Frank van der Goes, die ook in Parijs zit in gezelschap van de acteur Arnold Ising, bezoekt hij het clubje van Maurice Barrès, de befaamde Franse schrijver. Het was Frans Erens geweest, de bescheiden en erudiete schrijver uit Limburg, als geen ander van de Tachtigers vertrouwd met de Franse literatuur, die veel eerder al kennis had gemaakt met Barrès. Volgens Erens was deze Fransman een briljant causeur, die aanhoudend door telkens nieuwe inzichten verbaasde.⁵ In de eerste aflevering van *De Nieuwe Gids* was Barrès' essay 'L'esthétique de demain: l'art suggestif' verschenen.

Van der Goes en Van Eeden kunnen goed met Barrès opschieten. Barrès op zijn beurt vindt Van der Goes 'très aimable et très fort' en zegt tegen Van Eeden dat hij de indruk heeft dat hij hem al zes maanden kent. In een brief aan Verwey schrijft Van Eeden:

Barrès is een aantrekkelijke, innemende jongen, echt jongensachtig soms – maar iemand waarvan men spoedig veel gaat houden. Hij lijkt

echter in het algemeen meer op een van mijn corpsvrienden dan op een van jelui; ik moet echter bekennen dat hij zeer geestig praat en veel gelezen heeft. Naïfweg zegt hij, dat hij meestal praat over dingen waar hij niets van af weet. En hij heeft met Sam gemeen dat hij in 't belachelijke doorslaat – als ik dan een ironische opmerking daarover maak – dan lacht hij goedig en zegt: 'Ah! oui – mais il faut pourtant affirmer ses idées.' Dat noemt hij affirmer. We hebben lang over stijl gesproken en merkwaardig genoeg, heerscht er een sterke overeenkomst tusschen onze meeningen over de kracht der woorden en der taal en de zijne. Hij spreekt zelfs van 'la couleur des mots'; – hij komt echter tot de gevolgtrekking dat verzen hebben afgedaan (hij kan ze zelf niet maken) en dat proza veel beter is om fijne rhytmus en klank te doen uitkomen dan verzen. Hij zeide letterlijk hetzelfde als jij: 'de woorden moeten geen symbolen meer zijn' en 'men moet teruggaan tot de schepping der woorden'.¹

Met Barrès komen Van der Goes en Van Eeden overeen, dat hij voor *De Nieuwe Gids* een overzicht van de literatuur in Parijs zal schrijven. Van de Parijse literaire wereld en het toneelleven heeft Van Eeden overigens geen hoge dunk; alles draait er om geld.

In de begintijd van *De Nieuwe Gids* hecht de redactie blijkbaar grote waarde aan contacten met Franse schrijvers, want Kloos vraagt Van Eeden of hij wil proberen een stuk te krijgen van Sully Prudhomme, de schrijver van het populaire gedicht 'Le vase brisé'. Van Eeden heeft de Fransman zover kunnen krijgen, want Kloos ontvangt een brief van hem met de belofte dat hij voor *De Nieuwe Gids* een gedicht zou schrijven van ongeveer zestig regels. Het zou het gedicht 'La marée' worden dat Van der Goes op 24 november in het genootschap Flanor zou voordragen en dat in de tweede aflevering van *De Nieuwe Gids* zou verschijnen.²

De dagen in Parijs worden door Van Eeden ten volle benut; zijn activiteiten hebben het hybridische karakter dat zo typerend voor hem is. Wetenschappelijk onderzoek bij Debove en Charcot, bezoeken aan de bibliotheek, slenteren door de stad, contacten met Franse schrijvers, bezoeken van musca, corresponderen met zijn vrienden in Amsterdam enzovoort, enzovoort. De zendbrieven ademen levenslust en van Van Eedens aversie tegen de stad is weinig te merken.

KENNISMAKING MET EEN HOER

Op een gegeven moment ontmoet hij tijdens zijn verblijf in Parijs een prostituee, verslaafd aan morfine. Hoe hij met haar in contact gekomen is, is niet geheel duidelijk. Heeft hij haar op straat opgepikt of heeft hij haar in een

ziekenhuis, waar hij werkte, aangetroffen? Ze was namelijk een tijdje patiente in het Hôpital de la Charité in de rue des Saints-Pères.¹

Deze ontmoeting is een belangrijk ogenblik in Van Eedens leven geweest. Niet minder dan driemaal komt zij in zijn werk terug. Allereerst komen karakteristieke elementen van hun relatie voor in het onvoltooid gebleven dramatische gedicht *Winfried*, waaraan hij vanaf 1886 gewerkt heeft, dan in *Johannes Viator*, verschenen in 1892. En verder stond de vrouw model voor Hedwig Marga de Fontayne, de hoofdpersoon uit *Van de koele meren des doods*, althans wat betreft haar Parijse tijd.

Wat voor een vrouw zij was, is vrij aardig te reconstrueren uit de drie, vrij uitvoerige, in slecht Frans geschreven brieven die zij vanuit Parijs aan Frederik van Eeden stuurde, gedateerd 9 en 23 december 1885 en 18 maart 1886.

Ze heet Jeanne Fontaine en woont op een kamertje in de rue Saint-Jacques nummer 216, de bekende straat in het Quartier Latin, die parallel loopt met de boulevard Saint-Michel en die de boulevard Saint-Germain kruist. Door haar verslaving aan morfine is ze in slechte lichamelijke conditie. In december lijdt ze aan slapeloosheid, koudzweet en buikpijnen, kwalen die zij zelf toeschrijft aan haar verslaving. Ze verwacht dat ze niet lang zal leven. Op 18 maart 1886, juist terug van een verblijf van twee weken in het ziekenhuis, bericht ze Van Eeden, dat het plotseling verminderen van de dosis morfine haar ziek heeft gemaakt. Ze kan slechts wat biscuit, wijn en sinaasappelen verdragen. Uit de brieven blijkt dat ze diep ongelukkig is. Keer op keer geeft ze de wens te kennen dat God haar tot zich roept en zij dit tranendal kan verlaten.

Van welk intellectueel niveau Jeanne Fontaine is en uit welke sociale klasse is niet precies te zeggen. Veel onderwijs heeft ze niet gevolgd want de Franse spelling van haar brieven is zonder meer slecht. Zo schrijft ze 'j'aitais' in plaats van 'j'étais' of 'inci' in plaats van 'ainsi'. Haar stijl is stereotiep, haar taalgebruik weinig gevarieerd.

Hoewel ze een erg toberige indruk maakt in haar brieven, is ze overtuigd van één ding, namelijk haar schoonheid. Vanaf haar jeugd heeft ze daardoor last van afgunst gehad. Haar knappe uiterlijk kwam haar als prostituee natuurlijk goed van pas. Prostitutie is voor haar noodzakelijk om in haar levensonderhoud te voorzien en aan morfine te komen. Ze behoort tot dat grote leger van clandestiene hoeren, dat in die jaren de Parijse straten bevolkt en waarvan de omvang niet precies vaststaat. Deskundigen uit die tijd noemen getallen van vijftig- tot honderdduizend.² Alain Corbin noemt in zijn lijvige studie over de negentiende- en twintigste-eeuwse Franse prostitutie, getiteld *Les filles de noce*, de rue Saint-Jacques, de straat waar Jeanne woont, een van de plekken waar de Parijse straatprostitutie in die jaren plaatsvindt.³

Jeanne voelt zich, zoals uit haar brieven blijkt, schuldig over haar wijze van leven. Ze weet, schrijft ze, dat ze God rekenschap zal moeten geven van haar bestaan, maar ze beseft ook dat ze niet anders kan 'étant seule sur la terre comme une pauvre exilée abandonnée'.¹ Zij is Frederik erg dankbaar voor de mooiste momenten in haar leven, die ze nooit zal vergeten, namelijk de bezoeken die hij haar op haar kamertje in de rue Saint-Jacques heeft gebracht. Misschien is het wel de mooiste daad in zijn leven, vindt ze, dat hij niet zoals de andere mannen door de grove hartstocht wordt geleid, maar door goede gevoelens van medelijden ten opzichte van haar.² Zonder blozen kan hij zijn verloofde over zijn bezoeken aan haar vertellen. En er zijn maar weinig jongemannen in Frankrijk die aan hun verloofde hetzelfde kunnen vertellen, voegt zij eraan toe.

Die passage uit de brief van Jeanne Fontaine is cruciaal, omdat hij aan- toont dat de nobele rol van Van Eedens alter ego's in *Winfried* en *Johannes Viator* teruggaat op een authentieke ervaring en niet overdreven is.

In *Johannes Viator* uit 1892 – over het eerder geschreven *Winfried* later – wordt de hoofdpersoon Johannes, verblijvend in een grote stad, aangespro- ken door een hoer, een vrouw met een mager lijfje en een bleek gezicht, gekleed in zwart, glimmend bont. Hij vindt dat ze goede ogen heeft en heeft medelijden met haar. Daarop wordt de vrouw onzeker, omdat zijn gedrag afwijkt van dat van andere mannen. Als hij haar zegt, dat hij het goede van haar wil, 'dat juist wat je aan niemand anders geeft', huilt zij om zijn woor- den, terwijl hij trots is op zijn zelfoverwinning.³ Hij gaat met haar mee naar haar kamer en zit bij haar als zij gaat slapen. Zij vindt hem een engel. In haar omgeving is niemand zoals hij. Ze weigert geld van hem aan te nemen en vraagt hem weer te komen.

Bij zijn tweede bezoek neemt hij blauwe viooltjes voor haar mee. Hij zit weer aan haar bed en zij vertelt haar levensgeschiedenis. Hoe ze weggelopen is van huis, hoe vanaf haar veertiende jaar haar broer en vader met haar naar bed wilden. Zij zegt hem, dat ze van hem houdt, maar zichzelf vies en verlo- pen vindt. Hij echter maakt haar duidelijk dat er in haar ziek, bedorven lichaam iets onbedorvens is. 'Wat raakt het mij wat men met je gedaan heeft.'⁴ Zij zegt hem dat hij de engel is waarvan zij zo dikwijls gedroomd heeft.

Ik dacht wel dat je zóó komen zou, een mooi, jong man met bloemen en een licht pak. Nu zal het alles uit zijn. Nu is 't alles eindelijk gedaan.⁵ Zij is morfiniste en lijdt verschrikkelijk. Dikwijls heeft ze aan zelfmoord ge- gedacht, maar ze durft niet. En juist de laatste weken heeft ze gedacht dat ze het heerlijk zou vinden om gedood te worden. En ze vraagt Johannes of hij dat wil doen, ze zal zich daaraan geheel overgeven. Even betrapt hij zich op geilheid en is hij in de verleiding in te gaan op haar verzoek, maar dan vermant hij zich.

Paris 23 décembre 85

Cher monsieur

Simplement sans je ne puis 23 francs
De sans qu'elles l'ont vu après que
j'ai mis une lettre à la poste
sans sans et Frédéric je ne
sais comment sans remède
je ne puis être plus de sans pour
sans aussi de l'argent et en l'absence
la fin, de nos jours sans aide,
misé que de qu'elles chose pour
mais tant de l'argent ne pour
rien que d'un ange sur un
ou en l'air la fin et pour
comprendre la misère et malheur
la fatalité. Pendant une jeunesse
à la plus terrible existence existée
deux qu'on ne peut pas sans la
tête cette l'argent de naturel sans
un l'homme sans la tête ne pour
l'été sans sans aide de l'argent
sans pour tant en l'absence
sans la tête comme sans et la
l'été l'argent de l'argent et sans
sans sans l'argent la fin de

2

1. Fragment van de brief van Jeanne Fontaine, de morfiniste en prostituee uit Parijs, aan Frederik van Eeden d d. 23 december 1885.
2. Frederik van Eeden, schets van Jan Veth.

Ook in een volgend bezoek ziet zij nog steeds een heilige in hem en hij wil het ook voor haar zijn. Maar dan moet hij haar mededelen dat hij definitief weggaat uit de stad. Ze zegt hem dat zij voortaan in haar kamer zal blijven en daar zal sterven. Na haar dood zal zij voor hem verschijnen als licht. Dan zal hij weten dat hij niet meer aan haar hoeft te denken. Jeanne sterft ten slotte en haar lichaam wordt gebruikt voor medisch, anatomisch onderzoek.

Deze platonische love story van een burgerjongen met een hoertje is een melodrama van het zuiverste water. Maar dan wel een melodrama dat teruggaat op een eigen ervaring. De opofferende, Jezus-achtige rol van de hoofdfiguur, irritant pronkend met zijn zelfoverwinning, beschreven in een lyrisch proza dat soms aan Nietzsches *Also sprach Zarathustra* doet denken, steekt scherp af tegen het gedrag van zovele mannelijke hoofdpersonen in andere romans uit die tijd. In Johannes is niets te herkennen van de bête humaine van Zola's personages, van al die mannen, die zich geilend om een hoer als Nana verdringen, of van het berekende egoïsme van Jozef in *Een liefde* van Van Deyssel. Terwijl Jozef zich vlak voor zijn huwelijk afgeeft met een liefje uit vroegere jaren, vertoont Johannes onbaatzuchtigheid en liefde, zoals Jezus voor Maria Magdalena.

Dank zij de brieven van Jeanne Fontaine weten we dat de zelfoverwinning van Johannes ook die van Van Eeden is geweest. Het moet voor hem een groot genoegen geweest zijn dat zijn ridderlijkheid daar zwart op wit geregistreerd stond, zoals het voor hem een groot genoegen geweest moet zijn deze ridderlijke rol uitvoerig te etaleren in *Johannes Viator*, een roman geschreven in de tijd dat hij een heftige buitenechtelijke verhouding had met Betsy van Hoogstraten, zijn Ellen.

Hoe sterk autobiografisch *Johannes Viator* zelfs in details soms is, blijkt uit een passage uit Jeanne Fontaines eerste brief van 9 december 1885. Hierin brengt zij de blauwe viooltjes ter sprake, die Frederik voor haar bij een bezoek had meegenomen. Ze heeft de viooltjes, zo schrijft ze, in lila tule gedaan. Ze zal ze bij zich dragen zolang ze ziek is. Wanneer ze zal sterven zal ze die bloemen bij zich hebben. Het zullen de enige zijn die ze op haar treurige begrafenis zal hebben.

je n'ai pas d'autre ami que vous dans le malheur et je sait que je n'aurai pas d'autre fleurs sur moi.¹

Ze eindigt haar brief met de mededeling dat ze schriftelijk heeft vastgelegd hoe ze zijn viooltjes bij haar dood wilde meenemen.

Opvallend is dat de geexalteerde toon van het proza van *Johannes Viator* ook in de brieven van Jeanne is te bespeuren. Ook bij haar wordt de liefde in een hemels perspectief gezet. Ze schrijft bij voorbeeld over de tijd na de dood, wanneer zij ten slotte Frederik en zijn verloofde zal terugzien in het hiernamaals. Zoals de hoer in *Johannes Viator* Johannes een heilige en een engel vindt, zo meent ook Jeanne Fontaine dat Frederik en zijn verloofde Martha

van Vloten heilige personen zijn, die evenals Jezus en Maria gedurende een bepaalde periode op aarde zijn gekomen.

Met deze en andere woorden bedankt ze Frederik en Martha voor hun morele en vooral financiële hulp. Zo had Frederik haar in december 1885 vijftientig franc gestuurd. Ook zijn vriend Aletrino had hij ingelicht over Jeanne en deze stuurde op zijn beurt geld. Op 29 april 1886 vraagt Aletrino aan Van Eeden in een brief of die tijdens zijn huwelijksreis nog langs de rue Saint-Jacques is geweest. Aletrino had haar vijftig franc gestuurd met een briefkaart om te berichten of zij het geld ontvangen had. Maar hij had niets gehoord en hij vraagt zich af of ze verhuisd was.¹ Aletrino kreeg ook brieven van Jeanne, waarin zij hem over haar leven schrijft. Het laatste bericht dat hij van haar vernam was een brief waarin ze schreef dat ze een onderkomen had gevonden in een opvanghuis.²

Van Eedens betrokkenheid bij het lot van Jeanne werd dus gedeeld door Aletrino. De prostitutiekwestie had beider aandacht. Van Eeden had op 14 april 1885, een paar maanden voor zijn vertrek naar Parijs, zijn vriend horen spreken over prostitutie tijdens een bijeenkomst van het literaire genootschap Flanor. Hij had toen vernomen dat Aletrino vooral sociale factoren zag als oorzaak van prostitutie. Meisjes kwamen door een onzedelijke omgeving en door een slechte opvoeding aan lager wal. Om tot een verbetering te komen van de huidige toestand zouden de seksuele moraal en de omgang van jongens en meisjes met elkaar moeten veranderen. Van Eeden zal ingestemd hebben met de constatering van zijn vriend dat er een probleem school in het feit dat mannen soms zeer laat trouwden. In de vele jaren voor het huwelijk konden zij niet aan hun geslachtsdrift voldoen, waardoor zij aan allerlei verleidingen blootstonden.³

Niet alleen uit de theorie maar ook uit de praktijk kende Van Eeden de prostitutie. Als middelbare scholier kon hij de hoeren in de rosse buurt van Haarlem en vooral Amsterdam van nabij bekijken. Zo had hij als zeventienjarige, bij een bezoek aan Amsterdam en het zien van hoeren, moeten bekenen, dat het dierlijke in hem sterk ontwikkeld was.⁴ Als jong studentje had hij met zijn corpsvrienden gelegenheden in Amsterdam bezocht met wufte chanteuses en hij had beweerd ervan te walgen.⁵ Amsterdam met al de verleidingen maakte hem angstig. Hij was, zoals eerder vermeld, vast van plan de uitspraak van Thackeray te weerleggen: 'There are pure women, but there are no pure men.'⁶ Hoe onthutst was hij niet, toen zijn Duitse vriend Carl Matthaei, die hij al zovele jaren kende, bij een bezoek aan hem verteld had, dat hij er door geldgebrek jammer genoeg geen maitresse op na kon houden. Dat dat voor een man heel gewoon was had hij, zo vertelde Carl, van zijn vader geleerd. En ook Carls meisje had dat heel gewoon gevonden.⁷ Prostitutie was voor de jonge Van Eeden fascinerend en afschrikwekkend tegelijkertijd. Hoe had hij niet op die achttiende februari 1881, op de ver-

jaardag van zijn meisje Martha van Vloten, gekweld door Amsterdam gelopen met al zijn verleidingen, schrikkend van elke vrouw die hij tegenkwam.¹

Van Eeden had in die jaren de grootste moeite om in het reine te komen met zijn in vele opzichten tegenstrijdige beeld van de vrouw. Hoe ambivalent waren zijn gevoelens! Was zij de incarnatie van engelachtige puurheid, zoals hij gedacht had bij de meisjes Molony? Of was zij de raadselachtige sfinx, die Henriette Ortt bij nader inzien bleek te zijn? Of was de vrouw de verleiderster, zoals hij in de hoerenbuurt van Amsterdam of Parijs kon zien? Hoe graag had hij de vrouw willen zien als iemand zonder seksuele driften! Hoeren brachten hem in verwarring omdat ze van zijn idealiserende vrouwbeeld niets leken over te laten. Kort na zijn verblijf in Parijs noteert hij van zijn vriend Aletrino de volgende uitspraak in zijn dagboek:

Sneeuw is als een vrouw, teer en rein, maar als ze vuil wordt, – erg vuil.

(Sam)²

De grote winst van zijn ontmoeting met Jeanne Fontaine in Parijs zou kunnen zijn, dat een vrouw naar buiten toe misschien wel vuil leek, vuil als hoeren konden zijn, maar innerlijk haar oorspronkelijke reinheid had behouden. Hoe dit vrouwbeeld, dat ongetwijfeld een projectie is van zijn eigen ambivalentie ten opzichte van seks en liefde, hem obsedeerde, blijkt wel uit het feit dat zijn *Van de koele meren des doods*, jaren later geschreven, er nog geheel door beheerst wordt. De levensgeschiedenis van Hedwig Marga de Fontayne, de hoofdpersoon uit deze roman, moet bewijzen dat er ondanks alle vuiligheid in de mens er een blanke pit behouden blijft.

De belangrijke plaats van dit thema in het werk en leven van Van Eeden sloot aan bij twee stromingen in de laat-negentiende-eeuwse cultuur en literatuur: de idealisering van de prostituée en de imitatio Christi.

Die idealisering van de hoer, lorette, cocotte of hoe ze ook aangeduid werd treedt regelmatig in de negentiende-eeuwse Franse literatuur naar voren.³ Zo is er sympathie voor de frivole en levenslustige Marguerite Gautier in *La dame aux camélias* van Dumas, omdat ze veel heeft liefgehad. In ons land werd deze roman door Emants in *Inwyding* verwerkt en nagevolgd. De naturalistische schrijvers zijn om meer dan een reden in de hoer als personage geïnteresseerd. De beschrijving van het hoerenleven moest duidelijk maken wat een zwijnerij het leven is en hoe hypocriet de burger. Dat zien we bij *Martha* (1876) van Huysmans en bij *La fille Elza* (1877) van Edmond de Goncourt. Maar de hoer fascineert ook omdat zij een kleurrijke figuur is, die sympathie afdwingt. Het grote voorbeeld daarvan is *Nana* van Zola uit 1880, gretig door de naturalisten hier gelezen. In de negentiende-eeuwse Russische literatuur, die onder invloed van de studie van De Vogue, *Le roman russe* (1886), ook in Nederland bekend wordt, wordt de hoer soms op het sentimentele af idealiserend beschreven.⁴ De prostituée Sonja brengt in *Misdaad en straf* van Dosto-

jevski de behoefte van de mensheid aan een God tot uiting in wiens naam zonde vergeven kan worden.

Ook zijn er heel wat Engelse romans uit de negentiende eeuw te noemen, waarin een poging wordt gedaan tot eerherstel van de hoer. In 1853 heeft Elisabeth Gaskell in *Ruth* het geval beschreven van een gevallen vrouw, die ondanks alles haar onschuld bewaart. Martha Endell uit de door Van Eeden zo bewonderde roman *David Copperfield* van Dickens komt door haar goede inborst tot een beter leven.

De belangstelling en de sympathie voor de hoer in de literatuur lopen parallel met de bereidheid van de medici, onder wie Aletrino, om in de eerste plaats de maatschappij verantwoordelijk te stellen voor het prostitutieprobleem. Hier in Nederland en elders worden tehuizen en inrichtingen voor prostituées opgezet.

Opmerkelijk is Peter Gays vooronderstelling in zijn studie *The tender passion*, dat de onophoudelijke produktie van hoer-vriendelijke literatuur en de intense inspanningen van allerlei comités om de hoeren uit het rosse leven te halen, de aanwezigheid verraden van een irrationele, ten dele verdrongen dimensie in de negentiende-eeuwse behandeling van de prostitutie, namelijk die van de collectieve reddings- en herstelfantasiën.¹ Reddingsfantasiën bieden de mogelijkheid, aldus Gay, om de druk van seks en agressie het hoofd te bieden en de ondraaglijke schuldgevoelens, die ze kunnen verwekken, te verhinderen. Gay meent – en hij volgt hier het psychoanalytisch model – dat, als het object van de reddingsfantasie een gevallen vrouw is, deze fantasie bijzondere nadruk krijgt omdat ze cruciale ervaringen uit de kindertijd in de gezichtskring brengt. Als de kinderen seksuele voorlichting hebben gekregen, moeten ze de kennis verwerken dat ook hun ouders de seksuele daad verricht hebben en dat zij, de kinderen, hieruit voortgekomen zijn. Kinderen ervaren dat, aldus de analytici, als een teleurstelling en ze zullen daar zeer verschillend op reageren. Ze zullen de informatie verdringen, hevig ontkennen of speels uitwerken tot een grandioze fantasie van vernedering en bevrijding, met de ouders in de rol van schuldigen en met het kind in de rol van de toegewijde Sint-Joris. Psychoanalytici hebben ontdekt dat deze fantasie speciaal bij jongens voorkomt. In machteloze woede en teleurgesteld verlangen zal de jongen zijn moeder verlagen tot het slachtoffer, tot de beschikbare vrouw. Dit scenario maakt een tweede daad noodzakelijk: die waarin hij de moeder bevrijdt, in welke gedaante hij haar gelijkenis ook in latere jaren zal ontmoeten.

Als deze psychoanalytische duiding van de reddingsfantasie correct is, kan ze een mogelijke verklaring zijn voor de hardnekkigheid waarmee Van Eeden die fantasie probeert te realiseren en vorm geeft in de literatuur. In *Johannes Viator* is de redding van de hoer zeer merkwaardig, want deze redding verloopt niet alleen via morele ondersteuning en onbaatzuchtig gedrag van

Johannes. De vrouw vraagt hem ook haar te helpen bij haar dood. Dit verzoek wekt bij hem een zoet en tegelijk angstig gevoel op. Het is een oud gevoel, dat hem bekend voorkomt, de oudste herinnering uit zijn kindertijd.

Plotseling weer bij mij, weer terug, als ware sinds geen tijd verlopen, het oudste visioen uit de volstrekt eenzame in-zich-beslotenheid van het kind-zijn. Droom van eidelooze liefde – en als toppunt, als uiterste heil van vertrouwelijkheid, het mij vragen om doodmaken.¹

In deze herinnering worden liefde en doodmaken onmiddellijk met elkaar verbonden. Het feit dat deze herinnering uit de kindertijd in een direct verband staat met het verzoek van een hoer om doorgemaakt te worden en haar op die manier te redden is opmerkelijk. Zou het mogelijk zijn dat een reddingsfantasie in psychoanalytische zin hier een rol speelt?

Heel wat duidelijker is de redding van deze gevallen vrouw in werkelijkheid en fictie te interpreteren als een vorm van imitatio Christi. Die imitatio Christi is een belangrijk thema in de literatuur van vele Tachtigers en Negentigers. Kloos, Verwey, Swarth, Leopold en Van Eeden, zij allen hebben zich het symbool van Christus in hun poëzie toegeëigend en onteigend aan het evangelie.²

Van Eeden had, zoals eerder door mij vermeld is, *De kleine Johannes* tegen de zin van enige *Nieuwe Gids*-vrienden laten eindigen met een passage waarin een Jezus-achtige figuur optreedt, die Johannes naar het oosten verwijst, 'waar de mensheid is en haar weedom'.³ Het was een passage die teruggaat op de ervaring die hij op 6 augustus 1885 in zijn dagboek noteerde: de ontmoeting met een soort dubbelganger.

Deze merkwaardige ervaring laat hem ook na *De kleine Johannes* niet los. Ongeveer acht maanden na zijn verblijf in Parijs begint hij op 20 juli 1886 aan een dramatisch gedicht *Winfried*, dat onvoltooid zou blijven.⁴ De inhoud is als volgt.

Winfried, alleen aan het strand, wil zelfmoord plegen; hij is moe van het leven en de mensen. Op dat moment komt Jezus uit de nevel opdoemen, die hem op andere gedachten brengt. Winfried wordt gewezen op andere mogelijkheden van leven; hij moet voortaan Jezus volgen. De tweede akte speelt zich af in een grote stad in de avonduren. Daar ontmoet Winfried een lichte vrouw. Hij denkt aanvankelijk dat het Maria Magdalena is maar ze blijkt Hedwig te heten; soms wordt ze ook Hetty genoemd. Winfried weigert om met haar mee te gaan, omdat hij dan zou zondigen. Hij wijst haar op de onschuld en goedheid die nog in haar zijn. Hedwig heeft allerlei ervaringen met mannen, maar niemand sprak zoals Winfried sprak. Er vindt in haar ten slotte een ommekeer plaats door zijn woorden. Zij raakt overtuigd en besluit hem te volgen.

Dit dramatische gedicht werd geschreven in een tijd van zijn leven dat zijn schrijverschap een belangrijke ontwikkeling doormaakte in ethische richting,

zoals uit de identificatie met de Jezus-figuur blijkt. Een basis van die identificatie moet in november 1885 gelegd zijn, toen hij in Parijs niet bezweek voor de verleidingen van het morfine-hoertje Jeanne Fontaine. Hij maakte toen geen misbruik van haar situatie, maar hielp haar. Zij op haar beurt prees hem de hemel in, hem als een Jezus vererend. De brieven van Jeanne onderstreep-ten zijn reinheid. De Jezus-rol, hem door Jeanne toebedeeld, bouwde hij verder literair uit, eerst in *Winfried*, vervolgens in *Johannes Viator*.

De ontmoeting met Jeanne had hem veel geleerd: een mogelijkheid tot navolging van Christus, een mogelijkheid om zijn hartstochten ondergeschikt te maken aan zijn wil en ten slotte de overtuiging dat hoe slecht de mens, de vrouw niet uitgezonderd, ook kan zijn, er toch een residu van heiligheid behouden blijft.

Deze aspecten keren terug in *Van de koele meren des doods*, het derde werk waarin zijn relatie met Jeanne in literaire vorm terugkeert. Het is de geschiedenis van een vrouw die slachtoffer werd van het leven en de maatschappij, in erbarmelijke omstandigheden verviel en ten slotte, vooral door eigen wilskracht en geloof, daaruit verlost wordt. Al in de naamgeving van de vrouw, Hedwig Marga de Fontayne, wordt duidelijk hoe Van Eeden voortbouwt op zijn Parijse ervaringen met Jeanne Fontaine en zijn gedicht *Winfried* met Hedwig als lichte vrouw. Hoezeer de Parijse Jeanne model stond, blijkt verder uit dagboek aantekeningen van Van Eeden en uit talloze details in de roman.¹ Hedwig verandert, als ze in psychotische toestand in Parijs is aangekomen, haar naam in Jeanne Fontayne om niet bekend te worden. Ook zij raakt aan de morfine, ook zij prostitueert zich en ook zij komt in een kamertje in de rue Saint-Jacques te wonen. Ook zij ontmoet iemand, namelijk zuster Paula, die haar bewust maakt van de ongerepte kern in haar innerlijk. Maar terwijl Hedwig-Jeanne uit de roman haar laatste levensjaren rustig op het platteland in Nederland bij boeren slijt, sterft haar model, Parijse Jeanne, als we Aletrino mogen geloven, in een Parijs opvanghuis. Een reddingsfantasie blijkt gemakkelijker in de literatuur dan in het gewone leven te realiseren.

Huwelijk en carrière 1886-1893

HOOFDSTUK 10

Getrouwd en depressief

‘De denkbeelden “getrouwd”, “praktijk”, “raadsman”, “huisvriend” stapelen zich op tot een berg van ouwelykheid die mij in al myn bewegingen hindert.’

LITERATUUR EN WETENSCHAP

De Nieuwe Gids was precies wat de ondertitel aangaf: een tijdschrift voor Letteren, Kunst, Politiek en Wetenschap. Het bijzondere van Van Eedens medewerking aan het tijdschrift is dat hij op al deze terreinen actief is geweest. Dank zij zijn kritische intelligentie en zijn zeer brede belangstelling was hij in staat over sociologische, psychologische en artistieke onderwerpen te schrijven in vaak goed leesbare essays.

Zijn aandeel in de poetische vernieuwing van Tachtig is echter, zoals gezegd, gering geweest. Weliswaar had hij zich, zoals Garrit Stuijveling aangeeft, op verstandelijk niveau de nieuwe poëzie-opvattingen eigen gemaakt en kon hij daar in essays over schrijven, maar in zijn diepste binnenste bleef hij een conventioneel dichter met een zekere voorkeur voor de oudere Duitse romantiek.¹ Daarom zijn zijn essays over literatuur moderner dan zijn gedichten.

Voor de redacteuren van *De Nieuwe Gids* was het zaak zich duidelijk als jongere, vernieuwende generatie te profileren en zich af te zetten tegen de oudere. Een der middelen daartoe was de parodie. In de tijd van het verschijnen van de eerste aflevering werden twee mystificaties gepubliceerd waaraan Van Eeden had meegewerkt. De eerste was *Julia, een verhaal uit Sicilië* van Guido, in elkaar geflanst door Kloos en Verwey en verschenen vlak voor sinterklaas in december 1885. Het lange drakerige gedicht was een parodie op de sierpoëzie uit die tijd, met name op *Een liefde in het Zuiden*, waarmee Fiora della Neve, pseudoniem van M. G. L. van Lochem, bij de kritiek zo'n succes had gehad. Door Kloos en Verwey werden nog anderen bij het project betrokken en Van Eeden had hoofdstuk xxiii geschreven, getiteld 'De nacht'. De reacties van de critici waren voor Kloos en Verwey aanleiding de brochure *De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek* te maken, die op 7 mei 1886 verscheen.

De tweede mystificatie, de bekende *Grassprietjes*, eveneens eind 1885 bij Versluys, de uitgever van *De Nieuwe Gids*, verschenen, was bijna geheel het werk van Van Eeden. De volledige titel luidt: *Grassprietjes of liederen op het gebied van Deugd, Godsvrucht en Vaderland, in vier afdeelingen, zijnde: i Een tuitje poëzie voor het huisgezin. ii Versche Lauwerblaadjes om de hoofden van Neêrlandsch dichterhelden. iii Predikanten-lied. (Hulde aan onzen geestlijken stand.) iv Mengel-poëzie.* Door Cornelis Paradijs, Oud-Makelaar in Granen. Met een open brief aan den schrijver door P.A.Saaije Azn. en een voorrede van Sebastiaan Slaap.¹

De naam Paradijs was een bekend pseudoniem in de familie Van Eeden. Zijn vader en grootvader werden in het genootschap Democriet nog wel eens met die naam toegesproken. En Frederik zelf had in zijn studententijd een nimmer gepubliceerde komedie geschreven, *Het verkochte huis of de vreeselijke gevolgen der overijling*, waarvan de drie hoofdpersonen de heer en mevrouw Paradijs waren met hun zoon Cornelis.² Achter de pseudoniemen P. A. Saaije en Sebastiaan Slaap gingen respectievelijk Aletrino en Kloos schuil.

Op 27 oktober 1885 had Van Eeden de *Grassprietjes* met veel succes in Flanor voorgelezen in aanwezigheid van onder anderen Erens, Verwey, Van Deventer en Kloos en er was volgens de notulen luid applaus op gevolgd. Niet minder succesvol was anderhalve maand later Willem Paap op Flanor geweest, toen hij op de bijeenkomst van 15 december het 'Lofdicht op ds. J. J. L. ten Kate' voorzong. Paap herhaalde zijn voordracht en de gehele vergadering wist spoedig het refrein mee te zingen.

Grassprietjes was een dodelijke satire op de gedichten van de geestelijke stand en haar poëzie en op de 'huiselijke' poëzie, al moet hieraan onmiddellijk worden toegevoegd dat de roem van Ten Kate, Beets en anderen al behoorlijk was getaand. Een bewijs daarvoor was dat het voor Van Eeden vaak voldoende was de letterlijke tekst van een van hen te citeren om een parodistisch effect te krijgen. Gevoelens van nationale zelfverheffing, vurige geloofsiijver en saamhorigheid waren echter nog niet geheel verdwenen; dat had de viering van Beets' zeventigste verjaardag in september 1884 wel bewezen.

Directe aanleiding voor de parodie moet, aldus Luger in zijn nawoord bij de herdruk van *Grassprietjes*, de bundel *Wilde halmen* zijn geweest, waarmee de rechtenstudent Herman Cosman, ook lid van Flanor en ooit door Van Eeden ontgroend, debuteerde.

Om meer dan een reden moet het maken van de mystificatie Van Eeden technisch gemakkelijk zijn afgegaan. Met het genre van het gelegenheidsge-dicht was hij immers vertrouwd. Had hij zich niet als kind en jongeman bij verjaardagen en feestdagen in navolging van vader en grootvader een meester getoond in het maken van dat soort gedichten? Hij had met zijn vader gewedijverd in het maken van verjaardags- en bruiloftsverzen.³ Als jongen reciteerde hij Tollens. En toen men een versje van hem in de studentenalma-

nak met de poezie van De Genestet had vergeleken, was hij zeer geveleid geweest. Het schrijven van de *Grassprietjes* was dan ook niet alleen een poging tot afrekening met een belangrijke, maar tanende stroming in de Nederlandse literatuur maar ook een afrekenen met zijn eigen literaire en gelovige verleden. Het belachelijk maken van de dominees en hun poezie moet hem niet veel moeite gekost hebben, omdat de domineehaat, waaraan hij leed sinds het verbreken van de relatie met Henriette Ortt, nog steeds niet over was. Had hij niet de dominees die Henriette in hun macht hadden een voor een kunnen doodtrappen en had hij niet in hoofdstuk negen van *De kleine Johannes* zijn afschuw van het christelijke milieu weergegeven? In dat hoofdstuk had Johannes tot grote verontwaardiging van de benepen christenen gezegd dat hij voor God geen eerbied had en dat hij Hem een grote petroleumlamp vond, waardoor duizenden verdwalen en verongelukken.

De reacties van de critici op de *Grassprietjes* waren niet opzienbarend. Mocht Van Eeden een grote rel verwacht hebben, dan kwam hij bedrogen uit. Men doorzag het direct als een parodie die van *De Nieuwe Gids* afkomstig was.

Een schrijver van parodieën is in de eerste plaats uit op komische effecten, maar dat wil niet altijd zeggen dat hij het mikpunt van zijn parodie belachelijk wil maken. Er kan wel degelijk sprake zijn van ambivalentie ten opzichte van de geparodieerde literatuur.¹ En van ambivalentie kan bij Van Eeden, de eeuwige twijfelaar, heel goed sprake zijn geweest. In ieder geval zal hij zichzelf in 1919 bij de herdenking van de honderdste geboortedag van J.J. L. ten Kate als schrijver van de *Grassprietjes* met een kwajongen vergelijken, die met zijn katapult steentjes schiet naar een ruiter. Hij voelde toentertijd schaamte als hij Ten Kate ontmoette of zijn huis voorbijging en had hem ten slotte excuus willen vragen. Wie Ten Kates verzen nog eens ter hand nam, aldus de met spijt en schaamte terugblikkende oude Van Eeden, zou zien dat ze meer waren dan vlotte rijmelarij.²

Maar dat was allemaal later.

In de laatste maanden van 1885 en de eerste van 1886 kon Van Eeden zich maar incidenteel aan *De Nieuwe Gids* wijden, omdat hij druk aan zijn dissertatie werkte. Wel maakte hij zich kwaad toen het *Nieuws van den Dag* negatief op de eerste aflevering had gereageerd, en schreef vervolgens een satirisch gedicht op die krant.³ Bovendien mengde hij zich in de affaire rond de Dantevertaling van Bohl, die door Kloos in het februari-nummer vernietigend op de korrel was genomen.⁴

Het moet hem in begin 1886 een genoegen gedaan hebben dat er nogal wat enthousiaste reacties van vrouwelijke auteurs waren op *De kleine Johannes*. Aan de talentvolle, sociaal bewogen feministe Hélène Mercier laat hij weten dat haar lieve brief veel verzacht van de pijn die het hem kostte het boek

publiek te maken.¹ Hélène Mercier was sinds 1870 bevriend met Willem Doorenbos, de Amsterdamse hbs-leraar die enkele Tachtigers als leerling had gehad en die verder positief stond ten opzichte van de feministische beweging.² Uit waardering voor Doorenbos hadden Frank van der Goes en Hélène hem uitgenodigd om in het American Hotel enige lezingen te houden. Van Eeden had al die aandacht voor Doorenbos wat overdreven gevonden. Doorenbos begon, zo schreef Van Eeden haar, onrustbarend veel op een 'damesidool' te lijken.

Gij zult wel weten welk een bedenkelijke waarde zulk een heiligenkrans voor andere mannen heeft.³

Gonne van Uildriks, een lerares uit Groningen, over wie hij door Geertruida Kapteyn-Muysken, de vriendin van Martha van Vloten in Londen, was geïnformeerd, schreef hij dat het hem een genoegen deed dat zij *De kleine Johannes* zo goed vond. Toen hij aan het sprookje begon, zo verzekerde hij, had hij nog weinig idee van goed proza en hij vond het laatste deel dan ook het beste. Met die bekentenis probeerde hij haar erover te troosten dat hij haar inzending wat stijl betreft niet goed vond en raadde haar aan Multatuli te lezen, al vond hij dat wel gevaarlijk.⁴ Kon Van Uildriks' werk hem niet bekoren, enthousiast was hij over het 'wonderkind' Adèle Opzoomer, de fragiele dochter van de Utrechtse hoogleraar Cornelis Opzoomer, voorvechter van het positivisme in Nederland. Adèle, wier stemmetje volgens Van Eeden zo teer klonk alsof zij dat van een fec had geleend, en wier handen zo klein en blank waren als hij ze nooit bij een andere vrouw had gezien, had de literaire en historische wereld in Nederland versted doen staan van haar talent en eruditie.⁵ Vanaf achttienjarige leeftijd schreef ze een Duits treurspel, een historisch drama over Johan de Witt en verder geschiedkundige en literair-historische werken, waaronder een verhandeling over Zweedse poëzie. Die voorkeur voor Zweden, die zij met Martha van Vloten deelde, keerde terug in verschillende van haar werken, met name in haar beroemde historische roman *Vorstengunst*, gepubliceerd onder het pseudoniem Wallis in 1883. Over die roman had Van Deyssel geschreven dat hij zich bij het lezen daarvan benauwd voelde alsof hij 'een steen had ingeslikt', maar Kloos had de roman een belangrijke verschijning genoemd. Van Eeden en Martha van Vloten hadden al sinds 1884 contact met haar. Frederik had haar zijn werk gestuurd en haar begin 1885 gevraagd werk op te sturen voor het tijdschrift dat opgericht zou worden.⁶ Een jaar later meende Van Eeden dat haar schrijverschap nog niet geheel aan bod gekomen was. Adèle vond dat een weinig zeggende opmerking, omdat in elk mens een kleine Johannes zit, die zoekende rondzwerft en 'in zijn "Ahnungen" reeds voorziet, wat hem zijn weten nog niet leerde'.⁷ Van haar medewerking aan *De Nieuwe Gids* is niets gekomen. Hélène Swarth en later Henriette Roland Holst zouden de enige vrouwen zijn die in de eerste jaargangen van het tijdschrift publiceerden.

Hoofdzak in begin 1886 is zijn dissertatie over de kunstmatige voeding bij tuberculose, waarvoor hij in november in Parijs gegevens had verzameld.¹ Een zekere betrokkenheid bij zijn onderwerp zal Van Eeden zeker hebben gehad. Was hij niet tien jaar daarvoor getuige geweest van het langzame sterven van zijn vriend Andries Beuninck? Maar de psychiatrie trok hem, vooral na zijn verblijf in Parijs, veel meer. Zijn Amsterdamse hoogleraar, de internist J. K. Pel, had hem een psychiatrisch onderwerp afgeraden en hem geadviseerd een meer concreet onderwerp te nemen. En zo was Van Eeden begin 1886 druk bezig om aan de hand van gegevens afkomstig van patienten uit de interne kliniek van Pel in Amsterdam, de therapeutische waarde van kunstmatige overvoeding volgens de methode van de Parijse arts Debove te onderzoeken.

Debove had sinds 1881 met succes tbc-patiënten behandeld door overvoeding met eieren, rauw gehakt vlees en melk. Men was er in de medische wereld van doordrongen dat er nieuwe therapieën moesten komen, daar de kuren in hooggelegen sanatoria voor velen te kostbaar waren. Van Eeden had in Parijs met eigen ogen kunnen zien welke resultaten Debove in Parijs boekte; diens voedingsmethode werd daar in Saint-André, in Cochin, in de Salpêtrière en in Le Bicêtre toegepast. Vanaf oktober 1885 tot half mei 1886 heeft Van Eeden in de interne kliniek in Amsterdam aan tuberculose-patiënten overvoeding gegeven, waarbij de uitwerking van vele variaties van voeding in alle stadia van de ziekte werd geobserveerd. In totaal heeft hij zeventien gevallen kunnen observeren, waarbij hij zijn aandacht vooral op de overvoeding met vleespoeder richtte. Tijdens zijn onderzoek stierven er enkelen van zijn patienten. Een van hen was Jan Schokking, een wiskundestudent, die evenals Frederik van Eeden lid was van het dispuut Baco. Hij is vermoedelijk het geval IV, dat Van Eeden om 'persoonlijke redenen' vanaf eind november in behandeling nam, ofschoon hij vermoedde dat zijn toestand hopeloos was.² Patiënt IV had soms grote moeite met het dieet van vleespoeder, maar Van Eeden zette door. Op 16 januari stierf hij.³

HUWELIJK

Op 11 maart 1886 berichtte hij aan Van Looy, die ziek in Genua lag, dat hij dag en nacht aan zijn dissertatie werkte. Die tijd zou er meer dan eens een beroep op zijn concentratievermogen worden gedaan: zijn trouwdag, vastgesteld op half april, kwam steeds dichterbij. De verloofden hadden een huis met een tuin in Bussum gehuurd, villa 'Beukenoord', op de hoek van de Nieuwe 's-Gravelandseweg en de Graaf Wichmanlaan en waren druk bezig meubels te kopen.

Dat Frederik Bussum had gekozen om zich als arts te vestigen, had behalve

met de hei ongetwijfeld ook te maken met het feit dat zich daar in korte tijd heel wat rijke Amsterdammers hadden genesteld. Bussum was sinds de aanleg van de Hollandsche IJzeren Spoorweg in 1874 een forensendorp geworden. In tien jaar, van 1877 tot 1887, verdubbelde het aantal inwoners; in 1890 telde Bussum er 3395.¹

Martha van Vloten, die zich, zoals zij aan Van Looy in een prachtige brief schreef, 'extra ordinair buitengewoon gelukkig' voelde, had al een huwelijkscadeau voor Frederik: haar portret, geschilderd door Jan Veth. Ze had daartoe al in oktober 1885 het initiatief genomen en Jan Veth had niet kunnen weigeren.² Lang voor het huwelijk had Frederik het al gezien. Hij was er enthousiast over geweest en had Jan Veth 'een lieve jongen en een groot schilder' genoemd.³ Jan Veth op zijn beurt had in die tijd bewondering voor Van Eeden. Zo verdedigde hij tegenover de schilderes Etha Fles, dochter van de bekende Utrechtse oogarts en kunstminnaar J. A. Fles, de *Grassprietjes* en vergeleek Van Eeden daarbij met Heine.

Als Heine in Nederland geleefd had, had hij in heilige verontwaardiging... de grassprietjes kunnen schrijven.⁴

Het deed Frederik wel pijn dat hij weldra van zijn kamer aan de Amstel afscheid moest nemen, waar hij aan zijn proefschrift schreef en waar Albert Verwey iedere dag bij hem zat te werken aan een tafeltje in de zon. Iets van de atmosfeer van de kamer en van de omgang van de *Nieuwe Gids*-redacteurs met elkaar in die tijd kunnen we nog proeven uit een nimmer gepubliceerd minitoneelstukje *De koffie-fuif* geschreven door Van Eedens literaire vrienden ter gelegenheid van zijn huwelijk.⁵ Plaats van handeling is Frederik van Eedens kamer, waar een aantal personen bij elkaar is, te weten Van der Goes, Aletrino, Van Deventer, Verwey, Veth, Erens en Martha van Vloten. Frederik zelf is afwezig. Ieder van de personen wordt in zijn eigenaardigheden getypeerd. Van de afwezige Frederik wordt verteld dat hij het zo druk heeft dat hij vergeten was een slons weg te halen bij een teringlijder en dat zijn promotor de inleiding van zijn dissertatie te los van toon vond, goed voor een artikel in *De Nieuwe Gids*. Van Martha komt men te weten dat ze Frederiks artsenspraktijk liever in Bloemendaal had gehad, omdat daar de natuur zo mooi is. Als op een gegeven moment Martha vertrekt en daarmee het beschavende, vrouwelijke element in het gezelschap, dan zet men het op een drinken. Sam Aletrino houdt een speech over de veredeling van vrouwen en de mogelijkheid om die veredeling via het huwelijk tot stand te brengen. Ieder van de vrienden geeft vervolgens zijn visie op het huwelijk. De fuif ontaardt ten slotte in een bacchanaal, waar alleen nog nonsens wordt gesproken. Op dat moment komen Frederik en Martha als toekomstige bruidsgom en bruid binnen.

Het toneelstukje is een niemendalletje, maar geeft impliciet toch aan dat er contrasten zijn tussen de vrijgevochten vrienden en het 'fatsoenlijke' bruidspaar.

Op donderdag 15 april 1886 trouwden Frederik en Martha. De dag daarvoor had in de Amsterdamse Stadsschouwburg de première plaatsgevonden van *De student thuis*. Op dezelfde dag had de huwelijksreceptie plaatsgevonden en de bruiloftsgasten waren in de avond met zijn allen naar de schouwburg getogen.

Bij de bruiloft is een krantje ter gelegenheid van het huwelijk uitgegeven, 'De Ghulden Winckel' geheten, de naam die aanvankelijk aan *De Nieuwe Gids* was toebedacht. In een 'feuilleton' wordt beschreven hoe Frederik en Martha door een van haar zusjes in de duinen worden betrappt bij hun eerste vrijerijen. Er staan nogal flauwe advertenties in met dubbelzinnigheden op het liefdespaar en de literatuur van *De Nieuwe Gids*, zoals 'Vorm en inhoud zijn één evenals man en vrouw één zijn'.

De jonggehuwden trekken op hun huwelijksreis eerst naar de Riviera. Hoe zou het Van Eeden, wiens verlangen naar heiligheid onverenigbaar was met zijn zinnelijkheid en die een vrouw in de eerste plaats wilde vereren, op die reis vergaan? Was ook bij hen in die eerste dagen van de huwelijksreis de teleurstelling, zoals bij Hedwig en Gerard in *Van de koele meren des doods*, toen er van het 'mysterie' van de huwelijksnacht niets terechtgekomen was? Is het waar wat Van Tricht beweerd heeft, dat Martha van Vloten 'geen erotisch mens' was, dat zij met andere woorden frigide was?¹ Of was het misschien juist andersom, zoals Mca Nijland-Verwey suggereert, en lagen de problemen meer bij Van Eeden?² Twee jaar later zou hij, terugblikkend op zijn trouwdag, in een gedicht 'Voor de liefste' over Martha schrijven:

Schoon blinkt nog wat voor jaren was,
toen in uw donkre haren was
't wit, dat de bruiden dragen.
In mij blijft na dien staatsie-schijn
gelijke veneratie zijn
tot 't einde mijner dagen.³

'Veneratie' wil hij blijven behouden, zoals hij die had voor de maagdelijke Martha als bruid. Maar welke plaats kreeg de seksualiteit, de 'huwelijks plicht' van het kinderen verwekken daarbij? Hoe ambivalent hij over de seksualiteit in de eerste jaren van zijn huwelijk dacht, blijkt uit een niet verzonden brief aan Van Deyssel. Daarin noemde hij het schaamtegevoel iets van alle tijden en schreef hij:

Het geslachtsleven als een groot en zuiver geluk openlijk te vereeren vind ik mooi en uitstekend, maar er zijn details in het geslachtsleven, die vies, onsmakelijk, ontoonbaar zijn en die zonder eenige schade ongezien en ongenoemd kunnen blijven. [...]

Ik kan niet helpen dat wij geen bloemen zijn en dat onze geslachts-

organen niet mooi en rein zijn, dat zij zelfs door een wonderlijke economie van onze lichaamsinrichting tweerlei diensten moeten doen. Maar ik blijf ze daarom tot de vieze en onooglijke organen rekenen al staan ze met onze heerlijkste psychische sensaties in verband – en ik vind het bepaald onnatuurlijk, *pervers*, hun viesheid niet te zien – zooals ik het pervers vind van den medicus een fluim niet vies te vinden waarin hij bacterien gaat zoeken.¹

En in dezelfde onverzonden brief schreef Van Eeden dat hij begrip kan hebben voor het voorschrift van de seksuoloog Mantegazza dat man en vrouw elkaar nooit naakt mochten zien.

Wie afgaat op de brieven van Frederik en Martha aan familie en vrienden, krijgt niettemin een opgewekte indruk van de huwelijksreis. Ze logeren in het Grand Hôtel in Menton en hebben een kamer met uitzicht op zee. Elke morgen maken ze lange wandelingen. Aan Jan Veth schrijft hij dat hij ondersteboven is van de kleuren en hij maakt er in de brief een schilderijtje van:

Er zijn roode daken die schreeuwen tegen de blauwe zee en vaalgroene olijfboschen die je duizelig maken. Het groote vlak van de zee is niet mooi – maar een klein stukje blauw, tusschen knoestige olijfstammen door donker groen afgesneden, dat is tooverachtig mooi.²

Ze plukken citroenen, hoewel dat verboden is, en Martha maakt er limonade van met het heldere water uit de bron en de gestolen suikerklontjes van het ontbijt.³ Martha vangt een vleermuisje dat achter een vlinder aanzit en verder hebben ze in een glas een kikkertje, dat ze Gijsje noemen.

Na Frankrijk bezoeken ze Italië, eerst Pisa en dan Rome. Uitvoerig schrijft hij aan Albert Verwey over de lange wandeling van Pisa naar de baai van La Spezia, waar de door Van Eeden bewonderde dichter Shelley verdronken was:

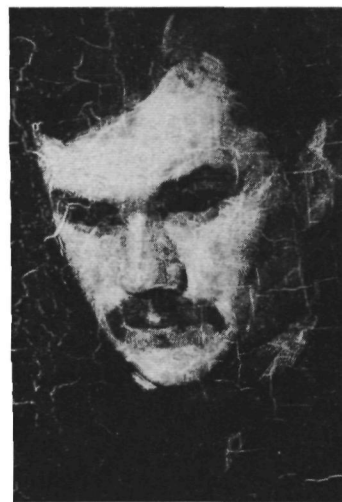
Ik zag in mijn gedachten het kleine blonde hoofd daar op het zand liggen, alleen met de golven en den wind. Ik vond maar één bloem in den omtrek, een fijn rood bloemetje. Het was mooi toen ik het vond, maar nu ziet het er treurig uit. Ik zal het toch maar voor je insluiten. Martha en ik liepen er gelijk op af.⁴

In Rome moet hij niets van het katholicisme hebben. In de Pieterskerk loopt hij te lachen. Zolang de christenen gemarteld werden, schrijft hij Verwey, hadden zij zijn sympathie, daarna niet meer.

Op de terugweg naar huis bezoeken ze Douwes Dekker in Nieder-Ingelheim en worden daar hartelijk ontvangen, al moet Van Eeden tijdens de gesprekken heel wat slikken. Het moet voor Douwes Dekker een bijzondere ervaring zijn geweest de dochter van zijn vijand Van Vloten te ontvangen. Met kinderlijke trots had Dekker aan Van Eeden verteld dat zijn huis op de plek stond waar Karel de Grote een kasteel had gehad. Ze spraken verder over Zola's *L'oeuvre*, dat juist verschenen was. Dekker had er grote bewonde-

I

2

3

1. Martha van Vloten, schilderij van Jan Veth in 1885.
2. Frederik van Eeden, schilderij van Jan Veth in 1885.
3. Frederik en Martha op huwelijksreis in 1886.

ring voor en noemde het 'un cri de martyr'. Frederik en Martha zijn maar een paar uur bij Dekker gebleven en hebben met weemoed afscheid van hem genomen in het eenzame huis op de heuveltop met de kronkelende Rijn beneden.¹

Na een huwelijksreis van ongeveer vier weken arriveerden Frederik en Martha half mei in villa 'Beukenoord' in Bussum. Vanaf het begin bekleemde het Van Eeden dat hij in tegenstelling tot Kloos, Verwey en Van Deyssel gesetteld was en dat hij een huis, een vrouw en een vast beroep had. Zij hadden alleen hun kunstenaarschap, terwijl hij, zoals bij de oudere generatie in de literatuur gebruikelijk was, beroep en schrijven moest combineren. Ruim twee maanden na zijn trouwdag schreef hij aan Multatuli:

De denkbeelden 'getrouwd', 'praktijk', 'raadsman', 'huisvriend' stapelen zich op tot een berg van ouwelijkheid die mij in al mijn bewegingen hindert. Ik was altijd gewoon als ik buiten was in een flanellen hemd te lopen, in 't gras te liggen en te doen als een jongen.

Ach! – daar begint het al en het eindigt met valsche tanden en reumatiek.²

Kloos had direct na de huwelijksreis al aan Martha geschreven dat zij haar man niet tot een fatsoenlijk mens moest maken, omdat hij, Kloos, anders een echtscheiding zou bewerkstelligen.³

Nieuwe Gids-zaken en zijn dissertatie, die bij de *Nieuwe Gids*-uitgever Versluys zou verschijnen, hielden hem in die eerste weken na zijn terugkomst bezig. Voor het drukken van zijn proefschrift moest hij geld lenen bij zijn ouders. Begin juni kon hij Kloos berichten dat hij bij zijn eerste patiënt geroepen was, die jammer genoeg al snel beter was. Het schrijven lukte hem niet en hij had de neiging, zo bericht hij Kloos, om in kussens te bijten en alles stuk te slaan.⁴

Misschien niet toevallig verscheen ongeveer in dezelfde tijd Van Eedens gedicht 'Booze droom', waarin de ik-figuur de hele nacht geschreeuwd heeft in zijn droom, omdat de toekomst zo somber was.⁵ Financieel ging het niet best de eerste tijd; hij had met acht gulden en nog wat inkomsten van zijn schrijven het loon van een arbeider, schreef hij zijn moeder.⁶

Op donderdag 8 juli 1886 om drie uur promoveerde hij in de aula van de Amsterdamse universiteit. Of de promotie hem veel genoegen verschaft is de vraag. In zijn dagboek vermeldt hij de plechtigheid zeer terloops. Toch is hij trots genoeg om Douwes Dekker, die hem had aangeraden arts te worden in plaats van literator, een exemplaar van zijn dissertatie te sturen.

Van Eeden kon zijn kennis van de tuberculose in praktijk brengen toen Verwey hem raad vroeg over zijn broer, die aan bloedspuwingen leed.⁷ Het zou niet de laatste keer zijn dat Van Eeden medisch advies aan zijn literaire vrienden verschaft; Kloos en Van Deyssel vooral zouden talloze malen een beroep op hem doen. Dat heeft ongetwijfeld Van Eedens positie ten opzichte

van zijn literaire vrienden tot een bijzondere gemaakt. Hij kreeg door zijn medische en psychiatrische consulten een zeker overwicht. Het zal hem moeilijk zijn gevallen om niet in het minzame, neerbuigende toontje te vervallen, dat hij bij voorbeeld had als hij moest bemiddelen bij een ruzie tussen zijn ouders. Er werd dan ook door de literaire vrienden geklaagd over zijn houding. Van Deyssel irriteert het – en hij komt er in een brief aan Van Eeden rond voor uit – dat die op een enigszins dominerende manier zijn inzichten komt mededelen of raad komt geven, als daar niet om gevraagd is.¹ En ook Verwey heeft het gevoel dat Van Eeden soms tegen hem praatte als ‘tegen een kleiner mannetje, waar hij best bij kon’.²

Die neerbuigende houding van Van Eeden kwam mede voort uit het besef of althans de wil moreel superieur te zijn. De ervaringen met Jeanne Fontaine in Parijs hadden hem gesterkt in dat besef en hadden zelfs een soort Jezus-identificatie tot gevolg gehad. Aan het drama over Winfried, de volgeling van Jezus, bleef hij na 1885 werken.

Het ingewikkelde nu bij Van Eeden was dat hij tegelijkertijd ook afstand nam van zijn mensenliefde en een amorele superioriteit ambieerde. Aan Van Deyssel zou hij op 8 november 1887 uitleggen dat een bewust gevoel van algemene mensenliefde hem vreemd was maar dat hij er door redenering achter was gekomen dat zo’n sentiment er onbewust moest zijn. Maar het contrasterende gevoel, dat los willen zijn van alle mensen, zoals Van Deyssel dat kende, was hem niet vreemd.

Zo kon het gebeuren dat hij in dezelfde tijd dat hij aan *Winfried* werkte ook een gedicht ‘De Noordewind’ kon publiceren, waarvan een strofe luidt:

Ik wil ééns vrij zijn, ééns oneindig vrij,
dat er geen liefde en lachen om mij is,
geen zoete stem, geen blik van vrienden-oogen
geen weekheid en geen weemoed en geen lust.³

De dichter wil stijgen in de noordenwind en dan ‘neerzien met kouden blik en onbewogen mond’ op wat voor eeuwig neerzinkt onder hem. Dat ‘nordische’ verlangen is heel wat anders dan het verlangen aan het einde van *De kleine Johannes* naar de mensheid en haar weedom! In ‘De Noordewind’ formuleert hij een Nietzscheaanse hardheid van leven en een verlangen naar heroïsche eenzaamheid. In de zomer van 1885 had hij met instemming Nietzsches *Morgenrothe* gelezen en toen voor zichzelf vastgesteld dat hij te veel aan de zelfverloochening van de christelijke leer had vastgehouden; hij zou ‘dat geerfde kleed’ van zich afwerpen.⁴

Die fascinatie voor Nietzsche deelde Frederik met zijn vader. Juist in 1885 had de vader fanbrieven naar Nietzsche gestuurd, zoals hij eerder aan Schopenhauer gedaan had. Hij had Nietzsche geschreven dat de mensheid aan de

vooravond stond van een grote revolutie en dat de hoogste moraal ten slotte het opgeven van onze eigen persoonlijkheid zou zijn, een opgaan in het geheel, waarbij de Franse mystica Madame Guyon en Spinoza moeder en vader zouden zijn van die nieuwe gedachtenwereld.¹

Vader en zoon hadden, zoals uit de brieven aan Nietzsche is op te maken, in dezelfde tijd parallelle ideeën. In de zoon streden twee figuren met elkaar als twee vormen van zijn ideaal-ik: de Jezus-achtige figuur met zelfverloocherende mensenliefde en de grote Eenzame, onbegrepen door de mensen. Jaren later zou die 'hoogmoed' een belangrijk motief worden in zijn oeuvre. In drama's als *Minnestral*, *Ijsbrand* en *De Heks van Haarlem* zal hij het faustische heldentype scheppen.² Een Nietzscheaanse figuur als Ijsbrand, gekleed in lang gewaad, op de rand van de waanzin, slechts begrepen door een klein meisje maar verder verguisd door zijn burgerlijke omgeving, belijdt keer op keer zijn haat jegens de mensen. Hoewel het thema van de 'trots' en de 'trots verbrijzeld' pas in latere jaren een uitgesproken rol gaat spelen in Van Eedens werk en leven, is er omstreeks 1885 de eerste aanzet. Zijn gedrag vanaf die tijd wordt wat minder raadselachtig als we attent blijven op deze tegenstrijdige tendenties in hem.

In de zomer van 1886 viel Van Eeden ten prooi aan een depressie, die met onderbrekingen ongeveer twee jaar zou duren. In brieven en dagboek duiken keer op keer klachten op over lusteloosheid en neerslachtigheid. Thuis in Bussum leek alles zo bevredigend. Overheersend, zo schreef hij aan Verwey, was het gevoel van in een stille huiskamer te zijn tegen schemering met bruine bladeren en een koperkleurig avondlicht buiten en binnen een klein turfvuurtje dat zo stilletjes met zijn eigen vlammetjes speelde en een klok die zacht in zichzelf tikte.³ Maar toch ontbrak er iets. Aan Jacobus van Looy schreef hij:

Je moet niet denken beste jongen dat het mij zoo zonnig was, als het kan zijn door de idylle waarin ik leef. Het was een idylle, mijn huis, mijn vrouw, mijn poes en mijn hondje – Maar ikzelf ben sinds langen tijd niet gelukkig – zoek er geen reden voor want die vind ik zelf niet.⁴

Het was niet dat hij zich over zijn huisartsenpraktijk zorgen maakte. In september begon die te lopen. Hij had een apotheek bij zijn praktijk, waarin hij met financiële hulp van thuis tweehonderd gulden had geïnvesteerd.

Wat hem wel behoorlijk dwars zat was de creatieve impasse waarin hij zich bevond. Teleurstellend was dat Kloos niets in de publikatie zag van iets waaraan hij lang had gewerkt. Het betrof een stuk in de vorm van een dialoog dat handelt over de wijze waarop *De Nieuwe Gids* door de kritiek ontvangen was.⁵ Het is een breedsprakig stuk, waarin geciteerd wordt uit de kritieken op het tijdschrift, verzameld in een plakboek. Een groot bezwaar van het stuk, dat tot driemaal toe door Van Eeden is herschreven, is dat hij onhelder is over de kritische principes die hij hanteert.⁶

Hij probeerde op te gaan in schilderen, waarin hij wel veel aardigheid had, maar waarvan hij wist dat hij daarvoor weinig talent bezat. Zijn onstabieleit was groot. Toen zijn hond weg was, liep hij uren huilend naar hem te speuren. Veelzeggend voor zijn gemoedstoestand is het gedicht 'Finis', waarin hij niet zonder theatraliteit in navolging van Bilderdijk en Kloos zijn eigen sterven en uitvaart verbeeldde, waarbij alle liefdevolle dingen (herinnering, liefde enzovoort) hem omgeven.¹ Maar dood gaan deed hij niet. Gaf hij niet toe aan zijn doodsverlangen, omdat, zoals in *Johannes Viator* staat, bij nader inzien de dood een 'platte, vunze leelijkheid' voor hem had met die lompe voeten van lijkdragers en modderige sneeuw, met dat piepen en kraken van de lijkwagens en het grijze, burgerlijke kerkhof met de kruisjes en steentjes?²

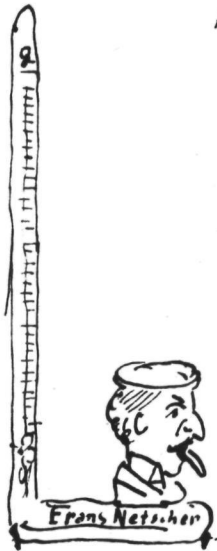
In de stilte van zijn huis had hij alle tijd voor lezen. Aan Verwey vroeg hij op een veiling in Amsterdam boeken voor hem te kopen. De lijst die hij opgeeft is zeer heterogeen van samenstelling: filosofie, geschiedenis, psychologie en literatuur. Van Huet, die op 1 mei 1886 tijdens Van Eedens huwelijksreis was overleden, las hij met veel waardering het werk. En verder las hij in de laatste maanden van 1886 al het werk van Shakespeare dat hij nog niet had gelezen, waarschijnlijk om zich voor te bereiden op het schrijven van de komedie *Don Torribio*.

CONTACTEN MET TACHTIGERS

Ondertussen bleven Van Eedens contacten met de Tachtigers, schrijvers en schilders, vrij hartelijk. Aletrino, Verwey en Kloos kwamen graag logeren. Het moet gezellig zijn geweest in huize Van Eeden met de kippen, de kat Malmijntje en de hond Humpty. En uit alles is op te maken dat de vrienden Martha, inmiddels zwanger van haar eerste kind, graag mochten.

Met Van Deyssel had hij nog niet het vriendschappelijke contact van latere jaren. Van Deyssel had de toneelspeler Ising geschreven dat hij Van Eeden 'eenvoudig onuitstaanbaar' vond, wat koren op de molen was van Ising, die in het najaar van 1885 samen met Van Eeden in Parijs was geweest en hem absoluut niet mocht. In de zomer van 1886 had Van Eeden aan Van Deyssel geschreven over diens brochure *Over literatuur* tegen Frans Netscher. In die brief van 1 juni had hij Van Deyssel bewonderd om de passie waarmee hij het stuk geschreven had. Die zou hijzelf ook graag willen hebben. Hij had hem laten weten dat hij Netscher, met wie hij persoonlijk contact had gehad, 'klein' en 'komisch' vond, iemand die hem koud liet. In feite had Van Eeden met zijn karakteristiek van Netscher impliciet te kennen gegeven dat hij Van Deyssels opwinding over Netscher flauwekul vond. Het was een methode van kritiek die Van Eeden opvallend vaak hanteert: eerst uitbundig prijzen, daarna met op- en aanmerkingen komen, die de eerste lofprijzingen ont-

Met literair Anaf van Jut

F.v.d.G.

L.v.D.

F.v.d.G.

2

1. Frederik van Eeden, gouache van Jan Veth in 1886.

2. Tekening van Frederik van Eeden naar aanleiding van de brochure *Over literatuur* (1886) van L. van Deyssel over Frans Netscher.

krachten. Deze vorm van kritiek, die soms de indruk wekt van verborgen afgunst, moet op den duur irriterend op anderen gewerkt hebben.

Expliciet was hij ten opzichte van Van Deyssel over hun verschillen in literatuuropvatting in het vervolg van de brief:

Jij hebt het woord lief – ik de dingen die nog geen woorden zijn en nooit woorden zullen zijn. Dat is wel droevig. [...] Jelui zult meer zeggen dan ik, – ik zal staroogen, glimlachen en soezen. – Het is niet prettig dingen te zeggen die je onverschillig zijn – en nooit te kunnen zeggen wat je niet onverschillig is.

Let eens op, zoo iemand noemt het publiek een sympathiek persoon.

Iemand die vruchteloze pogingen doet te zeggen wat hij niet zeggen kan. Wees blij dat jij geen gevaar loopt, dien titel te krijgen.¹

Aan deze passage zitten haken en ogen. Er zit een zekere mate van zelfverheffing in, want in feite zegt Van Eeden dat hij hoger mikt dan zijn collega-auteurs. Verder doet hij voorkomen dat zijn grote populariteit bij het publiek gekomen is doordat hij vruchteloze pogingen deed het onzegbare te zeggen. Hij draait hier de boel volkomen om. Tot nu toe had hij met studentikoze toneelstukken en zijn sprookje *De kleine Johannes* gekozen voor een vorm die het publiek gemakkelijk aansprak. Van Deyssel snapte er ook niet veel van en verwees Van Eeden naar *De kleine Johannes*.

Van Eedens contact met Kloos was hartelijker in die tijd dan dat met Van Deyssel. In de herfst van 1886 had Kloos aan Van Eeden een vertrouwelijke brief gestuurd over een paar psychische problemen, waar hij bijna zijn hele leven last van gehad had. Hij hoorde soms veelsoortige stemmen zonder woorden. De laatste keer was het veel erger geworden en hij was bang voor hallucinaties. Het was Kloos opgevallen dat de verschijnselen plotseling verdwenen na het drinken van een glaasje rum.² De Kloos-casus moet Van Eeden met zijn steeds toenemende belangstelling voor psychiatrie gefascineerd hebben. Voor de uiterst labiele Kloos, altijd in financiële problemen en bovendien alcoholist, was Van Eeden een toeverlaat. Hij hielp Kloos onder meer door geld te storten in het Kloos-steunfonds. En dat terwijl hij zelf op dat moment niet goed bij kas was.³

Ook met de schilders Jan Veth en Isaàc Israëls onderhield hij vriendschappelijke betrekkingen. Naar eigen zeggen voelde hij zich bij hen het meest thuis van alle *Nieuwe Gids*-vrienden en wel omdat de omgeving van hun jeugd het meest op de zijne leek.⁴ Of was het omdat hij met hen niet behoefde te rivaliseren zoals hij met zijn collega-schrijvers deed? Veth had hij gevraagd de band voor de boekuitgave van *De kleine Johannes* te maken en eind januari 1887 stuurt Veth het ontwerp. Het was een landschapje met op de grond een konijntje met een bloeiend elzetakje. In de lucht vliegt een libel; een zon en maan staan aan de hemel. In de rechteronderhoek staat een ooievaar op een rad met het vignet van uitgeverij Mouton.⁵ Van Eeden en Martha waren

zeer te spreken over het naieve en symbolische van het bandontwerp.¹

Door bemiddeling van Jan Veth had Van Eeden voor het bedrag van honderd vijftig gulden het eigendomsrecht van *De kleine Johannes* aan de uitgever Mouton in Den Haag verkocht. Hij zou het later als een blunder van de eerste orde beschouwen. Toen het boek een succes werd en hij het copyright wilde terugkopen, vroeg Mouton tienduizend gulden.²

Zeer ingenomen ook was Van Eeden met de omgang met de jongere Isaac Israëls, die sinds 1885 in Amsterdam woonde, eerst op de Rozengracht, later in de Warmoesstraat. Isaac had Van Eeden tijdens een bezoek in januari 1887 duidelijk gemaakt dat hij niet veel zag in Van Eedens schilderen en dat hij er beter aan deed zich te beperken tot schrijven. Dat had Van Eeden doen denken aan wat Verwey tegen zijn kapper had gezegd, toen die onder het knippen over de vieze romans van Zola had gesproken. Verwey had gezegd: 'Knip jij maar'.³ Tijdens datzelfde bezoek had Isaac vertrouwelijk met Frederik gesproken. Waarover precies is niet duidelijk. Was het over de moeilijkheden van Isaac met zijn ouders? Ruim een jaar later zou Van Eeden een lange brief aan mevrouw Israëls schrijven, waarin hij haar probeerde duidelijk te maken wat een voortreffelijke zoon zij had en dat zij zich niet ongerust hoefde te maken over het gezelschap waarin haar zoon verkeerde. Met talloze voorbeelden uit de kunstgeschiedenis had hij haar geprobeerd duidelijk te maken dat het niet ongewoon was dat haar zoon slecht bij kas was en zichzelf nog niet gevonden had. En misschien denkend aan het drijven van zijn eigen moeder, had hij de bazige mevrouw Israëls geschreven:

Waarom wilt ge van Uw zoon een wonderkind maken, 'arrivé' voor hij meerderjarig is, rijk en beroemd zodra hij maar in de wereld komt? Van wonderkinderen komt meestal niets terecht, groote gezonde artiesten hebben altijd een natuurlijke geleidelijke ontwikkeling, en meestal een langdurige tijd van zelfstandige strijd en onafhankelijke vorming nodig.⁴

Die strijd leek ook op Van Eeden zelf van toepassing. Het gehele jaar 1887 worstelde hij met zijn schrijven. Met gemengde gevoelens beschouwde hij *Don Torribio*, dat in februari 1887 in *De Nieuwe Gids* verscheen. Het herlezen van *De kleine Johannes* in verband met het corrigeren van de drukproeven voor de boekuitgave vond hij niet onaangenaam maar deed hem wel verzuchten dat hij ertegen opzag nog meer te moeten schrijven. Aan Veth vertrouwde hij toe:

Ik ben een klein burgermannetje dat wat aan wetenschap en filosofie doet en ik hou niet van die andere, die wil dat ik dingen schrijf en die mij hoofdpijn bezorgt als ik niet doe wat hij verlangt.⁵

Die 'wetenschap' en 'filosofie' waren de psychiatrie en het spiritisme, waaraan hij een belangrijk deel van zijn tijd besteedde.

Op 12 mei 1887 werd zijn zoon Hans geboren. Een tijdje later schreef hij in zijn dagboek: 'Ik weet niet wat ik schrijven wou. Ik heb mijn Hansje'.¹

Toen zijn zoontje voor het eerst tegen hem lachte, ontlokte hem dat een lang stuk in de vorm van een brief aan zijn zoon, waarbij hij niet minder melancholiek gestemd was dan zijn eigen vader in 1860, toen Frederik werd geboren.

Er zijn zooveel mensen en ze vermoeien mij zoo, – ik wil graag schrijven maar ik kan het niet meer om al die mensen. Ze staan om mij heen en kijken op mijn handen en naar mijn mond.²

Dat in deze problematische periode van zijn schrijverschap de figuur van Multatuli hem boeide, is niet meer dan vanzelfsprekend. Multatuli immers had zich tegenover hem sterk relativerend over het schrijven uitgelaten en hem aangeraden zich op zijn maatschappelijke carrière te richten. Van Eeden, door de buitenwereld geassocieerd met het 'l'art pour l'art' van *De Nieuwe Gids*, was geïnterigeerd door Multatuli's anti-esthetische en moralistische literatuuropvatting. Multatuli was voor hem als een spiegel, waarin hij in uitgesproken vorm bepaalde tendenties van zijn persoonlijkheid kon herkennen. Toen Multatuli op 19 februari 1887 was gestorven, had Van Eeden aan de weduwe een telegram gestuurd en zich onmiddellijk op het werk van Multatuli gestort om voor *De Nieuwe Gids* een herdenkingsartikel te schrijven. In een apart cahier noteerde hij zijn reacties bij zijn lectuur van Multatuli's oeuvre. Die reacties, waarvan een deel in zijn artikel terechtkwam, zijn erg gemengd en heel wat notities zijn evenzeer van toepassing op Van Eeden zelf, zoals die over Multatuli's ongeduld en over Multatuli's neiging martelaar te zijn en daar niet de consequenties uit te trekken.³

Het essay over Multatuli, dat in de juni-afflevering van *De Nieuwe Gids* verscheen, concentreert zich vooral op Multatuli's afwijzing van de lyriek. Door die negatieve houding ten opzichte van de poëzie, aldus Van Eeden, kwam het dat *De Nieuwe Gids* geen sympathie voor Multatuli had. Tegelijk bepaalde Van Eeden zijn houding ten opzichte van de andere groten uit de oudere generatie: Van Vloten, Huet en Vosmaer. Huet won het van Multatuli; de eerste was met zijn kunstige zinnen veel preciezer dan Multatuli.

Het schrijven van het Multatuli-stuk moet voor Van Eeden problematisch zijn geweest, omdat hij daarbij als maatstaf de principes van Tachtig hanteerde, waar hijzelf ambivalent tegenover stond. Vond hij bij voorbeeld de beginselloosheid en het individualisme, dat hij in Multatuli prees, werkelijk zulke voortreffelijke eigenschappen? Op de gevaren van extreem individualisme zou hij spoedig in geschrifte wijzen. Hij moest tegenover Multatuli de lyriek en het estheticisme van Tachtig verdedigen, terwijl hij zichzelf in die jaren in de eerste plaats als beoefenaar van wetenschap en filosofie manifesteerde. In 1888 en volgende jaren zou door een reeks van incidenten steeds

meer aan het licht komen dat hij op verschillende punten sterk van mening verschilde met zijn mederedacteuren.

CONFLICTEN MET ZIJN VRIENDEN

In de melancholieke brief die Van Eeden eind 1887 aan zijn zoontje schreef, toen die voor het eerst lachte, verontschuldigt hij zich ten opzichte van de kleine Hans voor het feit dat hij hem uit het droomland in de 'wonderlijke onrust' van het mensenleven gevoerd had. Er zijn zoveel mensen op de wereld, hield hij zijn zoon voor, en al die mensen rekenen erop dat je weet en begrijpt wat zij denken en voelen. Als ze daarin teleurgesteld worden, worden ze boos.

O Hans, mijn jongen – het is hier een vreemde vertoning. Kom bij mij, hou je dicht aan mij, wees voorzichtig en let goed op. Het is hier een rare boel – ik ben er al vrij lang en nog zit ik als een vreemde, verwonderd in 't rumoer.¹

De brief zegt veel over hoe Van Eeden zich eind 1887 voelde en hoe hij de contacten met mensen ervoer. Hij is verwonderd toeschouwer.

Toch is dat maar de halve waarheid. Hij is ook degene die graag wil bepalen hoe mensen moeten voelen en denken, iemand die, zoals Van Deyssel in een brief uit dezelfde tijd uitdrukte, een formule in zijn hoofd heeft volgens welke de mensen moeten leven.

Jij houdt zoveel van de andere mensen dat je graag had dat zij leerden denken en doen zoo als jij bepaald gelooft dat het beste is, terwijl het mij onverschillig is hoe zij denken en doen.²

Van Deyssel had gelijk; Van Eeden had er moeite mee zijn vrienden te accepteren zoals ze waren. Maar Van Deyssel vergat daarbij wel, dat hij en zijn vrienden hem meer dan eens door het vragen van advies en hulp om een formule vroegen. Nota bene in dezelfde tijd had hij Van Eeden om medisch advies gevraagd in verband met de zwangerschap van zijn vrouw, Catharina Horyaans, met wie hij sinds 26 mei 1887 getrouwd was. Hij wilde weten wat de precieze symptomen van zwangerschap waren en hoe deze afgebroken kon worden. Van Eeden had alle inlichtingen over abortus gegeven en bij wie dat gedaan kon worden. Zelf had hij nooit, zo verzekert hij Van Deyssel, bij zijn eigen kind aan abortus gedacht. Of hij Nieuw-Malthusiaan was, wist hij niet, evenmin of hij voor of tegen onzedelijkheid was.

Wat zijn gedachten over zedelijkheid waren, werd weer eens duidelijk toen hij kort hierna Van Deyssels roman *Een liefde* las, waarop hij in een brief en een kritiek reageerde.³

Op 18 december 1887 begon Van Eeden een brief aan Van Deyssel om hem voor toezending van *Een liefde* te bedanken. Die brief maakte hij niet af. Hij

wist duidelijk geen raad met Van Deyssels roman, waarin op vrijmoedige wijze over het seksuele leven van man en vrouw werd geschreven. Met name het dertiende hoofdstuk, waarin gedetailleerd het masturberen van de hoofdfiguur Mathilde wordt beschreven, had hem geschokt. Het boek had hem 'vervloekt gehinderd', hoewel hij tegelijk oordeelde dat het een 'uniek brokstuk' was. De viezigheden hadden hem gehinderd, omdat ze detoneerden en de indruk wekten erom gedaan te zijn. Bovendien meende Van Eeden te weten dat de dingen die Mathilde in het boek dacht onwaar waren.

Ik geloof dat ik meer weet van vrouwen van Mathilde's stand dan jij.

En naar mijn weten blijft bij zulke vrouwen het fysiek geslachtsleven geheel.¹

Hier breekt de brief af. Men kan raden wat Van Eeden had willen schrijven. Hij sloot zich aan bij het vooroordeel van zijn tijd dat vrouwen niet of nauwelijks seksueel geprikkeld konden zijn. Aan de andere kant kan het afbreken juist op deze plaats een indicatie zijn dat hij hier twijfels over had.²

Van Eeden zat met Van Deyssels boek in zijn maag. Ruim anderhalve maand later informeerde Van Deyssel, nog steeds wachtend op een reactie, bij Van Eeden of uitgever Brinkman het boek wel gestuurd had. Van Eeden antwoordde hem dat hij wel geschreven had maar uit voorzichtigheid de brief niet verstuurd had.³ Voor zijn oordeel verwees hij Van Deyssel naar Albert Verweys brochure *Mijn meening over L. van Deyssels roman 'Een liefde'*, waarin de roman waarderend besproken werd. Hij vond die brochure 'heel mooi en heel waar'.

Een paar dagen daarvoor, op 3 februari 1888, had Van Eeden in een brief aan Verwey naar aanleiding van *Een liefde* uitgeweid over wat hem deed verschillen van de anderen van *De Nieuwe Gids*. Was het, zo had hij zich afgevraagd, zijn jeugd, het christendom, zijn voorkeur om in het gezelschap van vrouwen te verkeren? Treffend is de uitspraak in zijn brief:

Waarom benauwt het mij als ik aan Hans denk en aan het boek?⁴

Aan Van Deyssel berichtte Van Eeden dat zijn boek het gesprek van de dag was. In de trein waarin Van Eeden elke dag van Bussum naar Amsterdam reisde (hij was daar inmiddels een psychiatrische praktijk begonnen), hoorde hij spreken over de open brief van Van Deyssel aan Taco de Beer in *De Portefeuille* naar aanleiding van diens kritiek.

Ruim een maand later, op 16 maart, vroeg Van Deyssel weer medisch advies aan Van Eeden en wel voor zijn vrouw, die last had van 'witte vloed', een afscheiding van de vagina. Van Eeden adviseerde aan Van Deyssel minder seksueel verkeer te hebben met zijn vrouw, zolang de witte vloed er was. Tegelijk kondigde hij aan dat hij over *Een liefde* ging schrijven en voornamelijk de zedelijkheidskwestie zou bespreken.

In de april-aflevering van *De Nieuwe Gids* verscheen dan eindelijk zijn lange opstel, getiteld "'Een onzedelijk boek'". De critici, Taco de Beer, Kloos,

Verwey en anderen, waren het erover eens geweest dat het boek niet met de algemene opvattingen van zedelijkheid strookte. Van Eeden nu vond het niet onzedelijk maar 'shocking' Van Deyssel had volgens hem niet de bedoeling gehad om onzedelijk, zelfs niet om onwettig te zijn.

Erg duidelijk is Van Eeden niet in zijn opstel. Zijn manier van redeneren is wat springerig; wat hij met de ene hand geeft, neemt hij met de andere terug. Hij wil duidelijk kool en geit sparen. Hij heeft begrip voor Van Deyssel als kunstenaar, die nu eenmaal moet voldoen aan de eis van waarachtigheid. Aan de andere kant heeft hij alle begrip voor het publiek, dat gegriefd is door de platte uitdrukkingen in het boek en door het uitpluizen van seksuele gevoelens. Zijn verwijt aan Zola, Van Deyssel en anderen is dat zij het leven 'afgodisch' liefhebben en daarom van alles ondergaan. Maar er zijn mensen, aldus Van Eeden, die sterker zijn dan het leven en hij komt dan met de Freudiaanse beeldspraak van de waterlelie. Als Van Deyssel van het geslachtsleven, dat zo heerlijk bloeit, de lelijke stengel optrekt, die diep in de donkere onbewustheid van zijn wezen wortelt, dan doet hij als degene die een waterlelie plukt:

hij trekt ze naar zich toe, dat ze diep onderaan los breken met een zacht knappen – en er komt dan een lange, rolronde, bruinige steel te voorschijn, slap, nat en lam, – dan doet mij dat aan, alsof ik een lieve, schoone vrouw een langen darm uit het blanke lijf zag halen.

Hij voegt eraan toe dat het een geleerde, een botanicus was, die hij de lelie had zien plukken. Was die botanicus misschien zijn vader geweest?

Er staan in dit merkwaardige opstel twee literatuuropvattingen tegenover elkaar. Aan de ene kant de naturalistische opvatting, die zonder met het publiek en de moraal rekening te houden in de eerste plaats waarachtigheid, ja wetenschappelijkheid van de kunstenaar eist. Aan de andere kant de idealistische opvatting, gericht op verheffing van de lezer en op hogere doelen. Hoewel Van Eeden de naturalistische opvatting niet geheel afwijst, gaat zijn voorkeur naar de tweede uit.

Van Deyssel bedankte Van Eeden hartelijk voor zijn waarderende bespreking. Hij verzekerde Van Eeden dat ook voor hem het geslachtsleven rein was, ook het masturberen van zijn hoofdfiguur Mathilde.

Het is voor mij de meest intense snik van verrukkingslijden van een vrouw in liefde. Ik zie het wellustvocht biggelen als een groote traan, en werkelijk reeel, helemaal, zie ik geen onderscheid tusschen de traan van het oog en de traan van een geslachtsdeel.¹

Van Eeden had daar niet van terug. Wel begon hij op 21 april 1888 een brief, waarin hij benadrukte dat ook voor hem seksualiteit een zuiver geluk was maar dat er dingen waren in het geslachtsleven die vies waren en die zonder schade ongenoemd konden blijven.

Ik vind het een kolossale begripsverwarring het schaamtegevoel kriste-

lijke conventie te noemen. Ik vind dat een van die buitensporige vergis-singen waaraan men zich alleen in een tijd van revolutie schuldig maakt. In zoo'n tijd wordt men na het omverwerpen van een paar conventie's zoo dol dat men overal conventie ziet en zelfs honger en dorst als conventioneele gevoelens zou willen afschaffen.

Schaamtegevoel was er altijd al, lang voor Christus leefde, vindt Van Eeden. Van Deyssel moet niet beweren dat hij geen schaamte kent. Er zijn vieze details in het geslachtsleven.

Van Eeden verstuurde de brief niet. Van Deyssel, vergeefs wachtend op Van Eedens antwoord, staakte lange tijd de correspondentie. De correspon-dentie werd weer opgenomen toen Van Deyssel Van Eeden de geboorte berichtte van zijn zoon Jodocus op 15 november 1888. Van Deyssel, bang om een tweede kind te krijgen, vroeg Van Eeden inlichtingen over voorbehoed-middelen. En Van Eeden raadde hem het pessarium aan en legde uit hoe zijn vrouw het aan moest brengen.

Van Eeden ergerde zijn vrienden, omdat hij in hun ogen te veel zedenmeester was en te weinig oprecht. Oprechtheid was hem ook na zijn schooljaren steeds blijven bezighouden. Ooit schreef hij:

Oprecht zijn is niet een daad die men willekeurig kan doen en laten, het is een kunst waarop men zich moet toeleegen, waarin de een verder is dan de ander.¹

Hoe ver was Van Eeden? Volgens zijn goede vriend Chap van Deventer liet dat te wensen over. Dat bleek bij een incident in de lente van 1888. Verwey had een dagbladartikel over een Arti-tentoonstelling geschreven. In de ogen van Van Deventer had Verwey daarin de zaak van *De Nieuwe Gids* geen goed gedaan en hij schreef hem er een felle brief over. Van Eeden kwam dat te weten en verzocht Van Deventer zijn woorden terug te nemen. Deze wei-gerde en schreef Van Eeden:

Om je de waarheid te zeggen zie ik in jouw raadgeving een openbaring van een eigenschap, die ik nooit in je heb kunnen goedkeuren en waarom wellicht het gansche incident Verwey te wijten is, de neiging om niet te zeggen aan je naaste kennissen en vrienden, wat je van ze denkt.²

De woorden van Van Deventer moeten indruk gemaakt hebben, want vijf dagen na diens brief gaat Van Eeden op zijn beurt tekeer tegen Verwey over de kritiek op de Arti-tentoonstelling.

Blijkbaar om te laten zien hoe je wel over schilderkunst moet schrijven, begon Van Eeden kort daarna aan een essay over schilderkunst, dat onder de titel 'Over schilderijen-zien' in de juni-aflevering van *De Nieuwe Gids* ver-scheen. Het is een met veel bravoure gehouden pleidooi voor de nieuwste richting in de schilderkunst, het impressionisme. Schilderijen moeten volgens

Van Eeden niet beoordeeld worden op hun natuurgetrouwheid maar op hun gevoelsgetrouwheid. Of zijn stelling in dat opstel dat kunstenaars edeler zijn dan hun medemensen ook van harte gemeend is valt te betwijfelen.

In de zomer van 1888 was het weer mis tussen Van Eeden en zijn literaire vrienden. Op 19 juli schreef Van Eeden een brief vol verwijten aan Frank van der Goes. Dat is opmerkelijk, omdat hun correspondentie tot dan toe hartelijk was geweest. Ze kenden elkaar al vanaf de oprichting van Flanor. Samen waren ze in het najaar van 1885 in Parijs geweest. In 1887 had Van der Goes aan Van Eeden patiënten bezorgd, die voor de levensverzekeringsmaatschappij Equitable gekeurd moesten worden. Van der Goes was bij deze maatschappij op de Keizersgracht in Amsterdam werkzaam. Zijn maatschappelijke positie had Van der Goes er niet van weerhouden in de tweede helft van de jaren tachtig steeds radicaler te worden in politiek opzicht. In de brief van 19 juli, geschreven naar aanleiding van de afwezigheid van Van der Goes op een redactievergadering van *De Nieuwe Gids*, liet Van Eeden zich op een zeer laatdunkende wijze uit over Van der Goes' politieke activiteiten. Die activiteiten gingen volgens Van Eeden ten koste van *De Nieuwe Gids*.

Ik geloof niets van den ernst van jou politieke meeningen, niets van de diepte en waarheid van je sociale overtuiging. Je ziet van den strijd de literaire en gemakkelijke oppervlakte, maar je kan even goed aan de eenen als aan den anderen kant vechten.

En dat het opwindend is en geen diep gevoel blijkt daaruit dat je ijdelheid en sensualiteit en al je gewone emoties verreweg de baas zijn over je opinies.

Van Eeden verweet Van der Goes immoreel gedrag en dat is in zijn ogen onverenigbaar met edele sociale bedoelingen.

Ik heb het niet over dat laatste geval met dat meisje, dat was zeker stom, maar ik geloof niet dat je daarmee een slechte toelag had. Maar je gehele gedrag nu al anderhalf jaar lang, in jou omstandigheden, is zelfs bij de slapste moraal volkomen onverdedigbaar. En het wordt ridicuul iemand die zoo doet en het zoo schaamteloos doet met een ernstig gezicht te hooren spreken over sociale ellende en sociale hervorming.¹

Van der Goes was furieus over deze brief. Volgens hem was Van Eeden wel heel plotseling tot de ontdekking van zoveel verwerpelijks gekomen; hij moest zich wel heel lang beheerst hebben dat hij er nu pas mee voor de dag kwam. Van der Goes verzekerde hem, dat wat Van Eeden 'onmatigheid' noemde, hem nooit belemmerd had in de vervulling van zijn ernstige plichten. Vooral het aanmatigende oordeel over zijn politieke bezigheden zat hem dwars. Van Eeden had volgens Van der Goes zijn mond moeten houden omdat hij zelf

niet politiek actief was en omdat zijn redenering onzinnig was.

Moet men mij niet voor een vrouwenverkrachtiger van het ergste soort houden? Omdat ik niet uw waardeerbaar ernstig stelsel ten dezen aanzien ben toegedaan, zou ik geen waar vriend van de democratische denkbeelden kunnen wezen?¹

Democraten konden, zo verzekert Van der Goes, allerlei soorten mensen zijn, losbollen en filosofen. Algemeen kiesrecht, progressieve belasting, leerplicht, bescherming van vrouwen en kinderen, afschaffing van monarchie kon men allemaal realiseren, ook als men af en toe naar de meisjes keek.

Ik geloof ook niet dat door persoonlijk voorbeeld, door uitbreiding der deugdzzaamheid in het algemeen, grote veranderingen te verkrijgen zijn. Zoodra de mensen anders zullen *denken* over de dingen, zal het beter worden. Dat is mijn kort begrip van de toestand van onze beschaving.

Deze opmerking van Van der Goes is belangrijk in verband met de polemiek die hij een jaar later met Van Eeden in *De Nieuwe Gids* voerde over de vraag in hoeverre sociale evolutie een kwestie van verstand of een van gevoel was.

Van der Goes stuurde de brief van Van Eeden terug met het verzoek om een andere reactie. Van Eeden moet onmiddellijk gereageerd en ingebonden hebben. Van der Goes ging akkoord met Van Eedens antwoord, al benadrukt hij nogmaals dat het hem er vooral om ging Van Eedens beschuldiging te weerleggen dat hij de politiek niet ernstig nam. Over andere zaken, medisch van aard, wilde hij liever Van Eeden persoonlijk spreken. Ze hielden waarschijnlijk verband met geslachtsziekte.

Dat Van Eeden had ingebonden, was waarschijnlijk het werk van Verwey, die woedend was geweest over Van Eedens brief aan Van der Goes en dat in een brief aan Van Eeden duidelijk had laten blijken. Hij had diens brief een 'kapitale domheid' genoemd, omdat Van Eedens beweringen over Van der Goes kant noch wal raakten. Verwey prees de prestaties van Van der Goes en diens onbaatzuchtigheid. Heel fijntjes voegde hij eraan toe:

Ook weet ik niet of een van ons, anders dan in drift of boosheid, wel doet Goes onzedelijker te noemen dan zichzelf.²

Van Eeden excusceerde zich jegens Verwey over zijn gedrag en voerde daarbij zijn langdurige depressie aan. Hij erkende wrevel tegen Van der Goes te hebben, omdat die zo totaal anders was dan hijzelf, iemand die totaal niet tobde.³

Het incident was daarna gesloten. Kort daarop nam Van Eeden contact op met Van der Goes, omdat hij, mede omdat Martha in verwachting was van een tweede kind, een levensverzekering wilde afsluiten.⁴

Verwey bevond zich, toen hij zijn woedende brief aan Van Eeden schreef, in Katwijk op een boerderij. Daar ontving hij zijn vrienden van *De Nieuwe Gids*.

1

2

3

4

1. Frank van der Goes (foto Willem Witsen).

2. Isaäk Israëls. Zelfportret met bolhoedje in 1881.

3. Jan Veth (foto Jos. Jessurun de Mesquita).

4. Albert Verwey en Kitty van Vloten in 1890.

Witsen, Karsen, Erens kwamen bij hem langs. En natuurlijk logeerde ook Kloos er, met wie Verwey in een jarenlange vriendschap verbonden was. Kitty van Vloten, gecharmeerd van Verwey, kwam regelmatig langs, maakte wandelingen met hem en schaakte met Kloos. Tegen het einde van zijn verblijf in Katwijk spraken Verwey en Kitty over een huwelijk.¹

Wat de verlovings van Kitty en Verwey voor Kloos heeft betekend, is inmiddels bekend. Kloos was woedend en wanhopig en gaf zich aan drank en zelfmoordgedachten over. De toestand werd zo ernstig dat Van Eeden eind september Kloos in huis opnam en dit in een telegram aan Verwey berichtte.²

Van Eeden had met Kloos nog steeds goed contact en ook Martha kon goed met hem opschieten. Regelmatig had Van Eeden Kloos medisch advies verschaft en hem een gezonde levenswijze voorgeschreven met een speciaal dieet. Dat Kloos bij hem in huis kwam, was niet zo vreemd. Niet alleen omdat Kloos al eens eerder gelogeed had bij de Van Eedens maar ook omdat Van Eeden als arts en psychiater gewoon was patiënten in huis op te nemen.

In het rustige huis in Bussum schreef de wanhopige Kloos in korte tijd een reeks sonnetten over zijn verbroken relatie, bekend geworden onder de titel 'Het Boek van Kind en God. Een Passiespel'.

Maar weldra ontglipte Kloos aan de aandacht van Van Eeden: op 6 oktober berichtte hij Verwey dat Kloos niet meer in Bussum was en dat hij al twee dagen niets had gehoord. Spoedig daarna moet Van Eeden weer contact gekregen hebben met Kloos en hun relatie werd nu zeer persoonlijk, vooral nadat Van Eeden, in wat Kloos een 'heerlijken mensen-brief' noemde, te kennen had gegeven dat hij erg veel behoefte aan vriendschap had.

Maandag liep ik heel neerslachtig rond met een groote behoefte aan vriendschap en innigheid en tegelijk met een bitter gevoel dat ik geen vrienden had en dat ik beter deed alleen te blijven.

Denk eens hoe het is, ik kan niet aan Albert denken zonder pijn, Witsen gaat weg, Veth is mij den laatste tijd erg tegengevallen, ik wist niet met wie ik zou kunnen zijn zooals ik verlangde te zijn, – en jij zelf, jij griede mij in het heel begrijpelijk egoïsme van je eigen verdriet voortdurend zonder het te willen.³

Het is of Van Eeden de plaats van Verwey wilde innemen bij Kloos. Bang was hij wel dat Kloos alleen maar van iemand kon houden die goede verzen maakte. Kloos was, zoals uit de brieven blijkt, zeer erkentelijk voor de blijken van vriendschap en beloofde beter te gaan leven. Uitvoerig lichtte hij Van Eeden in over vreemde psychische ervaringen in verband met zijn haat tegen Verwey; hoe hij de indruk had ontkomen te zijn aan 'een hem uitzuigende invloed, die Verweys hersenorganisatie op hem had uitgeoefend'.⁴ Van Eeden antwoordde uitvoerig op Kloos' ervaringen en meent dat het

tweede ik van Kloos erg sterk was en dat wat Kloos vreemde invloed noemde uit hemzelf afkomstig was.

Het plan van Kloos om naar Willem Witsen in Londen te gaan juichte hij toe en toen hij hoorde dat Kloos tegen de reis opzag, vergezelde hij hem naar Engeland en keerde daarop weer naar Holland terug. Vanuit Londen stuurde Kloos hem regelmatig brieven en hij verzekerde Van Eeden dat hij de enige in Holland was aan wie hij met meer dan gewone hartelijkheid dacht. Van Eeden probeerde per brief alle argwaan bij Kloos weg te nemen en verzekerde hem dat hij wat hij schreef ook meende. Uit alles is te merken dat Van Eeden het prettig vond om 'goed' te zijn voor Kloos. Toen zijn zoon Hensje, zo schreef hij Kloos, ziek was geworden, had hij voor beterschap de gelofte gedaan om nog eens zo goed te zijn, veel beter dan tevoren.¹

Het viel hem evenwel in de laatste maanden van 1888 moeilijk goed te zijn voor Verwey. Deze had hem eind oktober zijn bundel *Van het leven* gestuurd. Van Eeden meende dat deze bundel een antwoord was op 'Het boek van Kind en God' van Kloos. Hij vond de bundel vol schoonheid en wijsheid, maar met weinig hart. Dat laatste omdat Kloos er zo in aangevallen werd.

Waarom sla je dien man terug, Albert, – zoo fel, zoo weloverlegd met al het voordeel van je kalme kracht, met al het overwicht van je zooveel grooter wereldwijsheid?²

Natuurlijk heeft Verwey, aldus Van Eeden, revanche willen nemen voor wat Kloos hem in het openbaar had aangedaan, maar Van Eeden vond het toch niet goed.

Karakteristiek voor Van Eeden is de mening dat Verwey boven zijn agressie en wraakgevoelens moest staan. Maar er was meer. Hij moet er moeite mee gehad hebben dat Verwey niet alleen een bundel publiceerde terwijl hijzelf creatief een dieptepunt beleefde, maar ook dat Verwey hem op eigen terrein versloeg. De bundel *Van het leven* was immers de bundel van een boeteprediker, waarin kritiek wordt geleverd op de dichter die zijn beste krachten verloochent en waarin bovendien de onzelfzuchtige liefde de kern van het leven wordt genoemd.

Jaloezie op de prestaties van anderen beïnvloedde Van Eeden meer dan wat ook in zijn relaties met zijn vrienden, maar hij slaagde er niet in dat onder ogen te zien. Integendeel, hij ontkende elke eerezucht. En aan Kloos schrijft hij eind november 1888:

Ik ben heelemaal niet eerezuchtig, Willem, heelemaal niet meer en als Martha mij zei dat het haar verdriet deed als ik nog langer dingen schreef en uitgaf zou ik het werkelijk niet meer doen. En nu geloof ik, dat ik geen vrienden meer kan hebben onder mensen die er anders over denken, die meer houden van hun naam en van het figuur dat ze voor de wereld maken dan van hun affecties.³

Drie jaar na het succes van *De kleine Johannes* was Van Eeden creatief op een

dood punt. Zijn relatie met zijn literaire vrienden had een behoorlijke knauw gekregen, maar het zou nog erger worden. En wat hij aan literaire inspiratie en succes miste, werd maar ten dele goedgeemaakt door de psychiatrie en het spiritisme, dat hij in die jaren ontdekt had.

HOOFDSTUK II

Psychiater in Amsterdam¹

'Ik doe alles met woorden en heb dikwijls meer van een priester weg dan van een dokter.'

ONTMOETING MET VAN RENTERGHEM

Het was in juli 1887, op een hete zaterdagmiddag, dat Frederik van Eeden samen met zijn vriend Charles van Deventer in Goes de spreekkamer binnenkwam van de arts Albert Willem van Renterghem.² Van Renterghem, een rustige, evenwichtige man, tweeënveertig jaar oud en vader van drie kinderen, was sinds 1881 huisarts in Goes. Daarvoor was hij eerst officier van gezondheid geweest bij de Koninklijke Marine en vervolgens dorpsarts. Hij had die zaterdag vanaf elf uur talloze patienten op een zeer speciale wijze behandeld en wel met hypnotische suggestie. Hoe het er die dag in juli toeging, weten we vrij nauwkeurig dank zij de lijvige, tweedelige memoires van de dokter.

In de slaapkamer lag languit op de vloer met een kussen onder zijn hoofd een boer te slapen. In de kinderkamer werden twee stoelen door slapende mensen bezet. Een oudere juffrouw rustte wat, nadat Van Renterghem haar hoofdpijn had 'weggesuggereerd'. Tegenover haar was een achttienjarig meisje aan het sluimeren. Haar was door de arts ingeprent dat ze geen last meer zou hebben bij het urineren. In de bedstee sliepen vier kinderen. In de hoek van de studeerkamer stond een man, die aan een oogziekte leed, rechtop te dromen. Een bont gezelschap van mannen en vrouwen uit de kleine burgerij en van het platteland wachtte om behandeld te worden.

Juist toen Van Eeden en Van Deventer binnenkwamen, was Van Renterghem bezig een luis dood te drukken op het hoofd van een kale man, een arbeider die aan ischias leed. Bang dat de krachtige druk de slaper zou storen in zijn slaap suggereerde Van Renterghem dat met deze druk op het hoofd alle ischiasspijn in het been voorgoed zou wegblijven.

Van Eeden maakte kennis met Van Renterghem en nam, na gevraagd te hebben of hij de behandeling mocht bijwonen, plaats tussen de wachtende patienten. Hij keek zijn ogen uit. Hij zag onder andere hoe Van Renterghem

een doodsbleke vrouw behandelde, lijdend aan een chronische nierziekte. Hij zag een patiente binnenkomen, die Van Renterghem omstandig in luide toon wilde bedanken voor haar genezing. Aan Van Eeden maakte Van Renterghem duidelijk dat deze vrouw aan baarmoedervloeiingen had geleden en daarvan door hypnotische suggestie was genezen. Verder was Van Eeden er getuige van hoe Van Renterghem een stoere wagenmaker, lijdende aan spierkramp, in slaap bracht en van zijn kramp afhielp, hoe hij een ambtenaar van zijn doofheid afhielp en een aan gewrichtsreumatiek lijdende vrouw enige verlichting van haar pijnen verschafte en hoe hij een metselaarsknecht met stijfheid in het schoudergewricht met behulp van suggestie bewegingen liet maken. De laatste patient die middag, een weduwe van negenenveertig jaar lijdend aan maagkanker, wist Van Renterghem dank zij een diepe hypnotische suggestie van haar pijn te bevrijden.

Van Eeden bleek na afloop, aldus Van Renterghem in zijn autobiografie, 'zeer getroffen door het aanschouwde, door de natuurlijkheid, den diepe eenvoud van deze toepassing der psychische geneeswijze volgens de methode van Liébeault'.¹ Van Deventer had zijn vriend triomfantelijk aangekeken alsof hij zeggen wilde: 'Heb ik overdreven, toen ik je schreef over de hier verrichte therapeutische wonderen?'

Charles van Deventer had al in maart 1887, toen hij in Goes werkte, aan Van Eeden geschreven over Van Renterghems wonderlijke praktijk. Op 14 maart had Charles aan Frederik bericht dat Van Renterghem, die Van Eeden uit *De Nieuwe Gids* kende, een reisgenoot naar Nancy wilde hebben, waar Ambroise Liébeault, de grote man op het gebied van de hypnose, woonde. Van Eeden had niet mee gekund en Van Renterghem was alleen gegaan.

Op 31 maart was Van Renterghem naar Nancy gereisd. Uitvoerig heeft hij later in zijn autobiografie zijn bezoek aan Liébeault beschreven. De arts in Nancy was volgens hem een eenvoudige en levendige man met helder bruine ogen, een gerimpeld voorhoofd en een door de zon gebruind gezicht en handen. Van Renterghem had zich verbaasd over de rommelige en gezellige sfeer in Liébeaults spreekkamer. Nieuwsgierig had hij de opzienbarende wijze van behandeling op de voet gevolgd.

Als medisch student al had Liébeault de therapie ontdekt. Hij had toevallig een boek over magnetisme in handen gekregen en vervolgens geëxperimenteerd met zijn dorpelingen in Pont-Saint Vincent in Lotharingen. Allerlei methodes om de slaap in te leiden had hij met elkaar vergeleken en daaruit een eigen methode ontwikkeld, die men volgens Van Renterghem het best kon vergelijken met de wijze waarop een moeder haar kind in slaap suste en zijn verdriet en pijn uit het hoofd wist te praten.² Aangezien zijn patienten nogal onwennig stonden tegenover de bijzondere therapie, had Liébeault voorgesteld dat men zich op deze manier gratis kon laten behandelen. Hier-

aan dankte hij een immense praktijk, die hem overigens weinig opleverde. Een boek over zijn methode, gepubliceerd in 1866, bleef onbekend. Gedurende meer dan twintig jaar werd Liébeault als kwakzalver beschouwd, maar dat veranderde toen Hippolyte Bernheim, een bekend hoogleraar, hem bezocht en bekeerd werd tot zijn ideeën. Deze publiceerde in 1884 en 1886 studies over de hypnotische suggestie en legde daarmee de basis voor de zogenaamde Nancy-school. In tegenstelling tot Charcot in Parijs beweerde hij dat hypnose niet iets pathologisch was, dat alleen bij hysterici kon worden opgewekt, maar het effect was van 'suggestie'.

Na zijn verblijf in Nancy was Van Renterghem vastbesloten geweest. Door Liébeault had hij een ruimere kijk op de therapie gekregen; hij had ontdekt hoe belangrijk daarbij de psychische kant van de mens was, de persoonlijkheid van de arts, de suggestie en de waarde van het gesproken woord. Onmiddellijk was hij begonnen de nieuwe therapie op zijn patiënten toe te passen en had daarbij veel succes. Hij kreeg het zo druk dat hij met de scheikundelessen, die hij bij Van Deventer volgde, moest ophouden. Van Deventer was op zijn beurt gefascineerd geraakt door de hypnose, las erover en was een paar keer aanwezig geweest bij een publieke seance. Hij liet zichzelf ook hypnotiseren en liet zich in die toestand een kies trekken. En Charles van Deventer was zo enthousiast geweest dat Van Eeden in juli naar Goes was gereisd en, evenals Van Renterghem in Nancy, zijn ogen had uitgekeken.

Na afloop van het spreekuur die zaterdag in juli, toen Van Eeden met Van Deventer en Van Renterghem alleen was, had hij de laatste verteld hoe hij in Parijs, waar hij voor zijn promotie-onderzoek was, door dokter Debove in aanraking was gekomen met hypnose. Het liefst was hij op dat onderwerp gepromoveerd, maar dat had zijn promotor hem afgeraden. Wel had hij als stelling in zijn dissertatie opgenomen: 'De onderzoekingen van Bernheim, Richet, Charcot en anderen omtrent hypnotisme en suggestie verdienen groote belangstelling.' Over Debove en diens experimenten had hij in 1886 geschreven in zijn opstel 'Het hypnotisme en zijn wonderen', verschenen in de december-aflevering van *De Nieuwe Gids*.¹ In dat opstel had hij niet zozeer de wetenschappelijke maar meer de spiritistische kanten van de hypnose benadrukt en hij had de ontdekking daarvan beschouwd als 'de grootste en belangrijkste vondst van een schat, die gevaar liep onder de negaties der rationalisten begraven te blijven.'²

Terug in Bussum rees bij Van Eeden een plan. Veertien dagen na zijn verblijf in Goes schreef hij Van Renterghem een enthousiaste brief, waarin hij meldde dat hij zich geheel voor deze methode van psychische behandeling gewonnen voelde. Een grote toekomst was volgens hem voor deze therapie weggelegd. Van Renterghem moest niet, vond Van Eeden, in Goes blijven vegeteren. Waarom zouden ze niet samen in Amsterdam een kliniek openen voor therapeutisch hypnotisme volgens de methode van Liébeault?³ Frederik

zelf wilde voorlopig in Bussum de volle, medische praktijk blijven uitoefenen, maar zou in de kliniek dagelijks van tien tot drie uur spreekuur houden. Van Renterghem moest, vond Van Eeden, zijn gehele dagtaak aan de kliniek wijden.

Van Eedens brief veroorzaakte grote opschudding in de familie Van Renterghem. Het opgeven van zijn praktijk in Goes was voor deze vader van drie kinderen een grote stap; Van Eeden liep heel wat minder risico. Voor- en nadelen werden door Van Renterghem en zijn vrouw tegen elkaar afgewogen. De praktische problemen waren niet gering. Een voordeel echter was dat de ouders van zijn vrouw in Amsterdam woonden. Van Renterghem overwoog ook dat Van Eeden een bekend literator was en op de bres kon gaan staan als de psychische geneeswijze zou worden aangevallen. Een dag na de brief van Van Eeden besloot Van Renterghem in te gaan op het gedurfde voorstel.

Hij en Van Eeden pakten de zaken energiek aan. Om de nieuwe geneeswijze in de literaire wereld te introduceren schreef Van Renterghem in het augustus-nummer van *De Nieuwe Gids* over hypnotisme en Van Eeden een kort stukje over Liébeault.¹

Van Eeden had intussen in Amsterdam een appartement gehuurd waar patienten ontvangen konden worden. Van de kleermaker Van Ancum had hij op Singel 183 een tweetal kamers op de beletage gehuurd voor veertig gulden per maand. Besloten werd, voorlopig tussen elf en drie uur, spreekuur te houden. De prijs per behandeling bedroeg voor de gegocde burger drie gulden en voor de minder gegoede een gulden.

Op 13 augustus, twee dagen voor de opening van de kliniek, werd in het *Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdammer* en *Nieuws van den Dag* een advertentie geplaatst. Een dag daarna arriveerde Van Renterghem alleen in Amsterdam; zijn vrouw en kinderen had hij in Zeeland achtergelaten.

PRAKTIJK IN AMSTERDAM

Op maandag 15 augustus is het dan zover en zitten Van Eeden en zijn compagnon op Singel 183 op hun eerste patient te wachten. Ze hadden zich neergezet bij het venster 'gluurende naar buiten door de reet van de gesloten witte gordijnen'.² Van Eeden stelt Van Renterghem gerust dat ze die dag minstens één patient zouden krijgen. De bemiddelde heer Tetterode van een bevriende familie uit Amsterdam had aangekondigd te zullen komen.

De eerste patient die aanbelt is een kruier; hij heeft naar zijn zeggen last van 'de zenuwpijnen of van rhumatiek'. Van Renterghem neemt op zich de hypnose toe te passen, maar slaagt daar niet in. De tweede patient is de heer Tetterode en er komt zelfs een derde, die zeer tevreden weggaat. Precies om

twee uur meldt zich een jonge dame. Het is juffrouw Voorbeytel, de vrouw die vijf jaar later nog een belangrijke rol zal spelen in Van Eedens practical joke, de Lieven Nijland-affaire. Ze blijkt weinig bevattelijk te zijn voor de slaapsuggestie van Van Eeden. Gelukkig komt juist als ze op het punt staat weg te gaan Van Renterghems schoonmoeder langs. Van Renterghem weet dat ze zeer suggestibel is en vraagt haar als demonstratie-object te willen optreden voor mejuffrouw Voorbeytel om daarmee aan te geven wat hypnose kan uitoefenen. Dat lukt en mejuffrouw Voorbeytel neemt onder de indruk afscheid met de belofte terug te komen. De compagnons zijn over de eerste dag niet ontevreden.

Van Renterghem maakte die eerste tijd met Martha van Vloten en met de ouders van Van Eeden kennis. Moeder Van Eeden vond hij een vriendelijke vrouw en een knappe verschijning en Frederiks vader vond hij een levendige, wat nerveuze man. Hij hoorde ook dat Frederiks broer Johan in Indie verbleef en zeer tegen de zin van de moeder met een halfbloed was getrouwd.

De eerste weken steeg het aantal patiënten gestaag en het werd zelfs zo druk dat ze een andere ruimte moeten zoeken. Het lukte hun voor het bedrag van f62,50 een appartement te huren in het Hotel du Passage op de Prins Hendrikkade tegenover het Centraal Station. Een artspraktijk in een hotel was zo vreemd niet. Het aantrekkelijke was dat patiënten van buiten de stad hun intrek in het hotel konden nemen. Had de veelbesproken dokter Metzger, de succesvolle massage-specialist, zijn rijke klanten niet in het dure Amstelhotel behandeld?¹

Op 15 september, precies een maand na het begin van hun praktijk, vestigden ze zich in Hotel du Passage in een gloednieuw appartement op de derde verdieping.

Dat nogal wat collega-medici de nieuwe therapie niet zagen zitten, bleek op 30 september tijdens het eerste 'Vaderlandsch Genees- en Natuurkundig Congres' in Amsterdam. Er was kritiek geweest na afloop van Van Renterghems lezing over de nieuwe therapie; men had naast wetenschappelijke ook morele bezwaren. Bleef iemand die meermalen ghypnotiseerd was zijn persoonlijkheid wel behouden, werd er gevraagd. De directeur van het Buitengasthuis in Amsterdam, dokter Van Deventer, die zelf bij zijn patiënten hypnose geprobeerd had en niet had kunnen verhinderen dat zij zenuwaanvallen kregen, vroeg aan Van Renterghem of hij van nabij hun therapie mocht volgen.

De kritiek en de polemieken in de kranten, onder meer in *De Amsterdammer*, hadden tot gevolg dat de therapie bekend raakte, waardoor het aantal patiënten steeds toenam. Van Eeden kwam in het geweer tegen een ingezonden stuk vol hatelijkheden in *Het Vaderland*, dat bij nader inzien van Riko was, de schrijver van een populariserend boek over spiritisme en magnetisme dat door van Eeden scherp bekritiseerd was in *De Nieuwe Gids*.² Van Eedens

verweer werd op 10 september 1887 in *Het Vaderland* opgenomen.¹ Hij protesteert heftig tegen de vooronderstelling dat hij niet in spiritisme en magnetisme gelooft en ruimt een aantal misverstanden over hypnose en suggestie uit de weg. Voor de lezer van *Het Vaderland* legt hij nog eens duidelijk uit, dat suggestie het krachtig opdringen van voorstellingen is aan een persoon, zodat zij tot realiteit worden in zijn organisme, terwijl hypnose de kunstmatige halfslaap is waarin de suggestie het gemakkelijkst lukt.

Van Eeden en Van Renterghem waren niet de enige baanbrekers van de psychische geneeswijze in Nederland. In 1887 raakte ook Arie de Jong bekend. Deze had eerst in Amsterdam zijn praktijk gehad, was daarna privaatsdocent in de neurologie geworden en had zich vervolgens als hypnotiseur in Den Haag gevestigd. Arie de Jong was een echte 'modedokter' en volgens Van Renterghem een groot charmeur. Nadat hij de publieke seances van de rondreizende hypnotiseur Donato had bijgewoond, had hij zich op de toepassing van de hypnose toegelegd. In de therapie trad hij erg autoritair op en bracht volgens Van Renterghem zijn patienten door overrompeling in een toestand van onderdanigheid.² Van Eeden en Van Renterghem hadden grote bezwaren tegen het breken van de morele kracht van een patient. Aan de meer intelligenten onder hun patienten werd duidelijk gezegd dat de onderwerping maar tijdelijk zou zijn en slechts zou plaatsvinden, wanneer de patienten het zelf wilden.

Belangrijk voor de bekendheid van de hypnotische suggestie moet het openbare optreden van wonderdokters en hypnotiseurs geweest zijn. In 1887 trad in Amsterdam de Deen Carl Hansen op. Veel beroering verwekte de knappe en welsprekende wonderdokter Davenport, die zich Sequah noemde. In bont gekleed en in een vergulde koets liet hij zich rondrijden. Groot was de belangstelling voor zijn optreden in de Parkschouwburg. Hij gaf op het toneel lijders aan een kwaal met zijn wonderzalf een korte massage en dank zij zijn welsprekendheid en zijn grote suggestieve invloed verdwenen de pijnen. Onder het schetteren van de trompetten zag men de genezen lijders met hun krukken zwaaiend het podium verlaten.³

Van Eeden en Van Renterghem probeerden zich ver te houden van al dit soort sensaties. Aan de andere kant mochten zij in verband met de concurrentie de reclame niet schuwen.

De moeilijkheden waren in het begin niet gering. Van Eeden had als arts weinig ervaring en Van Renterghem en hij misten bij het begin van hun praktijk alle psychiatrische kennis. In hoog tempo probeerde Van Eeden, zoals uit bewaard gebleven aantekeningen blijkt, zijn achterstand in kennis op dat gebied in te halen.⁴ Aan de universiteit werd psychiatrie niet gedoceerd en maakte neurologie deel uit van het onderwijs klinische geneeskunde.⁵ Al experimenterend en studierend konden Van Eeden en zijn compagnon hun methode van behandeling verbeteren. Bij die behandeling hiel-

den ze rekening met de verschillende typen patienten. Er waren ongeletterden, geleerden, betweters, naieven, spiritisten, theosofen en wat al niet meer. De ongeletterden waren het meest suggestibel. De grootste problemen hadden ze met de halfontwikkelden, die niet in staat waren zich een behoorlijk idee te vormen van suggestie.

Van Eeden en Van Renterghem stapten al gauw van collectieve behandeling van patienten in tegenwoordigheid van begeleiders en andere patienten af. Ze waren van mening dat de patient alle gelegenheid moest krijgen om zich vertrouwelijk uit te spreken. In tegenstelling tot Liébeault, die zich tot een oppervlakkige diagnose beperkte, legden zij zich toe op nauwkeurig onderzoek en riepen zij in bepaalde gevallen de hulp in van collega-specialisten. De eerste behandelingen duurden meestal niet langer dan vijf tot vijftien minuten. De volgende duurden langer; soms bleven de patienten wel twee à drie uur in slaap.¹

Al vrij snel werd het de gewoonte om patienten die een langdurige behandeling moesten ondergaan in het hotel of in het eigen huis op te nemen. Soms leidde dit tot vriendschap, zoals in het geval van Van Renterghem en de tante van Van Eedens studiegenoot Mendes da Costa. Ook Van Eeden had kort na het begin van de praktijk een patient in huis. Op 27 september 1887 berichtte hij zijn ouders per brief over een vrouw bij hem in huis, die hij vooral dank zij de hypnose kon helpen. In dezelfde brief meldde hij hoe het met de praktijk in Amsterdam ging.

Gisterenmiddag hadden wij 22 patienten en kwam ik met f30- thuis, er gaat geen dag voorbij dat er niet een paar nieuwe bijkomen. U moet stellig eens gauw mijn kamers in 't hotel komen zien.²

Er kwamen nogal wat nieuwsgierigen langs, zoals Van Eedens oude hoogleraar Pel en de tweelingbroers G. A. en A. G. Van Hamel, respectievelijk hoogleraar rechten en Franse literatuur.

Een bewijs van de belangstelling van ontwikkelde leken was de uitnodiging van het Teyler-Genootschap te Haarlem aan Van Eeden om een lezing te houden over de 'psychische geneeswijze'.³ Het zal Van Eeden genoeg gedaan hebben in zijn geboortestad met zovele bekenden in de zaal over zo'n opzienbarend en geheimzinnig onderwerp te spreken. Volgens de *Haarlemmer Courant* van 13 januari 1888 was het gehoor erg groot. Van Eeden had er veel werk van gemaakt. Hij had de pioniers op het gebied van de hypnotische suggestie, James Braid, Liébeault, Bernheim en Hack Tuke alle eer en aandacht gegeven. Het was hem erom te doen geweest allerlei vooroordelen bij het publiek weg te nemen. De essentie van de psychische geneeswijze was – en hij legt daar alle nadruk op – de macht van de ziel over het lichaam. Hoewel hij hierover in vrij neutrale termen spreekt, ontkomt men niet aan de indruk dat hij in deze lezing zinspeelt op bovennatuurlijke mogelijkheden. In het

laatste gedeelte wijdt hij nogal wat aandacht aan het spiritisme. En hij maakt zijn Haarlemse gehoor heel duidelijk dat hij het bestaan van 'onbekende krachten' in de mens zeker niet ontkent.

Ook de rol van het 'onbewuste' brengt hij ter sprake. De hypnose heeft hem tot de overtuiging gebracht dat het gewoon wakend bewustzijn slechts een klein deel uitmaakt van de mens. Het meeste wat er in de mens gebeurt speelt zich af in de sfeer van het half of geheel onbewuste. En dit onbewuste vormt in feite een 'geheel ander ik'.

Een paar maanden later, in september 1888, zou hij een heel opstel, getiteld 'Ons dubbel-ik', aan die geheimzinnige kant van de mens wijden.¹ De term 'onbewuste', die hij aanvankelijk gebruikt had, ruilde hij in voor de term 'dubbel-ik'.² Ook in dit artikel stelt hij, dat de hypnose heeft aangetoond dat een andere ik-heid, die door de mens nog weinig gekend wordt en die machtiger is dan het gewone ik, onze indrukken selecteert.

Van Eedens hypothese van een 'onbewuste' of 'dubbel-ik' in de mens was zeker in die tijd geen ontdekking. Henri Ellenberger wijst er in zijn indrukwekkende studie *The discovery of the unconscious* op hoe in de laatste decennia van de negentiende eeuw door psychologen geprobeerd werd het filosofisch concept van het onbewuste, zoals dat door Schopenhauer en Hartmann geponeerd was, van deugdelijk wetenschappelijk bewijsmateriaal te voorzien.³ In de periode van 1880 tot 1900 werden wat dat betreft beslissende bijdragen geleverd. Vooral het parapsychologische onderzoek naar het onbewuste, zoals dat in Engeland door de befaamde Society for Psychical Research werd uitgevoerd, was voor Van Eeden van belang. Hoewel zijn banden met dit Engelse genootschap pas vanaf 1890 zeer hecht zijn, was hij ongetwijfeld al in de jaren tachtig met het onderzoek op de hoogte. Het is heel goed mogelijk dat hij al voor het schrijven van zijn bijdrage over het dubbel-ik kennis had genomen van de lezing van Frederic Myers voor de Society op 29 oktober 1885, getiteld 'Human personality in the light of hypnotic suggestion'.⁴ Hierin had Myers aangetoond dat het hypnotisch experiment nieuw licht werpt op de aard van de menselijke persoonlijkheid, met name wil, geheugen en karakter. Zijn conclusie was dat de menselijke persoonlijkheid niet iets definitiefs was. De lezing is in oktober 1886 gepubliceerd en kan Van Eeden mogelijk geïnspireerd hebben tot zijn 'ontdekking' van het dubbel-ik.⁵

Volgens Ellenberger waren er omstreeks 1900 vier verschillende functies van de activiteiten van het onbewuste aangetoond: de bewarende, de ontbindende, de creatieve en de mythescheppende functie.⁶ Al op het einde van de jaren tachtig blijkt Van Eeden, goed bekend met publikaties op psychiatrisch, spiritistisch en psychologisch gebied, zich bewust van een aantal functies van het onbewuste. Het onbewuste, aldus Van Eeden in zijn opstel over het dubbel-ik, is bewaarder van herinneringen, schepper van dromen en

hallucinaties en speelt een rol bij sommige vormen van waanzin. In de komende jaren zou Van Eeden steeds meer dat onbewuste, onbekende ik gaan exploreren.

Voor de psychiatrische theorie had Van Eeden zeker belangstelling. Maar hoe stond het met de praktijk van alledag? Al na een halfjaar psychiatrische praktijk ervoer hij zijn werk als een gevangenis, waaruit hij zo spoedig mogelijk zou willen ontsnappen. Maar gelukkig waren er ook positieve punten. Hij voelde zich op zijn gemak als hij de rol van helper en adviseur kon spelen en als hij mede met behulp van de hypnose-suggestie de patiënten kon wijzen op hun mogelijkheden. In een brief aan Van Deyssel eind 1888 schreef hij hoe hij van tien uur 's morgens tot vijf uur 's middags door allerlei mensen met vragen benaderd werd en hoe hij probeerde om tegen allen vrolijk, bedaard en vriendelijk te zijn.

Je begrijpt dat ik van mijn rol tegenover mijn patiënten iets heel hoog en moois tracht te maken. Want mijn praktijk is iets heel bijzonders. Ik doe alles met woorden en heb dikwijls meer van een priester weg dan van een dokter. Er zijn er onder van wie ik zeer veel houd en wier gemoedsleven mij boeit en interesseert. Het is dan een arbeid waarin ik zeer veel behagen schep de verwickelingen van hun affecties en gemoedsneigingen te volgen, hen te helpen en hun hoofden wat helderder en hun geest wat sterker te maken. De vriendelijke aanraking van al die hulpzoekende menschenzielen, die met hun zachtste zijde tot mij komen, is mij een genot. En daar het tegelijk mijn plicht-matig werk is, voel ik geen ongeduld of irritatie evenmin als een chemicus bij zijn proefnemingen of een natuuronderzoeker die mieren of bijen bestudeert.¹

Van Eeden als psychiater was Jezus en Pluizer tegelijk.

Maar Frederik van Eeden voelde zich niet alleen superieur, hij identificeerde zich ook met zijn patient. In zijn dagboek noteerde hij op 6 april 1889:

Zoo gaat dat meestal: Ik laat hen spreken, zonder nog in 't minst te weten wat ik zeggen zal – dikwijls terwijl ik zelf neerslachtig ben. Maar ik laat dan diep uit klagen, – ik zeg dan nu en dan iets – om de klacht voller te krijgen – en dan neem ik de klacht in mij op alsof 't mijn eigen was. Ik laat de droefheid lijdelijk in mij werken, zonder spoedig te willen antwoorden. Dan komt de reactie in mij, de opwellingen van mijn levenskracht – ik begin korte vragen te doen, als uitdagend – en er komen antwoorden in mij op, zonder dat ik ze zoek. Eindelijk zonder inspanning, zonder moeite worden mijn antwoorden vaster en breeder – ik begin dan te praten en soms heb ik wel een half uur of een uur doorgesproken eer ik het weet. Dat heeft dan mijzelf dikwijls evenveel goed gedaan als mijn hoorder.²

Wanneer we het fragment van de brief aan Van Deyssel combineren met dit

citaat uit het dagboek, dan hebben we in de menselijke betrokkenheid, de afstandelijke wetenschappelijke houding en de poging tot vereenzelviging de gebruikelijke relatie van psychiater tot patiënt.

Van Eeden heeft de eerste jaren, zo lijkt het, met inzet als therapeut gewerkt. Liébeault bleef zijn voorbeeld. Een bewijs daarvan is dat hij in de lente van 1889 op de terugweg van zijn reis in Spanje Nancy aandeed, waar hij kennis maakte met Liébeault. Hij bezocht er ook de kliniek van Bernheim en sprak met een van de vooraanstaande leden van de Nancy-school, Beaunis, over gedachtenoverdracht.¹

Als we afgaan op de resultaten in de eerste twee jaren, zoals die door Van Renterghem in augustus 1889 tijdens een internationaal congres over hypnose werden gepresenteerd, dan was de kliniek een succes. In totaal hadden ze in twee jaren, de periode 1887-1889, 414 personen behandeld, van wie een kwart geheel genezen was, een kwart ongeveer opmerkelijke verbetering had ondervonden en een kwart lichte verbetering. Bij ongeveer twintig procent was geen verbetering opgetreden.²

Van Eeden deed wetenschappelijk van zich spreken op donderdag 21 november 1889, toen hij in Utrecht voor de Nederlandsche Vereeniging voor Psychiatrie een voordracht hield over hypnose en suggestie.³ Onder zijn gehoor was Gerbrand Jelgersma, zijn vroegere dispuutgenoot van Baco, die in 1899 de eerste Nederlandse hoogleraar psychiatrie zou worden. Van Eeden gaf zijn gehoor een overzicht van de verschillende hypnose-opvattingen. Hij wees ook op de gevaren van hypnose, met name bij de behandeling van hysterische personen. Kon de arts zijn patiënt geheel aan zich ondergeschikt maken? Ten slotte werden bij acclamatie de volgende twee stellingen aangenomen:

De Nederlandsche Vereeniging voor Psychiatrie acht de studie der psycho-therapie als onderdeel der medische wetenschap noodzakelijk.

De toepassing van suggestie en hypnose door onbevoegden moet als gevaarlijk worden beschouwd.

Een jaar later zou hij voor dezelfde vereniging een lezing houden 'De obsessies', waarin hij verschillende vormen van dwangneurosen besprak en de goede mogelijkheid om deze met behulp van de psychotherapie te behandelen.⁴ Het was belangrijk door voorlichting de psychotherapie uit de verdachte hoek te halen en onder medici bekend te maken. In het *Nederlandsch Tijdschrift voor geneeskunde* schreef hij over de verschillende publikaties over psychotherapie.⁵

Inmiddels was de kliniek vanaf 15 november 1889 elders gevestigd. Het Passagehotel had te veel geld opgeslokt en Van Eeden en Van Renterghem besloten een nieuw pand te betrekken, een kapitaal huis op Keizersgracht 258. De kliniek werd gevestigd in het achterhuis, het voorhuis werd het woonhuis van Van Renterghem. Daar was nog voldoende ruimte over voor een

pension voor patienten. Dat pension, waar na korte tijd twaalf patienten logeerden, van wie minstens drie zeer ernstig zenuwziek, had veel weg van een kleine psychiatrische inrichting. De familie Van Renterghem had soms heel wat te stellen met lastige patienten. De kliniek van Van Eeden, gevestigd in de benedenruimte van het achterhuis, en die van Van Renterghem waren geheel van elkaar gescheiden; ieder had zijn eigen patienten.¹

Jan Veth en Sam Aletrino kwamen op een namiddag op de Keizersgracht om de inrichting te zien. Tijdens een seance van collectieve hypnose van Van Renterghem tekende Veth een aantal slapende patienten. De schetsen dienden als illustraties bij een artikel van Aletrino, dat in 1890 in het familieblad *Eigen Haard* verscheen.² Aletrino heeft er veel werk van gemaakt. Hij geeft een uitvoerige geschiedenis van de hypnose, beginnend bij Mesmer en eindigend bij Van Eedens kliniek. Uit alles is te merken dat het er Aletrino om te doen was reclame te maken voor de kliniek en het wantrouwen en de vooroordelen over de kliniek weg te nemen. In de laatste aflevering beschrijft Aletrino de inrichting van de kliniek en prijst die zeer. In alle kamers heerst een aangenaam dromerig halflicht, dat bijna geheel verduisterd kan worden door dikke gordijnen.

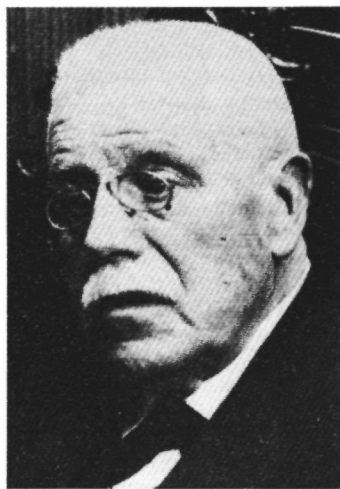
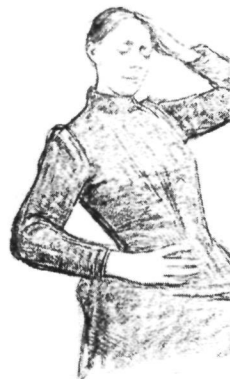
Of Van Eeden het op den duur ook zo aangenaam vond, valt te betwijfelen. Meer dan eens klaagt hij in brieven en dagboek over de atmosfeer van zijn werkruimte. Hij heeft het over de 'duffe, broeierige somberte'; het is er 'kelderkil, of te bedompt, altijd donker en menschenlucht.'³

TANENDE BELANGSTELLING

Vanaf 1891 werd het steeds duidelijker dat Van Eeden zijn praktijk in Amsterdam niet meer zo zag zitten. Dat in tegenstelling tot Van Renterghem, die de kliniek en het pension met assistentie van zijn vrouw energiek leidde en die ook internationaal van zich deed spreken. Toen Liébeault als psychiater terugtrad, organiseerde Van Renterghem samen met buitenlandse collega's een grootse huldiging in Nancy, die op 25 mei 1891 plaatsvond. In zijn feestrede preekt hij Liébeault als degene die ingezien had dat de ziekten van de mens ook door psychische krachten bestreden konden worden.⁴

Tussen Van Eeden en Van Renterghem boterde het steeds minder. In zijn autobiografie schrijft Van Renterghem daar het volgende over:

Vanaf het tijdstip onzer verhuizing naar de Keizersgracht groeide het aantal patienten, dat zich aan mijne zorgen toevertrouwde, aanmerkelijk en bleef voortdurend overtreffen dat wat door Van Eeden werd behandeld. Voor een deel was dat toe te schrijven aan de omstandigheid, dat ik door ons internaat steeds bij de hand was, geheel met de kliniek medeleefde, maar voor een groot deel ook aan nalatigheid van

2

3

1. Frederik van Eeden, gefotografeerd op het instituut voor psychotherapie.

2. Patiënten onder hypnose, getekend door Jan Veth. Illustraties bij een bijdrage van Aletrino over het instituut voor psychotherapie van Van Eeden en Van Renterghem in het familieblad *Eigen Haard* van 1890.

3. Albert Willem van Renterghem op oudere leeftijd.

de zijde van mijn compagnon. Hij was niet meer met hart en ziel bij de zaak, veronachtzaamde de psychotherapeutische praxis, gaf meer aandacht aan zijn literair werk en aan zijne vooruitstrevende denkbeelden op maatschappelijk gebied. Hij kwam 's morgens laat, ging 's namiddags vroeg weg, liet om proeven te corrigeren de patienten noodeloos in de wachtkamer hun tijd verliezen. Grosso modo, deed ik 2/3 van de clientèle, terwijl we, wat het financieel gewin betrof, gelijk opdeelden. Toen hij dat begon te beseffen stelde hij zelf voor, dat wij ieder de baten zouden ontvangen van onze eigen praktijk en de gezamenlijke onkosten ieder voor de helft betalen. Dit was de voorbode van de iets later pas gevolgde uittreding van Van Eeden. Behalve ons beider liefde voor de psychische geneeskunde hadden mijn compagnon en ik heel weinig gemeen. Wij waren op formeel vriendschappelijke voet, doch werden nimmer intiem, onze opvattingen omtrent maatschappelijke begrippen en verhoudingen liepen te veel uiteen. Wij verschilden te veel van karakter, leeftijd en neigingen.¹

Dat Van Renterghem vrij goede maatjes was met Frederiks broer Johan tijdens diens verlof in Nederland zal ook niet bijgedragen hebben tot de goede verhouding tussen hen. Toen Van Renterghem voor zijn kinderen een poppenkast had laten maken, bood Johan hem aan om een stuk voor de poppenkast te schrijven. Het verscheen in druk onder de schuilnaam Johannes Paradisiacus en was getiteld *Eriths sicut Deus! oftewel De Greep naar het Absolute*. Gezien de titel en de inhoud, een Jan Klaassen-Katrijnverhaal met veel gemep, bedrog, verleiding en wat al niet meer, lijkt het stuk een persiflage te zijn van Frederiks idealistische, humanitaire levenshouding.

Hoe weinig Van Eeden nog bij de kliniek in Amsterdam betrokken was, blijkt op 1 september 1892, toen hij terug van vakantie weer moest beginnen met zijn werk. Hij zag ertegen op dat hij zich opnieuw zou moeten schikken in het eentonige leven van psychiater. En dat zou zijn levenslust doden. Het leven op de kliniek vond hij 'leugenachtig, onzuiver, doodend, groezelig, vol zakenachtigheid, geldgemaal, schijn, en eentonigheid en konkelen met zijn wezen en met zijn waarheid'.² De wereld smaakte 'aptekerig', vond hij. Hij verlangde naar buiten zijn. Aan zijn Engelse vriendin Lady Welby schreef hij dat hij de medische praktijk als 'business' haatte:

I hate Love as a marchandise. I will give what I can, but in freedom not urged by contracts and fees.³

Hij besepte echter ook dat hij, zoals zo dikwijls in zijn leven, een korte tijd enthousiast was geweest, maar al vrij snel zijn enthousiasme had verloren en de boel had laten lopen. Hij leed, vond hij, aan verbeterzucht, hij wilde de dingen te gauw en te vlug veranderen.⁴

Maar mogelijk was er meer aan de hand. De psychiatrische praktijk moet vaak zijn weerzin hebben opgewekt, omdat hij via de verhalen van zijn

patienten geconfronteerd werd met de triviale en vulgaire facetten van de liefde. En dat was voor iemand die juist in die tijd in zijn eigen liefdeleven de grootste zuiverheid wilde bereiken en in *Ellen* en *Johannes Viator* een hooglied op de liefde had willen schrijven moeilijk te verwerken. Bovendien overkwam het hem een enkele keer dat de seksuele problemen van een patient hem aan eigen problemen deden denken, zoals in het geval van de masochist in zijn praktijk, die in zijn fantasie graag door sterke vrouwen of door dieren overwonnen wilde worden en daar lust aan beleefde.¹

Begin januari 1893 werd het hem duidelijk dat hij moest ophouden met zijn werk in Amsterdam. Op 4 maart kon hij Van Deyssel berichten dat hij per 1 juli zijn praktijk zou neerleggen. Het zou, schreef hij, in financieel opzicht een moeilijk bestaan worden. Hij kreeg 2500 gulden per jaar van zijn ouders en moest verder van de pen leven. Zijn beroep als medicus zou hij niet opgeven; alleen bij uitzondering en gratis zou hij patienten helpen, schreef hij Van Deyssel.²

Een van de laatste activiteiten voor de kliniek was het schrijven van de inleiding bij het verslag over de jaren 1889-1893.³ Het is een inleiding met een erg theoretisch, methodologisch karakter, vol met de stokpaardjes van Van Eeden, zoals zijn ergernis over de natuurwetenschappelijke benadering van de medische wetenschap en de verwaarlozing van de psyche. We kunnen, aldus Van Eeden, de psyche beter als bewust deel van onszelf beschouwen dan het lichaam. We kennen het lichaam immers via de psyche. Hij houdt een pleidooi voor de psychotherapie, daar deze meer oog heeft voor de vitaliteit, het vermogen tot regeneratie in de mens. De cijfers van de kliniek over de vier jaren die in het verslag zijn opgenomen, lijken hem gelijk te geven. Van de 1089 patienten is meer dan een kwart genezen, bijna een kwart heeft opmerkelijke verbetering ondergaan, ruim twintig procent een lichte verbetering en slechts zeventien procent geen verbetering.⁴

Bijna veertig jaar later, in 1930, ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Frederik van Eeden schreef Van Renterghem in het *Liber amicorum*:

Van Eeden's veelzijdigheid is groot, te groot misschien voor de krachten van één mensch, hoe zeer ook begenadigd door den Schepper.⁵ Hij bekende dat hij het gelukkig geacht zou hebben, als Van Eeden zich op de psychotherapie was blijven concentreren. Maar vele andere zaken eisten diens aandacht, waaronder het spiritisme. Daarin stond evenals in de psychotherapie de psyche centraal. Het spiritisme evenwel kende aan de psyche heel wat grotere mogelijkheden toe.

Tussen geloof en wetenschap

Van Eeden en het occulte'

'Is het groeien van een boom, het leven van een mensch niet mystiek?'

KENNISMAKING MET HET SPIRITISME

Tegenover het mysterie is een toneelstuk van Marcellus Emants uit 1907, waarin de treurige werking van het spiritisme op een psychiater en zijn gezin wordt getoond.² Wat als nieuwsgierigheid begon, loopt fataal af. De praktijk van de psychiater gaat achteruit, het gezinsleven desintegreert en de hele familie dreigt in een sociaal isolement te raken. De psychiater en zijn vrouw vervreemden van elkaar. Geestelijk is de vrouw, door haar preoccupatie met spiritisme, in de war. Voor haar is het spiritisme zo belangrijk omdat het de leemte vult, die na het verlies van het geloof in de kinderjaren ontstaan was. Eindelijk heeft ze weer een richting in haar leven.

Emants, een toegewijd onderzoeker van het spiritisme, heeft in zijn drama willen waarschuwen voor de gevaren van een blinde overgave aan de studie van occulte zaken.³ Dat hij een psychiater hoofdfiguur in zijn drama maakte, is misschien niet zonder betekenis. De banden tussen psychiatrie en spiritisme waren in de negentiende eeuw vrij hecht. Emants stond niet alleen in zijn waarschuwing. Nog in hetzelfde jaar verscheen een uitvoerig artikel in *De Gids*, waarin de psychiater I. Zeehandelaar, zelf vertrouwd met de wereld der spiritisten, op de psychische en sociale gevolgen wijst van de hang naar spiritisme.⁴ Spiritisten konden volgens hem slachtoffer worden van persoonlijkheidsplitsing, verlies van zelfcontrole en hallucinaties. Het gehele denken en voelen kon door spiritisme geabsorbeerd worden.

In de tijd dat dit toneelstuk en dit artikel verschenen, was Van Eeden in hoge mate door het spiritisme geobsedeerd. Die obsessie zou in de loop der jaren steeds toenemen en hem ten slotte fataal worden. Op zijn oude dag viel Van Eeden aan de vreemdste hallucinaties ten prooi; 's nachts werd hij in zijn dromen gefolterd door helse visioenen van sarrende duivels met schunnige gebaren en door onheilspellende berichten uit het hiernamaals. In zijn ouderdom leek de wereld wel behekst. In de geluiden om hem heen meende hij

stemmen te herkennen, in de sneeuwplekken in het bos zag hij gestalten, een vrouw of een dier. Degene die ooit zo afstandelijk en analytisch over hallucinaties had geschreven, bewoog zich nu zelf in een wereld van hersenschimmen.¹ Van Eedens zoon Evert verpleegde zijn oude vader en moest lijdzaam toezien hoe die al experimenterend met occulte zaken fysiek en mentaal kapotging.²

Hoe onschuldig was alles begonnen! Omstreeks 1885 had Van Eeden, precies zoals de psychiater in Emants' toneelstuk, zich aarzelend en uit wetenschappelijke nieuwsgierigheid ingelaten met parapsychologie en spiritisme. Hij beseftte toen nauwelijks dat het spiritisme behalve een pseudo-wetenschap ook een soort geloof was met een grote emotionele werking.

De positie van het spiritisme in Van Eedens tijd was die van de vleermuis: bij de vogels niet geacht, bij de muizen niet gezien. Theologen en kerken wilden er niets van weten en beoefenaren van de natuurwetenschappen evenmin. Het spiritisme zocht een antwoord op een brandende vraag in de negentiende eeuw: hoe is het mogelijk moderne wetenschappelijke kennis en religieus denken met elkaar te verzoenen? De spiritist was de wetenschappelijke gelovige of de gelovige wetenschapper, die behoefte had aan bewijzen voor transcendente zaken.³ Het geeft aan hoe groot in de tweede helft van de negentiende eeuw het prestige van de natuurwetenschappen was en hoe uitgehoud het orthodox christelijke geloof.

Van Eedens stellingname ten opzichte van wetenschap en geloof was in 1885 nog onduidelijk. Het ontbrak hem aan een richtinggevend levensbegin-sel. Het orthodoxe christendom had alle glans voor hem verloren en het materialisme wees hij ondubbelzinnig af. Met instemming brengt hij in zijn dagboek Huet ter sprake, die noch in het materialisme, noch in een nieuwe godsdienst iets ziet. De materialisten denken dat ze er al zijn, aldus Van Eeden, en dat ze God en het heelal tussen de benen van hun passer hebben en de hele filosofie aan een touwtje.⁴ Dan waren het spiritisme en de geheimzinnige experimenten in de parapsychologie (telepathie en telekinese bij voorbeeld) voor hem totaal anders. Daarmee kon hij deels zijn nog altijd grote respect voor de wetenschap en deels zijn diep religieuze behoeften bevredigen.

Het spiritisme had, toen Van Eeden zich ervoor begon te interesseren, al een hele geschiedenis achter de rug. Het was in de jaren vijftig van de negentiende eeuw razend populair geworden in Amerika en van daaruit naar Europa overgeslagen. Ook Nederland ontkwam niet aan de rage.⁵ Er werden verschillende genootschappen gevormd met een sekte-achtig karakter. Zoals men vroeger voor een stichtend woord naar de kerk ging, kwam men nu bijeen om tafels te laten dansen of ander spiritistisch onderzoek te doen. In 1859 werd in Den Haag het eerste Nederlandse spiritistisch genootschap Oromase opgericht. De leden waren afkomstig uit de 'beschaafde stand'.⁶ In de jaren zeventig kwamen daar allerlei concurrerende genootschappen bij,

zoals Veritas uit Amsterdam, Onderzoek naar Waarheid uit Rotterdam en Annaxamides uit Maastricht. In Den Haag vormde zich een christelijk-spiritualistische kring rond de schrijfster en pedagoge Elise van Calcar, een vrouw met talloze internationale contacten. Haar in 1877 opgerichte tijdschrift *Op de grens van Twee Werelden* stelde zich tot doel de mens als 'geestelijk wezen' te beschouwen, levend op de grens van de stoffelijke en de geestelijke wereld. Via het spiritisme, dikwijls ook spiritualisme genoemd, kon de mens, zo was de verwachting, proberen binnen te dringen in de onzichtbare wereld.¹

Beroemde mediums uit de Angelsaksische landen bezochten Nederland en logeerden dan soms bij de Hagenaar A. J. Riko. Riko was met zijn *Handboek ter beoefening van het magnetisme* een bekend popularisator van de occulte wetenschappen. Dit boek verscheen in 1886 en Van Eeden, die zich juist in die tijd voor spiritistische zaken begon te interesseren, kraakte het, zoals eerder vermeld, in maart 1887.² Met deze negatieve recensie van Riko's boek maakte Van Eeden voor zichzelf wellicht de weg vrij om op zijn beurt door middel van lezingen en artikelen het grote publiek voor te lichten over spiritistische en parapsychologische onderwerpen.

In het voorjaar van 1887, bij zijn oriëntatie in de belangrijkste parapsychologische en spiritistische studies, heeft Van Eeden ongetwijfeld gebruik kunnen maken van de kennis van zijn vader, die volgens Van Deyssel een grote belangstelling had voor occulte zaken.³

Aan zijn ouders schreef hij op 24 april dat hij in Bussum aan tafeldansen en gedachtenlezen heeft gedaan samen met een andere familie.

De tafel vertelde dat ons kind een jongetje zou zijn. Ook wist de tafel hoeveel koekjes er in een gesloten trommeltje waren – wat ons niet meeviel, want er waren er maar 8 en Martha had 's morgens twee ons gekocht – en hoeveel sleutels ik aan mijn ring had, wat ik zelf niet wist.⁴

Hier was het spiritisme nog geheel een onschuldig gezelschapsspel.

Een paar weken daarvoor had hij in Bussum in de spiritische bibliotheek van H. J. Schimmel mogen rondsnoffen.⁵ Deze *Gids*-redacteur was vanaf de jaren zeventig mede door de invloed van Roorda van Eysinga een overtuigd spiritist. Hij benadrukte sterk de 'wetenschappelijke' kant van het spiritisme en gaf hoog op van William Crookes en Alfred Wallace, beiden bekende grootheden respectievelijk op het gebied van de chemie en de biologie.⁶ En die 'wetenschappelijke' benadering moet Van Eeden zeker plezier gedaan hebben. Waarschijnlijk op aanraden van Schimmel las hij eind maart het tijdschrift *Sphinx* en geschriften van Carl du Prel, wiens bekende hoofdwerk *Philosophie der Mystik* juist in 1885 was verschenen en die zich evenals Van Eeden voor hypnose interesseerde. Du Prel probeerde het occultisme in een filosofisch systeem onder te brengen. Interessant in verband met Van Eeden's latere droomtheorieën is Du Prel's vooronderstelling dat er in de mens een 'transcendentiaal subjeet' is en dat dat deel van de menselijke persoonlijkheid

tijdens de slaap, in somnabule toestanden, gedeeltelijk en bij het sterven geheel wordt bevrijd.¹

Dat ook Van Eeden in die tijd Alfred Wallace' *The scientific aspects of the supernatural* las, bewijst hoe hij toen op de 'wetenschappelijke' kant van parapsychologie en spiritisme was gericht. Het spiritisme was volgens Wallace meermalen empirisch getoetst. Maar Huxley en andere vooraanstaande wetenschappers in Engeland haalden daar hun schouders over op. Van Eeden vond deze houding arrogant; alles moet object van onderzoek kunnen zijn, zelfs verwarringen en leugens van mensen. Het was fout en beperkt, vond hij om, zoals Huxley, bepaald onderzoek af te wijzen; de wetenschaps-geschiedenis kende talloze voorbeelden van verkeerde keuzes veroorzaakt door kortzichtigheid en behoudzucht.

Van Eedens kritiek op de officiële wetenschap is een terugkerend thema in zijn opstellen over spiritisme of parapsychologie. Hij is daarin weinig oorspronkelijk: vanaf het midden van de negentiende eeuw tot op de dag van vandaag toe is die kritiek een vast thema in parapsychologische publikaties. Bij voorkeur stelt Van Eeden spiritisten en parapsychologen als helden voor, die moedig hun weg gaan naar onbekende verten. In zijn opstellen probeert hij het parapsychologisch of spiritistisch onderzoek te verdedigen door vraagtekens te zetten bij begrippen als 'werkelijkheid', 'wetenschap', 'natuurwet', 'natuurlijk' enzovoort. De kwetsbare plek in het bolwerk van de vigerende wetenschap is volgens hem de psychologie. Deze tak van wetenschap laat volgens hem overduidelijk zien dat een op natuurwetenschappelijke leest geschoeide menswetenschap een doodlopende weg is. Eerder dan door 'uitwendig', zintuiglijk onderzoek kennen wij de mens door 'innerlijke gewaarwording'.

Wat een mensch is, weten wij het best door ons zelven, door ons eigen bewustheid.²

Het onderzoek van het 'geestelijk' bestaan van de mens kan dus beter niet aan de fysiologisch georiënteerde psychologie worden overgelaten. De psychische kanten van de mens kunnen volgens Van Eeden het best door kunstenaars en filosofen worden benaderd; voor de studie van de psyche zijn artistieke en filosofische kwaliteiten nodig. Aan dit profiel, een combinatie van kunstenaar, filosoof en psycholoog-spiritist, wilde Van Eeden zelf beantwoorden. Want er stond veel op het spel: de onafhankelijkheid en de suprematie van de psyche ten opzichte van het lichaam. Wat dat betreft werkte de psychologie, en met name het spiritisme en de parapsychologie, gelijk op met religieuze bewegingen als de theosofie.

Parapsychologie en spiritisme stonden, zoals we eerder gezien hebben, tussen wetenschap en geloof in. De band met de wetenschap blijkt uit de geschiedenis van de negentiende-eeuwse psychiatrie, waarin het spiritisme een belangrijke plaats inneemt. Spiritisten leverden aan psycholoog en psy-

chiater nieuwe mogelijkheden van benaderingen van de psyche.¹ Het automatisch schrijven, een van de door de spiritisten ingevoerde procedures, werd door de wetenschap aangegrepen om het onbewuste te onderzoeken. Een nieuw onderwerp, het spiritistisch medium, kwam voor experimenteel onderzoek beschikbaar. De hypnose en de trance-toestand van een medium hadden veel gemeen. Het feit dat een medium een of meer 'geesten' meende te kunnen oproepen, attendeerde psychologen en psychiaters op het dubbele of meervoudige karakter van de menselijke psyche.²

Van Eeden raakte via de psychiatrie in spiritisme en paranormale verschijnselen geïnteresseerd. Hij werd zich, zoals gezegd, door de hypnose van het dubbele of onbewuste karakter van de mens bewust. Het onbewuste deel van de menselijke persoonlijkheid zou hij in de volgende jaren onderzoeken, niet alleen in zijn functie van wetenschappelijk georiënteerd psychiater of psycholoog, maar ook als spiritist, filosoof en dichter. Wetenschappelijk heeft hij zijn theorie over de menselijke persoonlijkheid in zijn 'studies' behandeld, filosofisch in zijn *Redekunstige grondslag van verstandhouding* uit 1897 en literair in *Het Lied van Schijn en Wezen*, begonnen in 1893, in andere gedichten en in romans. Wat Van Eeden aan de wetenschapper in zichzelf verbood, namelijk uitspraken te doen over niet-empirisch getoetste zaken, dat stond hij ruimschoots toe aan de mysticus-filosoof en de literator in hem. Aanvankelijk wilde hij de wetenschapper gescheiden houden van de laatste twee. Er trad echter steeds meer branchevervaging op. Het schrijven van zijn 'wetenschappelijke' studies kwam onder druk te staan van zijn mystiek-filosofische en literaire geaardheid vol wishful thinking en religieuze verlangens.

Parapsychologie en spiritisme moesten bij Van Eeden de brug slaan tussen religieuze verlangens en het wetenschappelijke geweten. Dat is heel goed te zien aan de hand van zijn theorie over de persoonlijkheid, door hem als filosoof en literator uitgewerkt.³ Globaal komt deze neer op het onderscheiden van twee persoonlijkheden in de mens. De ene persoonlijkheid, het gewone ik, zich bewegend in de wereld van tijd en ruimte, is veranderlijk, blootgesteld als ze is aan causaliteit. Zij is, levend in de wereld van de schijn, inferieur aan de tweede persoonlijkheid, door hem het Ik of het Zelf genoemd. Dit Zelf, los van tijd en ruimte, is de goddelijke kern in de mens, waarover de dichter alleen maar in symbolen kan spreken. De algemene tendens volgens Van Eeden is dat dit Zelf wil samenvallen met God. Onduidelijk is hoe de verhouding van dit 'goddelijke' Zelf ten opzichte van het door Van Eeden eerder veronderstelde 'dubbel-ik' is. Hoe de verhouding van God tot dit Zelf en van dit Zelf tot het gewone ik is, is door Van Eeden niet onder woorden gebracht. En dat behoefde volgens hem ook niet. Pogingen hiertoe gaven hem het gevoel 'of men etiketten plakt op de golven van een zee'.⁴

Die angst voor etikettenplakkerij belette hem overigens niet om via parapsychologische onderzoeken en spiritisme de mysterieuze kern van de

menselijke persoonlijkheid verder te onderzoeken en af te dalen in het schimmige gebied, dat 'wijder Al', waarin ons Zelf vervloeit.

Wat hem voortdreef in zijn fascinatie voor parapsychologie en spiritisme waren zijn ontzag en angst voor de dood. Was de dood het definitieve einde of niet? Met de dood had hij als jongen pijnlijk kennis gemaakt toen hij zijn vriend Andries Beuninck zag sterven en toen hij zijn oom vond na diens zelfmoord. Als medisch student was hij herhaaldelijk met de dood geconfronteerd. En in zijn jarenlange depressie in de eerste jaren van zijn huwelijk was de dood een obsessie geworden. Hij schreef de regels:

Dat teere huis dat straks de Dood ineenslaat,
wat kostte 't veel aan moeiten en geduld!
en wat verblijft der ziel, als die alleen staat
door 't voelend lichaam langer niet omhuld,
verlaten door elk zintuig, dat bij 't leven
de post van bode en wachter heeft vervuld?¹

Op deze vraag wilde hij een antwoord hebben en het spiritisme moest dat geven. Een deel van dat antwoord hoopte hij te vinden in zijn dromen, die hij vanaf 3 mei 1889 in een afzonderlijk droomcahier begon te noteren. In de laatste jaren van de eeuw raakte hij, zoals we verderop zullen zien, steeds meer overtuigd van de bijzondere toestand die de nachtelijke droom was. Het werd voor hem de wereld waarin de beperkingen van tijd en ruimte doorbroken werden, een soort voorhof van de dood, die elke nacht opnieuw betreden kon worden.

PARAPSYCHOLOGISCH ONDERZOEK

Van Eeden heeft niet alleen theoretische en propagandistische activiteiten ontwikkeld op het gebied van parapsychologie en spiritisme. Hij was ook praktisch werkzaam. En dat niet zozeer door de tafel te laten dansen, zoals in menig huisgezin in die tijd gebeurde, maar door experimenten van allerlei aard.

Er bestaat nog een cahier van Van Eeden waarin hij naast excerpten van de belangrijkste internationale literatuur over parapsychologie en spiritisme ook verslagen heeft opgenomen van paranormale verschijnselen en van experimenten met zijn patienten.² In zijn praktijk als psychiater kreeg Van Eeden regelmatig te maken met mensen die hem in vertrouwen namen over bijzondere ervaringen. Het waren ervaringen die onder meer te maken hadden met telepathie en telekinese. Over de vraag in hoeverre de patiënten met het vertellen van dit soort ervaringen infantiele almachtsgevoelens de vrije loop

lieten en indruk wilden maken op hun arts, maakte Van Eeden zich niet zo druk. Naar zijn eigen zeggen voelde hij zich bij de behandeling van een patient alsof hij met krachten te maken had die zijn begrip te boven gingen. De patienten moeten vrij gauw in de gaten hebben gekregen dat Van Eeden erg ontvankelijk was voor bijzondere ervaringen. Onder hen waren er ongetwijfeld enkelen die op de hoogte waren van zijn publikaties over hypnose, spiritisme en parapsychologie. In 1886 had hij al in 'Het hypnotisme en de wonderen' gepleit voor onderzoek in telekinese, telepathie, het tweede gezicht en profetieën. Nog dwingender zou hij dat doen in de lezing die hij op 17 april 1890 voor het genootschap Oefening en Wetenschappen hield en die als titel had 'De spiritistische verschijnselen'. Voor die lezing gebruikte hij gegevens van patienten uit zijn psychiatrische praktijk.

Van Eeden kon van gedachten wisselen met zijn compagnon Van Renterghem, die weliswaar in theorie en praktijk van parapsychologie en spiritisme was geïnteresseerd maar die nuchterder was dan hij. Van Renterghem was zich in dezelfde tijd als Van Eeden voor het spiritisme gaan interesseren. Voordat hij in Amsterdam kwam, had hij in Goes spiritistische seances bij dominee D. P. M. Huet meegemaakt, een bekend spiritist.¹

Het experimenteren van psychiaters met patienten was niets nieuws. In 1884 was Janet, toen een jonge Franse psychiater met een groeiende bekendheid, bij een zekere dr. Gibert uitgenodigd. Gibert claimde dat hij op afstand een Frans boerenmeisje, Léonie geheten, kon hypnotiseren zonder iets te zeggen of te doen maar louter door te willen. Janet constateerde dat het waar was. Hij probeerde het zelf en ook hem lukte het. Er werden zelfs afstanden van vijfhonderd meter gehaald. Janet had van deze experimenten in Parijs verslag gedaan in 1885 en 1886 voor de Société de Psychologie Physiologique onder leiding van Charcot.²

Dat Van Eeden tijdens zijn verblijf in Parijs in het najaar van 1885 over Janets experimenten gehoord of gelezen heeft, is zeer waarschijnlijk. In ieder geval deed ook hij proeven van telepathische aard met zijn patienten. Op 14 maart 1890 noteerde hij in zijn cahier dat hij geëxperimenteerd had met een zekere juffrouw C.K. Zijn collega Van Renterghem had haar eerst in slaap gebracht en haar slapend bij Van Eeden gebracht. Deze had op een papier 'Eiffeltoren' geschreven en aan andere aanwezigen gezegd dat hij de slapende daarvan zou laten dromen. Hij had zijn hand op haar hoofd gelegd en ingespannen aan de Eiffeltoren gedacht en gesuggereerd dat ze zou dromen en de droom zou onthouden. Daarna had Van Eeden een beweging met een waaijer gemaakt, open en dicht. Na een kwartier was de juffrouw ontwaakt. Op de vraag wat ze gedroomd had, vertelde ze dat ze in een trein had gezeten, naar Parijs was geweest en dat ze boven op de Eiffeltoren een glas bier had gedronken.

Het gevaar bestond dat de experimenten uit de hand liepen. Dat was het

geval bij een patiënte die de gave van de psychografie meende te bezitten, een vorm van automatisch schrijven. Deze vrouw herhaalde op Van Eedens verzoek de eerdere proefnemingen met psychografie. Op een gegeven moment kreeg zij de indruk dat een intelligentie buiten haar werkte. Deze genius had volgens haar niet alleen door middel van haar hand geschreven maar had ook een stem in haar doen klinken. En dat was nog niet alles! De genius had haar een nieuwe godsdienst verkondigd. De vrouw, aanvankelijk kritisch, werd langzamerhand door haar 'demon' ingepakt. Er trad een stadium van godsdienstwaanzin op met grote destructiedrift, waarbij de stem ook de grootste obsceniteiten sprak. Het lukte Van Eeden ten slotte om als een echte exorcist de stem te doen zwijgen. Voorlopig hield Van Eeden het erop dat het dubbel-ik van de vrouw voor de stem verantwoordelijk was; hij voelde er in 1890 niet voor een boze geest verantwoordelijk te stellen. Deze zaak had men hem, zoals Van Eeden zelf meedeelde, erg kwalijk genomen; er deden zelfs de praatjes de ronde dat hij een gevaarlijk mens was.¹

Verwonderlijk is dat laatste natuurlijk niet. Dit soort experimenten met sterk neurotische mensen bracht soms grote gevaren met zich mee en zal de naam van het instituut zeker geen goed gedaan hebben. Exemplarisch voor Van Eedens reputatie in die jaren is een brief van Elisabeth Diepenbrock, de vrouw van Alphons, aan haar zuster Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk, waarin ze Van Eeden een 'combe van handigheid en leugen' noemt en hem allerlei experimenten kwalijk neemt, zoals het langzaam martelen van een vriend voor zijn dissertatie (het geval Jan Schokking), het 's nachts hypnotiseren van meisjes die bij hem logeerden en het proeven nemen met jongelui op de kliniek.²

Van Eeden noteerde alle opzienbarende ervaringen in zijn schriftje. Op 11 januari 1892 maakte hij zijn patiënte Greta van Noppen wakker door haar een glas water in het gezicht te gooien. Anna Fles, dochter van de bekende Utrechtse oogarts, sliep twee dagen later op dezelfde stoel en in hetzelfde kamertje waar Greta zich bevonden had. Ze verbeelde zich tijdens haar slaap dat Van Eeden zei 'ik heb haar een glas water in 't gezicht gegooit', terwijl ze volgens Van Eeden niets van het geval van 11 januari met Greta wist.

Een andere opmerkelijke patiënte van Van Eeden was Marie Offermans, bij de Van Eedens hulp in de huishouding, die herhaaldelijk voorgevoelens had omtrent personen. Zo droomde ze dat een man die haar kamer binnenkwam slechte bedoelingen met haar had. Drie dagen later kwam deze droom uit. Een andere voorspelling van haar was dat de vrouw van Van Deyssel een kind zou krijgen en dat Van Deyssel zelfmoord zou plegen.

Van Eeden noteert ook occulte feiten uit reisverslagen of van zijn literaire vrienden in zijn cahier. Erg kritisch lijkt hij daarbij niet. Hij geeft wel hoog op van de procedures van het natuurwetenschappelijk onderzoek maar uit alles

is te merken dat hij de grootste moeite had om die procedures, tijdrovend als ze zijn, nauwkeurig te volgen.

Een uitzondering hierop is het experiment op 18 januari 1890 met het beroemde medium miss Fay geweest. Charles van Deventer, als chemicus een gerespecteerd onderzoeker, heeft van dat experiment een uitvoerig verslag geschreven.¹

De avond, waarop ook de pers aanwezig was, vond plaats op het instituut van Van Renterghem en Van Eeden aan de Keizersgracht en wel in twee ineenlopende zalen daar. De bedoeling was een inmiddels legendarisch experiment uit 1875 dat de beroemde chemicus William Crookes met miss Fay had ondernomen, te herhalen.² Het medium Annie Eva Fay had in de jaren zeventig in Engeland grote indruk gemaakt. Ze had toen seances op het toneel en in haar eigen appartement gegeven.³ Aan miss Fay was die avond beloofd dat men niet vijandig tegen haar zou optreden noch haar ergens toe zou dwingen. Door middel van professor Van 't Hoff, de befaamde chemicus, was Van Eeden in het bezit gekomen van een bericht van Crookes, dat hij nog steeds achter het experiment met Miss Fay stond. Professor Van der Waals, de latere Nobelprijswinnaar, had een aantal instrumenten beschikbaar gesteld.

Van Eeden leidde de avond in. Een eerste experiment, bedoeld om miss Fay op haar gemak te stellen, lukte weliswaar maar bewees niet veel. Vervolgens ging men tot het Crookes-experiment over, waar het allemaal om begonnen was. De bedoeling was vast te stellen dat miss Fay, alleen in een donkere kamer gezeten, de macht had voorwerpen in de kamer te bewegen, zonder dat zij van haar plaats kwam. Om van dat laatste zeker te zijn, kreeg zij twee koperen, aan de tafel bevestigde klossen in haar handen. Die klossen waren vastgemaakt aan koperen draden, die naar de zaal liepen waar het publiek zat en daar met elementen, een galvanometer, een weerstandsbank, een stroomsluiter en een sleutel een keten vormden. Miss Fay was deel van een galvanische keten en de toeschouwers konden aan de galvanometer zien of er wel voortdurend stroom bleef circuleren. Behalve het omvallen van de tafel (ze moest deze volgens Van Deventer omgeschopt hebben) gebeurde er niets. Het experiment, dat meer dan een uur duurde, was dus mislukt. Toch vond Van Deventer het niet bewezen dat alles van Fay goochelarij was geweest. Volgens Van Eeden werd het publiek opgewonden en onbeschoft, zodat miss Fay nog gevaar liep ook.

Van Eedens experimenten waren voor een groot deel geïnspireerd op die van de Society for Psychical Research in Engeland. Dit genootschap met grote faam in spiritistische kringen heeft vanaf ongeveer 1890 een grote invloed gehad op Van Eedens ontwikkeling als spiritist.⁴ Het werd in 1882 opgericht en was in Londen op Buckingham Place nummer 19 gevestigd. Henry Sidg-

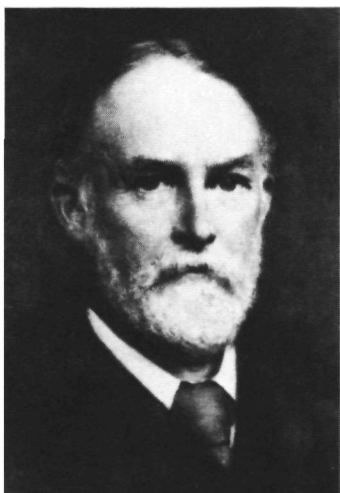
wick, hoogleraar moraalfilosofie in Cambridge, was de eerste president. De Society bloeide en telde onder haar leden indrukwekkende namen als de ex-prime minister Gladstone, de toekomstige prime minister Arthur Balfour, verder de gerespecteerde bioloog Wallace en de dichters Tennyson, Ruskin, Lewis Carroll en J. A. Symonds. De meesten van hen hoopten in 'psychical research' een antgif te vinden tegen het heersende materialisme. Ze waren geïnteresseerd in religieuze en filosofische kwesties en hoopten een positief antwoord te krijgen op vragen die hen bezighielden.¹

Frederic W. H. Myers, een van de oprichters van de Society, hoopte dit ook. Hij studeerde in Cambridge, waar hij Sidgwick leerde kennen. Aanvankelijk maakte hij daar naam als dichter. Maar hij blonk ook uit als classicus en was gefascineerd door de natuurwetenschappen. Zoals zovelen van zijn generatiegenoten viel hij ten prooi aan geloofstwifel; hij was ervan overtuigd dat het christendom niet langer de geestelijke behoeften van de mens kon bevredigen. Omstreeks 1870 was hij zich voor het spiritisme gaan interesseren en had hij met zijn vrienden allerlei experimenten gedaan. Via wetenschappelijk onderzoek wilde hij het bestaan van de menselijke ziel aantonen en greep krijgen op het leven na de dood. Na de studie der klassieken en in de natuurwetenschappen wierp hij zich op de psychologie en werd een van de actiefste, leidende figuren in de Society for Psychical Research. Hij zocht contacten in binnen- en buitenland en was de organisator van het International Congress of Experimental Psychology. Het was op een van die vergaderingen van dit congres in Londen in augustus 1892 dat Frederik van Eeden en Frederic Myers elkaar ontmoetten (hetzelfde congres waarop hij met de aristocratische Lady Welby kennis maakte, met wie hij een vriendschap voor het leven sloot). Hij was door de Nederlandsche Vereeniging voor Psychiatrie naar het congres in Londen afgevaardigd en had daar zijn lezing 'The principle of Psychotherapeutics' gehouden.² Daarin was hij op de methodologie van de psychotherapie ingegaan en had daarbij terloops het spiritisme ter sprake gebracht. Van Eedens pleidooi voor het centraal stellen van de psychische functies, voor het oefenen en versterken van de macht van de psyche moet Myers goed gedaan hebben. Van Eeden had zich in zijn lezing als verdediger van het neo-vitalisme opgeworpen door uit te gaan van het begrip 'levenskracht', een groep verschijnselen eigen aan alle levende materie. Met deze visie, die hij nader uitwerkte in zijn opstel 'Vitalisme' in 1893, wilde hij een dam opwerpen tegen het materialisme en wilde hij de onbekende psychische krachten in al hun glorie herstellen.³ Reeds vóór het congres had Myers aan Van Eeden gevraagd of hij diens lezing zou mogen publiceren en verder had hij hem bedankt voor het toezenden van allerlei case-stories. Van Eeden had hem de verhalen over paranormale verschijnselen, die hij in de loop der jaren verzameld had, toegezonden.⁴

Myers en Van Eeden hadden veel met elkaar gemeen. Beiden hadden een

1

2

3

1. H.J. Schimmel, schrijver en spiritist. Tekening van Jan Veth uit 1891.
2. Frederic W.H. Myers uit Cambridge, Van Eedens vriend en bekend Engels spiritist.
3. De scheikundige William Crookes (omstreeks 1872), wiens experimenten met Annie Eva Fay door Van Eeden in 1890 herhaald werden.

grote literaire belangstelling, beiden ook waren aanvankelijk geïntrigeerd door de natuurwetenschappen en na het verlies van hun christelijk geloof in de ban geraakt van het spiritisme. Myers' fascinatie voor het leven na de dood was sterk aangewakkerd na de zelfmoord in 1876 van zijn geliefde Annie Marshall, een vrouw met wie hij een platonische liefdesrelatie had gehad. Doel van zijn leven was nu om Annie Marshalls geest te ontmoeten en tevens een bewijs te krijgen voor zijn eigen onsterfelijkheid.¹

Van Eeden heeft Myers zelf omschreven als iemand die de ziel had van een dichter en het uiterlijk van een Engelse gentleman. Hij had charme en zijn conversatie getuigde van een universele belangstelling. Regelmatig bezochten de twee mannen elkaar. Van Eeden was meermalen te gast in Leckhampton House in Cambridge en Myers bezocht Bussum en maakte onder anderen met Van Deyssel en Betsy van Hoogstraten kennis. In zijn brieven hield Myers Van Eeden op de hoogte van zijn experimenten met zijn mediums, onder wie de beruchte Eusapia Palladino. Dat was een Napolitaanse dame die vanaf 1890 groot opzien had gebaard door experimenten met de beroemde Lombroso. Ook op Emants had ze indruk gemaakt. In 1894 was Myers met haar in contact gekomen. Er waren echter allerlei aanwijzingen voor dat Eusapia de boel oplichtte. Myers was aanvankelijk enthousiast over haar. 'She is doing wonders,' schreef hij Van Eeden.² Hij vond het jammer dat deze niet bij de seances aanwezig kon zijn. Hij zou het een winst voor het spiritistisch onderzoek vinden als Van Eeden van telekinese en materialisatie overtuigd zou raken.³ Maar Van Eeden leverde kritiek op Myers' goedgelovigheid ten aanzien van mediums en behield zijn reserves ten opzichte van Myers' methode van onderzoek.

In 1892, het jaar van hun ontmoeting, had Myers juist zijn befaamde theorie van het 'subliminal self' gelanceerd.⁴ Globaal komt deze vrij duistere theorie op het volgende neer. Het normale bewustzijn van de mens zou slechts een stroom zijn onder de vele waaruit de totale menselijke persoonlijkheid was samengesteld. Er was ook een min of meer onbewust gedeelte, een 'subliminal self', dat volgens Myers 'half lumberroom' en 'half king's-treasury' was.⁵ Dank zij dit 'subliminal self' had de mens contact met het onzichtbare deel van de kosmos. Hypnotisme, slaap, hysterie, telepathie, automatisch schrijven en mediumberichten waren elk een manifestatie van een stroom van het 'subliminal self' dat het normale bewustzijn binnendrong. De theorie van het 'subliminal self' was een culminatie van veel wat romantische schrijvers in de negentiende eeuw over de menselijke geest hadden geschreven. Zij was de overmoedige poging om de idee van de geest als irrationeel, verbeeldend, extatisch en goddelijk in één concept onder te brengen. Myers geloofde dat zijn onderzoek van het 'subliminal self' het bewijs zou leveren van de preambule van alle religies.

Van Eeden kende Myers' theorie en zal er zeer waarschijnlijk door beïn-

vloed zijn geweest in zijn eigen opvattingen over de menselijke psyche. Dat nam niet weg dat hij in 1895 nog bezwaren had tegen Myers' onderzoeksmethode. Myers vermengde, aldus Van Eeden in een brief van 23 oktober 1895 aan hem, natuurwetenschap met 'mystieke wetenschap':

You follow two aims and apply two methods, who are absolutely incongruous, hence error and confusion.¹

Men mocht natuurwetten, die binnen tijd en ruimte functioneren, niet gebruiken voor transcendentale verschijnselen, hield Van Eeden zijn Engelse vriend voor. Over de hogere waarheden kon men in poëzie, mystieke geschriften, kunst of poëzie spreken, maar wat Myers deed was een 'pseudo-scientific system' maken. Met 'cold-blooded security' sprak Myers over geesten en leven na de dood. Van Eeden beseftte dat Myers zich op uitspraken van een medium in contact met een overledene zou beroepen, maar beter was, aldus Van Eeden in zijn brief, die 'feiten' transcendent te noemen. Hij vond dat er bij Myers – en hier komt de significus in hem aan bod – terminologische verwarring bestond.

scientific words and artistic words are essentially different things, as different as sound and colour and psychology is at the border between the two.²

Maar in de volgende jaren werd het Van Eeden steeds duidelijker hoe moeilijk het was die 'border' vast te stellen. Balancerend tussen geloof en wetenschap zou hij die tegenstellingen in zich proberen te verenigen. En voor de zoveelste maal in zijn leven zou hij aan ambivalentie en inconsequenties ten prooi vallen.

Vriendschap en kiemen van vijandschap

'Toen wij vrienden waren, was ik de meerdere.'

VERSCHILLENDE VORMEN VAN VRIENDSCHAP

Op het eind van zijn leven, na zijn bekering tot het katholicisme in 1922, schreef Van Eeden een verward opstel 'Vijanden', waarin hij met verbijstering terugziet op alle vijandschap die hij tijdens zijn leven had opgeroepen.¹ Als motto heeft hij een regel uit psalm 25 genomen: 'Mijn God! op u vertrouw ik, laat mijn vijanden niet van vreugde opspringen over mij.' Op zijn oude dag moet hij in een wereld leven van wantrouwen, waar bekenden zijn groot negeren. Hij geeft toe tijdens zijn leven veel geleden te hebben onder het wantrouwen en de boosaardigheid zijner vijanden, al liet hij dat uit trots nooit blijken. Zijn geforceerde poging om die vijandschap te doorzien en in overeenstemming te brengen met zijn nieuw verworven geloofsaalt. Wat hem overblijft is vol nostalgie terugblikken op de dagen van weleer, toen er nog vriendschap was, en zich afvragen wanneer en waardoor die vriendschap in vijandschap veranderde.

Van Eedens omgang met mannen kon, zoals we gezien hebben, hartelijk, ja zelfs sentimenteel zijn, maar behield altijd iets argwanends, beducht als hij was het onderspit te delven in een relatie. Dat gevaar de mindere te zijn dreigde voortdurend. Op allerlei manieren (onder andere door zijn zedepreken) probeerde hij zich de meerdere te tonen. In dat opzicht leek Van Eedens relatie met zijn vrienden op die met zijn oudere broer Johan, waarbij van kindsbeen af het gevaar dreigde dat de oudste de jongere zou overtroeven, al was de laatste maatschappelijk en cultureel nog zo'n bolleboos met zijn praktijk als arts en psychiater. Die angst is goed te bespeuren in een droom van Van Eeden op 6 mei 1889. Hij droomt dan in Batavia te zijn, waar hij met Johan loopt, die hem uitleg geeft. In de droom heeft hij een impressie van de pedanterie van zijn broer, die hem een land laat zien waar hij thuis is. Vervolgens brengt Frederik een soort oorlogsscheepje naar een werf, waar het gerepareerd moet worden. Hij vraagt de kapitein of werfbaas wanneer het klaar

zal zijn, maar die wil niet precies antwoorden, alsof hij zeggen wil “‘t gaat je niet aan’ Hij maakt zich dan bekend als dr Van Eeden uit Bussum, waarop de kapitein reageert met ‘o, gymnasiast?’ Van Eeden heeft het gevoel jong gevonden te worden en is vol irritatie Hij antwoordt de kapitein

‘Hoe kan dat nu? Een gymnasiast is 16 of 17 jaar Ik ben getrouwd en heb 2 kinderen Dat is 13 jaar geleden’ Gevoel dat ik een jaar te veel telde, om mij ouder te doen schijnen Besef dat de kapitein wel beter wist, maar ‘t alleen gezegd had om mij te laten merken dat ik jong was ¹

Toen Van Eeden dit droomde, was zijn broer juist een paar maanden daarvoor, begin 1889, voor verlof in Holland teruggekeerd Johan was niet alléén gekomen, want hij was inmiddels getrouwd met Amalia Blok, bij wie hij toen een dochter had, Margaretha geheten Ook een baboe had hij meegenomen Zijn verlof had te maken met zijn fysieke en mentale conditie, hij voelde zich lamkendig en depressief Het zou een lang verlof worden Pas eind 1892 zou Johan naar Malang terugkeren, nadat hij eerst nog drieduizend gulden tegen vier procent per jaar van zijn ouders geleend had Tijdens zijn verlof probeerde hij aan de kost te komen door voor een exportkrant, *De Indische Mercur*, te werken en voor de Soerabayasche Bank in Amsterdam Ruim een halfjaar, van juni 1890 tot januari 1891, verbleef hij in Caracas in Venezuela, waar hij de regering adviseerde omtrent zaken van landbouwexploitatie, waarvoor hij een decoratie ontving ² Hij was alleen naar Venezuela gegaan Aan Martha en Frederik had hij gevraagd toe te zien op Mali en kinderen, die met de baboe in een pension in de Prinsenstraat in Amsterdam woonden ³ Mocht Johan overlijden, dan zou Frederik voogd worden ⁴ Hoe Frederik op het verlof van zijn broer reageerde, is moeilijk te zeggen, daar hij er in zijn dagboek vreemd genoeg nauwelijks over schrijft Wel noteert hij dat hij zich, als zijn broer op 30 januari 1891 uit Venezuela terugkeert, mateloos ergert aan zijn verhalen Hij vindt hem door zijn branie, goethartigheid en veelweterij ‘een kleine Multatuli’ ⁵ Waarschijnlijk vond Frederik het ook vervelend dat Johan zijn kennissen en vrienden ontmoette, zoals Tak, Veth, Witsen, Gerlof van Vloten en Van Renterghem Johan met zijn literaire belangstelling zal zijn mening niet onder stoelen of banken gestoken hebben, toen de tegenstellingen in *De Nieuwe Gids* in 1889 en volgende jaren steeds groter werden

Literair en ideologisch bestond er binnen de redactie weinig eenheid en dat had gevolgen voor de onderlinge betrekkingen Hoe tedere vriendschap in haat kon verkeren, bleek afdoende uit de relatie tussen Kloos en Verwey Aan Willem Witsen schreef Kloos over zijn vroegere vriend Verwey

Ik zal hem kwaad doen tot aan zijn dood, met alle mogelijke middelen ⁶

In zijn bundel *Van het leven* had Verwey gedicht

Er zijn er die zichzelf deugdzaam noemen,
omdat zij heel veel van een ander houden;
On-zelfsch, omdat ze aldoor zich bezighouden
Met 'n ander dan zich-zelf. Dat 's ijdel roemen.

Let op, als de and're iets afkoelt: heel gauw noemen
Ze 'm valsch, slecht, klein, een kind, waar ze op vertrouwden,
Zij grooten: 'n monster, dat zij dooden zouden
Als 't kon, en nu 't niet kan op 't felst verdoemen.¹

Verwey had, toen hij dat dichtte, niet alleen Kloos maar ook Van Eeden en andere vrienden op het oog kunnen hebben. Van Eeden had, precies als Witsen, in het conflict Verwey-Kloos geheel voor Kloos gekozen. Aan Van Eeden had Witsen over het 'monsterachtig egoïsme' van Verwey geschreven.² Dat was koren op de molen van Frederik van Eeden. Ook hij kon Verwey niet zetten en het is dan ook geen wonder dat hij in een brief aan Witsen uitvoerig over zijn aanstaande zwager roddelt. Hij schrijft Witsen dat hij een avond lang met Verwey had zitten praten. In dat gesprek was hij nogal ver gegaan: hij had zijn twijfel over de oprechtheid van Verweys liefde voor Kitty van Vloten in twijfel getrokken.

Het gezicht van hem en Kitty samen is mij onverdragelijk. Dat is een gecompliceerd gevoel. Ik heb een zekere bewondering en respect voor Kitty gehad – niet dat ik haar intellect zoo hoog stelde, hoewel zij zeker meer is dan de meesten – maar ik respecteerde in haar de fiere, vrije reine, jonge vrouw – ik had plezier in haar als in iets moois en goeds – en ik heb een jammerlijk gevoel van spijt en minachting, alsof zij zich hopeloos souilleert en vernedert door zich aan Albert weg te geven. Al het mooie van haar is voor mij gebroken en bedorven – het degouteert mij als ik haar Albert zie aaien en naar de ogen kijken – ik kan het niet helpen maar het degouteert mij. Datzelfde gevoel kan elke trotsche jonge vrouw ons geven, als zij zich weggeeft, maar hier is het zoo sterk omdat ik Albert zoo lelijk zie naast haar.³

Van Eeden kon in Verwey, zo schrijft hij Witsen, nu niet meer 'den sterken kranigen schrijver', de vriend van vroeger zien, maar wel 'den eierzuchtigen burgerjongen, die een goede partij doet'.

Terwijl Kitty en de familie Van Vloten blij waren met het engagement en veronderstelden dat ook Frederik dat was, verafschuwde hij het, precies als Kloos.

Die afschuw kan verschillende oorzaken hebben. Mogelijk heeft jaloczie een rol gespeeld. Kitty was in de kring van schrijvers en dichters een geziene figuur. Ze was een jonge vrouw met artistiek inzicht, ongedwongen in de omgang en sportief, op wie onder anderen Van Deventer en Aletrino een

oogje hadden gehad. Heeft Van Eeden Kitty, die in zijn dromen voorkomt, als vrouw begeerd?¹ Verder had Van Eeden waarschijnlijk moeite met het feit dat 'Albertje' zo duidelijk een eigen levensrichting koos en zich losmaakte van zijn patroniserende houding en van de rest van de vriendenkring.

Voorlopig was Verwey bij hem uit de gratie. En dat liet hij op verschillende manieren merken. Allereerst natuurlijk door hartelijk met Kloos om te gaan en verder door negatief over Verweys recente werk te spreken en hem in *Nieuwe Gids*-zaken weinig tegemoet te komen, ja zelfs door hem tegen te werken.²

Om zijn huwelijk een solide financiële basis te geven, had Verwey bij zijn mederedacteuren van *De Nieuwe Gids* aangedrongen op een regeling. Het was ten slotte tot een contract gekomen, afgesloten op 31 oktober 1889, waarin Verwey uit de redactie trad en daarbij de belofte kreeg dat hij een vast jaargeld uitbetaald zou krijgen als hij elk halfjaar minstens vier vel à zestien bladzijden druks aan bijdragen zou leveren.³ De drukte voor het huwelijk, dat op 6 maart 1890 was vastgesteld, had Verwey evenwel verhinderd deze beloofde vaste bijdrage te leveren. Op een redactievergadering, waarbij Van der Goes afwezig was, besloten Kloos en Van Eeden het contract met Verwey op te zeggen. Op 26 januari 1890 schreef Van Eeden aan Verwey over het besluit van Kloos en hem:

Je hebt kunnen voorzien dat dit zou gebeuren. Wij hebben onzen goeden wil getoond, wij konden niet weten wat je gereed hadt. Maar nu er voor de volgende aflevering weer niets van je is missen wij elken waarborg. [...] Nu wij niets van je werk zien of hooren vonden wij het beter het contract nu op te zeggen, vóór dat je op dit vooruitzicht trouwt; – omdat je er ons met recht een verwijt van zou kunnen maken als wij er langer mede wachtten.⁴

Verwey was uiteraard woedend op Van Eeden, vooral toen hij hoorde dat die de laatste tijd voortdurend op de opzegging had aangedrongen.⁵ En bij deze incidenten zou het niet blijven.

Het is moeilijk om in Van Eedens omgang met zijn vrienden een vast patroon te ontdekken. Daarvoor was zijn karakter te onstabiel, zijn gevoelsleven te verward en waren de particuliere eigenaardigheden van zijn vrienden te groot. Hij had de neiging rekening te houden met die eigenaardigheden, waardoor hij zich tegenover bij voorbeeld Gorter anders gedroeg dan tegenover Van Deyssel of Kloos. Daar komt nog bij dat zijn opinie over ideale vriendschap door de jaren heen nogal eens veranderde.

Welke rol het literaire werk in de vriendschap speelde, is niet precies te zeggen. Van Eeden kon iemand waarderen zonder warm te lopen voor zijn werk. Zijn waardering voor Gorter echter kwam op grond van diens gedichten tot stand.⁶

Eind november 1888 werd de *Mei* door Gorter aan Kloos aangeboden. Eind december werd Van Eeden over het nieuwe dichtelijke fenomeen ingelicht. Aan Van Deyssel schreef Van Eeden niet zonder venijn:

Ook is er een nieuw poet gevonden van de bovenste plank volgens Kloos. 3 000 verzen van 't eerste water. Gorter heet hij, je kent zijn naam wel. Hij is bovendien buitengewoon bescheiden, dus dat zal de Hollandsche critici plezier doen. 't Zou geen wonder zijn als hij de lauweren plukte die wij gepoot en besproeid hebben.¹

Omstreeks 1 januari 1889 moet in Van Eedens huis in Bussum de avond hebben plaatsgevonden, waarop Gorter aan een klein gezelschap zijn werk voorlas. Over die avond heeft Gorter Diepenbrock bericht.

Ze zaten allemaal doodstil, soms kon ik er een hooren zuchten. Twee lage kamers: salons vol aardige meubelen, donkere Perzische gordijnen, veel kleinigheden, teekeningen, schilderijtjes, aardig theegoed, een haard en groote stoelen. Mevrouw op de sofa in een donkeren hoek, in een duistere warmte, v. E. op de rand van de haard. [...] Alles warm en duister: alleen een lamp boven mijn boek. Ik kon mijn eigen stem in de kamer gedempt hooren worden. Soms dacht ik dat er een begon te huilen, mevr. v. E., maar het was niet zoo.²

Van Eeden was verrukt van de *Mei*. Zonder zijn bewondering te relativieren – en dat is bij Van Eeden hoge uitzondering – heeft hij geprobeerd in een lang essay het bijzondere van Gorters gedicht aan een groot publiek uit te leggen.³ De *Mei* had hem nog eens duidelijk gemaakt hoe superieur poëzie aan wetenschap en filosofie was. En hij verzekerde zijn lezers dat hij de schrijver had leren kennen door zijn verzen en dat men niet beweren kon dat hij een vriendje maar wat helpen wilde.⁴

Gorter was vierentwintig en Van Eeden achtentwintig jaar toen ze elkaar voor het eerst ontmoetten. In de eerste tijd verliep het contact tussen hen zeer waarschijnlijk alleen via de literatuur; van persoonlijk contact in 1889 is niets bekend. Gorters schitterende gedicht over de zelfmoord van Anna Witsen, de zuster van Willem, had hem, zoals hij aan Kloos schrijft, 'geducht aangegrepen'.⁵ En nog meer dan de *Mei* zou hij sommige van Gorters sensitivistische verzen uit 1890 bewonderen. Hij vond Gorter, zo schrijft hij Van Deyssel, 'de sympathiekste aller poeten'. Geen enkel werk in welke taal ook heeft hem zoveel aandoeningen bezorgd als dat van Gorter.⁶ En de sensualiteit van Gorters verzen was volgens Van Eeden volkomen puur.

Eerst in 1891 werd de relatie Van Eeden-Gorter persoonlijker. Wat Van Eeden bij Gorter ervaart is een 'echt jongens-vriend-gevoel'. Het was het type vriendschap, waarin men, zoals hij ergens in een essay schrijft, zijn hart kon uitstorten, zin kreeg om vertrouwd te doen en waarin men genoot van iemands uiterlijk, van iemands 'snel begrip in kleinigheden, dat heerlijk gelijk-op-voelen, samen-denken'.⁷ Gorter, sportief en sensueel zonder ooit

broeierig te worden, romantisch en dichtelijk, was voor Van Eeden een soort ideaal-ik. Vooral na Gorters verhuizing naar de Nieuwe 's-Gravelandseweg (nummer 66) in Bussum eind mei 1893 werden de contacten intensief. Ze tennisten, cricketten, schaatsten, wandelden en zwommen samen. Dat laatste ook in de winter. Ze spraken met elkaar over literatuur en filosofie en ontdekten Spinoza. Gorters oordeel over Van Eedens werk (nogal eens negatief) betekkende veel voor Van Eeden.

Maar ondanks alle vriendschap en bewondering was er toch iets in Gorter dat Van Eeden bevreemde en waar hij geen vat op kreeg. Gorter kon, vond hij, iets hards en trots krijgen, zeker als er anderen bij waren. Bij Gorters dood in 1927 zou Van Eeden hem teder en romantisch, maar ook stug en onbuigbaar noemen.¹ Gorter leerde Van Eeden dat het slecht was aan mensen zwakheid te tonen, dat er een 'natuurlijke grens van deemoed' was.² In verzen, aldus Gorter, moest men alleen over macht, nooit over onmacht spreken. 'Om zuiverheid van mooi te bereiken moet men nooit zwakte toonen.'³

Hoe ver stond dit af van Van Eedens zucht naar lijden in die tijd! Terecht merkte Enno Endt op dat Gorters behoefte om geen zwakheid te tonen, Van Eeden als psycholoog geïntregeerd moet hebben. Meer dan eens was de psychologie voor Van Eeden een mogelijkheid macht te krijgen over anderen en zich veilig te voelen bij de ander. Geconfronteerd met Gorters stugheid rezen verschillende vragen in hem op. Had Gorter hem wel nodig, kwam hij werkelijk uit vriendschap voor hem?

Geheel anders was Van Eedens vriendschap met Van Deyssel. In zijn dagboek vergeleek hij Gorter en Van Deyssel met elkaar.

De sterke, gezonde, van zich zelf zekere Gorter stond vast tegen het weelderig en onstandvastig wezen van Thijm. Haast al te vast, iets Friesch.⁴

Van Eedens eigen persoonlijkheidsstructuur, bestaande uit een combinatie van verlangen naar het gezonde en naar zekerheid en van een neiging tot weekheid en onzekerheid, was als het ware in deze twee vrienden geïncarneerd.

In tegenstelling tot de vriendschap met Gorter was die met Van Deyssel niet door een grote waardering voor het werk tot stand gekomen. Integendeel, veel negatiever nog dan hij zich had uitgesproken over *Een liefde* sprak Van Eeden zich uit over Van Deyssels werk van eind jaren tachtig. In dezelfde tijd dat hij een vrij persoonlijke correspondentie met Van Deyssel voerde, liet Van Eeden zich aan anderen in de meest misprijzende termen uit over diens 'Menschen en bergen', een woordkunstig prozastuk waarvan vooral de poëscène bekendheid kreeg. Hij vond het ongenietbaar en degoutant en aan Kloos schreef hij erover:

Er is een vervloekte, grove, walgelijke, bloote-billen-visie in, die mij vies maakte van mijn eigen lichaam toen ik 't gelezen had. Ik vind het demonisch beroerd. Ik droom wel eens zulke akelige dromen, waarin alles zoo plakkerig vuil en walgelijk om me is, met dikke stinkende menschen, oude vrouwen en bloote mannen, – zoo'n droom is afschuwelijk, alsof men niet uit 't vuil komen kan. Dit geschrijf is als zoo'n droom en maakt mij ziek en misselijk.¹

Aan dit bedompte deel van zijn persoonlijkheid wilde de dromer Van Eeden niet herinnerd worden. Zijn bezwaar is dat Van Deyssel als een patholoog-anatoom voor stank 'verstompt' en als een dokter voor vuilheid, en dat hij perverse neigingen krijgt 'als een chineesche lekkerbek die rotte eieren en bedorven visch eet'.²

Nog veel emotioneler reageerde Frederik van Eeden op Van Deyssels *De kleine republiek*, dat eind 1888 verscheen. Het boek gaat over het kostschoolleven, over de tederheden tussen jongens op die school en over obsceniteiten. Op het einde van de roman had Van Deyssel met een naturalistische nauwgezetheid het gezoen van twee jongens beschreven. Van Eeden walgde en had met exuberantie en ongekeerde agressiviteit, als was hij Van Deyssel zelf, direct na lezing een felle kritiek geschreven.

Het is haat! – het is haat! – het is gierende, bliksemende haat! het is lust, dorst tot verdelgen – tot aanpakken, stuk wringen, tot uiteen scheuren van vleesch – tot doen kraken van beenderen – ja het gevoel van been dat krast onder weeke, dikweeke vleeschhuid – het is ziedende, ziedende haat in mijn gansche lijf! – Zijn daar oogen – in dien man? Ik wil ze pakken met mijn nagels, pakken en uitrukken. – Zijn vleesch is bleek, ik weet het. – Ik wil er op trappen met hakken. – Ik wil hem weg, ik wil hem dood, ik wil hem vernietigd.³

In deze kritiek liet Van Eeden zich misprijzend uit over het l'art pour l'art en sprak retorisch zijn literaire vrienden toe, waarbij hij wees op de goddelijke kern in ieder mens. Goede, grote mensen zocht hij en hij vond dat Van Deyssels ziel in zijn huid zat en dat zijn zintuigen naar binnen waren gegroeid. Opmerkelijk evenwel is dat Van Eeden zijn kritiek liet eindigen met de uitroep dat hij Van Deyssel zo lief had dat hij hem zou willen kussen. Dit einde van de kritiek deed wat dat betreft niet onder voor het einde van *De kleine republiek*.

Van Eeden heeft deze overspannen kritiek in zijn bureau laten liggen en hem pas vele jaren later weer te voorschijn gehaald, toen hij in 1902 met Van Deyssel in een heftige polemiek was verwickeld over de woordkunst. De kritiek is om meer dan één reden interessant. Zij werpt een onverwacht licht op de agressieve kant van Van Eedens persoonlijkheid, een kant die hij zoveel mogelijk camoufleerde en die totaal niet paste in het zachtmoedige Christusbeeld dat hij van zichzelf wilde oproepen. Verder werpt de kritiek natuurlijk

een helder licht op Van Eedens allergie voor alles wat hij als obscene beschouwde. Juist in de tijd waarin hij de platonische heteroseksuele liefde ontdekt, waarvan hij in *Ellen* en *Johannes Viator* het hooglied heeft gezongen, wordt hij geconfronteerd met broeierige homoseksualiteit in Van Deyssels boek. Hoe hij in die jaren over homoseksualiteit dacht is niet expliciet bekend, maar deze woedende kritiek is natuurlijk veelzeggend. Als medicus en psychiater had hij zich niet over homoseksualiteit uitgesproken. En dat is daarom zo opvallend, omdat er op het einde van de negentiende eeuw, zoals Gert Hekma in zijn studie over de homoseksualiteit in Nederland aangeeft, in medische kringen een discussie over ontstond en er door middel van boekjes en brochures een popularisering van de nieuwe inzichten in het geslachtsleven plaatsvond.¹ Homoseksualiteit werd toen voor het eerst bespreekbaar. Van Eedens collega Van Renterghem zag de homoseksueel als een persoon met een eigen psychologie en maakte een duidelijk onderscheid tussen neiging en daad. Volgens hem lag het belang van de hypnotische suggestie in de bestrijding van homoseksuele geslachtsdaden.²

Van Eedens standpunt zal zeker niet liberaler zijn geweest. Vele jaren later heeft hij zich in zijn dagboek uitgelaten over homoseksualiteit, waarbij ook weer *De kleine republiek* ter sprake kwam. Het was naar aanleiding van een homoseksueel schandaal in Duitsland in 1907, waarbij de journalist Maximilian Harden, redacteur van het weekblad *Die Zukunft*, de homoseksuele kring rond graaf Eulenburg aan de kaak had gesteld. Van Eeden had toen de groepsvorming van homoseksuelen een sociaal gevaar genoemd; er dreigde sanctionering van de homoseksualiteit en uitbreiding. Van platonische vriendschap tussen 'reine' homoseksuelen zou dan weldra volgens Van Eeden geen sprake meer zijn. De verdediging door de medici van de homoseksualiteit was in zijn ogen óf een 'onbewuste abnormaliteit' door eigen perverse neiging óf een 'gevaarlijk intellektualisme'. Beter was volgens hem het instinct van de massa dat de homoseksualiteit veracht.

In boeken als de *Kleine republiek* ziet men duidelijk hoe ieder kind gemakkelijk tot homoseksueel gemaakt kan worden. Opmerkelijk is dat dit boek door Kloos 'groot' genoemd werd, terwijl in mij het antipathisch instinct tot een heftige woedeuitbarsting aanleiding gaf. Kloos is beslist seksueel abnormaal, en ikzelf had het evengoed kunnen worden als iedere andere jongen, vandaar mijn woede.³

Van Eedens vriend Aletrino zou eind jaren negentig de stelling verkondigen dat homoseksuelen zich seksueel dienden te onthouden. Deze 'superieure' vorm van homoseksualiteit vertoonde volgens Aletrino overeenkomst met romantische vriendschapsidealen. Van nabij had Aletrino die idealen verwerkt kunnen zien in de liefde die vriendschap heet tussen Kloos en Verwey. En op het eerste gezicht had zijn vriendschap met Van Eeden, begonnen in de studententijd, datzelfde intieme karakter.

Met Aletrino, die zich eind 1888 als huisarts op de Achtergracht nummer 25 in Amsterdam had gevestigd, ging het in financieel opzicht niet erg goed. Zijn praktijk liep niet en hij had er zelfs even aan gedacht om als particulier secretaris bij Van Eeden in dienst te treden, zoals Frans Erens eerder in het najaar 1888 gedaan had. Erens was van oktober 1888 tot midden maart 1889 bij Van Eeden werkzaam. Toen Aletrino hoorde dat Erens naast het verrichten van vertaalwerk vooral de functie van stoker en causeur vervulde, zag hij ervan af.¹

Met weemoed dacht Aletrino aan de warme vriendschap van vroeger, de lange gesprekken en de pijprokende Kees, zoals hij Van Eeden noemde. Iets van die omgang vond hij terug tijdens hun verblijf in Parijs, waarheen ze op 31 mei 1889 na de promotie van Aletrino waren gegaan.

Van Aletrino's kant lijkt de vriendschap echt gemeend, zoals onder andere blijkt uit zijn brieven en uit zijn wens zijn roman, waaraan hij al jaren werkte, op te dragen aan Van Eeden en Martha. Minder hartelijk echter was de vriendschap van Van Eeden's kant. Toen Aletrino's roman, getiteld *Zuster Bertha*, in juni 1891 eindelijk verschenen was, schreef Van Eeden aan Van Deyssel, die Aletrino's werk waardeerde, dat Aletrino in zijn werk maar een gedeelte en wel het slapste deel van zijn persoonlijkheid gaf en dat hij daarom weinig van diens boeken moest hebben. Aletrino kon niet, aldus Van Eeden, natuurlijk zijn in zijn boeken; hij schreef – en dat was een ernstige beschuldiging – voor het publiek. Weliswaar vond hij dat er in de persoon van Sam allerlei 'liefheden en mooiheden en grappigheden' zaten, maar zeker was dat er onplezierige kanten waren, zoals zijn hatelijke en slappe somberheid, zijn krachteloze naargeestigheid, zijn gewilde melancholie en zijn zichzelf wondend cynisme.² En het waren deze eigenschappen die ook in zijn boeken zaten, vond Van Eeden. Wel bekende hij Van Deyssel dat er ook kleingeestige redenen bij zijn afkeer waren, die hij niet verbergen wilde.

Toen wij vrienden waren, was ik de meerdere. Ik was vlugger van hoofd, sterker van lichaam, had beter omgang gehad, enz. Hij zag tegen mij op. Als wij 't oneens waren, wist ik dat hij de superioriteit van mijn ideeën erkende, al kon hij er niet in komen. Voor de N. Gids had hij een enorm respect. Toen hij er echter zelf in geschreven had en zich erkend zag als auteur veranderde dat. Hij voelt zich nu gelijke, hoewel ik hem dezelfde domme en zwakke pessimist vind van altijd. Dit hindert mij. En alles wat nu zijn rang verhoogt en zijn gevoel van eigenwaarde versterkt hindert mij. Dit is alles behalve mooi van me.³

Deze briefpassage, hoe eerlijk ook, geeft wel goed aan hoezeer eerzucht in vriendschappen bij Van Eeden een rol speelde en hoe graag hij wilde domineren. Desondanks bleef hij met Aletrino omgaan, zoals hij ook met Van Deyssel voorlopig bevriend bleef, hoewel diens werk hem met haat vervulde.

Alle mogelijkheid tot domineren bood hem aanvankelijk de vriendschap, die hij begin 1889 sloot met de bijna tien jaar jongere Henri J. F. Borel, de negentienjarige zoon van een luitenant-kolonel in het Nederlandse leger.¹ Henri Borel had zich augustus 1888 ingeschreven voor de opleiding tot tolk in de Chinese taal in Leiden. Samen met een medestudent, zijn vriend Lodewijk J. F. Ezerman, had Borel een brief aan Van Eeden geschreven. Het zou het begin van een vriendschap zijn die met enige onderbrekingen tot Van Eedens dood zou duren.

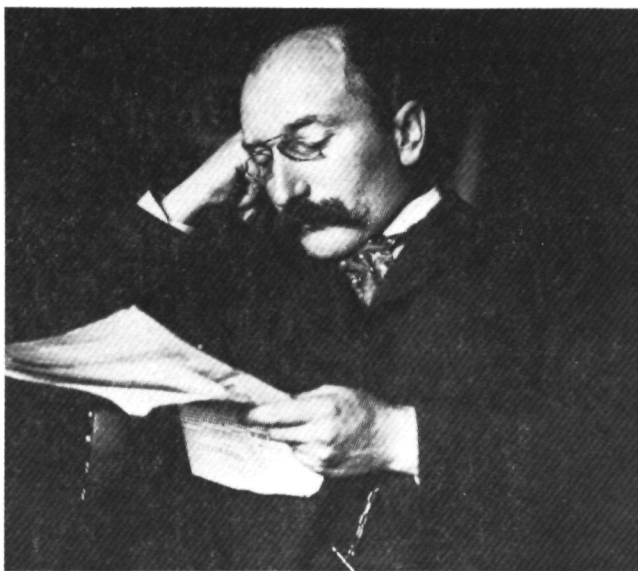
Henri Borel had een grote muzikale belangstelling, speelde piano en las veel. Schrijven deed hij ook. Toen hij met Van Eeden in contact kwam, had hij juist een opzet geschreven van een roman die hij veel later zou publiceren onder de titel *Het jongetje*. Hij had daarin een in de zomer van 1883 ontwaakte jeugdliefde met Sophie van Rhede van der Kloof, dochter van een referendaris op het departement van Kolonien, beschreven. Borel had de opzet ter beoordeling aan Van Eeden gezonden, die in zijn antwoord duidelijk te kennen had gegeven dat hij het literair beneden peil vond en dat hij het liever wilde beschouwen als 'een intieme openbaring' van Borels persoonlijkheid. Aan zijn literaire vrienden zou hij het liever niet willen voorlezen, want dat zou, aldus Van Eeden aan Borel, tot hilariteit aanleiding hebben gegeven.²

Toch moet Van Eeden geïntrigeerd zijn geweest door Borel, want hij nam de moeite hem 1 maart 1889 te bezoeken op zijn kamer in de Breestraat in Leiden. Vanaf dat bezoek, aldus Borel, dateerde de vriendschap. Omgang met een jonger iemand die hem nodig had en die hem bewonderde moet Van Eeden goed gedaan hebben. Hij versilde in dat opzicht niet van Kloos, die zich in dezelfde tijd eveneens graag met jonge bewonderaars omringde. Frederik kon Henri wijze levenslessen geven, nuttige adviezen, boeken aanbevelen en waar nodig hulp en bescherming bieden. Al heel gauw werd door Borel en Ezerman om medische en financiële hulp gevraagd: Ezerman werd door Van Eeden voor een niet nader genoemde ziekte geholpen en aan Borel, die zich flink in de schulden had gestoken, leende hij veertig gulden en gaf hij adviezen voor zijn amoreuze en psychische problemen.³

Borel was in die tijd niet de enige jongeman die met liefdesperikelen bij de psychiater Van Eeden kwam aankloppen. In mei 1889 kwam de schilder Eduard Karsen totaal in de war bij hem aan. Karsen had toen juist een mislukte liefde met de beeldend kunstenares Saar de Swart achter de rug.⁴ Hij had zich in zijn hoofd gezet dat Saar de vrouw van zijn dromen was, zoals Borel dacht dat Sophie dat was, en had zich niet kunnen neerleggen bij Saars weigering, zelfs niet toen Saar liet doorschemeren dat haar belangstelling naar vrouwen uitging. Van Eeden sprak met hem en ook met Saar en schreef

1

4

2

3

1. Herman Gorter (foto Willem Witsen).
2. Henri Borel in 1892.
3. Edmund Gosse.
4. Frans Erens (foto Willem Witsen).

vervolgens Witsen in Londen of Karsen een tijdje bij hem mocht logeren om tot rust te komen. In juni vertrok Karsen naar Engeland.

Maar terug naar Borel. In Borel kon Van Eeden veel van zichzelf herkennen. Borel walgde van de werkelijkheid, de parende mensen en de lelijke stinkende aarde en hij had behoefte aan iets heel 'heiligs' te denken of te gaan bidden.¹ Onder de indruk van het lijden van zijn depressieve moeder, opgenomen in een gesticht, wilde hij heel graag psychisch gestoorden helpen. Hij had bij dat voornemen aan Van Eeden gedacht en refererend aan het einde van *De kleine Johannes* schreef hij in een brief:

En toen juist dacht ik weer aan mijn vriend, die was gegaan naar de duistere stad, waar de menschheid is en haar weedom, en toen had ik willen vliegen naar Bussum, in die nieuwe, die eerste zalige, smartvolle, mooie stemming, dat van leed en geluk, om het hem voor te jubelen, dat ik toen zóóveel van hém houd, o zooveel. – En ook, dat ik aan zijn hartelijkheid getwijfeld had, – en hij ging iederen dag weg van zijn vrouw, dat is zijn godheid, en van zijn engeltje, zijn gouden-lachende Hansje, weg naar die groote, groote stad, om de menschen te helpen, die zoo hulp behoeven.²

In geëxalteerde brieven vol Weltschmerz berichtte Borel aan Van Eeden over zijn leven, zijn uitpattingen, die veel geld kostten, zijn bezoeken aan een chanteuse, over zijn verliefdheid op een jong meisje van vijftien jaar en zijn vriendschap met Ezerman. Toen Borel op een gegeven moment met Lodewijk Ezerman over literatuur, leven en dood praatte (waarschijnlijk in bed liggend), kwam ook Van Eeden ter sprake en vond er volgens Borel de volgende dialoog plaats tussen hen:

‘Wat zou van Eeden wel zeggen als hij ons eens hoorde?’ vroeg ik. ‘Hij zou lachen’ zei Ezerman, ‘en dan weer huilen, en ons eindelijk toedekken, met een erg zachte hand, en zeggen: kom, ga nu maar zacht slapen, domme, domme jongens’.

‘En zelf een groote smart hebben’, vond ik.

Zoo praten we over u. En we houden van u. En u hebt ons aan ons lot overgelaten. We hebben onzen vader aangeroepen en er kwam geen antwoord.³

In deze sentimentele vriendschap wist Borel meer dan eens Van Eedens schuldgevoelens te activeren en die probeerde het dan goed te maken door geld te lenen of Borel naar Bussum uit te nodigen.

Borel was in vele opzichten een epigoon van Van Eeden. Hij vereenzelvigde zich zo met Van Eeden dat hij precies als deze zijn vrienden moreel begeleidde, hen uit de kroeg hield en van slechte vrouwen probeerde af te houden.⁴

De vriendschap tussen Christus-Van Eeden en zijn apostel Borel had soms een erg literair karakter, zoals in de brief van 17 februari 1890 van Borel aan

Van Eeden, waarin de invloed van Van Eedens bundel *Ellen* goed te merken is:

Wees niet boos op mij dat ik u zo telkens aanroep en af wil leiden voor eigen baat uit uw aandachtige leven waarin ik u nu zie als een vroom man geknield voor uw Godheid, dien hij aanbidt met zijn heilige smart. Weet dat er niet dan eerbied bij mij is waarop ik op verren, eerbiedigen afstand te wachten sta met ontbloot hoofd en gevouwen handen, hopend dat de priester in 't voorbijgaan even mij zegenen wil met zijn gewijde vingers.

En bij de hoop op zegening bleef het niet. De druk op Van Eeden werd vooral vanaf februari 1891 erg groot, toen Borel een nieuw meisje kreeg, Christina Zurhaar. In een brief van driëntwintig kantjes vertelde Borel in geuren en kleuren over Christientje. Alles moest Van Eeden over haar weten, onder andere dat ze *De kleine Johannes* onder haar kussen had liggen en dat Henri haar verteld had over de goedheid van Van Eeden.¹ Deze kreeg heel wat te stellen met het verliefde paar, toen de ouders van Christientje de verkering tegengingen en alle contact probeerden te verhinderen. Het meisje vluchtte van huis, Henri en zij wilden zelfs zelfmoord plegen. De ouders dreigden het kind in een gesticht te stoppen. Keer op keer werd er op Van Eeden een beroep gedaan: of hij niet wilde bemiddelen bij de ouders, of hij het meisje niet in huis wilde opnemen, of hij haar geen betrekking kon bezorgen enzovoort. Van Eeden deed zijn best voor hen en bezocht de ouders, die op hun beurt een bezoek brachten in Bussum.²

De vriendschap van Borel voor Van Eeden kreeg een steeds dwepender karakter. In zijn dagboek noteerde Henri Borel:

Mijn beste vriend, Frederik van Eeden, is in mijn oogen altijd mooier en reiner geworden. Ik begin hem hoe langer hoe meer te begrijpen. Alles wat ik vroeger in hem koud en levensloos vond heeft nu leven gekregen, pieus, goddelijk leven van stille vrome levenswijsheid. De rust van een zichzelf bewust geworden Godheid, die met zachte oogen van liefde neerziet op woelende, onbewuste, smartende menschen waaruit zijn binnenste Ziel zoo rein is omhoog gestegen. – Hij is voor mij na Verlaine de mensch dien ik het meest lief heb. Ik voel mij zoo veilig in zijn vriendschap al kan ik voorlopig nog maar een klein gedeelte van zijn leven zijn.³

Borel schetste hier het ideaalbeeld, waaraan Van Eeden zo graag wilde beantwoorden. Dat deze beeldvorming bij Borel kon bestaan, heeft natuurlijk met Borel zelf te maken, met zijn literaire beleving van de werkelijkheid en met zijn verlangen naar een ideale vaderfiguur, maar zal zeker ook door van Eeden zelf bewerkstelligd zijn. Van Eeden probeert in zijn brieven de onstuimige, romantische Henri levenswijsheid en zelfbeheersing bij te brengen en speelt gaarne de rol van de allesbegrijpende, met tederheid toeziende, oudere vriend.

De liefde van Henri en Christien had een happy ending. Na de afsluiting van zijn tolkopleiding in het voorjaar 1892 trouwde Henri Borel op 8 juni, waarna het echtpaar op 24 augustus naar China vertrok, van waaruit Henri Borel druk met Van Eeden zou corresponderen.

De relatie tussen beiden, gebouwd als deze was op de dwepende verering van Henri en op de pedagogische eros van Frederik, was een ongelijkwaardige. Borel probeerde zich Van Eedens wereld eigen te maken en zou daar in de eerste jaren mee doorgaan.

EEN PRAGMATISCHE VRIENDSCHAP

Scherp contrasteerde de vriendschap met Borel met die tussen Van Eeden en Van Deyssel. Wat Van Eeden en Van Deyssel aan elkaar bond, is moeilijk te zeggen. Over vrij essentiële zaken, zoals decentie in de literatuur, het intellectuele niveau van vrouwen en sociale kwesties, verschilden ze van mening met elkaar. Van Eeden vond het zelf vreemd dat hij ondanks alle tegenstellingen zo graag met Van Deyssel correspondeerde en hij schreef hem hierover:

Wij lijken dan zeker op een zeevisch en een zoetwatervis, een kabeljauw en een snoek, in aangrenzende bassins van één aquarium. Die zwemmen ook met blijkbaar bewondering en belangstelling op en neer aan weerszij van dat onverklaarbare glas, met de neuzen haast tegen elkaar. Vroeger wou ik wel kabeljauwen in zoetwater leren leven, maar dat is een domme fout.¹

Ook Van Deyssel was zich de verschillen bewust. Toen hij in verband met het overlijden van zijn vader op 17 maart 1889 een tijdje op de Nieuwezijds Voorburgwal in Amsterdam verbleef, zocht Van Eeden hem daar op. Van Deyssel had, zoals hij aan Verwey toevertrouwde, tijdens dat bezoek voortdurend gevoeld, dat zij niet voor elkaar gemaakt waren, ondanks het feit dat Van Eeden zijn best deed heel vriendelijk te zijn; er was sprake van 'een heel diepe onnaspeurbare ongelijksoortigheid van wezen'.² Wel was hij toen hij op zijn beurt Van Eeden in Bussum in mei 1889 bezocht, verrukt over de gezellige sfeer in diens gezin.³ Dat ze ondanks alle ongelijksoortigheid met elkaar bleven omgaan, had ongetwijfeld ook iets te maken met opportunisme aan beide kanten. Ze hadden elkaar nodig.

In mei 1889 had Van Deyssel aan Van Eeden vijfhonderd gulden te leen gevraagd, een bedrag dat hij bij het overlijden van zijn moeder terug zou geven. Daarbij kwam nog dat het Van Deyssel medisch gezien steeds slechter ging; hij klaagde over uitputting, constipatie en nervositeit. Hij deed steeds vaker een beroep op Van Eeden als medisch adviseur en als financier. Vooral van maart 1890 af ging geld een belangrijke rol spelen in hun relatie. Het lukte Van Eeden bij een patiente en bij de oude mevrouw Van Vloten geld

voor Van Deyssel los te krijgen. En dat was niet alles. Hij zette zich in de zomer van 1890 ook in om voor Van Deyssel zaken te regelen bij diens uitgever Brinkman. In november van datzelfde jaar slaagde hij erin om samen met C. F. van der Horst, lid van de in- en exportfirma Siebert en Co in Amsterdam, een steunfonds voor Van Deyssel in het leven te roepen.¹ Dat fonds was een idee van Van der Goes geweest en garandeerde Van Deyssel, zo verwachtte Van Eeden, jaarlijks een bedrag van zeshonderd vijftientig gulden.

Was Van Eeden hier totaal onbaatzuchtig? Wat was zijn belang om zo zijn best te doen voor iemand, die in literaire, sociale en morele opvattingen zo sterk van hem verschilde? Heeft hij misschien met deze financiële steun en al zijn verdere hulp Van Deyssel als criticus gunstig willen stemmen voor zijn bundel *Ellen*, die juist gelijk met de oprichting van het steunfonds verscheen? Toen Van Deyssel niet lang daarna de bundel zeer lovend besprak, schreef Van Eeden:

Als ik niet vond dat bedanken voor een kritiek onzin is dan zou ik het doen. Ik weet, gelukkig, dat je 't niet voor *mijn* plezier hebt geschreven.²

Maar wist hij dat zo zeker? Een feit is wel dat een tijdje later, toen Van Eeden zich heel wat vijandschap op de hals had gehaald, er in zijn omgeving gezegd werd dat hij Van Deyssel geld zond om gunstige kritieken te krijgen, of omgekeerd, dat Van Deyssel gunstige kritieken schreef om van Van Eeden geld te krijgen. Van Eeden schreef Van Deyssel hierover en deze reageerde hierop dat hij daarvoor niet het minste begrip had.³

Had Van Eedens relatie met Van Deyssel iets afstandelijks (niet alleen in ruimtelijke zin), die met Kloos had in 1889 iets innigs. Het leek wel of Van Eeden de plaats van Verwey had ingenomen. Hun brieven zijn vriendelijk, soms bijna teder van toon. Kloos vond het prettig om bij Frederik en Martha in Bussum te komen en was betrokken bij het wel en wee van het gezin. Toen Van Eedens tweede kind, Paul, geboren was, stuurde hij een hartelijk geleghedensgedicht.

De grotere intensiteit van hun relatie had echter zijn schaduwkanten; de kans dat een van beiden teleurgesteld zou worden in de ander was groot. Kloos had – de affaire met Verwey had het nog eens aangetoond – een temperamentvol en dwingend karakter; hij was hartstochtelijk, losbandig, trots en erg wantrouwend. Literatuur en leven waren bij hem niet gescheiden. Zijn levenswijze van drinkende dichter à la Verlaine wekte bij sommigen ergernis op, bij anderen juist bewondering. Op den duur vormde zich een kring van dwepende jongemannen rond hem: de trouwe, goedige drinkebroer Hein Boeken, een classicus, verder de arrogante Pet Tideman en de PTT-functionaris Jan Hofker. Volgens Van Eeden was Kloos net 'een generaal van een jongensvesting'.

Maar hoeveel bezwaren Van Eeden ook tegen de levenswijze van Kloos had, toch zou hij in die jaren bewondering blijven koesteren voor diens dichterschap. Dat blijkt heel duidelijk uit wat hij in die tijd aan de Engelse schrijver Edmund Gosse schreef over de moderne Nederlandse literatuur.¹ Hij had Gosse op zondag 7 oktober 1890 een bezoek gebracht in Delamere Terrace nummer 29, het huis dat bekend was om zijn literaire middagen, waar de groten van de Engelse literatuur, onder wie Rossetti, Robert Browning, Swinburne en Stevenson bijeenkwamen. Dat bezoek was voor Van Eeden belangrijk, omdat het het begin was van zijn internationale carrière. Het was ook het begin van Van Eedens pogingen om de moderne Nederlandse literatuur in het buitenland te propagieren. Gosse werd sedert zijn *Studies in the Literature of Northern Europe* van 1879 als Engelse autoriteit beschouwd op het gebied van de Nederlandse literatuur. In 1877 had hij Nederland bezocht en daar onder anderen met J. A. Alberdingk Thijm, Jan ten Brink en Vosmaer kennis gemaakt. Toen nu de bekende Engelse uitgever Heinemann aan Gosse de redactie had opgedragen van de 'International Library Series', trad Van Eeden op als informant voor de moderne Nederlandse literatuur.² Hij stuurde Gosse eerst *De kleine Johannes*, Couperus' *Ehne Vere* en Van Looy's *Proza* en schreef hem dat de eerste twee boeken het meeste succes hadden gehad, maar dat ongetwijfeld de artistieke krachten van Van Deyssel veel groter waren. Hij voegde er echter aan toe dat Van Deyssel 'a genius' was 'of a very unpopular and unsympathetic kind, and his language difficult, sensual and sometimes even obscene.'³ Van Eeden schreef Gosse dat de poëzie van de Tachtigers beter was dan hun proza en noemde daarbij Verwey, Kloos, Gorter en Hélène Swarth. Kloos, zo schreef hij Gosse, was 'the forerunner of the school'.

If any of us deserves that title it is Willem Kloos. He was in reality the leader of the movement. And in the beginning, in the years from 1880 till 1885 every one of us: Van Deyssel, Verwey went to him for criticism and advice. He never made a serious blunder in his estimation and prognosis. He has been violent and passionate, but these were never faults in a leader and a poet.⁴

Van Eeden schreef dit in april 1891, toen een reeks van incidenten hun vriendschap had ondergraven. Van Eeden mocht Kloos dan wel als dichter en leider alle eer geven, in levensbeschouwelijk en moreel opzicht stond hij ver van hem af; Kloos was voor hem de incarnatie van de morele verwording van Tachtig.

Ook in sociaal opzicht verschilden ze sterk van elkaar: in de ogen van de bohémien Kloos was Van Eeden als getrouwd man met een beroep en vader van een gezin een gevestigde persoon en een man in bonis. Verbazingwekkend is het niet dat vanaf 1889 ook tussen Van Eeden en Kloos, altijd om geld verlegen, de financiën een steeds grotere rol gaan spelen. Regelmatig stuurde Van Eeden geld aan Kloos.

Een complicerende factor was dat *De Nieuwe Gids* zich in 1889 financieel gezien in een onoverzichtelijke situatie bevond. Kloos had het secretariaat niet nauwgezet bijgehouden en over Van der Goes als penningmeester was men niet tevreden. Van Eeden had het op zich genomen wat orde in de chaos te brengen en eraan meegewerkt P. L. Tak, een bekwaam journalist en expert op sociaal-economisch gebied, als redactielid aan te trekken. En deze had zijn best gedaan om de financiële situatie van het tijdschrift door te lichten.¹

In het voorjaar van 1890 zat Kloos weer eens dringend om geld verlegen en stuurde Van Eeden hem uit eigen zak tien gulden. Daarbij schreef hij wel aan Kloos goed te bedenken dat hijzelf om geld te verdienen beroerd werk moest verrichten en dat hij mensen als Verwey benijdde, die de godganselijke dag konden doen wat ze wilden. En hij zou graag willen weten wat Kloos zelf uitvoerde.² Kloos reageerde hierop door Van Eeden te schrijven dat hij niet het type was om van tien tot vier uur te werken. Van Eeden vond echter dat Kloos, die toch redactielid was en geldgebrek had, meer kon schrijven dan hij deed. Hijzelf schreef toch ook stukken, waarmee hij geld verdiende. En het was dwaasheid, vond hij, vijftig gulden te verdienen met een bijdrage en de helft daarvan aan Kloos te geven. Niet hij, Van Eeden, was de bevoorrechte, maar Kloos. Van Eeden was van mening – en Tak en Van der Goes waren het met hem eens – dat het vaste honorarium dat Kloos als redacteur eiste de prikkel tot werken wegnam.³

Onmaatschappelijk gedrag, door Kloos gekoesterd en door Van Eeden verwenst, en gekibbel over geld, dat Kloos voor zichzelf als dichter opeiste, gaven duidelijk aan hoe verschillend beiden dachten over de relatie tussen kunstenaar en maatschappij. Tussen de redactieleden ontstond hierover een heftige ruzie. Om de positie van Van Eeden hierbij te bepalen is het nodig zijn sociale opvattingen omstreeks 1890 nader te analyseren.

De bevrijding van het gekooide beest

*De sociale ideeën van Van Eeden**rond 1890¹**‘Verdrukten in onze maatschappij zijn de vrouwen en de arbeiders.’*

SOCIALE BETROKKENHEID

Op 1 oktober 1885, de dag waarop *De Nieuwe Gids* voor het eerst verscheen, noteerde Van Eeden een parabel in zijn dagboek. Die parabel gaat over een rijk man, die een groot beest in een kooi heeft. Hij voedt het op, omdat hij meent dat het zo hoort. Het beest is nuttig voor hem; het is zeer sterk en kan stenen breken en zwaar werk doen. Ja, het is zo sterk dat de rijke man er bang voor is en het daarom maar in een kooi houdt. Een dichter, die het beest komt bekijken, noemt het ‘Schrecklichster der Schrecken’. Een wijsgeer waarschuwt de rijke man dat het beest steeds meer zal groeien en op den duur uit zijn kooi zal barsten. De rijke man wordt onrustig; hij ziet het beest groeien en slimmer worden. Volgens een zoöloog, die langs komt, is het beest, dat langzaam aan slimmer wordt, een aap en hij waarschuwt ervoor dat het beest een mens kan worden. De zoon van de wijsgeer vindt dat het beest uit zijn kooi moet en begint aan de spijlen te trekken. De rijke man krijgt allerlei adviezen. De wijsgeer zegt de rijke man dat hij het hok groter moet maken; de zoöloog zegt dat hij het beest moet dresser en laten rondlopen en dat het dan een mens zal worden. De rijke man negeert alle adviezen en het einde van de parabel is dat het beest, verhongerd en gesard, uit het hok breekt en vervolgens de zoon van de wijsgeer, de rijke man en ten slotte de wijsgeer opvreet. Alleen de zoöloog redt zich het leven; hij is al eerder vertrokken.

De strekking van de parabel, die in een gewijzigde redactie in *De Nieuwe Gids* werd gepubliceerd onder het pseudoniem Zoölogos met de titel ‘Een parabel’, is duidelijk.² Het opdringende proletariaat, lange tijd gekooit door het kapitalisme, maakt een ontwikkeling door en zal dank zij nieuwe ideeën zegevieren. In de filosofie is die ontwikkeling al gesignaleerd. De kapitalisten slaan alle waarschuwingen in de wind met het gevolg dat er revolutie komt.

Waarschijnlijk reageerde Van Eeden op die eerste oktober 1885 met zijn parabel, waarin op een opvallende wijze revolutie en evolutie in darwinis-

tische zin gecombineerd worden, op de stormachtige gebeurtenissen op dat moment in Amsterdam en daarbuiten. Het gehele jaar 1885 waren er relletjes geweest in Amsterdam. Zo waren er op 27 en 28 mei in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag pamfletten aangeplakt, waarin allerlei sociale misstanden aan de kaak werden gesteld en de koning beledigd werd. Naar aanleiding daarvan werd een zekere Bart van Ommeren op 13 augustus tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld. De veroordeling veroorzaakte relletjes en het werd voor de politie een hete zomer. Het proces werd door de socialisten gebruikt om propaganda te maken. Toen Van Ommeren op 28 september ook in hoger beroep tot een jaar veroordeeld werd, laaiden de onlusten weer op. Er vond een optocht plaats in het hartje van Amsterdam en er werd zelfs geschoten. Revolutie was niet ondenkbaar meer.

In deze sociale situatie schreef Van Eeden zijn parabel, waarin de revolutie (het beest dat uit zijn kooi breekt) een feit is. Er had beter naar de zoöloog geluisterd moeten worden. Die had door wat er aan de hand was.

Van Eeden maakte in de parabel gebruik van de in de negentiende eeuw bekende metafoor van het beest dat, eenmaal losgebroken, dood en verderf zaait. Het beeld van de 'bête humaine' had toen een uiterst negatieve connotatie.¹ Zola zou in 1890 in zijn *La bête humaine* met het losgebroken beest speciaal de uitbarsting van erotische en moorddadige zaken aanduiden. Een soortgelijk beeld van de losbarsting van animale driften zijn we al eerder tegengekomen, toen Frederik in 1876 als jongeman droomde van het gedicht 'Die Löwenbraut' van Chamisso. Het losbreken van wilde dieren in zijn dromen in een context van erotische verlangens zou daarna nog een aantal malen terugkomen.²

De vergelijking van arbeiders met dieren had Van Eeden in *Germinal* van Zola kunnen lezen, het onthutsende relaas van het leven van mijnwerkers, dat in maart 1885 verschenen was. Daarin trachten de arbeiders hun beestachtig leven nog enigszins te verlichten door seksuele uitpattingen.

Maar Frederik kan de vergelijking heel goed in zijn jeugd van zijn vader hebben vernomen. Die noemt in zijn dagboek de arbeider 'animal-like and stupid'.³ De vader, die niet moe wordt het darwinisme op sociaal gebied toe te passen en die ervan overtuigd is dat ook in de maatschappij het principe van 'the survival of the fittest' geldt, noemt in zijn dagboek de maatschappij een hol van wilde beesten en duidt de werklozen aan als wokerplanten en als wormen, die aan de welvaart der maatschappij knagen.⁴

Deze houding van vader Van Eeden en de parabel van de zoon geven aan, hoezeer in de negentiende eeuw gedacht werd in termen van evolutie en hoezeer men de maatschappij met een biologische blik bekeek. De parabel snijdt een uiterst belangrijke kwestie in de negentiende-eeuwse filosofie en vooral in het sociaal-darwinisme aan: de vraag in hoeverre de mens in moreel opzicht evolueert. Het antwoord wordt door de zoöloog gegeven. Deze stelt

vast dat het beest tot aap en misschien wel tot mens evolueert.

Wat opvalt in de parabel is dat de wetenschapsman, die de ontwikkeling door heeft, buiten schot blijft. Het lijkt voor de hand liggend met Verwey te veronderstellen dat Zoölogos, Van Eeden, zich in deze parabel met de neutrale, observerende zoöloog identificeerde.¹ Wat dat betreft vertoont hij ook hier een parallellie met zijn vader. Die meende dat veel leed in de wereld zou verdwijnen, indien men zich aanwende de mensen kalm te observeren, zoals de botanist zijn planten observeert.²

Frederik van Eeden had rond 1885 weliswaar belangstelling voor sociale vraagstukken, maar van echte betrokkenheid was nog geen sprake. Die betrokkenheid had hij ook in zijn jeugd niet gehad. Voor de soms erbarmelijke toestanden in bepaalde buurten van Haarlem had hij als jongen nauwelijks oog; zijn aandacht ging, zoals uit zijn dagboek blijkt, vooral uit naar zijn eigen psychische ontwikkeling en naar het wel en wee van het kleine kringetje waarin hij verkeerde, het kringetje van de zoons en dochters van de gegoede families.

In de eerste jaren van zijn studententijd veranderde er nauwelijks iets; hij ging aanvankelijk geheel op in het corpsleven. Maar langzamerhand werd dat anders en kreeg hij, zoals we gezien hebben, oog voor maatschappelijke misstanden. Af en toe geeft hij in zijn dagboek aan wat zijn sociale idealen zijn, al worden die nog wel erg abstract geformuleerd. Op 3 augustus 1882 noteert hij in zijn dagboek dat onbaatzuchtig liefhebben het leidende beginsel in zijn leven is.

Het zal mijn richtsnoer zijn mijn leven lang en ik zal mijn kracht aanwenden om dat beginsel te laten zegevieren en ingang te doen vinden. Het is zoo eenvoudig. Heb uw naaste lief—niet om Gods wil, niet om uzelf, maar om uws naasten wil.

Iets van de Tolstoi-achtige sociale hervormer die Van Eeden later zou worden, is hier al te bespeuren. Ondanks die drang tot naastenliefde moet hij echter constateren dat hij soms ook een grote afkeer heeft van het grootste gedeelte van de mensheid. Op die momenten voelt hij zich moreel superieur aan de mensen.

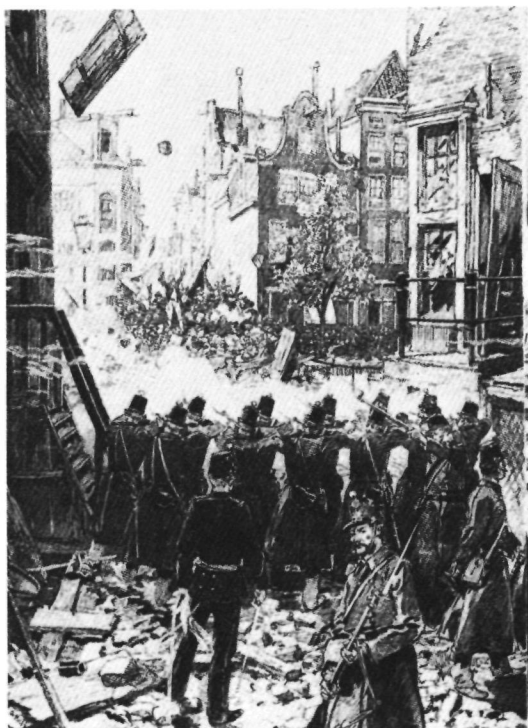
Mensenhaat en mensenliefde komen beide voor in *De kleine Johannes*. Op het einde van dat boek heeft Van Eeden zijn alter ego Johannes na diens strijd met Cijfer en Pluizer de weg laten kiezen naar het oosten, 'waar de mensheid is en haar weedom'. Een Jezus-achtige figuur had de weg gewezen. Johannes heeft in het sprookje aanvankelijk een asociale instelling, maar deze wordt naarmate het verhaal vordert doorbroken. De figuur van de Dood maakt Johannes duidelijk hoe schoon het is een goed mens te zijn.

De steeds grotere waardering van mensenliefde bij Van Eeden liep parallel met een ander proces, waarin het rationalisme van de jeugdjaren werd afgezworen en plaats maakte voor een positieve waardering van het gevoelsleven

1. Gevecht tussen politie en socialisten in café Zincken op 23 november 1885. Tekening uit het *Geïllustreerd Politienieuws* van 29 november 1885.

2. Het neerslaan van het Palingoproer in Amsterdam. Afbeelding in *l'Illustration* van 7 augustus 1886.

en het intuïtieve in de mens. Het positivistisch wereldbeeld, waarvan in het sprookje Cijfer en Pluizer de personificaties zijn, werd vaarwel gezegd en er werd door hem, mede onder invloed van een ontmoeting met een aan morfine verslaafde vrouw in Parijs, gekozen voor een imitatio Christi.

Maar hoe vorm te geven aan die mensenliefde en die navolging van Christus? Literair lukte het maar matig: het drama *Winfried* bleef onvoltooid. Alleen de sociale komedie *Don Torribio* kon hij betrekkelijk snel schrijven. In één maand (december 1886) was hij ermee klaar. Ze zou in februari in *De Nieuwe Gids* verschijnen en pas in 1890 in boekvorm gepubliceerd worden. De eerste opvoering zou vele jaren later, op 17 september 1903, plaatsvinden.

De strekking van het stuk is vrij duidelijk: in de figuur van de volksleider en profet Janos hekelt Van Eeden alle radicale politiek. Janos draagt zijn naam met recht: hij is een man met twee gezichten. Hij beweert uit liefde voor het lagere volk te handelen, maar in feite wordt hij gedreven door verlangen naar macht. In de figuur van koning Bilbonzo, omgeven door een onnozele hofkliek, wordt de erfelijke monarchie gehékeld. Even dreigt die monarchie weggevaagd te worden door de opstand van het volk, maar als de dictatuur van het volk op een mislukking uitloopt, wordt in het slottaferaal de monarchie in ere hersteld.

Van Eeden reageerde met *Don Torribio* op de anti-monarchistische tendenties in de arbeidersbeweging. In 1886 was het bekende artikel 'De koning komt!' verschenen in *Recht voor Allen*, het tijdschrift van Domela Nieuwenhuis, waarin spottend geschreven werd over hetgeen de grote bladen zouden liegen over de grote liefde van het Nederlandse volk voor de koning. Op 14 juni werd Domela Nieuwenhuis tot een jaar celstraf veroordeeld, wat tot allerlei onlusten aanleiding gaf. Kort daarop, eind juli, brak het zogenaamde Palingoproer uit, waar zescntwintig doden vielen.

Van Eeden moet alles met een zekere belangstelling gevolgd hebben, zoals een zooloog zijn dieren. Erg betrokken is hij waarschijnlijk niet geweest. In zijn dagboek gaat hij aan de onlusten voorbij.

Die sociale betrokkenheid is ook niet in *Don Torribio* te bespeuren. Met een cynisme dat aan het cynisme van zijn vader doet denken, wordt de mentaliteit van het volk uitgebeeld. De kolderieke vorm van het werk – de tovenaars Don Torribio zorgt voor bizarre situaties – is er onder andere de oorzaak van dat men de sociale aanklacht, die in het stuk aanwezig is, nauwelijks serieus neemt. De stof voor de komedie had Van Eeden ontleend aan een favoriet jeugdboek van de familie, *Palmbladen* geheten, een serie oosterse vertellingen, die door J. G. Herder en A. J. Liebeskind waren verzameld en in 1786 voor de eerste maal verschenen.¹ Merkwaardig is het te bedenken dat Van Eeden *Don Torribio* in dezelfde tijd schreef als het onvoltooide drama *Winfried*, waarin de Jezus-achtige hoofdpersoon met zijn verheven levensideaal zonder ironie

wordt uitgebeeld. Dat *Wunfried* onvoltooid bleef, zou te maken kunnen hebben met het feit dat in die jaren de spotter in Van Eeden, die grijnzend de menselijke komedie gadesloeg, sterker was dan de idealist.

Maar het voorbeeld van Christus als mensenvriend zou Van Eeden steeds meer gaan fascineren. In maatschappelijk opzicht zou zijn keuze in 1887 voor de psychiatrische praktijk, waar hij het psychisch lijden van de mens verlichtte, uitgelegd kunnen worden als een vorm van navolging van Christus. Op latere leeftijd zou Van Eeden, terugkijkend op die jaren, beweren dat de medische praktijk voor hem in de eerste plaats liefdewerk was, waarbij hij zich er vreselijk aan ergerde dat hij er ook geld mee moest verdienen.¹ Bezat de psychiater van die dagen met zijn spectaculaire vermogen tot hypnose en genezing niet iets van de uitstraling van Christus als wonderdoener, die met een enkele handoplegging zieken kon genezen? Van Eeden zelf heeft in een essay van december 1886, handelend over het hypnotisme en de wonderen, een relatie gelegd tussen de genezingen van Jezus en het werk van een met hypnose werkende psychiater.²

Het zal echter niet zozeer de wonderdoende Christus zijn geweest die hem fascineerde. Er waren in de laatste decennia van de negentiende eeuw allerlei interpretaties en uitbeeldingen van de Christusfiguur waar Van Eedens belangstelling naar uitgegaan kan zijn.³ Behalve het Christusbeeld dat hij in zijn calvinistische opvoeding had meegekregen, was er tevens de beeldvorming die in zijn jeugd tot stand was gekomen toen hij belangstelling had voor het materialisme en zich verdiepte in het kritisch onderzoek naar het leven van Jezus, waarvan David Friedrich Strauss en Renan de belangrijkste vertegenwoordigers waren. Van Eeden heeft als jongeman *Das Leben Jesu* van Strauss gelezen en kennis kunnen maken met de mythische betekenis, die aan de Jezusfiguur werd gegeven.

Ten slotte is het mogelijk, dat hij via zijn vader bekend was met Schopenhauers voorstelling van Jezus. Die plaatst Jezus als pleitbezorger van ascese en vijand van alle cultuur op dezelfde hoogte als Boeddha. Ook de theosofie, waarvoor Van Eeden zich omstreeks 1890 interesseerde, draagt aan die beeldvorming bij. Tegenover de leugens en de morele verwording van de moderne maatschappij, tegenover het filisterdom van de bourgeoisie, tegenover het egoïsme van de moderne christenen en al het sociale onrecht wordt de figuur van Christus geplaatst. De vraag wat Christus aan de huidige maatschappij te zeggen zou hebben als hij weer op aarde terug zou komen is een topos in de Westeuropese literatuur uit die tijd.⁴ Dat motief zou bij Van Eeden pas vele jaren later literair gestalte krijgen, in de figuur van Markus Vis uit het tweede en derde deel van *De kleine Johannes*.

Hoewel er van een enkel Jezusbeeld zeker geen sprake is, neemt Jezus als sociale hervormer de grootste plaats in. Welke invloeden Van Eeden daarbij heeft ondergaan is niet precies te zeggen. Welke indruk bij voorbeeld heeft de

figuur van de Grootinquisiteur uit Dostojevski's roman *De gebroeders Karamazov*, die hij in 1888 las, op hem gemaakt?

Hoe het ook zij, op het eind van de jaren tachtig groeit in hem steeds meer de overtuiging dat hem wat de sociale kwestie betreft een taak wachtte. Het enge conservatisme waarmee zijn vader hem in zijn jeugd had grootgebracht, kon hij doorbreken. Aan Multatuli en aan Tolstoi, wiens roem als sociale hervormer steeds groter werd, kon hij zich spiegelen. Voorlopig echter was hij alleen theoretisch bezig; hij polemiseerde, las verslagen over sociale wantoestanden en verdiepte zich in het socialisme. Hij raakte er steeds meer van overtuigd dat sociale en morele vooruitgang niet in de eerste plaats een zaak van de wetenschap was. Dat blijkt onder andere uit een ontwerp voor een komedie in begin 1889. In de komedie vatten twee broers het plan op het mensenras te verbeteren door al wie ziek en gebrekkig is het huwelijk te verbieden of te doden. Het gaat erom dat de sterksten overblijven en de zwaksten uitgeroeid worden.¹ Zeer waarschijnlijk wilde Van Eeden met deze komedie bepaalde ontwikkelingen in de biologie aanklagen. Francis Galton, een neef van Darwin, was de ontwerper van de 'eugenics'. Deze tak was in de jaren tachtig steeds populairder geworden; in zijn roman *Looking Backward* uit 1888 demonstreerde Edward Bellamy de gelukkige gevolgen van seksuele selectie. Galton wilde met zijn eugenetica ontaarding van het menselijk ras in mentaal en fysiek opzicht tegengaan. Volgens Darwins theorie van natuurlijke selectie gold in de natuur het 'survival of the fittest' en verwekten de meest aangepasten in de natuur het meeste nageslacht. Galton zag tot zijn schrik dat de armsten in de negentiende eeuw het vruchtbaarst waren en bovendien nog als zwakkeren geholpen werden. Darwin had in zijn *Descent of Man* in 1871 op Galton antwoord gegeven en wel in het hoofdstuk 'On the development of the intellectual and moral faculties'. De drang om zwakkeren te helpen is hoofdzakelijk, aldus Darwin, een gevolg van 'the instinct to sympathy' in de mens. Hij meende dat de sociale instincten bij de mens in de loop van zijn ontwikkeling steeds tederder waren geworden en meer verspreid.

MORELE VOORUITGANG

De morele en sociale vooruitgang van de mens hielden Van Eeden op het einde van de jaren tachtig steeds meer bezig. Aan de buitenwereld probeerde hij duidelijk te maken dat voor hem sociale betrokkenheid geen rationele zaak was maar een kwestie van gevoel. Dat althans beweerde hij in twee bijdragen in 1889, de ene handelend over de vrouwenemancipatie, de andere over sociale vooruitgang. In de laatste bijdrage polemiseerde hij met Van der Goes, die hij eerder al, zoals we gezien hebben, per brief gewezen had op zijn morele verplichtingen als socialist. Van der Goes had in het augustusnummer

van *De Nieuwe Gids* de Franse revolutie van 1789 herdacht. De kranten en tijdschriften stonden in 1889 vol van herdenkingsartikelen; liberalen, socialisten, joden en katholieken hadden allen in positieve of negatieve zin de revolutie geanalyseerd en de gevolgen daarvan voor de negentiende-eeuwse maatschappij. Van der Goes had in zijn artikel de revolutie toegejuicht; het jaar 1789 was voor hem 'een tentoonstelling van deugden' geweest, van zelfopoffering, geestkracht, moed en naastenliefde. Dat alles kwam niet, aldus Van der Goes, omdat de menselijke natuur in volmaaktheid was toegenomen of door verzachting van zeden. De oorzaak was verandering in denkwijze. Dank zij de wetenschap, de vermeerdering van kennis, konden de sociale hervormingen plaats vinden. Dat een groter aantal mensen nu betrekkelijk veiliger, rustiger en vredzamer leeft dan vroeger, komt volgens Van der Goes 'door onze meerdere wijsheid, niet door onze meerdere zachtzinnigheid'.

Van Eeden was het daarmee volkomen oneens; hij was ervan overtuigd dat gemoedsbeweging, door hem ook aangeduid als 'moreele intuïtie' of 'vertecdering des harten' primair ten grondslag lag aan alle sociale ontwikkeling en omstandig maakte hij dat duidelijk in het februari-nummer van *De Nieuwe Gids* in een bijdrage die getiteld was: 'Verstand en gevoel in de sociale evolutie'. Hij stelt daarin dat de mensheid wel degelijk moreel was geworden, dat er toename was van humaniteit dank zij die 'moreele intuïtie'. Om die 'moreele intuïtie' te verklaren beroept hij zich op de evolutieleer van de in die tijd beroemde filosoof en socioloog Spencer. Volgens Spencer kunnen eenvoudige 'nuttigheids-ervaringen' (een term van Van Eeden) door overerving en accommodatie zich in volgende geslachten 'tot een onbewusten moreele zin, een intuïtief begrip van goed en kwaad, bestendigen'. Spencer beweerde dat de strijd om het bestaan tot een steeds verbeterd menstype voerde doordat de onzuivere elementen geëlimineerd werden.

Aan de reactie van Van Eeden is te merken dat de strijdvraag hem ter harte ging. Van Eeden zag in de opvatting van zijn mederedacteur een voorbeeld van het beperkte positivistisch-wetenschappelijk denken, een vorm van denken die hij juist na veel strijd had opgegeven voor een meer romantische vorm. Hij had de overtuiging dat er in zijn tijd een nieuwe moraal aan de dag trad; socialisme en vrouwenemancipatie waren voorboden van deze nieuwe moraal. In 'Vrouwenkwestie en socialisme' stelde hij:

de vrouw draagt de moreele conscientie der menschheid. En haar intuïtief gevoel zal den stoot geven tot de groote bewegingen, eer het overleg ver genoeg gekomen is om die bewegingen noodzakelijk te verklaren.¹

Die morele superioriteit van de vrouw was alleen, zo schrijft hij in een brief aan Van Deyssel, door een man te bemerken die zelf iets vrouwelijks in zich had en gemakkelijk met vrouwen omging. En hij vond zichzelf zo'n man.²

Van Eeden blijkt goed op de hoogte te zijn van de neiging bij sommigen in

die jaren om feminisme en socialisme met elkaar te verbinden. In de tweede helft van de jaren tachtig werden in verschillende plaatsen in Nederland socialistische vrouwenverenigingen opgericht.¹ Van Eeden heeft grote verwachtingen van de vrouw in de sociale beweging, al had hij aanvankelijk grote bezwaren tegen het feit dat de vrouwen zich als mannen in clubs organiseerden.

Van Eedens studie 'Vrouwenkwestie en socialisme' is interessant, omdat de opposities in zijn sociale denken uit die jaren sterk uitkomen: tegenover het kille rationalisme en het wetenschappelijk denken, volgens hem zo typerend voor de mannenwereld, staat het gevoel, zo typerend voor de wereld van de vrouw, als basis voor een steeds groter moreel besef van de mens. Van Eeden, niet vrij van een vergaande idealisering van de vrouw, kan men hier betrappen op de neiging zijn eigen ontwikkeling van een amorele rationalist naar een morele, op de emotie gerichte persoon karakteristiek te achten voor een ontwikkeling in de maatschappij.

Soms is de stijl van zijn geschriften zonder meer pathetisch, alsof hij de lezer wil doen beseffen hoe groot zijn sociaal gevoel is. Een mooi voorbeeld is de gezwollen open brief aan tsaar Alexander III, verschenen in 1890 in de augustus-aflevering van *De Nieuwe Gids*. Hij klaagt de tsaar onder meer aan vanwege het afschuwelijke lot van de Russische politieke gevangenen.² Van Eeden was op het idee van deze open brief gekomen na het lezen van het onthullende en uitvoerige verslag van de Amerikaan George Kennan over diens ervaringen bij zijn bezoek aan de gevangenis in Siberie.³ Retorisch had Van Eeden als een nieuwe Tolstoi of Multatuli een beroep gedaan op het geweten van de tsaar, en de toon van zijn brief was zo gezwollen dat Kloos zich mateloos had geergerd en dat aan Van Eeden liet weten. Er volgde een verbeterd correspondentie. Van Eeden probeerde zich te verdedigen door erop te wijzen dat men de open brief niet als artistiek produkt moest lezen; de verdienste van het stuk zat volgens hem in de houding van de mens die het zegt en in zijn eloquentie. Hij had geen enkele illusie dat zijn literaire vrienden het goed zouden vinden.⁴ Kloos vond dat de bedoeling van de open brief ijdel was en het sentiment daarin ongezond. Van Eeden wist drommels goed, aldus Kloos, dat de brief nooit onder de ogen van de tsaar zou komen; hij had haar alleen maar geschreven om indruk te maken op het publiek. Sympathiseren uit de verte, zoals Van Eeden doet, is al te gemakkelijk, vindt Kloos.

Neen, voel voor je omgeving, vrouw, kinderen, vrienden, de groote dingen in de kunst en geschiedenis, de wetenschap, je vaderland, en help in al die dingen waar je kan, maar verlies je niet in machteloosze en redeneerende sentimenten voor onbekende dingen, waar je op gewezen wordt door de humaniteit. O, ik haat de humaniteit!⁵

Het was voor Van Eeden natuurlijk erg lastig zich te verdedigen tegen de

beschuldiging van onoprechtheid. Hij kon niet veel anders doen dan aan Kloos schrijven dat hij bij het opstellen van zijn open brief wel degelijk de tsaar voor ogen had gehad en niet het publiek. Dat Alexander III de brief zou lezen, leek hem niet onwaarschijnlijk, omdat ze in vele talen vertaald zou worden. (Er zou slechts een Franse vertaling verschijnen.) Hij had, zo verzekerde hij Kloos, uit waarachtig sociaal gevoel geschreven.

Natuurlijk sluit dat de pretensie in, woordvoerder te zijn *voor een natie*, ik meen dat vrij goed gedaan te hebben zonder ridicuul geweest te zijn. Is het effect nul, welnu dan heb ik mijn best gedaan. Kan men bij het doen van eenige daad ooit iets anders zeggen? Vindt je dit ongezond, dan zal ik je door zulk een ziekte nog dikwijls moeten ergeren.¹

Hoewel Van Eeden uitdrukkelijk aan Kloos schrijft niet boos te zijn, is het toch duidelijk dat hun vriendschap in gevaar is. Dat is te merken uit Kloos' reactie, toen Van Eeden hem kort daarop vroeg of hij *Don Torribio*, het stuk met de dubbelzinnige sociale moraal, aan hem mocht opdragen.² Kloos vond die opdracht, na alles wat er gebeurd was, maar geforceerd. Van Eeden had, aldus Kloos, hem plotseling geen geld meer gegeven, had bovendien zijn literaire oordeel in twijfel getrokken en had hem nu ook nog in verlegenheid gebracht door een boek aan hem op te willen dragen. Kloos liet Van Eeden bovendien weten dat hij in zijn oordeel over de open brief niet alleen stond maar dat Gorter, Witsen, Van Deventer, Van der Valk, Israëls, Van Looy en nog wel tien anderen er ook zo over dachten.³ Kloos moet geweten hebben hoe gevoelig Van Eeden op dat punt was.

Kloos en de anderen wisten niet dat Van Eeden zich ook daadwerkelijk beijverde voor de Russische politieke gevangenen. Uit de correspondentie met Felix Volkhovsky, woonachtig in Londen, blijkt dat Van Eeden zich inzette voor het tijdschrift *Free Russia*: hij zorgde voor een distributie-adres en verzamelde bovendien geld voor de 'Society of the friends of Free Russia'. Ook leverde Van Eeden aan Volkhovsky adressen in Nederland, waarnaar uit Rusland brieven gezonden konden worden.⁴ Hij gaf behalve het adres van Betsy van Hoogstraten ook dat van zichzelf op en wel onder de naam Cornelis Paradijs, Tweede Parkstraat 123 in Amsterdam. In 1899 had Van Eeden nog contact met *Free Russia*.

Van de vriendschap met Kloos was in september 1890 nog weinig over; voor Van Eeden zou zijn verhouding met Kloos niet meer dan een 'beleefdheidsverhouding' zijn. Kloos had, zo schreef hij hem, wel veel voor zijn eigen artistieke en literaire ontwikkeling gedaan, maar hij zou zich er eens meer op moeten toeleggen een goed mens te zijn. Wel werd de vriendschap dank zij een charmante brief van Martha van Vloten enigszins hersteld, maar de basis ervan bleef wankel, zeker toen Van Eeden in volgende publikaties liet zien weinig van de kritiek op de open brief geleerd te hebben.

Dat was al te merken in 'Over de toekomst', verschenen in *De Nieuwe Gids*

van oktober 1890. Daarin beweert hij dat er in de toekomst steeds meer sprake zal zijn van een veredeling van de mens; niet ouder- of kinderliefde wordt de hoogste deugd, niet vaderlandsliefde, maar mensenliefde. Consequent voortbouwend op Darwins theorie komt hij tot de prognose dat wanneer de mens, van de aap afstammend, zich steeds verder evolueert, hij ten slotte tot een soort engel zal worden. Het zal een engel zijn, die wars is van egoïsme en zich geheel laat leiden door mensenliefde. Een zelfde soort geloof in die engelachtige mens treffen we in die jaren ook aan in de essays van de populaire Belgische schrijver Maeterlinck. De engelen van Van Eeden en Maeterlinck lijken een softere versie van de Übermensch, die Nietzsche in dezelfde tijd had bedacht.¹

Van Eedens faam als profeet werd in die jaren mede dank zij essays als 'Over de toekomst' gevestigd. Wie zoals hij vaststelt dat er in zijn tijd van een sterke, op de emotie gebaseerde evolutie van het sociale bewustzijn sprake is, dat de kring van liefde steeds groter wordt, dat niet kinder-ouderliefde, niet vaderlandsliefde, maar mensenliefde de hoogste deugd wordt, kan rekenen op geestdriftige bijval.

Opmerkelijk is dat Van Eeden in zijn benadrukken van de niet-rationele factoren in de sociale evolutie ten dele vooruitloopt op de ideeën van de Engelsman Benjamin Kidd in *Social Evolution*, een boek dat een enorm succes werd en ook in Nederlandse vertaling verscheen, met een uitvoerig nawoord van de liberale voorman M. W. F. Treub.

Van Eedens geloof in voortschrijdende verbetering van de mens als moreel wezen paste geheel in de lijn van een aantal negentiende-eeuwse denkers, die in de mens een 'progressief' wezen zien. Volgens John Stuart Mill, Matthew Arnold en Thomas Huxley waren morele veranderingen te danken aan de inspanningen van de mens zelf en niet in de eerste plaats door invloed van buiten bewerkstelligd; er was een ontwikkeling gaande van 'forms of sensibility higher than those which were natural to man in an uneducated and undeveloped state'.² Andere sociale filosofen, zoals Herbert Spencer, ontleenden, zoals eerder aangegeven, hun optimistische kijk op de mogelijkheid van morele verbetering van de mens aan de evolutietheorie in de biologie. Ook hier werd de nadruk gelegd op de actieve rol die de mens kon spelen. Alfred Russel Wallace, een van de grondleggers van de evolutietheorie, was, naar men veronderstelt, mede onder invloed van het spiritisme tot de conclusie gekomen dat de theorie van de natuurlijke selectie de menselijke evolutie niet adequaat kon verklaren.³ Van Eeden zal vermoedelijk al via zijn vader, vertrouwd als deze was met de theorieën van Wallace en Darwin, kennis gemaakt hebben met deze ideeën. Vooral Matthew Arnold betekende omstreeks 1890 veel voor hem. De belangstelling voor de beroemde Engelsman, die in april 1888 overleden was, kan gewekt zijn door de twee bijdragen in

1888 in het juni- en het juli-nummer van *De Gids* ¹ En uit de lijsten van zijn lectruur in de jaren tachtig, die opgenomen zijn in zijn dagboek, is op te maken dat hij toen Spencer en Darwin las ²

De sociale ideeën van Van Eeden staan niet alleen in de traditie van de negentiende-eeuwse vooruitgangsfilosofie, ze hebben ook een sterk mystiek element In de loop van de jaren negentig zal zijn belangstelling niet alleen uitgaan naar de mystieke weg van het individu naar zelfvolmaking maar ook naar een mystieke weg van de mensheid Van Eeden beweerde dat de totale mensheid naar het Absolute tendeerde Bij de mystieke weg van het individu, die in het hoofdstuk over *Johannes Viator* uitvoerig aan bod komt, nam de mens als bron van hoogste wijsheid en handelen het Absolute als norm aan De mens kon deel hebben aan het Absolute door de liefde, door de manifestatie van de Goddelijke Wil, die in potentie in elk mens aanwezig is Bij de mystieke weg van de mensheid was, zo meende Van Eeden, de wil van het ras werkzaam Die 'wil van het ras' gaf de richting aan waarheen de mensheid zich moest ontwikkelen Alleen degene die de richting zag waarheen de mensheid zich bewoog, met andere woorden de 'wil van het ras' kende, mocht zich een sociale hervormer noemen In bepaalde perioden van de mensheid was de 'wil van het ras' sluimerend Het gevolg daarvan was dat het cultuurpatroon stabiel was en gelijkmatig, de mensheid was gericht op het in stand houden van de maatschappelijke orde Daartegenover stonden de actieve perioden, waarin de wil werkzaam was en men op verandering uit was In die actieve perioden bloeide het individualisme

Van Eedens sociale ideeën, ingebed als ze waren in zijn mystieke denken, werden geheel beheerst door het verlangen naar harmonie En dat verlangen werd des te sterker naarmate de disharmonie van zijn eigen leven meer door hem werd beseft De mystiek moest in zijn chaotisch psychisch en erotisch leven en in zijn turbulent sociaal leven orde brengen en moest het ontdoen van alle onzuiverheden Regels van een bijna kloosterlijke tucht moesten de zo begeerde orde in zijn leven brengen, ze deden hem echter ook beseffen hoe ver hij van zijn idealen verwijderd was, met alle folterende depressies van dien

ETHIEK EN ESTHETICISME

In de tweede helft van de jaren tachtig werd het voor Van Eeden een steeds groter probleem hoe hij zijn nieuw verworven sociale ideeën, geworteld in de negentiende-eeuwse vooruitgangsfilosofie en in de mystiek, moest combineren met de esthetische principes van Tachtig Hoe moest de verhouding zijn tussen zijn sociale ideeën en zijn opvatting over literatuur? Hoe moest de verhouding tussen ethiek en esthetiek zijn? Moest de stellingname van een

kunstenaar ten opzichte van het sociale vraagstuk een andere zijn dan van een doorsneemens? Het onvoltooide *Winfried* had hem geleerd hoe moeilijk het was een goede literaire vorm te vinden voor hooggestemde maatschappelijke idealen. Kon men een goed dichter zijn en bovendien een sociale hervormer? In zijn opstel over de politiek geëngageerde Multatuli uit april 1887 had hij deze schrijver verweten te weinig dichter te zijn geweest. Hij kon geen verzen maken. Dat konden volgens Van Eeden wel Shelley en Gorter. In zijn lyrisch opstel over de *Mei* uit april 1889 had hij Gorter uitbundig geprezen en daarbij duidelijk laten uitkomen hoezeer poëzie zijn favoriete genre was en hoe superieur dat genre was aan filosofie en wetenschap.

Maar de kunstenaar bedreigden gevaren. In zijn opstel 'Decadenten' van een paar maanden later, oktober 1889, had hij gewezen op de gevaren van een te groot estheticisme bij de kunstenaar. De Franse dichter Jules Laforgue was voor hem weliswaar iemand met een grote vormbeheersing maar ook iemand wiens ziel inert was:

Zij verlangt niet, heeft niet lief. – Ze lacht om zichzelf en bewondert zichzelf. Zij gaat op in haar eigen zonderlinge schoonheid, verliest zich in hoge subtiliteit.¹

Afkeer van de ivooren-toren-mentaliteit is hier te bespeuren, al was Van Eeden tegelijk geïntrigeerd door de wereld van de decadenten. Het ideaal voor hem was toch Shelley, die vormkracht en sociaal besef in een ideale combinatie wist te verenigen.

Van Eedens belangstelling voor maatschappelijke vraagstukken moet aangewakkerd zijn door *De Nieuwe Gids*. Dit tijdschrift was vanaf het begin het orgaan geweest waar sociale vraagstukken alle aandacht kregen, onder meer dank zij de bijdragen van Van der Goes, Tak en Lotsij. Sedert de parlementaire enquête van 1886 en de grondwetswijziging van 1887 waren de opvattingen in het tijdschrift militanter geworden. In de vijfde jaargang was er door de medewerking van socialisten als Vitus Bruinsma en Ferdinand Domela Nieuwenhuis sprake van een toenemende radicalisering.² Het kon niet lang uitblijven of ook de redactieleden zouden kleur moeten bekennen. De polemiek tussen Van der Goes en Van Eeden naar aanleiding van de herdenking van de Franse revolutie was het voorspel geweest.

Looking Backward, de toekomstroman van de Amerikaanse schrijver Bellamy uit 1888, was de aanleiding tot een felle polemiek tussen Van der Goes en Van Deyssel, waarbij vervolgens ook Van Eeden en Kloos betrokken raakten. Van Eeden had in zijn essay 'Over de toekomst', waarmee in oktober 1890 de zesde jaargang van *De Nieuwe Gids* opende, aan het slot een kritische opmerking gemaakt over *Looking Backward*, het boek dat kort daarvoor door Van der Goes vertaald was en uitgegeven onder de titel *In het jaar 2000*. Van Eeden liet daarbij merken dat hij absoluut niet geloofde in Bellamy's poging om van

de door hem bedachte toekomstwereld een amusante wereld te maken.

In 'Over humaniteit' van februari 1891, waarin Bellamy's boek veel uitvoeriger aan bod komt, tekent Van Eeden de plaats van de schrijver ten opzichte van de sociale werkelijkheid. In zijn bijdrage komt hij eerst nog terug op het feit dat Van der Goes de mystieke kern van het leven miskent en daarmee ook de solidariteit met de medemens. Die solidariteit berust op sentimenten. Het zijn sentimenten, die in deze omvang volgens Van Eeden uniek zijn voor de negentiende eeuw. Wat Van Eeden Van der Goes met name verwijt, is het verwaarlozen van de rol die de schrijver in deze ontwikkeling gespeeld heeft.

Het zijn dan ook wel degelijk poeten geweest die het eerst hebben gezegd: 'dit is onrecht!' Niet door betoogen maar door sterke, zuivere, oprechte expressie van zielsaandoening is het socialisme in de wereld gekomen.¹

Aan het schrijverschap wordt hier een duidelijk ethische functie toegekend. Dit geheel in navolging van Shelley.² Een probleem was echter hoe de persoonlijke, individuele wereld van de schrijver zich moest verhouden tot de gemeenschap. Over die relatie van schrijver en gemeenschap en de waarde van het individualisme heeft Van Eeden zich in de loop der jaren verschillend uitgelaten. In 1887, in zijn herdenkingsartikel over Multatuli, had hij nog vrij onverbloemd aangegeven dat de artiest boven de gemeenschap moest staan en individualist pur sang moest zijn.³ Ook in 1889 in 'Vrouwenkwestie en socialisme' stelde hij dat het gemeenschapsleven nivelleert en dat de gemeenschap met smaad reageert op de moedige individualist. Maar steeds meer zou het extreme individualisme van sommige *Nieuwe Gids*'ers hem een doorn in het oog zijn, vooral omdat het met losbandigheid en gebrek aan ethiek gepaard ging en alleen maar kon bloeien in tijden van ontaarding.

In zijn opstel 'Over kritiek', geschreven in de jaren 1893 en 1894, heeft Van Eeden pro en contra van het individualisme proberen aan te geven. Het individualisme kan in een cultuur noodzakelijk zijn om de verstarring te doorbreken. Maar hoe noodzakelijk het individualisme als stadium ook kan zijn, op den duur moet toch weer een tendens naar de gemeenschap en het algemene aanwezig zijn. Waar individualisme in een cultuur te sterk en blijvend overheerst, is er verandering, chaos, versplintering, het woekeren van de delen ten koste van het geheel. Waar de tendens naar het algemene is, daar is een streven naar harmonie en wijsheid. Diepe wijsheid heeft de mens nodig en ethiek. Ze moeten de basis zijn van waaruit de kunstenaar schept en de criticus oordeelt. Waar het individuele in een cultuur de overhand krijgt, begint de ontaarding. Aldus Van Eeden.

Een belangrijk deel van deze ideeën over individualisme, cultuur en kritiek moet Van Eeden ontleend hebben aan de eerder genoemde Matthew Arnold. Hij noemt hem in zijn essay 'Over kritiek' met waardering.⁴ Met name diens

Essays in Criticism en *Culture and Anarchy* moet Van Eeden met instemming gelezen hebben. De literatuur was voor Arnold 'a criticism of life'; zij moest morele diepte hebben, op synthese gericht zijn.¹

Bij Van Eeden werd die morele diepte vooral zedelijk fatsoen. Op 13 oktober 1890 schreef Van Eeden aan Van Deyssel:

Verwey zeide mij onlangs zeer terecht dat in elke beweging groote fouten begaan werden, waarop men later terug moest komen. Zulk een fout vind ik in onze beweging het tolereeren van viesheden, het niet reinhouden der sensualiteit en het verwaarloozen der ethiek. De meening dat de groote massa in *al* haar sentimenten onwaar en conventioneel is. Mijn positie is daarom niet plezierig omdat ik na langdurig onderzoek mij genoodzaakt voel dingen te beweren die de massa altijd beweerd heeft, en aldus in de oogen der revolutionairen per se een achterblijver moet schijnen. Toch voel ik zoo, ik kan waarachtig niet anders. Zonder twijfel is mijn gestadigen intellectueelen omgang met vrouwen van grooten invloed geweest op mijn geloof aan de waarheid en het goed recht dezer sentimenten. Daar ben ik ze vooral dankbaar voor.²

Een onthullend citaat. De afwijzing van het individualisme van Tachtig en het kiezen voor de grote massa was sterk moralistisch van aard en gekleurd door zijn afkeer van seksualiteit. Het geeft aan dat Van Eedens gemeenschapszin onder meer een reactie was op de losbandigheid van zijn kunstbroeders. Aan de andere kant wist hij dat het moeilijk was om de massa, ook wat betreft haar morele niveau, te idealiseren. Dat komt heel duidelijk tot uiting in zijn bijdrage 'Over humaniteit'. Daarin heeft hij alle begrip voor de afkeer van de dichter voor banaliteit en zijn begeerte naar verfijning, distinctie en individualisme. Toch moet er, vindt Van Eeden, een brug geslagen worden naar de mensheid. Het schrijven, per definitie gericht op het publiek, is een manifestatie van mensenliefde. Dat sociale gevoel moet in elke artiest aanwezig zijn.

Om de dubbelzinnige houding van de kunstenaar ten opzichte van de maatschappij aan te geven bedient Van Eeden zich van een merkwaardige beeldspraak. Die houding is volgens hem een liefdesrelatie. Aanvankelijk hebben de kunstenaars, romantisch als ze zijn, hun geliefde (dat is de gemeenschap) mooier gemaakt dan ze was. Vervolgens echter hebben zij zich afgekeerd van hun liefde, 'zich vrij gemaakt van een onwaardige hartstocht'. Hij vervolgt:

Wie thans nog de menschheid beminnen wil, moet wel weten dat zijn liefste vuile handen heeft en naar jenever, kunstboter en petroleum riekt.³

De grote vraag is of de aristocraat en de dandy in de kunstenaar het winnen van de democraat. Het lijkt er sterk op dat Van Eeden het gaan naar het volk

als een bezoek aan een hoer beschrijft, een type als Jeanne Fontaine, de morfiniste uit Parijs. En zoals hij deze prostituée met mooie gevoelens en woorden tegemoet trad maar ten slotte weer verliet, zo moet ook de kunstenaar naar de mening van Van Eeden naar het volk gaan maar daarbij zijn afkeer voor dat volk niet totaal vernietigen. De ziel en 'hare fijn genuanceerde gevoeligheden' moeten zijn hoogste goed zijn. Kijk naar de medicus, zegt Van Eeden. Die verkeert steeds in ellende en loopt op den duur het gevaar geheel af te stompen en zijn ziel prijs te geven.

Betrokkenheid en tegelijk afstand. Wat Van Eeden op erotisch gebied in die jaren nastreefde, namelijk omgang met een vrouw die precies zo ver ging dat het platonische liefdesideaal niet totaal verloren ging, wat onmiskenbaar tot een dubbelzinnige situatie leidde, vond een parallel op maatschappelijk terrein. Aan de ene kant predikte hij sociaal engagement, aan de andere kant een vorm van sociaal platonisme.

De polemiek over het engagement van de kunstenaar en over de relatie tussen socialisme en literatuur werd ook in 1891 in alle hevigheid gevoerd met alle gevolgen voor de persoonlijke relaties. Eind 1890 had het er even op geleken dat het tussen Kloos en Van Eeden weer boterde. Kloos had te kennen gegeven dat hij zijn befaamde literaire kroniek aan Van Eeden wilde wijden en had deze verzocht of hij wat hij zo in de loop der jaren geschreven had aan hem wilde opsturen. Kloos had er vrij lang over gedaan, maar toen het stuk eind maart eindelijk af was en door Van Eeden gelezen werd, was die geïrriteerd en vond hij dat Kloos nog niet zo ver was als hij.¹ Merkwaardig is dat Kloos' stuk nooit is gepubliceerd.

Kort daarna mengde Kloos zich in de april-aflevering van *De Nieuwe Gids* in de polemiek. Na Van Eedens stuk 'Over humaniteit' en Van der Goes' bijdrage 'Studies in socialisme' in de februari-aflevering was het antwoord van Kloos, verschenen onder de titel 'Verleden, heden en toekomst', vrij fel, met name tegen Van Eeden en diens christelijke humaniteit. Kloos eindigde zijn stuk theatraal met de zin:

Omdat ik het Christendom niet nodig heb, ik rijklevende, daarom haat ik het, tot den dood.²

Aanvankelijk was het stuk van Kloos Van Eeden meegevalen. Hij vond dat Kloos en hij niet veel van elkaar verschilden.³ Toch moet hij vrij snel op die mening zijn teruggekomen, want direct in de volgende aflevering zette hij zich af tegen Kloos, met name tegen diens slotzin. Kloos was falikant tegen plaatsing van Van Eedens stuk geweest, dat wat de titel betreft zo neutraal leek: 'Nicuw Engelsch Proza 1'. Hij had aan Van Eeden in een brief geschreven dat de minachting voor de vrienden die er uit het stuk sprak nooit publiek gemaakt mocht worden.

Je doet jezelf aan de mensen voor als een ideaal van reinheid, goed-

heid, etc. en ziet dan, vreemd genoeg, alles bij anderen zoo leelijk mogelijk, zonder te bedenken dat er wel eens velen onder die anderen kunnen zijn, die veel beter, reiner en fijngevoeliger dan je zelf zijn, Free, die dat voortdurend voelen en op hun lippen hebben om het te zeggen, maar die het niet kunnen doen, omdat zij zooveel van je houden.¹

Kloos wekte de suggestie dat hij namens hun gemeenschappelijke vrienden sprak, die hem gevraagd zouden hebben Van Eeden nu eens flink de waarheid te zeggen. Hoe gevoelig Van Eeden op dat punt was, blijkt duidelijk in diezelfde tijd uit een ontmoeting met Hein Boeken in de Kalverstraat, die hem daarbij stug gegroet had. Niets was zo onplezierig als het gevoel, aldus Van Eeden, dat iemand hem heel anders zag dan hij werkelijk was.²

Een vervelende bijkomstigheid was nog dat juist in die tijd Van Eeden betrokken was bij de relatie tussen Kloos en een meisje uit Middelburg, Mieb Pijnappel geheten. Ze had Kloos een reeks van bewonderende brieven geschreven en in april 1891 had Kloos Frederik van Eeden in vertrouwen genomen over zijn plannen met haar.³ Deze bevestiging van Kloos had de jaloezie van Van Eeden gewekt, bang als hij was dat Kloos als vriend nu minder op hem gericht zou zijn.⁴ De wijze waarop Van Eeden zich met de affaire had ingelaten, was bij Kloos niet in goede aarde gevallen en hij had Van Eeden verzocht zich niet met Mieb en hem te bemoeien.⁵

Kloos was in die tijd dus zowel door de affaire als door Van Eedens stuk geïrriteerd. Zijn poging om Van Eeden van plaatsing van zijn essay 'Nieuw Engelsch Proza I' af te brengen was mislukt. Van Eeden had voet bij stuk gehouden en in de juni-aflevering verscheen het.⁶

Zeër expliciet bracht Van Eeden daarin zijn ethische opvattingen onder woorden. Hij weidt in zijn bespreking van Engelse literatuur uit over decentie en stelt daarbij vast dat bij artiesten onbewust de allerverderfelijkste attractie naar het onreine werkt. Kloos reageerde in dezelfde aflevering erg fel op Van Eeden en viel vooral diens stijl aan, die volgens hem ongrijpbaar was: 'hij denkt op papier'.⁷ Uit alles was te merken dat Kloos Van Eeden geen echt groot kunstenaar vond maar eerder een popularisator van de ideeën van Tachtig.

Van Eeden wees Kloos' kritiek categorisch af en noemde diens reactie 'een overijlde daad', geschreven in een boze bui. Kloos faalde volgens hem als mens en kunstenaar, omdat hij het morele verwierp.⁸

De kaarten waren nu geschud en de breuk in de redactie was een feit. Van Eeden, min of meer meegesleurd in de polemiek, had zijn maatschappijvisie, zijn literaire en vooral zijn morele opvattingen openlijk beleden. En dat was hem niet in dank afgenomen.

Van Eedens ideeën over samenleving en cultuur passen geheel in de 'wending der geesten', die zich omstreeks 1890 in Nederland voordeed en die reeds meermalen is beschreven.¹ Vanaf 1892 werd de term 'gemeenschapskunst' gemeengoed en werd het individualisme en het l'art pour l'art van de *Nieuwe Gids*'ers algemeen veroordeeld. De nieuwe kunstidealen van een maatschappelijk gerichte en tevens spirituele kunst stonden sterk onder invloed van het socialisme en de mystiek. Van Eeden, als een gevoelige seismograaf ontvanke-lijk voor 'de tekenen des tijds', was een van de eerste schrijvers die aan de nieuwe idealen een persoonlijke inhoud en vorm gaven. De wijze waarop hij dat deed kon in de ogen van enigen van zijn vrienden van *De Nieuwe Gids* geen genade vinden.

EEN ANDER SOCIAAL IDEEAL: HET VEGETARISME

De idealistische wereldbeschouwing van Van Eeden was holistisch; alle onderdelen van de schepping waren erin opgenomen. Ook de wereld van de dieren.

In het najaar van 1890 ontdekte Van Eeden het vegetarisme. Zijn drang tot liefhebben wilde hij niet beperken tot de mensheid alleen. In begin oktober van dat jaar had hij in Londen de beroemde Engelse rechtsgeleerde en historicus Frederic William Maitland ontmoet, vriend en biograaf van Leslie Stephen, de vader van Virginia Woolf. Hij had met hem over de theosofoe Blavatsky en over het vegetarisme gesproken. Blavatsky was op dat moment het gesprek van de dag; de door haar en Olcott in 1875 gestichte Theosophical Society kreeg steeds meer aanhangers. Blavatsky's magnum opus *The secret doctrine* was in 1888 en *The key to Theosophy* in 1889 verschenen. Van Eeden was geïntrigeerd door de theosofoe, zoals vele kunstenaars in de jaren negentig. Wat hem aantrok in de beweging was haar strijd tegen het materialisme, haar verdediging van de occulte wetenschappen en het spiritisme en haar gronddenkbeeld dat alle godsdiensten feitelijk één geweest zijn. Theosoof is Van Eeden nooit geweest, maar zijn belangstelling ging toch zo ver, dat hij twee lange bijdragen aan de theosofie heeft gewijd, een in 1892 en een in 1900.²

Toen Van Eeden in oktober met Maitland over de stichtster van de theosofoe sprak, was zij nog in leven; ze zou op 8 mei 1891 overlijden. Als we Van Eeden mogen geloven, heeft hij haar en andere vooraanstaande theosofen ontmoet.³ Dat Van Eeden en Maitland ook over vegetarisme spraken, lag voor de hand, daar dat in de theosofische beweging een belangrijk onderwerp was. Blavatsky had in *The key to Theosophy* aan haar volgelingen weliswaar niet dwingend een vegetarische levenswijze voorgeschreven, maar had wel gewezen op de nadelige fysieke gevolgen van vleesconsumptie. Annie Besant,

de opvolgster van Blavatsky als hoofd van de theosofische beweging, was eveneens zeer betrokken bij het vegetarisme en de dierenbescherming. De in 1888 overleden arts Anna Kingsford, een van de meest vooraanstaande leden van de theosofie in Engeland, had zich voor de anti-vivisectie ingezet. Van Eeden hoorde in Londen over haar en was dadelijk van plan over deze vrouw, die hem 'vrouwelijk geniaal' toescheen, een studie te schrijven.¹

Van Eeden kreeg door zijn gesprekken met Maitland belangstelling voor het vegetarisme. Maitland had hem verteld dat hij op zijn veertigste jaar na zes jaren zonder vleesspijzen geleefd te hebben de mooiste revelaties kreeg. In een brief aan Betsy van Hoogstraten vroeg Van Eeden zich af of hij ook vegetariër moest worden.

Ik geloof wel dat het goed is, misschien beproef ik het eens eenige jaren.

Ik wil nu eenmaal leven in dat lichte, poëtische, energieke gevoel dat door en door gezond is, maar dat ik soms jaren lang gemist heb.²

Hij moet kort daarna de daad bij het woord gevoegd hebben. Aan Van Deyssel, aan wie hij in zijn brieven gratis medisch consult verschaft, schreef hij enthousiast over zijn vegetarische levenswijze.³ Hij meende dat zijn intellectuele leven erdoor verhoogd werd. Zijn lichaam verdraagt beter dan ooit psychische spanningen. Zijn maaltijden bestonden hoofdzakelijk uit bruin brood, melk en eieren (twee maal per dag) en verder wat groenten, meelspijs en vooral veel vruchten.

Vegetarisme was hier voor Van Eeden in de eerste plaats een gezonde levenswijze, die geheel paste in zijn behoefte aan ascese. Zijn vegetarisme en zijn afschuw van vivisectie kwamen echter ook uit zijn dierenliefde voort. In zijn ogen kon men pas van een echte morele vooruitgang in de maatschappij spreken als het probleem van het martelen van dieren door de mens was opgelost. Volgens hem had de vrouw, bij uitstek de draagster van het morele geweten in wetenschap en maatschappij, hier een belangrijke taak. Met verstandelijke argumenten was er niet veel te bereiken. Zoals bij alle morele kwesties was ook deze volgens Van Eeden een zaak van het gevoel. Het is frappant hoe Van Eeden, die zich kort daarvoor nog enthousiast had uitgelaten over de stieregevechten tijdens zijn bezoek aan Spanje, zich nu ineens inzet voor het welzijn van het dier.

Maar beter laat dan nooit. Was Anna Kingsford niet ooit als jonge vrouw een enthousiaste jaagster geweest op vossen, tot ze zich op een gegeven moment, terugkerend van de jacht, voorstelde hoe het was de vos te zijn?⁴

Zijn voornemen een studie te schrijven over Anna Kingsford kon hij in 1895 nakomen; hij schreef in juni een inleiding bij de vertaling van haar boek *The perfect way: A treatise advocating a return to the natural and ancient food of our race*, waarvan de Nederlandse titel luidde: *De ware voeding*.⁵ Deze vertaling verscheen kort nadat in 1894 mede door Felix Ortt, de broer van Van Eedens ex-geliefde Henriette Ortt, de Nederlandsche Vegetariërsbond was opgericht.

Felix was in 1892 om gezondheidsredenen vegetarier geworden.¹ Van Eeden ging niet in op de uitnodiging lid te worden van de Vegetariërsbond.

In de inleiding op het boek van Kingsford wond Van Eeden er geen doekjes om. Men beweert, aldus Van Eeden, dat vivisectie voordelig en nuttig zou zijn. Maar hij heeft lak aan die argumenten en hij vraagt zich af waarom niemand het nut en voordeel van vivisectie op kinderen en volwassenen bepleit. Van Eeden heeft de indruk dat er wel degelijk iets in de mens is dat hem ervan weerhoudt om dieren te kwellen en te doden en hem doen walgen van ontoebereid vlees, maar dit instinctief gevoel wordt naar zijn mening onderdrukt. De mens is erg ambivalent ten aanzien van het doden van dieren. Zolang een individu de strijd tussen de lust tot doden en juist de afkeer daarvan laat voortbestaan, zal hij zich onbevredigd voelen. Het gaat erom dat de mens durft toe te geven aan zijn diepste gevoel, de 'deernis'. Zodra we er innerlijk zeker van zijn dat de 'deernis' een hoger instinct is dan het 'vervolg- en vang-instinct', wordt het onmogelijk nog langer met plezier dieren te doden. Te veel heeft men, vindt Van Eeden, het gevoel van deernis ondergeschikt gemaakt aan de zucht naar kennis. Hij constateert, zoals hij eerder heeft gedaan in andere bijdragen, dat de mens steeds minder wil leven ten koste van zijn medemens. Waarom zouden we dat niet uitbreiden tot onze medeschepselen, de dieren? Van Eedens pleidooi voor het vegetarisme en tegen de vivisectie wordt gedomineerd door enerzijds zijn optimisme over de morele vooruitgang van de mens en anderzijds door zijn afkeer van het natuurwetenschappelijke denken, in zijn ogen een groot kwaad, omdat daarin nog steeds wordt uitgegaan van 'zucht naar zelfbehoud' van de mens. De evolutietheorie van Darwin en Wallace hadden hem duidelijk gemaakt hoe vergelijkend de grens tussen mens en dier was.

Van Eedens natuurliefde is van kindsbeen af aan groot geweest; *De kleine Johannes*, met zijn nauwkeurige en met veel smaak geschreven beschrijvingen van bloemen, dieren en planten is een mooi bewijs daarvan. In dit sprookje had hij in hoofdstuk x een vivisectie beschreven, in een stad door dokter Cijfer uitgevoerd op een konijntje. Dat alles, aldus Cijfer, in naam der wetenschap.

In zijn eigen gezin nam, naast het hondje Humptie, van begin 1890 af een aapje, Priempje geheten, een belangrijke plaats in. Van Eedens zoontje Hans had het beestje voor zijn verjaardag gekregen. Van Eeden hield erg van Priempje. Aan geen dier was hij zo gehecht als aan zijn 'arm, klein vuilikje', bekende hij bij de dood van Priempje zes jaar later op 1 februari 1896. Honden waren misschien wel charmanter en mooier maar in het aapje, vond hij, was de sterkste uitdrukking van het dierenkarakter: 't simpel begrip, dat zacht houdt onze oogen / over hun bitterste kwaad.'² Hij kon niet kwaad worden op het aapje, al was het wreed, gulzig en grenzeloos vies. Alleen bij dit diertje voelde hij, zo bekende hij, wat een heilige ook bij mensen zou voelen: zuiver medelijden voor hun kwaad. Martha hield ook veel van hem. Ze

maakte een vogeltjesgeluid als ze hem riep. Als Van Eeden van huis was geweest, dan klemde Priempje zich aan hem vast louter uit gehechtheid.¹ In het vervolg op *De kleine Johannes* zou Van Eeden een aapje laten voorkomen, dat zijn eigen jeugdnaampje droeg: Keesje.

In zijn denken over de relatie tussen mens en dier kwam Van Eeden tot een grove indeling. Het kwellen van dieren verbond hij met wetenschap, de zucht tot zelfbehoud, het mannelijke. Het werd ook door hem geassocieerd met andere sociale kwaden zoals prostitutie en de 'vuile praktijken' van het neomalthusianisme.² Die associatie maakte dat het botvieren van vleselijke lusten voor Van Eeden meer dan één betekenis had. Vegetarisme en dierenliefde werden verbonden met het morele, het vrouwelijke, met de diepere gevoelens in de mens, die van deernis.

Die koppeling van diervriendelijkheid, vrouwelijkheid en deernis is in zijn literaire werk een aantal keren aanwezig. In het gedeelte van *Johannes Vriator* dat geïnspireerd is op de liefde tussen Betsy van Hoogstraten en Van Eeden, bijt de hond van de hoofdpersoon een moederwezel dood en verwondt hij het jong van de wezel. De vrouw redt het kleine beestje uit de bek van de hond, verzorgt het en blijft er in de avond en nacht bij waken. Als het beestje ten slotte doodgaat, barst ze in snikken uit. De vrouw is hier geheel de incarnatie van moederlijke dierenliefde vol deernis. Ook *Lioba* zal met een scène beginnen, waarin de vrouw een gewond dier in bescherming neemt, waarop door een man werd gejaagd.

Freud wijst er in zijn essay 'Die "kulturelle" Sexualmoral und die moderne Nervösität' uit 1908 op, dat het seksuele gedrag van iemand vaak het model is waarop hij verder in de wereld reageert. Wie op grond van allerlei overwegingen, aldus Freud, van de bevrediging van zijn sterke seksuele driften afziet, zal zich ook op andere gebieden van het leven eerder verzoeningsgezind en geresigneerd dan actief gedragen. Van Eedens pleidooi voor vegetarisme, voor een vleesloos leven, liep misschien niet toevallig parallel met zijn behoefte aan platonisme op het gebied van de liefde. Was dat ook niet het geval met Tolstoi, wiens naam en reputatie in Nederland in het laatste decennium van de negentiende eeuw steeds groter werd? Werd ook door hem, in de *Kreutzer-sonate* uit 1891, de kuisheid niet gepropageerd tot in het huwelijk toe? Ging ook bij hem deze propaganda voor het seksloze huwelijk niet hand in hand met een propaganda voor een ascetische levenswijze zonder vlees en alcohol? Volgens Rudolf Jans, de schrijver van *Tolstoj in Nederland*, moet de invloed van Tolstoi op Van Eeden vooral van ethische aard zijn geweest en niet van literaire.³ Aan Van Eeden is de Tolstoi-rage niet ongemerkt voorbijgegaan, hoewel hij in latere jaren die invloed ontkend heeft.

Evenals de Rus worstelde Van Eeden met het probleem hoe zijn hooggestemde idealen in de praktijk te brengen en niet voor niets heeft hij in zijn

inleiding op Anna Kingsfords boek erop aangedrongen op gematigde wijze het vegetarisme uit te dragen. Die voorzichtigheid neemt niet weg, dat Van Eedens leven vooral een mooie illustratie is van Freuds stelling dat de ervaring leert dat er voor de meeste mensen een grens bestaat waarboven hun constitutie niet meer gehoorzamen kan aan de eisen van de cultuur en dat ieder die voornamer wil zijn dan zijn constitutie hem vergunt, ten prooi valt aan neuroses. Vooral Van Eedens dromen geven ondubbelzinnig aan hoe hevig de strijd was die in zijn binnenste werd gestreden en hoe weinig er voor nodig was om hem, de in platonische liefde levende vegetariër, te veranderen in een agressieve slachter. Op 30 juli 1891 droomt hij van een monster, een dik slangachtig dier dat iemand omklemd houdt. Hij loopt met zijn hartsvriendin Betsy en voelt dat hij niets te vrezen heeft omdat hun beider wil zo sterk is. Ze wanen zich superieur aan alle andere mensen. Vervolgens slaat hij het beest dood met een bot dat hij het uit het lijf rukt, wat met veel bloed gepaard gaat.¹

In een andere droom uit latere jaren is hij op zoek naar Betsy van Hoogstraten. Vergeefs roept hij haar. Nergens kan hij haar vinden.

Toen zag ik een gesloten deur, en ik wees er heen met mijn vinger en zei 'dàár is ze!' als ik die open doe, is zij er. Ik deed de deur open en ik zag... een slachtersplaats. Stukken vleesch, en mannen aan 't slachten, afschuwelijk.²

Groter nog dan het gevaar van de vrijwording van het gekooide beest van het proletariaat, een gevaar dat Van Eeden op zijn manier met zijn sociale ideeën probeerde te bezweren, was voor hem het gevaar van de animale en erotische driften vol mannelijke agressie. Dát 'bête humaine' zat in hemzelf. In zijn grote liefde van die jaren, die voor Betsy van Hoogstraten, probeerde hij dat beest te kooien.

HOOFDSTUK 15

De relatie met Betsy van Hoogstraten

‘O smart, o diepe verwarrende smart. Weefsel van goud geluk en brandende tranen.’

EEN NIEUWE, GROTE LIEFDE

In februari 1889 wordt Frederik van Eeden, achtentwintig jaar oud en bijna drie jaar getrouwd, voor de zoveelste maal van zijn leven tot over zijn oren verliefd. Woensdag 13 februari, de dag waarop de liefde in alle hevigheid doorbreekt, ervaart hij als een droom. Dat hij nog zo dromen kon, had hij niet gedacht. De dag daarna, nog helemaal in extase, noteert hij:

De droom was eenvoudig. Ik at in Utrecht bij een lieve vrouw met vier mooie kinderen. Toen ging ik wandelen met die vrouw en die kinderen in de lichte stadsstraten met een fijne jachtsneeuw, en wij kwamen in een Roomsche kerk, in den Dom en in een timmerwinkel – en toen gingen wij thuis theedrinken en ik las verzen voor. Het subliemste oogenblik was toen wij thuis kwamen, toen mevrouw met een sleutel de deur opende en de twee kinderen de gang inliepen. Ik zie dat nog den ganschen dag.¹

De schoonheid van dat sublieme oogenblik moet, zo meent hij, te verklaren zijn uit het feit dat hij dacht zestien jaar te zijn en tegelijk droomde dat hij dertig jaar was.

Die vrouw was de vrouw die ik toen liefhad, die kinderen mijn kinderen, dat huis mijn huis. Alles zooals ik het in een droom zou zien op mijn 16e jaar, midden in mijn volle liefde voor dat meisje.²

Zo'n verklaring is veelzeggend. Het demonstreert Van Eedens intense behoefte om liefde geheel vanuit de optiek van zijn jeugd jaren te zien.

De droomfee, op wie Frederik die dertiende februari verliefd werd, was de negenendertigjarige Betsy van Hoogstraten, moeder van een gezin van vier kinderen. Meer dan tien jaar dus verschilden zij in leeftijd. Na Henriette Ort en Martha van Vloten had Frederik ook nu weer een oudere vrouw als geliefde getroffen. Die keuze zou de komende jaren in emotioneel en literair opzicht zijn leven bepalen. Betsy zou onder de naam Ellen zijn Muze zijn;

voor een aantal van zijn boeken, zoals de dichtbundel *Ellen*, de roman *Johannes Viator*, het drama *Lioba* en de roman *Van de koele meren des doods* was zij een directe inspiratiebron. Er kon gedurende jaren bijna geen dag in Van Eedens leven voorbijgaan of haar aanwezigheid was in positieve maar dikwijls ook in negatieve zin bespeurbaar, zoals uit zijn dagboek blijkt.

Wie was die vrouw, die ten dele model stond voor Hedwig in *Van de koele meren des doods*? Betsy was getrouwd met Samuel van Hoogstraten, secretaris van de Nederlandsche Rijnspoorweg en had vier kinderen. Het gezin woonde in Utrecht op de Catharijnesingel nummer 42. Sam en Betsy waren in 1871 getrouwd. Het gezin behoorde tot de vooraanstaande families van de stad Utrecht. De vader van Betsy, W. J. van Hoytema (1803-1873) was advocaat-fiscaal bij het Hoog Militair Gerechtshof en lid van de Provinciale Staten van Utrecht. Haar moeder, Mary Ann de Jongh, was in november 1855 gestorven op negenendertigjarige leeftijd. Betsy, de jongste van een gezin van vijf kinderen, was toen zes jaar. Dit biografische feit zou Van Eeden later ver-
eeuwigen in zijn roman *Van de koele meren des doods*, in het derde hoofdstuk, waarin de moeder van de hoofdpersoon Hedwig sterft aan tyfus.¹ Vanaf dat moment zou de dood voor Hedwig een obsessie zijn.

Betsy van Hoogstraten moet artistieke ambities gehad hebben. Ze was, zo blijkt uit de brieven van Van Eeden aan haar, in literatuur en filosofie geïnteresseerd. Herhaaldelijk adviseerde hij haar welke boeken zij moest lezen. Ze schreef ook. Er is van haar een kort verhaal bewaard gebleven, gepubliceerd in *De Gids*, dat een eigenaardig licht werpt op haar relatie met Van Eeden.² Ze was bovendien muzikaal. In de familiekring van de Van Hoogstraten moet er regelmatig gemusiceerd zijn. Volgens haar zoon, de dirigent en violist Willy van Hoogstraten, had Betsy een absoluut gehoor. Zijn jeugd had, evenals die van zijn vrouw Elly Ney, de wereldberoemde pianiste, in het teken van de muziek gestaan.³

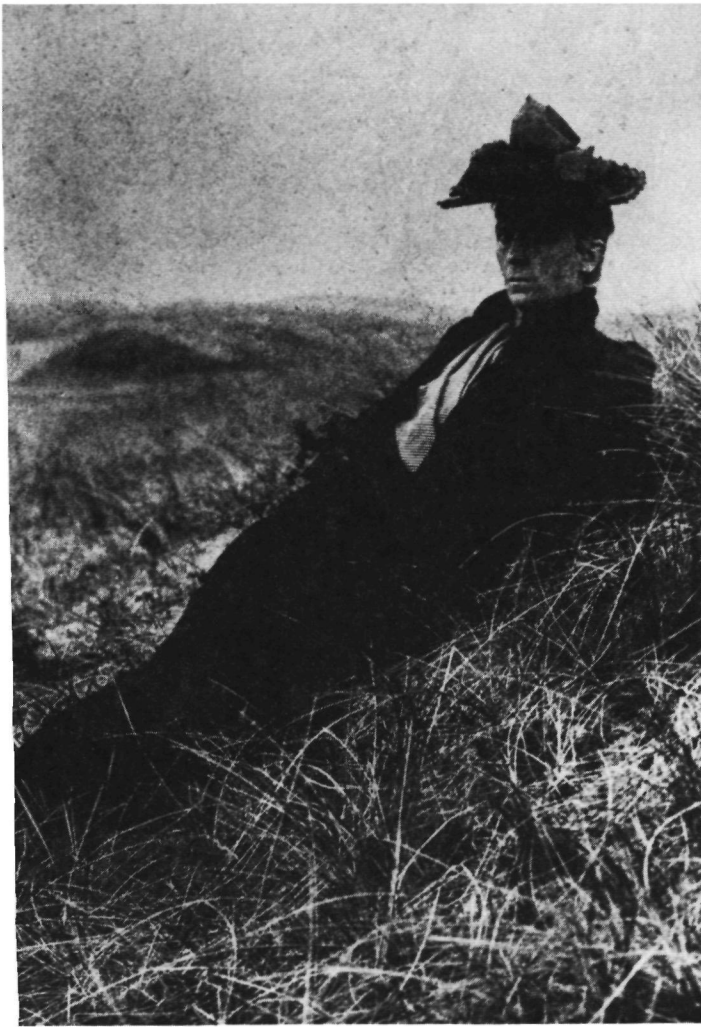
Uiterlijk was Betsy een niet onknappe vrouw, wat mag blijken uit de foto's die van haar bekend zijn. Wat voor persoonlijkheid zij had, is niet precies te zeggen, omdat er maar weinig documenten van haarzelf bewaard zijn gebleven; haar brieven aan Van Eeden zijn op een enkele na vernietigd. We zijn voor informatie over haar in het laatste decennium van de negentiende eeuw aangewezen op Van Eedens dagboek en de fragmenten van zijn brieven aan haar die zij heeft uitgegeven. Op grond daarvan is heel goed een indruk te krijgen van haar persoon en leven, al zal men zich er steeds bewust van moeten blijven dat het materiaal eenzijdig is en sterk gekleurd door Van Eedens bijzondere relatie met haar.

Toen Van Eeden in februari 1889 verliefd werd op Betsy, was zij achttien jaar getrouwd. Sam, haar man, kwam uit een gezin van zes kinderen. Zijn vader was een bekend dominee, eerst in Hengelo en Lochem, later in Utrecht, waar hij zich inzette voor de zogenaamde Diaconiescholen, de scholen voor

arme kinderen. In de Dom te Utrecht vierde hij op 14 november 1855 de vijfentwintigjarige uitoefening van zijn ambt.¹ Van Sam van Hoogstraten zelf weten we bijna niets. We kunnen dus ook niet zeggen of de indruk die Van Eeden in zijn egodocumenten van hem geeft, betrouwbaar is en of de wijze waarop Van Eeden hem in zijn literair werk portretteert enige realiteitswaarde heeft. We weten dus bij voorbeeld niet of Sam van Hoogstraten precies leek op Gerard Wijbrands, het romanpersonage uit *Van de koele meren des doods* waarvoor hij model zou gestaan hebben. We weten niet of hij zoals Wijbrands de stijve, hypercorrecte man was, die in zijn huwelijk zijn vrouw teleurstelde door zijn asksuele gedrag en haar daardoor in de armen dreef van de kunstenaar Ritsaart

Betsy en Sam hadden vier kinderen, twee meisjes en twee jongens, van wie de laatste, Willy, in 1884 geboren was. De dochters, Carry en Mary, moeten zeer bekoorlijk geweest zijn en het is dan ook geen wonder dat Van Eeden, wiens fascinatie voor jonge meisjes bekend is, in zijn dagboek meermalen uiting geeft van zijn genegenheid voor hen. Waren Carry en Mary in 1889, toen hij goed met de familie kennis maakte, niet respectievelijk in hun dertiende en twaalfde levensjaar, de leeftijd van de Molony-meisjes uit Engeland, op wie Van Eeden in zijn jeugd zo verliefd was geweest? Volgens Lodewijk van Deyssel waren Carry en Mary 'beide schepselen van een hoogten schepselen-rang'. Carry, later gehuwd met de schrijver Nico van Suchtelen, met haar blauwgrijze ogen, licht bruinblond haar was volgens Van Deyssel de vrolijke, terwijl Mary met haar glad kapsel van donkerkleurig haar en met de kleine blauwe adertjes bij haar slapen de edele was van de twee.² Op 11 juni 1895 portretteert Van Deyssel de beide meisjes in zijn Memorieboek. Mary, later getrouwd met de architect Rudolf Mauve, vindt hij zeer schoon geworden, 'de meest monumentaal adel-mooye vrouw, die ik gezien heb'. Maar hij vindt haar wel slecht opgevoed, altijd in een slecht humeur. Hij kan zich niet aan de indruk onttrekken dat zij hem minacht. Datzelfde doet misschien ook haar zusje Carry, maar die laat het niet merken. Die is enigszins 'grof Duitsch-mooi, poezel-bekoorlijk; een lieve blonde als een Duitse wingerd'.³

Carry en Mary waren ongetwijfeld de twee kinderen die, toen Betsy op die gedenkwaardige dertiende februari de deur opende, de gang in liepen en Van Eeden een subliem ogenblik deden ervaren. Maar er moet op die dag meer gebeurd zijn dan dat sublieme moment of die wandeling door de sneeuw, dat kerkbezoek, dat winkelen en dat theedrinken en niet te vergeten dat voorlezen van verzen. Dat waren heel gewone dingen, die weinig te maken lijken te hebben met de grote liefde die die dag geboren werd, al zal de voordracht van gedichten door Frederik de atmosfeer bijzonder en elektrisch hebben gemaakt, zeker als men weet dat de gedeclameerde verzen uit de pas gepubliceerde *Mei* van Gorter afkomstig waren, het gedicht waar Van Eeden kapot

1. Betsy van Hoogstraten, gefotografeerd op 4 augustus 1893 in Zandvoort.
2. Sam en Betsy van Hoogstraten. Huwelijksreis 1871.
3. Betsy van Hoogstraten in november 1889.
4. Sam van Hoogstraten en dochter Mary in 1889.

van was en dat hij omschreven had als 'een lange streep rooskleurig licht' in zijn leven.¹

Wat gebeurde er verder in het huis op de Catharijnesingel in Utrecht? Uit hoofdstuk xxix van *Johannes Viator*, waarin deze dag in extenso met veel atmosfeerbeschrijving literair weergegeven wordt, is op te maken dat hun alter ego's elkaar na een muziekvoordracht in de armen vallen. Of dat in werkelijkheid ook gebeurde weten we niet. Wel weten we uit het dagboek dat op die dag de liefde geboren werd, zoals Mei verliefd werd op haar god Balder.

Was het totaal toeval dat de geboorte van Van Eedens liefde voor Betsy samenviel met de publikatie van de *Mei*? Op het eerste gezicht is het natuurlijk absurd om een samenhang te vermoeden tussen een zo spontaan proces als verliefd worden en een zakelijk feit als de publikatie van een gedicht. Van Eeden was, zoals uit zijn dagboek blijkt, vóór februari 1889 lange tijd creatief in een impasse geweest. Zeker wat betreft zijn lyriek. Hij had ondertussen kunnen constateren, soms van heel nabij, dat onder anderen Kloos en Gorter een grote creatieve activiteit ten toon spreidden. De 'creatieve wedijver', de soms stimulerende, soms verlammende jaloezie tussen schrijvers en schilders in die jaren, had ook Van Eeden in zijn macht.²

Al op 5 april 1887 had hij klagend in zijn dagboek over zijn dichterlijk onvermogen geschreven: 'Wat verlang ik toch? Het is toch geen eerzucht, is het wel? Soms is het een groot, verschrikkelijk leed dat ik verlang, soms slaap, soms de dood.' Liefde noemt hij het niet, maar uit alles is te merken dat hij naar een heftige sensatie verlangde, die zijn creatief proces op gang zou brengen. Met een zekere verachting bekeek hij ondertussen zijn wetenschappelijke en filosofische activiteiten.

Hij maakte plannen maar kwam niet tot schrijven en dat maakte hem erg melancholiek. Hij beschouwde zijn leven als een nachtmerrie, waarin hij op de rails van een spoorbaan lag, de trein hoorde aankomen en niet in staat was zich te bewegen.³ Onmiddellijk na deze notitie verzuchtte hij dat hij zo graag zou willen werken, veel werken. Hij zal daar behalve zijn werk in de op 15 augustus 1887 geopende kliniek voor hypnotische therapie ook het schrijven mee bedoeld hebben.

Hij las veel in die tijd: onder meer Heine, Boswell, Scott, Emerson, Schiller. In de herfst van 1887 probeerde hij aan *Winfried* te schrijven, maar vorderde daarmee slechts langzaam. Op 24 november terugsporend van Arnhem had hij mooie versregels in zijn hoofd, maar al wat hij buiten zag bedierf zijn stemming. De mistige velden, de vuile sloten, de grauwe huisjes, de mensen-gezichten, ze inspireren hem niet en hij moet een krant kopen om van zijn verzen maken af te komen en niet geplaagd te worden door de dingen om hem heen.⁴

In 1888 veranderde, zoals we eerder gezien hebben, de toestand niet. Af en

toe werkte hij aan *Winfried*, maar de melancholie duurde voort. Slechts één gedicht, 'Voor de liefste', geschreven voor zijn vrouw Martha terwijl hij poseerde voor Jan Veth, was de schamele lyrische oogst van dat jaar. Het is een erg conventioneel gedicht, waarin zijn trouw en zijn liefde in clichétaal worden bezongen.

In de herfst van 1888 lijkt er verandering te komen. Kloos was toen bij hem thuis en had in twee dagen het 'Het Boek van Kind en God' geschreven. Van Eeden had de indruk alsof hij er zelf deel aan had.¹ Op 17 december noteerde hij in zijn dagboek, dat het leek of hij zijn 'jonge Zelf' weer terugkreeg; er was meer zelfvertrouwen en inzicht. Toen kwam, op 3 februari 1889, dus tien dagen voor het doorbreken van zijn liefde voor Betsy, zijn enthousiaste reactie op Gorters *Mei*:

O wat mooi! wat mooi! Gorters verzen zijn gekomen als een lange streep rooskleurig licht in mijn leven. Nu ik ook – niet waar – ik ook. Nu zal ik alles zeggen – nu zal het alles aan 't licht komen. Alles – en gauw want het zou oudbakken worden en beschimmeld. Het heeft zoo lang staan dringen aan de deur. Niemand kon vrij komen. Als het nu ééns begint te stroomen!... Is er wel iets dat wacht? Vreemd als ik er niet na zie, dan lijkt het stikvol – en als ik kijk dan lijkt het leeg. Spookachtig.²

Hij somt hierna onmiddellijk zijn literaire plannen op, de 'Christus-koningszoon' (*Winfried*) en een bizarre komedie over figuren die het menselijk ras willen verbeteren door ieder die zwak is te doden.³ Maar voorlopig ontbreekt de inspiratie. Het wachten was, zoals hij 5 april 1887 al schreef, op het grote leed. Tien dagen later is het raak: de liefde is gekomen. En met die liefde ook het leed. Beide geliefden immers waren gehuwd. De basis voor een dichtelijke explosie was gelegd.

Op welke wijze en in welke tijd Van Eeden Betsy voor het eerst heeft ontmoet is niet geheel duidelijk. Van Tricht meent dat de eerste ontmoeting op 5 november 1888 plaatsvond.⁴ Was zij een van de patiënten die in Amsterdam naar Van Eeden's kliniek kwamen voor psychotherapie? Uit wat we via Van Eeden over haar persoonlijkheid te weten komen, moet ze ernstig geleden hebben aan depressiviteit, zelfdestructie en doodsverlangen. De buien van zelfdestructie wisselen af met die van agressiviteit. Er is dus alle reden te veronderstellen dat ze in eerste instantie om psychische hulp kwam. Van Eeden zelf heeft in een poging om in het kort de geschiedenis van hun liefde te beschrijven medegedeeld dat Betsy bij hem gekomen was met haar schoonheid, droefheid en tederheid, maar dat hij al dat moois vanaf het begin al niet geloofde.⁵ Toen begon zij hem, aldus Van Eeden, brieven te sturen. Hij reageerde aanvankelijk koel, maar dat deed haar pijn. Was zij echter voorzichtig en op een afstand, dan deed hij onvoorzichtig. Zo ging dat om en om. Hij wilde haar helpen en haar meer geven dan haar man haar gaf. Toen kwam het stadium dat zij voelde dat de liefde voor haar man door die voor

Frederik werd verdrongen. Het was een kritiek punt en zij wilde de relatie beëindigen. De brieven evenwel kon zij niet missen. Van Eeden, menend dat zij op dat moment weer in een periode van zelfdestructie zat, had haar gevraagd zo veel mogelijk te komen. Er moest daarbij aan één voorwaarde voldaan worden: seks mocht bij hen niet aan bod komen. Er moest een permanent streven zijn naar 'zelfvolmaking'. Haar smeken om een kus had hij afgeweerd en zij had zich vertrapt gevoeld toen hij haar had gevraagd niet meer te begeren dan wat hij gaf. Zijn vrouw kwam op de eerste plaats. Het is goed te bedenken dat Martha op dat moment in het laatste stadium van haar tweede zwangerschap was.

Dit moet, afgaande op wat Van Eeden hierover meedeelt, ongeveer de voorgeschiedenis zijn geweest, dat wil zeggen de tijd tot de bewuste februari-dag in Utrecht, toen hij haar thuis opzocht en de 'wondere droomdagen' begonnen.

Hierna kwam het gewone leven weer met zijn psychotherapeutische praktijk. In de kliniek in Amsterdam kwam Betsy hem af en toe opzoeken.

Vijf dagen na de 'droomdag', op 18 februari, werd Van Eedens zoon Paul geboren. Of Martha toen al van Frederiks escapades op de hoogte was, is niet duidelijk, maar dat zijn liefde niet lang voor haar verborgen zou blijven, zal weldra blijken. Hoe Betsy zelf in de eerste tijd op de liefde reageerde, kunnen we gedeeltelijk opmaken uit Van Eedens dagboek, waaruit echter af en toe regels zijn weggeknipt. Van de talloze brieven die de geliefden elkaar stuurden (soms tweemaal per dag), zijn jammer genoeg alleen de door Betsy geselecteerde fragmenten van de brieven van Van Eeden nog over. Het zijn fragmenten waaruit al het strikt persoonlijke verwijderd is.¹

Uit die brieffragmenten is op te maken dat Betsy in de eerste tijd van hun liefde ten prooi valt aan melancholie en doodsverlangen.² Van Eeden probeert haar die, zoals hij vaak zal doen in de komende jaren, uit het hoofd te praten. Verwijten hoeft zij zich niet te maken, vindt hij. Blijkbaar voelde zij zich schuldig ten opzichte van haar man. Een tijdje later schrijft hij haar dat ze moet proberen haar emoties in bedwang te houden; te gauw voelt zij zich verongelijkt.³

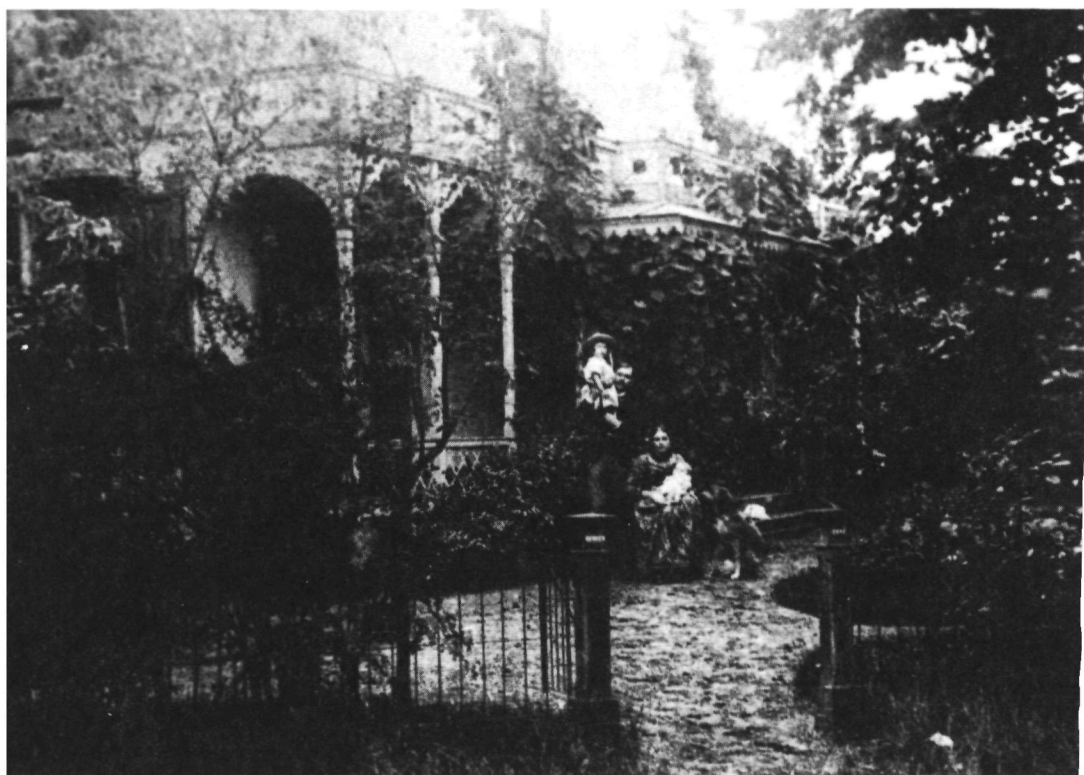
Begin mei komt hij tot schrijven van literatuur. Hij voelt dat hij voldoende 'ikheid' heeft om te kunnen schrijven. Maar de angst blijft dat hij daarbij de verkeerde weg inslaat.⁴ Van die produktieve stemming blijft weinig over als hij op 24 mei via Parijs naar Spanje vertrekt en tot 3 juni zal wegblijven. Hij ging waarschijnlijk naar Spanje om medisch consult te geven. In Spanje wordt hij door een Spaanse arts rondgeleid en hij schrijft Betsy over zijn ervaringen. Vooral het stieregevecht fascineert hem, 'het laatste wat er nog van de Romeinsche wereld is overgebleven'.⁵ Van Eeden waardeert het stieregevecht, zolang het ridderlijk blijft. Geen bloed, geen dood moet de mens, vindt hij, van zijn stuk brengen.⁶ En dan te bedenken dat juist Betsy's

dierenliefde een belangrijk facet van haar persoon is. Op het einde van zijn verblijf denkt hij met 'teere, weemoedige liefde' aan Holland, waar hij zulke 'heerlijke paleizen van liefde' heeft gebouwd.

Nauwelijks is hij via Nancy, waar de befaamde arts Liébault woont, en via Parijs in Bussum gearriveerd of hij vertrekt weer naar het buiten van de Van Vlotens in Mijnsheerenland. Het korte verblijf in Bussum had hem nauwelijks de mogelijkheid geboden te schrijven. In die dagen verdiept hij zich in het leven van Shelley, voor hem dan verreweg de belangrijkste Engelse dichter. Diens leven leerde hem niet alleen dat het dichterschap een verheven ethische functie kon hebben maar ook dat een dichterschap kon bloeien vanuit een hartstochtelijke liefde.

Betsy schrijft hij hoe intens hij van de rust in Mijnsheerenland geniet, van het brede water, het riet, de grote bomen, waarnaar de reigers 's avonds terug kwamen gevlogen over het kleine dorpje Westmaas.¹ De laatste twee weken van juni en de eerste week van juli verblijft hij er. Ze zien elkaar die eerste zomerweken weinig, want als hij in juli weer terug is en zijn werk in de kliniek hervat, is zij naar Katwijk aan Zee vertrokken. Wil zij niet wat strand brengen in de droeve hokjes van zijn kliniek, vraagt hij haar per brief. Luisterend naar de droeve verhalen van zijn patiënten verbeeldt hij zich hoe zij zich daar aan zee zal voelen.²

Op een gegeven moment heeft hij haar vermoedelijk aan zee opgezocht. Het dertigste hoofdstuk van *Johannes Viator* is dan de literaire verbeelding van dat bezoek. Daarin bevindt de hoofdpersoon zich aan zee met zijn geliefde, ligt met haar op het zand, kijkt haar in de ogen en bekent haar het 'lijfleven' te haten en alleen te verlangen 'in hooger zielesfeer' te zijn.³ Maar zij begrijpt het niet en weigert mee te gaan in de scheiding tussen seks en geestelijke liefde. Zij bedankt voor de door hem gedichteerde rol. Het is moeilijk om achter de gezwollen woorden van de roman de feitelijke gebeurtenissen te achterhalen, maar zeker is dat het hoofdstuk in de roman teruggaat op een belangrijke controversé tussen Frederik en Betsy en dat het de literaire weergave is van de hoog opgelopen seksuele spanning tussen hen beiden. In het dagboek van 16 augustus bekent hij dat hij nu weet wat hartstochtelijke liefde is. Waarover hij alleen had gelezen in banale boekjes of gehoord had uit de mond van mannen, dat voelde hij nu aan den lijve. Geen ander mens kan ooit hetzelfde ervaren hebben, schrijft hij opgewonden. Het is een zuivere, reine passie, die hem geen rust laat. Van Eeden is op die zestiende augustus zo ver dat hij de seksualiteit als element in hun liefde in principe niet afwijst, dat hij met ziel en lichaam aan haar gebonden is. Hij beseft hoe verblind hij was in het verleden om deze twee vormen van liefde te willen scheiden. Maar ondanks die bewustwording kan hij niet met haar naar bed gaan. Onverbidde staat voor hem vast: 'verlangen moet verlangen blijven', hoe prikkelend zij in haar gedrag ook is, met name in het contrast daarin tussen haar gewoonheid en het

I

2

3

4

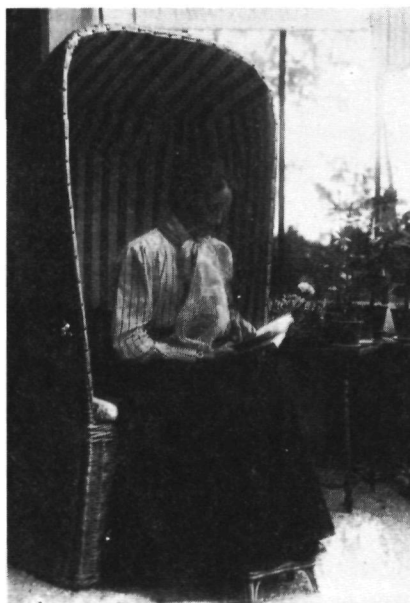
1. Frederik en Martha met hun zoontje Hans en de pasgeboren Paul in de tuin van Beukenoord in 1889.

2. Mary en Cary, de beide dochters van Betsy en Sam van Hoogstraten.

3. Martha en haar zoons Paul en Hans (foto familiearchief Van Vloten).

4. Het gezin Van Eeden in de tuin van Beukenoord.

5. Betsy van Hoogstraten.

5

gepassioneerde. En hij herinnert zich daarbij het moment waarop zij zei: 'Bewaar jij mijn handschoenen,' terwijl hij denkt: die vrouw zou zich aan mij willen geven.

Dat steeds begeren en toch niet willen toegeven ervaart hij als smart. Het woord smart herhaalt hij nadrukkelijk een aantal keren in zijn dagboek.

O smart, o diepe, verwarrende smart. Weefsel van goud geluk en brandende tranen.¹

Deze exclamaties in zijn dagboek zullen min of meer letterlijk terugkomen in de bundel *Ellen* en smart zal ook het centrale thema ervan zijn. Na de smart van Kloos in 'Het boek van Kind en God' had Van Eeden nu ook zijn smart als thema voor zijn bundel.

Groot is in hun ogen hun leed. Hoeveel hadden ze niet geleden in die twee 'martelnachten' in de zomer van 1889, toen het maar een haartje had gescheeld of ze waren met elkaar naar bed geweest! Die nachten van grote verleiding vonden plaats toen Van Eeden bij Betsy logeerde. Tijdens de eerste 'martelnacht' had zij bij zijn deur gestaan, maar was toen weer weggegaan. Was het tijdens het verblijf in Katwijk? Betsy had hem over haar ervaring die nacht verteld:

Ze tikte met haar vingers op mijn arm, hoe haar voeten waren gegaan dien nacht: tip-tip! -tip!- tip! tip!- tip! en weer terug.²

In de tweede nacht, toen hij in Utrecht bij haar logeerde, was ze zeer beslist bij hem gekomen, gekapt, in negligé. Hij had naar dat ogenblik uitgezien, maar op het laatste moment had hij haar angstig gezegd weg te gaan. Hij had dat geen triomf geacht, maar toeval.³

De gevolgen laten zich raden. Zij, die zo graag een kind van hem gewild had, is gekweld en voelt zich schuldig over haar gedrag. Frederik echter heeft de illusie dat hij een grote daad verrichtte met niet toe te geven en af te zien van de seksuele voltooiing van hun liefde. Wel moet hij toegeven dat beiden de trouw aan hun huwelijkspartner hebben gebroken, niet daadwerkelijk maar in gedachten. Wat later de thematiek van het drama *Lioba* zal worden, kondigt zich hier reeds aan. Toch is er een grote winst behaald: hij kan nu leven, schrijft hij, in een 'sombere, maar groote en reine wereld van lijden en overpeinzing'. Die wereld zal hij niet meer verlaten. Deze tijd van smart en strijd en schuld is, zo schrijft hij min of meer verontschuldigend, de beste van zijn leven.⁴ Smart geeft 'brandende tranen', maar is ook een 'weefsel van goud geluk'.

DE ZUCHT TOT LIJDEN

Die positieve waardering van lijden, veelal in samenhang met liefde, was in de negentiende-eeuwse cultuur geen onbekend fenomeen. Het had een psy-

chologische, culturele en literaire demensie.

Van Eeden, meer dan andere Tachtigers gevoelig voor algemene tendenties, was ook in die waardering van het lijden een kind van zijn tijd. Zozeer was dat het geval dat men soms de indruk krijgt dat zijn lijden minder diep ging dan hij wilde suggereren, ja, dat het misschien wel een element van pose bezat.

Het lijden in zijn persoonlijk leven werd, zo lijkt het, soms al te gemakkelijk omgezet in literatuur. Hoeveel oprechtheid, hoeveel werkelijk lijden was er in hem, tot voor kort nog zo tuk op groot leed ten behoeve van zijn inspiratie? Speelde in de koestering van zijn lijden zijn wedijver met andere schrijvers misschien een rol? In hoeverre trachtte hij met zijn liefdesleed te beantwoorden aan de toen heersende code onder de kunstenaars? Die code ging ervan uit dat kunstenaars de bij uitstek gevoeligen waren. Met die grote gevoeligheid, die soms tot het extreme werd gecultiveerd, konden de Tachtigers zich onderscheiden van de rest van de mensheid. Van Deyssel was onder hen vooral degene die aangaf dat de slogan 'kunst is hartstocht' ook een nieuwe levensstijl moest betekenen. Al die niet-kunstenaars moesten weten:

Wij vertegenwoordigen het leven, datgene, wat men *leven* noemt, begrijpt gij wel?, in zijn hoogste uiting. Het hartstochten- en gedachtenleven van den mensch, is het edelste gedeelte van zijn bestaan, niet waar? Nu moet gij weten, dat wij in tienvoudige mate bezitten de eigenschappen, die het beste deel uwer wezens uitmaken. In ons leven de hartstochten en gedachten hun tegelijk zeer krachtig en zeer fijn geworden leven uit. Wij hebben tienmaal meer verstand, tienmaal meer liefde, tienmaal meer verontwaardiging, tienmaal meer deugd of wil, dan gij.

Wij zijn het opperste leven. Wij zijn de Koningen van het leven.¹

Was Van Eeden zo'n koning van het leven? De relatie met Betsy moest bewijzen dat hij tienmaal meer liefde kon opbrengen dan haar echtgenoot, Sam van Hoogstraten. In ieder geval had hij zeker tien keer meer leed dan de gewone burger. Hij had zich door zijn buitenechtelijke relatie behoorlijk in de nesten gewerkt. Hij was een verhouding begonnen met een vrouw die aan agressiviteit en zelfdestructie leed. Hij was af en toe gedwongen – de brieven bewijzen het – de rol aan te nemen van de psychiater, die zijn patiente adviseert en aanmoedigt. Die therapeutische, adviserende toon zou de komende jaren niet uit de brieven verdwijnen. De rol van Betsy is merkwaardig. Af en toe schikte zij zich, zo lijkt het, geheel in haar rol van patiente; dokter Van Eeden kon rustig zijn levenslessen aan haar mededelen. Maar dan opeens werden de rollen omgekeerd en deelde zij de lakens uit. Van Eeden klaagde dan in zijn dagboek over haar beschuldigingen en scherpe verwijten dat hij onoprecht zou zijn, liefdeloos en wat niet al. Hij moest zich dan verdedigen als was hij een kind dat door zijn strenge moeder op een leugen was betrapt. Soms liet ze plotseling niets meer van zich horen en wist hij niet hoe hij het

goed moest maken. Haar houding kon hem, als je zijn dagboek moet geloven, dagenlang somber maken. Van zijn bevoogdende rol was op die momenten niets meer over. Van Eeden ging onder haar wispelturig gedrag gebukt, maar het was voor hem geen aanleiding een punt achter de relatie te zetten. Af en toe kwam hij er openlijk voor uit, zoals we hebben gezien, dat hij de tijd van smart en strijd en schuld, waarin hij verkeerde, als de beste van zijn leven beschouwde.

Door zijn relatie met Betsy voelde hij zich schuldig ten opzichte van haar man en van Martha. Op 30 augustus had hij na onenigheid met Betsy haar man een brief geschreven; hij was toen vastbesloten geweest de relatie te beëindigen. Maar daar kwam niets van terecht. Hoogst waarschijnlijk heeft hij de brief niet verzonden.

Tegenover Martha had hij zich op een avond in september, terwijl hij snikkend voor haar lag, uitgesproken en hij was opgelucht geweest dat zij alles al lang vermoedde. Op zondag 22 september waren ze met zijn drieën samen geweest: Martha, Betsy en hij. Betsy had aan de voeten van Martha in het lamplicht voor de sofa gelegen en er was volgens Van Eeden teerheid, liefde en verering voor elkaar bij de beide vrouwen geweest.¹

Maar zijn lijden bleef die dagen onverminderd doorgaan, waarbij hij onderscheid maakte tussen mooi en lelijk leed. Mooi leed was zijn uitkomstloos verlangen naar haar; lelijk leed was geërgerd zijn door Betsy of Martha of door zijn eigen zwakheden. Martha kon het soms niet verwerken en was bedroefd, wat hem weer deed huilen. Zijn zoontje Hans had geroepen: 'Niet moedertjes zieltje droeft, niet moedertjes hartje zwaar'.²

De neiging tot lijden is bij Van Eeden zo sterk aanwezig dat er van 'meel masochisme' sprake lijkt te zijn in de betekenis die Karen Horney daaraan gaf; Van Eeden wekt de indruk dat hij elke gelegenheid aangrijpt om zo intens mogelijk te lijden.³ Er zullen zich in de komende jaren nog enige situaties voordoen, die hij bewust of onbewust zo weet te sturen dat ze ongunstig voor hem worden en hij er onder lijdt.

Dat de neiging tot lijden bij hem en Betsy ook een vorm van strafbehoefte is, blijkt uit een strafdroom, die beiden ongeveer tegelijk dromen en die erover gaat dat het de dood tot gevolg zou hebben als ze met elkaar naar bed zouden gaan. Betsy droomde dat ze na bevrediging verdronk in een zee van bloed, waarbij een stem had geroepen: 'Heb je nu je zin? nu hij je heeft doen sterven?' Frederik droomde dat hij na bevrediging een doodshoofd in zijn armen had.⁴ Dat ze beiden tegelijkertijd hetzelfde droomden, bewees volgens Van Eeden dat er iets 'mystieks' in hun samenleven was. Waren ze in brieven, die elkaar kruisten, niet tot dezelfde gedachten en woorden gekomen? Had hij niet de naam Ellen voor haar bedacht in zijn verzen op hetzelfde moment waarop Betsy de naam Ellen had gekozen voor een dochtertje, zo dat mocht komen?⁵

Van Eedens neiging tot lijden en het koesteren daarvan kan niet losge- maakt worden van de opleving van de mystiek omstreeks 1890. De mystiek van die dagen, dikwijls aangeduid met de term 'nieuwe mystiek' om haar te onderscheiden van de traditionele mystiek uit vroeger eeuwen, werd door velen als een mode beschouwd.¹ Als je de redactie van *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* mag geloven, dan was de mode in 1892 Nederland binnenge- drongen. In een jaaroverzicht van 1892 wordt gezegd dat modeartikelen in dat jaar waren: oudromantische dweperijen, nieuwe verering van de mystiek en antipathie tegen realisme en naturalisme. In de ogen van de redactie is alles wat zo modern lijkt alleen maar ouwe koek.

In kerkelijke kringen fulmineerde men tegen die mode. Zo liet in 1893 de Leidse hoogleraar Chantepie de la Saussaye in de aula van de Amsterdamse universiteit een waarschuwende stem horen over het ontwaken van de mys- tiek. De gewone burger had volgens hem meer dan dertig jaar geleden het geval was oog voor het mysterieuze in het leven. Die hang naar mystiek was volgens de protestantse hoogleraar een reactie op het wetenschappelijke in de samenleving, dat weliswaar meer kennis had gebracht, maar de emotionele behoeften van de mens niet had bevredigd. Sommige mensen waren heel ordinair uit op een kick. Ze zeiden volgens Chantepie: 'Mystiek – wel zeker wij mogen die malligheid ook wel eens! en dan... is het artikel niet in de mode?'² Maar de hang naar mystiek kon ook serieus zijn en hij verwees daarbij naar de Plato-studies van Van Deventer, de filosofie van Bierens de Haan en de belangstelling voor *De Imitatione Christi* van Thomas a Kempis.

Van kerkelijke zijde gezien was de mystiek een surrogaat voor religie en zeker niet typisch christelijk, daar er relaties waren met allerlei godsdiensten, met name de theosofie en het boeddhisme. Aan orthodoxe zijde hoorde men het verwijt dat de nieuwe mystici niet zozeer naar vroomheid streefden en naar eenwording met God, maar uitwaren op esthetische prikkels, waarbij men verwees naar het werk van Van Eeden, Couperus, Van Deyssel en Mae- terlinck. In het werk van deze auteurs wordt inderdaad een poging gedaan mystiek-religieuze idealen te verzoenen met esthetische. Werd vroeger, in de traditionele mystiek, de weg van de mens naar God beschreven met gebruik- making van de terminologie van de wereldse liefde, nu vond het omgekeerde plaats: wereldse liefde werd beschreven in termen van de mystieke liefde tot God. Het was in de ogen van sommigen een decadent verschijnsel. De be- kende arts Max Nordau zou in zijn *Entartung* heftig fulmineren tegen de neurotische uitwassen van de nieuwe mystiek: het stimuleren van bijzondere zintuiglijke ervaringen en ziekelijke overgevoeligheid. In Nederland ontwik- kelde Van Deyssel een mystiek-esthetische theorie en praktijk, waarin zin- tuiglijke ervaringen in een opklimmende reeks, van observatie tot extase werden geordend.³ Het probleem was dat een en ander niet beperkt bleef tot kunst en literatuur maar ook van invloed was op het psychisch leven. Her-

haaldelijk moet Van Eeden in zijn brieven zijn vriend Van Deyssel medisch en psychiatrisch advies geven. Van Eeden zelf is een voorbeeld van de wijze waarop de nieuwe mystiek doorwerkte in de beleving van de liefde in het gewone leven.¹

In Van Eedens gedichten uit de bundel *Ellen*, die vanaf december 1889 in *De Nieuwe Gids* verschenen, en in zijn roman *Johannes Viator* komt de liefdescode van de nieuwe mystiek scherp tot uiting. Die code, voor een belangrijk deel het resultaat van invloeden van de traditionele mystiek, de romantiek en de decadentie, legt een bijzondere nadruk op het lijden.

Het lijden speelde reeds in de aloude mystiek een grote rol. De mystici zijn er, aldus Underhill in de klassieke studie *Mysticism*, diep van overtuigd dat de mystieke weg een proces vol pijn is.² De christenen wijzen op het lijden van Christus om aan te geven dat de weg naar volmaaktheid de weg van het kruis is. Geen voortgang in de zelfvolmaking zonder pijn. Pijn wordt gezocht en gevonden in fysiek opzicht, maar kan ook ervaren worden door het contact met de afstotende banaliteit van het leven en de omgeving, door onbegrip of onbillijke behandeling. Groot is de discrepantie tussen de banaliteit van de omgeving en het hartstochtelijk zoeken van de mystici naar geestelijke schoonheid en geluk. 'The struggle of the self to disentangle itself from illusion and attain the Absolute is a life-struggle', aldus Underhill.³

Voor Meister Eckhart, wiens geschriften door Van Eeden regelmatig gelezen werden, is alle lijden dat wat niet God is. Deificatie, God worden, is de enige mogelijkheid het lijden te overwinnen.⁴ Meister Eckhart ontvouwt een leer van het lijden waarin lijden en liefde onmiddellijk aan elkaar gekoppeld worden en lijden als een vorm van verheven leven en van loutering wordt gezien.⁵ Ideeën van gelijke strekking vindt men in een ander favoriet geschrift van Van Eeden in de jaren negentig, *De navolging van Christus*. Neem bij voorbeeld hoofdstuk 12 daaruit, getiteld 'Over het nut van lijden en tegenspoed'.

Het is goed, dat wij somtijds moeilijkheden hebben, want dit doet den mensch in zichzelf keeren, en beseffen, dat hij hier nog niet in het vaderland, maar in de beproeving der ballingschap leeft.

Het is goed voor ons, dat wij soms worden tegengesproken, en men kwaad van ons denkt, ook als wij iets goed doen. Zulke vernederingen kunnen ons beveiligen tegen ijdele inbeelding.

Want wanneer een man van goeden wil wordt veracht en neerge-trapt en er kwaad van hem wordt gesproken, en men hem niet gelooven wil, en hij daarbij nog door booze gedachten bekoord en gefolterd wordt, dan pas beseft hij, dat hij God veel harder noodig heeft, zonder wien hij nu ondervindt, dat hij heelemaal niets vermag. (Joan. 15,5)

Dan zorgt en zucht hij droevig en bidt hij vuriger en vaker.

Dan verdriet het hem langer te leven, en hij verlangt naar den dood,

dat hij mocht ontbonden worden om bij Christus te wezen. (Philip.

1.23)

Want hij is het beu en het gruwt hem in de wereld te zijn.¹

Deze tekst is Van Eeden op het lijf geschreven. De aanvallen en beschuldigingen van Betsy, zijn miskenning door de kritiek, het kwaad dat men over hem sprak, de irritatie die hij opwekte, al dat lijden, dat hem soms naar de dood deed verlangen, dat alles kreeg door deze tekst een hogere glans en maakte hem tot een navolger van Christus.

Nog belangrijker misschien dan *De navolging van Christus* is de lijdensmystiek van de Franse mystica Madame Guyon (1648-1717) voor Van Eeden geweest, over wie hij met Betsy uitvoerig correspondeert en wier mystiek verwerkt is in *De Broeders* en *Van de koele meren des doods*. Madame Guyon gaat ervan uit dat de ziel slechts door God bevredigd kan worden, maar dat de ziel daar slechts via de mystieke dood toe kan komen. Dat betekent totale overgave van de mens aan God. Over deze dood schrijft Guyon in steeds andere bewoordingen en wel zodanig en zo erotisch, dat bij haar een vergaande vermenging tot stand komt van geestelijke en lichamelijke liefde en dat sommigen bij haar pathologische trekken hebben verondersteld.²

Een samenvatting van Van Eedens lijdensmystiek vindt men tegen het einde van *Van de koele meren des doods*, wanneer zuster Paula de hoofdpersoon Hedwig in het ziekenhuis in Parijs in korte spreuken de zin van het lijden uiteenzet. Bij het ontslag uit het ziekenhuis laat de zuster haar een boekje overschrijven met spreuken, die ze had verzameld uit de bijbel, Thomas a Kempis, Tauler en Madame Guyon.

Van Eedens fascinatie voor het lijden is niet alleen van westerse maar ook van oosterse mystici afkomstig. In het boeddhisme, waar hij via zijn vader van kindsbeen af vertrouwd mee was, zijn leven en lijden onlosmakelijk met elkaar verbonden.³ De filosofie van Schopenhauer, de favoriete filosoof van zijn vader, bevat een persoonlijke verwerking van de boeddhistische opvatting van het lijden. Voor Schopenhauer is lijden de levensbestemming van de mens; het leven is diep in het lijden geworteld. Het leven is een louteringsproces, waardoor in de meeste gevallen de mens geheiligt wordt, dat wil zeggen teruggevoerd wordt van de dwaalweg van zijn wil tot levensbevestiging.⁴

Voeg bij deze oosterse en westerse mystici de invloed die de literatuur uit de Duitse romantiek op hem had uitgeoefend, waarin de koppeling tussen lijden, dood en liefde zo belangrijk is, en men heeft een idee waarom het lijden voor Van Eeden zo'n bijzondere betekenis had. Hoe had hij bij voorbeeld niet op achttienjarige leeftijd 'met een soort zoete bedwelming als een opium-roes' Goethes *Werther* gelezen!⁵ Werther, die met zijn liefde voor Lotte inspiratie hoopt op te doen en zijn machteloosheid als schilder hoopt te doorbreken!

Van Eedens leven in het laatste decennium van de negentiende eeuw,

tussen zijn dertigste en veertigste jaar, stond mede door bovengenoemde invloeden geheel in het teken van het lijden. In de herfst van 1889, toen de liefde voor Betsy na de roes van de eerste maanden in een crisis geraakte en de eerste gedichten van *Ellen* ontstonden, werd een begin gemaakt met de lijdensweg.

Van Eedens fascinatie voor lijden werd zowel door culturele als door psychologische factoren bepaald. Karen Horney stelt, zoekend naar de betekenis van neurotisch lijden, dat het verkrijgen van bevrediging door overgave aan lijden een uitingsvorm is van het algemene principe dat bevrediging verkregen kan worden door het opgaan van de eigen persoonlijkheid in iets groters, door het verdwijnen van het eigen ik met alle daaraan verbonden gevoelens van eenzaamheid, twijfel, smart en conflicten.¹ Mystiek is volgens haar een van de vormen waarin deze opheffing van de ikheid kan plaatsvinden. In de religie en mystiek zijn we in staat onze individuele beperktheid te overwinnen. Horney haalt uit de upanishaden het beeld aan van de rivieren die in de eindeloze zee uitstromen en zo hun identiteit verliezen. 'Door onszelf tot niets terug te brengen, worden we deel van het creatieve principe van het heelal' staat er in de upanishaden.² Door het masochistische streven te integreren in het algemene fenomeen van het streven de eigen individualiteit uit te wissen, verliest de bevrediging die door middel van zwakte, lijden en zelfnegatie nagestreefd wordt veel van haar vreemdheid; daarin is ze meer dan alleen maar een neurose.

PLATONISCHE LIEFDE

De smart waaronder Frederik en Betsy in de herfst van 1889 gebukt gingen berustte op de onmogelijkheid van een totale verwerkelijking van hun liefde. Van Eeden vond dat hun liefde slechts platonisch mocht zijn. Curieus is dat ongeveer in dezelfde tijd Dèr Mouw en zijn vrouw besloten hun huwelijk platonisch te beleven.³ Het platonische karakter van Van Eedens liefde is heel goed te passen binnen de vigerende liefdesopvattingen, zoals die in de toenmalige literatuur en beeldende kunst tot uitdrukking kwamen. Daarin wordt soms tot vervelends toe de tegenstelling tussen de vrouw als engel en de vrouw als demon of sfinx als thema genomen.⁴ Soms werd de tegenstelling geheel opgeheven en werd alle seksualiteit verworpen; een totale kuisheid werd gepredikt. De ook in Nederland bekende Franse decadente schrijver Péladan deed dit bij voorbeeld in *Le vice suprême* van 1884.

Deze kuisheidscultus in de kunst is een reactie op de realistische uitbeelding van de liefde in het naturalisme. Kunstenaars en schrijvers – en Van Eeden was een van hen – zetten tegenover het Zola-beeld van de man als 'bête humaine' en van de vrouw als Nana-achtig, hoerig wezen de tegenpool van de

ridderlijke, idealiserende man en de madonna-achtige vrouw. In het werk van Toorop, Couperus en Van Eeden zien we die tendens. Een middel om tot vergeestelijking te komen was de vrouw te ontdoen van al te duidelijke tekenen van sex appeal; haar lichamelijkheid werd ontkend of sterk gereduceerd; ze werd enkel ziel. Betsy van Hoogstraten protesteerde tegen Van Eedens wens tot platonisme in de verhouding.

Precies in de tijd waarin zich dat alles afspeelde zien we in Couperus' werk dezelfde behoefte van de man tot platonisme en het protest ertegen van de vrouw en wel in het korte verhaal 'Eene illuzie', geschreven in de zomer van 1890, en in de roman *Extaze*, geschreven tussen januari en oktober 1891. Quaerts, de mannelijke hoofdpersoon uit *Extaze*, een gespleten persoonlijkheid, omdat hij deels zich overgeeft aan seksuele uitpattingen, deels een verlangen heeft naar vergeestelichte liefde, wordt verliefd op een weduwe. Een tijd lang accepteert zij de rol van madonna, de aanbeden vrouw. Het probleem is dat de vrouw een totale liefde wil, waarin ook de seksualiteit is opgenomen. Quaerts weigert en vertrekt, de vrouw met een bos rozen achterlatend.

Op een bepaald moment spreken de man en de vrouw, als de liefde tussen hen opbloeit, over een gedicht van Van Eeden in *De Nieuwe Gids*. Het moet een fragment zijn van *Ellen*, dat voor of tijdens de periode verschenen is dat Couperus aan zijn roman schreef. Fragmenten uit *Ellen* verschenen in de december-aflevering van 1889 en de februari- en april-aflevering van 1890 van *De Nieuwe Gids*. Voor de belangstellende lezer van toen moet de terloopse verwijzing duidelijk zijn geweest; de hoofdpersonen in de roman bevonden zich in het idealiserende stadium van de liefde met alle leed daaraan verbonden, waarvan ook in *Ellen* sprake was.

Van Eeden heeft geen goed woord over gehad voor *Extaze*. Aan Van Deysel schreef hij dat hij Couperus' roman amusementsliteratuur vond, 'die zich aanstelt als echte literatuur, of lyrisme in den vorm van novellistiek'.¹ Van Eeden ergerde zich aan vermenging van genres; hij vond het onderwerp van het boek veel te hoog om het als fictie te vertellen. Als het Couperus ernst was geweest, schreef hij Van Deyssel, dan had hij het wel gelaten zo te schrijven. Hij vond het boek onecht.

Wie van deze dingen de waarheid weet, zal zich niet meer verlagen het als fictie te gaan schrijven en naampjes te gaan verzinnen.²

Van Deyssel dacht er anders over en schreef een lyrische recensie over de roman.³

Het moet Van Eeden vreselijk geïrriteerd hebben dat eenzelfde liefde als hij beleefde voor Betsy onderwerp van een roman was geworden; zijn geprikkelde reactie en zijn badinerende beoordeling van *Extaze* wijzen daarop. Van Eeden had gemerkt, dat zijn naam in Couperus' roman genoemd werd en dat de ondertitel van *Extaze*, *Een Boek van Geluk*, met een toevoeging 'Aan het

Geluk en het Leed te Zamen', een pendant van *Ellen*, *Een Lied van de Smart* was. Jaren later zou hij Van Deyssel schrijven dat Couperus via Veth had geprobeerd te achterhalen hoe Van Eeden de roman had gevonden.¹

DE GEDICHTENBUNDEL ELLEN

Van Eedens reactie op Couperus, met name wat betreft diens vermenging van genres, wijst erop dat hij voor *Ellen* zeer bewust voor de lyrische vorm had gekozen. Bijna dertig jaar later zal hij, sprekend over *Ellen*, die keuze sterk benadrukken.² Lyrische poëzie, de 'ziels-aandoening' van de dichter, staat volgens Van Eeden meestal in verband met seksuele liefde in zijn meest zuivere vorm en was daarom voor de stof van *Ellen* de meest geschikte vorm.

Grote delen van de bundel zijn evenals Kloos' cyclus 'Het Boek van Kind en God' in zeer korte tijd geschreven. De dateringen in het kladhandschrift van *Ellen* bewijzen dat. In de week van 20 tot 26 november schreef hij dagelijks een à twee gedichten. In de eerste week van december vier gedichten. De onechtheid, die Verwey zou opmerken in *Ellen*, kwam dus niet door gebrek aan spontaniteit. Aan Van Deyssel schreef Van Eeden:

De sonnetten b.v. zijn met hevige emotie geschreven, in echte inspiratie, ouwerwets gezegd. Op alle uren van dag of nacht, met een gevoel of God zelf me dicteerde uit den hemel.³

Aan Van Deyssel, die *Ellen* zo waardeerde omdat hij daarin een explosie vond van 'puure instinctieve passie en fantasie' zonder enige ethische, filosofische of andere intellectuele bijbedoeling, zou Van Eeden bekennen dat hij het bezwaarlijk vond dat hele gedeelte van *Ellen* in het sentiment geschreven waren en niet erboven.⁴ Voor het maken van zuivere poëzie moest men het sentiment geheel meester zijn, vond hij, zodat men volkomen vrij was het te maken tot een gelijkmatig en harmonisch geheel. Het gevaar van spontaan schrijven, zoals Gorter deed in zijn sensitivistische gedichten, was, vond Van Eeden, dat de verwoording te particulier werd.⁵

Aan die regulering van de emoties in *Ellen* heeft Van Eeden wel degelijk gewerkt. Om de bundel als geheel uit te geven had hij ook een aantal gedichten gemaakt die meer episch, minder persoonlijk waren en die de vier delen aan elkaar moesten binden.

Ellen is verdeeld in drie grote zangen, voorafgegaan door een introductie en besloten door een naspel. Toegevoegd zijn een aantal intermezzi, een afdeling Nachtliedjes en een coda. De structuur van de bundel is gecompliceerd, omdat er bovendien een 'stem' in het gedicht is, een tussenpersoon tussen dichter en lezer, en een rei, die uitleg geeft.

In het begin van de bundel wordt er door de stem over de dichter gesproken, die zich trots van de wereld had afgewend. Maar dan wordt hij door

goddelijke glans geraakt en aangespoord om te dichtten. In de eerste zang spreekt de dichter zijn geliefde toe, die hem het wonder der liefde heeft openbaard. Hij beschrijft de indruk die Ellen op hem maakte tijdens de eerste ontmoetingen. Als zij van haar doodsverlangen vertelt, verzet de dichter zich ertegen. Voor hem is de geliefde Ellen een schild tegen alle zonde. Groot is zijn verlangen maar hij mag daaraan niet toegeven.

Hoe is mijn arme ziel gevangen,
In een schoon toovernet geleid,
Waar, in goudweefsel van verlangen,
Brandende glinster-tranen hangen
Der bitterste rampzaligheid!

De dichter moet zijn geliefde overlaten aan de dood. De reden wordt niet met zoveel woorden genoemd, maar Van Eeden heeft later in een parafrase van *Ellen* gezegd:

Men heeft hierbij te denken aan de onmogelijkheid voor de gelieven om aan het heftige verlangen te voldoen, zonder de heiligheid van trouw te schenden.¹

Hij voegde eraan toe dat men niet moest denken aan zelfmoord of moord maar aan het niet willen toegeven aan het seksuele verlangen en daardoor machteloos te worden tegenover de dreigende dood en door uitputting te bezwijken.

In de tweede zang richt de dichter, verwijderd van zijn geliefde, zich vanuit de verte in zijn gedichten tot haar. Door weg te gaan heeft hij voldaan aan de wil van God. Hij is verslagen door de dood. Hij zegt Ellen dat hij haar niets verwijten zal als zij de dood zoekt, daar de dood een minnaar is die haar niet verlaten zal. In de derde zang wordt uiting gegeven aan de smart van de dichter na het heengaan van de geliefde. Als ten slotte de hevige hartstocht en de tragische ontroering tot rust gekomen zijn, blijft alleen het beschouwende zieleleven over. De coda, een gebed, is de lyrische uiting van een steeds helderder wordend zieleleven.

Ellen werd over het algemeen goed ontvangen.² Vooral Van Deyssel was lyrisch. Hij vindt *Ellen* tot de 'Hooge-Literatuur' behoren; hij vindt de bundel als een 'Mis', een 'bloem', 'de hymne aan den schoonen maagd-god', 'het lied naar het verheerlijkte leven der kuischheid' enzovoort, enzovoort. Van Eeden, die eerder per brief al door Van Deyssel was gecompimenteerd, reageerde verrukt op de recensie in *De Nieuwe Gids*. Hij was diep ontroerd, 'met iets als schaamte, om hevig te kleuren, om mij te verbergen'.³ Van Eeden wist niet dat Van Deyssels stuk nauwelijks iets met een bespreking van doen had. In werkelijkheid was het, zoals Harry Prick overtuigend aantoonde, een zelfprojectie, een door Van Deyssel aan *Ellen* opgehangen droom van hoe hij

zou kunnen worden bij totale bedwinging van zijn hartstochten.¹

Hoe anders zou Verwey, Van Eedens zwager, drie jaar later op *Ellen* reageren in een kritiek in *De Kunstwereld*, ook als aparte brochure verschenen. Verwey vond *Ellen* retorisch, onnatuurlijk, conventioneel en onoprecht.²

En hoe heeft Betsy zelf gereageerd? Dat is moeilijk te zeggen. Toen Van Eeden pas begonnen was met het schrijven van de eerste gedichten was ze er volgens Van Eeden blij mee geweest.³ Van haar reactie op de latere gedichten weten we niets, daar de dagboekantekeningen uit 1890 van Van Eeden ontbreken en de brieven aan haar niets hierover mededelen. Hoe zou ze het gevonden hebben toegezongen te worden als 'bleeke roos', 'het sneeuwwit middenpunt van zijn wereld', als 'bloeiend akkerland', als 'sterrekind'? De Beatrice te zijn voor een bekend dichter is natuurlijk iets om trots op te zijn, maar bedenkelijk wordt het wanneer de dichter in verheven taal, krimpens van Smart, je nogmaals zwart op wit te kennen geeft dat hij je afwijst, althans als wezen van vlees en bloed.

Nog voordat de bundel *Ellen* eind 1890 in boekvorm verscheen, was Van Eeden in de zomer van 1890, om precies te zijn op 21 juni, in Mijnsheerenland begonnen aan een nieuw boek, de lyrische roman *Johannes Viator*. Het schrijven daarvan was daarom zo ingewikkeld, omdat de liefde voor Betsy, die hem totaal absorbeerde, als een rode draad door het boek liep. Het was onmogelijk om de 'aesthetic distance', zo onmisbaar bij het schrijven, in acht te nemen.

Hoe de liefde in 1890 verliep is door het ontbreken van documentatie niet aan te geven. In het volgend jaar 1891, waarover we dank zij het dagboek beter zijn geïnformeerd, had de liefde een stormachtig karakter. Beide geliefden bleven gebukt gaan onder smart: nog steeds was het platonisme het ideaal. En die smart werd nog verhoogd doordat ze elkaar tijdenlang niet bezochten. Ze waren dan ook voor contact aangewezen op brieven. Het nadeel van het schriftelijke verkeer was natuurlijk dat allerlei problemen tussen hen niet uitgesproken konden worden. Van Eeden ergerde zich er bij voorbeeld aan dat Betsy zich bij alles zo op haar intuïtie baseerde, dat ze zo zeker meende te weten dat zijn liefde voor haar veranderd was. Ze kon daarmee, vond hij, macht uitoefenen en hij had daarbij het gevoel of hij onder een ijsberg lag. Of hij haar dat moest schrijven wist hij niet, daar er alle kans was dat zijn brieven verkeerd begrepen werden. En zwijgen zou, vond hij, te veel het zwijgen zijn van Christus voor zijn rechters.

Vele jaren later, toen de liefde al lang over was, zou hij met afschuw op deze tijd terugzien en het dom en slecht van zichzelf vinden dat hij zich zo door haar zelfzuchtige, zieke melancholie had laten neerhalen en zich aan haar had onderworpen met 'hartverscheurende buigzaamheid' in de waan dat hij iets moois deed.⁴

Ruzie en verzoening wisselden elkaar in 1891 af. Soms schreef hij haar wel

twee keer per dag en stuurde hij haar cadeaus. Zo stuurde hij haar op 6 februari een bos viooltjes, zoals hij indertijd aan Jeanne Fontaine, de Parijse prostitué, viooltjes had gegeven. Veelzeggend daarbij is dat hij in Betsy's lockbook een fragment van *Winfried* schreef, het onvoltooide drama waarin hij de relatie tussen een lichte vrouw en een Christusfiguur beschreven had. Hoe hooggestemd hij daarbij ook was, dat verhinderde niet dat hij kort daarna van haar droomde, waarbij zijn hevig erotisch verlangen bevredigd werd.¹

Begin maart 1891 was hij hevig geemotioneerd toen hij haar even zag. Verder bleven de misverstanden en de wederzijdse verwijten doorgaan. Betsy maakte Van Eeden soms wanhopig. Ze maakte hem op een gegeven moment zwart bij haar man; Frederik had dat onbegrijpelijk gevonden en was liever door haar geslagen.² De relatie van Sam van Hoogstraten, Betsy en Frederik werd een onontwarbare kluwen van misverstand, bedrog, haat en liefde. Het was een relatie die sterk doet denken aan de relatie tussen Gerard, Hedwig en Ritsaart in *Van de koele meren des doods*, tot de moordplannen toe. Zoals Gerard in de roman, betrokken bij het lot van zijn depressieve vrouw Hedwig, aanvankelijk blij was met de opleving van Hedwig na haar ontmoeting met de artiest Ritsaart, zo zal Sam van Hoogstraten dat geweest kunnen zijn toen zijn vrouw de schrijver-psychiater ontmoette. Hij heeft geaccepteerd dat Frederik en Betsy elkaar zagen en met elkaar correspondeerden. Maar ten slotte moet zijn jaloezie de overhand gekregen hebben en was er sprake van haat en zelfs van een plan Van Eeden te doden.³

Over het platonische karakter van zijn relatie met Betsy had Van Eeden op de momenten dat hij haar ontmoette zijn twijfels. Alleen geestelijk liefhebben was een zware opgave. Sinds 1889 had hij, zoals hij veel later in de tijd van zijn scheiding heeft beweerd, geen seksuele gemeenschap meer met Martha.⁴ En dat Betsy haar charmes had, was hij zich in de zomer van 1891 zeer goed bewust geweest, toen hij met haar op Mariendaal bij Arnhem verbleef. Met vertedering dacht hij terug aan het moment waarop ze knielend voor de beek met een stok op het water sloeg. Hij vond haar 'heel groot', toen ze enthousiast over hun samenzijn met grote nadruk zei dat 'al dat getrouw en gehuwelijk, al dat samengewoon een schande is' en dat ze dat voor de hele wereld zou willen zeggen.⁵ Maar deze tedere stemmingen konden zo in hun tegendeel verkeren. Hij kon zich ergeren over het feit dat ze niet bescheiden genoeg was en meende dat ze beter schreef dan hij. Tegenover zijn karakter stond ze erg kritisch. Als een strenge moeder bestookte ze hem iedere keer met dezelfde verwijten. Toen hij daar met Sam van Hoogstraten eens een gesprek over had, zei die: 'Spreek me daar niet van, daar weet ik alles van.'⁶ Er was een trek in zijn karakter, waarover zij zich keer op keer boos maakte: zijn onoprechtheid. Ze verweet hem zelfs onbewust onoprecht te zijn. Frederik was in haar ogen te plooibaar, te voorzichtig en te verander-

lijk.¹ Een van de discussies over Frederiks onoprechtheid vond juist plaats in de eerste dagen van 1892, toen Van Eeden met grote zelfkennis een stuk tegen zichzelf had geschreven en dit onder het pseudoniem Lieven Nijland aan *De Nieuwe Gids* stuurde.

HOOFDSTUK 16

De Lieven Nijland-affaire¹

'Wanneer zich de mensch verootmoedigt om zijn gebreken, dan stilt en voldoet hij gemakkelijk wie zich over hem vertoornen.' (De navolging van Christus)

EEN PRACTICAL JOKE

Rond de jaarwisseling 1891-1892 deed Van Eeden iets wat hem zijn leven lang zou heugen: hij schreef een scherpzinnige kritiek tegen zichzelf en publiceerde die onder het pseudoniem Lieven Nijland in *De Nieuwe Gids*. Vriend en vijand werden misleid. Deze 'practical joke', bekend als de Lieven Nijland-affaire, had belangrijke gevolgen voor Van Eedens leven en carrière.

Wat de tot dan toe zo succesvolle schrijver Van Eeden zichzelf begin 1892 aandeed, doet denken aan het door Herodotus vertelde en door Schiller bewerkte verhaal over Polycrates, de tiran van Samos, dat in de familie Van Eeden bekend was (Frederiks broer Johan, keer op keer in Indië door ongeluk achtervolgd, placht zich bij wijze van troost op Polycrates te beroepen). Het verhaal gaat als volgt. Toen Polycrates succes op succes behaalde, verwekte dat onrust bij zijn vrienden en bondgenoten. Dat kon niet goed gaan. Ze begonnen te denken dat zijn ongeluk zich intussen verontrustend ophoopte. Om de rampen af te wenden offerde men toen dat het beter zou zijn vrijwillig iets te offeren. Polycrates zag daar wel iets in en wierp een waardevolle ring in de zee. De ring werd echter door een vis verzwolgen. Deze vis werd vervolgens weer gevangen en kwam uitgerekend op de tafel van de tiran terecht. Groot was zijn schrik toen de ring in de vis werd gevonden. De goden hadden, dat was duidelijk, het offer niet geaccepteerd en waren kennelijk niet van zins de voorgenomen straffen te minderen. Polycrates verloor meteen daarop een belangrijke bondgenoot. Zijn ongeluk was onafwendbaar.

Begin 1892 was Van Eeden de populairste schrijver van de *Nieuwe Gids*-generatie. Van zijn boeken verschenen herdrukken en vertalingen. *Grassprietjes* had twee drukken gehad. In 1891 verscheen de tweede druk van *De kleine Johannes*, in 1893 de derde. Van *Ellen* verscheen in 1892 de tweede druk. Een andere indicatie voor zijn populariteit is de enquête die het vrij behoudende

tijdschrift *De Nederlandsche Spectator* onder zijn lezers hield en waarvan de uitslag 2 januari 1892 bekend werd gemaakt. Ruim driehonderd lezers hadden deel genomen aan het 'plebisciet' over hun meest favoriete werk. De jongste generatie was er met uitzondering van Van Eeden niet goed afgekomen. Van Eeden stond niet minder dan driemaal op de lijst van werken die meer dan vijf stemmen verwierven. *De kleine Johannes* kreeg vijfenzeestig stemmen en nam daarmee de zevende plaats in, weliswaar achter de *Camera Obscura*, *Max Havelaar*, de gedichten van De Genestet, Van Lenneps *Ferdinand Huyck* en Vosmaers *Amazona*, maar vóór *Eline Vere*, Huets *Litterarische Fantasien* en Multatuli's *Woutertje Pieterse*. Ook Van Eedens gedichtenbundel *Ellen* met drieëntwintig stemmen en zijn *Studies* met tien stemmen deden het vrij aardig vergeleken met Gorters *Mei*, dat maar zes stemmen kreeg.¹

Had Van Eeden begin 1892 over populariteit niet te klagen, minder rooskleurig verging het hem in zijn persoonlijk leven. Zijn bestaan als psychiater stond hem tegen; met loden schoenen begaf hij zich dagelijks naar zijn instituut in Amsterdam. Zijn werk liet hem weinig tijd om te schrijven aan zijn roman *Johannes Viator*, waar hij op dat moment ongeveer driekwart van af had. De stormachtige ontwikkelingen in de relatie met Betsy, die hem meer leed dan liefde bracht en zijn huiselijk leven met Martha en de kinderen behoorlijk beïnvloedde, maakte het hem uiterst moeilijk geconcentreerd aan zijn 'boek van de liefde' te schrijven.

En dan was er natuurlijk de slechte verstandhouding met Kloos en zijn vrienden na de polemieken. Bovendien had zich in oktober 1891 nog een incident voorgedaan. Van Eeden had zich toen flink kwaad gemaakt op zijn vrienden over de wijze waarop ze waren ingegaan op de affaire van de schilder Eduard Karsen, nog immer verliefd op Saar de Swart. Om Karsen van zijn dwepende liefde te genezen had Kloos hem twee gewaagde boeken van de Franse schrijfster Rachilde geleend; hij wilde hem doen beseffen dat zijn droomgeliefde een 'lollepot', dat wil zeggen een lesbienne was. Karsen was toen begonnen her en der beschuldigende brieven over Saar rond te sturen met allerlei laster, die volgens Van Eeden door zijn Amsterdamse vrienden geloofd werd. Om daar een eind aan te maken was er tot een 'scheidsgerecht' besloten, waarin Karsen na zijn verdediging schuldig werd verklaard door Van Eedens vrouw Martha, Tak en Veth. Van Eeden was woedend geweest over dat geloven in laster van zijn Amsterdamse vrienden; hij had het gevoel alsof zij hem persoonlijk zwaar beledigd hadden en had in zijn dagboek genoteerd dat aan zijn vriendschap een behoorlijke knauw was gegeven.²

Van Eeden wist op dat moment heel goed dat na alle polemiek de vriendschap met Kloos aan een zijden draadje hing. Er behoefde maar iets te gebeuren of de ruzie zou losbarsten. Van Eeden had ondertussen zelf niet stilgezeten en nog wat olie op het vuur gegooit door in een lange bespreking van Engelse literatuur in de oktober-aflevering van *De Nieuwe Gids* wederom te

benadrukken dat het l'art pour l'art-beginsel onzinnig was. Vrij omstandig had hij zijn standpunt inzake literatuur nog eens verwoord en uitgelegd dat er een 'ethisch mooi' bestond, waarnaar gestreefd moest worden.¹ Van Eeden gebruikte de Engelse literatuur om zijn stokpaardjes te berijden en zijn grieven over de literatuur van zijn generatiegenoten te spuien. Waarschijnlijk niet toevallig wijdde hij in zijn opstel aandacht aan Whistlers *The gentle art of making enemies*, waarin diens polemieken met critici waren opgenomen en dat door Heinemann, met wie Van Eeden via Gosse in verbinding stond, in 1890 was uitgegeven. De kunst van het vijanden maken beheerste Van Eeden als geen ander. Ook het satirische weekblad *The Whirlwind* werd door Van Eeden uitvoerig besproken. Op het blad, dat onder invloed van Whistler stond, werd in Engeland enorm gescholden. Als enig antwoord, aldus Van Eeden, opende *The Whirlwind* een rubriek 'as in a looking glass' en plaatste daarin onder elkaar elke week het heftigste en beledigendste dat tegen het blad geschreven was. Het effect was volgens Van Eeden dat al het schelden op die manier zijn betekenis verloor. Het motto van het weekblad was: 'wie in den wind spuw, spuwt in zijn aangezicht'.

Heeft *The Whirlwind* Van Eeden op het idee gebracht om de kritiek van zijn vijanden in de vorm van een zelfkritiek te publiceren?² Hoe het ook zij, rond 1 januari 1892 heeft hij zijn zelfkritiek geschreven, die als een boemerang zou werken. Op 3 januari 1892 noteert hij in zijn dagboek:

Ik heb deze week een stuk geschreven tegen mezelf onder het pseudoniem Lieven Nijland (L. N. 'Ellen') en dat door Jeanette Voorbeytel laten copiereen en versturen uit Den Haag, Malakkastraat 23. Ik heb getracht het strengste oordeel over mijn publieke persoonlijkheid te vellen dat zonder grove onrechtvaardigheid geveld kon worden. Ik heb dit gedaan omdat ik vond dat het eens gebeuren moest, voor het publiek en voor mijzelf. En ik ben er zelf het beste toe in staat, om het scherp, hard en toch niet onrechtvaardig te doen. Ik wilde mijzelf overtuigen dat ik van een kritiek de onrechtvaardigheid en niet de hardheid hinderlijk vind. En ik heb er veel plezier in, geen spoor van gêne. Dit valt mij mee. Doch heel zuiver is 't misschien niet, omdat dit ten eerste mijn trots niet treft, die niet zou dulden dat een ander mij vernedert maar wel dat ik het zelf doe. En ten tweede omdat er een zekere Schadenfreude bij komt. Want ik verkneuter me in de half vergenoegde, half meewarige gevoelens mijner vrienden. Ook heb ik al een flauwe voorsmaak van mijn satisfactie, als het eens uitkomt, wie L. N. is, en de gemengde gevoelens van verbazing, teleurstelling en admiratie die daardoor zullen ontstaan. Dat deugt natuurlijk niet. Doch een pseudoniem was noodzakelijk. Een opene zelfkritiek zou alle aardigheid er van afnemen en niets als hoogmoedige nederigheid zijn.³

Men ziet, een scherpe analyse van zijn motieven, waar op het eerste gezicht

weinig aan toe te voegen is. Zelfvernederig, zelfheiligig en leedvermaak zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In het pseudoniem Lieven Nijland had Van Eeden de kritische functie van zijn geweten tot een zelfstandige figuur gemaakt.

Het handschrift van het Lieven Nijland-stuk laat zien dat Van Eeden aanvankelijk Arnold Lelie als pseudoniem koos, maar deze naam vervolgens doorstreepte en verving door Lieven Nijland.¹ Dat hij zelf in zijn dagboek de initialen van het pseudoniem, namelijk L. N., in verband brengt met Ellen is belangrijk. Betsy van Hoogstraten had, zoals zijn dagboek en de brieven met haar bewijzen, hem keer op keer aangevallen op zijn onoprechtheid. Wilde hij haar met deze 'publieke biecht' van het tegendeel overtuigen en gunstig stemmen? Het zou een nieuw motief voor zijn daad kunnen zijn. Maar het schrijven onder pseudoniem en daarmee het misleiden van zijn omgeving moeten Betsy alleen maar versterkt hebben in haar mening over Van Eedens onoprechtheid.

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat deze zelfkritiek ondanks het ingebouwde leedvermaak ook iets masochistisch had. Speelden er misschien bewust of onbewust schuldgevoelens mee over de nu al drie jaar durende relatie met Betsy? Via Van Eedens associatie van de letters L. N. met Ellen zou men ertoe kunnen komen de zelfkritiek in het kader van zijn zucht naar lijden en mystiek te plaatsen, waarvan de bundel *Ellen* de literaire verwoording was. Dat lijden kon ook een publiek karakter krijgen. *De navolging van Christus* leerde dat nederige onderwerping onmisbaar was op de weg van zelfvolmaking:

Om ons in grooter ootmoed te bewaren, is het zeer nuttig dat andere menschen onze gebreken kennen en bestraffen.

Wanneer zich de mensch verootmoedigt om zijn gebreken, dan stilt en voldoet hij gemakkelijk wie zich over hem vertoornen.²

Problematisch alleen was dat Christus maar ten dele door Van Eeden werd nagevolgd, daar de zelfvernederig gepaard ging met een grote dosis leedvermaak. Vanaf het eerste begin heeft Van Eeden een heidens plezier in zijn grap gehad. Hij had allerlei voorzorgsmaatregelen genomen om te beletten dat men er voortijdig achterkwam. Om zijn stuk te kopiëren, te versturen en de correspondentie met redactie-secretaris Kloos te voeren had hij Jeanette Voorbeytel in de arm genomen, een patiente van hem. Zij was indertijd bij de opening van het instituut in 1887 een van de eersten geweest die zich voor een behandeling met hypnotische suggestie hadden gemeld. Ze noemt Van Eeden in haar brieven dan ook 'Dokter'. Braaf voerde ze uit wat Van Eeden haar opdroeg; uit alles is te merken dat ze het prachtig vond om de bekende schrijver-psychiater van dienst te zijn. In zijn brieven aan haar was Van Eedens toon patroniserend en neerbuigend alsof zij maar een klein, braaf meisje was, terwijl zij, zevenentwintig jaar oud, in werkelijkheid maar vier en

halfjaar jonger was dan hij. Hoezeer zij in Van Eeden de psychiater zag, blijkt uit de lange brief waarin zij hem over haar treurige jeugd schreef, over haar angst voor haar ouders, haar kwetsbaarheid en schuwheid.¹

Een prettige bijkomstigheid voor Van Eeden was dat zij literaire belangstelling had en dus goed kon reageren bij onvoorziene omstandigheden. Jeanette Voorbeytel had voor de akte Middelbaar Nederlands gestudeerd; ze vertaalde en schreef verhalen en romans in een soort imitatie van de *Nieuwe Gids*-stijl. Zij was een goede bekende van Doorenbos, de bekende leraar geschiedenis van vele Tachtigers in Amsterdam, die nu, evenals Jeanette, in Den Haag woonde.

Het moet voor Jeanette op maandag 4 januari een vreemde ervaring zijn geweest het stuk te kopiëren dat Van Eeden haar gestuurd had en waarin de bewonderde auteur zichzelf duchtig aanviel.

De kern van het Lieven Nijland-stuk was dat Van Eeden wel mooie intenties had, maar dat daar in de praktijk weinig van terecht kwam. Hij wilde oprecht, moedig, niet eerzuchtig, niet ijdel, niet oppervlakkig, een groot auteur zijn en wat niet al, maar kon dat niet realiseren. Toch had hij zichzelf en zijn publiek wijsgemaakt dat wat zijn intenties waren al werkelijkheid was. Op een subtiele wijze had hij die suggestie weten over te brengen. Daardoor was hij een populair auteur geworden, iets wat voor iemand die aan een literaire revolutie deelneemt op zijn minst merkwaardig is. Het was hem, aldus Van Eedens superego Lieven Nijland, gelukt velen te doen geloven dat hij inderdaad was wat hij zou willen zijn. Om dat te bereiken had hij bewust of onbewust onoprecht en eerzuchtig moeten zijn. Van Eeden demonstreerde in zijn zelfkritiek haarfijn wat er mis was aan zijn opvattingen over literatuur en zijn literaire produktie. Uit zijn werk kon men afleiden dat hij boordevol literaire aspiraties zat maar ze nog niet kon verwezenlijken. Dat laatste nu wilde hij niet erkennen, waardoor er onoprechtheid ontstond.

Van Eeden was meedogenloos voor zichzelf. Zowel zijn vroegere als zijn latere werk nam hij onder vuur en dan vooral met betrekking tot de discrepantie tussen 'Intentie' en 'Wil', waarbij de term 'Wil' de in mystieke literatuur gangbare betekenis heeft van 'betoonde wilskracht'.² De oprechtheid was het beslissende criterium. Zo gaat hij in het begin van het Lieven Nijland-stuk tekeer tegen zijn kritiek op Verweys vertaling van Shelleys 'A Defence of Poetry' en van Sidney's 'An Apology for Poetry', die in één band in het najaar 1891 bij S. L. van Looy verschenen waren. Van Eeden had die kritiek in de december-aflevering gepubliceerd en daarin gewezen op de onoprechtheid van Verweys motieven om deze vertaling te publiceren. Hij had Verwey de les gelezen en hem voorgehouden dat voor oprechtheid gestadige oefening nodig was, voortdurende oplettendheid en de kritiek van anderen. En Van Eeden was geëindigd met de wens dat hij zijn leven lang gekritiseerd mocht worden uit geen andere motieven dan die hem brachten tot het schrijven van

dit kritiekje. In het Lieven Nijland-stuk was Van Eedens bezwaar tegen zijn eigen kritiek geweest dat zijn motieven daarin onzuiver waren. Waarom had hij zijn zwager in het openbaar aangevallen, terwijl een brief voldoende was geweest?

Voor Jeanette Voorbeytel was het niet gemakkelijk om de auteur, die zij alle mogelijke letterkundige en menslievende volmaaktheden toedichtte, zo te zien besmeuren. Ze voelde zich bij het overschrijven een verraadster.

Op donderdagavond 7 januari was ze zo ver dat ze Kloos het stuk kon sturen. Geheel volgens Van Eedens instructie vroeg ze om honorarium en gaf ze als correspondentie-adres op: Meijuffrouw Biesterfeldt, Malakkastraat 23 Den Haag.¹

Na ontvangst van het stuk schreef Kloos op zaterdag 9 januari aan Van Eeden dat hij een bijdrage over hem had ontvangen, die hij terugsturen wilde naar de schrijver. Hij had het wat langdradig gevonden. Onzin echter was het volgens hem niet. De maandag daarop stuurde Kloos het stuk naar Van Eeden en schreef hem dat Lieven Nijland hem serieus voorkwam en niet kleingeestig, ofschoon hij hier en daar wat grof was. Hij voegde eraan toe:

Ik ben natuurlijk tegen de plaatsing, als jij er niet uitdrukkelijk op staat, dat het geplaatst wordt. En dan nog, in dit onwaarschijnlijke geval, zou ik den schrijver willen verzoeken zijn artikel tot de helft in te krimpen.²

Twee dagen daarna antwoordde Van Eeden dat hij voor plaatsing was. Hij vond, zo schreef hij Kloos, het stuk wel niet schitterend maar toch goed genoeg. Wat hem betreft kon Kloos het stuk onmiddellijk naar de zetter brengen. Hij vroeg Kloos wel of er niet aan een pseudoniem gedacht moest worden.³

Diezelfde dag berichtte Kloos aan 'Lieven Nijland' dat het stuk in *De Nieuwe Gids* zou komen en dat de heer Van Eeden voor plaatsing was. De twee andere redacteurs, Van der Goes en Tak, waren er nog niet in gekend; een redactievergadering had nog niet plaatsgevonden.

Van Eeden had, zo schreef hij Jeanette Voorbeytel, 'geproest van onchristelijke pret'. Jeanette had echter na een bezoek bij Doorenbos de grootste angst dat de grap door hem ontdekt zou worden en dat hij zou denken dat zij het stuk geschreven had. Bovendien was zij bang dat een van de vrienden van Kloos navraag zou doen op het adres van Lieven Nijland in Den Haag.

Op 15 januari vond dan de redactievergadering plaats. Kloos had daar volgens Van Eeden aan hem een proef van het Lieven Nijland-stuk overhandigd, waarbij hij met zachte stem gezegd had: 'dat wil je misschien wel eens zien'. De redactieleden hadden de suggestie van Van Eeden dat er misschien sprake was van een pseudoniem afgewezen.

Voor Van Eeden was de Lieven Nijland-affaire 'een machtig mooie psychologische proef'. Hij kon prachtig zien hoe zijn omgeving bleef voortgaan

op de verkeerd ingeslagen weg. Het aardige was dat hij in alle rust de reacties op zijn stuk kon verzamelen. Nergens blijkt dat hij scrupules had. Jeanette vroeg hem of hij geen berouw van zijn daad had gehad. 'Dit zijn toch Uw vrienden' schreef ze hem op 16 januari.

Die zestiende januari had ze van Kloos een brief ontvangen, waarin deze te kennen gaf dat hij het gevoel had Lieven Nijland al lang te kennen, ofschoon hij de naam nog nooit gehoord had. Kloos schreef bovendien dat hij zich aanbevolen hield voor verdere bijdragen van Nijland. Van Eeden had hier veel plezier over en schreef haar:

hij houdt al van me! Ik vind dit eigenlijk prettig – en voel me niets verraden of verloochend. Hij houdt van me om mijn ideeën en mijn zeggingskracht, niet om mij. Wat wil een vriend vleierder hooren.¹

Als Van Eeden in de Lieven Nijland-affaire een bewijs verwachtte dat Kloos hem negatief beoordeelde, dan kwam hij bedrogen uit. Het initiatief tot plaatsing van het stuk was van Van Eeden uitgegaan en niet van Kloos. Met het verschijnen van het stuk in de februari-aflevering van *De Nieuwe Gids* was de zaak in feite afgelopen.

Maar Van Eeden ging door. Inhakend op Kloos' mededeling aan Jeanette dat hij zich voor verdere bijdragen van Lieven Nijland aanbevolen hield liet Van Eeden via Jeanette Voorbeytel op 12 februari aan Kloos weten dat hij een roman had en graag een deel daarvan in *De Nieuwe Gids* wilde plaatsen. Het was Van Eedens roman *Johannes Viator*. In dezelfde brief testte Van Eeden hoe Kloos ten opzichte van de recente kritiek op Van Eeden in de studentenbladen stond. In *Propria Cures* van 3 februari 1892 had Pet Tideman een stuk over Van Eeden geschreven en wel naar aanleiding van een bijdrage aan het Leidse studentenblad *Stemmen*. Een zekere Willem van Meeden had daarin omstandig zijn afkeer kenbaar gemaakt van de literaire en religieuze ontwikkeling van Van Eeden en had vastgesteld 'dat de schrijver Van Eeden in den laatsten tijd proza produceert, dat ver beneden zijn vroegere stukken staat'. Tideman had zich daar graag bij aangesloten. Van Eedens polemieek met Kloos had hem de ogen geopend. Hij wilde Van Eeden nu hier in *Propria Cures* duidelijk zeggen 'dat hij voor ons jongeren, die dezen tijd willen begrijpen, niets meer is, héélemaal niets'.² Een paar maanden daarvoor, op 24 juni 1891, had Tideman, ook Haarlemmer van geboorte, zich in een brief tot de door hem bewonderde Van Eeden gewend en hem advies gevraagd over zijn toekomst. Hij wilde zich na zijn propjes medicijnen- en de parallelle met Van Eedens carrière is opvallend – aan literatuur en kunststudie wijden en zocht daarvoor een bestaansbron.³ Begin 1892 was er van die bewondering niets over en zocht hij contact met Kloos. Op 23 februari vond de eerste ontmoeting tussen hem en Kloos plaats.⁴

Ondertussen had Kloos aan Lieven Nijland geschreven dat hij de studentenkritieken gelezen had en ze wat wild gevonden had, maar dat men niet

alles kon verlangen. Het prozafragment dat Nijland hem gestuurd had vond hij heel interessant.¹ Dat Kloos' gevoel voor stijl hem niet in de steek liet, bleek uit een opmerking in een brief aan Van Eeden. Hij schreef hem dat het soms precies was of hij (Van Eeden) het Nijland-fragment geschreven had en was verbaasd dat juist deze schrijver het tegen Van Eeden opgenomen had.²

Ondertussen vond Van Eeden de tijd nu wel gekomen om Kloos alles op te biechten. Aan Jeanette schreef hij op donderdag 18 februari dat hij het die zondag zou vertellen, als Kloos bij hem op bezoek kwam en zou aandringen. Maar de affaire zou daarvoor al een vreemde wending nemen.

Van Eeden had Kloos om het Nijland-fragment gevraagd en het adres van de schrijver. Kloos had dit gegeven. Op vrijdag 19 februari schreef Van Eeden aan Kloos dat hij het stuk aan Lieven Nijland had teruggegeven.

Beste Willem! – Die Nijland is al even dom als de mensen die hij aanvalt.

Vermoedelijk hebben ze hem gevraagd 'ook iets te laten zien' wat in één geheel behoort te verschijnen. Ik heb hem dit gezegd en 't stuk teruggestuurd. Ik vind het mooi, te mooi om mee te knoeien.³

Kloos was terecht kwaad over dit eigenmachtig optreden van Van Eeden. Aan Lieven Nijland schreef hij dat het een misverstand was dat Van Eeden dit gedaan had en vroeg vervolgens of hij Lieven Nijland kon ontmoeten. De volgende dag belden Kloos en Hein Boeken vergeefs in de Malakkastraat in Den Haag aan: Jeanette Voorbeytel had ervoor gezorgd dat ze op tijd uit huis was.

DE ONTHULLING

De zondag daarop onthulde Van Eeden eindelijk in Bussum aan Kloos de waarheid. Kloos had volgens Van Eeden de grap 'alleraardigst' opgenomen en was er bijna opgewonden van plezier over geweest. Kloos had gezegd dat hij deze affaire nog aardiger gevonden had dan de Julia-geschiedenis inder-tijd.⁴ Zondagavond hadden Boeken, Veth en Witsen zich erg geamuseerd over de details in de historie

Spoedig bleek echter dat Kloos het helemaal niet 'alleraardigst' had opgenomen. Per brief liet Kloos Jeanette Voorbeytel weten dat ze beter haar abonnement op *De Nieuwe Gids* kon opzeggen, omdat ze daar toch niets van begreep.⁵ Aanvankelijk probeerde Kloos tegenover Van Eeden de sportieve verliezer te spelen en al zijn agressie op de arme Jeanette te richten. Aan Van Eeden vroeg Kloos waarom hij zich met mensen inliet, zoals Jeanette Voorbeytel, die van de hele *Nieuwe Gids*-beweging niets snapten.

Van Eeden deed ondertussen zijn best om Jeanette, die zich voor hem zo uitgesloofd had, een hart onder de riem te steken en haar aan het verstand te

brengen dat Kloos een apart mens was 'voor wiens misvattingen men veel meer respect en omzichtigheid hebben moet dan voor die van gewone menschen.'¹ Kloos ging niet in op Van Eedens verzoek zijn excuses bij Jeanette te maken. En dat Van Eeden hem excuses aanbood begreep hij niet. Dat deed je niet tussen vrienden.

Tusschen vrienden, zooals wij, geldt alleen: vrienden of géén vrienden.²

Van de vriendschap was echter weinig over. Allerlei oude verwijten kwamen ineens weer naar boven. Hoewel Martha bij Kloos haar best deed om deze wat vriendelijker te stemmen jegens haar Frederik, die ook nog aan een depressie ten prooi was gevallen, leek het niet echt te helpen.

De irritatie van Kloos is goed te begrijpen: Van Eeden had met vriendschap gespeeld en de grap te lang laten duren. De Lieven Nijland-affaire had in feite weinig voor hem opgeleverd. Het bewijs dat Kloos uit persoonlijke antipathie afkeurde wat hij op zakelijke gronden zou hebben bewonderd was niet geleverd. Volgens Stuiveling had Van Eeden een tweesnijdend zwaard gehanteerd: terwijl hij Kloos verdacht van kwade trouw, greep hij naar een middel dat zijn eigen kwade trouw bewees. IJverig had hij bijgehouden hoe zijn omgeving op het Lieven Nijland-stuk reageerde. Veth had het stuk niet mal en niet hinderlijk genoemd. De Koo had het gelul genoemd. Van Eedens uitgever Versluys had het niet plezierig gevonden. Tak had het heel mooi gevonden dat Van Eeden erin toegestemd had het Nijland-stuk te publiceren. Van Deyssel, aan wie Van Eeden al op 20 februari bekend had dat hij Lieven Nijland was, was lyrisch over de affaire geweest. Hij had het geniaal genoemd, iets moois en nog veel meer.³ Kitty van Vloten en haar moeder vonden het stuk helder geschreven. Aan anderen had de laatste volgens Van Eeden gezegd dat hij het wel verdiend had. Moeder Van Eeden had Frederik geschreven dat als hij één onaangenaam ogenblik van het stuk had gehad, dat ze het dan van Lieven Nijland gemeen vond om het te schrijven en van Kloos en de zijnen om het te publiceren.⁴

Twee maanden had deze affaire Van Eeden in beslag genomen en juist toen hij een climax bereikt had, gebeurde er iets verrassends: Betsy's man, Sam van Hoogstraten, overleed op donderdag 25 februari. Van Eeden noteerde in zijn dagboek:

Hoogstratens Dood.

De grootste tijd van mijn leven.⁵

HOOFDSTUK 17

Het boek van de liefde

‘Nu zal de haat mij haten en de spot mij branden.’

EEN NIEUWE VRIENDIN ALS GEESTELIJKE MOEDER

Sam van Hoogstratens dood op 25 februari 1892 bracht Van Eeden in grote opwinding. Nu was eindelijk de weg vrij: zijn grote rivaal, die hem zo haatte, was niet meer. De nacht van zijn overlijden noemde Van Eeden in zijn dagboek ‘de Groote Nacht’. Uit de dagboek aantekening van 8 maart 1892 is op te maken dat Van Eeden, toen Van Hoogstraten op sterven lag, bij Betsy logeerde, iets wat op zijn minst merkwaardig is en weinig fijngevoelig. Zij sloiep beneden en vloog op toen er boven (waar blijkbaar de stervende lag) gescheld werd. Betsy schreide van angst dat hij sterven zou. Wat de doodsoorzaak precies geweest is, is niet bekend. Ook familieleden hebben mij dat niet kunnen vertellen. Wat is precies de rol van Van Eeden geweest en die van Betsy? Deze vragen zijn niet bevredigend te beantwoorden, ook niet door middel van het in 1897 gepubliceerde toneelstuk *Lioba*, dat een literaire verwerking was van de relatie van Betsy, Frederik van Eeden en Sam van Hoogstraten.¹ Zijn er na de dood van Sam van Hoogstraten beschuldigingen geuit tegen Betsy en Frederik, zoals dat ook gebeurde na de dood van de oude koning Harald in het toneelstuk?

Voor Van Eeden viel de hele Nijland-affaire in het niet bij de ‘grootsombere reele levens-emoties’, die hij nu beleefde. Aan Van Deyssel bekennt hij dat zijn emoties zo groot en verblindend prachtig zijn dat hij vreest ‘ze zelfs nooit als kunstwerken aan de menschen te kunnen geven’.² Zo’n opmerking illustreert hoe groot Van Eedens behoefte is uit belangrijke momenten in zijn leven artistieke munt te slaan. Hij heeft impulsen van buiten nodig om creatief op gang te komen. Ongeveer twee weken na Van Hoogstratens dood, op 15 maart, legt hij in zijn dagboek zijn literaire plannen voor de komende jaren vast. Allereerst wil hij het verhaal vertellen van Betsy’s leven, dat in ‘koele, hooge effen hand’ geschreven moet zijn en dat hij aanduidt als ‘Elisabeth, het Boek van den Dood’.

Haar jeugd, haar huwelijk, haar liefde. Daaromheen Sam, Martha en ik. Martha's vriendschap, Sam's haat. Middenin, groot en zwaar, Sam's dood. Het Leitmotief haar Doodsverlangen en de wisselingen daarin door het Leven. De Dood het poetisch subjeet van 't werk.¹

Het boek zal pas acht jaar later verschijnen, onder de titel *Van de koele meren des doods*. Thema en toon liggen al vast, al zal het plot nogal wat wijzigingen ondergaan.

En bij dit ene plan blijft het niet. Ook zijn plan voor een toneelstuk, waarvan hij het ontwerp al in 1887 had gemaakt en dat in 1894 onder de titel *De Broeders* zou verschijnen, legt hij die dag in zijn dagboek vast. Op dat moment is hij min of meer klaar met zijn boek *Johannes Viator*; op 23 maart 1892 kan hij melden dat het gedrukt wordt.

Door de dood van Sam van Hoogstraten konden Frederik en Betsy elkaar gemakkelijk ontmoeten; hij kon nu in Utrecht komen en er zelfs logeren. Eind april zoekt hij haar op, als zij in een villa in Zandvoort verblijft. Uitkijkend over de avondzee kunnen ze in alle rust met elkaar spreken. De banden tussen de twee families worden steeds hechter. Zo geeft Betsy de wens te kennen dat zij Frederiks vader wil ontmoeten. Het is nu de gewoonste zaak van de wereld dat de kinderen van beiden met elkaar uitgaan en dat Martha van Eeden en Betsy met elkaar omgaan. Het lijkt bijna een mariage à trois. Op vrijdag 2 juni komt Martha naar Utrecht om Betsy een exemplaar te bezorgen van *Johannes Viator*, het boek nota bene waarin Frederik uitvoerig zijn liefde met Betsy heeft beschreven

Alleen in de zomer, als Frederik met vakantie in Engeland, Duitsland en Nederland is, zijn ze lange tijd van elkaar gescheiden. In Oisterwijk is hij in augustus geheel alleen met Martha. Hij zwemt er in de meren met het glasheldere water met waterlelies en vindt het heerlijk spiernaakt in de open lucht te zijn en te slapen in de struiken.²

Dat wilde leven staat in scherp contrast met zijn ervaringen van kort daarvoor, toen hij begin augustus in Engeland in een deftig aristocratisch milieu vertoefde en kennis maakte met Lady Welby. Die ontmoeting was het begin van een jarenlange vriendschap, die tot haar dood op 22 maart 1912 zou duren.

Frederik van Eeden ontmoette Lady Welby in de eerste dagen van augustus tijdens het congres voor experimentele psychologie in Londen, waar hij zijn lezing 'The principle of Psychotherapeutics' hield. Deze lezing moet haar goed zijn befallen, want ze nodigde Frederik uit op haar landgoed Denton Manor, vlak bij Grantham in het graafschap Lincolnshire. Van 5 tot 9 augustus was Frederik daar haar gast. Hij vond het prachtig en niet zonder trots schreef hij aan Betsy van Hoogstraten en Van Deyssel over zijn ervaringen op het grandioze landgoed. Denton Manor stond midden in een groot park.

Uit zijn logeerkamer kon hij de groene heuvels zien en de mooie bomen. Gefascineerd was hij door de immense zalen, de prachtige tapijten, het porselein en het terras met de marmeren vazen vol rode bloemen. Aan Van Deyssel schreef hij:

En het huis is vol boeken en er is gestadig bezoek van artisten en schrijvers. Het is een huis vol gedachten. Er heerschen de gewone vormen der Engelsche deftige familien. Het diner is statig, rok en witte das, dames in gala. Als de dames opstaan staan alle heeren op en een doet voor hen de deur open. Voor 't eten wijst de gastheer zorgvuldig aan elken heer welke dame hij te geleiden heeft, ook al zijn wij met ons vieren of vijven. Iederen middag staat het menu kaartje op tafel, en vijf stille bedienden zwermen zachtjens om ons heen.

Maar dit alles drukt evenmin als een gordel of een halsboord waaraan men gewoon is. Het is zelfs een aangename pressie, iets van behagelijk ordegevoel, het gevoel van ordelijk en welgekleed te zijn.¹

De dandy in Van Eeden kwam hier volledig aan zijn trekken. Een 'uiterst gevoel van lichamelijke en morele reinheid' ervoer hij in dit landgoed met zijn zachte en zuivere kleuren en geuren, waar het vieze tot een minimum was teruggebracht. Ook al beseft hij maar al te goed dat alles slechts kon bestaan dank zij verkeerde sociale toestanden, zijn plezier liet hij er niet door bederven.

Lady Welby, met wie hij al gauw een lang gesprek op zijn kamer heeft, vond hij een merkwaardige en buitengewone vrouw, die, zo schrijft hij aan zijn moeder, op tante Annet, de zuster van zijn vader, leek, maar dan wel veel mooier en voornamer.² Lady Welby, wier meisjesnaam voluit Victoria Alexandrina Maria Louisa Stuart Wortley luidde, was vijfenvijftig jaar oud, toen Van Eeden, zelf tweeendertig jaar, haar voor het eerst ontmoette.³ Zij behoorde tot de hoogste aristocratie; haar ouders verkeerden in hofkringen en bezochten de Oranjes en tsaar Nicolaas II. Victoria was genoemd naar haar peetmoeder, kroonprinses Victoria. Vijf dagen na de doopplechtigheid werd de kroonprinses koningin van Engeland.

De jeugd van Victoria Welby was uitermate avontuurlijk geweest. Na de dood van haar vader was ze door haar moeder meegenomen op lange reizen door Noord- en Zuid-Amerika en het Nabije Oosten. Aan deze tochten kwam een einde door de dood van de moeder.

In 1861, toen ze vierentwintig jaar oud was, werd ze Maid of Honour ofwel hofdame bij koningin Victoria. Twee jaar later trouwde ze met Sir William Welby of Denton. Aan Van Eeden schreef ze over haar huwelijk:

Our marriage was indeed a witness to what love can be and do by overcoming. In almost all secondary things we were opposites: there was it is true a deep unity of feeling in hatred of the falsities and waste of a London 'society' life, and of love for the dear quiet *country* and our

Victoria Welby.

beloved Home; but almost every 'taste' and 'tendency' diverged.¹ Victoria Welby had zich als autodidact een grote kennis op zeer verschillende gebieden eigen gemaakt; ze had literaire, wetenschappelijke en religieuze belangstelling. Toen Van Eeden haar in 1892 voor het eerst ontmoette, had ze al een lange ontwikkeling achter de rug en heel wat publikaties op haar naam staan. Ze had onder meer getracht de resultaten van de natuurwetenschappen te confronteren met de godsdienstige dogma's. In 1890 was ze zo ver dat ze de opvatting van religie als de verering van een bovennatuurlijke, goddelijke persoon afwees. Groot was de invloed van de *Lectures and Essays* van de mathematicus en filosoof W. K. Clifford; met hem deelde ze een belangstelling voor theologie en evolutie. Al sinds de jaren tachtig correspondeerde ze met T. H. Huxley, Herbert Spencer, Francis Galton en met leden van de Society of Psychical Science, met wie ook Van Eeden contact had. In de tijd dat ze Van Eeden ontmoette speculeerde ze over de vraag hoe de menselijke intelligentie zich zou ontwikkelen. Later zou ze zich steeds meer in taal filosofische en taalsociologische kwesties verdiepen. Haar stelling was dat de mensen beklagenswaardige schepselen zijn, omdat ze geen geschikte middelen hebben om te communiceren. De bestaande taal was, zo meende ze, totaal ongeschikt als communicatiemiddel; de betekenis der woorden was in het dagelijks gebruik onduidelijk, de taal zat vol clichés. Alle theologische en politieke twisten en sociale problemen konden teruggebracht worden tot de onvolkomenheid van de taal. In 1891 had ze over de ambiguïteit van taaluitingen gepubliceerd en pogingen gedaan de wetenschappelijke wereld daarin te interesseren door een groot aantal geleerden uit te nodigen voor een conferentie op haar landgoed. Onmiddellijk daarna had ze een pamflet geschreven: *The use of the 'Inner' and 'Outer' in psychology: Does the metaphor help or hinder*. Daarin beweert ze dat de metafoor in de wetenschap voortdurend gebruikt wordt zonder dat men controleert tot welke implicaties dit leidt; de metafoor kan tot allerlei onbeantwoorbare vragen voeren. Het was dit pamflet dat Victoria Welby op het International Congress of Experimental Psychology, waar ook Van Eeden was, uitdeelde.

De ontmoeting met deze bijzondere, aristocratische vrouw was zowel in emotioneel als in sociaal en intellectueel opzicht stimulerend voor Frederik van Eeden. In de loop der jaren werd zij zijn vriendin of, zoals hij het zelf typeerde, zijn 'geestelijke moeder', aan wie hij persoonlijke zaken, zoals zijn relatie met Martha of zijn werkproblemen, kon voorleggen.

Dat het onmiddellijk na hun eerste ontmoeting tussen hen klikte, blijkt uit Van Eedens eerste brief aan haar. Die staat vol confidenties; veelzeggend is dat hij haar foto en haar publikaties meegekregen heeft. Martha stuurde haar een stuk zijde en Frederik zijn *Kleine Johannes* en even later zijn *Johannes Viator*. In zijn eerste brief stelde hij Martha aan Lady Welby voor; hij beschreef Martha als iemand die alle haatdragendheid miste, die vriendelijk was tot

weekheid toe, met name ten opzichte van dieren. Martha was sensitief, bescheiden en gereserveerd, schreef hij, maar haar fout was gebrek aan geloof. Noch in zichzelf, noch in mensen, noch in zelfopoffering geloofde zij. Zij wilde vrij zijn en haatte formaliteiten.¹

De uitvoerige correspondentie tussen Van Eeden en Victoria is vergeleken met haar correspondentie met andere geleerden vrij persoonlijk. Haar brieven aan de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies, aan C. S. Peirce, de grondlegger van de semiotiek, en aan Bertrand Russell bij voorbeeld beperken zich strikt tot wetenschappelijke kwesties. Bij stukjes en beetjes raakte Frederik in de loop der jaren op de hoogte van het wel en wee van Victoria. Met grote regelmaat bezocht hij haar. Hij leerde onder andere haar beeldschone dochter Emmeline (Nina) kennen, die met Henry Cust getrouwd was, lid van 'The Souls', een groep aristocraten in de Engelse society met een legendarische glamour. Via Victoria Welby kwam Van Eeden zo in contact met de sociale en intellectuele upper ten. Via haar probeerde hij zijn opstellen in Engelse tijdschriften geplaatst te krijgen. Hoewel Van Eeden zeker onder de indruk was van de glitter van Victoria's wereld, schroomde hij niet haar over sociale en politieke kwesties scherp aan te vallen.

Intellectueel hadden ze veel met elkaar gemeen. Van Eeden kon met Victoria Welby in een huis van 'well-established order' van gedachten wisselen over psychiatrie, psychologie, evolutie, politiek, moraal, filosofie, literatuur en niet te vergeten signfica, de discipline waarin betekeniskwesties centraal staan. Van Eedens eerste signfische publikatie 'Redekunstige grondslag van verstandhouding' uit 1897 lijkt zonder de inspirerende werking van Lady Welby ondenkbaar, hoewel hij beweerde dat ze vóór haar invloed tot stand kwam. Het opstel zou de basis worden van de signfische beweging in Nederland, die na vele jaren van voorbereiding in 1922 werd opgericht.

Victoria en Frederik zullen elkaar ongetwijfeld gevonden hebben in hun positiebepaling tussen wetenschap en religie. Beiden hebben hun twijfels over de mogelijkheden van de wetenschap en over de rationaliteit van de kennisverwerving en beiden zien weinig nut in de wetenschap bij het verwerven van een levensfilosofie.

Toen Van Eeden in 1912 in zijn *Happy Humanity* terugblikte op Welby's levenswerk, noemde hij het een indrukwekkend voorbeeld van wat de wereld van vrouwen mocht verwachten. Zo'n levenswerk was, vond hij, het beste en laatste antwoord op de vrouwenkwestie.²

JOHANNES VIATOR

Na zijn geslaagde zomervakantie ontwikkelt Van Eeden in de herfst van 1892 een grote activiteit. Hij werkt hard aan zijn komedie, maar moet vaststellen

dat hij ermee vastloopt en dat hij opnieuw moet beginnen. Het stuk, dat aanvankelijk *Walter Rolland of het laatste oordeel, een marionettencomédie* heette wordt nu herschreven en van een andere titel voorzien, *De Broeders*.¹ Onder-tussen schrijft hij ook aan zijn lange gedicht *Het lied van schijn en wezen*.

Maar de grootste gebeurtenis dat najaar is het verschijnen van *Johannes Viator*.² Begin november ligt het in de boekhandel. Aan Betsy schrijft hij:

Het Lam is geslacht. Het leit voor de glazen stilletjes te bloeden.³

Na *Ellen* was dit het tweede boek dat door haar geïnspireerd was. Hij had het plan gehad om het boek aan haar op te dragen, maar zij had dat niet gewild. In het exemplaar dat hij haar gaf, schreef hij niettemin:

Ik mag het niet aan jou opdragen – maar onthoud en zeg het wie je wilt:
dit werk had hij zonder mij niet geschreven, en aan mij is het opgedra-
gen in zijn hart.⁴

Johannes Viator, *Het boek van de liefde* verscheen in een oplage van vijftienhon-derd exemplaren bij de uitgeverij Versluys.⁵ Het heeft in het leven van Van Eeden en in de geschiedenis van de Beweging van Tachtig een zeer belang-rijke rol gespeeld. In 1920 constateerde Van Eeden, terugblikkend op zijn literaire carrière, in *Literatuur en leven*:

Johannes Viator is het prozawerk, dat wel de voornaamste reeden is geweest van mijn eenzellige en pijnlijke verhouding in de Neder-landsche schrijvers-waereld. Door dat boek heb ik mij vervreemd van nagenoeg al mijn meededichters of schrijvers.⁶

De zestigjarige schrijver typeerde Johannes Viator ook als 'een werk, dat de ernstige correctie toonde van de fouten van de beweeging van '80'. *Johannes Viator* was met andere woorden in biografisch en literatuurhistorisch opzicht volgens Van Eeden een cruciale tekst.

Formeel en inhoudelijk is het boek hoogst opmerkelijk. Dat dit ook voor de lezers uit die jaren gold, blijkt uit de reacties van de toenmalige critici. Hoe experimenteel moeten voor die lezers in 1892 de vorm en het taalgebruik van dit proza geweest zijn, gewend als ze waren aan de rustige verteltrant van de negentiende-eeuwse roman! Aan het vreemde sensitivistische proza, dat Van Deyssel bij voorbeeld in *Een liefde* had gerealiseerd, en aan het koele, 'weten-schappelijke', naturalistische proza was de lezer nog nauwelijks gewend. Tot welk genre kon hij het boek van Van Eeden rekenen? De schrijver zelf karak-teriseerde zijn boek als 'lyrisch proza' en als 'proza-gedicht', maar dan wel met overleg gebouwd in 'architectonische structuur'.

En hoe problematisch en hoe brandend was niet de kwestie die hij in zijn boek aan de orde stelde! Simpel gezegd kwam het thema neer op de vraag: hoe verhoudt seks zich tot geestelijke liefde? – een thema dat door R. N. Roland Holst in het ontwerp voor de band van het boek symbolisch in beeld was gebracht.⁷

Even leek het erop dat dit moeilijke boek net zo'n groot verkoopsucces zou

worden als *De kleine Johannes*. Op de aanbiedingsreis van uitgever Versluys werd het goed verkocht. In de zomer van 1893 waren er nog honderd zestig exemplaren over van de eerste druk en werd er aan een tweede druk gedacht.¹ Maar toen stokte de verkoop. Versluys berichtte Van Eeden dat verschillende boekhandelaars met hun exemplaren bleven zitten.² Het lijkt erop dat de invloed van de inmiddels verschenen kritieken zich deed gelden.

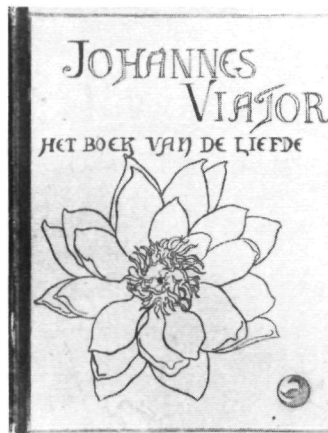
De meeste critici toentertijd – en niet alleen vijanden – hebben uiterst negatief gereageerd op *Johannes Viator*. Met uitzondering van een enkele neutrale kritiek en de uiterst positieve recensie van Heijermans waren de meeste kritieken zonder meer afbrekend.

Natuurlijk werkte de Lieven Nijland-affaire, die pas achter de rug was, in sommige kritieken nog door. Wie, zoals Van Eeden, zijn kunstbroeders zo voor de gek hield, moest natuurlijk niet verbaasd zijn dat er teruggeslagen werd. Dat behoorde nu eenmaal bij 'the gentle art of making enemies'.

Wat waren de belangrijkste punten van kritiek bij het verschijnen van de eerste druk van *Johannes Viator* eind 1892? Het hoofdbezwaar is het duidelijkst door Verwey in zijn kritiek naar voren gebracht, een kritiek die als afzonderlijke brochure in 1894 zou verschijnen.³ Van Eeden maakt zich volgens Verwey schuldig aan retoriek. Hij zondigt tegen de kern van de literatuuropvatting van Tachtig: ieder beeld moet uiting zijn van het gevoel van de dichter en niet uiting zijn van iemand anders gevoel. De retoriek wordt veroorzaakt, aldus Verwey, doordat het boek berust op het aloude christelijke denken, gecombineerd met wat laat-middeleeuwse mystiek. Aan de hand van het centrale begrip liefde in het boek toont Verwey aan dat Van Eeden vanuit een systeem van christelijk-mystieke retorica werkt. Het gevolg daarvan is dat de beelden niet doorvoeld zijn, dus onecht en onoprecht.

Dat verwijt van onoprechtheid werd door andere critici, met name door Kloos en Tideman, herhaald. Zo constateert de laatste dat er een grote afstand is tussen wat Van Eeden voelt en wat hij schrijft; hij wantrouwt de intenties van Van Eeden bij het schrijven. Van Eeden gelooft niet echt, aldus Tideman, en toch schrijft hij over God.⁴ Het verwijt van onoprechtheid geldt niet alleen de stijl, maar ook de persoon van de schrijver. Kloos bij voorbeeld beweert in zijn kritiek dat de ik-figuur in het boek, *Johannes Viator*, en de schrijver van het boek, Van Eeden, niet op elkaar lijken.⁵

Dat Van Eeden vooral met de maatstaf van de oprechtheid werd beoordeeld laat zich natuurlijk ook verklaren uit het feit dat hij graag de moraalridder speelde en in zijn kritieken meermalen een ethische literaturopvatting gehanteerd had. Daar oprechtheid in de eerste plaats een ethisch criterium is, krijgt Van Eeden, zo lijkt het, een koekje van eigen deeg. Ongetwijfeld zal ook het onderwerp van het boek, de relatie tussen seksualiteit en geestelijke liefde, een rol gespeeld hebben, al is het moeilijk te zeggen hoe groot die rol was.

2

3

4

1. Sam van Hoogstraten in november 1889.
2. De band van de eerste druk van *Johannes Viator* (1892), ontworpen door R. N. Roland Holst.
3. Martha van Vloten (foto Willem Witsen).
4. Betsy van Hoogstraten.

Behalve onoprechtheid en onoorspronkelijkheid wordt Van Eeden door zijn critici ook een grote aanmatiging verweten. Van Eeden is niet deemoedig, vindt Tideman. Hij gebruikt Gods naam ijdel en verheft zich boven de mensen. Van Eeden is op de preekstoel geklommen, meent Kloos, en is 'gaan oreren, belachelijk pretensieus en hinderlijk deftig' van dingen en begrippen waar hij niets van weet.

Ook W.G. van Nouhuys, in het algemeen een toegewijd criticus, moet niets hebben van de wijze waarop Van Eeden via zijn hoofdpersoon Johannes zijn publiek de wet voorschrijft en van de categorische wijze waarop hij over deugd en zonde spreekt. Als je naar waarheid zoekt, aldus Van Nouhuys, doe dat dan in deemoed.¹ In *De Gids* ergert zich Van Hall aan de mythische, hoogdravende taal van het boek, en aan Johannes als profeet.² Hij meent dat de duistere vorm van het boek, de taal waarin het geschreven is en de symbolische beelden die niemand meer begrijpt, het steeds moeilijker maken het verhaal te volgen.

Opmerkelijk is de opmerking van Hondius van den Broek over de vorm van Van Eedens boek, in een van zijn vele brieven aan zijn boezemvriend Frans Coenen. Er worden je als lezer, zegt Hondius, intieme gevoelens en impressies opgedrongen op een manier 'zooals een moderne dominée preekend de menigte toespreekt'. Zo ontstaat de indruk dat Van Eeden vanuit de hoogte tot ons spreekt. En dat kan niet. Er is een discrepantie op die manier tussen de intieme inhoud en de hoge 'profetentoon'.³

Diepenbrock had ook bezwaren tegen de vorm en beschuldigde Van Eeden van 'woord-onmatigheid'. In een brief van 14 december 1893 schreef hij aan Van Eeden:

In je verlangen naar de ideeën, in het reiken daarnaar, dunkt mij, hebben de woorden zich aan je armen vastgeklampt. Jij hebt niet je bedwelmend aan de woorden maar je door hen laten bedwelmen.⁴ Van Deyssel beoordeelde het boek in eerste instantie vrij positief, al moest hij toegeven dat hij er niet alles van begreep en dat het in laatste instantie antipathiek was. Maar een paar jaar later verklaarde hij in een polemieek over woordkunst met Van Eeden:

In Johannes Viator is een vreeselijke leelijkheid, die bladzij na bladzij zonder eenige terughouding ligt uitgestald. Gezwollen van valsche gevoel en fletse, holle voorstellingen puilen op en tegen elkaar naar alle kanten uit.⁵

Zijn reactie deed nauwelijks onder voor die van Etha Fles, de hartstochtelijke schilderes uit Utrecht. Zij had, schreef ze Van Eeden, in haar kamer staan dansen van kwaadheid. Ze had bij het lezen het gevoel gehad of ze met haar handen in weke lammetjespap roerde. Dat uitpluizen van de innigste gevoelens had ze verkeerd gevonden. Het boek deed kwaad aan de vrouwen, 'die daar op kauwen en er op lurken en 't uitzuigen en altijd weer op nieuw, omdat

er geen... waarachtige mannenkracht in zat'. Ze had Van Eeden willen stompen 'om dat boek, dat zoo smerig lieve dame op haar nachttafeltje legt met een bouquetje er voor'.¹

Kort samengevat waren de hoofdbezwaren van de critici: retoriek, onoprechtheid, onoorspronkelijkheid, aanmatiging en gebrek aan vormkracht.

Uit dagboek en brieven weten we hoe woedend Van Eeden was en hoe hij gebukt ging onder de negatieve kritieken. Het vreemde is dat hij tijdens het schrijven het onweer al had voelen aankomen. In het boek wordt zelfs enige malen door de ik-figuur Johannes aangegeven hoe de ontvangst zal zijn.

Nu zal de haat mij haten en de spot mij branden en de grove mensen zullen mij duwen en stooten, als een vreemd en hinderlijk ding dat zich in hunne wegen stelt. En ik zal het dragen met het stugge dulden van een zachtzinnig dier, dat eenmaal van gedweeheid tot verzet gekomen is.²

In een ander hoofdstuk, vlak voor het einde van het boek, is Van Eeden nog duidelijker. Hij weet, dat zijn boek, dat hij metaforisch aanduidt als het 'teere, zachte Bericht' en het 'kleine, blanke Lam', in harde handen zal vallen; het 'vertrouwde beestje' zal door harde voeten geschopt worden. Johannes zegt:

Ik ken zeer goed en zie helder de barre woestheid van het verschrikkelijk land, waarin ik dit, dit Bock, dit liefste goed, mijn arm, angstvallig kind zal sturen.

Ik zie de droge lachjes en de ijzige twijfel, het scherpe miskennen, het wantrouwen, de niet begrijpende achterdocht.³

Dit is geen *captatio benevolentiae* meer te noemen, dit is vragen om de beul. En de beul heeft toegeslagen, zoals we gezien hebben.

Hoe valt die vreemde mengeling in de tekst van hoogmoed aan de ene kant en van angst, wantrouwen en masochisme aan de andere kant te begrijpen? Men zou *Johannes Viator* kunnen lezen op het niveau van een openbare biecht en zelfverdediging van Van Eeden, een wat dik uitgevallen verslag van een folterend liefdeleven, dat culmineert in overspel, maar dat hij met behulp van veel filosofie en veel retoriek omhoog wilde tillen naar een hogere vorm van liefde en leven. Daarin was hij dan niet geslaagd. Van Eeden, met zijn grote behoefte aan straf en lijden, zeker waar het de seksualiteit betreft, wilde en kon misschien ook niet helemaal slagen. Men moet niet vergeten dat *Johannes Viator* in een stormachtige periode van zijn leven, tijdens zijn verhouding met Betsy van Hoogstraten, werd geschreven en dat hij toen de grootste moeite had zijn leven te objectiveren, laat staan op een harmonisch, literair verantwoord wijze vorm te geven.

Van Eeden heeft meermalen te kennen gegeven, onder andere in brieven aan Van Deyssel, dat hij verkeerd begrepen werd en dat er geen recht werd

gedaan aan zijn intenties. Op 4 maart 1893 schreef hij aan Van Deyssel:

De besprekingen van mijn Boek vervolgen mij nog steeds – en laten niet na mij hoogst onaangenaam aan te doen. Als je mij goed begrijpt moet je dit ook verwachten. Zooals het daar ligt, moet elke ruwe aanraking er van mij verdomd pijn doen, en dat doet ze.

Dit is zuivere spijt om de schending der dingen die ik tot verheerlijking heb willen stellen.

Maar het is curieus te zien, een gelijkmoedig bespreken was er niet. Ze zijn of in blinde aanbidding, of vijandig en giftig. [...] En helaas bemerkte ik nog niet dat iemand recht verstond mijn wijze van uitdrukking. Mijn procédé van schrijven. De harmonie en het stijgende effect dat ik trachtte te krijgen door de kleur der zinnen. Door contrasten en logische dissonanten. God! ze nemen er allerlei zinnetjes uit en zeggen: 'kijk, nu zeg je zus en daarnet zei je zóó. Je weet zelf niet wat je wil.' O deze woord-gevoellooze ezelen.¹

Enige maanden later voelde Van Eeden zich nog even onbegrepen. Dat blijkt uit een brief aan Diepenbroek. Hij had de componist geschreven naar aanleiding van een zin in diens essay 'Schemeringen', waaruit voor de goede verstaander op te maken was dat Van Eeden genoemd werd als voorbeeld van woordonmatigheid ter waarschuwing van het jongere geslacht.

Het moet Van Eeden, deze felle bestrijder van de woordkunst bij andere Tachtigers, bijzonder gegriefd hebben zelf van 'woordonmatigheid' beschuldigd te worden. In een brief van 15 september 1893 aan Diepenbroek toonde hij zich teleurgesteld over diens onbegrip. Eigenlijk had hij, zo schreef Van Eeden, van nog niemand een belangrijke opinie gehoord van wie hij zeker was dat hij het boek werkelijk geheel gelezen had, behalve van Gorter. Hij vervolgde dan zijn brief met aan te geven wat zijn intentie was geweest bij het schrijven van het boek.

Wat was die intentie precies geweest? Als we afgaan op deze brief aan Diepenbroek van 15 september 1893, dan is Van Eeden zeer overwogen te werk gegaan bij het schrijven. Hij had, zo schreef hij, door op het eind van het boek een schema op te nemen duidelijk willen maken dat het om een organisch geheel ging, de uitbeelding van een groei, waarin niets op zichzelf stond.

Het verdriet, het tobben, de weifeling is alles op zijn plaats aangebracht met een bepaalde bedoeling. Het is een zuiver spiritueel drama, afgespeeld in een enkele ziel. Dat ik iets in het boek zou hebben gebracht, verleid door woord-charme, is mij een geheel onverstaanbaar idee. De samenstelling van het geheel heeft van den aanvang af vastgestaan. Ik heb het in elkaar gezet zooals een horloge-maker een uit elkander genomen horloge. (Deze uitdrukking vind ik in mijn dagboek uit den tijd toen ik het schreef.) Het was alles vooraf pasklaar in mijn hoofd.²

Inderdaad geeft het dagboek die uitdrukking. Toen hij de horlogevergelij-

king in zijn dagboek maakte was hij bezig met het negenentwintigste hoofdstuk. Hij had toen, op 22 december 1891, driekwart van zijn boek af. Of hij echter van meet af aan het boek als geheel voor ogen heeft gehad, zoals hij in zijn brief beweerde, valt te betwijfelen.

Op 9 maart 1891 – hij was toen ongeveer acht maanden met zijn boek bezig – schreef hij in zijn dagboek: ‘Ik zag mijn boek als een geheel.’ Wat dan volgt is een zeer globale opbouw van zijn boek in hoofdstukken die met kleuren worden aangeduid, precies zoals indertijd Van Deyssel gedaan had in ‘Over literatuur’, zijn geruchtmakende kritiek op Netscher. Dat wijst erop dat hij pas na acht maanden een idee heeft gehad van de totale compositie. Wie het handschrift van *Johannes Viator* bekijkt, twee dikke cahiers, zal zien dat de voor het boek zo belangrijke indeling in zeven dagen pas zeer laat door Van Eeden is bedacht.¹ De indeling in dagen begint in het handschrift met de zesde dag. Ook is er iets merkwaardigs aan de hand met de inhoudsopgave van het boek, die in het handschrift op de laatste bladzijde staat en die het schema aan het slot is uit de zo juist genoemde brief aan Diepenbroek. In het schema in handschrift werd aanvankelijk de vijfde dag als ‘Neergaande Dwaalweg’ aangeduid. Dat is doorgestreept en in plaats daarvan is geschreven ‘Derde Stijging’. De mededeling van Van Eeden dat de samenstelling van het geheel van aanvang af heeft vastgestaan moet dus met een korreltje zout worden genomen.

Aan Van Deyssel schreef hij op 7 augustus 1890 (hij was toen ongeveer twee weken met zijn boek bezig):

Wat dat werk is, kan ik moeilijk uitleggen. Een tijdperk van ethische ontwikkeling, gegeven in de opvolging van korte hoofdstukjes, lyrisch, reflectief en beschrijvend – die ik in hun verschillende nuances, als een mozaiek aan elkander tracht te doen sluiten. Maar het maakt mij dikwijls totaal wanhopig.²

Van Eeden karakteriseerde, zoals we gezien hebben, zijn boek als een ‘spiritueel drama’, een ‘organisch geheel’ en een ‘ethische ontwikkeling’. Die ontwikkeling, in het boek als een reis aangeduid, is zonder al te veel moeite in grote lijnen aan te geven. Ze vindt plaats in zeven dagen. Over die indeling in dagen straks meer, maar nu al kan gezegd worden dat die indeling niet al te letterlijk, maar in metaforische en bijbelse zin genomen moet worden, analoog aan de schepping van de wereld in zeven dagen.

Op de eerste dag, aangeduid als de effene weg, ontmoet Johannes voor het eerst Marjon en wordt hij zich bewust van de in hem werkzame, goddelijke liefde. De weg is nog effen, omdat de strijd tussen goddelijke liefde en zinnelijkheid, geïncarneerd in Marjons zuster, nog niet is losgebrand. Op die eerste dag is er sprake van een eerste liefde op achtjarige leeftijd. Pas op het einde van de eerste dag begint de worsteling met de zinnelijkheid en eindigt de effene weg.

De tweede dag is verdeeld in een eerste stijging en een eerste renunciatie. Johannes komt tot stijging door als puber verliefd te worden op twee kleine meisjes. Hij weet voor het eerst wat goed is in de wereld. De idylle wordt verstoord door de ontluikende zinnelijkheid.

Op de derde dag is Johannes volwassen. Een reine vrouw (Hetty) wekt in hem de zuivere liefde en door die liefde voor haar voelt hij zich verbonden met de mensheid. Dat is de tweede stijging. Maar dan vindt er op die derde dag een 'inkeer' plaats. Hij beseft dat de reine liefde niet los te maken is van de seksualiteit. Dat is het einde van de derde dag.

Op de vierde dag is er eerst een 'opgaande dwaalweg'. Johannes probeert daarin toch zijn reine liefde in stand te houden en te scheiden van het lagere in hem. Dan volgt op die vierde dag de tweede renunciatie. Hij ontdekt dat hij de gedachte dat Hetty met een ander zal trouwen niet kan verdragen en dat daarmee zijn liefde niet boven het aardse uitstijgt. Hij doet afstand van Hetty.

Dan volgt de vijfde dag, waarin de volgende stijging, en wel de derde, plaatsvindt, doordat hij in de hoer Jeanne de reinheid ontdekt, die niet aangetast is door het lagere. Maar hij besluit tot zijn derde renunciatie. Hij slaagt erin weerstand te bieden aan de verleiding in te gaan op haar verzoek haar te vermoorden, hoewel dit vermoorden de vervulling zou zijn van een oude droom. Hij doet afstand van Jeanne.

Dan volgt de zesde dag, waarin de vierde en hoogste stijging plaatsvindt. Hij ervaart in een vrouw de reine liefde. Zij leert hem vooral dat die liefde niet gescheiden is van het aardse maar zelfs in staat is het aardse te verreinen en zo de goddelijke liefde met het aardse bestaan in harmonie te brengen. Het aanvaarden van het aardse moet zijn oorsprong vinden in de goddelijke liefde. Dat geldt ook voor de seksualiteit. De passage waarin dit zeer pregnant wordt verwoord – een passage die in *Eva* van Carry van Bruggen, zesentwintig jaar na *Johannes Viator* verschenen, een belangrijke rol speelt – luidt:

Alleen Liefde in hoogste spanning, sterker dan alles in de ziel, maakt lijfsverlangen goed.¹

Op de zevende dag, de laatste dag, vindt de vierde en laatste renunciatie plaats. Johannes doet, mede op instigatie van zijn geliefde, afstand van het zelfzuchtig genieten van zijn liefde. Hij zal zich wijden aan zijn taak ten opzichte van de mensheid: het schrijven van zijn boek in eenzaamheid.

We zijn hier op het punt gekomen in de tijd waar het boek een aanvang neemt. De eerste zin van *Johannes Viator* luidt: 'Ik ben Johannes, eenzaam nu.'

Dat 'eenzaam nu' in deze eerste zin van het boek geeft nadrukkelijk aan dat hij niet in het gezelschap van zijn geliefde is, zoals op het einde van het boek. Hij is nu eenzaam om aan zijn taak, het schrijven, te beginnen en op zoek te gaan naar de verloren tijd.

Johannes Viator heeft dus een cyclisch karakter, zoals dat ook met *À la*

recherche du temps perdu van Van Eedens tijdgenoot Proust het geval is. De slang bijt in zijn eigen staart. Maar niet helemaal in het puntje van zijn staart. De laatste drie bladzijden van het boek van Van Eeden zijn een epiloog, waarin het proces van het schrijven is voltooid en de verteller God smeekt hem bij te staan, nu hij zijn produkt aan de mensheid geeft.

Het boek vertoont de volgende structuur: er is een ik-figuur, Johannes, te verdelen in een vertellend ik en een belevend ik. Johannes heeft op zich genomen zijn levensgeschiedenis te vertellen, of beter, de geschiedenis van zijn liefdes. Die geschiedenis wordt in chronologische volgorde verteld. Het gevolg is dat naarmate het boek vordert de belevende ik en de vertellende ik elkaar in tijd steeds meer naderen, tot ze op het einde van het boek met elkaar samenvallen. De fase van beleving is voltooid: Johannes heeft overzicht over zijn liefdeleven, hij heeft inzicht gekregen in het feit dat lichamelijke liefde en geestelijke liefde niet gescheiden behoeven te zijn. Op dat punt aangekomen kan hij zijn rol als verteller beginnen en de pen opnemen. We zijn weer aan het begin van het boek.

Deze structuur, bij ik-romans en autobiografieën niet ongewoon, kan een zekere bekoring hebben en behoeft de lezer geen problemen te geven, mits de twee niveaus van vertellen en beleven maar duidelijk gescheiden blijven. Dit nu heeft Van Eeden niet altijd gedaan. Er zijn talrijke passages aan te wijzen waar de lezer zich afvraagt wie er nu eigenlijk aan het woord is: Johannes die vertelt of Johannes die beleeft. Zijn we in het heden van Johannes als verteller, die inzicht heeft in zijn problematiek, of zijn we in het verleden van Johannes, die nog worstelt en problemen maakt over de scheiding van seks en geestelijke liefde? De eenvoudigste manier om misverstanden te voorkomen is natuurlijk om de overwegingen van de verteller (de momenten waarin het verhaal van zijn leven ontbreekt) in de onvoltooid tegenwoordige tijd te zetten en het verhaal van het leven zelf in de onvoltooid verleden tijd. Maar wat doet Van Eeden? De geschiedenis van zijn liefdes worden niet altijd in de verleden tijd, maar ook in de onvoltooid tegenwoordige tijd verteld. Nu is zo'n praesens historicum een gewoon stilistisch middel om een verhaal te verlevendigen. Maar een schrijver die dat middel te vaak toepast, schept problemen voor de lezer. En dat gebeurt in dit boek. Er vindt bij voortduring een versmelting plaats tussen de oudere vertellende Johannes en de jeugdiger ik.¹ Deze versmelting zou een aanwijzing kunnen zijn dat voor Van Eeden zelf objectivering van zijn liefdeleven niet geheel mogelijk was: het verleden was nog niet verwerkt.

Het is niet verwonderlijk dat de criticus Van Nouhuys in zijn lange kritiek vertwijfeld uitroept:

het kost zooveel moeite, zooveel vastheid van goeden wil, om telkens weer naar de bedoeling te raden van wat op bladzij na bladzij met veel vaagheid ons wordt voorgehouden.²

De vaagheid, waarvan Van Nouhuys spreekt, speelt zich af op verschillende niveaus: op het niveau van de structuur, van de taal en van het wereldbeeld. De vaagheid wordt iets minder als we haar verbinden met de literatuuropvatting van Van Eeden omstreeks 1890.

LITERATUUROPVATTING

Van Eedens literatuuropvatting wordt ten dele door de verteller Johannes in het boek zelf verwoord, wanneer hij reflecteert over het schrijven. Bovendien heeft Van Eeden in een lang essay 'Over kritiek', geschreven in 1893 en 1894, gereageerd op de kritiek op *Johannes Viator* zonder dat boek overigens expliciet te vermelden. Hij geeft daarin uitvoerig aan wat literatuur voor hem is, welke functie hij haar toekent en hoe hij ten opzichte van vormgeving staat.¹

Waar komt de literatuuropvatting nu in het kort op neer? Literatuur moet allereerst ethisch gericht zijn. Een kunstenaar moet uit zijn op karaktervorming, op zuivering van de ziel en op het verkrijgen van universele wijsheid. 'Wie het immorele schoon vindt is ziek' zegt Van Eeden.² *Johannes Viator*, door Van Eeden zelf getypeerd als een 'tijdperk van ethische ontwikkeling', is geheel gebouwd op de morele vraagstelling: hoe zijn lichamelijke en geestelijke liefde met elkaar te verzoenen?

Een tweede vereiste voor goede literatuur is dat een dichter zijn gevoelens diep en sterk moet ondergaan en tegelijk of nagenoeg tegelijk moet kunnen objectiveren. Dat objectiveren omschrijft Van Eeden als het verheffen van gevoelens 'tot de hartstochtelooze sfeer van aandachtigen arbeid, vreugdevolle bewondering en ethische wijsheid'.³ Dat verheffen van gevoelens wordt ook aangeduid met het begrip 'stijging'. Het objectiveren van gevoelens impliceert dat de dichter tijdens het creatieve proces controle blijft uitoefenen, een controle die te vergelijken is met die tijdens een droom door de dromer, een proces dat een belangrijk element is in Van Eedens droomtheorie. De dichter moet steeds meer controle houden, ook op het moment van de extase, het hoogste punt waartoe de stijging kan voeren. Extase moet, zegt Van Eeden, evenwicht geven en geen verstoring van evenwicht.

Het objectiveren en de controle, die in scherpe tegenstelling staan tot de onmiddellijkheid van het sensitivisme van Gorter en anderen, vindt in *Johannes Viator* plaats via de verteller Johannes. Deze verteller buigt zich als een superego voortdurend over zijn belevend ik en geeft daarbij commentaar op de liefdes uit zijn verleden.

Een derde eis is dat alle kunst moet streven naar het onpersoonlijke. Dit element van de kunst en de literatuur vindt hij het belangrijkste. Stijging impliceert dat men van het bijzondere naar het algemene gaat, van het per-

soonlijke naar het onpersoonlijke. Dat dat niet ten koste behoeft te gaan van de gevoelens en de hartstochten van de kunstenaar leert het voorbeeld van mystici en filosofen, zegt Van Eeden. Hij wijst erop dat het individualisme, door sommige Tachtigers zo hoog gewaardeerd, weliswaar nieuwe schoonheden aan het licht kan brengen, maar ook kan voeren tot anarchie en ont-aarding. Het individualisme moet daarom overwonnen worden. In alle goede literatuur moet men de instantie van de menselijke geest voelen, die Van Eeden het Zelf noemt. Het Zelf is een paradoxaal begrip, dat zowel het meest persoonlijke als het meest onpersoonlijke is wat de mens bezit. Het Zelf is het onveranderlijke in de mens. Het boek van Van Eeden is weliswaar het verslag van een persoonlijke ontwikkeling van een individu, maar tevens een poging die ontwikkeling te ontindividualiseren.

Karakteristiek ten slotte voor Van Eedens literatuuropvatting is dat vormgeving, door hem ook wel 'kunstvaardigheid' genoemd, op de tweede plaats komt.

Bedenk het toch, alle detail-kwesties van uiting en techniek, betreffen maar den schijn, het toekomstige.¹

Van Eeden reageert hier in zijn essay 'Over kritiek' duidelijk op de recensies van Verwey en anderen waarin hem gebrek aan vormkracht verweten werd en onjuiste beeldspraak. Van Eeden is op dit punt inconsequent. En hoe inconsequent hij is, kan mooi gedemonstreerd worden aan de hand van uitspraken van Johannes Viator, die bij herhaling mijmert over de taak van de dichter en de problemen die hij ontmoet bij het volbrengen van die taak. De taak van de dichter, zegt Johannes, is het Woord te vinden, het Woord waarin het 'Eenige Wezenlijke' is.² Maar de doem van de mensen is, en dus ook van de dichter, 'dat het Woord verontheilgd is', de taal is in het dagelijks gebruik onzuiver geworden.

We zien dat Van Eeden hier via zijn speaker Johannes over het Woord spreekt, zoals de symbolistische dichter Mallarmé over 'la Parole' en 'le Livre' spreekt. Dat laatste is het Boek, dat, om met Reve te spreken, alle andere boeken overbodig maakt. Het is het Boek dat in wezen anoniem is, geen tijd kent en alleen bestaat in de sfeer van de eeuwigheid. De ware schrijver probeert dat Boek zo dicht mogelijk te benaderen maar weet dat elk boek altijd onvoltooid zal zijn. Johannes weet dat zijn boek, zijn 'zacht Bericht', onvolmaakt zal zijn en onaf. Het is natuurlijk vreemd dat wie, zoals Van Eeden, zoveel waarde hecht aan het woord en daar zelfs een absolute betekenis aan verbindt, elders beweert dat hij de vorm in literatuur maar secundair vindt.

De kern van Van Eedens literatuuropvatting in *Johannes Viator* is de overtuiging dat we het Onnoembare slechts 'machteloos verlangend omzwerven in gelijkenissen', een formulering die sterk symbolistisch aandoet.

Wie zoals de symbolisten zoveel waarde hecht aan het woord, geeft aan poëzie de voorkeur boven andere genres. Poëzie is voor de symbolisten de

zuiverste en dus de eigenlijke vorm van literatuur; het proza is de onzuivere vorm. Dat wil niet zeggen dat de symbolisten geen proza hebben geschreven, zoals blijkt uit de 'poèmes en prose' van Mallarmé, een mengvorm van proza en poëzie.¹ Van Eeden was zelf beoefenaar van verschillende genres.² Omstreeks 1890 gaf hij een aantal keren te kennen dat hij poëzie superieur achtte aan proza. Niettemin schreef hij *Johannes Viator* in prozavorm, al moet daar onmiddellijk aan toegevoegd worden dat het geen gewoon proza is, maar 'lyrisch proza', dat sterke overeenkomsten vertoont met dat van Nietzsches *Also sprach Zarathustra*.³ In zijn boek onderneemt hij allerlei pogingen om elementen die karakteristiek zijn voor gewoon proza (bij voorbeeld de ruimte en de tijd) weg te moffelen. Of hij probeert de prozatekst te poetiseren, zoals Huysmans en de gebroeders de Goncourt dat in Frankrijk deden door in hun proza poetische procédés van de symbolistische dichters te hanteren. Van Eeden doet dat, alleen niet consequent. Er zijn verschillende stijlniveaus in het boek zoals er ook verschillende vormen van typografie aanwezig zijn. Er komen passages in het boek voor die niets met 'lyrisch proza' te maken hebben en in een gewone roman niet zouden misstaan.

Het gehele boek door zijn de aanduidingen van tijd zeer globaal en vaag gehouden; het is een verschijnsel dat in het Jugendstil-proza vrij algemeen optreedt.⁴ De indeling in dagen lijkt dit tegen te spreken. We hebben echter gezien dat die dagindeling bedoeld is om de fasering van Johannes' ontwikkeling aan te geven en slechts symbolische betekenis heeft.

Wat het tijdsaspect van het boek betreft nog het volgende. We hebben eerder gezien hoe Van Eeden op bepaalde momenten overgaat op het praesens historicum, een middel om het verleden dichterbij te halen. Het wordt dikwijls toegepast op intense momenten. Deze intense momenten – men kan het ook 'heilige momenten' noemen – bieden de mogelijkheid om een bepaalde vorm van buitentijdelijkheid te bereiken. Het zijn de momenten waar de tijd, in de betekenis van Bergsons 'temps', omslaat in 'durée'; het zijn de momenten van mystieke extase, waarin de ik buiten zichzelf treedt, contact krijgt met de eeuwigheid en daar zelfs één mee lijkt te worden, de momenten met andere woorden waarin het 'Zelf' aan bod komt, de instantie van onze persoonlijkheid die volgens Van Eeden kennis kan nemen van het absolute en die onsterfelijk is.

Ook de ruimtelijke aanduidingen in het boek zijn vaag. Wie het leven van Van Eeden kent, kan keer op keer vaststellen hoe sterk hij in zijn boek probeert te abstraheren van de concrete werkelijkheid van zijn leven. Wat Duitsland in de biografische werkelijkheid was wordt een 'land van bergen'; wat Parijs was wordt 'een zeer groote, vreemde stad' enzovoort.

Door notities met potlood in de marge van het handschrift van *Johannes Viator* weten we waar bepaalde fragmenten zijn geschreven en wanneer. Van die lokaties wordt soms iets overgenomen, maar nooit de naam. Zo is er in het

begin van het boek sprake van 'een wijd meer met breed gedein van golven en immer-levend rietgesuizel'. Uit een notitie in handschrift weten we dat het hier gaat om de Binnenbedijkte Maas in het rietrijke Mijnsheerenland, waar Van Eeden zo vaak logeerde.

Abstrahering van tijd en plaats, dikwijls gepaard gaande met abstract taalgebruik (men denke aan termen als Schoonheid, Wereldlicht, Geliefde, het Slechte, Droefenis, Liefde, Haat, enzovoort, alle met hoofdletter) zorgen ervoor dat er weinig overblijft van het directe, concrete karakter van het romanproza.

Doorbreking van het prozakarakter en daarmee doorbreking van alles wat zweemt naar een concrete werkelijkheidsbeschrijving bereikt Van Eeden mede door de poetisering van het taalgebruik. Hij hanteert allerlei poetische procédés (synesthesie, overvloedige beeldspraak, neologisme, alliteratie, herhaling, climax, pars pro toto, antithese enzovoort) en wel in zo ruime mate dat Diepenbroek hem, zoals we gezien hebben, van woord-onmatigheid of woordkunst kon betichten. Deze poetisering is zwakker of sterker in het boek naarmate Johannes in zijn geestelijk leven daalt of stijgt.

Tot zover heeft het crop geleken dat Van Eeden door middel van deconcretisering, vervaging van de dimensies van tijd en ruimte, en door poetisering van zijn taalgebruik zo dicht mogelijk probeert te komen bij wat zijn alter ego Johannes voor ogen stond en wat in de symbolistische poezie van die tijd een opvallende tendens was: het Woord te vinden, literatuur te schrijven waar de eeuwigheid in is vervat. Het is een streven dat bij voorbaat tot mislukken is gedoemd. Afgezien daarvan zijn er in de roman twee elementen die met dat streven op gespannen voet staan: het feit dat *Johannes Viator* in een traditionele, mystieke traditie staat en het sterk allegoriserende karakter van het boek. Zowel mystiek als allegorie zijn voor eind-negentiende-eeuwers wat betreft hun symbolenwereld en taalgebruik conventioneel.

Tussen de aloude mystiek en de moderne mystieke trend uit de jaren negentig zijn naast verschillen ook overeenkomsten aan te wijzen. Wie de klassieke studie van Underhill over de mystiek confronteert met Johannes Viator zal kunnen zien hoe van de drie soorten mystieke symboliek die Underhill onderscheidt (die van de reis of pelgrimstocht, die van het geestelijke huwelijk tussen de ziel en God en die van de alchimie) de eerste twee soorten ruimschoots aanwezig zijn.¹ Ook de 'mystic way', de ontwikkeling van de mysticus in vijf stadia, is ten dele in *Johannes Viator* te herkennen.² De constatering van critici uit de eigen tijd (Verwey, Van Nouhuys en Van Dijk) dat het boek van Van Eeden sterk leunt op de mystieke traditie en het mystieke taalgebruik is dan ook juist.

Er is nog een andere conventie waarbinnen Johannes Viator geplaatst kan worden: die van de allegorie.³ Typisch voor het handlingsverloop van een

allegorie is de reis en de strijd. De allegorische reis is dikwijls een introspectieve reis door het 'Zelf' en de strijd is altijd de strijd tussen het goede en het kwade, het hogere en lagere, waarvan de *Psychomachia* van Prudentius het illustere voorbeeld is. Op grond daarvan is het verband tussen de allegorie en de mystieke reis en van daar naar *Johannes Viator* niet moeilijk te leggen.

Johannes en zijn twee afsplitsingen Marjon en haar zuster zijn typisch allegorische figuren, wier bijzonder gedrag in de werkelijkheid van het boek een diepere, algemenere betekenis heeft. Het kenmerkende van de allegorische held, het opereren tussen menselijke en geestelijke sferen, het ontdekken van de kosmische orde, niet meer en niet minder, en zijn bezetenheid, dat alles vinden we in Johannes terug.

Eigen aan de allegorie is ook dat zij uitgaat van een logische ordening, waarbij dan achteraf een passend beeld gezocht wordt. Eerst het systeem en dan de illustratie daarvan. In de negentiende eeuw komt de allegorie als literaire uitbeelding van een systematische ordening van de wereld in de verdrukking en wordt er gezocht naar een symboolbeleving die minder rationeel en individueler is, al blijven tot het einde van de eeuw heel wat schrijvers – men denke aan de prerafaelieten – de allegorie trouw.¹ Dat zoeken mondt uit in het symbolisme van de jaren tachtig en negentig, waar in plaats van de directe relatie tussen beeld en werkelijkheid het raadselachtige, het indirecte, het 'omzweven in gelijkenissen' centraal staat. Om dat raadselachtige te verwoorden moet de taal gezuiverd worden. Mallarmé gaat in zijn taalpurisme zelfs zo ver dat hij regelmatig schrijft over de 'page blanche' of de 'page vierge', de witte, maagdelijke bladzijde die nog niet door inkt, door woorden is besmeurd. Taalzuivering gaat bij hem gepaard met gevoelszuivering.

In zijn boek is Van Eeden zich bij monde van Johannes Viator terdege bewust van de noodzaak tot taalzuivering. Hoezeer beseft hij dat hij zich schuldig maakt aan taalvervuiling!

Dat ik het woord heb ontwijld, – dat ik het heilige woord verontreinigd heb met het vale stof des dorren levens, het blinkende verdoofd met de doffe gedachten.

Wie kan mij ontzondigen hiervan?²

Berouw komt na de zonde. Van Eeden komt tot deze schuldbekentenis op pagina 309, tegen het einde van zijn boek.

Van Eeden hinkte op twee gedachten. In theorie huldigde hij een symbolistische literatuuropvatting, waarin aan de taal de hoogste eisen werden gesteld om de essentie van het zieleleven te verwoorden. In de praktijk van zijn boek leunde hij op de conventionele, eeuwenoude traditie van mystiek taalgebruik en mystieke beeldspraak en structureerde hij zijn boek geheel naar het voorbeeld van de schematische, rationele orde van de allegorie, een genre dat op het eind van de negentiende eeuw steeds minder populair werd.

In theorie leek hij het ideaal van de 'page blanche' of 'page vierge' te huldigen, in praktijk schreef hij een dik prozaboek van 393 pagina's.

Mysticus, sociaal
hervormer en schrijver
1893-1900

HOOFDSTUK 18

Landheer en mysticus

‘We moeten onzen blik gericht houden op generale, unverseele, groote dingen, niet op onszelven.’

LANDHEER IN BUSSUM

‘Hij lijdt zeer, maar hij sterft niet’. Dat was het zinnetje dat Van Eeden, gedeprimeerd door de slechte kritieken op *Johannes Vialor*, begin 1893 steeds in zichzelf herhaalde. Het zinnetje had hij in een zoologieboek gelezen waarin de slangeneter of secretarisvogel wordt beschreven. Dat dier verslindt zowel giftige als niet-giftige slangen. Indien hij bij het verzwelgen door een giftige slang in de krop wordt gebeten, dan lijdt hij zeer, maar sterft niet.¹ Van Eeden zou ver weg willen gaan en droomde ervan een voettocht naar Jeruzalem te maken. Het zinde hem niet dat de kritieken hem zo troffen. Teveel gekwetste ijdelheid vond hijzelf; artistieke en intellectuele idealen moesten uit innerlijke overtuiging voortkomen en niet uit zucht naar maatschappelijk aanzien.

Veel tijd om bij de pakken neer te zitten had hij niet. De eerste maanden van 1893 waren hoogst enerverend door zijn verhuizing en door zijn besluit met zijn werk in Amsterdam op te houden. Over dat laatste had hij begin februari zijn moeder geschreven. Zij was het, zo verweet hij haar, die hem opgezweept had om een goede maatschappelijke positie te verwerven. Maar die positie kon hem gestolen worden; hij kon wel wat beters doen dan tobbers helpen. Hij rekende haar voor dat hij door het opgeven van zijn praktijk in Amsterdam een kwart in inkomen zou achteruitgaan. Maar daar stond tegenover dat hij van zijn schoonmoeder het volgend jaar tweeduizend gulden hoopte te krijgen en dat hij verder verwachtte duizend gulden met zijn schrijven te verdienen.

Maar daar was hij nu, vlak voor zijn verhuizing, niet mee geholpen; zijn ouders moesten hem onmiddellijk financieel ondersteunen. Van zijn vader, die erg kwaad was geworden over zijn besluit, verwachtte hij niet veel. Al zijn hoop was op zijn moeder gevestigd, aan wie hij schreef dat als moeders iets

1

2

3

1. Frederik en Martha van Eeden, waarschijnlijk door Willem Witsen gefotografeerd in de tuin van Dennekamp.
2. Dennekamp, gebouwd door Berlage in 1893.
3. De moeder van Frederik van Eeden met haar kleinzoon Hans in de tuin van Dennekamp.

stellig willen voor hun kinderen, zij altijd meer kunnen dan iemand anders.¹ Zijn moeder zwichtte en het lukte haar haar man ertoe te bewegen zijn zoon financieel te helpen. Het zou niet de laatste maal zijn.

Ook het huis waar hij begin mei naar toe verhuist, moet door hen gefinancierd zijn. De nieuwe villa, 'Dennekamp' geheten en gelegen aan de Nieuwe 's-Gravelandseweg in Bussum, had tienduizend gulden gekost en was gebouwd door Berlage. Met de keuze van Berlage als architect had Van Eeden voor de nieuwe richting in de architectuur gekozen. In 1889 had Berlage in zijn lezing 'The Human habitation' een pleidooi gehouden voor nieuwe vormen van woningbouw. Hij had daarin aanmerkingen gemaakt op het kleurgebruik in woningen, het vervalsen van bouw materiaal en op de haard als centrum van het huis.² Het huis van E. D. Pijzel, Van Baerlestraat 72, was in 1892 het eerste blijk van Berlages nieuwe stijl geweest. De woning van Van Eeden kwam tot stand in 1893, het jaar waarin de Nieuwe Kunst in Nederland en daarbuiten was doorgebroken.

Het witte huis met helderrode pannen, groen en rood geschilderd houtwerk en klimop en wingerd tegen de muren stak scherp tegen de achtergrond van donkere dennen af. Het stond op de rand van de hei en de weilanden. De tuin met veel vruchtbomen was omheind met hagen van meidoorn, liguster en rozen. Vóór het huis stonden twee goudenregens. Van binnen was het huis vol gedempte kleuren, grijs en roze, en het had bruin houtwerk. Van Deyssel bewonderde de kleuren en de poëzie van het huis. Aan de wanden hingen schilderijen van Toorop, Veth en Hart Nibbrig. Een van de grote genoegens voor Van Eeden was dat hij nu over een ruime werkkamer beschikte.

Plezierig vond hij het dat bijna gelijktijdig met zijn verhuizing Gorter vlak bij hem op de Nieuwe 's-Gravelandse weg was komen wonen. Bovendien was Van Deyssel van plan zich in Het Gooi te vestigen. Van Eeden deed, al fietsend in de omtrek, alle mogelijke moeite een huis voor hem te vinden. Van de ruime mogelijkheid om te logeren maakte Van Deyssel die zomer al gebruik; van 15 augustus tot 15 september logeerde hij met zijn gezin bij de Van Eedens. Na zovele jaren contact per brief was er voor Van Eeden en Van Deyssel eindelijk gelegenheid elkaar gedurende lange tijd te spreken en te leren kennen. Aan dat verblijf in Van Eedens nieuwe huis zou Van Deyssel jaren later in zijn *Gedenkschriften* met genoegen terugdenken.

Frederik van Eeden was toen volgens Van Deyssel een keurig gekleed, niet vaak lachend maar wel geestig persoon, jeugdig en lenig. Met zijn lichtgrijs zomerpak, op de revers altijd een bloem, had hij iets van een dandy. Het meest karakteristieke van zijn Andersen-achtige gelaatsuitdrukking was volgens Van Deyssel 'de geestes- en wilskoncentratie', die slechts zelden zichtbaar was.

Hij wilde, in het geheel van zijn leven, het denken en schrijven, de leer en de kunst, als een aangename tijd-passeering, als een liefhebberij

hebben, en dan, bij wijze van liefhebberij dus, werken voortbrengen, die tot de beste der verschillende landen en tijden gerekend konden worden.¹

Na een dag vol activiteit, zoals sportbeoefening, psychiatrische praktijk, gasten ontvangen en musiceren, kon Van Eeden zich 's avonds laat voor zijn bureau zetten en geconcentreerd gaan schrijven. Voor Van Deyssel, die allerlei dwangrituelen nodig had voor hij tot schrijven kon komen, moet dat een mirakel zijn geweest. Van Eeden komt in deze karakterschets naar voren als een vreemde mengeling van aristocratische losheid en fanatieke ambitie. Achter de schijn van de luchtige dandy met het kleine zwarte snorretje en iets meisjesachtigs rond de mond ging de overbewuste, tobberige persoonlijkheid schuil die wij uit het dagboek kennen.

Vol sympathie denkt Van Deyssel in zijn memoires terug aan Martha en de kleine kinderen, Hans en Paul, met hun fijne bevallige gezichtjes, beiden met dezelfde haardracht en kleding.

Nu Van Eeden vanaf de zomer van 1893 niet meer naar Amsterdam hoefde voor zijn werk, kon hij zich als een landlord naar hartelust aan sportbeoefening en andere ontspannende activiteiten wijden. Wat dat betreft was er iets terug van de zorgeloosheid van zijn jeugdjaren in Haarlem. Nieuw was voor hem het paardrijden, al vond hij het wel wat duur. Het maakte hem, vond hij, fysiek en psychisch gezond; het gaf hem een vrije houding en een mannelijk gevoel van flinkheid en dominantie.² Met Gorter zwom hij dagelijks. Zo ook op 23 mei 1893, toen ze samen in de kille morgenwind het koude water in gingen. De avond daarvoor hadden ze samen gefilosofeerd over goed en kwaad en relatief en absoluut en ruimte en eeuwigheid. En op die meimorgen, zwemmend op zijn rug, vechtend tegen de kou, had Van Eeden tegen Herman gezegd: 'en toch kan de oneindige ruimte geen conceptie zijn'.³

Verder was Frederik behalve fietser ook nog steeds een enthousiast wandelaar. Samen met Martha kon hij van de natuur op de hei genieten, zoals hij als jongen van de duinen had gedaan. Met Van Deyssel, die zich in september 1893 in villa Villetta in Baarn had gevestigd, had hij afgesproken bij bezoek elkaar tussen Bussum en Baarn tegemoet te lopen en elkaar ter hoogte van het Sint-Janskerkhof in Laren te ontmoeten.⁴

Van Eeden tenniste, crickette, schaakte en zeilde ook. Spectaculair was zijn zeiltocht met Van Deyssel in augustus 1893; zij zeilden van Muiden naar Durgerdam en wisten de bemanning van een op zee neergestreken luchtballon te redden.⁵

In de zomer, vooral op zondag, was het soms een komen en gaan van kennissen en familie. Wie de Gorters bezocht of Jan Veth en zijn vrouw Anna Dirks in villa 'Op den akker' ging vaak ook bij de Van Eedens langs. Het Gooi werd in die tijd steeds meer een kunstenaarscentrum. In het toen nog eenvoudige logement Hamdorff kwamen 's zomers dikwijls schilders werken. In 1892

2

3

1. Jacobus van Looy en Titia van Gelder, eind 1891 (foto Willem Witsen).
2. Lodewijk van Deyssel, getekend door Jan Veth in 1892.
3. Henriëtte van der Schalk en Rik Roland Holst.

en volgende jaren werkte Rik Roland Holst regelmatig in het stijve maar schilderachtige Huizen. Vaak verbleef hij dan bij Jan Veth en Anna en via hen kwam hij in aanraking met de Van Eedens. Voor 'Martje' koesterde Rik een diepe affectie, waarin volgens zijn vrouw Henriëtte 'veneratie en teerheid een schoone harmonie vormden'. Voor de onstuimige, jonge Rik was Martha iets van een moeder; menigmaal kwam hij op haar canapé tot rust.¹

Henriëtte van der Schalk zelf, die Rik in januari 1893 had leren kennen, maakte op 20 oktober van dat jaar in Bussum kennis met Van Eeden. Ze stond toen aan het begin van haar literaire carrière; in april had ze met zes sonnetten in *De Nieuwe Gids* gedebuteerd. Goed bevriend was ze geworden met Gorter en Albert en Kitty Verwey. Van Eeden was gecharmeerd van Henriëtte; ze bezat, vond hij, een mannelijk intellect zonder dat ze iets onvrouwelijks kreeg.² Literair hebben Van Eeden en Henriëtte in die jaren een parallelle ontwikkeling doorgemaakt: na een sterk door de mystiek beïnvloed dichterschap kozen ze in de tweede helft van de jaren negentig voor het socialisme.³ Er waren evenwel heel wat verschillen tussen hen. Wat haar mystieke verzen betreft vond Van Eeden bij voorbeeld dat Henriëtte nog niet het hoogste stadium bereikt had; ze had te weinig geleden. Het marxistisch socialisme van Henriëtte vertoonde weinig overeenkomst met de ethisch-religieuze richting waarnaar het socialisme van Frederik zou tenderen. Henriëtte Roland Holst wilde in de Walden-tijd niets van die kolonie van 'half-zachten' en van die platonische liefde van Van Eeden en enige bewonderaars weten, al moest ze wel erkennen dat hij bij de grote staking van 1903 aan de goede kant stond.⁴ In het liber amicorum ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Van Eeden moest ze ruiterlijk erkennen dat zij zich vergist had: Van Eeden had eerder dan zij gezien dat het socialisme een wijsgerig-religieus fundament moest hebben en dat het dogmatisch marxisme te bekrompen was.⁵

In de jaren negentig was Gorter haar grote inspirator geweest; hij had haar op Spinoza, Dante en Marx gewezen. Van Eeden had geen invloed op haar; die bleef in die tijd alleen maar een goede kennis, bij wie ze wel eens langskwam en met wie ze wel eens tenniste.

Kennissen als Henriëtte had Van Eeden voldoende. Thorn Prikker bij voorbeeld, de vriend van Henri Borel, die Van Eeden in 1893 opzocht en bij wie Van Eeden op zijn beurt langsging. Of Marie Cremers, de jonge schilderes, die begin jaren negentig les had van Jan Veth en die bij haar bezoek aan Van Eeden zo verlegen werd door diens 'vriendelijk-hypnotische' blik, maar het uitstekend kon vinden met Martha van Eeden.

Sympathie voelde Van Eeden voor Jan Toorop. De schilder, die met zijn enorme donkere hoofd, veel zwart haar en donkere puntbaard volgens Van Eeden op een Indische of Assyrische prins leek, was hem op 12 november 1893 in Bussum komen opzoeken, omdat hij kwaad was over wat Kloos en de

zijn hem in *De Nieuwe Gids* hadden aangedaan.¹ Begin 1892 was Toorop ook al langs geweest in Bussum, maar had Van Eeden niet thuis getroffen. Toorop was toen bezig in Den Haag een tentoonstelling te organiseren van het werk van Vincent van Gogh. Hij had Van Eeden gevraagd een brochure over Van Gogh te schrijven, omdat hij zo goed over de schilder geschreven had in *De Nieuwe Gids*. In een lyrisch essay – hij was een der eersten in Nederland die over Van Gogh schreven – was Van Eeden ingegaan op Van Goghs verrassende kleurgebruik en zijn gedreven kunstenaarschap. Compromisloos, zonder zich in het geringste te bekommeren om wat men zeggen zou, had Van Gogh volgens Van Eeden gewerkt.² De bewondering was waarschijnlijk wederzijds. Van Gogh had *De kleine Johannes* gelezen, want in brieven had hij kleuren en motieven van zijn schilderijen in verband gebracht met het sprookje.³ Van Eeden had het werk van Vincent van Gogh kunnen zien, toen hij in het najaar van 1890 naar Parijs was gereisd om de doodzieke Theo van Gogh bij te staan. Frederik en Martha van Eeden waren een tijdlang, tot hun scheiding, in het bezit van Van Goghs ‘Zaaiër’, een van de fraaie op Millet geïnspireerde werken; ze kenden Johanna Bonger, de vrouw van Theo van Gogh, die zich in het voorjaar van 1891 in Bussum had gevestigd.⁴

Van Eeden stond open voor nieuwe tendenties in de beeldende kunst; hij had over het algemeen een fijne neus voor kwaliteit. Even enthousiast als hij over het werk van Van Gogh was geweest, was hij over dat van Toorop. Vreemd is dat niet. Diens schilderijen en tekeningen uit de tijd van hun eerste ontmoeting zijn optimale illustraties bij Van Eedens poëzie en lyrisch proza. De thematiek van beider oeuvre vertoont opvallende parallellen. Zo vindt men Van Eedens idealisering van de smart terug in Toorops ‘De Tuin der Ween’ van 1890, geïnspireerd op de zelfmoord van Anna Witsen. Idealisering van de geestelijke liefde tegenover de verdorvenheid van seks fascineerde ook Toorop, zoals ‘De drie bruiden’ uit 1893 bewijst. Beiden voelden zich thuis in de broze, dweperige wereld van de ‘nieuwe mystiek’. Vreemd is het niet dat Van Eeden, toen hij in december 1893 Toorops atelier in Den Haag bezocht, langdurig naar diens ‘L’annonciation du Nouveau Mysticisme’ keek en er met de schilder over praatte.

Hij kocht ook een schilderij van Toorop en wel ‘Les Rôdeurs’ (gelukzoekers, schooiers), dat Van Eedens thematiek beeldend samenvat. De ‘rôdeurs’, door Toorop zelf omschreven als saters, gluipen en loeren om alles te verlagen tot hun peil van beschaving. Men ziet ze grijpen naar een jonge vrouw, de ‘onbevleete reinheid’, wier ziel volgens Toorop gepersonifieerd wordt door een non. Het tafereel speelt zich af tegen de achtergrond van de dood, een begraafplaats met een pas gedolven graf. De rozen op de schoot van de vrouw zijn doornig en wit, de roos bij haar hoofd is rood en zonder doornen, een indicatie dat haar liefde geestelijk wil zijn.⁵ Van Eeden moet het werk in 1892 op afbetaling gekocht hebben. In mei 1894 berichtte hij Toorop dat hij zijn

schuld niet kon voldoen en het schilderij wilde teruggeven. Zover kwam het niet. Bijna een jaar later, op 22 maart 1895, kon hij Toorop berichten dat hij in staat was de schuld te betalen.¹

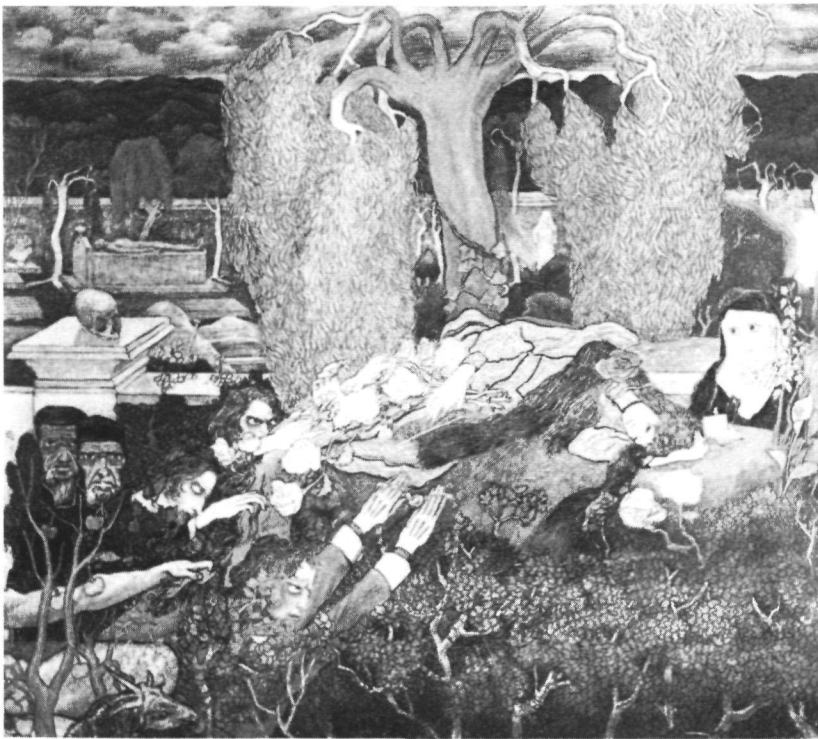
Ook met de andere symbolistische schilder Anton Derkinderen onderhield Van Eeden, nadat die zich in Laren had gevestigd, betrekkingen. Ze zochten elkaar op, maar van een werkelijke vriendschap was geen sprake. Daarvoor verschilden hun werelden te veel. Hoewel Van Eeden in de jaren negentig zeker pogingen deed vertrouwd te worden met de middeleeuwse wereld waaruit Derkinderen zijn inspiratie putte, waren diens persoon en het werk voor hem toch te rooms. Hij vond hem als verschijning bij zijn tijd ten achter.²

Derkinderen behoorde tot de vriendenkring van Diepenbrock, waartoe ook Andrew de Graaf en Tideman behoorden. Van Eeden trachtte met Diepenbrock nader in contact te komen, maar er was te veel wat hen scheidde. Van Richard Wagner, Diepenbrocks favoriete componist, moest Van Eeden niets hebben. Zijn hele leven heeft hij met het fenomeen van de Duitse componist geworsteld.³ Zijn kritiek richtte zich met name op het ontaarde, het decadente in Wagners muziek. De woorden 'vals', 'onoprecht', 'ontwaard' en 'ongezond' waren sleutelwoorden als hij over Wagner schreef. Bij een opvoering op 20 mei 1892 van *Tristan und Isolde* vond hij de muziek wel mooi maar de teksten abominabel. De muziekdrama's van Wagner waren volgens hem op 'een rotte opera traditie' gebaseerd, vol 'biermoffigheid'.⁴ Het wachten was op een opera met een zuivere vorm, gebaseerd op de traditie van de Duitse religieuze muziek of op het volkslied.

Wagners idee van het Gesamtkunstwerk, dat Diepenbrock in Nederland had willen realiseren, sprak Van Eeden echter wel aan. In 1891 al had Van Eeden een poging in die richting gewaagd en aan Diepenbrock gevraagd of hij bij de opvoering van *Don Torribio* door het gezelschap De Vos en Van Korlaar in de Tivoli-schouwburg in Rotterdam muziek wilde maken, maar dan wel op motieven die Van Eeden zelf had aangegeven.⁵ Bauer zou de decors maken en hijzelf ontwierp de kostuums voor de hoofdfiguren. Maar het plan was niet doorggegaan.⁶

Van de Tachtigers was Van Eeden door zijn brede belangstelling een geschikte figuur om de samenwerking van de verschillende kunsten tot stand te brengen. Weliswaar stelde hij als musicus niets voor (hij kon een beetje piano spelen), maar zijn passie voor muziek, vooral die van Bach en Beethoven, stond buiten kijf.⁷ In het lange gedicht 'Van de passielooze leelie' roept hij in het begin deze componisten aan en noemt ze zijn broeders en bemiddelars bij God.

In latere jaren, in het begin van de twintigste eeuw, zou Van Eeden zijn ideeën over het Gesamtkunstwerk blijven koesteren. Wat Wagner op een negatieve wijze gedaan had, namelijk de massa troebel bespelen met zijn

1

2

1. 'Les Rôdeurs', het schilderij van Jan Toorop van 1891, gekocht door Van Eeden.
2. Jan Toorop (foto Willem Witsen).

muziek, zou hij op een positieve manier willen doen. Maar veel kwam er niet van terecht, zoals van zovele van zijn grootse plannen.

De samenwerking met Diepenbrock lukte niet, omdat er menselijk, literair en muzikaal te veel verschillen waren tussen hen. Diepenbrock vond Van Eeden een onartistieke natuur. Met name *Johannes Viator* had bij hem kwaad bloed gezet. Tideman had hij gecompimenteerd met zijn kritiek op het boek. Hij had Van Eeden als een rat doodgeslagen, vond hij.¹

Kennissen had Van Eeden dus veel in die jaren, maar vrienden weinig, of het zouden Gorter en Van Deyssel moeten zijn. De banden met zijn vroegere *Nieuwe Gids*-vrienden (Kloos, Verwey en Van der Goes) werden steeds losser, zeker toen in de herfst van 1893 de ruzie binnen de redactie opnieuw op-laaide.

DE DEFINITIEVE BREUK

Het lezen van de oktober-afl levering van *De Nieuwe Gids* was voor velen, zeker voor Van Eeden, een verbijsterende ervaring. De afl levering was onder redac-tie van Kloos alleen verschenen; verdwenen waren de namen van Van der Goes, Tak en Van Eeden. Een vrij duister, satirisch sonnet, waarin Kloos laatdunkend zijn vroegere mederedacteuren toedichtte, was de enige verklar-ring aan de lezer. Een aanzienlijk deel van de afl levering was gevuld met bijtende kritiek van Kloos en Tideman op Van Eeden. Kloos was hierna voor Van Eeden iemand die zich als een 'vrijgelaten dronkaard' doodgedronken had aan zijn eigen machtsgevoel.

Wat was er allemaal gebeurd? In het kort komt het hierop neer. In het begin van 1893 had de redactie in afwezigheid van Kloos besloten om Gorter in de redactie op te nemen; het secretariaat werd, zo vonden ze, door Kloos te veel verwaarloosd. Er moest iets gebeuren. Het was vooral Van Eeden ge-weest, die geijverd had voor de toetreding van Gorter. Met Gorter in de redactie zou Van Eeden sterker staan ten opzichte van Kloos. Toen bleek dat Kloos er niet aan dacht het besluit uit te voeren, hadden Tak en Van Eeden verklaard af te treden als redacteur. Alleen medewerker wilden ze nog zijn. Op 4 september had Van Eeden in een brief aan Van der Goes, die als politiek redacteur aanbleef, zijn aftreden officieel kenbaar gemaakt. Toen de oktober-afl levering verscheen, was de grote verrassing dat Kloos ook de naam van Frank van der Goes als redactielid had geschrapt.

Naast de scheldsonnetten van Kloos en de kritiek van Tideman moeten vooral Kloos' 'Gedachten en aforismen over Frederik van Eeden' Van Eeden diep getroffen hebben.² Weliswaar deed Kloos in dit stuk aan overdrijving, zoals die nu eenmaal inherent is aan literaire polemie k, maar meer dan eens had Kloos ook karakters trekken genoemd die Van Eeden bij zichzelf veroor-deelde.

Kloos begon met de bekentenis dat hij altijd zoveel van Van Eeden, als van een broertje, had gehouden. Hij refereerde aan het vele wat Van Eeden had willen zijn: goedaardig, humoristisch en trefzeker in zijn oordeel. En gaf vervolgens aan hoe Van Eeden zich, na dat aardige begin van zijn schrijverschap, geforceerd had door quasi-satanische allures aan te nemen, terwijl hij in feite een rustige burger, een gelukkige huisvader en 'de adept der bedaarde humaniteits-idee' was. Kloos' diagnose bevat veel waarheid, zeker waar hij stelt dat Van Eeden zich geforceerd had toen hij prediker en profeet wilde zijn. Vooral zijn oneerlijkheid moest het ontgelden. Bij Van Eeden was, aldus Kloos, 'de leugen zoo echt, zoo hem-zelfen, zoo ontsproten uit de diepste gewelven van het zelf-zijn mysterieus, dat de Leugen wordt weer waarheid, de Leugen wordt hem zelf, de Leugen wordt vleesch.' En Kloos vergeleek Van Eeden met Satan, of beter met een duiveltje.

Ook Van Eedens veelzijdigheid nam Kloos op de korrel:

Mijnheer van Eeden, hm, mag ik u even voorstellen, doctor Frederik van Eeden, hoofd van een psycho-therapeutisch instituut, letterkundige, proza-schrijver, dichter, denker, (bij dit woord begint van Eeden goedkeurend te knikken) wetenschappelijk geleerde, vader van twee engelen van kinderen (hier kijkt de heer van Eeden plotseling somber) abonné van verschillende binnen- en buitenlandsche tijdschriften, staats-burger, belasting-betaler, tourist, echtgenoot, neef, zwager, correspondent van verscheidene beroemde buitenlanders, congres-lid, oom, vegetariaan, spoor-abonné, muziek-kenner, wielrijder, redenaar, toehoorder, schilder-amateur, gentleman en geacht vriend, gastheer, nuts-lezer, hof-prediker van den Czar aller Russen, dramatisch auteur, réunist, componist, schilderijen-verzamelaar, essayist, kunst-criticus, satiricus, humanist, neo-Buddhist, prozaïst, hypnotiseur, journalist, philanthroop, humanitarist, criticus, polemicus, réunist, belletrist-recidivist.¹

Dezelfde aflevering bevatte ook het begin van een reeks scheldsonnetten van Kloos, niet alleen op Van Eeden maar op de meesten van zijn vroegere vrienden.² Het feit dat hij niet het enige object was van Kloos' razende spot zal gemaakt hebben dat de aanval niet zo hard aankwam. De lezer van het tijdschrift kon zelf concluderen dat Kloos in de war was. Dat nam niet weg dat Kloos allerlei zaken aanroerde die Van Eeden niet lekker zaten, zoals zijn populariteit, zijn omgang met vrouwen en zijn neiging de filosoof uit te hangen. Had hij wel een schoon geweten omtrent zijn omgang met vrouwen? Begreep hij de vrouwen wel over wie hij schreef? Had hij als psychiater zijn macht niet misbruikt? Was hij niet 'de verkrachter van veel vrouwenzielen'? Kloos was door het dolle heen, maar toch...

De vraag was nu waar de affaire op uit zou lopen. Van der Goes wilde niet in de situatie berusten. Hij wendde zich tot Verwey en Van Eeden om geza-

1

2

1. Willem Kloos (foto Willem Witsen).
2. Pet Tideman en zijn vrouw (foto Willem Witsen).
3. Tonnie van Eelde van Rappard (1866-1895), patiënte en vriendin van Van Eeden.

menlijk te proberen een eind te maken aan het machtsmisbruik van Kloos. Op 17 november 1893 zocht hij Van Eeden in Bussum op en die gaf Van der Goes toen volmacht namens hem de zaak te regelen. Verwey deed dat niet. Hij vond dat Kloos in *De Nieuwe Gids* moest blijven, hoe bedenkelijk zijn gedrag ook was.

Van Eeden probeerde ondertussen de affaire te vergeten, al voelde hij wel, zoals hij Borel schreef, een niet te onderdrukken bitterheid over het onrecht, de domheid en de lelijkheid daarvan.¹ Juist op dat moment gebeurde er iets dat de ondergang van *De Nieuwe Gids* alleen maar zou versnellen: Verwey publiceerde in *De Kunstwereld* zijn vernietigende kritiek op *Ellen* en *Johannes Viator*, een kritiek die kort daarna ook in brochurevorm verscheen.

Van Eeden vond het, zo schreef hij Verwey, 'een beetje jammer', allereerst omdat het moment allerongelukkigst was en vervolgens omdat Verweys oordeel over hem nog niet rijp was. De verzekering aan zijn zwager dat hij niet boos was, klopte niet.² Uit zijn dagboek blijkt dat toen hij de helft van het stuk gelezen had, hij zijn gedachten niet meer beheersen kon.³ Hij schreef Verwey een paar dagen later een lange brief, waarin hij hem erop wees hoe verschillend de wegen waren die ze gegaan waren. Goed beschouwd vond hij, zo verzekerde hij hem, de kritiek van Kloos, hoe onredelijk en verward ook, veel eerlijker dan die van hem.⁴ Van Eeden verzond de brief niet. Van Deysel, aan wie hij hem had laten lezen, had hem 'wrevelig en nietszeggend' gevonden.

De relatie tussen Verwey en Van Eeden was gespannen. Toen Verwey hem opzocht in Bussum deed Van Eeden zijn best de kwestie niet ter sprake te brengen. Na Verweys aanval had hij geen zin meer met hem mee te werken aan de redding van *De Nieuwe Gids*. Hij wilde er niets meer mee te maken hebben.

Dat laatste werd duidelijk, toen *De Nieuwe Gids*-affaire in april 1894 een nieuw dieptepunt bereikte. In de april-aflevering bleek dat de uiterst onstabiele Tideman van Kloos de functie van redactiesecretaris had gekregen. Op dat moment besloot Verwey handelend op te treden; Van der Goes en uitgever Versluys werden door hem benaderd. De laatste had beloofd niet met Tideman in zee te gaan. Even leek alles goed te gaan: Verwey verzamelde in razende vaart kopij voor het nieuwe nummer. Maar er kwam een kink in de kabel toen Versluys wantrouwen kreeg in het herstelplan van Van der Goes en Verwey. Er was de uitgever veel aan gelegen Van Eeden als populair auteur voor het tijdschrift te behouden. Toen hij er Van Eeden over polste, had die hem te verstaan gegeven dat hij overal buiten wilde blijven. Op zijn actieve medewerking behoefde niet gerekend te worden. Het was duidelijk dat hij in de gespleten redactie, na alles wat was voorgevallen, geen van beide partijen kon steunen: noch die van Verwey en Van der Goes, noch die van Kloos en Tideman. Woedend was Van Eeden geweest, toen Verwey het

gewaagd had te vragen of hij medewerker wilde blijven.

In het onderhoud met Versluys, dat kort voor Verweys bezoek plaatsvond, was Van Eeden met Versluys overeengekomen zijn volmacht aan Van der Goes in te trekken. Daarmee werd de poging het tijdschrift te redden de grond in geboord: Van der Goes kon tot zijn grote woede nu niet meer namens Van Eeden onderhandelen. En Versluys kwam terug op zijn steun aan de partij Van der Goes-Verwey in de redactie.

Er is veel twijfel geweest over de rol van Van Eeden in de ondergang van *De Nieuwe Gids*. Was hij er in het voorjaar van 1894 moedwillig op uit geweest de zaak in de soep te laten lopen?¹ Ondanks het feit dat hij in brieven zijn standpunt probeerde te verduidelijken, bleef er twijfel over zijn intenties.

Hoe het met *De Nieuwe Gids* afliep, is voldoende beschreven. Na korte tijd was er van de samenwerking van Kloos en Tideman weinig over. In september 1894 werd de publikatie van het tijdschrift tijdelijk gestaakt.

Het vervelende gevolg was dat Van Eeden literair enigszins in een isolement raakte. Hij had in augustus 1894 het verzoek van Kloos om medewerker te blijven afgewezen, zoals hij ook niet inging op het verzoek van Versluys op 5 november om samen met Gorter de redactie te vormen. Daarvoor had hij ook al zijn medewerking geweigerd aan het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, waarvan op 1 juli 1894 de eerste aflevering verschenen was en dat onder redactie van Van Deyssel en Verwey stond. Hij had dat gedaan omdat eventuele medewerking uitgelegd kon worden als een daad tegen *De Nieuwe Gids* en vervolgens omdat zijn bijdragen beoordeeld zouden worden door Verwey, die daar volgens hem niet geschikt voor was.²

Twee publikatiemogelijkheden waren daarmee voor hem verloren gegaan. Medestanders in de literatuur had hij nu weinig of het moest Borel zijn, die Van Eeden steeds trouw bleef verdedigen, zij het niet altijd tot diens grote tevredenheid. In het augustus- en het decembernummer van *De Kunstwereld* had hij Van Eeden alle lof toegezwaaid. Volgens Borel had Van Eeden meer dan kunst gegeven; *Johannes Viator* zou de bijbel worden van de Universele Religie die er zou komen.³ Maar die lof betekende weinig; Borel telde in de literaire wereld niet mee. Van Eeden moest het alleen doen.

DE BROEDERS

In de zomer van 1894 kon Van Eeden volop werken aan zijn toneelstuk *De Broeders*.⁴ Nu hij voor zijn werk niet meer naar Amsterdam hoefde, had hij alle tijd voor schrijven. Zijn psychiatrische praktijk thuis was, zo lijkt het, zeker niet zo tijd- en energieverslindend als zijn werk op het instituut in de voorgaande jaren. Als we afgaan op een cahier, waarin hij de patiënten noteerde die hij tussen juli 1893 en 29 mei 1899 behandelde, dan waren dat in

die periode van zes jaar tachtig personen, gemiddeld ongeveer dertien per jaar. Hoe intensief en langdurig de therapie was, is niet te zeggen. Wel zal het feit dat hij vrij regelmatig patiënten in huis opnam een niet geringe belasting voor hem en zijn gezin geweest zijn.

Wat hem bleef afleiden van het schrijven was zijn relatie met Betsy van Hoogstraten. Die veranderde in 1893 en 1894 niet fundamenteel. Nog steeds kibbelarijen, misverstanden en verzoeningen. Een dag met haar kon voor Van Eeden vrolijk beginnen, maar in grote treurigheid eindigen.

Betsy en haar kinderen lijken geheel in de kennissenkring van Van Eeden opgenomen. Buitenstaanders zullen nauwelijks opgemerkt hebben dat het bij Betsy en Van Eeden om een liefdesrelatie ging. Het leek er soms meer op dat Betsy een goede vriendin was van Martha. Toen Van Eeden op een gegeven moment van een lezing uit Groningen terugkwam, stonden Betsy en Martha samen aan het station op hem te wachten. En toen begin december 1893 Hans en Paul ziek werden, was Betsy in huis om te helpen. Betsy en Frederik konden elkaar vanaf het voorjaar 1894 nog vaker zien, want op 25 april verhuisde Betsy naar Hilversum en betrok daar de villa 'Kruishoorn'.

Brieven bleven ze elkaar schrijven, vooral gedurende de tijd dat hij in de zomer van 1894 in Eikenhorst logeerde, het landgoed van de fabrikant Van Eelde. Diens vrouw Tonnie was een patiënte van hem, voor wie hij ooit eens een gedicht schreef toen hij haar na een lange regentijd op een zonnige morgen in de tuin aantrof, schreiend over de schoonheid van de bloemen.¹ Zijn brieven aan Betsy stonden vol goede raad; nog steeds speelde hij graag de psychiater en de wijze goeroe. En graag adviseerde hij haar bij de keuze van haar boeken. Vooral de zeventiende-eeuwse Franse mystica Madame Guyon lazen ze samen.² De naam van Madame Guyon is in de geschiedenis van de mystiek nauw verbonden met het quietisme, een richting die door Miguel de Molinos werd verbreid en in kerkelijke kringen heftig werd bestreden. Volgens het quietisme is de volmaaktheid gelegen in de volledige passiviteit, verzaking aan eigen wil en een zo volledige overgave aan de wil van God dat men zich niet meer bekommert om zijn eigen heil. Wie de toestand van volkomen rust bereikt (*mort mystique*), kan niet meer zondigen. Het paradoxale was volgens Van Eeden dat men zich een 'miserabel ontuig' of 'vot' kon vinden en toch blijmoedig kan zijn. Dat leerde hem Guyon. De passieve ziel is als een geliefde die zich overgeeft aan een strenge Minnaar. De ziel in deze 'état divin' is als de bergstroom, die van de berg naar beneden stroomt en zijn bestemming in de zee vindt en daarin oplost. Dit beeld, voorkomend in *Les Torrens* van Guyon, brengt Van Eedens roman in gedachten waarin de hoofdpersoon Hedwig na een zondig en fel bewogen leven rust vindt in de koele meren des doods.³

Passiviteit vond bij Van Eeden de optimale verwoording in het beroemde gedicht 'De Waterlelie'.

Ik heb de witte water-lilie lief,
daar die zoo blank is en zoo stil haar kroon
uitplooit in 't licht.

Rijzend uit donker-koelen vijvergrond,
heeft zij het licht gevonden en ontsloot
toen blij het gouden hart.

Nu rust zij peinzend op het watervlak
en wenscht niet meer...¹

Het belang van Guyon voor Van Eeden was zowel psychologisch als literair. Haar mystiek speelde geheel in op het melancholieke en het masochistische deel van zijn persoonlijkheid. In haar vond hij in een radicale vorm zijn eigen behoefte terug aan mortificatie van het zinnelijk leven en opheffing van zijn persoonlijkheid. Literair was haar mystiek, zoals hij zelf meedeelt, in zijn werk terug te vinden, met name in *De Broeders*.

Op woensdag 17 oktober 1894 was Van Eeden met *De Broeders* klaar. De zaterdag daarop bracht hij het stuk naar de drukker en begin december lag het in de boekhandel.

De Broeders is een uiterst merkwaardige creatie, zowel in dramaturgisch als in filosofisch opzicht. Van Eeden wilde, na zijn teleurstellende ervaringen met zijn *Don Torribio* in 1891, een leesdrama schrijven, geen drama om op te voeren. Het geheel was zo geschreven dat een enkele declamator het ten gehore zou kunnen brengen. Van de intentie om met een koor, solisten en orkest het geheel muzikaal aan te vullen kwam niets terecht. Wel van de declamatie. Van Eeden, die tijdens het schrijven van het stuk in 1894 zijn vrienden en familie bij tijd en wijle vergastte op een voorlezing, trok zelf als declamator het land in, nog voordat het boek verschenen was. Met deze vorm van publiciteit had hij overigens weinig succes. Bij zijn lezingentournee in vijf steden kwam maar weinig publiek. De eerste avond in Amsterdam was hij erg nerveus geweest, maar het was hem toch goed afgegaan te lezen voor een zaal die bovendien vol zat met bekende literatoren en schilders. Aan Van Deyssel schreef hij over die avond:

Maar ik kon niet helpen het ongeloof en de antipathie nog als stroomingen van kou en schamperheid telkens te voelen aankomen als iets waartegen ik vechten moest. Er waren stoornissen door 't geblaas van een stoomboot in de gracht en zoo, maar ze luisterden zoo zoet als engelen met gestrekte aandacht en ik raakte er in.²

Hoewel het hem niet meeviel, deed hij met klimmend plezier zijn voordrachtentournee. Maar volgens de recensent van het tijdschrift *Nederland* ging het gerucht dat het 'een onmetelijke verveling ademde, twee avonden ergernis en

gapen'.¹ Herman Gorter was op een der avonden weggelopen, omdat hij het zo slecht vond. Toch meende Van Eeden dat hij geschikt was voor het declameren van zijn eigen werk; hij was dan ook vast van plan het in de toekomst te perfectioneren. De reactie van de temperamentvolle schilderes Etha Fles uit Utrecht, die zo woedend was geweest over *Johannes Viator*, moet hem in die mening gesterkt hebben. Ze had, zo schreef ze, bij de voorlezing van Frederik zo 'de charme van zijn dichter zijn' gevoeld.²

Dat Van Eeden problemen gehad moet hebben om de zaal te boeien, is niet zo moeilijk te begrijpen. Het drama is inhoudelijk en compositorisch veel te ingewikkeld om voorgelezen te worden. Verwonderlijk is het niet dat hij er ten slotte toe kwam om een uitvoerige toelichting op zijn eigen stuk te schrijven. Die toelichting is zijn antwoord op de vele vragen van studenten uit Groningen. Een van de opmerkelijkste uitspraken in de toelichting is zijn verzekering dat hij het boek niet bedacht maar gevoeld had. Van een schema was hij niet uitgegaan; hij schreef het achter elkaar op zonder omwerkingen en doorhalingen. Hoewel Van Eeden een uitgesproken compositietalent had en ondertussen als toneelschrijver vrij veel ervaring had, is het moeilijk deze bewering te geloven. Dat hij vastgelopen was met de eerste opzet van het stuk, het *Walter Rolland*-fragment, en eind 1893 helemaal opnieuw had moeten beginnen, vergat hij gemakshalve te vermelden. Duidelijk is wel dat zijn nadruk op de spontaniteit bij het schrijven een reactie was op de kritieken, waarin men de te grote complexiteit van het stuk aan de kaak had gesteld. Van Nouhuys bij voorbeeld schreef:

Het geheel maakt den indruk van verward, van een inderdaad 'wondre stoet' waarvan de opvolging der samenstellende deelen vreemd en willekeurig toeschijnt.³

En Charles van Deventer, Frits Lapidoth en anderen dachten er niet anders over. Vele jaren later oordeelde Verwey in zijn boek over Van Eeden:

Met grote aandachtigheid moet men het werk volgen, want de dramatische kern is omgeven door zoveel gedachtelijke bedoeling dat men zich de verdieping daarin ten slotte als hoofddoel stellen moet.⁴

Heftiger nog werd er door critici van confessionele zijde geprotesteerd tegen de theologische aspecten van het stuk. Van Eeden had vele christelijke lezers diep geschokt door zich tegen de godsvoorstelling van het conventionele christendom te richten. Door het hele werk loopt de tendentie om de oudtestamentische, statische God, die Jahwe en Vader heet en buiten de wereld staat, af te wijzen en te ridiculiseren en daar de in de wereld participerende Jezus tegenover te stellen. Zijn hele leven had Van Eeden geprotesteerd tegen de ongerijmdheid van de christelijke godsvoorstelling, waarin een almachtige en liefderijke God een wereld heeft geschapen waarin het boze macht heeft en de mens alleen maar tot het kwaad geneigd is. Van zijn vroege jeugd af was hij via zijn vader vertrouwd met andere godsvoorstellingen en andere opvattin-

gen over het kwaad in de wereld dan die van de christelijke kerk. De Indische wijsheid had hem geleerd dat het ondoorgrondelijk is waarom een 'wereld' bestaat en dat het kwaad in de wereld noodzakelijk is, omdat het bestaan in tijd en ruimte iets betrekkelijks is, dus iets dat uit goed en kwaad samengesteld is. Deze ideeën, gecombineerd met de inzichten die hij via de bestudering van de theosofie en de anticonventionele mystieke traditie had verworven, hadden bij hem tot het in vele ogen blasfemische toneelstuk geleid. Van katholieke en protestantse zijde werd op het stuk afgegeven. De toen nog katholieke Jan Kalff oordeelde:

Dit boek zou een blasphemie zijn, als het goed geschreven was, nu is het een leugen. Zal dit kleinzielig dwalen en zoeken aanvallen het dogmatisch geloof, dat statig is en sterk?¹

De katholieke neerlandicus M. A. P. C. Poelhekke vond de God van Van Eeden een karikatuur. De schrijver had zich volgens hem een meester getoond in het bedenken van godlasterende sofismen.²

Van zijn vroegere mederedacteuren van *De Nieuwe Gids* kwam er geen kritiek in de tijdschriften. Wel stuurde Kloos een verzoenende brief en complimenteerde hij hem met zijn toneelstuk.³ Van Eeden was er erg blij over en liet Van Deyssel in zijn vreugde delen door hem de brief van Kloos te zenden. Teleurstellend was het voor hem dat Van Deyssel, aan wie hij het boek had opgedragen, voor de eer bedankte. In het *Algemeen Handelsblad* had hij bekendgemaakt, dat hij er niet in gekend was. Van Deyssel vergiste zich daarin, zoals uit hun correspondentie blijkt.⁴

Van Eeden was erg teleurgesteld over de kritiek. Geen criticus had volgens hem laten blijken dat hij de structuur begrepen had. Zelfs Plato-kenner en criticus Van Deventer, met wie Van Eeden zo dikwijls gefilosofeerd had, had niet alles gesnapt. Pas in de jaren twintig kwam er een kentering in de waardering. Frans Coenen meende toen dat het de schuld was van de Nederlandse kritiek dat de tragedie 'van grootsche allure', een van de belangrijkste stukken van Van Eeden, niet de waardering ontvangen had die het verdiende.⁵

Uit alles blijkt dat *De Broeders* voor de meeste lezers formeel en inhoudelijk te moeilijk was: Van Eeden stelde te veel problemen aan de orde. In de eerste plaats wilde hij, zoals de ondertitel 'Tragedie van het recht' aangeeft, het recht als thematiek centraal stellen. Hij wilde de onhoudbaarheid van de christelijke leer van zonde en straf, van Gods gerechtigheid, bewijzen. Maar daarnaast ontbreken ook andere thema's niet, zoals de gevolgen van de voortgang van de wetenschap voor het traditionele geloof, het verzet tegen de christelijke godsvoorstelling en het gevaar van de koestering van het lijden. Een en ander moest vorm krijgen in een ongewone hiernamaalsfantasie, waarin zeer uiteenlopende dramatische personages zoals God de Vader, de Zoon en Heilige Geest, Satan, Adam, Darwin, Newton, Maria en Ahasverus figureren.

Het is lastig de literaire invloeden vast te stellen die op Van Eeden gewerkt hebben bij het schrijven van het drama, waarin elementen aanwezig zijn van het Kaïn-en-Abel-motief en het Lucifer-motief. De door Van Duinkerken veronderstelde invloed van het in 1887 door A. S. C. Wallis vertaalde stuk *De tragedie van de mensch* van de Hongaarse schrijver Imre Madach werd door Antal Sivirsky overtuigend weerlegd.¹

Bijzonder in *De Broeders* is dat het zich afspeelt in drie sferen: de ziel-sfeer, de hemel-sfeer en de wereld-sfeer. Van de zestien taferelen van het drama spelen het eerste, het achtste en het laatste zich af in de ziel-sfeer, de overige afwisselend in de hemel- en wereld-sfeer. De essentie van het drama, dat evenals *Johannes Viator* sterk allegoriserend van karakter is, is volgens Van Eeden zelf de zoektocht van Psyche, haar afdwalen van de juiste weg en ten slotte haar redding. *De Broeders* is met andere woorden een psychomachia: met elkaar botsende ideeën in de menselijke ziel worden gepersonifieerd. Die strijd is vooral een strijd tussen God en Satan, die als twee broeders tegenover elkaar staan. Doel van Satan is tweespalt te brengen in de hemel; hij wil God de Vader en God de Zoon scheiden. Hij doet dit door Jahwe uit te dagen. Hij wil aantonen dat zowel het aardse recht als het goddelijke recht een waan is. Hij kiest daarvoor de wereld-sfeer, waar tsaar Peter, zijn broer Iwan en Peters vrouw Eudoxia drie graden van rechtvaardigheid vertegenwoordigen. Peter en Iwan, als broers een afspiegeling van Satan en God in de hemel, zijn wat karakter en moraal betreft elkaars tegenpolen. Peter is een pragmaticus, een man van actie; hij is hardvochtig, sensueel en een voortreffelijk heerser, die zijn land groot heeft gemaakt. Iwan is idealist, rechtvaardiger en edeler dan Peter; hij wil de goede profeet zijn. Maar het volk kiest Peter tot vorst. Iwan wil zachtmoedig zijn, maar op den duur nemen haat en bitterheid bezit van hem en pleegt hij tot grote vreugde van Satan een moord. Eudoxia ten slotte is de rechtvaardigste van de drie. Zij is zelfofferend, edel, meester van haar hartstochten. Ook Eudoxia faalt, als blijkt dat zij lust beleeft aan lijden en zelfmoord pleegt. Jahwe moet tot haar veroordeling overgaan, zoals hij ook de broers moest veroordelen. Satan lijkt daarmee de uitdaging gewonnen te hebben: het hemelse en het aardse recht zijn een illusie. Maar dan komt Jezus tussenbeide. Na het besluit van God de Vader om Peter, Iwan en Eudoxia te veroordelen verlaat hij de hemel en begeeft zich naar de hel om de verdoemden te verlossen uit de handen van Satan. Jezus is het, die met deze daad volgens Van Eeden de mens losmaakt uit het betrekkelijke, waar Satan en zonde zijn, en hem de weg wijst naar het absolute. In laatste instantie blijkt bij alle drie, zelfs bij de verdorven Peter, iets aanwezig te zijn dat zich aan de macht van Satan onttrekt.

De sterk theologische probleemstelling van het stuk wordt begrijpelijker, indien we haar plaatsen in de context van Van Eedens leven en werk. Zoals zovele schrijvers in zijn tijd voor wie het conventionele, christelijke geloof had

afgedaan, was hij bezig een nieuwe theologie en wereldbeschouwing te vormen. Iedere keer had hij in zijn werk van de laatste jaren een belangrijk thema aan de orde gesteld. In *Ellen* het lijden, in *Johannes Vator* de liefde en nu in *De Broeders* het recht. Bestudering van de christelijke mystieke literatuur had daarbij zeer inspirerend gewerkt. De bijzondere wijze waarop in die mystieke literatuur de hoofddogma's van het christendom, die van de Drie-eenheid en de menswording van Christus, worden benaderd, had Van Eeden in *De Broeders* geprobeerd te verwerken. De menswording was niet alleen een historische gebeurtenis maar was ook, zoals in de mystieke literatuur een gebruikelijke opvatting is, een permanent kosmisch en individueel proces, noodzakelijk om op te stijgen in een volmaakter leven, dicht bij God.¹

Behalve het werk van Madame Guyon, dat hem, zoals Van Eeden zelf aangaf, tot de figuur van Eudoxia in het stuk had geïnspireerd, en behalve misschien *De Gebroeders Karamazov*, dat Van Eeden in 1888 in Franse vertaling las, is volgens mij ook het werk van de zeventiende-eeuwse mysticus Jacob Boehme, de schoenmaker van Gorlitz, voor hem van belang geweest. Diens verzameld werk bevond zich in de bibliotheek van Van Eeden. Van Eeden noemt hem in zijn toelichting op *De Broeders* terloops. Boehmes werk was in de Duitse romantiek populair geweest. Het werk van Friedrich Schelling en dat van Novalis zijn van zijn geest doordrenkt. Emerson, eveneens door Van Eeden gelezen, had in zijn *Essays* van 1850 naast Swedenborg ook Boehme onder de aandacht gebracht.² Ook onder de theosofen op het einde van de negentiende eeuw was Boehme populair. Nadere bestudering van Boehmes werk in relatie met *De Broeders* zou licht kunnen werpen op de bijzondere vorm van het stuk in drie sferen en de thematiek. Boehmes bijzondere opvatting over de oorsprong van het kwaad komt in het toneelstuk aan de orde. In zijn interpretatie van het scheppingsverhaal gaat Boehme uit van een eeuwige eenheid, die in het totaal ontbreken van alle onderscheidingen of bepaaldheid letterlijk 'ein ewig Nichts', een 'Ungrund' is. Maar deze 'Ungrund' bezit in een streven naar zelfrealisatie een tegengestelde kracht, een 'Willen'; het Niets brengt ten slotte een Iets voort. De schepping van de wereld door God was een feit en daarmee was het kwaad in de wereld: de oorsprong van alle kwaad was de val van Lucifer, die samenviel met het ontstaan van tijd en ruimte, met de schepping van de materiele wereld. Die gebeurtenis werd gevolgd door de val van Adam, zich telkens herhalend in de val van de mens. Door te veel toe te geven aan zijn persoonlijk heil (Selbheit) keert de mens zich steeds meer af van God en wordt een 'Bruchstück', gescheiden van de eenheid van God. Het herstel van de verscheurde mens werd door menswording van Christus mogelijk gemaakt. Deze wedergeboorte kan in ieder mens iedere keer weer plaatsvinden.³

Dat gebeurt ook in *De Broeders*. Op het einde van het toneelstuk liggen de broeders, verlost van Satan, hand in hand op hun doodsbed. De verscheurdheid in de mens is opgeheven, de eenheid is hersteld. Wat het betekent wanneer die eenheid niet bereikt wordt, heeft Van Eeden willen schetsen in de surrealistische scène van de twee Ahasverussen, de twee zwervers, die aan de rand van de hel nog twisten wie wel de echte Ahasverus is, daarmee tevens bewijzend waartoe het leidt als de mens zich te veel aan zijn sterfelijke persoonlijkheid hecht.¹

De 'happy ending' van de in de dood verzoende broeders beantwoordde ongetwijfeld aan Van Eedens verlangen de eigen verscheurdheid op te heffen. In zoverre is *De Broeders* een persoonlijk document met een autobiografische basis. Er woedden in Van Eeden twee strijdige tendenties: een aardse, materialistische, 'duivelse' tendentie (de Peter-figuur) tegenover een idealistische, verheven, zichzelf verloochenende, goddelijke tendentie (de Iwan-figuur of Eudoxia). Zijn verlangen naar maatschappelijk aanzien, zijn drang tot geweld en wreedheid, zijn sensualiteit, zijn opgaan in de wereld, zijn neiging tot het dandy-zijn, waren minstens zo reel als zijn spijt en zijn voornemens om het totaal anders te doen. Wat hij in *De Broeders* deed, was zijn innerlijke verscheurdheid een metafysische dimensie geven: psychologie werd theologie. Het scheppen van literatuur werd hier in zeker opzicht een vorm van sublimatie of, zo men wil, een virtueuze poging tot projectie. Aan Betsy van Hoogstraten schreef hij, toen zijn stuk net voltooid was:

We moeten onzen blik gericht houden op generale, universele, groote dingen, niet op ons zelve.²

Het schrijven van een allegorie, een genre dat volgens Angus Fletcher in zijn studie *Allegory* thematisch altijd een mate van innerlijk conflict laat zien, komt helemaal tegemoet aan de wens het persoonlijke te ontstijgen en zich op het universele te richten.³ De allegorische dramavorm geeft gestalte aan Van Eedens persoonlijke gespletenheid, maar dan in een abstractere, meer algemeen menselijke zin. Erachter gaat de poging schuil om tot eenheid te geraken.

Interessant is dat in het toneelstuk de strijd tussen het Goede en Kwade een strijd van broeders is. De controverse tussen Peter en Iwan (in het stuk wordt Iwan ook Joan genoemd) vindt zijn hemelse parallel in die van Satan versus God. In hoeverre heeft de keuze voor het broedermotief een biografische basis? Ik herinner aan de eerder geformuleerde hypothese over de relatie tussen Frederik en zijn broer Johan. Binnen het gezin Van Eeden waren twee partijen ontstaan: vader-Johan versus moeder-Frederik. De twee partijen vertegenwoordigden twee tegengestelde visies op de wereld: de cynische, pragmatische visie versus de idealistische, morele. Frederik van Eeden had zijn leven lang de neiging de laatste visie te laten zegeviereren, maar moest keer op keer bekennen dat de eerste visie een deel van zijn wezen was. Wat hij zo

graag als een broederstrijd zag, was tevens een strijd in hemzelf. Dat hij zich daarvan bewust was, lijkt aannemelijk.

De ironie wil dat toen Frederik van Eeden in de zomer van 1894 nog volop aan het schrijven was aan zijn stuk, zijn broer Johan, als was die Satan zelf uit *De Broeders*, hem in een brief uit Indie nog eens zijn cynische levensfilosofie voorhield, waarin het leven een permanente strijd was zonder veel rechtvaardigheid. Als Frederik het leven werkelijk kende, dan zou hij volgens Johan niet schrijven en cynisch zijn

Hoe langer hoe meer doe je me denken aan Rousseau die het park van Montmorency als een oerbosch aanzag en daarop zijn natuur(?)theorieën bouwde.¹

Toen Frederik hem een tijd later *De Broeders* stuurde, complimenteerde Johan hem met zijn boek. Hij schreef dat hij geen reactie zou geven, omdat hij gemerkt had dat Frederik dat niet apprecieerde. Wel raadde hij Frederik aan voor het schrijven over 'hiernamaalszaken' een paar goede orientalistische boeken te lezen.²

In *De Broeders* is de troostende boodschap dat de mens in laatste instantie iets onsterfelijks in zich heeft en dat het goede ten slotte zegeviert. In het leven van alledag moest Frederik maar al te vaak de waarheid erkennen van de woorden van Paulus: 'Want niet wat ik wens, het goede, doe ik, maar wat ik niet wens, het kwade, dat doe ik.'

HOOFDSTUK 19

Naar een groter sociaal gevoel

'Ik zie de latente wil overal, de verborgen verdrukte tendens naar Recht en Schoonheid.'

DE GEURIGE WERELD VAN SCHIJN

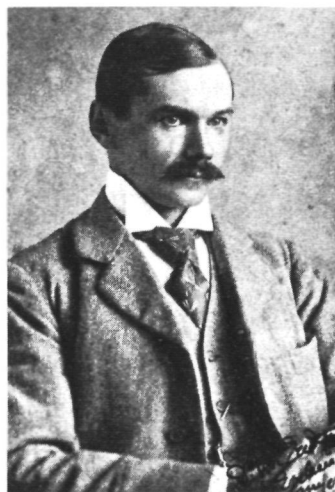
1894 was voor Van Eeden een vruchtbaar jaar geweest. Behalve *De Broeders* verschenen zijn tweede bundel *Studies* en de herdruk van *De student thuis*. Ook wetenschappelijk deed hij van zich spreken: hij publiceerde het rapport dat hij samen met Van Renterghem had opgesteld over de resultaten van hun instituut tussen 1889 en 1893 en waarvan hij de inleiding had geschreven. Bovendien naderde begin 1895 het eerste boek van zijn lange mystiek-filosofische gedicht *Het Lied van Schijn en Wezen* zijn voltooiing. Ondertussen ging hij door met zijn literaire plannen. Op 15 december 1894 had hij het plan opgevat voor een drama dat over de echtelijke trouw zou handelen; het zou pas in 1897 onder de titel *Lioba* verschijnen.

Maar begin 1895 viel Van Eeden ten prooi aan een zware depressie, die maandenlang zou duren. Hijzelf omschreef de depressie als een nerveus gevoel, zoals hij dat op zijn vijftiende jaar had gehad, gepaard gaande met hypochondrie en angst voor de dood. De depressie zou te maken kunnen hebben met de vermoeienissen van de afgelopen tijd, zoals de lezingentournee, en met de teleurstellende reacties op *De Broeders*. Maar er was heel wat meer dat hem drukte. Allereerst had hij geldzorgen. Als zijn moeder niet bijgesprongen was, zou hij niet in zijn nieuwe huis hebben kunnen blijven wonen. Dan was er de dood van een patiënte en vriendin van hem, Tonnie van Rappard, getrouwd met de rijke fabrikant Van Eelde. Haar overlijden greep hem zeer aan. Verder ging het thuis niet goed. Veelzeggend is dat toen Martha een tijdje van huis was hij blij was dat hij in huis zijn gang kon gaan zonder haar te kwetsen, daarbij geholpen door de opgewekte Carry, de dochter van Betsy. Panisch reageerde hij op een gegeven moment op een ziekte van zijn zoonje Paul. Het jongetje had een uiterst zwak gestel en Van Eeden zou bij ziekte van Paul de komende jaren iedere keer zeer bezorgd reageren.

Precies als indertijd zijn vader gebruikte Frederik van Eeden tijdens buien

1

2

3

1. Het gezin Van Eeden in 1895.

2. Frederik van Eeden, foto genomen in Cambridge op 22 juli 1895 door Eveline Myers, de vrouw van Frederic.

3. Van Eeden met zijn zoons Paul en Hans.

van melancholie zijn dagboek als uitlaatklep. Er was weinig in die eerste maanden van 1895 dat hem kon troosten, ook niet de bezoeken van oude bekenden als Van Looy, Aletrino en Van Deventer. Echte vrienden had hij eigenlijk niet, vond hij. In gezelschap van Gorter kon hij zich ineens zo vervreemd voelen; hij dacht minder positief over Herman als die er niet was.¹ Met Kloos ging het erg slecht. Van Eeden vond hem geestelijk erg achteruitgegaan. Kloos had in de winter 1894-1895 eerst op een kamer gezeten in de Reinwardtstraat in Amsterdam en vervolgens in het atelier van Witsen, niet ver daarvandaan. Daar, in het atelier, werd hij door Sara de Swart en Anna Vis verpleegd. Maar eind februari 1895 konden zij het niet meer aan en was het noodzakelijk Kloos in het Sanatorium voor Zenuwlijders te Velp op te nemen, waar Van Eedens studievriend en dispuutgenoot Gerbrand Jelgersma geneesheer-directeur was. Eind april ontvluchtte hij het. Vanaf die tijd klopte hij regelmatig bij Van Eeden aan om geld.

De geldzendingen aan Van Deyssel gingen ondertussen ook onverminderd door; ze waren voor Van Eeden in zeker opzicht een garantie voor de continuering van Van Deyssels vriendschap. Die vriendschap had nog steeds problematische kanten. Ook nu nog konden ze voor elkaars werk weinig waardering opbrengen. Bij Van Eeden leefde de angst dat hij zijn vriendschap met Van Deyssel zou verliezen, als hij kritiek uitoefende.² Van Deyssel op zijn beurt had moeite zijn mening over Van Eedens werk kenbaar te maken; hij schreef hem begin 1895 wel een brief, maar verzond hem niet. Daarin had hij geschreven dat hij Van Eedens persoon boven zijn werk stelde.

Zoo als jij in 't algemeen mijn werk vindt: virtuositeit zonder fond, zoo vind ik het jouwe: streven zonder bereiken.³

De Broeders had hij niet goed gevonden en ook *Johannes Viator* niet. De brief zou, als hij verzonden was, Van Eeden ongetwijfeld nog somberder hebben gemaakt dan hij al was.

Tijdens zijn depressie had Van Eeden veel last van een flinke verkoudheid, die zelfs tot anosmie (reukverlies) leidde. Dat reukverlies ging vergezeld van parosmieën (reukhallucinaties); hij verbeelde zich soms zeepsop of petroleum te ruiken.⁴ Eind januari bezocht hij in Utrecht H. Zwaardemaker, een van de grondleggers van het moderne reukonderzoek. Aan Henri Borel schreef hij dat het niet kunnen ruiken en proeven met het komende voorjaar voor de boeg met al zijn bloeiende bloemen niet prettig was.⁵

Neusklachten speelden in het leven van Van Eeden een grote rol, zoals door R. T. R. Wentges is aangetoond.⁶ Naast zijn reukverlies in 1895, leed Van Eeden jaarlijks in de zomertijd aan hooikoorts en verder veelvuldig aan verkoudheid en neuscatarre. De hooikoorts kon hem erg deprimeren; zijn vakanties en zijn creatieve werk werden erdoor verpest. Zijn zoon Hans herinnerde zich dat zijn vader in de zomermaanden overvloedig, met veel gesnuif, gebruik maakte van grote, witte, liefst zijden zakdoeken. Die zijden

zakdoeken kreeg hij van zijn vereersters.¹

Het is natuurlijk niet vreemd dat iemand die zoveel te stellen had met zijn neus gepreoccupeerd was door geuren. In Van Eedens leven en werk spelen ze dan ook een opmerkelijke rol. Er zijn in zijn boeken natuurgeuren, woonruimte-geuren, geuren verbonden met personen, stemmingen, herinneringen, dromen en erotiek. Een enkel voorbeeld. In het huis van Cijfer in *De kleine Johannes* hangt 'een mengeling van vreemde, scherpe geuren – met een dompige kelderlucht tot grondtoon'. En in de kamer van de morfiniste in *Johannes Viator* hangt 'een overstelpend weemoedige geur, lauw en zwaar, van dorre bloemen en van kinder-ziekzijn, en giftig zoet, van sigaretten-tabak'. Dat volgens Van Eeden het 'droomlijf' over de allerfijnste reukwaarneming beschikte, is een bevestiging voor zijn preoccupatie met geuren.

Van Eeden was zich er goed van bewust dat er een samenhang bestond tussen reuk en erotiek. Herhaaldelijk worden in *Van de koele meren des doods* de ontluikende erotische gevoelens van Hedwig in verband gebracht met geuren. In de dagen van de eerste verliefdheid met Betsy van Hoogstraten herinnerde Van Eeden zich haar lievelingsgeur, die van lavendel. In zijn dagboek noteerde hij eens:

De reuk is 't orgaan dat 't meest direct met 't instinct samenhangt. Bij de bijen zijn de volken onderling door een waarneming, die wij reuk noemen, verdeeld. Een zelfde reukgewaarwording kan met zeer verschillend lustgevoel verbonden zijn. Spijsgeur en seksuele geur voor en na verzadiging. Dit kan niet in een zin genoemd worden, het laatste is zoveel subtieler. Zo hangt de mate van 't verschil in lustgewaarwording bij de lichaamsgeur van een geliefd persoon, voor en na de seksuele bevrediging, beslist af van de mate van geestelijke intimiteit of genegenheid. Bij enkel seksuele attractie zonder genegenheid verandert de gewaarwording van lust tot afkeer, bij genegenheid verandert ze weinig of niet.²

Van Eeden schreef dit in 1907, toen hij in zijn relatie met zijn tweede vrouw Truida Everts wat vrijer tegenover seksualiteit stond. In 1895 was daarvan nog geen sprake. De dubbelzinnige houding ten opzichte van erotiek strekte zich toen ook uit tot geuren. Er was fascinatie maar ook verdringing. Het reukverlies in 1895 zou mogelijk als een verdediging geïnterpreteerd kunnen worden tegen erotische verlangens.

Van Eedens houding ten opzichte van geuren houdt mogelijk verband met de toenemende erotisering van de geur in de negentiende eeuw. Alain Corbin wijst er in *Le miasme et la jonquille*, een geschiedenis van de reuk, op, hoe in de loop van de negentiende eeuw met name door middel van geraffineerde parfums een steeds grotere erotisering optreedt van het reukzintuig.³ Zola, zelf met een slecht ontwikkeld reukorgaan begiftigd, maakte precies als Van Eeden ruimschoots gebruik van geurbeschrijvingen in zijn romans. De geu-

ren van de vrouw prikkelen de verbeelding van de mannelijke personages en doen hun bloed koken. Dat geuren tot een obsessie kunnen worden, een fetisjisme, had Zola in zijn roman *La joie de vivre* getoond, waarin een neurotisch personage bezwijkt onder de prikkeling van zijn reukzintuig. Hoezeer decadentie en reukzintuiglijk fetisjisme samengingen, had Van Eeden in *À rebours* van Huysmans kunnen lezen, de in 1884 verschenen bijbel der decadenten. In hoofdstuk tien van de roman demonstreert de verfijnde dandy Des Esseintes dat de reukzin dezelfde genietingen kan verschaffen als het horen of het zien. Men kan volgens hem niet alleen met woorden maar ook met geuren een kunstwerk maken.

Het is frappant dat Van Eeden juist in de periode van reukverlies tekeering tegen Huysmans. Hij deed dat in een brief aan Betsy van Hoogstraten. Huysmans en de zijnen zweefden tussen losbandigheid en fanatisme, vond hij; in hun 'uitbundig en excessief gevoelsmooi' verwaarloosden ze de moraal.¹ De dandy had voor hem duivelse trekken; niet voor niets had hij in *De Broeders* Satan als dandy uitgebeeld. Satan en de dandy waren voor hem bij uitstek de figuren die de schijn om de schijn cultiveerden en zo de karikatuur waren van de goede en wijze mens.

Voor de schijnwereld van de Satan-dandy, zich herhaaldelijk manifesterend in zijn dromen, was zeker geen plaats in de periode waarin hij het laatste gedeelte schreef van *Het Lied van Schijn en Wezen*. Vreemd is het misschien niet dat hij bij het schrijven van dit werk, waarvan de kern is dat de mens als bestemming heeft zich los te maken van de wereld van de schijn en op te gaan in de wijdsheid van het 'Tijdloze', het 'Wezen', te maken kreeg met het verlies van het 'duivelse' reukzintuig.

Het Eerste Boek van *Het Lied van Schijn en Wezen*, begonnen in 1892 en voltooid op 9 maart 1895, lag begin juni in de boekhandel.² Van Eeden had het lange gedicht, dat aanvankelijk *Via sacra* heette, eerst in proza geschreven. Daarna werd het in de vorm van een leerdicht gegoten (elke dag twintig regels) en wel in terzinen, naar het voorbeeld van Potgieters *Florence* en Dantes *Divina Commedia*. Hij had het idee dat hij zijn gedachten helderder kon uitdrukken door ze aan de banden van ritme en rijm te onderwerpen.³

Dat filosoferen op rijm werd hem niet door iedereen in dank afgenomen. Van Nouhuys vond het bezwaarlijk dat kunst ondergeschikt was gemaakt aan wijsheid.

Het is toch feitelijk onmogelijk bij enkele gedeelten nog aan iets als welluidend zingen te denken, zoo deftig en onzangerig praten de woorden, als ernstige redeneerders met stijve gebaren. Wat een last heeft de schrijver zich en den lezer bezorgd, en waarvoor?⁴

Het heeft Van Eeden niet weerhouden om in dezelfde lijn door te gaan en er nog twee boeken van elk twaalf zangen aan toe te voegen. Pas in 1922 verscheen het laatste deel. De kern van zijn geestelijke ontwikkeling wilde hij in

zijn 'witte verzen', zoals hij *Het Lied* zelf aanduidde, vastleggen.

De ontvangst van het eerste boek was iets positiever dan die van *De Broeders*.¹ De meest juichende kritiek was natuurlijk die van zijn vriend Borel in *De Gids*. Van Eeden stond volgens Borel buiten de trends van de literatuur; zijn werk deed hem denken aan dat van de oude dichters, 'voor wie elke rythmische zang een simpele daad van godsdienst was'. Het gewone lezerspubliek, waarbij Van Eeden zo populair was, had terecht door dat diens oeuvre iets groots was.²

Kloos vond het juist dat Van Eeden bij dit onderwerp voor de poëzie had gekozen. Toen hij met het schrijven bezig was, had Van Eeden het aan Van Deyssel en Gorter voorgelezen.³ De eerste was volgens Van Eeden onder de indruk geweest. En over de voorlezing aan Gorter vermeldde hij alleen dat hijzelf erdoor aangegrepen was.

In vergelijking met *De Broeders* bevat het eerste boek van *Het Lied* weinig nieuws. Centraal staat de gedachte dat het in het leven, in die veranderlijke schijn van de wereld, erom gaat de goede richting te vinden. Bij dat zoeken moet men zich laten leiden door zijn diepste innerlijk, zijn Zelf. De mens heeft de vrije wil, volgens van Eeden, om de goede richting te kiezen. Zijn overtuiging is dat er in de schepping een ingeschapen vitalistisch principe is, een tendentie om van lager naar hoger te gaan. Dat principe had hij in 1893 al in zijn lezing 'Vitalisme' aan de orde gesteld; in natuurwetenschap, psychologie, filosofie en kunst was het principe van het spontane en creatieve leven de essentie van de werkelijkheid. Het zou via de filosofie van Henri Bergson een grote bekendheid krijgen. In de mystiek heerste hetzelfde principe. Deze actieve kant van de mystiek, het 'worden', die Van Eeden voorstond, sloot volgens hem niet uit dat het in de mystiek vooral ging om het vinden van de eeuwige rust in God, het 'zijn'. Dat paradoxale element was in de mystiek niet ongewoon.⁴

Het abstracte karakter van het lange gedicht had Van Eeden niet belet er een concreet sociaal probleem in te behandelen: de verwerpelijkheid van de vivisectie op dieren. De verwerking daarvan in het gedicht zal te maken hebben gehad met het feit dat hij in dezelfde tijd bezig was met het schrijven van zijn voorrede bij de vertaling van het boek van Anna Kingsford over vegetarisme *De ware voeding*. Eind juni was deze voorrede klaar. En voor hij goed op gang was met zijn nieuwe project, het zich in de middeleeuwen afspelende *Lioba*, reisde hij voor zijn vakantie af naar Engeland. Na de depressie en de mystieke ascese tijdens het creatieve proces was het nu tijd voor wat luchtige verpozing. Het boetekleed werd verwisseld voor het vlotte zomerpak.

Op 13 juli 1895 vertrok Van Eeden voor de zoveelste maal van zijn leven naar Engeland, een land waar hij van hield maar waar hij tevens de gebreken van zag. Tijdens zijn bezoeken vond hij het een genoeg om het gewone maatschappelijke leven uit de Engelse romans te herkennen. Hij bewonderde het familieleven en vond de deftige middenklasse absoluut niet saai. In de kringen waar hij verkeerde, waardeerde hij de wonderlijke combinatie van vormelijkheid en vrijheid. Hij stelde vast dat er respect voor traditie was en dat de macht van de publieke opinie groot was. Zeker is dat Van Eeden, zoals hij Lady Welby ooit schreef, altijd anglofiel is gebleven, hoewel die liefde een aantal malen flink op de proef werd gesteld. Meer dan eens lachte hij om Engelse gebreken: de nationale trots en de hypocrisie. En hij laakte de onderdanige houding van de Engelse vrouw en de morele verwording in het land. Het had veel weg van een enorme zelfprojectie toen hij Engeland met een man vergeleek die een heilige wilde zijn, maar in zijn hart nog barbaar was, iemand die voortdurend met zichzelf in tegenspraak was en daardoor door zijn omgeving gewantrouwd werd.

Even ambivalent als hij ten opzichte van Engeland stond, stond hij ten opzichte van Nederland.¹ Graag vergeleek hij beide landen met elkaar, waarbij hij de fout maakte de hoge adel in Engeland met de Nederlandse burgerij te vergelijken. Hij gaf graag af op de Nederlandse bekrompenheid, de poenigheid, de lelijkheid en de angst om belachelijk gevonden te worden. Ongetwijfeld werd dat oordeel in hoge mate versterkt door de permanente kritiek op zijn eigen persoon en werk. Aan Lady Welby schreef hij:

Dutchmen are dry people and not easily believing the honesty of elevated thought.²

Maar daar stond tegenover dat hij de nationale deugden vrijheidsdrang, anti-militarisme, degelijkheid en common sense kon waarderen. Hij werd lyrisch wanneer hij na verblijf in het buitenland het Hollandse landschap weer zag.

In de zomer van 1895 bezocht hij in Engeland een groot aantal vrienden, die hij in de loop der jaren had leren kennen. Een vast punt op die Engelandreizen was het logeren bij het echtpaar Kapteyn-Muysken, dat in Hampstead, een buitenwijk van Londen, woonde. Geertruida Kapteyn was een vriendin geweest van Martha van Vloten op de mms in Haarlem.³ Haar man Albert Kapteyn, met wie ze in 1880 was getrouwd, was op drieëndertigjarige leeftijd directeur geworden van de Westinghouse Brake Company te Londen. Aan hem was het te danken dat de Westinghouse-rem voor treinen over de gehele wereld verspreid werd. Dat Van Eeden het gefortuneerde echtpaar graag bezocht, is goed te begrijpen. Geertruida was een vrouw met grote belangstelling voor ethisch-filosofische en sociale vraagstukken, be-

vriend met onder anderen Shaw, Kropotkin en de schrijver en astronoom Edward Carpenter. Deze mannen hadden grote sympathie voor haar en zij op haar beurt probeerde via lezingen en essays hun denkbeelden ruimere bekendheid te geven. Haar pogingen, eerst in Engeland en later in Nederland, om een nieuwe ethiek te ontwerpen voor de moderne samenleving moeten Van Eedens interesse gewekt hebben.¹ Haar man Albert, aandeelhouder van *De Nieuwe Gids*, was in 1890 door Van Eeden benaderd om Van Deyssel financieel te ondersteunen, maar had dit geweigerd omdat hij Van Deyssel niet waardeerde.² Van Eeden had dank zij het echtpaar Kapteyn-Muysken een goede introductie in de Engelse intellectuele en literaire kringen.

Een van de opmerkelijkste ontmoetingen die zomer in Engeland was het weerzien met de knappe John Gray. Gray, zes jaar jonger dan Van Eeden, was sinds 1889 opgenomen geweest in de kring van Oscar Wilde. Bij wijze van hofmakerij had Wilde de held van zijn roman *The Portrait of Dorian Gray* de naam Gray gegeven. John Gray ondertekende zijn brieven aan Wilde met de naam 'Dorian'. Wilde en Gray waren, zo werd aangenomen, geliefden.³ Toen Wilde in 1892 een relatie met Lord Alfred Douglas begon, had Gray zelfmoord overwogen. Op dat moment was de schrijver André Raffalovich in Grays leven gekomen, een Rus van geboorte, wiens moeder in Parijs een befaamde salon had gehad. Haar zoon André probeerde in Londen haar na te volgen.⁴

Gray, in 1893 met zijn bundel *Silverpoints* in de Engelse literatuur doorgebroken, was een oude bekende van Van Eeden. Al in 1891 correspondeerden zij onder andere over de mogelijkheid van medewerking aan *De Nieuwe Gids*. Gray had hem de afleveringen gestuurd van *The Dial* waarin zijn verzen waren opgenomen en toestemming gegeven om ze af te drukken. Tijdens Van Eedens verblijf in Londen in augustus 1892 moeten ze elkaar voor het eerst ontmoet hebben. Gray had toen Van Eeden geadviseerd bij het kopen van boeken. Van Eeden had hem daarna zijn *Johannes Viator* en de Engelse vertaling van *De kleine Johannes* gezonden en Gray op zijn beurt had zijn *Silverpoints* gestuurd met de mededeling dat hij graag 'among the great' genoemd wilde worden in Van Eedens rubriek over Engelse literatuur.⁵

In juli 1895 lunchte Van Eeden twee keer met Gray, de laatste keer op 24 juli met Raffalovich erbij. Aan Van Deyssel schreef hij:

Zaterdag lunchte ik voor de tweede keer met Gray. Het was zeer net en select. Er was een ander, Raffelowich, een schraal, kromneuzig Rusje met zeer positieve, weinig discrete opinies.

Gray, die ver superieur is, scheen hem te bewonderen. Gray scheen zijn eigen superioriteit niet te weten, maar de ander die van Gray wel. Daardoor bij den Rus, een slim triomfantelijk doen als hij succes had met zijn beslistheden. Ik herinner mij zulke vriendschapjes ook in Hol-

land, tusschen een meerdere die de mindere aanhing en bewonderde en den mindere die den toestand precies juist inzag en zich toch wist in zijn positie te behouden. Ik deed heel discreet, heel schertsend, heel ontwijkend.¹

Hij vond Gray aardig en een persoonlijkheid, die zeer natuurlijk over zijn verzen kon spreken.

Gray besloot later, in 1898, priester te worden. Hij studeerde vier jaar in Rome. Het verhaal gaat dat Wilde en Gray elkaar weer ontmoet hebben, toen de laatste zich in gezelschap bevond van zijn medestudenten. Vanaf 1902 was Gray een toegewijd priester in Edinburgh, waar hij met behulp van het geld van zijn vriend Raffalovich de Saint Peter's Church liet bouwen. Of Van Eeden van Grays latere ontwikkeling op de hoogte was, valt niet met zekerheid te zeggen. Ongetwijfeld zal hij bij zijn vele bezoeken aan Engeland gehoord hebben van de spectaculaire bekering van deze decadente schrijver, vriend van Wilde en Beardsley. Het is goed mogelijk dat de figuur van Vico Muralto in Van Eedens *De nachtbruid*, ook voor priester studierend in Rome, ten dele op Gray geïnspireerd was, zoals er in de roman meer reminiscenties zijn aan zijn verblijf in Engeland.²

Van Eeden logeerde in Engeland een tijdje bij zijn vriend F. Myers en wel in diens fraaie Leckhampton House vlak bij Cambridge, waar – hij vermeldde het trots aan Van Deyssel – figuren als Tennyson, Browning, Balfour, Chamberlain en Symonds te gast waren geweest. Hij ontmoette er de vrouw van Darwins oudste zoon en hij was opgetogen toen hij die zoon thuis mocht ontmoeten. Zijn reis was 'een symfonie, een gebouw van groote, massieve volmaakt aaneensluitende momenten', schreef hij Van Deyssel, al moest hij wel bekennen dat het voor hem een afschuwelijke schok was, toen hij merkte dat Hyde Park één groot, luguber bordeel was.

Een hoogtepunt van de reis was zijn bezoek aan Victoria Welby en haar man in Grantham. Zijn hooggespannen verwachtingen werden niet teleurgesteld. Hij was vertederd door de enigszins dove, erudiete, soms verward sprekende Lady Welby met haar bleek, rimpelloos oud gezicht met bruine kinderlijke herte-ogen en haar violette bloesje. 's Middags zaten Lady Welby en hij in een witte tent op het grote grasveld voor het huis tussen de bloemen en de grote marmeren beelden, terwijl ze over haar werk spraken en over de Nederlandse literatuur. En 's avonds sprak hij met haar man over landbouw of politiek.³

Toch vond Van Eeden op den duur dat alles te 'smooth' was; er was te veel weelde. Hij wilde weer zijn 'worry', zijn werk, zijn tobben en zijn gedachtenstromen.⁴ Aan Borel schreef hij:

Ik moet een ruw moreel klimaat hebben. De tobkende zieken, de zwaarmoedigen, de poenen die mij irriteren, de ploertige en domme schrijvers, de Hollandsche leelijkheden, dat zijn dingen die ik blijk te

behoeven, zoals een meeuw de ruwe zeewind.¹

Op 29 juli keerde hij weer in Nederland terug in gezelschap van een Engelse vrouw, een zekere Quita Meadows Taylor, patiente van een Londense psychiater, Charles Lloyd Tuckey. Tijdens zijn verblijf in Engeland had Van Eeden een aantal patienten van zijn Londense collega behandeld. Tuckey was een goede kennis met wie hij al sinds 1888 correspondeerde en die af en toe patienten naar hem toestuurde. De gefortuneerde Quita Taylor logeerde in augustus en september bij de Van Eedens en werd geheel in de kennissenkring opgenomen. Zo ontmoette ze Betsy van Hoogstraten en schonk ze de vrouw van Van Deyssel tien pond.

Eind september bracht Van Eeden haar weer terug naar Engeland en logeerde hij in de schitterende aan de Theems gelegen Club Maidenhead, waarvan de man van Quita eigenaar was. Hoewel hij zich aan allerlei vermaak overgaf en zwom, paardreed, golf speelde en biljartte, had hij moeite zich aan het 'high life' van de clubleden aan te passen. De harteloosheid stond hem tegen. Ze waren volgens hem in staat om golf te spelen terwijl hun vrouw op sterven lag. Dat hij verstoord was, liet hij merken; hij gedroeg zich, vond hij, als een ernstig en somber ongeluksprofeet in een verrotte wereld.²

Toen Van Eeden 11 oktober weer thuis was, was hij opgelucht. Hij stortte zich weer geheel op zijn werk en schreef, zoals bij hem gebruikelijk was, aan meer dan één ding tegelijk: zijn 'witte verzen' (het vervolg van *Het Lied van Schijn en Wezen*) en *Luoba*. Verder dacht hij na over zijn plannen: *Van de koele meren des doods* en een drama over Lorenzo de' Medici. Na alle wereldse genietingen trok hij opnieuw het boetekleed aan; hij wilde een sober leven en las *De imitatie Christi*. Hij voelde, zoals hij zelf zei, 'Gods hand' zwaar op hem drukken en vond dat hij iets groots zou moeten doen. Als het mogelijk zou zijn, dan zou hij in zijn leven geen boek meer willen uitgeven. Alles zou na zijn dood moeten verschijnen, opdat hij er tijdens zijn leven geen voldoening van zou hebben. Maar geldverdienen bleef nu eenmaal een noodzaak; zijn huis en zijn gezin bonden hem te veel. Hij voelde zich er nog steeds mee bezwaard dat hij met zijn psychiatrische praktijk geld verdiende. In zijn onvrede werd al iets zichtbaar van de mentaliteit waaruit het Walden-experiment een paar jaar later kon ontstaan. Een mens moest het lijden opzoeken, schreef hij in december 1895 aan Betsy, die alle moeite deed hem het leven onmogelijk te maken. Hij schreef haar:

ik kan niet genoeg getrapt worden want dan weet ik zeker dat alleen het onvergankelijke overblijft.³

Willem Kloos zorgde er ondertussen voor dat Van Eeden zich aan liefdewerk kon wijden. Toen hij begin december over de toestand van Kloos, opgenomen in een krankzinnigengesticht in Utrecht, geïnformeerd werd, zocht hij hem op en sprak hij lang met hem. Kloos had tijdens het gesprek weinig gezegd, maar was wanhopig geweest toen Van Eeden wegging. Kloos was

wantrouwend, vond Van Eeden, maar zeker niet krankzinnig; zijn vermogen tot redeneren en schrijven bezat hij nog steeds.

Het geval Kloos sterkt Van Eeden in de overtuiging dat hij terecht gewaarschuwd had tegen allerlei vormen van ontaarding. Aan Lady Welby kon hij dan ook schrijven dat het hem verheugde dat zijn ideeën in Holland terrein wonnen.¹

Regelmatig, ongeveer eens per week, zocht hij Kloos op. Maar begin 1896 hield een andere affaire hem volledig bezig: de strijd tussen Boeren en Engelsen in Zuid-Afrika.

In de jaren negentig was de spanning tussen de Engelsen en de Boeren hoog opgelopen. Na de ontdekking van goud aan de Witwatersrand in 1884 was de belangstelling van Engeland voor Transvaal sterk toegenomen. De Boerenregering probeerde op allerlei manieren de invasie van buitenlanders tegen te gaan en kreeg met felle agitatie te maken. Toen de Engelsen aan Transvaal geen eigen weg naar zee gunden en de Boeren op hun beurt het verkeer met de Kaapkolonie belemmerden, werd met medeweten van de mijnmagnaat en minister van kolonien Cecil Rhodes een gewapende opstand van 'uitlanders' voorbereid. Om hen te ondersteunen trok op 29 december 1895 onder aanvoering van L. Jameson een gewapende troep vanuit Rhodesia bij Mafeking de grens over. Deze Jameson-raid verwekte internationaal grote opwinding: het Engelse imperialisme had, zo vond men, zijn ware gezicht getoond. In Nederland, waar de in 1881 gestichte Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging actief was, waren eveneens felle reacties.

Van Eeden stortte zich onmiddellijk op de zaak en leefde emotioneel met de strijd van de Boeren mee; in de weken na de raid schreef hij felle brieven aan zijn Engelse vrienden Welby en Myers. Zijn betrokkenheid werd ongetwijfeld aangewakkerd doordat juist in die tijd zijn drieëntwintigjarige neef Dietlof van Warmelo uit Transvaal bij hem logeerde, de zoon van de in 1892 overleden broer van zijn moeder, Nicolaas van Warmelo. Het was deze Dietlof, die in 1901 zijn ervaringen als soldaat in de Boerenoorlog in boekvorm zou publiceren met een voorwoord van Frederik van Eeden.² Van Eeden waardeerde zijn neef en sprak enthousiast over zijn moed, eenvoud en oprechtheid. Hij bezat volgens hem alle eigenschappen van oude heldhaftige rassen in combinatie met moderne vriendelijkheid.

Aan Victoria Welby kon hij schrijven dat hij het volk van Transvaal goedkende dank zij de correspondentie tussen zijn moeder en haar broer. Bovendien was de wereldberoemde Willem Leyds, de secretaris van Kruger, zijn vroegere jeugdvriend. Van Eeden trok in zijn brieven hard van leer en het getuigde van Welby's liberale houding dat zij ondanks de felle beschuldigingen tegen haar en haar landgenoten de correspondentie handhaafde. Van Eeden had, zo schreef hij haar, grote illusies gehad over Engeland, maar het

had er volgens hem alle schijn van dat de Engelsen gemeen en hypocriet waren. Naar buiten toe waren ze edel en verheven maar in werkelijkheid werden ze door onbewuste ambitie gedreven. Hij voegde er niet zonder zelfkennis aan toe:

I know something about this process, by hard experience in my own heart.¹

Wat hij in de Engelsen ook afkeurde was de nationale trots, die tot hoogmoed leidde. Uit wat er in Zuid-Afrika gebeurde kon hij alleen concluderen dat de wens om de wereld een groot en verenigd koninkrijk te tonen bij de Engelsen sterker was dan de wens 'to be simple just'. De 'uitlanders' waren alleen maar uit op winst maken en verpestten het land met missionarissen, whisky, gokken, kaffer-bastaarden en wapens. Hoe edel staken de Boeren daartegen af!

The Boer treats the Kaffer gently, because he has a gentle heart, but he treats him like he ought to be treated, as a child, the man of inferior race, which he really is. The Boer takes care to preserve all the dignity and prestige of a superior man, amongst the Kaffers.²

Wat Victoria Welby ook probeerde tegen te werpen, Van Eeden was niet te stuiten en kondigde aan dat hij open brieven aan het volk van Transvaal zou schrijven. Ongetwijfeld was het voor hem aantrekkelijk na de periode van mystieke inkeer eens wat meer naar buiten te treden.³ Victoria Welby kon alleen maar hopen dat hij er als 'spiritual leader' op uit was met die brieven de kloof tussen de volkeren te dichten.

Om Welby niet als vriendin te verliezen en haar duidelijk te maken dat zij zich zijn verwijten niet persoonlijk moest aantrekken schreef hij in het Engels een sonnet voor haar: 'To Lady V. (having hurt her love for land and queen)'.⁴

KLOOS IN HUIZE VAN EEDEN

In de eerste maanden van 1896 waren er behalve de Boeren-affaire en de dood van het huisaapje Priempje op 1 februari geen schokkende gebeurtenissen. Op het huwelijk van Henriëtte van der Schalk en Rik Roland Holst op 16 januari zag hij allerlei oude bekenden. Ondertussen schreef hij voort aan *Lioba*, het drama over de trouw. Al schrijvend werd hij door zijn Muze Betsy van Hoogstraten afwisselend belaagd en gestimuleerd. Het deed haar (en ongetwijfeld hem ook) goed toen zij een tijdje in de Rooms-katholieke Ziekenverpleging in Hilversum bij de nonnen kon werken en verblijven. Het was het ziekenhuis, waar Van Eeden zijn patiënten naartoe bracht die rust nodig hadden. Zelf schreef hij aan een lange filosofische verhandeling, die in 1897 onder de titel *Redekunstige verstandhouding* zou verschijnen, en aan een stuk over zogenaamde Rijkshoeven.

Financieel ging het niet goed; het werven van nieuwe patienten lukte niet al te best. Natuurlijk vroeg hij zijn moeder om bij te springen.¹ Maar geldgebrek belette hem niet om zijn moeder tevens over te halen aandelen te kopen in een tennisbaan, die vlak bij zijn huis gebouwd werd. Ook Gorter had er een genomen.²

De belangrijkste gebeurtenis was de komst van Kloos in zijn huis op 9 mei. Van Eeden had in de tijd daarvoor nauwkeurig het verloop van de psychische ontwikkeling van Kloos gevolgd en zijn vroegere vriend op diens dringende verzoek regelmatig bezocht. Kloos had hem in zijn brieven over zijn ervaringen in het krankzinnigengesticht geschreven, zijn omgang met zijn medepatienten en zijn behandeling met elektrische schokken. Van Eeden had op verzoek van Kloos ook zijn gedichten voorgelezen. Kloos had hem toen gezegd: 'wie dat geschreven heeft zal mij niet in den steek laten (of "niet laten ondergaan")'. En ze hadden vervolgens over Kloos' woede gesproken in verband met *Johannes Viator* en over Verwey.³

In januari was bij Van Eeden het plan gerijpt Kloos in zijn huis op te nemen. Hij was bang dat Kloos anders in zijn oude fout zou vervallen en weer aan de drank zou raken; bij hem thuis zou hij kunnen werken en had hij gezelschap.⁴ Van Eeden had Kloos schriftelijk laten beloven niet meer te drinken.

In maart hadden Van Eedens plannen steeds vastere vormen gekregen. Van Eeden had aan A. Th. Moll, directeur van het krankzinnigengesticht in Utrecht, laten weten dat hij als het goed bleef gaan met Kloos de proef wilde nemen. Aan Henri Samson, als oud-Flanorlid en arts permanent betrokken bij het wel en wee van Kloos, verzekerde Van Eeden dat het een proefontslag zou zijn en dat hij vastbesloten was Kloos terug te sturen als hij weer zou gaan drinken. Kloos moest het gevoel hebben, aldus Van Eeden, een vrij man te zijn, 'alleen gebonden aan zijn eigen zelfbeheersching'.⁵

Samson aarzelde Kloos aan Van Eeden toe te vertrouwen. Uiterekend de man tegen wie Kloos al zijn agressie had gespuid, wilde hem onder zijn hoede nemen! Van Eedens voornemen ging als een lopend vuurtje door het literaire wereldje. Diepenbroek vond het in alle opzichten een krankzinnig plan, 'dat tot de droevigste gevolgen moet leiden, want het gevolg is natuurlijk dat Kloos na een paar dagen wegloopt en als landlooper wordt opgepakt of zich van kant maakt'.⁶ Hij begreep niet dat Martha, die zoveel wijzer was dan Van Eeden, het goed vond. Jan Veth kwam Van Eeden persoonlijk mededelen dat er niets goeds van de zaak kon komen en vroeg hem Kloos uit zijn buurt te houden.⁷ Van Eeden kon verwachten dat hij als het plan zou mislukken alle schuld zou krijgen en nog meer de gebeten hond zou zijn dan hij al was. Maar als het lukte, dan zou hij veel gewonnen hebben; men zou bewondering voor hem hebben als arts en als mens. Aan de buitenwereld kon hij laten zien hoe voortreffelijk hij was in moreel opzicht:

zijn grootste vijand kon hij vergeven en de hand reiken.

Op 9 mei ging Van Eeden Kloos halen. De vroegere slaapkamer van Van Eeden was als werkkamer voor Kloos ingericht. Behalve Kloos was er de eerste weken nog een andere patiënte in huis, een zekere Ada van Heijningen. Van Eeden was de eerste dagen erg gespannen en droomde er zelfs van. Maar alles viel erg mee; Kloos was voorbeeldig in zijn gedrag en bijna normaal. Aanvankelijk was hij wel wat versuft geweest maar na een paar dagen speelde hij met de kinderen, maakte gekke versjes voor hen en schreef brieven voor *De Nieuwe Gids*, het tijdschrift waarvan hij het bestaan zeker wilde continueren. Met Martha kon Kloos, zoals gewoonlijk, uitstekend opschieten.

Nu hij Kloos van dichtbij kon observeren, werd het Van Eeden duidelijk dat het duivelse en het bestiale in Kloos alleen door de alcohol kwamen. Lukte het hem Kloos geheelonthouder te maken, dan zou die nog iets voor de literatuur kunnen betekenen. Problematisch was alleen dat het geheugen van Kloos waarschijnlijk onherstelbaar schade had geleden. Ondertussen was Van Eeden in overleg met Samson in de weer geweest om aan geld voor Kloos te komen en een spaarrekening te openen; Kloos had erin berust geen geld in handen te krijgen.

In de maanden na de komst van Kloos gebeurde er weinig opzienbarends. De verhouding bleef over het algemeen goed, al waren er kleine irritaties. Toen Van Eeden Kloos op een gegeven moment op drankgebruik betrapte, was die deemoedig en betuigde zijn spijt.¹ Er was ook een incident tussen Martha en Kloos, toen zij hem de waarheid zei over zijn vroegere verzen in *De Nieuwe Gids*, waarin ook zij en de kinderen niet ontzien waren. Kloos had zich de uitbrander volgens Van Eeden erg aangetrokken.²

Op 1 oktober 1896 verliet Kloos het huis van Van Eeden en ging hij in de buurt op kamers wonen bij de familie Linn, die in villa Perkzicht een pension had. Bijna vijf maanden was Kloos bij Van Eeden geweest. Erg positief dacht Van Eeden op dat moment niet over hem, zoals uit een brief aan Borel blijkt.

Ik help hem vooral uit medelijden, omdat hij er mij om gesmeekt heeft en ieder ander hem in de steek liet, maar van een diep inzicht of begrip van wat hij gedaan heeft merk ik niet veel. Hij mist geheel de deemoedige oprechtheid van Verlaine b.v. Hij heeft nog altijd één zorg, zijn eigen figuur op te houden, zijn eigen houding te idealiseren als die van 3den grooten, sterken martelaar.³

Kloos mocht dan van de drank zijn, een moreel hoogstaand mens was hij in de ogen van Van Eeden zeker niet geworden. En mocht hij gehoopt hebben dat hij door zijn zorg voor Kloos meer sympathie zou ondervinden in de literaire wereld, dan moet hij ook daarin teleurgesteld zijn geweest. Trouwens, hij had in de zomer van 1896 in een heftige polemiek in *De Kroniek* weer eens bij menigcen voor de nodige irritatie gezorgd.⁴

De aanleiding tot de polemieek was betrekkelijk futiel. De schilder Marius Bauer was door Tak, de hoofdredacteur van het boeiende weekblad *De Kroniek* naar Moskou gestuurd om de kroningsfeesten van tsaar Nicolaas II te verslaan. Begin mei 1896 was Bauer samen met C. K. Elout en de schrijver Maurits Wagenvoort naar Moskou vertrokken. Tak moet verwacht hebben dat Bauer een kritisch verslag zou schrijven over de feesten in Moskou. Voor zijn vertrek immers had Bauer in de 8 maart-aflevering van *De Kroniek* een prent geplaatst waarin de schrille tegenstelling tussen de glorie van het tsarendom en de verdrukking van het volk scherp uitkwam.¹ Het *Kroniek*-verslag moest van een ander kaliber zijn dan dat in de boulevardbladen. De tsaar en zijn familie spraken tot de verbeelding: de kranten konden niet genoeg krijgen van de sensatie en de glitter.

Bauer echter raakte volkomen onder de indruk van de pracht en praal die hij zag. Hij was lyrisch over de schittering van het Russische hofleven en liet dit in zijn reportage ook merken. Een gewraakte zin uit zijn verslag luidde:

Is er wel één vorst op aarde, die zoo veel praal ten toon kan stellen, en als je dan denkt aan al die weelde, die er nog is in die kerken en schatkamers en in de paleizen, als je je voorstelt hoe veel rijker 't nog zijn zal bij de kroning, krijg je dan niet een gevoel van dankbaarheid en eerbied? Ik tenminste heb gejuicht voor den man, die de wereld zoo'n schouwspel biedt!²

Bauers enthousiasme ging Tak te ver. Op 31 mei schreef hij in *De Kroniek* een kritisch stuk, waarin hij erop wees dat achter de schitteringen van de Moskouse pracht al de ellende lag van een verwaarloosd volk dat nog met slagen geregeerd werd. Alphons Diepenbrock, in die tijd nog helemaal Nietzscheaan en Wagneriaan, reageerde fel op Tak. Die maakte zich volgens hem schuldig aan socialistisch denken met al het materialisme, met al de oppervlakkigheid en met al het gemis aan historisch besef dat daarin was opgesloten. De glans van de monarchie daarentegen was nog de afstraling van het geestelijke in de wereld; de monarchie was het laatste bolwerk in de strijd tegen de toenevende nivellering.

Van Eeden, wiens open brief aan de tsaar van jaren daarvoor nog steeds in het geheugen lag en die in *De Broeders* het tsarenbewind in de persoon van Peter had bekritiseerd, las het stuk van Diepenbrock op zondagavond 7 juni en ergerde zich er groen en geel aan. Daar kwam nog bij dat hij vlak daarvoor na een concert nagedacht had over Wagner, Diepenbrocks lievelingscomponist, en tot de conclusie was gekomen dat diens muziek ontaardend was. In het stuk van Diepenbrock over de kroning kwam volgens hem het ontaardende onbeschaamd voor de dag. De essentie immers was dat het onrecht verdedigd werd om de schone schijn.³ Van Eeden had er moeite mee het stuk

van Diepenbrock uit zijn hoofd te zetten, maar een rustig gesprek met Herman Gorter, die avond op de bank voor het huis, bracht hem tot bedaren.

Kort daarna, in de nacht van dinsdag op woensdag 10 juni, schreef hij een stuk tegen Diepenbrock en stuurde het de dag daarop aan Tak. Aan Betsy schreef hij dat het een mooi stuk was en dat het indruk zou maken.¹

Van Eeden was uiterst fel en persoonlijk in zijn stuk.

Diepenbrock's stukje is precies zoo dwaas als het den eenvoudigste burgerman, den tamsten en nuchtersten mensch, schijnen moet. Er staat: *liever het gekkenhuis dan de gerechtigheid*. Dat staat er.²

Diepenbrock wist niet waarover hij schreef, meende Van Eeden. De 'diepste ontarding, de echt satanische begoocheling' schuilt in het kiezen van Pracht boven Recht. Van Eeden, wiens formuleringen op de kansel in een sobere protestantse kerk niet zouden hebben misstaan, ging heel ver in het stuk. Hij maakte venijnige toespelingen op Diepenbrocks katholicisme en componist zijn: Diepenbrock had een 'Missa Solemnis' gemaakt, muziek ter ere van God, terwijl hij tegelijkertijd de vergoddelijking van een keizer en het onrecht bepleitte. Van Eeden wees tevens op het vreemde feit dat Diepenbrock zowel enthousiast Nietzschefan en lezer van de decadente Franse literatuur was als christen, en zette daar zijn eigen overtuiging tegenover: het socialisme. Er zat ook nog venijn in het slot van Van Eedens stuk, waar hij te kennen gaf dat hij het met tegenzin in een weekblad publiceerde. Publiceren in zo'n orgaan was volgens hem verderfelijik voor wie in de ideeenwereld leeft.

Van Eeden zond het stuk nog voor de plaatsing in *De Kromek* aan Diepenbrock. Die moet kwaad gereageerd hebben en Van Eeden duidelijk hebben gemaakt dat ze het in vele opzichten eens waren. Het ging er Diepenbrock alleen maar om te zeggen dat hij de socialisten om hun eenzijdigheid en gebrek aan ruimte laakte.³ Waarop Van Eeden antwoordde dat als Diepenbrock dat alleen zou schrijven in de volgende aflevering, hij zijn stuk niet zou plaatsen.⁴ Maar Van Eeden moet zich bedacht hebben, want zijn stuk verscheen toch.

In de kring van Diepenbrock reageerde men woedend. Diepenbrocks schoonzuster Cécile Goekoop-de Jong van Beck en Donk had het gevoel Van Eeden te kunnen haten.⁵ Etha Fles kon er geen woorden voor vinden en karakteriseerde Van Eeden als een 'vals en verachtelijk wezen'.⁶ Men wantrouwde Van Eedens intenties. Maar hoewel Van Eeden vond dat zijn stuk wat voorzichtiger gesteld had kunnen zijn, had hij geen spijt.

De volgende *Kromek*-aflevering, van 21 juni, stond vol stukken tegen Van Eeden, van onder anderen Gijs van Tienhoven, Jan Kalff en Jan Veth. De laatste voelde zich persoonlijk door Van Eeden aangesproken door diens bewering dat het schrijven in een periodiek, voor wie leefde in een ideeenwereld, verderfelijik was. Diepenbrock schreef alleen maar in een terzijde, maar dan wel venijnig, tegen Van Eeden. Het was beter, vond Diepenbrock,

2

3

4

1. Frederik van Eeden omstreeks 1896.
2. De schilder Marius Bauer (foto Willem Witsen).
3. De componist Alphons Diepenbrock (foto Willem Witsen).
4. Arthur van Schendel omstreeks 1896 (foto Willem Witsen).

over Van Eeden te zwijgen: 'wat *heeft* hij ooit begrepen, wat *zal* hij ooit begrijpen.' Van Eeden schreef onmiddellijk aan Diepenbrock dat hij het jammer vond dat deze zich niet had kunnen bedwingen om bits tegen hem uit te vallen. Het speet hem dat hij Diepenbrock boos had gemaakt, want hij had 'een waarachtig gevoel van sympathie' voor hem, iets wat beider vriend Herman Gorter kon getuigen. Hij hamerde erop dat zijn stuk niet tegen Diepenbrock persoonlijk gericht was geweest.¹ Zoals zo dikwijls is het niet na te gaan of Van Eeden oprecht was. Had hij geen enkel idee welk effect zijn stekelige opmerkingen zouden hebben? Diepenbrock op zijn beurt deed zijn best om vrede te stichten. Niet zonder overdrijving verzekerde hij Van Eeden dat hij alle sympathie voor diens talent en persoonlijkheid had, maar dat ze in ideeën lijnrecht tegenover elkaar stonden. Van Eedens vroegere stukken – dat was hem bij herlezing duidelijk geworden – bevatten te veel pathos en waren hem antipathiek. En hoe had Van Eeden van de 'dwaas Nietzsche' kunnen spreken!²

In het nummer van 28 juni van *De Kroniek* kreeg Diepenbrock steun van Van Deyssel. Het socialisme had volgens Van Deyssel afgedaan en hij noemde een reeks buitenlandse schrijvers om dat te bevestigen. Van Eeden vond het een zwak stuk en achtte Van Deyssels mening over het socialisme kortzichtig, al zag hij ook wel het bekrompene van de leer. De brief aan Van Deyssel, waarin Van Eeden dit schreef, bevatte ook de bekentenis dat hij blij was met dit *Kroniek*-incident, daar iedereen nu wist waar hij stond. Zijn radicale standpunt moest alle dubbelzinnigheid rond zijn persoon uit de weg ruimen.³ Het probleem echter was dat Van Eeden op den duur die radicaliteit niet geheel kon waarmaken. Als hij heel eerlijk was, dan moest ook hij bij voorbeeld toegeven erg gevoelig te zijn voor de luister van vorsten. Zijn dromen, waarin hij met grote regelmaat intiem met koningen en keizers omging, en zijn enthousiaste omgang met adellijke kringen in Engeland bewijzen dat overduidelijk.⁴

Het radicale van Van Eedens sociale opvattingen moet in 1896 velen verrast hebben. De vroegere flirt met het socialisme was een hartstochtelijke liefde geworden. Men wist niet dat Van Eeden in de maand mei, voorafgaande aan de *Kroniek*-polemie, ijverig gewerkt had aan een studie over sociaal onrecht, dat de titel 'Werk en brood' kreeg en dat pas ruim een halfjaar later, in februari 1897, in *De Gids* zou verschijnen. Hij stelde daarin dat hij in onrecht leefde; een grote massa werkte voor een paar geprivilegieerden. Bewust of onbewust bedrogen de mensen zichzelf, als zij dat niet door hadden. Groot was in zijn lange artikel zijn kritiek op het feit dat er wel overvloedig luxe-artikelen werden geproduceerd, terwijl werk en eerlijk verdiend brood niet eens voorhanden waren. Ongeveer twee jaar voor de stichting van Walden had hij, hoewel leek op economisch gebied, een aantal concrete plannen uitgewerkt om de maatschappelijke wantoestanden te

veranderen. Het kwam erop neer dat de regering moest zorgen dat wie werk zocht, land moest kunnen bebouwen. Elk mens had het recht, aldus Van Eeden, om zelf in vrijheid de meest eenvoudige zaken voor het eigen levensonderhoud te produceren. Hij had daarbij voor de oprichting van Rijkshoeven gepleit. Die hoeven zouden bemand moeten worden met werklozen uit de steden en cooperatief georganiseerd moeten zijn, waarbij concurrentie en winstbejag waren verboden. De koppeling van landnationalisatie, cooperatie en staatsbemoeiing was volgens Van Eeden het vernieuwende van zijn plan. Geheel origineel was dat plan overigens niet. Anderen, zoals Herbert W. Mills en de Fabian-socialisten in Engeland, hadden soortgelijke voorstellen gedaan.¹

Dit alles had Van Eeden uitgedacht en geschreven, toen hij voor het eerst de *Kroniek*-artikelen las. De scherpte van zijn toon en zijn verontwaardiging over het ophemelen van de luxe van de tsaar zijn in dit licht beter te begrijpen.

Wie Van Eedens standpunt in de *Kroniek*-polemie absoluut niet zag zitten was Betsy van Hoogstraten.² Van Eeden verdedigde zich tegenover haar door met een zekere overdrijving te beweren dat het om een zaak ging waar hij al jaren voor gestreden had. Dat men zo fel reageerde, schreef hij haar, bewees dat hij raak geslagen had.

Ik heb het wespennest geraakt, laat ik ze nu maar steken.³ De kritiek van Betsy weerhield hem er niet van in de aflevering van 28 juni van *De Kroniek* nog een bijdrage te publiceren waarin hij alle tegenstanders nog eens de revue liet passeren. Het langst bleef hij stilstaan bij de reactie van de jongeren. Het was hem duidelijk geworden dat hij hun antipathiek was. Hij gaf toe dat hij antipathieke dingen had gezegd maar de oorzaak van hun afkeer lag volgens hem dieper, in onbewuste gevoelens. De jongeren waren niet in staat 'onpersoonlijk' te voelen, meende hij. Nog te veel stelden zij hun eigen persoonlijkheid op de voorgrond en daarom waren zij gekwetst. Hij, Van Eeden, kon 'onpersoonlijk' voelen en kon dan ook niet gekwetst worden.

De mysticus in Van Eeden, zijn ideaal-ik had hier weer eens de overhand. Achter de sluier van antipathie, zo beweerde hij, gingen kracht en schoonheid schuil van wat onpersoonlijk in hem was, 'daar het opwelt uit ondoorgronde lijke diepten van het Zelf, dat universeel is en niet eigen.'⁴ Deze passage is cruciaal, niet alleen omdat Van Eeden hier zichzelf bedriegt doordat hij hypocriet het persoonlijk element in zijn optreden, zijn ambitie met name, verhult en zijn gekwetstheid ontkent, maar ook omdat hij een verband probeert te leggen tussen mystiek en sociaal denken. Beide moeten op desindividualisering berusten.

Om te bewijzen dat hij 'onpersoonlijk' kon zijn heeft hij in een later stadium zijn felle *Kroniek*-bijdrage van 14 juni radicaal omgewerkt voor de bundeling van het derde deel van zijn *Studies*; alle persoonlijke toespelingen, alle

namen, alle venijnige opmerkingen heeft hij eruit gegooit.¹ Hij getuigt in zijn herschreven bijdrage, getiteld 'Artiest en socialist', van zijn geloof in een steeds grotere democratisering; het persoonlijk gezag wordt steeds meer vervangen door verdeling van macht in de gemeenschap. Deze tendens herkent hij met name bij de anarchisten.

Karakteristiek voor Van Eedens politieke keuze is dat hij het ideaal van de eenheid tussen de mensen als een religieus ideaal zag. Juist in dat religieuze ideaal moeten artiest en socialist elkaar vinden en niet, zoals in de *Kroniek*-polemieken was gebeurd, een dwaze strijd voeren over het autocratische koningschap. En Van Eeden eindigt zijn 'Artiest en socialist' in het beschrijven van zijn utopie, van zijn vast geloof in de verborgen tendens naar Recht en Schoonheid. Deze 'Heilige Richting' is niet alleen richtsnoer voor hemzelf in zijn mystiek denken maar moet ook richtsnoer zijn voor de mensheid. En hij spoort zijn kunstbroeders aan om de socialist als man van de daad altijd als de 'uitvoerder van Gods wil' te zien, die de weg bereidt naar een schoner leven. De oprichting van Walden moest dit schonere leven brengen.

TOEVERLAAT VOOR DE JONGERE GENERATIE

Op 18 juni 1896, toen Van Eeden geheel verward was in de *Kroniek*-polemieken, bracht een bleek, beschaafd mannetje met een lorgnet aan een koordje achter zijn oor hem een bezoek. Het was de in Bussum wonende Adriaan van Oordt, vijf jaar jonger dan Van Eeden en werkend bij de posterijen. Van Eeden had hem per brief uitgenodigd eens langs te komen, nadat hij het handschrift van de historische roman *Irmenlo*, dat Van Oordt hem gestuurd had, gelezen had. Er zat iets oorspronkelijks in dit werk, vond Van Eeden, al ontbrak er nog veel aan. Hij had hem bericht dat het uitgegeven moest worden en daarvoor zijn eigen uitgever Versluys aanbevolen.² Het boek had indruk op hem gemaakt; in een droom in de nacht na het bezoek van Van Oordt hoorde hij een zin uit de roman zeggen.

Om meer dan een reden moet *Irmenlo* Van Eeden geïnteresseerd hebben. De roman speelt in de tijd van Karel de Grote, precies de tijd waarin zijn eigen drama *Lioba* speelt. Centraal in de roman staat de strijd tussen christendom en heidendom; de held Woonfred met zijn grote drang naar vrijheid geeft zich na veel strijd over aan de orde van de christelijke gemeenschap. Van Eeden kan zijn eigen strijd tussen instinct en beheersing, libido en moraal in *Irmenlo* herkend hebben. Was de strekking van het boek, de overwinning van het gemeenschapsgevoel op het individualisme, niet tevens een van de belangrijke tendenties in het laatste decennium van de eeuw?

Het is opvallend te zien dat Van Eeden zich geheel inzette om de bescheiden Van Oordt te helpen met zijn boek: hij beloofde een inleiding te schrijven

en bemoeide zich ook met de opmaak. Regelmatig gaf hij Van Oordt stilistische en compositorische adviezen, bij voorbeeld dat een schrijver zich steeds op het hoofdgegeven moest richten en alles daaraan ondergeschikt moest maken. Hij waarschuwde Van Oordt er wel voor dat zijn Voorwoord bij de roman niet bij iedereen in goede aarde zou vallen. Hij moest niet schrikken, aldus Van Eeden, als *De Kroniek* of *De Telegraaf* zijn boek niet vriendelijk ontvingen.¹

Er zijn personen mij zeer vijandelijk gezind en daarenboven klein genoeg om juist iets niet te willen goedkeuren omdat ik er toe uitnodig of aanmoedig.²

Misschien om deze personen voor te zijn wijst Van Eeden, meer dan bij een dergelijke gelegenheid gebruikelijk is, in zijn voorwoord op een aantal zwakke punten. Verder laat hij vooral goed uitkomen dat het boek hem getroffen had, doordat zijn behoefte aan standvastigheid en de drang naar het universele erin bevredigd werden; de personages waren typen, meer algemeen menselijk dan individu. Naar goedkope effecten, grofheid of trivialiteit was niet gezocht.³ Van Eeden had de illusie dat het boek het begin was van betere tijden. Hij vond het beter dan *Drogon* van Van Schendel, een andere geruchtmakende roman van een jongere uit dezelfde tijd, die door Diepenbroek en Kloos als een vernieuwing in het proza geprezen werd, daar het afweek van het gebruikelijke realisme. Van Eeden had zelf – en misschien niet helemaal ten onrechte – het idee dat *Drogon* veel op *De kleine Johannes* en *Johannes Viator* leek.⁴

Dat Van Eeden zich zo inzette voor een jong auteur als Van Oordt, kan te maken hebben gehad met het feit dat hij literair niet geïsoleerd wilde raken. Hij kon zeker wat hulp gebruiken nadat hij bij een aantal van zijn generatiegenoten door de *Kroniek*-polemie opnieuw irritatie had gewekt. Aan Henri Borel had hij kunnen zien hoe een jongere auteur zich als een dappere schildknaap voor hem in de strijd wierp en zijn ideeën uitdroeg.

Van Eeden heeft, ongetwijfeld mede door zijn profetische manier van schrijven vol levenswijsheden en door het benadrukken van een vergeestelijkte en morele vorm van leven, indruk gemaakt op een aantal jongeren. Een feit is dat sommigen op hem een beroep deden in zijn functie van 'wonderdokter', anderen in zijn functie van schrijver, filosoof of sociaal hervormer. De joodse schrijver Van Collem en de zeventienjarige Arthur van Schendel stuurden hem hun eerste pennevruchten ter beoordeling.⁵ Van Schendel, sinds januari 1891 leerling van de Amsterdamse toneelschool, had een grote bewondering voor Van Eeden. *De kleine Johannes* had hij voor zichzelf en voor een vriendin gekocht. Zijn larmoyante gedicht 'Laat de kinderen tot mij komen' over een stervende soldaat dat hij hem stuurde en dat hij als proeve van bekwaamheid op de toneelschool had voorgedragen, had hij aan Van Eeden opgedragen.

Een andere jongere, A. K. Hovens Greve, wilde predikant worden en vroeg daarover advies. Het antwoord van Van Eeden was een beknopte samenvatting van zijn levensvisie. Een mens moet altijd zoeken, aldus Van Eeden, al moeten er wel zelfkennis en vastheid zijn. Die vastheid kan door studie en vooral door ervaring verkregen worden en is noodzakelijk om zich te weren tegen vijandschap. Wil men iets van betekenis doen, dan moet men het hoogste van cultuur, kennis, filosofie en wetenschap kennen. Men moet psychisch en fysiek ontberingen kunnen lijden en er is moed voor nodig om zich niet te storen aan mislukkingen en conventies.¹

Dat alles heeft hij onstabiele jongeren, vrouwen en mannen, steeds weer voorgehouden. Aan Lady Welby schreef hij:

My peculiar position as an author and a doctor brings more and more people to me in want of aid and guidance physical, moral, intellectual. It makes one feel a crossbreed between a parson and a physician, and my worlds way becomes like a ploughed-up clay-field on a rainy day making me feel heavier at every stride.²

Johan Labberton uit Den Haag is een treffend voorbeeld van een jongere die Van Eeden met grote regelmaat – hij schreef soms wekelijks – om hulp vroeg. Labberton was een achttienjarige gymnasiast, toen hij in de lente van 1896 Van Eeden voor het eerst schreef. Hij leed op dat moment aan congestie, dacht aan zelfmoord, voelde zich geïsoleerd en lag overhoop met zijn vader, een hoofdonderwijzer. Hij had ‘een buitengewoon man’ nodig, schreef hij, en hij had het idee dat Van Eeden die man kon zijn. Hij wilde een leider, in wie hij geloofde; graag wilde hij Van Eedens ‘bewonderende discipel en jongere vriend’ worden.³

De reeks brieven van Labberton aan Van Eeden is een mengeling van vleiërij, zelfbeklag en verwijten, voldoende om de aandacht van Van Eeden vast te houden. Tijdens een bezoek van de jongen in Bussum op 6 april 1896 kreeg hij een positieve indruk van hem. In de tijd daarna stortte Labberton zijn hart uit aan Van Eeden en stuurde hem zijn verzen en zijn dagboek. Al heel gauw wist hij zich in Van Eedens kennissenkring in te dringen. Ook de bij Van Eeden wonende Kloos werd door hem in vertrouwen genomen. Labberton arrangeerde het zo dat hij na zijn eindexamen gedurende de zomermaanden in Bussum kon komen wonen en wel in het pension bij mevrouw Van Gogh. Toen hij Kloos van zijn plannen verteld had, had deze een tijdje gezwegen en toen gezegd: ‘Ik wensch het zeer.’⁴

Labberton maakt de indruk Kloos en Van Eeden tegen elkaar te willen uitspelen. Aan Van Eeden vroeg hij op een gegeven moment of hij hem sommige ervaringen in zijn omgang met Kloos zou mogen vertellen en hem daarover raad zou mogen vragen.⁵

Toen Labberton een andere jongere ontmoette, die zich tot Van Eeden gewend had, een zekere Stokvis, waarschijnlijk de zoon van professor B.J.

Stokvis, de medicus uit Amsterdam, noteerde hij in zijn dagboek dat Van Eeden het druk zou krijgen als al die jonge Strebers zich tot hem zouden richten als 'hun natuurlijk hoofd'.¹

Een vriend van Labberton, een zekere Jan van Lokhorst, een stille, bleke jongen, had vanaf de zomer van 1896 contact met Van Eeden. Hij schreef hem dichterlijke brieven, waarin hij ter sprake bracht dat hij aan 'de ellendigste ziekte' van de onanie leed. Labberton en Van Lokhorst slaagden er op den duur in het vertrouwen te winnen van Betsy van Hoogstraten en haar gezin. Labbertons relatie met dat gezin en met Van Eeden intensiveerde tijdens zijn verblijf in Bussum in juli, augustus en begin september, al vond hij het jammer dat hij met Van Eeden niet over alle dingen kon spreken die men gewoonlijk verborgen houdt. Seksualiteit was een te beladen onderwerp. Hoezeer Van Eeden zijn leidsman was, blijkt wel uit Labbertons verzoek aan Van Eeden om hem een uiteenzetting op papier te geven hoe een modern mens moest leven. Hij zou graag willen dat Van Eeden precies vertelde hoe zijn dagindeling en zijn vegetarisch dieet eruit moesten zien. Hij nam zich voor tijdens zijn studie rechten in Leiden geheelonthouder te zijn. Van Eeden stuurde hem een lijst met de belangrijkste literaire en filosofische boeken. De lijst geeft een aardig beeld van welke schrijvers bij Van Eeden favoriet waren.² Uit de Engelse literatuur stonden naast de romantische dichters onder anderen ook Walter Pater, Emily Brontë en Dante Gabriel Rossetti vermeld. Van de negentiende-eeuwse Nederlandse schrijvers koos Van Eeden Potgieter, Multatuli, Bakhuizen van den Brink, Pierson, Huet en de Tachtigers. Van Balzac noemde Van Eeden *Le Lys dans la vallée* en *Eugénie Grandet*. Andere Franse schrijvers op zijn lijst waren onder anderen Flaubert (*Trois contes*), Zola, Leconte de Lisle, Laforgue en Maeterlinck. Een aantal boeken werd keurig de volgende maanden door Labberton gelezen.

Nauwgezet hield Labberton Van Eeden op de hoogte van zijn problemen met dagindeling, wijze van studeren en dieet. Hij was, zoals zijn vriend Van Lokhorst, een kopie van zijn leidsman Van Eeden. Geëxalteerd schreef hij Van Eeden in de laatste dagen van 1896:

De wensch heeft zich nl. in mij gevormd, om ééns al wat ik als waarheid van God, leven en mensch heb leeren vinden te vereenigen en te maken tot één feilloos zuiver geheel, een nieuwe Bijbel kortom. En mijn eigen leven daaraan geheel conform te maken tot een troost en voorbeeld voor alle menschen en tijden.³

In de loop van 1897 zou Labberton zich ook de sociale opvattingen van Van Eeden eigen maken. In Den Haag zat hij in de anarchistenkring, waartoe ook Thorn Prikker, Toorop, de kunstcriticus H. P. Bremmer en de neerlandicus B. J. F. Varenhorst behoorden. Hij werd zo vertrouwd met Van Eeden dat hij de drukproeven zou corrigeren van *Lioba* en daarbij stijlkritiek niet schuwde. Vreemd is het niet dat hij als een der eersten in 1898 aan het Walden-experi-

ment zou meedoen, maar ook een van de eersten was, die tot Van Eedens grote teleurstelling zou afhaken om in Groningen zijn studie rechten voort te zetten. Labberton werd vervolgens lid van de SDAP en zou als sociaal-democraat kritiek uitoefenen op Van Eedens sociale ideeën. Af en toe corresponderden ze dan nog met elkaar, maar in 1909, het jaar waarin Labberton onder het pseudoniem Theo van Ameide bekendheid kreeg als dichter – hij behoorde tot de kring van Verweys *De Beweging* – zou de breuk definitief worden. De zoon was volwassen geworden.

De voor ons bekendste jongeman met wie Van Eeden eind jaren negentig te maken kreeg, was Jacob Israël de Haan, leerling van de kweekschool in Haarlem. Volgens De Haan zelf schreef hij in maart 1899 voor het eerst aan Van Eeden.¹ Hij moet grote bewondering voor Van Eeden gekoesterd hebben, zoals onder andere uit bewaard gebleven sonnetten blijkt. Een daarvan, gedateerd 26 april 1896 (moet zijn 1899?), begint met de regel:

Wilt gy mijn god zijn en mijn vader tevens?

En de twee laatste terzinen luiden:

Mijn hoogste eik, mag ik het klimop wezen
Dat om uw stam vertrouwend slaat zijn ranken
En dan geen stormwind zóo meer hoeft te vreezen?
Gy zyt zoo sterk, en ik zoo droevig zwak:
O Goede, laat mij 't U éens mogen danken
Zoo 't wilde leven mij niet ganschelijk brak.²

In een ander larmoyant gedicht vergelijkt De Haan zich met een lammetje, dat bevend uitziert naar zijn herder. En hij bekent dat hij niet mannelijk wil zijn en 'trotsch geduldig'. De toon van de gedichten is karakteristiek voor de brieven die De Haan stuurde en die nog klageriger van toon zijn dan de brieven die Van Eeden van andere jongeren ontving.

Wat het voor De Haan betekende dat Van Eeden vriendschap met hem sloot, is schitterend te zien uit de brief van 17 mei 1899 die Van Eeden van een schoolvriend van De Haan ontving, dus kort na de eerste brieven tussen De Haan en Van Eeden. Deze vriend, Frederik Meyster geheten, wonend Zijlweg 79 in Haarlem, schreef:

Ik ben de vrind van Jacob de Haan, en ik wou U heel eventjes wat over hem gaan zeggen, omdat ik zoo blij ben dat u hem zoo'n groote vaderlijke vriend geworden zijt. Uw invloed op hem is zeer machtig. U beheerscht – en niemand vóór u kon dat – zijn heele doen en laten. En juist daarom wou'k dat u wat meer van hem wist. Zie mijnheer, vroeger hadden alle jongens verschrikkelijk het land aan hem, omdat hij hate-

lijk, egoistisch, onverdraagzaam, brutaal, eigenwijs was. Maar toen is er plotseling 'n omkeering in hem gekomen, ofschoon niet ten goede. Meyster schreef vervolgens hoe De Haan na eerst een innig vereerder van Potgieter te zijn geweest, plotseling warm liep voor *De Nieuwe Gids* na het lezen van Couperus en Kloos. Alle moderne boeken moest hij nu lezen; hij las, behalve *De Nieuwe Gids*, *Perk en Ellen* en *De kleine Johannes*, die hij bij een vriend meegenomen had. Hele gedichten kende De Haan uit zijn hoofd en amuseerde daarmee zijn medeleerlingen, die hem rijp vonden voor Meerenberg.

Nadat hij een paar weken voor zijn gezondheid naar huis was geweest, kwam hij op 't idee u te schrijven en de verrukking, die uw brief hem bracht, is niet te beschrijven.

't Was een groot geheim den eersten avond, maar een week later had hij 't ieder, die 't hooren wilde, verteld. Enfin, hij was gelukkig.

Frederik van Eeden verschilde voor hem weinig van God.

Later bedaarde De Haan wat maar Van Eedens naam bleef volgens Meyster het toverwoord. Van Eeden had vooral morele invloed op De Haan. Bij de laatste brief van Van Eeden ging De Haan onmiddellijk naar de leraar die hij haatte, om verzoening vragen, omdat 'iemand, van wien hij zielsveel houdt, hem geschreven heeft, dat haat leelijk is'. Meyster vroeg Van Eeden om in zijn brieven De Haan iets op het hart te drukken, 'omdat alleen uwe medecijnen radicaal genezend voor hem zijn'.¹

De morele en in mindere mate de literaire invloed van Van Eeden op De Haan blijken overduidelijk uit deze brief. Hun relatie zou de eerste jaren eenzijdig blijven; De Haan smeekte om contact en genegenheid, maar Van Eeden was wat terughoudend. Het 'Beste Mijnheer' van de eerste brieven veranderde in 1900 in 'Lieve Free'. Ondanks verschillen van inzicht en onenigheden zou hun relatie met korte onderbrekingen tot de dood van De Haan in 1924 vriendschappelijk zijn.²

DE MUZE NEEMT ZELF DE PEN TER HAND

Onze kijk op de liefdesrelatie van Van Eeden met Betsy van Hoogstraten berust bijna geheel op documenten en literair werk van Van Eeden zelf en is daarom eenzijdig. Hoe Betsy de verhouding zag, moeten we opmaken uit wat Van Eeden over haar schreef. Gelukkig hebben we de beschikking over een verhaal van haar, geschreven in Zürich in 1905, waarin zij haar relatie met Van Eeden literair verbeeldde.³ Het is typisch het produkt van een onervaren auteur. Als fictie is het natuurlijk geen betrouwbaar biografisch document, maar het kan ons wel iets vertellen over haar persoonlijkheid, wat voor soort vrouw zij was en hoe zij de verhouding met Van Eeden literair beleefde.

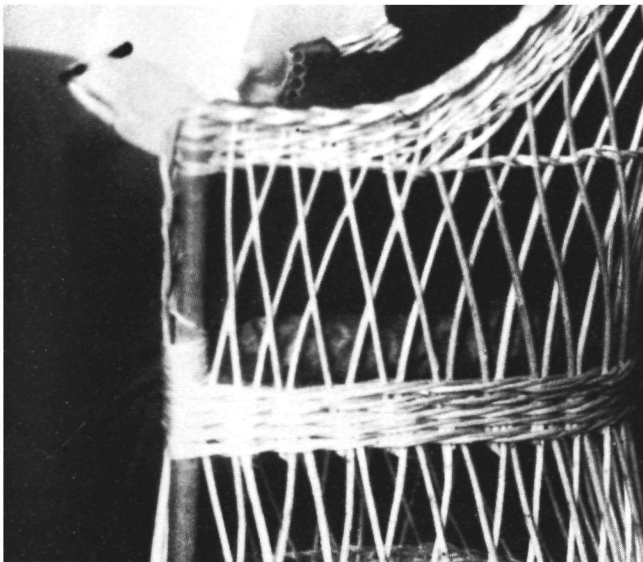
Curieus is dat Betsy na zoveel keren vereeuwigd te zijn in Van Eedens literaire werk zelf de behoefte voelde literair actief te zijn. Ze had er kennelijk genoeg van alleen maar een Beatrice te zijn, object van idealisering. De Muze nam zelf de pen ter hand!

In 1907 publiceerde zij haar merkwaardige verhaal onder de barokke titel 'Weefsel van goud en brandende tranen' in *De Gids*. De titel was ontleend aan enkele regels uit *Ellen*, Van Eedens meest populaire bundel, waarvan in 1907 juist de vijfde druk was verschenen.

Hoe is mijn arme ziel gevangen,
In een schoon tooverhol geleid,
Waar, in goudweefsel van verlangen,
Brandende glinster-tranen hangen
Der bitterste rampzaligheid!

Het verhaal is het relaas, voor een groot gedeelte in dagboekvorm, van een vrouw die haar gehele leven verpleegster is geweest en die 'of all names' de naam Ellen draagt. Ze heeft, als ze het relaas schrijft, afgerekend met het leven; ze is, schrijft ze, een zieke en put een kleine vreugde uit het schrijven van haar levensverhaal. Zuster Ellen is werkzaam in een Duits sanatorium bij Florence. Haar leven staat geheel in dienst van haar werk en van de psychiater-arts van het sanatorium, Leo Martini. Ze is, als in de eerste de beste doktersroman, heimelijk op hem verliefd. Op een gegeven moment arriveert er een Engels meisje Eveleen Norman, een eenentwintigjarige zangeres. Ook zij is gefascineerd door de arts, wiens charismatische persoonlijkheid uitvoerig door zuster Ellen wordt beschreven. Als er nieuwe patienten in het sanatorium hun intrek nemen, een echtpaar uit Dresden, wordt Eveleen op de man verliefd. Dat gebeurt, geheel in navolging van *De Kreutzer-sonate* van Tolstoi, op een muziekavond, wanneer deze man, Julius Breitner geheten, haar als pianist bij haar liederen begeleidt. Zuster Ellen wordt door Eveleen in vertrouwen genomen. Eveleen ziet ten slotte van de liefde af, omdat ze de vrouw van Breitner niet wil kwetsen. Het slot van het verhaal is dat zuster Ellen en Eveleen samen uit het sanatorium vertrekken. De arts Leo Martini sterft; voor zuster Ellen voldoende reden om God te vragen of ze spoedig mag sterven. Alles bij elkaar veel verliefdheid in het verhaal, maar niemand komt aan zijn trekken.

Was het literaire ambitie, die Betsy tot het publiceren van dit verhaal dreef? Of was er meer? Wilde zij Van Eeden, zoals zo dikwijls was gebeurd, de les lezen? Van Eedens alter ego, de arts Leo Martini, wordt geheel als een edel mens voorgesteld, het type dat Van Eeden zo graag wilde zijn maar waar hij zo weinig van terecht had gebracht. In april van dat rampjaar 1907 was het fiasco van zijn Waldenkolonie een feit; in de zomer was hij gescheiden van

Betsy van Hoogstraten.

Martha van Vloten en hertrouwd met Truida Everts. En er gingen geruchten over hem in Nederland en daarbuiten dat hij een Don Juan zou zijn, die de vrouwen hypnotiseerde. Het waren geruchten die ook vroeger al eens waren verspreid.¹

Er vallen een paar aspecten in Betsy's verhaal op, te weten de nadruk op ziekte, het stereotiepe vrouwbeeld, het streven naar vergeestelijking gecombineerd met een uitgesproken hang naar esthetiek en de voorkeur voor een platonische vorm van liefde.

Wat nu het eerste aspect betreft, de nadruk op ziekte, het volgende. Betsy van Hoogstraten heeft als plaats van handeling een sanatorium gekozen, zoals Thomas Mann later in *Der Zauberberg* zou doen. Ziekte wordt in de fin de siècle vaak geassocieerd met geestelijke verfijning; men minachtte de 'banale et triviale santé' en koketteerde met de neurose. De ziekelijke 'femme fragile', bleek en vaak gekleed in het wit, werd een schoonheidsideaal, een 'beauté malade'. Eveleen Norman uit het verhaal, Novalis citerend en Bach zingend, beantwoordt geheel aan dit stereotiepe vrouwbeeld. En even stereotiep is de figuur van zuster Ellen. Zoals Florence Nightingale in haar autobiografische novelle *Cassandra* een analyse geeft van haar leven als vrouw, zo probeert zuster Ellen, zij het heel wat beknopter, haar leven te beschrijven, dat geheel in dienst staat van de zieke medemens en dat geheel bepaald wordt door haar dwepende verering voor de arts. In de figuur van de arts Leo Martini, die wat betreft uiterlijk, keuze van lectuur, muzikale voorkeur en levensinstelling opvallend veel lijkt op Van Eeden, is de tendens naar vergeestelijking duidelijk aanwezig. De vrouwen vergelijken hem met Christus; hij heeft een ascetische natuur, leest geschriften van de mysticus Saint-Martin en *De imitatione Christi* en offert zich op voor zijn zieken. Naastenliefde heeft bij hem de plaats ingenomen van de wereldse liefde en het gevolg daarvan is dat zuster Ellen verstoken blijft van echte liefde en dat hij immuun is voor de bekoring van Eveleen Norman.

Dit afstand doen van de wereldse liefde is het hoofdthema van het verhaal. Slechts hier en daar beluistert men een kritische toon, bij voorbeeld in de opmerking van zuster Ellen dat dominees en artsen een 'gevaarlijk goedje' zijn voor vrouwelijke ijdelheid. Maar die notie heeft geen enkel gevolg voor haar gedrag. Typisch in dat gedrag is de drang naar vergeestelijking; het scheelt maar weinig of de ziekenzuster is ook kloosterzuster. Haar kamer noemt ze, denkend aan het middeleeuwse gedicht 'Livarda deine boete is om', een cel. Betsy van Hoogstraten refereert hier aan het feit dat Van Eedens koosnaam voor haar Livarda was, de middeleeuwse non.² 'Livarda' heette aanvankelijk ook Van Eedens toneelstuk uit 1897, dat ten slotte de titel *Lioba* kreeg.³ Door zuster Ellen uit te beelden als een sterk vergeestelijkte verpleegster, sluit Betsy van Hoogstraten zich geheel aan bij Van Eedens literaire beeldvorming van haar persoon, zoals die blijkt uit een reeks van twaalf

sonnetten die Van Eeden in 1898 aan haar gewijd heeft en waarin hij haar aanroept als 'zuster, die kent mijn verborgenste euv'len, pleegster in krankheid, wien ik wond noch schand verbergen hoef, noch gij mij – daar mijn lijden, mijn zwakte d'uwe is, als d'uwe mijn'.¹

Het heeft er alle schijn van dat de relatie tussen Betsy en Frederik van Eeden een sterk literair karakter had. Wilde Betsy bij voorbeeld door bij de nonnen van de RK Ziekenverpleging in Hilversum te gaan werken beantwoorden aan het vergeestelijkte vrouwentype dat Van Eeden in *Lioba* schiep? De literaire mode van de dag dicteerde voor een deel de gedragingen van de twee geliefden. Wat in de literatuur vergroot en verdiept aan de orde werd gesteld, kreeg, zo lijkt het, in het gewone leven een vervolg, zij het van een minder grootse allure. Juist omdat literatuur en kunst in die tijd een sterk religieus karakter hadden en voor velen de plaats hadden ingenomen van de godsdienst, kon dit voorbeeldkarakter zo uitgesproken en zelfs dwepend zijn. Jongemannen als Henri Borel, Johan Labberton en Jan van Lokhorst probeerden, zoals we gezien hebben, in hun jonge jaren zoveel mogelijk à la Van Eeden te leven, dat wil zeggen de Van Eeden zoals die zich in zijn werk presenteerde. Op jeugdige meisjes en onstabiele vrouwen had Van Eeden niet alleen dank zij zijn beroep en zijn charismatische persoonlijkheid, maar ook dank zij zijn werk (met name de populaire *Ellen*-verzen) grote aantrekkingskracht. Jacqueline Sandberg las *Ellen* samen met haar vriendin Mien van Schuilenburg dwepend in een kuil in de duinen.² Bij haar ziet men duidelijk hoe de eigentijdse, hooggestemde literatuur haar denken en voelen bepaalde en hoe ze aan de normen daarvan trachtte te beantwoorden. Had de bundel *Ellen* de lezers en de vele lezeressen aangegeven hoe lijden en liefde een geheel vormden, het drama *Lioba* bepaalde hoe trouw men moest zijn in de liefde.

LIOBA OF HET PROBLEEM VAN ONTROUW IN GEDACHTEN

Vanaf 1894 had *Lioba* Van Eeden beziggehouden. Iets van de thematiek wordt duidelijk uit een dagboek aantekening van 17 mei 1895:

Van nacht gedachten over het drama. Het tragische van den toestand als de man dood is, en twee edele menschen worstelen met den haat, die, den man wreekend, in haar komt tegen den minnaar en die hij duldend dragen moet. En het platte inzicht dat de wereld er van heeft.³

Hoewel zijn concept nog zal veranderen, is er al uit op te maken dat het drama een duidelijke biografische en autobiografische basis heeft: Sam van Hoogstratens dood en Betsy's schuldgevoel, dat zich soms uit in haat jegens haar minnaar.

Het is te begrijpen dat het schrijven Van Eeden niet gemakkelijk afging, mede door de houding van de wispelturige Betsy. Een mooi voorbeeld levert

het eind van 1896, het moment waarop het 'drama van trouw' zijn voltooiing naderde. Op 26 november las Van Eeden Betsy de tweede en derde akte van *Lioba* voor. Ze vond het mooi. Hij had haar daarna thuisgebracht en bij haar gelogeerd. De volgende dag, op haar verjaardag, gaf ze hem een kus en schonk hij haar orchideeën. Hij was gelukkig door deze ervaringen, maar kreeg op 1 december een negatieve brief. Op die dag noteerde hij in zijn dagboek dat het toch een vreemd soort liefde was, die hem zo verkleinde.

Uit alles is te merken dat het handhaven van het platonische karakter van hun liefde hun nog steeds moeite kostte. Daarbij stond Van Eeden nog aan andere verleidingen bloot. Zo had hij op 20 november een moeilijk moment te doorstaan, toen een Franse patiente, een weduwe en moeder van zes kinderen, met hem naar bed wilde en hij besloot de behandeling te stoppen.

Op 4 januari 1897 voltooide hij *Lioba* en begin mei lag het in de boekhandel. Hij was tevreden: het drama, zo vond hij, was harmonisch en geheel door het intellect beheerst.

Lioba is de kristallisatie van ons beider leven. Gezuiverd, gestyliseerd, gecondenseerd, tot een sterk, schoon geheel.¹

Aan Betsy schreef hij dat het schrijven van *Lioba* geen genot voor hem was. Meer dan ooit had hij het besef dat het niet mogelijk was elkanders gevoelens goed te kennen. Die gevoelens bleven volgens hem een eeuwig mysterie.

Wij verstaan elkaar alleen door abstracties.²

En *Lioba* was zo'n abstractie.

Van Eeden trachtte met *Lioba*, dat naar zijn eigen zeggen geschreven was zonder enige verwachting dat het opgevoerd zou worden, van begin tot het einde in een dichtertelijke sfeer te blijven; het was een literair drama, waarin beschrijvingen van het decor en de mise en scène ontbraken. Precies zoals hij in *De Broeders* had gedaan. Achtergrond en sfeer probeerde hij alleen via de handelende personages op te roepen en wel door de onder woorden gebrachte beleving van hun omgeving.³ Toch werd het stuk in 1912 en 1913 opgevoerd, waarbij het vooral als 'muzikaal drama' gezien werd.⁴

Plaats van handeling in *Lioba* is het klooster Eyke aan de Maas en het kasteel Schaltheim van de middeleeuwse Noormannenkonink Harald. De keuze voor de middeleeuwen was in de literatuur van de jaren negentig – men denke aan Van Oordts *Irmenlo* en Van Schendels *Drogon* – niet ongewoon; Paap had er in zijn *Vincent Haman* zelfs de spot mee gedreven. Van Eeden had zich bij het schrijven van zijn drama verdiept in het leven van Karel de Grote en de geschiedenis van de Noormannen en had bovendien de *Edda* gelezen. Zijn belangstelling voor de middeleeuwen dateerde reeds van zijn jeugd. In de door hem bewonderde gedichten van de Duitse romantici (Clemens en Bettine Brentano) en van de Prerafaëlieten kon hij wat dat betreft volop aan zijn trekken komen. Henriette Ortt en hij dweepten destijds met de populaire historische roman *Ekkehard* van de Duitse schrijver Scheffel. Frederiks vader

getuigt in zijn beschrijvingen van zijn botanische wandelingen door Nederland meermalen van zijn liefde voor de vroege middeleeuwen. In zijn beschrijving van de natuur van Kennemerland, opgenomen in *Onkruid*, laat hij zich in positieve termen uit over de beschaving van de Noormannen. En dan was er natuurlijk kort na 1890 de invloed van Maeterlinck, wiens drama's, die zich dikwijls in een middeleeuwse sfeer vol angst en dreiging afspelen, ook in Nederland erg populair waren.¹ Het kon niet anders of een trendgevoelige auteur als Van Eeden stond daarvoor open. Toen hij tot de eerste opzet kwam van *Lioba*, las hij het gesprek van Maeterlinck met Jules Huret, dat in 1891 in de *Écho de Paris* verschenen was. De ideeën van de Belg kwamen sterk overeen met zijn eigen dramatische opvattingen, vond hijzelf.² *Lioba* doet dan ook wat dramatische opbouw, atmosfeer, situatie en personages sterk denken aan *Pelléas et Mélisande* uit 1892, Maeterlincks meest succesvolle stuk, waarin eveneens het probleem van de huwelijksrouw zo'n grote rol speelt. Maeterlincks neiging om met het realisme te breken en de nadruk te leggen op het dramatiseren van het innerlijk van de personages en daaraan de mise en scène aan te passen, zijn ook bij Van Eeden terug te vinden. Hij maakt echter spaarzaam gebruik van Maeterlincks procédés om op het toneel de angst voor de dood of het naderen van het noodlot op te roepen door het niet afmaken van zinnen, lange stiltes, het herhalen van woorden en zinnen enzovoort.

Tussen Van Eedens mystieke opvattingen en die van Maeterlinck zijn reeksen parallellen aan te geven. Beiden staan dubbelzinnig ten opzichte van het christendom. Beiden zeggen genoeg te scheppen in de afbrokkeling van het christendom, maar beiden ontkomen er niet aan bij het formuleren van hun nieuwe moraal en wereldbeschouwing allerlei christelijke elementen op te nemen, voldoende om de zwevende generatie van halfchristenen niet af te schrikken. Dat Van Eeden ook Maeterlincks essays las, blijkt uit zijn dagboek en zijn brieven. Veelzeggend is dat Betsy boven haar *Gids*-verhaal uit 1907 een citaat van Maeterlinck opnam. Het is een citaat dat ook in een brief van Van Eeden aan Betsy voorkomt.³

Lioba behandelt een brandend probleem voor hen beiden: is men alleen ontrouw door de daad of is men ook al ontrouw door de gedachte aan een ander? Het leek wel de Heidelbergse catechismus, waarmee Frederik als kind tijdens de catechisatie te maken kreeg en waarin op de vraag wat het zevende gebod leerde het antwoord luidde:

Dat alle onkuisheid van God vervloekt is en dat wij daarom, haar van harte vijand zijnde, kuis en ingetogen leven mochten, hetzij in den heiligen huwelijken staat of daarbuiten.

Verbied God in dit gebod niet meer dan echtbreken en dergelijke schandelijkheden?

Dewijl ons lichaam en ziel tempelen des Heiligen Geestes zijn, zo wil Hij, dat wij ze beide zuiver en heilig bewaren; daarom verbiedt Hij alle

onkuise daden, gebaren, woorden, gedachten, lusten en wat den mensch daartoe trekken kan.¹

Het thema van de huwelijkstrouw wordt in *Lioba* vanuit de vrouw bekeken. In het programmaboekje bij de eerste uitvoering in 1912 heeft Van Eeden geschreven dat hij wat dat betreft de gevoelens van de vrouw niet tijdgebonden achtte, maar van alle tijden.²

Het drama begint met een scène waarin Lioba, een onschuldig meisje, levend in grote harmonie met de natuur, Harald ontmoet. De directe aanleiding tot hun ontmoeting is het feit dat Lioba hulp biedt aan een reiger, die door Haralds valken is aangevallen. Lioba, die op het punt staat het klooster in te gaan, krijgt van de veel oudere Harald een huwelijksaanzoek. Wil zij niet, vraagt Harald, in de toekomst een moeder zijn van een kind en dat koesteren, zoals zij nu de vogel koestert? Lioba trouwt met Harald, maar het huwelijk blijft kinderloos. Dan gaat de jongere Tancolf, opgestoot door zijn moeder, naar de hand dingen van Lioba. Lioba wordt verliefd op hem in de tijd dat Harald ver weg is. Harald keert op een geven moment zwaar gewond terug. Als Tancolf te kennen geeft naar Dorestadt te willen gaan, dan zorgt de niets vermoedende Harald, mede op instigatie van Lioba, dat hij blijft. Aan Harald bekent Lioba dat zij sterk verlangt naar een kind. Dan vindt er op een nacht een ontmoeting plaats in de duinen tussen Tancolf en Lioba, waarbij beiden hun liefde voor elkaar uitspreken. Maar Lioba vindt die liefde onjuist en weigert zelfs een kus. In plaats van Tancolf kust zij zijn paard. Hierna beschuldigt de familie van Harald Lioba van ontrouw. Op Haralds vraag of zij trouw was antwoordt Lioba:

Mijn lijf was 't – mijn ziel niet.
Mijn lijf gaat waar ik wil. Het doet wat 'k wil.
'k Wou trouw zijn, en mijn lijf liet zich gezeggen.
Maar mijn ziel niet. Dit's vreemd, want wil is ziel.
Ben ik nu schuldig, Heer?³

Harald antwoordt dat zij dit niet is. In het vijfde bedrijf is er de belangrijke scène van Haralds sterven. Lioba, zittend aan Haralds bed, is ten prooi aan een innerlijk conflict, omdat ze, wakend bij haar man, aan haar geliefde Tancolf moet denken en aan de tederste ogenblikken tussen hen. Harald voelt de dood naderen en vraagt aan Lioba hoe het komt dat haar geneeskracht plotseling faalt. Lioba bekent hem dat het komt doordat haar geliefde er niet is. Dan dringt het tot Lioba door dat alleen al haar wil genoeg zou zijn om Harald te doden. Als Harald vervolgens sterft, voelt zij zich schuldig aan zijn dood; ze betrapt zichzelf erop dat zij zijn dood gewild heeft. Haar geliefde Tancolf wil haar meenemen, maar ze slaat hem in zijn gezicht, wanneer hij niet begrijpt dat zij bij de gestorvene wil blijven. Wanneer zij aangeklaagd

wordt dat ze de koning werkelijk vermoord heeft, ontkent zij. Maar zij erkent wel dat haar vermogen om te genezen door de liefde voor Tancolf heeft gefaald. Het einde van het drama is dat Tancolf in een tweekamp sneuvelt en Lioba met het lijk van Harald op een brandend schip de zee in wordt gestuurd.

Betsy van Hoogstraten vond *Lioba* het beste wat Van Eeden tot dan toe geschreven had.¹ Het lezen van het stuk moet voor haar een wonderlijke ervaring zijn geweest. Zij zal het waarschijnlijk gewaardeerd hebben dat Van Eeden zich zo in haar zieleleven verplaatst had en zij zal ongetwijfeld de verwijzingen begrepen hebben naar hun liefde en leven. De gelijkenis tussen Lioba's huwelijk met Harald en Betsy's huwelijk met Sam van Hoogstraten en die tussen Lioba's liefde voor Tancolf en de liefde tussen Betsy en Frederik springt dan ook in het oog. De scène van Tancolf en Lioba in de duinen doet denken aan de 'martelnacht' vol verleiding van Frederik en Betsy tijdens de vakantie in Katwijk aan Zee. Was ook Betsy niet door haar omgeving beroddel, zoals Lioba door de hare? En dan de dood van Harald? Geleek Lioba's schuldgevoel over haar liefde en haar verlangen naar Haralds dood niet op die van Betsy tijdens Sam van Hoogstratens laatste levensdagen in februari 1892?

Bij gebrek aan gegevens kunnen we slechts vermoedens uiten en weten we bij voorbeeld niet in hoeverre Van Eeden in de figuur van Tancolf, die geheel het slachtoffer van de ambitie en het drijven van zijn moeder was, zichzelf heeft willen typeren.

De kritiek op *Lioba* was, zoals Kalff terecht opmerkt, een mengeling van 'onnoozele bewondering en onbillijke hoon'.² De Roomse kritiek was afwijzend en aan orthodox-protestantse zijde meende men dat *Lioba* een plaats moest krijgen in de Nederlandse klassieken. André Jolles meende in *De Kroniek* van 1 augustus 1897 dat Van Eeden zich niet aan de middeleeuwen had mogen wagen. Een verdediging in hetzelfde tijdschrift (22 augustus) schreef J. Berlage, de broer van de architect. Jolles moest het stuk eerst beter lezen, vond hij, maar het was nu eenmaal de gewoonte geworden om op alles te schimpen wat Van Eeden deed. Nog in 1930 zou hij *Lioba* typeren als een 'ontroerend meesterwerk'.³ Van de Tachtigers reageerde alleen Verwey en wel negatief. In zijn monografie over Van Eeden zou hij het stuk later prijzen om zijn compositie en mensenkennis, maar meende hij dat er de onrust in vertolkt werd van een niet-harmonische ziel.⁴ Het was diezelfde innerlijke onrust, die Van Eeden naar zijn nieuwe avontuur voerde: de stichting van de kolonie Walden.

Geneesheer van de zieke maatschappij

‘Wij bewegen ons letterlijk den ganschen dag in verwezenlijkte utopieën en reeel geworden droombeelden.’

VOORSPEL VAN WALDEN

Vanaf 1897 trad Van Eeden nadrukkelijk naar voren als geneesheer van de zieke maatschappij. In zijn sociaal-economische geschriften bediende hij zich bij voorkeur van ‘ziekte’ als metafoor voor de wantoestanden in de maatschappij. Die maatschappij zag hij als een organisme dat door bepaalde oorzaken ontregeld was geraakt. Hij meende dat het zijn taak was niet alleen een diagnose te stellen en de sociale kwalen op het spoor te komen, maar ook een therapie te bieden.

Nu kunnen ziekte-metaforen op sociaal gebied, zoals Susan Sontag in haar voortreffelijke essay *Illness as Metaphor* aangeeft, een demagogische werking hebben en een middel zijn om strenge maatregelen te rechtvaardigen. Bij Van Eeden is van demagogie zeker sprake, al is hij niet uit op een radicale therapie, waarbij woekerende gezwellen weggesneden moeten worden. Zijn therapie is voorzichtig, verloopt als in de homeopathie geleidelijk en is meer op evolutie dan op revolutie gericht.

Dat Van Eeden zich zo graag van ziektemetaforen bediende in zijn sociale studies, lijkt in de eerste plaats een middel om een vanzelfsprekende overgang tot stand te brengen tussen zijn faam als hypnotiserende arts-psychiater en zijn nieuwe roeping als sociaal hervormer. Op precies dezelfde wijze als zijn tijdgenoot en collega-arts Max Nordau in *Entartung*, die geruchtmakende analyse van de degeneratie in de Westeuropese cultuur, wekt Van Eeden in zijn geschriften de indruk dat maatschappelijke ziekten rationeel zijn aan te pakken, mits de goede diagnose maar gesteld wordt door de juiste geneesheer. Het publiek moest maar aannemen dat hij die sociale wonderdokter was, al was hij wat zijn economische kennis betreft een volstrekte leek. Zijn overtuiging was dat grootse omwentelingen altijd teweeg werden gebracht door leken die verder keken dan hun vakje.

Voor Van Eeden was de ideale toestand van het maatschappelijke organisme een toestand van evenwicht. In een gezond organisme werkt, aldus Van Eeden, elk deel mee tot instandhouding van het geheel; in een ziek organisme werken de delen elkaar tegen. Zijn mening was:

Het in zich zelf tegenstrijdige kenmerkt het ziekelijke, het pathologische.¹

In 1897 en volgende jaren zag Van Eeden steeds duidelijker dat de oorsprong van het maatschappelijke ziekteproces het eigendomsrecht op de grond en de produktiemiddelen was. Het was een kwaal die allerlei kwalen met zich meesleepte. Elk ziekteproces versterkte zichzelf; de maatschappij raakte van leugens doordrongen. Het evenwicht werd verder verstoord door weelde, rijkdom en een corrupt rechtsgevoel.

De therapie, die Van Eeden begin 1897 in zijn artikel 'Werk en Brood' in het februari-nummer van *De Gids* voorstelde, kwam, zoals we in het vorige hoofdstuk gezien hebben, neer op de stichting van Rijkshoeven.²

De publikatie van 'Werk en brood' viel samen met een lezing over hallucinaties, die hij onder grote belangstelling voor Teylers Natuurkundig Genootschap in Haarlem hield. Daarin zette hij vraagtekens bij het redelijk en zintuiglijk waarnemen van de werkelijkheid en ontnam zo aan hallucinaties hun negatieve betekenis.³ De arts-psychiater en de geneesheer van maatschappelijke kwalen traden bijna gelijktijdig op de voorgrond!

Om inzicht te krijgen in de praktijk van de coöperatie bezocht Van Eeden op 21 februari 1897 de industriële commune 'Maatschappij de Veluwe', opgericht door de verffabrikant F. A. Molyn. Bij die Maatschappij werkte ook een vroegere jeugdvriend uit Haarlem, Daan de Clercq, als chemicus. De Clercq was een van de weinigen geweest die enthousiast op het *Gids*-artikel hadden gereageerd, en had aangeboden te helpen. De industriële activiteit op 'De Veluwe' maakte indruk op Van Eeden, evenals het gemeenschapshuis en de gemeenschappelijke voorzieningen. Ruim een maand later bezocht hij in Brussel een coöperatie 'La maison du peuple'. Tijdens zijn verblijf in de Belgische hoofdstad woonde hij en passant een lezing bij van de befaamde anarchist Elisée Reclus, politiek verbonden met Kropotkin, en sloot hij vriendschap met Thomas James Cobden-Sanderson, de beroemde boekbinder, vriend van William Morris. Sanderson, een kleine, neurotische man, een in alle opzichten asociale socialist, zoals uit zijn dagboek blijkt, kende in Engeland de familie Kapteyn te Hampstead en het was via die familie dat Van Eeden hem had leren kennen.

Wat later, op 8 mei, bezocht hij samen met Betsy van Hoogstraten en Gorter de landkolonie van het Leger des Heils, de 'Grooten Batelaar', bedoeld voor de heropvoeding van zwervers en drankzuchtigen.

Van Eeden kreeg op zijn Rijkshoeven-plan, geformuleerd in 'Werk en brood', een stortvloed van kritiek.⁴ *Het Vaderland* en de *Amsterdamsche Courant*

reageerden negatief. In de ogen van velen, socialisten en liberalen, deugde er weinig van het plan. De *Kroniek*-redacteur Tak, de econoom Treub, de bankier N. G. Pierson, de anarchist Domela Nieuwenhuis somden reeksen theoretische en praktische problemen op.

Van Eeden schepte er genoeg in dat zijn voorstel zoveel reacties opleverde. Hij deed zelf zijn best reacties van deskundigen te krijgen. Zo vroeg hij F. B. Lohnis, een inspecteur belast met het toezicht op landbouwscholen, in een brief om zijn mening. Lohnis had het artikel gelezen en naar eigen zeggen ongelovig het hoofd geschud. Een oplossing van het sociale vraagstuk had Van Eeden in zijn ogen zeker niet geleverd.¹

Van alle kritieken op het Rijkshoeven-plan was die van Tak misschien het veinijgste. In eerste instantie had Tak in *De Kroniek* een badinerend stukje geschreven, waarin hij overduidelijk liet blijken dat hij zich aan Van Eedens diletantisme en profetentoon had geergerd. Van Eeden had volgens hem zijn *Gids*-lezers gezeseld, zoals Jesaja het zondige volk. Tak zou erover gezwezen hebben, als er niet zoveel waren, vooral vrouwen, die Van Eedens woorden ernstig namen.² Van Eeden daagde Tak in een brief uit serieuzer op de zaak in te gaan. Tak deed dat in een stuk, waarin het merendeel van de bezwaren al stond die later anderen tegen hem inbrachten.

Gedurende maart, april en mei 1897 schreef Van Eeden een erg lang stuk waarin hij alle bezwaren van zijn critici probeerde te ontzenuwen.³ Die bezwaren verdeelde hij in drie categorieën: zielkundig-wijsgerige, economisch-theoretische en praktische. Tegenover Tak hield hij staande dat het ingeboren rechtsgevoel in de mens, als het maar sterk genoeg is, alles vermocht. Tegenover Piersons argument dat, als men de oorzaken der ongelijkheid wegneemt, men ook de ondernemingsgeest doodt, voerde Van Eeden heel idealistisch aan dat er maar één prikkel tot arbeid mocht drijven en dat die prikkel de vreugde was om het te verrichten werk. Alle andere prikkels waren volgens hem vals. Talrijk waren de economische bezwaren bij de critici. Treub zag niet in hoe men binnen het plan van Van Eeden aan concurrentie kon ontkomen. Tak meende dat er chaos zou volgen op een dergelijk ingrijpen in de produktiesystemen. Pierson vroeg zich af hoe men aan beginkapitaal dacht te komen. Domela Nieuwenhuis viel Van Eeden aan op zijn naïviteit. Hoe kon hij denken dat met diens plan het gehele concurrentiesysteem aangetast zou kunnen worden? Dat kon alleen gebeuren door de totale doorvoering van een communistisch systeem. Treub had gelijk toen hij schreef dat Van Eeden bij niemand die over economische vraagstukken had nagedacht bijval zou vinden. En dat lag volgens hem aan Van Eeden zelf, die kennis van zaken bij de verbetering van maatschappelijke wantoestanden als overbodige luxe beschouwde. Als Van Eeden aan het ziekbed van een tyfuslijder stond, aldus Treub, en een buurvrouw meende de diagnose te kunnen stellen en het geneesmiddel te kunnen bepalen, dan zou Van Eeden de buurvrouw verzoen-

ken hem niet lastig te vallen. Van Eeden schreef aan Treub dat hij deze passage vals vond en voegde eraan toe: 'Weet gij hoeveel de geneeskunde aan leeken te danken heeft?'¹

Van zijn vroegere vrienden had alleen Van der Goes gereageerd. Van der Goes meende dat Van Eeden blijk gaf van utopisme en van een burgerlijke levensbeschouwing door voorstander te zijn van particulier initiatief. Van Eeden maakte niet duidelijk voor welke klasse hij koos. Hij was volgens Van der Goes anti-kapitalist maar ook anti-socialist.²

Inderdaad had Van Eeden een grote afkeer van het dogmatische socialisme, waarvoor in diezelfde tijd Henriëtte Roland Holst en Gorter warm liepen. Keer op keer zou hij in de komende jaren tekeergaan tegen het marxistisch denken. Hij laakte het beginsel van de klassenstrijd, de onvolkomen terminologie van de marxisten en hun verwaarlozing van de innerlijke factoren van de mens, zoals de rechtvaardigheidszin. Hij vond verder dat de socialisten door mee te doen aan het parlementaire stelsel te passief waren; men moest, vond Van Eeden, tot economische actie overgaan. Het was daarbij een grote fout van de socialisten dat ze de coöperatiegedachte onderschatten.

Inderdaad had de coöperatie, met name de produktieve associatie, in de opkomende arbeidersbeweging in Nederland, anders dan in omringende landen, geen belangrijke plaats ingenomen.³ Er waren slechts kleine groepen die op het einde van de negentiende eeuw land-nationalisatie en kolonisatie centraal stelden. Initiatieven had de houtfabrikant Jan Stoffel genomen, enige jaren voordat Van Eeden actief werd. Voortbouwend op het werk van de Amerikaan Henry George en van de Duitser Michael Flurscheim had Stoffel in april 1889 de *Bond voor Landnationalisatie* opgericht, waarvan Daan de Clercq penningmeester was. Via De Clercq had Van Eeden contact met de Bond. Maar in 1898 was deze Bond bijna in het niets verdwenen. Eerst in het voorjaar van 1900 zou Van Eeden met Stoffel kennismaken, toen deze Walden bezocht en kritiek leverde op de gang van zaken daar.⁴

In de loop van 1897 was het Rijkshoeven-plan voor Van Eeden van de baan. Wanneer hij zijn plan definitief vaarwel heeft gezegd, is niet precies te zeggen. Op een gegeven moment moet het hem duidelijk geworden zijn dat het foutief was te veel van de regering te verwachten. Het drong tot hem door dat het initiatief bij het individu moest liggen. Elk individu kon, meende hij, iets doen om de sociale problemen tot een oplossing te brengen en eerlijk te leven. Een kapitaalbezitter kon kapitaal omzetten in grond, woning en gereedschap en sober gaan leven. Hij kon zich met gelijkgezinden verbinden, met hen grond kopen en gezamenlijk bewerken.

De praktische consequenties van dit nieuwe plan trok Van Eeden in 1898. Het jaar daarvoor waren er aanwijzingen dat er veranderingen op til waren en dat hij zijn leven een andere wending wilde geven.

In 1897 werd zijn leven nog steeds deels bepaald door zijn 'burgerlijk' bestaan als psychiater en huisvader, levend in een riante villa, deels bepaald door zijn bestaan als schrijver-filosof. Zijn psychiatrische praktijk was, vergeleken met het jaar daarvoor, toen Kloos zo'n lange tijd in huis woonde, erg rustig. De enige opmerkelijke gebeurtenis was een psychose van een patiente van hem, Jeanne Hijmans, de latere vrouw van de kunsthistoricus Vogelsang. Van Eeden had haar in huis opgenomen, toen ze na een ongelukkige liefde uit Leipzig in Nederland terugkeerde. Hij kende haar en haar familie goed en had met Jeanne, die viool speelde en zong, in het verleden gemusiceerd. Op 12 maart had hij een verschrikkelijke nacht met haar doorgemaakt, toen ze plotseling psychotisch was geworden. Ten slotte was het Van Eeden gelukt, geassisteerd door een zuster, om de razende Jeanne in de nacht naar het Buitengasthuis in Amsterdam te brengen. Binnen een paar maanden zou Jeanne herstellen. Bij zijn bezoek aan haar in Ermelo was hij onder de indruk van haar snelle herstel. Mogelijk is zij een van de vrouwen geweest die voor Hedwig uit *Van de koele meren des doods* model stonden.¹

Zijn huis bleef in de zomer op zondagen traditiegetrouw de zoete inval. Nog steeds kwamen er de oude vrienden, Veth en Van Deyssel, en natuurlijk ook Betsy en de kinderen. Met de Gorters en de Holsten, die alleen wilden komen als Kloos er niet was, tenniste hij. En natuurlijk waren er verder nog de jongeren. Aan Borel schreef hij:

Het is hier langzamerhand een heele kolonie geworden en er komen er nog steeds bij. Wij zien zooveel menschen, dat het ons dikwijls te druk is. Ik wou wel eens in de Achterhoek of op de Veluwe zitten. Maar ik geloof dat het goed is dat ik hier blijf. Voortdurend komen er jonge menschen hier die op 't punt zijn er onder te raken, onder het poenendom.²

Het woord kolonie is veelzeggend.

Ondanks de drukte slaagde Van Eeden erin zich te concentreren op het schrijven. Afwisselend werkte hij aan het vervolg op *Het Lied van Schyn en Wezen* en aan het lange filosofische essay 'Redekunstige Grondslag van Verstandhouding'. De eerste plannen voor dit essay dateerden van 1893, in maart 1896 had hij het plan weer opgevat en in 1897, nog voordat *Lioba* verschenen was, was hij er volop mee bezig.

De 'Redekunstige Grondslag', waarin de invloed van Spinoza onmiskenbaar is, is uitermate geschikt om inzicht te krijgen in Van Eedens filosofie en taalopvattingen. Men heeft het essay in verband gebracht met de opvattingen van de Oostenrijkse filosoof Ernst Mach, ja zelfs met Wittgensteins *Tractatus logico-philosophicus*.³ Het werk heeft later een belangrijke invloed gehad op de Nederlandse signifi sche vereniging, waartoe de dichter en rechtsfilosoof Jacob Israel de Haan, de wiskundigen L. E. J. Brouwer en Gerrit Mannoury

1

3

1. Excursie van Frederik van Eeden met Jac. P. Thijssen, Martha en de kinderen naar het Naardermeer, vermoedelijk die van 27 mei 1897 (foto E. Heimans).
2. Tekening door Van Eeden op 12 juli 1897 gemaakt tijdens zijn verblijf in Noorwegen.
3. De filosoof G. J. P. J. Bolland (1854-1922) naar een krijttekening door E. Valença.

en de curieuze taalgeleerde pater J. van Ginneken behoorden.¹

In zijn essay wil Van Eeden in zo helder mogelijke taal een vaste basis geven voor communicatie. Belangrijk voor hem is waar de grenzen van de filosofie liggen en waar de poezie haar taak kan overnemen. Het was een onderwerp waarover hij met Lady Welby gecorrespondeerd had. Zijn stelling is:

Over het hoogste en heiligste mag en kan alleen gesproken worden in poezie, wie anders beproeft bederft de taal en schendt het heiligste.²

De filosoof Bolland nam hij kwalijk dat die dat niet inzag. Bolland op zijn beurt verweet Van Eeden naar aanleiding van diens derde bundel *Studies* ondeskundigheid in filosofisch opzicht. De onenigheid tussen beiden weerhield Bolland niet om op zijn colleges in Leiden zijn studenten de bundel van Van Eeden aan te bevelen. En hij berichtte Van Eeden dat een student, die de studies gelezen had, hem gewezen had op de overeenkomst tussen de 'Redekunstige grondslag' en Bollands opvatting der Natuur.³

Een echte 'wijze' vond Van Eeden Bolland niet. Daarvoor ontbrak het hem te veel aan 'dichterszin'. In de eerste jaren van *De Nieuwe Gids* had Van Eeden met Bolland te maken gekregen, omdat hij in de redactie de deskundige op filosofisch gebied was. Hij had Bolland toen al gekapitteld over zijn slechte stijl en hem geschreven dat het lezen van zijn stukken 'een rechte dieventoe' was.⁴ Als literator was Bolland voor Van Eeden van geen betekenis. Of hij als filosoof invloed op hem had, zou onderzocht moeten worden. Toen Bolland op een keer suggereerde dat zijn filosofie mogelijk van invloed was geweest op het ontstaan van de Ellen-verzen, wees Van Eeden dat beslist van de hand.⁵ Van Eeden ging er in latere jaren prat op, dat hij indertijd in de redactie van *De Nieuwe Gids* als eerste de aandacht op Bolland had gevestigd.

De communicatie tussen de redactie en Bolland, die sinds 1882 als leraar Engels in Batavia verbleef, verliep niet altijd optimaal. Bij zijn terugkomst in Nederland leerde Van Eeden Bolland persoonlijk kennen. Ze zochten elkaar over en weer op en hadden een zekere waardering voor elkaar. Van Eeden vond hem een heel merkwaardige man, soms wat ruw en grof, wat heftig en schoolmeesterachtig.⁶ Maar hij sprak met respect over zijn geleerdheid, belezenheid, denkkraft en morele energie. In 1896 werd Bolland hoogleraar in de wijsbegeerte in Leiden. Van zijn jonge vriend Johan Labberton, die als rechtenstudent Bollands drukbezochte colleges bijwoonde, kreeg Van Eeden gedetailleerd verslag hoe hij als docent functioneerde.⁷

Van Eeden was overtuigd zelf de dichtsterlijkheid en wijsheid te bezitten die Bolland miste. Dat nam niet weg dat hij in 1897, zoals zo vaak, de grootste moeite had zijn eigen leven een richting te geven. Een aantal ervaringen dat jaar en zijn nieuwe sociale opvattingen maakten hem duidelijk dat hij zijn leven moest veranderen.

Toen hij op 4 juni 1897 tijdens een wandeltocht met Martha en de kinderen bij Vierhouten op de Veluwe een huttenkolonie van bosarbeiders ontdekte, noteerde hij in zijn dagboek:

ik heb nu nog maar een ideaal, mijn leven door te brengen in zoo'n hut, in dat bosch.¹

Had hij toen al het bekende boek *Walden* van Henri Thoreau voor ogen, waarin het wonen in de eenzaamheid van de ongerepte natuur in een hut tot een soort van mythe was verheven?

In het voorjaar van 1897 was zijn liefde voor de natuur geactiveerd, toen hij samen met E. Heimans en Jac. P. Thijssse lange wandelingen had gemaakt, waarbij studie van het gezang der vogels was gemaakt.² In april had hij met het sympathieke duo kennism gemaakt. Op 22 april had Heimans Van Eeden bericht dat hij op zaterdag 24 april met Thijssse in Bussum moest zijn om tekenmateriaal te halen voor hun volgende boekje, *Hei en dennen*. Van de uitgever Versluys hadden zij vernomen dat Van Eeden graag met hen wilde kennismaken.³ En zo meldden zich die zaterdag de kleine, zwartharige Heimans en de lange Thijssse met zijn vlasbaardje, gewapend met een botaniseer-trommel, op 'Dennekamp'.

Het was Thijssse, die Van Eeden *Walden* van Thoreau leende. Onduidelijk is wanneer precies.⁴ Zeer waarschijnlijk was Van Eeden al op de hoogte van de inhoud van het bekende boek. Het is goed voor te stellen dat het boek met zijn gedetailleerde natuurbeschrijvingen, de verheerlijking van het buitenleven en een sobere levenswijze zonder het comfort van de moderne maatschappij Van Eeden heeft aangesproken, al zal hij zich bewust geweest zijn dat het boek de velen die naar het 'Nieuwe Leven' zochten, zou teleurstellen.

Van Eeden bewonderde Thoreaus moed en zelfstandigheid. Hij bezweek niet voor de wereld, aldus Van Eeden, en was 'een rechtgegroeide boom tusschen millioenen kreupelgewassen'.⁵ Dat Van Eeden zijn eigen kolonie 'Walden' zou noemen, was volgens hem niet vanwege enige overeenkomst in reputatie en bedoeling maar als hulde aan de moed en oprechtheid van Thoreau.

Het boek van de Amerikaan was ten dele te gebruiken als praktische handleiding voor de eenzame hutbewoner. Het beschrijft bij voorbeeld hoe Thoreau zijn hut bouwde, welk materiaal hij gebruikte en hoe hij zijn dag doorbracht. Het lijkt in het boek vooral te gaan om het uitdragen van een levensbeschouwing, die een inspirerende werking zou hebben op de vermoeide, overbeschaafde en vaak neurotische negentiende-eeuwer. Thoreau had van zijn verblijf vanaf maart 1845 in de wouden rond Concord een soort mythe gemaakt, die maar ten dele met de werkelijkheid overeenkwam. Wie deze mythe, zoals Leon Edel heeft gedaan, ontmaskert, ontdekt dat Thoreau helemaal niet de geharde eenzame mens was die hij voorgaf te zijn, maar een

moederskind, dat soms bijna dagelijks zijn familie opzocht en regelmatig aanzat op diners van kennissen.¹

Het belangrijkste dat Van Eeden in Thoreau herkend kan hebben is het ideaal van het ongerepte leven in de natuur, dat Van Eeden vanaf zijn jeugd gekoesterd en in het begin van *De kleine Johannes* beschreven had. Zijn vakantie in Noorwegen van 1 tot 26 juli 1897 beantwoordde in hoge mate aan dat ideaal. In Helleland logeerde hij bij de dochter van zijn vriend Dudok van Heel, die getrouwd was met dominee Thorvald Isaachsen. Naar hartelust kon Van Eeden zich daar overgeven aan zijn verlangen naar een onconventioneel leven zonder luxe. Gekleed in trui en korte broek kon hij à la Thoreau houthakken, vissen, roeien en luieren in de wilde natuur. Enthousiast schreef hij in het *Handelsblad* en in Thijsses *De levende natuur* over zijn ervaringen, zoals zijn vader bijna tien jaar daarvoor, in 1888, in *Noorderticht* zijn bezoek aan Scandinavië had beschreven. Wat landelijkheid en eenzaamheid betreft was het daar heel wat anders dan op de Veluwe of in het Gooi. Vol lof is hij over de gastvrije boeren en hij prijst zich gelukkig dat hij geen last heeft gehad van toeristen en 'sport-plebs'. 'Het is werkelijk een klein Eden', schrijft hij.² Nauwkeurig vermeldt hij zijn vondsten van zeldzame bloemen tijdens zijn lange wandelingen. In de avond, na een maaltijd van gezond voedsel, leest en schrijft hij. Soms wordt er gemusiceerd of worden er verzen gedeclameerd. Bij het echtpaar, 'eenvoudig van begrip en gevoel, en hoogontwikkeld', voelt hij zich volkomen thuis. Aan Henri Borel zou hij later schrijven dat Noorwegen hem duidelijk had gemaakt dat leven in de natuur praktisch mogelijk was en een gevoel van harmonische vrijheid verschaftte.³

Terug in Nederland viel bijna alles hem na deze idylle tegen. Hij ergerde zich enorm aan het feit dat er naast zijn huis een villa gebouwd wordt. Aan Betsy schreef hij:

joden, die voor mijn hek staan te gapen naar mij, 'daar sit ie', het vooruitzicht dat er een huis gebouwd zal worden naast het onze...⁴

Het hield hem zo bezig dat hij een plan maakte voor een nieuw huis, al noemde hij het plan maar 'een fantasietje'. Misschien heeft de ongewenste buurman Van Eeden een extra stimulans gegeven zijn Walden-experiment te beginnen!

Zijn ongenoegen met zijn leven eind 1897 uitte zich vooral in lusteloosheid. Een enkel incident, zoals een bezoek of het lezen van een krant, kon hem al in een naargeestige stemming brengen. Sleutelwoorden in die tijd in zijn dagboek zijn saai, banaal-braaf. Hij slaagde er desondanks in zijn derde bundel *Studies* voor de druk in gereedheid te brengen, waarvoor hij vroegere stukken moest herschrijven.

Dat Thoreau hem bezighield blijkt uit het feit dat hij in zijn dagboek een vijvertje op de Gooise hei met de grote vijver van het Amerikaanse Walden in verband bracht. Hij zou het vijvertje willen kopen en schreef er Thijssse over. Deze reageerde:

Naar de vijver ben ik erg benieuwd, maar koop nu ook nog het braambosch en dat stukje boompjes erachter, dan kun je een heerlijk asyl voor vogels stichten – wat de plicht is van ieder landnationalisator.¹

Ondertussen ontdekte hij wel dat de depressieve stemming, waaraan hij ten prooi gevallen was, onder andere te maken kon hebben met een groot werk dat op til was. Op de laatste dag van 1897 begon hij te schrijven aan *Van de koele meren des doods*, waarvoor hij bijna zes jaar daarvoor zijn eerste plannen maakte.

Zo vlak voordat hij zijn leven met het stichten van de Walden-kolonie een belangrijke wending zou geven, was hij mentaal uiterst kwetsbaar. Het horen bij voorbeeld van ‘Tod und Verklärung’ van Richard Strauss deed hem huilen. Huilen moest hij ook, toen een oude patiënt van hem, een soldaat van het Leger des Heils, zichzelf begeleidend op een citer, gewijde liederen voor hem zong.² Op 4 februari barstte hij in snikken uit na het lezen van de roman *Het jongetje* van Henri Borel.

De mystieke geschriften van Eckehart las hij regelmatig; ze moesten de noodzakelijke rust brengen in zijn onrustig hart. Een uitspraak, die hem trof was: ‘Der Mensch kann Gott nichts lieberes bieten als Ruhe.’³

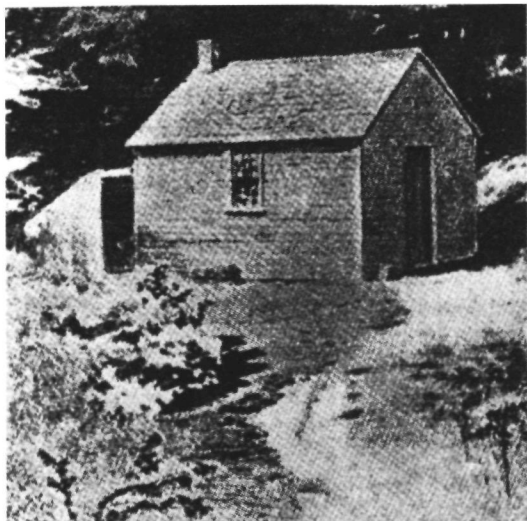
In zijn drang naar zelfheiliging en overgave aan God verschilde hij niet veel van Thoreau, die op zijn Walden de upanishaden las. Van Eeden verkeerde eind 1897 en begin 1898 mentaal en fysiek in een toestand, die voorafging aan de ‘bekeringen’, door William James beschreven in zijn *The Varieties of Religious Experience*, een boek waarover Van Eeden later met waardering zou schrijven. Begin januari werd Van Eeden plotseling ernstig ziek. Nimmer had hij zo’n heftige pijn gevoeld en zijn stellige overtuiging was dat zijn hart het zou begeven. Hij zag de tunnel van de dood. Aan Borel schreef hij:

Ik was niet bang, maar ik voelde hoe weinig ver ik nog ben. Ik zag het licht niet, boven de pijn uit. Het was er heel donker.⁴

Na twee dagen ging de ziekte zomaar over.

HET OPZETTEN VAN EEN KOLONIE

Eind januari heerste er in Van Eedens omgeving een ware Thoreau-stemming. IJverig was Van Eeden op zoek naar een geschikte plaats voor een hut of huisje. De architect Willem Bauer, de met syfilitische verlammingen en depressies kampende broer van Marius, werd ingeschakeld om tekeningen te maken voor zo’n woning. Van Eedens vaste voornemen was zijn huis ‘Dennekamp’ te verkopen zodra de hut gebouwd was, en zijn levenstandaard te verlagen. Maar zijn vrouw Martha voelde er niets voor. Het is veelzeggend voor hun relatie dat Van Eeden zich weinig om haar leek te bekommeren en zijn plannen doorzette. Betsy van Hoogstraten probeerde hij te winnen voor zijn ideeën.

1

2

3

Walden Hut
Sketch by Willem Bauer 1898

4

1. De woning van Thoreau aan Lake Walden.
2. De hut van Van Eeden op Walden.
3. Willem Bauer, de architect, maakte tekeningen voor de bouw van Walden-hutten.
4. Schets van Willem Bauer van een Waldenhut.

Je wilt toch ook dat ik zoo braaf en rechtvaardig mogelijk leef, niet waar?¹

Hij verwachtte van haar steun en niet alleen morele. Hij rekende haar voor dat het mogelijk moest zijn door de grond te bewerken van de hout- en aardappelen-opbrengst te leven. Gewaagd waren zijn plannen, vond hij, zeker niet, vergeleken met het leven dat hij nu leidde met grote uitgaven en schulden. Als over vijf jaar alle betrokkenen van de zesduizend gulden konden leven, die hij nu jaarlijks verteerde, dan was het succes voor hem volkomen. Maar al verzekerde hij Betsy dat het geen hersenschim was, zij wilde er evenmin van weten als Martha. De enige conclusie van Frederik was dat Betsy's verontwaardiging over het schandelijke onrecht waarin ze leefden lang niet zo groot was als de zijne.

Meer gehoor vond hij bij het groepje jongemannen dat hij om zich heen verzameld had. Die toegewijde apostelen zijn: de student rechten Jo Labberton, Adriaan van Oordt, de schilder-criticus W. Steenhoff en een zekere W. van Meurs, de uitvinder van een nieuwe reproductietechniek. Van Eeden had eind februari 1898 de illusie dat zij vijven, geassisteerd door een 'knecht' Willem van Riet, een broer van zijn vroegere knecht op het instituut in Amsterdam, het zouden kunnen redden. Met deze mannen kon hij op dat moment beter overweg dan met Gorter. Hij was kwaad op zijn vroegere vriend, sinds die voor het socialisme had gekozen en hij kon weinig waardering opbrengen voor diens voorrede in *De School der Poezie*, dat eind 1897 verschenen was, waarin hij de Nederlandse poezie na 1880 als 'burgerlijk' had ontmaskerd. Misschien nog meer griefde het hem dat hij in Gorters marxistische 'Kritiek op de litteraire beweging van 1880 in Holland' die vanaf januari 1898 in *De Nieuwe Tyd* verscheen, noch als dichter, noch als prozaïst werd genoemd. En hij vergeleek hun povere vriendschap met de vriendschap zoals Walt Whitman die in zijn verzen bezong.

De euforie waarin Van Eeden en zijn volgelingen begin 1898 verkeerden, werd danig getemperd toen het erop aankwam grond te kopen en een gezonde financiële basis voor het project te leggen. Van Eeden wilde in Bussum blijven, midden in 'de beschaafde wereld'. Dat betekende dat de grond duur was. In maart en april onderhandelde hij, zij het met tegenzin, met de eigenaren. Dank zij zijn moeder had hij voldoende geld om het project van start te laten gaan. Zij leende hem in 1898 negenduizend en in 1899 vijfduizend gulden. In 1900 schoot zij nog eens drieduizend gulden voor. Veel tegenwerking van haar man, wiens geestelijke en lichamelijke toestand steeds minder werd, zal zij niet gehad hebben. Uit alles blijkt dat zij vrijelijk over de financiën van de familie kon beschikken. Van Johan in Indie had ze niets te duchten. Johan had met gemengde gevoelens op de plannen van zijn broer gereageerd. Aan de ene kant had hij het prachtig gevonden dat zijn broer de

mensen die van het zweet en het bloed van hun medemensen leefden de waarheid had gezegd. Maar aan de andere kant had hij de middelen van Frederik om de catastrofe in de samenleving te voorkomen niet deugdelijk bevonden en bleef hij geloven in het principe van 'survival of the fittest'. Uit de lange brief van achttien kantjes, waarin Johan dit schreef en waarin hij zich te buiten ging aan racistische, anti-joodse uitspraken, is duidelijk dat hij geestelijk in de war was.¹

Frederik had, nu zijn vader en broer geen invloed meer konden uitoefenen, vrij spel. Tijdens bezoeken thuis en in brieven kon hij zijn moeder voor zijn plannen winnen. Op 4 maart schreef hij haar:

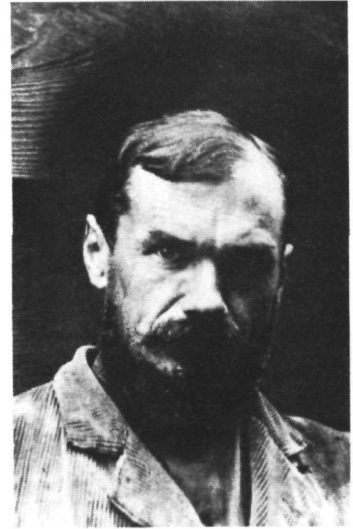
We zijn zeer vervuld van het plan. Het laat zich uitstekend aanzien.

Het wordt misschien nog 't beste wat ik in mijn leven uitgericht heb als praktische daad. Ik kan u niet genoeg zeggen hoe goed u er aan doet mij hier in te helpen.²

Zijn moeder moest hem ook helpen met zijn kleren voor zijn nieuwe bestaan. Zij moest bij de kleermaker in Haarlem precies zo'n manchester pak bestellen als zijn jonge vriend Johan Labberton bezat, bestaande uit colbert, vest en lange en korte broek. De laatste moest dienst doen als fietsbroek. Hij stuurde haar een staaltje van de stof en wilde weten of de kleermaker zo'n stof had, 'liefst wat soepeler'.

Eind maart 1898 was Van Eeden tot groot verdriet van Martha in onderhandeling met de bekende krantenmagnaat Henri Tindal over een stuk grond in Oud-Bussum. Hij was zeer teleurgesteld toen de koop niet doorging. Wel had hij succes met G.J. Dop, eigenaar van een villa met een stuk grond aan de zuidrand van Bussum. Dop, een ex-patiënt van Van Eeden, verkocht hem op 24 april een mager, droog stuk heidegrond, het oostelijke gedeelte van het landgoed Cruysbergen, voor de zeer forse prijs van duizend gulden per hectare. Een paar dagen later kocht Van Eeden een ander deel van Cruysbergen met een villa, bewoond door Dop, een koetshuis, een koetsierswoning en een tuinmanswoning voor dertigduizend gulden. Dop, van mening dat Van Eeden van plan was met vrienden een villapark op te richten, had de prijs behoorlijk opgeschroefd. Van Eeden, wetend dat Dop in geldnood zat, had er ten onrechte op gerekend dat zijn vroegere patiënt hem uit dankbaarheid niet met de prijs zou bedonderen.

Door deze aankoop kwam Van Eeden behoorlijk in de problemen. Niet alleen was de grond veel te duur geweest, maar ook had hij de fout begaan erin toe te stemmen dat Dop tot 1 mei 1899 in de villa zou blijven wonen. En weldra bleek dat het inschakelen van zijn patiënte Bertha Zimmerman voor de financiering geen gelukkige beslissing was geweest. De rijke Bertha, die in Laren een tehuis voor verwaarloosde kinderen leidde, was volgens hemzelf een wonderlijk wezen, even onredelijk als genereus. Toen haar familie in de gaten kreeg dat Bertha niet alleen geld had geleverd voor de aankoop van

2

1. Johan van Eeden, Frederiks broer, ongeveer veertig jaar oud.
2. Frederik van Eeden in manchester pak en met baard.

Cruysbergen maar bovendien Van Eeden maandelijks honderd gulden gaf, stelde zij haar onder curatele van haar broer, die Cruysbergen dreigde te verkopen.

Ondanks alles was Van Eeden eind april vol goede moed. Hij vond nog de tijd om in *De Kroniek* van 24 april 1898 zijn zwager Verwey en zijn socialistische kunstbroeders Berlage, Rik Roland Holst en Toorop, allen betrokken bij het kapitalistische project van het nieuwe Beursgebouw in Amsterdam, de les te lezen aan de hand van geironiseerde oud-Hollandse spreuken.

Na de emotievolle dagen van de koop, die met merkwaardige nachtelijke dromen gepaard gingen, gunde hij zich rust en verbleef hij samen met Martha tussen 29 april en 11 mei in Engeland, waar hij zijn vaste vrienden ontmoette. Zijn plannen om zijn leven drastisch te versoberen verhinderden hem niet enthousiast te zijn over zijn bezoek aan de dochter van de Duke of Ruthland. Het was daar, zo schreef hij, 'een droom van voornaamheid en distinctie en grandioze pracht, zooals er in de wereld wel niet meer te vinden is'.¹ De atmosfeer bij Victoria Welby bekoorde hem als vanouds, hoewel Victoria te kennen had gegeven dat haar leven met al zijn lasten en beperkingen sterk contrasteerde met dat van Van Eeden.

Terug uit Engeland was Van Eeden nog altijd vol goede moed, overtuigd dat hij volgens Gods wil leefde. Zijn directe omgeving reageerde minder enthousiast. Men was nerveus, weifelend en zwaarmoedig, vond hij. Alleen Betsy en de kinderen, logerend in de pas gebouwde hut als gold het een vakantiehuisje, waren positiever.

Hij verdiepte zich in de sociale theorieën van Franz Oppenheimer en in *Fors Clavigera* van de Engelse schrijver en sociale hervormer John Ruskin. Het boek dat tussen 1871 en 1884 verschenen was en in 1901 in een Nederlandse vertaling van Bertha Huber uitkwam, bevatte brieven van Ruskin aan arbeiders over economie, maatschappij en opvoeding. Ruskin, van wie Van Eeden alleen 'The Two Paths' uit 1859 kende, was voor hem een ontdekking. Hij beschouwde hem als 'een van 's werelds wijzen' en meende dat hij een heel wat rustiger en vruchtbaarder leven zou hebben geleid wanneer hij het boek eerder gekend zou hebben. In een gedicht 'John Ruskin', geschreven in september 1898 en opgenomen in *Van de passielooze lelie*, zwoer Van Eeden 'that I shall without blame thy heavy standard bear and knightly dress'. Geheel zonder kritiek was hij echter niet. Foutief vond hij het bij nader inzien dat Ruskin te veel het onderwijs en de opvoeding benadrukte ten koste van de materiele aspecten van het bestaan en dat hij te weinig openstond voor technologische vernieuwingen.²

Belangrijker voor hem in theoretisch en praktisch opzicht was in deze tijd de Berlijner Franz Oppenheimer. Van Eeden en Oppenheimer hadden veel met elkaar gemeen. Oppenheimer was eveneens arts, breed georiënteerd, thuis in allerlei disciplines en literair actief.³ Toen zijn leven als arts hem niet

beviel, had hij zich onder invloed van de lectuur van John Stuart Mill en vooral van de Hongaar Theodor Hertzka verdiept in de economie. Hertzka had in zijn roman *Freiland* een paradijsachtige staat in Afrika beschreven, waar iedere bewoner een stuk grond had om op te wonen. De pogingen van de auteur en zijn volgelingen om zijn plan in Afrika te realiseren waren mislukt. Daarop had Oppenheimer *Freiland in Deutschland* geschreven, waarin hij had aangegeven waarom Hertzka moest falen. Eind 1893 kwam Oppenheimer tot ongeveer dezelfde ideeën als Van Eeden vier jaar later. Oppenheimer had in Nederland in Jan Stoffel een volgeling.

Toen Van Eeden tijdens de zomer van 1898 in zijn pasgebouwde hut Oppenheimer las, met name *Die Siedlungs-Genossenschaft*, besloot hij de Berliner te schrijven over zijn Walden-project. Die antwoordde eerlijk wat hij ervan vond en dat was niet veel. Alle organisatie ontbrak volgens Oppenheimer; er is geen 'Arbeitsordnung' en geen 'Arbeitsmotiv'. Nooit hadden mensen uit altruïsme samengewerkt, hield Oppenheimer hem voor. Er waren in het verleden al talloze mislukkingen geweest en het vervelende was, aldus Oppenheimer, dat iedereen steeds weer van voren af aan begon, alsof hij de eerste pionier was.

Was Sie vorhaben, ist schon zweihundert Mal versucht worden und 200 Mal gescheitert!¹

Van Eeden wilde volgens Oppenheimer voor zichzelf 'einen Hafen schaffen'; het leek veel op het stichten van een soort klooster, maar de vraag was of zo'n klooster zonder een sterk religieus beginsel wel kon bestaan. Verder begreep Oppenheimer niet waarom Van Eeden geen voedingsmiddelen wilde verkopen, indien zijn kolonie overschot zou hebben. Het geld daarvan kon men voor algemene doelen gebruiken.² Van Eeden, vond hij, moest ook geen schrikbeeld hebben van specialisatie. Wilde de boel goed draaien, dan was werkverdeling nodig.³

Met deze nuttige adviezen in het achterhoofd betrok Van Eeden op 5 augustus zijn halfingegraven en met stro bedekte hut. Martha en de kinderen bleven in Dennekamp wonen. Om de bouw van de hutten in de toekomst te verbeteren en zich zo goed mogelijk te oriënteren liet Van Eeden Beatrice Marsland, een patiente van hem, in Engeland informeren naar de hutten in Aldershot, een plaats in het graafschap Hampshire, waar een militair kamp was en waar men ervaring had in hutten bouwen. Onder de houten vloer, schreef Beatrice Marsland, moest altijd vrije ventilatie zijn en een dubbele wand was gewenst in verband met winterkou en vochtigheid. Beatrice, die een dwepende relatie met Van Eeden onderhield – ze vond hem 'infinitely higher' dan zichzelf staan – deed dit graag voor haar dokter. Ze zou zo graag, schreef ze hem, in Walden komen wonen.⁴

In zijn hut op Walden ontving Van Eeden zijn eerste bezoekers, onder wie Edzard Koning, die de in 1898 verschenen editie van *De kleine Johannes* van

lithografieën en versieringen voorzag. De rust in Walden zou in de komende jaren permanent verstoord worden door een lange drom nieuwsgierigen. Voorlopig echter kon Van Eeden zich rustig aan het schrijven wijden. Behalve aan een verzoekschrift aan de koningin om geheelonthoudster te worden werkte hij aan *Van de koele meren des doods* en het vervolg op *Het Lied van Schijn en Wezen*. Aan alles is te merken dat Walden zijn schrijverschap niet blokkeerde.

Zijn gedichten tussen de jaren 1880 en 1898 verzamelde hij onder de weinig zeggende titel *Enkele verzen*. De bundel, openend met het bekende gedicht 'De waterlelie' en eindigend met twaalf sonnetten voor Betsy, werd later, in 1901, opgenomen in *Van de passielooze lelie*.

Van de recensies waren de meest opmerkelijke die van Kloos, die de bundel typeerde als 'een der schoonste boeken, die dit achttienjarig tijdvak onzer nieuwere letteren ons tot dusverre gaf' en de recensie van de katholieke Poelhekke, die Van Eeden aanviel op zijn hoogmoed, ook al had hij de mond vol van deemoed. Van Eeden had er in een brief op gereageerd, maar Poelhekke bleef kribbig en besloot zijn antwoord met de mededeling dat hij voor Van Eeden zou bidden.¹

Hoewel er in de herfst van 1898 een aantal moeilijkheden was, onder andere met Dop en Bertha Zimmerman, genoot Van Eeden van zijn nieuwe bestaan en had hij plezier in het werken op het land. Toen hij samen met de boer Jan Langelaar, die hem met de akkerbouw hielp, een paard moest kopen op de markt in Utrecht, kon hij bijna niet slapen van opwindings. Samen met anderen hakte hij hout en bouwde hij een houtloods. Eind 1898 kon hij nog in vol vertrouwen op de toekomst in zijn dagboek noteren:

Van morgen heerlijk gespit. Als dit bedrijf nu, zooals het natuurlijk worden moet, was zonder zorg, van zelf marcheërend door regel en orde en zich gemakkelijk zelf dekkend, dan is er geen voortreffelijker leven op aarde denkbaar.²

Tussen het spitten en houthakken door lukte het hem om twee lezingen te schrijven en te houden. De eerste hield hij voor het gegoede publiek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Rotterdam op 7 december 1898.³ De lezing 'Waarvan leven wij?', wat titel betreft herinnerend aan Tolstois 'Wat moeten wij doen?', was een der felste betogen die Van Eeden tot dan gehouden had en bevatte veel demagogie. Zijn vermogen om te populariseren (door, als ware hij Christus, in parabellen te spreken) is onmiskenbaar. Beurtelings wierp hij zich op als sociaal geneesheer en boeteprediker. Hij hekelde de hypocrisie van de burgerij, die aan de ellende van de arbeider voorbijgaat. Erg veel nieuws bood de lezing niet. Alle nadruk legde hij op het rechtstreekse verband tussen de onharmonische levenswijze van de rijke en diens zenuwzwakte, waarvan hij dagelijks twaalf jaar lang de slachtoffers onder ogen had gezien. Zijn remedie was eenvoudig en was in feite de verant-

woording van zijn Walden-experiment: niet woekeren en nuttig werk doen. Er werd na afloop gejuicht.

Volgens Annette Versluys-Poelman, de energieke vrouw van Van Eeden uitgever, hield Van Eeden echter juist met deze rede op de lieveling van het publiek te zijn. Zijn keuze om zich daadwerkelijk in de sociale strijd te mengen en politiek een duidelijk standpunt in te nemen kostte hem lezers.¹

Twee dagen later, op 9 december, had hij nog meer succes, toen hij voor de Bond van Nederlandsche Onderwijzers in de Vrije Gemeente in Amsterdam een lezing hield onder de titel 'Recht of macht'. De toon was rustiger. Hij schetste er zijn eigen sociale ontwikkeling vanaf zijn jeugd tot Walden en gaf aan hoe de ontwikkeling van de maatschappij via gemeenschappelijk grondbezit met coöperatieve werk- en verbruiksverdeling zou moeten lopen.²

Begin 1899 was een opwindende tijd voor Van Eeden. Op 30 januari verbrandden Betsy en hij hun brieven. De daad leek een einde te maken aan hun relatie, die tien jaar geduurd had. Waarschijnlijk niet toevallig viel het verbranden van de brieven samen met de verhuizing van 'Dennekamp' naar de nieuw gebouwde villa 'De Lelie' op Cruysbergen. De verhuizing betekende het definitieve begin van zijn nieuwe leven en van zijn verwijdering van Martha. 'De Lelie' werd vanaf 10 februari 1899 de woning voor Martha en de kinderen. Het werd tevens de plaats waar hij af en toe kwam en waar hij zijn patienten ontving, hoewel zijn voorkeur naar zijn hut uitging.

Alles leek hij nu ondergeschikt te maken aan zijn bestaan als sociaal hervormer, door hem als een belangrijke stap beschouwd in de 'heilige richting' van zijn leven. Iets van zijn stemming op dat moment is af te lezen uit een droom op 5 januari, die hij in zijn dromenboek noteerde.

Ik wist dat Jezus zou verrijzen, in het water. En iemand zei: de booten varen en de netten worden getrokken over de plaats waar hij komen zal. En toen zag ik zijn witte handen boven 't water, bewegend met de vingers. Ik greep er in en had het gevoel, als ik 't hou, dan is alles goed. En ik hield zijn wijs vinger met den mijnen. Toen trok ik den naakten, natten man er uit en nam hem op mijn schoot en het was wonder mooi en gelukkig.³

Dit is geen 'imitatio Christi' meer, dit is 'aemulatio Christi'!

HELDERE DROMEN

Critici van het Walden-experiment verweten Van Eeden dat zijn sociale plannen het karakter hadden van een droom die niets met de concrete, prozaïsche werkelijkheid te maken had. Van Eeden haalde over dat verwijt de schouders op. Natuurlijk praat men van droombeelden of utopieën, schreef

hij; dat is meer gebeurd, maar dromen kunnen heel goed werkelijkheid worden.

Wij bewegen ons letterlijk den ganschen dag in verwezenlijkte utopieën en reël geworden droombeelden.¹

Hij had Schopenhauer kunnen citeren, die schreef: 'Das Leben und die Traume sind Blätter eines und des nämlichen Buches.'²

Van Eeden was, zoals we eerder gezien hebben, een virtuoze dromer. Het dromen stelde hem in staat aan de benauwenis van het leven te ontkomen; 's nachts kon hij geheel opgaan in een fantastische wereld, waar onbevredigde verlangens in een schitterend droomverhaal werkelijkheid schenen te worden. In 1898, omstreeks de tijd dat hij zijn sociale dromen trachtte te realiseren, ontdekte Van Eeden iets bijzonders in zijn droomleven, namelijk de 'heldere dromen'. In deze dromen was de dromer er zich van bewust dat hij droomde. Na het ontwaken kon hij zich de droom goed herinneren. Vandaar dat hij die dromen 'helder' noemde.

Vanaf mei 1887, de tijd dat het spiritisme zijn belangstelling kreeg, had Van Eeden zich eraan gewend om zijn dromen in een apart cahier te noteren, een gewoonte waar hij tot 1923 mee zou doorgaan.³ Dank zij dat 'dromenboek' hebben we enig inzicht in Van Eedens nachtleven. In dat boek verzamelde hij het materiaal waarop hij zijn droomtheorie zou baseren.⁴

Belangstelling voor de droom kan Van Eeden als jongen gekregen hebben onder invloed van zijn vader. Die had de gewoonte dromen in zijn dagboek te noteren en soms van commentaar te voorzien. Daarnaast was er natuurlijk de invloed van de lectuur van de schrijvers uit de romantiek. Voor Jean Paul, Novalis, Clemens Brentano en anderen hadden slaap en droom een bijzondere betekenis, omdat de mens zich daarin los kon maken van zijn verstand, zijn individualiteit en zijn gerichtheid op de wereld en in contact kon komen met zijn goddelijke kern, zijn onbewuste en de Wereldziel.⁵ De slaap komt, zoals Novalis dicht in *Hymnen an die Nacht*, de toestand van de verlossende dood het meest nabij. In de romantiek werden door Ignaz-Vitalis Troxler, Gotthilf-Heinrich von Schubert en anderen droomtheorieën geformuleerd, waarop later in de negentiende eeuw door Maury en Hervey de Saint-Denis werd voortgebouwd. De positivisten onder de droomonderzoekers ontwierpen geleidelijk een reeks technieken, gebaseerd op observatie, experiment en controle over de dromen.⁶ Hervey, docent Chinese taal- en letterkunde aan het Collège de France, schreef in 1867 een uitvoerige studie op basis van zijn eigen dromen, getiteld *Les rêves et les moyens de les diriger*. Hij hield evenals Van Eeden, die zijn werk kende, een dromenboek bij en beschreef technieken om dromen te richten. Van Eeden, voortbouwend op diens onderzoek, had een dubbele houding ten opzichte van de droom: religieus-literair en wetenschappelijk-spiritistisch. Deze dubbele houding lijkt zich te manifesteren in de wijze waarop hij zijn droomtheorie gepresenteerd heeft, namelijk eerst in

fictief-literaire vorm (de roman *De nachtbruid* uit 1909) en vervolgens in een wetenschappelijke lezing (in 1913 voor de Society for Psychical Research onder de titel 'A study of dreams').¹

Van Eeden kwam in zijn droomtheorie, waarvoor de basis op het einde van de jaren negentig werd gelegd, tot een classificatie van dromen in negen soorten. Daarvoor bestudeerde hij totaal 500 van zijn dromen, waarvan er 352 tot de 'heldere' behoorden.² Men is in staat tijdens deze heldere dromen, die altijd op het einde van de nacht gedroomd worden, zijn aandacht te richten en willekeurige handelingen te verrichten, terwijl de slaap ongestoord, diep en verkwikkend is. Aangenaam zijn deze dromen, omdat men er meestal in vliegt. De eerste heldere droom had Van Eeden op 23 juni 1897. In januari 1898, toen de Walden-plannen steeds concreter werden, kwamen de heldere dromen steeds vaker voor. In de nacht van 19 op 20 januari droomde hij dat hij voor de ramen lag van zijn studeerkamer in de tuin en de ogen van zijn hond door de ruiten zag. Hij lag op zijn buik en lette scherp op de hond. Tegelijkertijd wist hij met volkomen zekerheid dat hij droomde en op zijn rug op zijn bed lag. Hij besloot te ontwaken, langzaam en zorgvuldig en waar te nemen hoe zijn gevoel van op zijn buik liggen zou overgaan in het gevoel van op zijn rug liggen. Het leek, aldus Van Eeden, als men dat deed of men zich van het ene lichaam in het andere voelde overglijden. Maar eenmaal wakker herinnerde hij zich dat zijn lichaam al die tijd rustig op zijn rug had gelegen. In latere jaren was hij er stellig van overtuigd dat de mens een soort droomlijf had.

Andere droomonderzoekers menen dat heldere dromen in feite geen echte dromen zijn; zij vinden met de dichter Novalis dat als men droomt dat men droomt, men vlak voor het ontwaken staat. Nee, zegt Van Eeden, we zijn dan in diepe slaap.

Waarom waren de heldere dromen voor Van Eeden zo'n belangrijke ervaring? Behalve wetenschappelijke – men kan tijdens een heldere droom permanent blijven observeren – moeten persoonlijke redenen een rol gespeeld hebben. Van Eeden werd tijdens zijn gewone dromen meermalen geconfronteerd met de seksuele en agressieve impulsen die hij overdag in zijn drang naar zelfheiliging had verdrongen. Saters, spottende, geile demonen bevolkten als in een Jeroen Bosch-schilderij zijn nachtelijke droomwereld. Ze konden dat zo gemakkelijk omdat de strenge censuur van het superego 's nachts minder functioneerde. Bij die vuiligheden in de nacht leek het alsof met alle goede voornemens de draak werd gestoken, wat schaamte bij het ontwaken veroorzaakte. Wat een contrast vormden de heldere dromen, waarin alle agressie en seks verdwenen was! Van Eeden wilde het nobele in zichzelf laten zegevieren, niet alleen overdag maar ook in de nacht. Elke keer als hij voor de donkere spelonk van de nacht stond, nam hij zich allerlei goeds voor, was hij op zijn hoede om zijn nachtelijke belagers te slim af te zijn, precies zoals hij

overdag door een rigoureuze vorm van overbewustheid deed. Zaak voor hem was dat tijdens de slaap het zelfbesef ongebroken bleef. Het was een opluchting voor hem dat dat tenminste tijdens heldere dromen gelukte; hij voelde zich dan als een reine God, zwevend boven zijn stralende schepping.

De heldere droom bood nog andere mogelijkheden: allerlei problemen kon hij er positief mee oplossen. Nog in leven zijnde of overleden personen kon hij tijdens zijn droom oproepen. Op 10 april 1898 nam hij zich voor Betsy op te roepen en op 22 april lukte het hem. Deze gebeurtenis vond hij belangrijker dan alles wat hem overdag vervulde. Hij wilde verder gaan. Op 3 juli 1898 lukte het hem om Betsy's in 1892 overleden man, Sam van Hoogstraten, op te roepen.

En toen zag ik hem. Hij zag veel jonger, omstreeks 25 jaar met een beginnende knevel, bleek, een zacht gezicht en lichte oogen.

En toen ging ik naar hen toe en ik hoorde hem zeggen: '*dag meneer van Eeden*'. En dat was zijn stem. Het was meer nog zijn stem dan het zijn gelaat was. Ik herkende die stem zoo precies dat ik volkomen overtuigd was. O ja zóó sprak hij, dacht ik.

Toen gaf ik hem mijn hand en hij nam die. En hij deed moeite mijn hand te drukken. Het was alsof het hem fysieke inspanning kostte. Ik zei 'heb je me vergeven?'

Het was een heel warm, heerlijk gevoel. Ik zag dat hij zijn best deed, en hij keek zacht.

Toen zei ik iets dat ik vergeten ben. Daarop antwoordde hij letterlijk:

'Maar u doet tegenwoordig niets dan verdriet voor haar'

En toen zei ik met de grootste innigheid met de diepste eerlijkste overtuiging, met een zoo zuiver gevoel als ik ooit had

*'Zeg me dan wat ik doen moet. Ik wil alleen het beste voor haar. Geef me dan raad.'*¹

Maar Sam had die raad niet willen geven.

Van Eeden was zo onder de indruk van deze droom geweest dat hij die nauwelijks had durven opschrijven. Hij voelde na afloop heel zeker dat hij hem gesproken had.

Het experimenteren met overledenen tijdens de droom werd mede door Frederic Myers uit Engeland gestimuleerd. Van de Society for Psychical Research was hij een van de leden die in het voortleven na de dood geloofden, zoals zijn boek *Human Personality and its Survival of Bodily Death* uit 1903 bewijst. De Society had zich vanaf 1885 beziggehouden met verschijningen post mortem in de droom. Eind jaren tachtig raakte Myers ervan overtuigd dat een aantal van die gevallen het best geduid konden worden als 'manifestations of persistent personal energy'.² In een zekere Mrs Piper dacht men een medium gevonden te hebben dat een substantieel bewijs leverde voor voortleven na

de dood. Vergelijkbaar met haar en minstens zo bekend was Mrs Edmond Thompson, de vrouw van een rijke zakenman. Myers kwam in 1898 in contact met deze achtentwintigjarige vrouw, nadat zij een jaar daarvoor door verslagen in het tijdschrift *Light* als medium bekend was geworden. Op 2 september was de eerste zitting geweest en Myers was onder de indruk gekomen van de oprechtheid van het echtpaar Thompson. Mevrouw Thompsons belangrijkste 'contact' was Nelly, een overleden dochter. Nelly gaf, zo werd gesteld, via mevrouw Thompson berichten door van overleden personen of informatie over de lotgevallen van levende personen en relaties. Myers meende op een gegeven moment dat hij via Mrs Thompson contact had met zijn vroegere, overleden geliefde.

26 september 1899 schreef Myers voor het eerst aan Van Eeden over de verrassende resultaten met Mrs Thompson. Toen Van Eeden op zijn beurt Myers had bericht over zijn eigen bijzondere droomervaringen, vond deze het wenselijk dat Van Eeden Mrs Thompson leerde kennen. Over geld voor de reis behoeft Van Eeden zich geen zorgen te maken, omdat Myers de beschikking over een erfenis had gekregen.¹ Myers stelde alvast voor dat de resultaten van de zittingen met Mrs Thompson op het Congres voor Psychologie in Parijs gepresenteerd zouden kunnen worden. Wel hoopte hij dat Van Eeden Mrs Thompson een 'fair trial' van verscheidene zittingen zou geven.

Van Eeden ging op de uitnodiging in en had op 29 november en 2 december 1899 de eerste twee zittingen met het medium. Allerlei voorzorgsmaatregelen waren genomen; Mrs Thompson mocht niets van Van Eedens komst, naam of nationaliteit weten.² Tijdens de eerste zitting bleef Van Eeden op de achtergrond. Bij de tweede zitting werd door het medium Van Eedens naam voluit gegeven en er waren andere gegevens die klopten. Was het bedrog? In 1901, toen hij over deze ervaringen een lezing hield, meende hij dat er mogelijk geesten, helderziendheid of gedachtenoverbrenging in het spel waren geweest. Bij de eerste zittingen had Van Eeden een haarlok meegenomen van een man, die in 1883 gestorven was. Het haar werd met de naam van de man in verband gebracht. In eerste instantie had Van Eeden de indruk dat hij met de geest van de man via mevrouw Thompson in contact was geweest, maar later kwam hij daarop terug.

Anders verliep de volgende reeks van zittingen in juni 1900. Op de tweede juni had Van Eeden een kledingstuk meegenomen van een jongeman, Van der Vijgh geheten, die een halfjaar daarvoor (17 december) zelfmoord had gepleegd en kort voor zijn dood door Van Eeden in behandeling was genomen.³ Van Eeden werd verrast door een aantal treffende opmerkingen van het medium; er werden zelfs Nederlandse woorden gesproken. Toch had hij oog voor momenten waarop het niet klopte en fout op fout werd gestapeld.

Hij kon in 1901, terugkijkend op de Thompson-affaire, onmogelijk van de

gedachte loskomen dat hij werkelijk een korte tijd getuige was geweest van de manifestatie van een overledene.

Van Eeden kwam geleidelijk tot de overtuiging dat de trance waarin een medium verkeerde niet fundamenteel verschilde van de werkelijkheid van de droom. Hij hield rekening met de mogelijkheid dat de mens in trance en in dromen met de bovennatuurlijke werkelijkheid in verbinding kon treden. Met Mrs Thompson sprak hij af dat hij haar in een heldere droom zou aanroepen en dat zij in trance aan een waarnemer in Engeland zou meedelen of zij zijn roepstem vernomen had. Even meende Van Eeden dat dit seinen een succes was; zelfs een ogenschijnlijke vergissing, het noemen door hem van een verkeerde naam, bleek achteraf een zinvolle oplossing te hebben gekregen bij Mrs Thompson, ver weg in Engeland. Maar andere proefnemingen mislukten.

Omstreeks 1900 zien we Van Eeden steeds kritieklozer ten opzichte van het spiritisme staan. Al predikte hij voorzichtigheid en geduld met de proefnemingen tijdens de seances, steeds meer bleek dat hij langzaam maar zeker in de dwalingen en verwarringen van het spiritisme terechtkwam.

WEL EN WEE IN WALDEN IN 1899 EN 1900¹

Nadat Van Eeden eind 1898 eerst de bezittende klasse, vervolgens de opvoeders in geruchtmakende lezingen van zijn sociale denkbeelden had proberen te overtuigen, sloot hij begin 1899, en wel op 14 maart, zijn drieluik af met een fel bekritiseerde rede tot de arbeiders in d'Geelvink in Amsterdam.² Opvuiend was de toespraak 'Waarvoor werkt gij?' zeker niet. Keer op keer verzekert hij zijn toehoorders dat hij geen opstandigheid predikt. Werkstakingen bij voorbeeld vindt hij op dat moment nog uit den boze. Hij wil de werkers, zo verzekert hij, inzicht verschaffen in hun toestand en hun middelen aan de hand doen waarmee zij die kunnen veranderen. Van verandering is alleen sprake als de arbeiders niet meer voor de kapitalisten werken, maar voor elkander. Zo beknopt mogelijk zet hij aan zijn gehoor de cooperatiegedachte uiteen en noemt de voorbeelden, zoals het 'Maison du peuple' in Brussel, waarin samenwerking succes had. Van Eeden doet zijn uiterste best bij de arbeiders wantrouwen omtrent zijn persoon weg te nemen.

Misschien heeft men u verteld, dat ik een wonderlijke kerel ben, die docter en boer geworden is, in 't idee om de wereld te hervormen.³ Maar hervormen wil hij niet, verzekert hij. Wat hij alleen doet, is werken voor zijn brood, samen met anderen, die hem helpen willen. En hij bemerkte dat het gelukkig maakte.

Van Eedens rede verscheen in 1899 ook als een brochure, die binnen een jaar drie maal herdrukt werd en in 1903 een vierde druk beleefde. Een van de

1

2

4

1. Mrs Thompson, het voor Van Eeden zo belangrijke medium.

2. Truida Everts, met wie Van Eeden in 1901 een relatie begon.

3. Dietlof van Warmelo (1872-1966), de in Zuid-Afrika geboren neef van Van Eeden, schrijver van *Mijn commando en guerilla commando-leven* (1901).

4. Paul van Eeden in harlekijns pakje, getekend door Marius Bauer in februari 1899.

lezers van de brochure was de zeventienjarige Jan Hendrik Frederik Gronloh, later als auteur bekend onder het pseudoniem Nescio. In de zomer van 1899 kreeg hij de brochures *Waarvan leven wij?* en *Waarvoor werkt gij?* in handen en ze openden hem de ogen, aldus Lieneke Frerichs, voor een heel andere wereld dan het 'vooruitstrevend liberalisme' van zijn ouderlijk huis en de catechisatielessen van de remonstrantse dominee.¹ Gronloh maakte zich de cooperatiegedachte geheel eigen en bracht die naar buiten op zijn eerste officiële lezing in februari 1900 voor de debatingclub G.O.H.V. (Gedachtenwisseling Ontwikkelt Het Verstand), waar hij lid van was. In 1901 zou Nescio geheel opgaan in kolonisatieplannen en deel uitmaken van het door Van Eeden opgerichte Gemeenschappelijk Grondbezit, waarna hij ook de administratie verzorgde van *De Pioneer*, het orgaan van het G.G.B. Als schrijver van 'De uitvreter' zou hij Van Eeden vereeuwigen in de beroemde beginzin: 'Behalve den man, die de Sarphatistraat de mooiste plek van Europa vond, heb ik nooit een wonderlijker kerel gekend dan den uitvreter.' Het is een zin die teruggaat op een zin uit Van Eedens kritiek uit 1888 op Van Deyssels *Een hefde*.²

Van Eeden had in zijn toespraak tot de arbeiders beweerd dat zijn nieuwe leven hem gelukkig maakte. De vraag is of dat wel waar was. Wie hem in de jaren 1899 en 1900 op de voet volgt, krijgt het beeld van een chaotisch en versplinterd leven, waarin hij zo goed mogelijk zijn maatschappelijke rollen van psychiater, filosoof, sociaal hervormer, spiritist, huisvader, dichter en boer probeerde te combineren. Tussen het spitten door schreef hij aan zijn gedichten, de zogenaamde 'Drievoorzangen', en aan zijn roman.

Zijn persoonlijk leven bleef als altijd onstabiel. Een groot probleem vormde voor hem en Martha de opvoeding van de kinderen. Het chaotische leven van Frederik, het Walden-experiment en de verhuizing hadden tot gevolg dat die opvoeding weinig systeem had.³ De jongste zoon, Paul, was in 1899 tien jaar oud en Hans was twaalf. Hoewel ze niet gedoopt waren en niet op zondagscholen of catechisatie waren geweest, werden ze toch met de bijbel opgevoed. Martha had ervoor gezorgd dat haar kinderen een keer per week naar een vrome oude dame in Bussum gingen, die hun uit een ouderwetse bijbel, verlucht met kopergravures, voorlas. Op een gegeven moment maakte Frederik van Eeden er een eind aan en nam die taak zelf ter hand, zij het met minder succes. Van Eeden voelde zich nogal bezwaard dat hij zo weinig voor de kinderen deed. Veel van de opvoeding kwam op Martha neer. Volgens haar zoon Hans maakte zij uit naar welke school de kinderen gingen. Paul en Hans gingen eerst naar een meisjesschool, daar Martha bang was dat de ruwe toon op een jongensschool de tere kinderzielen zou schaden. Het was de jongedames-kostschool van mejuffrouw Roodhuizen, de dochter van de bekende Amsterdamse pedagoo. Op die school mochten jongens tot hun tiende jaar blijven. In het laatste jaar van de lagere school kreeg Hans, die

voor het gymnasium bestemd was, privaattlessen Grieks van Herman Gorter. Toen dat niet lukte – Gorter was volgens Hans van Eeden ‘wat opvliegend’ – nam Martha de taak over om de jongen Grieks te leren, ook al was toen al besloten dat hij naar de hbs ging. Met de jongste, Paul, was geen land te bezeilen. Paul was volgens zijn broer het allemansvriendje, dat zich bij iedereen op zijn gemak voelde maar het op geen enkele school kon vinden. Paultje met zijn geestig, knap gezicht had een moeilijk karakter en was door zijn zwakke longen nogal ziekelijk. Frederik had de grootste moeite hem in het gareel te houden; ook een strengere school waar hij naartoe was gestuurd hielp niet. Hij zwierf liever een dag rond dan dat hij naar school ging. Straffen deerde hem volgens zijn vader niet. Alleen een pak slaag zou helpen, maar daar wilde zijn vader niet toe overgaan, daar hij bang was voor Pauls ‘neiging tot zelfkwelling, de zucht tot martelaarschap’, die zich al vroeg in hem openbaarde. Van Eeden heeft naar aanleiding van zijn vroege dood in 1913 zijn persoonlijkheid beschreven in *Paul's ontwaken*. Paul was volgens hem ‘het zuivere beeld van den nieuweren mensch, den zachtmoedigen en vergeestelijkten’, uiterst ‘fijn bewerktuigd’. Het afsnijden van bloemen deed hem al pijn. Toch kon hij plotseling in een aanval van woede tekeer gaan, zoals de keer dat hij plotseling met een klein katje smeed. Vanaf zijn zevende jaar was hij in navolging van zijn vader overtuigd vegetarier; hij wilde zelfs geen eieren en niets wat met vleesnat of dierlijk vet was toe bereid. Hij was wat dat betreft consequenter dan zijn vader, die op reis omdat het anders te lastig was wel eens vlees at. Uit alles is te merken dat Paul de lievelingszoon van zijn vader was. Allerlei trekken van de vader komen in hem terug, zoals een blijmoedigheid die in bittere somberheid kon omslaan. Ook Paul was onstabiel, artistiek, had iets dandy-achtigs en was een meisjesgek. Waarschijnlijk was Hans de lievelingszoon van zijn moeder. De levensschets die hij later in zijn leven van zijn moeder gaf is teder van toon en met grote sympathie geschreven. Zijn enige kritiek op haar was dat ze in haar opvoeding al te zeer de nadruk legde op het bescheiden zijn en dat ze er evenals haar man te veel op uit was de hardheid van het leven ver weg van haar kinderen te houden. Met dankbaarheid herinnerde zich haar oudste zoon de verrukkelijke momenten waarop zijn moeder uit Grimm of Andersen voorlas. En verder was er de grote gastvrijheid, waarvan horden bezoekers hebben geprofiteerd. Naar buiten was het gezin volgens de oudste zoon ‘een fleurig gezin, huiselijk, met veel scherts en vroolijkheid’. Van de melancholie van Martha, ‘de vervloekte melancholie’ zoals zij zelf zei, konden de kinderen weinig merken, ook niet in de moeilijke eerste tijd van het Walden-experiment. Hans van Eeden beschreef die tijd als volgt:

In 1897-'98 begon Van Eeden met zijn sociologische experimenten en daarmee zette voor zijn vrouw een bijzonder moeilijk tijdperk in. Was het in de jaren daarvoor al niet eenvoudig geweest de echtgenoot van

een Frederik van Eeden te zijn, nu werd het dubbel zwaar. Men heeft Van Eeden wel eens tweeslachtigheid verweten, omdat hij zelf in een hutje woonde, een manchester pak droeg en op den groentenwagen meereed, terwijl hij zijn vrouw en zijn kinderen toch maar in een fijne 'villa' liet wonen, waar hijzelf tevens een pied-à-terre had. Hier wordt een uiterst precaire kwestie aangeroerd. Martha, met al haar naastenliefde en haar goedheid kòn Van Eeden hierin niet volgen. Vermoedelijk was zij tè overtuigd van de onvolkomenheid en de ongelijkheid van het individu, tè bewust van de groote kloof die er bestond tusschen proletarier en intellectueel om eenig heil te verwachten van Van Eeden's kolonisatie-ideeen. En de teer- of misschien nog beter gezegd, weekhartige Van Eeden kon en wilde het zijn vrouw niet aandoen het primitieve leven te leiden dat hij zich als ideaal had gedacht.¹

Martha had het zwaar begin 1899, maar Van Eeden ook. Op de avond voor zijn negenendertigste verjaardag, 3 april 1899, schreide en bad hij. Maar er waren in die tijd vrouwen genoeg om hem te troosten. Bertha Zimmerman kwam hem op zijn verjaardag bloemen brengen, Martha schonk hem een boek over Dante en met zijn vroegere geliefde Henriette Ortt at hij die week. Betsy, die hem teleurstelde in de liefde, woonde sinds april 1899 vlak bij hem, sinds zij in 'De Maerle', het door Willem Bauer gebouwde huis, haar intrek had genomen. In amoureuus opzicht mochten dan de banden losser zijn geworden, financieel waren ze hechter sinds Van Eeden dank zij de hulp van zijn moeder samen met Betsy Cruysbergen had gekocht, nadat de familie Zimmerman niet meer mee had willen doen.

Na zijn verhuizing in februari 1899, toen zijn kolonistenbestaan eerst goed begon, werd zijn leven niet rustiger. Regelmatig kwamen er bezoekers, nieuwsgierigen en dagjesmensen een kijkje nemen, precies zoals dat een halve eeuw daarvoor in Thoreaus Walden het geval was geweest. Wat het leven zo onrustig maakte was het grote verloop van de Walden-bewoners. De eerste bewoners, zoals Adriaan van Oordt en zijn verloofde Mary Suermondt, de zwakke Willem Bauer, de Engelse Beatrice Marsland en de Zuidafrikaanse Ada van Heijningen, die aan een lepra-fobie leed, verdwenen in de loop der jaren en maakten plaats voor anderen, die weer geheel ingewerkt moesten worden. De familie Van Hoogstraten was vanaf het begin nauw bij Walden betrokken; Betsy door haar geld en de dochters door hun daadwerkelijke hulp. Betsy's dochter Mary deed aanvankelijk de boekhouding. Belangrijk voor haar was de komst van Rudolf, de zoon van de schilder Anton Mauve, op wie ze, na een mislukte relatie met Nico van Suchtelen, verliefd werd en met wie ze ten slotte zou trouwen.

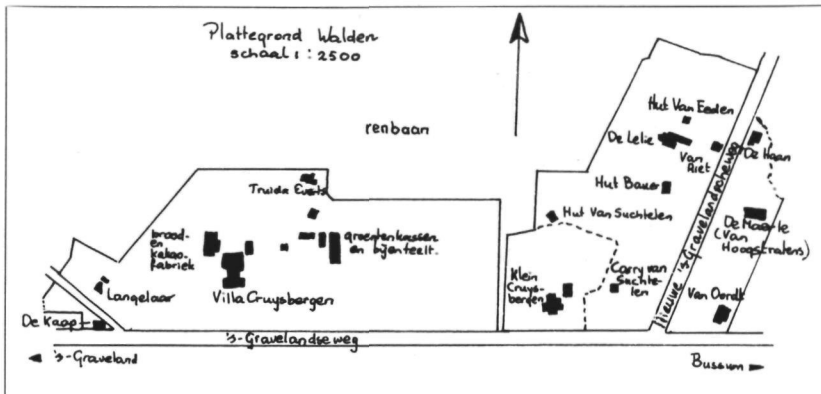
Wie toegelaten werd als kolonist, bepaalde in het begin alleen Van Eeden. Van enig beleid daarbij was geen sprake, met als gevolg dat de samenstelling van de Walden-bevolking heterogeen was. Er waren globaal drie groepen: de

1

2

3

1. 'De Lelie', gebouwd door Willem Bauer, waar het gezin Van Eeden sinds februari 1899 woonde.

2. Van Eeden en zijn gezin, zittend voor de open haard in 'De Lelie'. Foto omstreeks 1900.

3. Plattegrond van Walden. Naar een tekening van Johan Frieswijk in *Bedrijven in eigen beheer*, naar een plattegrond afkomstig van de gemeente Bussum, d.d. 26 november 1932. NB De hut van Van Eeden staat op de verkeerde plaats ingetekend. In 1908 werd die overgeplaatst naar de tuin van het huisje van Truida Everts.

groep van artiesten en intellectuelen, de groep van arbeiders en boeren en de groep van patiënten. De eerste groep werkte weliswaar op het land maar was daar in het algemeen totaal ongeschikt voor. Gediscussieerd werd er wel veel, maar er kwam weinig uit hun handen. Niet voor niets bestond er het bekende keervers:

Waar allen luieren daar eet niemand, nochtans eet die luiert als wij.
En er werden grapjes gemaakt naar aanleiding van het kleine beekje waar de kolonie aan lag: 't Luie Gat. Van de vele werkzaamheden op het land, het hele jaar door, zoals het zaaien van wortelen, het zaaien van gerst, linzen of boekweit, het rooien van bomen, het scheren van schapen, het bijen houden, het legen van de beerput, het maaien en hooien, het uitplanten van koolrapen en het melken van koeien, zou weinig terechtgekomen zijn als de boeren en de arbeiders er niet geweest waren.

Behalve de arbeider Willem van Riet en een tuinman was er de boer Jan Langelaar, die sinds najaar 1898 in een van de huisjes bij Cruysbergen woonde. In verband met het huishoudelijke werk was er nog Aaltje Bakker, een weduwe met drie kinderen. Deze kinderen, samen met de zeven kinderen van de handelsreiziger H. A. J. Ipenburg en zijn vrouw, lieten echter weinig over van de landelijke rust.

Van de patiënten op Walden kon men weinig arbeidskracht verwachten. Van Eeden meende dat op het land werken voor de nerveuze mannen en vrouwen een uitstekende therapie was. Een van die patiënten was de begaafde pianist Louis Coenen, de broer van de sombere, realistische schrijver Frans Coenen. Hij kwam op 27 juni samen met zijn vrouw Claire een tijd op Walden wonen. In een brief van 9 juli 1899 aan zijn ouders geeft hij een mooie beschrijving van het dagelijks leven in de kolonie:

Sedert 14 dagen zijn we hier in een heerlijke streek met merkwaardige mensen die een nog merkwaardiger leven leiden. Van Eeden woont in een allerliefst huisje, vol van kunst en van smaak en tot in de kleinste details origineel, 't eenige ordinaire bestaat in een kleine vleugel van Steinway, waarop ik mij verleden Zondag voor een auditorium van 18 personen liet hooren. 3 kleine zaakjes en de Chromatische Fantasie van Bach – Mondschein sonate – Prelude en Choral van Franck en een paar nummertjes van Chopin.

Het huisje van de Dr is omringd door een vrij groot dennenbosch en daarin zijn verschillende hutten gebouwd. Wij ontmoette het hutje van van Oort, heel klein met een klein entréetje en twee kamers, alles primitief eenvoudig ingericht, een paar antieke bordjes, een paar schilderijtjes, een bureau, makkelijke stoelen – en daarnaast een minuscuul slaapkamertje dat alles met uitzicht op het mooie dennenbosch. Van Oort die 't in Amsterdam op zijn postbureau niet vinden kan, zal hier wel voor goed blijven, 't is een charmante man die heel lief voor me is.

Zooals bijna iedereen hier. Bauer heeft een veel grotere hut. Gister was 't bij hem alles artistiek geordend. Ook hier de grootste eenvoud maar ook alles wat noodig. Overal plannen en teekeningen van zijn vroeger werk, de arme man is zwaar zenuwlijgend, 't eenige dat hij doet is 't bouwen van de hutten. Verder zijn er nog een paar andere huisjes, alles van hout, en het ensemble wordt Colonie genoemd. Ieder moet werken behalve Bauer, die maar hoogst zelden op 't land verschijnt. Wij allen brengen 'smorgens en 'smiddags een paar uur buiten door. Er is druk gehooïd en ik heb 't heel druk met de moestuin. Cruysbergen is de buitenplaats die zich aansluit aan het dennebosch met houte huisjes van de kolonisten. Het huis is groot en ruim, alles flink gebouwd en door Van Eeden bestemd voor de gasten. Het word bewoond door Ipenburg met vrouw en 7 kinderen. Zoo'n aantal geeft de noodige rust!

Louis Coenen beschrijft vervolgens het totale gebrek aan organisatie: glazen ontbraken, er waren te weinig kopjes enzovoort. Zijn vrouw Claire was de hele dag bezig met huishoudelijke bezigheden. En hij vervolgt:

Ten slotte nog eenige opmerking over de stichting. Het betreft de zoogenaamde Sociale kant. Voor 't oogenblik is 't alleen een proef. Het denkbeeld, dat er zooveel van de kultuur te recht komt dat de kolonisten er van leven kunnen is nog ver te zoeken. Er zijn 4 werkelijke liefhebbers die wat doen, die zich moeite geven en dat 't ernst is. De overige zijn jonge meisjes die hun tijd passeeren tusschen een theetje en een koppie koffie en voor de rest de aardbeidjes en de klapbessen in de moestuin opeten, een enkele keer komen zij op 't hooiveld. Maar dan zijn zij dadelijk zoo vermoeid dat zij in een minimum van tijd op de grond liggen en uitrusten.¹

Nico van Suchtelen, bekend geworden als schrijver van zeer populaire romans en directeur van de Wereldbibliotheek, kon zich in latere jaren nog goed die muziekavond van Coenen op Walden herinneren. Van Suchtelen had in mei 1898, op twintigjarige leeftijd, nog werkend voor zijn eindexamen, contact gezocht met Van Eeden en werk van zichzelf gestuurd.² Op 11 juli 1899 was het 'jong poetje uit Haarlem', zoals Van Eeden Van Suchtelen in zijn dagboek noemde, op Walden gekomen, waar hij tot september 1900 zou verblijven. In een terugblik uit 1940 voert hij ons binnen in de hal van De Lelie, de woning waar Martha en de kinderen woonden:

Een sfeer van bescheiden, maar verfijnde luxe, of laat ik liever zeggen van voorname eenvoud en tegelijk smaakvolle gezelligheid. Iets moois, iets rustigs, iets behagelijks. De deur naar Van Eedens boekerij staat open... daar is het stil en koel en stemmig. Maar ook de deur naar Martha's serre met haar weelderige bloementooi staat open, dat maakt het weer licht, zonnig en intiem. In een der hoeken staat een vleugel en

1

2

3

1. Nico van Suchtelen omstreeks 1900 in Walden.
2. Carry van Hoogstraten voor haar hut op Walden in 1901.
3. Schovenbinden op Walden in de zomer van 1899.

in een halve kring daaromheen zit, verspreid op sophia, stoel en bank, een klein, aandachtig luisterend gezelschap: de gastvrouw, een paar goede burens, een paar Waldensers, waaronder ook de jonge student, de noviet. Van Eeden zelf, in zijn veel-gehoonde pilow-pak – straks zal hij wel gaan rooien of wieden – zit een beetje afgezonderd in zijn stoel bij de haard. Zou hij zich, als een andere Tolstoi, misschien óók gast voelen in het huis van zijn vrouw, omringd door de warme weelde die hij als hervormer moest verloochenen, maar die toch zo heel en àl, zo onafwijsbaar hoorde bij zijn diepste wezen als kunstenaar en man van de wereld?¹

Martha van Vloten maakte grote indruk op Van Suchtelen door haar intelligentie, oprechtheid en humor. Martha nam niet aan het kolonieleven deel, maar was wel bij het persoonlijk leven van de kolonisten betrokken, die zij met moederlijke zorg omringde.

Ik zie ons weer zitten, aanvankelijk in het bibliotheek-vertrekje van Free, later bij mijn haard in mijn eigen hut, samen lezend in Leopardi, Petrarca of Dante. [...] Nooit heb ik zó les gehad. Ik zie haar als gastvrouw in de Lelie, wanneer er gemusiceerd of voorgelezen werd. Ik zie haar rondtribbelen in haar serre of haar tuintje, bedrijvig haar bloemen verzorgend. 'Hier sta ik in mijn bloemen' citeerden langskomende kolonisten van dichtertlijk allure menigmaal.²

Van Suchtelen zou in latere tijd in tegenstelling tot andere jonge kolonisten nooit zijn bewondering en genegenheid voor Van Eeden verliezen, ondanks de kritiek die ook hij op hem had. Wat hem verbond met Van Eeden was volgens hem 'zuivere Wahlverwandschaft'. Iets van de kritiek op Van Eeden heeft hij waarschijnlijk verwerkt in de roman *Quia absurdum*. Van Suchtelen heeft het boek tussen 1904 en 1906 geschreven tijdens zijn verblijf in Zürich, toen hij getrouwd was met Carry van Hoogstraten (eerder had hij op Walden naar de hand van haar zusje Mary gedongen). Velen hebben in de ironische beschrijving van de kolonie 'De Harmonie' in het boek Walden herkend, hoewel Van Suchtelen zelf aan zijn zoon Guido te kennen gaf dat het in de eerste plaats als 'levensbiecht' gelezen moest worden en dat hij niemand erin geportretteerd had, ook Van Eeden niet.³ Het blijft echter moeilijk om bij de beschrijving van 'De Harmonie' niet voortdurend te denken aan de kolonie Walden. Er is hetzelfde rommelige, herrie-achtige samenhokken van overwerkte studenten, levensmoede vrouwen, zenuwzieken, mislukkelingen en idealisten, hetzelfde geruzie, hetzelfde dwepen met mystici en dezelfde geexalteerde vormen van leven en liefde. Wie herkent niet in de beschrijving van de figuur Olthoff, de leider van de kolonie De Harmonie, iets van de persoonlijkheid van Van Eeden?

Is hij een zot, een door het leven verbijsterde? Of is er althans iets in hem van de wijze, de wereldoverwinnaar en verbeteraar waarvoor hij

zich uitgeeft? Hij is eerbiedwaardig en belachelijk, sympathiek en terugstotend tegelijk. Hij is vol tegenstrijdigheid, fanatiek-principieel, daardoor bekrompen heerszuchtig, despotisch; maar ook weer toegelovend, schuw en weifelend. [...]

Nu eens ziet hij volkomen helder hoe hopeloos veel er aan onze gezindheid ontbreekt, en dan weer is hij zó verblind door een toevallig succesje, dat hij in Harmonie zijn ideaal-communisme kant en klaar verwezenlijkt waant. Er is in hem iets griczeligs, iets van een krankzinnige.¹

Dat Van Suchtelen in *Quia absurdum* Walden-ervaringen verwerkte blijkt uit de zelfmoord die erin beschreven wordt. De zelfmoord stemt in grote trekken overeen met de zelfmoord van de Walden-bewoner Dirk van der Woude op 18 december 1899. De negentienjarige jongen was sinds 5 augustus, dus kort na Van Suchtelen, op Walden en had op Van Eeden een goede indruk gemaakt. Een dag voor zijn dood had Van der Woudes vriend, de drieëntwintigjarige Simon van der Vijgh, een niet op Walden wonende patient van Van Eeden, zelfmoord gepleegd. Op de avond van 18 december was Van Eeden door een Walden-bewoner geroepen, omdat Van der Woude zijn kamer had afgesloten en geen antwoord gaf. De zelfmoord, door velen voorvoeld, wierp een donkere schaduw over Walden en Van Eeden kampte de eerste tijd met zelfverwijten. Als hij meer zorg had besteed aan Van der Vijgh was misschien ook Van der Woude te redden geweest.

De zelfmoord had in de wereld buiten Walden natuurlijk allerlei roddel tot gevolg. Waldens reputatie, toch al niet zo geweldig, kreeg een behoorlijke deuk. De burgemeester van Bussum verscheen met de gemeente-arts en de veldwachter op Walden om een onderzoek in te stellen.

De zelfmoord vond plaats in de beginperiode van Walden. De organisatie was toen – de brief van Louis Coenen bewijst het – nog vrij slecht. Pas in 1900 kwam er meer discipline: de werkverdeling werd beter geregeld, er kwamen vaste werktijden. Vanaf 1901 werd er bij het begin van het werk zelfs een bel geluid. Men vergaderde minstens eens in de week, waarbij de belangrijkste grieven werden doorgesproken.

Een strakke organisatie was bittere noodzaak, daar de werkzaamheden tamelijk gevarieerd waren. In de loop der jaren waren er met wisselend succes de volgende produktievormen: veehouderij, landbouw, tuinderij, fruitteelt, kippenfokkerij, bakkerij, timmerbedrijf en chocolade- en suikerverwerking. De kippenfokkerij, in 1900 begonnen, mislukte, terwijl het timmerbedrijf en de varkenshouderij evenmin van de grond kwamen. Een paar koeien werden gehouden voor melk voor eigen gebruik en voor de bakkerij. De bakkerij was een van de weinige ondernemingen die goed liepen, vooral dank zij de broodverkoop in Bussum en omgeving.

De inkomsten van land- en tuinbouw vielen bitter tegen, vooral door de

1. De kolonisten op Walden. Op de achtergrond het koloniehuis van Walden, voordien de villa Cruysbergen, in 1898 gekocht.

2. Tekening van Joh. Braakensiek in *De Amsterdammer* van 18 december 1898. Aanleiding was het kabaal rond de lezing 'Waarvan leven wij?' (7 december 1898) van Van Eeden.

Opschrift: De lezing van Dr. Fr. v. Eeden in het Nuts-departement te Rotterdam. Onderschrift: 'O, Dokter, heeft u u niet vergist? Dat nieuwe middelje geeft me zulke kramplings!' De dokter: 'Dat zal wel overgaan, juffrouw, als u maar blijft innemen.'

slechte grond en de onkunde. In de kastuinbouw van tomaten, druiven, meloenen, asperges en rozen werd veel energie gestopt. Van Eeden schrok er niet voor terug om een tijd lang met de groentekar in Bussum rond te rijden.

Economisch gezien ging het dus niet goed met Walden. Van Eeden zat permanent in de financiële zorgen. Geld kwam er binnen via de leden van de kolonie; men betaalde soms een som ineens bij deelname aan de kolonie, soms een maandgeld. De meer bemiddelden, zoals Carry en Mary van Hoogstraten, gaven een hut of huis cadeau. Maar die bedragen waren niet toereikend. Van Eedens optimistische prognose uit 1898 dat hij met zesduizend gulden per jaar zowel zijn gezin als de kolonisten op Walden kon onderhouden kwam dan ook niet uit.

Hij probeerde door strakkere bepalingen de werkzaamheden beter te laten verlopen; ieders verantwoordelijkheid moest duidelijker worden vastgelegd. Hij ontwierp in maart 1900 een reglement, dat later de basis zou vormen voor de statuten van de coöperatie Walden. In het reglement werd onder andere bepaald wie er leden van de kolonie waren, waarbij onderscheid gemaakt werd tussen eerste- en tweederangsliden. Eersterangs waren zij, die geld, een huis of land inbrachten. Tweederangs waren de arbeiders die per week een vaste toelage hadden. Ideologisch waren ze absoluut geen 'geestverwanten', wat vele conflicten met zich meebracht.

Wat er mis was op Walden, is heel goed op te maken uit een brief die een kritische bezoeker, Bertha Huber, de vertaalster van Ruskins *Fors Clavigera*, aan Van Eeden in 1901 schreef. Zij kwam vanaf 1898 regelmatig op Walden en kon dus heel goed vaststellen of er in de kolonie van progressie sprake was.

Walden zelf is in mijn oogen *niet* vooruitgegaan. Wel wordt er wat meer partij getrokken van de grond en wordt er beter gewerkt dan verleden jaar, maar wat ik steeds op W. miste werd me heel duidelijk: er is niet de minste *samenwerking* en niet het minste *samenvoelen*. Er is geen band tusschen de menschen, integendeel is er gepraat van de een over de ander, wordt er *voortdurend* geklaagd over dit en dat, en bovenal, bij géén is er ook maar de geringste geestdrift, waardoor m.i. een dergelijk iets als W. alleen de eerste wordingsjaren kan doorstaan.

Maar er is meer. Te vergeefs heb ik de drie jaren achtereen dat ik op W. geweest ben, gezocht naar het verschil tusschen haar en de gewone maatschappij. Er zijn daar dezelfde wan-toestanden en wan-verhoudingen als daarbuiten. Wat beteekent het of er volgens statuten of uw plan gemeenschappelijk grondbezit is, als degenen die 't armst zijn en het hardst werken, 't er 't minst hebben?'¹

Huber gaf het voorbeeld van Aaltje Bakker, een moeder die met drie kinderen op één kamer moest wonen op Cruysbergen en die van de vroege morgen tot de late avond moest werken. Heel geraffineerd stelde Huber het leven van Aaltje Bakker tegenover dat van Truida Everts, een zangeres, die later Van

Eedens tweede vrouw zou worden. Zij verbleef sinds eind 1899 in Walden en liet voor zichzelf door Willem Bauer een hut bouwen. Ze kreeg daarvoor een stukje land van Walden in erfpacht. Haar activiteiten bestonden uit het dagelijks distribueren van benodigdheden aan de kolonisten en het assisteren van de wasvrouwen.

Op de 'krans'-gesprekken, de vaste vergadering van de Walden-kolonisten, werd er flink op de wantoestanden gekankerd, onder andere op die van Cruysbergen. Men ging tekeer tegen het slechte, meestal vegetarische eten, men uitte zijn ergernis over de kinderen in het huis, over de 'onkiesche' grappen en nog veel meer. Af en toe kon Van Eeden door een aanmoedigende speech of een nieuwe maatregel het vuur weer wat aanwakkeren. Maar vanaf het begin was er kritiek op Van Eeden zelf, op zijn positie als kapitaal-verschaffer, op zijn macht mensen aan te nemen of af te wijzen en op zijn geringe deelname aan het werken op het land. Meer dan eens trok hij zich terug uit het kolonieleven en wijdde hij zich aan het schrijven of verbleef hij in het buitenland. Een van de zaken die hem sinds eind 1899 van Walden afhielden, was de Boerenoorlog.

DE WERELD BUITEN WALDEN

Op 11 oktober 1899 noteerde Van Eeden in zijn dagboek dat de Boerenoorlog, de Tweede Vrijheidsoorlog, was uitgebroken. Na de Jameson-raid waren de onderhandelingen over het kiesrecht van de 'uitlanders' en over de staatsrechtelijke positie van Transvaal voortgezet. Ondertussen versterkte Chamberlain het Engelse leger in Zuid-Afrika; de situatie werd voor de Boeren steeds ongunstiger. Daar kwam een einde aan toen de regering van Transvaal van Engeland eiste dat er arbitrage zou komen en dat de troepenverzoeken zouden ophouden. Op dat ultimatum reageerde Engeland niet en zo begon in oktober de oorlog.

Van Eeden, die de oorlog had voelen aankomen, was geheel ondersteboven van wat er gebeurde, alsof het de ergste persoonlijke ervaringen betrof. Hij betrapte zichzelf erop dat zijn oude militaire neigingen hem weer parten speelden; als kind speelde hij graag met soldaatjes en las hij over veldslagen. De oorlog inspireerde hem tot een gedicht 'De Geboorte eener Natie'. Op 20 november begon hij aan een lezing, die hij eind 1899 op verschillende plaatsen in Nederland hield en die hij onder de titel 'Gedachten over den Afrikaander krijg' zou publiceren in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*.¹

Van Eedens activiteiten pasten geheel in de golven van sympathie in Nederland en daarbuiten voor de Boeren. Die sympathie had in Nederland een zeer uiteenlopende ideologische fundering: conservatief, nationalistisch, humanitair, liberaal, radicaal en socialistisch.² Van Eedens sympathie voor

de Boeren was op een mengsel van vooral nationalistische en humanitaire beginselen gebaseerd.

Zijn tot dan toe vrij vriendelijke houding ten opzichte van de Engelsen sloeg in 1899 en 1900 om in een felle Engeland-haat. Het leek hem of hij een vriend boosaardig of gek zag worden. Engeland wilde imperialistisch de hele wereld verengelsen, vond hij. De Nederlandse koloniale oorlogen waren volgens hem beter te verdedigen dan de Engelse, omdat de Nederlanders rassen onderwierpen die onbetwistbaar inferieur waren. In zijn ogen was Engeland een woekerstaat, waarvan de regering louter en alleen door materialistische motieven werd gedreven, terwijl de Boeren eenvoudige plattelanders waren, nog niet besmet door winzucht, ongeloof en moreel verval. En dat er in Nederland zoveel sympathie voor de Boeren was, bewees, aldus Van Eeden, dat Nederland zedelijke krachten nog hoog stelde.

Zijn sympathie werd gestimuleerd doordat de Boeren de underdog waren, maar zich niettemin krachtig weerden. De eerste maanden wisten de Boeren schitterende overwinningen te behalen, maar de ommekeer kwam op 11 februari 1900, toen Kimberley ontzet werd, en op 27 februari, toen Cronjé moest capituleren op de Paardeberg.

Van Eeden heeft, precies als enige jaren daarvoor, zijn Engelse vrienden bestookt met woedende brieven. In zijn correspondentie met Victoria Welby wees hij haar op het feit dat Engeland alles ondergeschikt maakte aan handelsbelangen en dat de onafhankelijkheid van de Boeren daar niet in paste. Alles draaide in Engeland nu om het patriottisme, vond hij. Welby deed er goed aan Tolstoi te lezen, die patriottisme sterk afkeurde. De door de Engelsen bedreven wredeheden in de oorlog bespaarde hij haar niet.¹ Hij beschuldigde zijn Engelse vriendin zelfs van leugens en onchristelijk gedrag.

You are throwing yourself in the arms of the Evil One, with a kind of rapture, with 'deep and reverend pride', glorifying in it.²

Van Eeden was in zijn contact met haar nog nooit zover gegaan. Welby probeerde hem milder te stemmen, maar Van Eeden wilde niet wijken. Hij schreef:

I'm not ashamed of being passionate. Even Jesus was passionate for once, you know against whom.³

Toen Welby in april 1900 de houding van Engeland bleef rechtvaardigen, werd de correspondentie maandenlang gestaakt, al zocht hij haar die zomer wel op.

De stichting van Walden had voor Van Eeden wat zijn vriendenkring betreft vergaande gevolgen: hij vervreemde vrijwel totaal van zijn oude literaire vrienden. Met Gorter, Van der Goes en Henriette Roland Holst, allen leden van de SDAP, had hij door de grote verschillen in politiek opzicht nauwelijks contact meer. Kloos, voor wie Walden een bizar experiment moet zijn ge-

weest, verdween uit zijn gezichtskring toen hij op 4 januari 1900 met Jeanne Reyneke van Stuwe trouwde en in de Regentesselaan in Den Haag ging wonen. Met Van Deyssel, die dicht bij Bussum woonde, bleef hij omgaan. Van Eeden had met hem te maken in verband met zijn publikaties in het *Tweemaandelyksch Tijdschrift* en met de toelage, die Van Deyssel nog steeds ontving. In juni 1899 dreigde de geldzending tot grote wanhoop van Van Deyssel plotseling met een derde verminderd te worden. Van Eeden berichtte hem dat Walden hem financieel aan de grond had gebracht, zodat hij zelfs geen schoenen en hoed meer kon kopen.¹ Geldgebrek was niet zo erg en kon soms nuttig en wenselijk zijn, hield hij Van Deyssel voor.

Gelukkig voor Van Deyssel, die ongeveer negen jaar geprofitteerd had van Van Eedens geldzendingen, kwam er een oplossing. Toen Van Deyssel op 26 november 1899 zijn koperen bruiloft vierde, wachtte hem een verrassing. Van Eeden had zich samen met Gorter, Verwey, Veth en anderen beijverd om Thijm een vorstelijk geschenk aan te bieden: een lijfrente en een bedrag voor aankoop van grond en een te bouwen huis met als architect K. P. C. de Bazel. Af en toe bezochten de rusteloze dichter-boer Van Eeden en de genoegzame Van Deyssel elkaar. Maar eind 1902 zou er aan hun relatie een einde komen, toen er tussen hen een heftige polemiek losbarstte, waarin Van Eeden alle opgekropte bezwaren tegen Van Deyssels kunstopvatting op agressieve wijze spuide en Van Deyssel zich op zijn beurt vernietigend uitliet over Van Eedens werk.

Wat de vrienden in Nederland niet meer gaven, zocht Van Eeden nu in het buitenland. Tussen 25 mei en 12 juni 1900 verbleef hij in Engeland, waar hij naast de oude kennissen ook Arthur Balfour, de dichter Yeats en Kropotkin en zijn vrouw ontmoette. Ondanks de gespannen relatie met Victoria Welby bezocht hij haar. En hij moest ook dit keer erkennen dat zijn hang naar luxe minstens zo groot was als zijn streven naar een sober, ascetisch leven. Die ambivalentie bracht hij duidelijk onder woorden in een brief uit Engeland aan zijn vriend Borel, die sinds 1899 op verlof was en een bezoek aan Walden had gebracht.

Walden, met klompen en bruin brood, is minder barbaarsch dan dit, want het is het beginpunt der nieuwe orde. En ik keer er dankbaar en met verlangen weer naar terug. Maar het is goed, in zulke tijden van overgang bewegelijk te blijven en beurtelings goed zoowel het een als het ander te beschouwen en te doorvoelen, zooals een die een nieuw huis bouwt, telkens weer eens in het oude terug komt om goed waar te nemen wat hij doet, zoodat hij niet achteruit maar vooruit gaat.

En dan kom ik bij de bouwers van de nieuwe orde, zooals Kropotkine en daar voel ik me recht thuis en zie met plezier het groeiende nieuwe leven. Maar ik zie ook hoe ze verloren hebben het goede en

mooie van de oude orde, dat ik alleen hier vind.¹
In Londen sprak hij op meetings tegen de oorlog, zocht hij contact met leden van de Land Nationalisation Society, waarvan Alfred Wallace de president was, en hield hij spiritistische seances.

De resultaten van de seances met Mrs Thompson presenteerde hij op 22 augustus 1900 in Parijs, waar op dat moment de wereldtentoonstelling was, in een lezing op het Vierde Internationale Congres voor Psychologie. Tijdens die dagen waren ook Betsy en de kinderen in Parijs. Grote indruk maakte op hem een Brahmaan uit Benares, Jagadisha Chattopadyaya geheten. Die hield een opmerkelijke rede en uitte daarin de wens dat de oosterse en de westerse beschaving meer begrip voor elkaar zouden hebben. Alleen door de twee beschavingen in elkaar te laten opgaan zou de mensheid vooruit kunnen gaan. De persoonlijkheid van de jongeman uit India imponeerde Van Eeden. Door zijn leefwijze, zijn knap uiterlijk, zijn slanke gestalte, zijn distinctie en zijn gratie van bewegen was deze Brahmaan voor hem een compleet mens. Hij schreef een gedicht voor hem "To an Indian Friend", opgenomen in de bundel *Van de Passielooze Leelie*, waarin hij duidelijk verwoordde dat zijn Indiase vriend zijn ideaal als mens nabij kwam:

Thy words I knew, but never heard them flow
from lips pure as the wisdom they contain.
Thou seemed at last to be what I should fain
have wished to be, if God had willed it so.²

Wat hem na het drukke Parijs in de tweede helft van 1900 het meest vervulde was de voltooiing van *Van de koele meren des doods*, waaraan hij jarenlang gewerkt had.

Van de koele meren des doods

'Ik heb genadeloos waar en schrikwekkend duidelijk willen zijn.'

EEN MOEIZAME START

In 1900, op het breukvlak van twee eeuwen, publiceerde Van Eeden *Van de koele meren des doods*. Dit verhaal over het leven van een vrouw is de synthese van zijn literaire en levensbeschouwelijke ontwikkeling: hij is er behalve als schrijver ook als socioloog, mysticus, moralist, psycholoog en filosoof in aanwezig. Het is een roman, waarin hij 'genadeloos waar en schrikwekkend duidelijk' heeft willen zijn, zoals hij aan Borel schreef. Die intentie heeft echter niet belet dat het boek in belangrijke mate de ambivalentie bezit die zo karakteristiek is voor het crisiskarakter van het fin-de-siècle en voor Van Eeden zelf.

Het plan voor de roman dateerde van 15 maart 1892, twee weken nadat de man van Betsy van Hoogstraten overleden was. De eerste opzet was dat in het boek de jeugd, het huwelijk en de liefde van Betsy beschreven zouden worden met als centrale personages Betsy, hijzelf en Martha. Midden in het boek zou de dood van Sam van Hoogstraten dan een plaats krijgen. Het hoofdthema stond vanaf het begin vast: het doodsverlangen van de vrouw. Vandaar dat hij het boek aanvankelijk 'Elisabeth, het Boek van den Dood' noemde.¹ In een later stadium werd de vrouwelijke hoofdfiguur, zoals ik eerder heb aangegeven, gecomponeerd uit verscheidene vrouwen uit zijn leven, onder wie Henriette Ortt, Martha van Vloten en Jeanne Fontaine.

In begin 1894 was het hem duidelijk dat de 'spiritueele intrigue' hoofdzaak moest zijn.² Hij bedoelde daarmee de geestelijke ontwikkelingsgang van de hoofdfiguur, die vooral uit een streven naar 'wereldheiligheid' bestond. In die ontwikkeling waren de drang tot zelfkwelling en zonde een permanent begeleidend verschijnsel. Het tegenstrijdig verlangen naar God en de wereld, dat als een rode draad door het boek loopt, stond toen al voor hem vast.

Wat de stijl van het boek betreft wist hij alsnel waarheen hij wilde. Van het begin af was hij ervan overtuigd dat het anders dan *Johannes Viator* moest zijn;

hij wilde het in 'koele, hooge effenheid' schrijven. In de loop der jaren bleef hij bij zijn voornemen. Hij wilde de verteltrant 'breed en typisch' maken, alles erop gericht om de hoofdmomenten zichtbaar te maken, waarbij er een tegenstelling moest zijn tussen de banale en de verheven feiten.¹ Inspiratie voor de beschrijving van een avontuurlijk vrouwenleven deed hij onder andere op door met veel plezier de achttiende-eeuwse roman *Manon Lescaut* te lezen van l'abbé Prévost, waarin het leven van een kokette vrouw wordt uitgebeeld, die voortdurend op de grens van schuld en onschuld leeft, van 'beau monde' en 'demi-monde'.

Op de laatste dag van 1897 begon hij te schrijven. Erg goed schoot hij niet op. Op 27 september 1898 was hij bij het derde hoofdstuk en een halfjaar later, 22 maart 1899, pas bij het zevende. In zijn hut op Walden bleef hij worstelen met zijn boek en in september 1899 moest hij vaststellen dat hij niet op de goede weg was. In de lente van 1900 echter ging het plotseling sneller: 8 april is hij bij hoofdstuk xii, ruim een maand later, op 19 mei, bij hoofdstuk xv. Hij las het eerste gedeelte in een kleine kring van intimi voor. Hun positieve reacties moesten hem ertoe gebracht hebben op 22 mei de eerste negen hoofdstukken naar de drukker te brengen. Daar hij zoals zo dikwijls in geldnood was, wilde hij het boek zo snel mogelijk voltooien. Niet voor niets vergeleek hij zichzelf in die tijd met Walter Scott en Honoré de Balzac, die beiden onder financiële druk schreven.

Voor een publikatie in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* had Van Eeden Van Deyssel gepolst op 30 april, maar een week later had hij het voorstel al weer ingetrokken, omdat er in zijn omgeving bezwaren waren gemaakt tegen een publikatie in delen.

Begin september bleken vooral Betsy en Martha tegen het werk te zijn en tegen de publikatie. Ook Nico van Suchtelen, Rudolf Mauve en Mary van Hoogstraten bemoeiden zich ermee. De bezwaren zullen vooral gericht zijn geweest tegen het feit dat er zonder veel verhulling allerlei feiten publiek werden en zeker door intieme vrienden en kennissen herkend zouden worden. Van Eeden had begin september juist hoofdstuk xxi voltooid, het hoofdstuk waarin de liefde tussen Hedwig en haar minnaar Ritsert, waarvoor de relatie Betsy-Frederik model had gestaan, langzaam een dramatisch hoogtepunt bereikte.

Met uitgever en drukker moet Van Eeden een afspraak gemaakt hebben over het tijdstip waarop het boek klaar zou zijn. Het laatste gedeelte van het boek schreef hij razendsnel. Hoofdstuk xxvi, het hoofdstuk waarin Hedwig in ontredde toestand in Londen en ten slotte in Parijs terechtkomt, schreef hij bijna in één dag (14 oktober). De eerste november bracht hij zijn boek naar de drukker. Het laatste deel van zijn boek, ongeveer vijftientig pagina's, schreef Van Eeden in twee weken.

Toen het boek af was, was Van Eeden in een labiele stemming. Hij hoopte

dat de roman een grote, ja zelfs universele en internationale uitwerking zou hebben. Davis and Company, een uitgeverij in Chicago, stelde hem in oktober, nog voordat het boek af was, voor het in Amerika uit te brengen.¹ Van Eeden had eerder in het jaar met deze Amerikaanse uitgeverij overlegd over een vertaling van *De kleine Johannes*, maar die was niet doorggegaan. Hij had Davis een te commerciële instelling verweten, toen die als ondertitel van *De kleine Johannes* 'A Quest of the Christ' voorstelde, alleen maar omdat de naam van Christus op dat moment goed in de markt lag.² In het geval van *Van de koele meren des doods* had Davis gemeend dat 'dood' in de titel niet kon en Van Eeden was toen met 'The Deeps of Deliverance' als titel gekomen. Maar de vertaling ging niet door, toen de uitgever het boek ten slotte gelezen had. Publikatie in Amerika van zo'n boek was volgens Davis onmogelijk:

American young men are not in the least inclined to be over-sensitive or ignorant like Gerard; while the morbidness and sensuality of Hedwig delineated with such detail, would depress or influence for evil – by the principle of conscious or unconscious imitation – the happy-minded, pure-hearted American girl or young woman.³

Het is op zijn minst merkwaardig dat Van Eeden, strijder tegen zedeloosheid, gewezen werd op de verderfelijke invloed van zijn boek! In Amerika lukte het dus niet, maar in Engeland en Duitsland was het boek een klein succes en verschenen er twee drukken.

DE KRITIEK

De reactie van de Nederlandse critici was voor Van Eeden in het algemeen teleurstellend.⁴ Die kritieken waren ofwel gemengd, zoals die van Frans Coenen, ofwel ronduit negatief. Slechts een enkele, zoals die van J. van den Oude in *Het Nieuws van den Dag* van 20 december 1901 en die van Kloos in *De Nieuwe Gids*, was lovend. Anna de Savornin Lohman schreef zelfs van het 'totaalmislukte boek'. Op grond van realistische en morele argumenten verwierp ze de roman. Volgens haar waren vrouwen als Hedwig bij voorbeeld niet in staat zich zo aan te passen aan een boerse omgeving, zoals Hedwig deed. Hedwig was in haar zinnelijkheid bovendien meer een dier dan een vrouw en haar persoonlijkheid zonder meer 'ziekelijk', net als die van Joob en zuster Paula. Het probleem was volgens Anna de Savornin Lohman dat in de roman denker, geneesheer en artist vermengd waren; de lezer kreeg van alles wat 'in het vreemdsoortig rijsttafel-mengelmoes door elkaar opgediend'. De enige mogelijkheid voor haar om de vele onwaarschijnlijkheden te verklaren was te veronderstellen dat de roman een aan de werkelijkheid ontleend gegeven was, 'een bekentenis van een ongelukkige aan een geneesheer-vriend, waaruit hij meende, ter leering zijner medemenschen, een min of meer fan-

tastisch-gekleurd verhaal te moeten samenflansen'.¹

Anna de Savornin Lohman stond in dat laatste niet alleen. Er waren nogal wat critici die in de roman in de eerste plaats een psychiatrische casus zagen, zoals Van Nouhuys in *De Spectator* van 5 januari 1901 en het *Amsterdamsch Weekblad* van 3 maart, Frans Coenen in *Hollandia* van 23 februari, Van Hall in *De Gids* van 1901 en G. H. Priem in *De Telegraaf* van 25 februari. Zij meenden dat de psychiater in Van Eeden de kunstenaar dwars had gezeten. Zo stelde Van Nouhuys vast:

Van de koelen Meren des Doods is het relaas van een ziekte-geval, een relaas zoo minutieus, zoo gedetailleerd, dat het misschien de bewondering wekken zal van andere medici, om de uitvoerigheid, de nauwkeurigheid en de logische voorstelling der ziekte-verschijnselen, het eene uit het andere voortkomend in verband met de levensverhoudingen der patiente. [...] Maar méér dan dat is het ook niet geworden. En om een kunstwerk te zijn, ware juist dat meerdere noodig.²

Charles van Deventer noemde het boek 'een geneeskundig treurspel', waarin 'het kenmerk en het verband met het algemeene ontbraken'. L. van Loon zou in 1906, terugblikkend op een 'haast vergeten boek', vaststellen dat het in een medisch tijdschrift thuishoorde.³

Van Eeden was vanaf het begin zeer gebelgd over al deze verwijten. In 1904, bij de herdruk van zijn roman, heeft hij in een voorwoord dit verwijt proberen te weerleggen. Het werk was volgens hem 'geheel door kunstenaarsmotieven ontstaan, en wetenschappelijke motieven zijn er ten enenmale vreemd aan gebleven'. Hij ontkende bovendien dat de hoofdpersoon ziekelijk zou zijn van aard en aanleg.

EEN DUBBELZINNIG BOEK⁴

Achteraf is het niet zo vreemd dat zo vele critici het boek als een wetenschappelijk verslag beoordeelden. Wie zoals Van Eeden, op dat moment een van de bekendste psychiaters van Nederland, een boek schrijft over een door psychosen gekwelde vrouw, moet niet verbaasd zijn dat lezers zo'n verhaal al gauw als een ziektegeschiedenis lezen. Daarbij kwam nog dat de verteller zich meermalen als psychiatrisch geschoold voordoet en daardoor al heel gauw het gevaar loopt met Van Eeden vereenzelvigd te worden.⁵ De Van Eeden-achtige verteller heeft in het algemeen een therapeutisch toontje wanneer hij de hoofdpersoon diagnostiseert en een verklaring geeft van haar gedrag. Die verteller schroomt verder niet commentaar te leveren op artsen, precies zoals Van Eeden in het gewone leven ook deed. Van Nouhuys irriteerde het geweldig dat Van Eeden in het boek zijn collega's onder andere 'grove gevoeligheid en platte levensbeginselen' toeschreef, geldzucht en sensualiteit. Van Eeden

wist uit eigen ervaring maar al te goed hoe groot de verleiding van seks en geld voor een arts waren.

De suggestie dat het verhaal uit het leven gegrepen is en dat er een bestaande ziektegeschiedenis gebruikt is, dringt zich in het boek sterk op. Vooral het jaartallenlijstje achterin het boek, waar een lijst data van Hedwigs leven worden gegeven, draagt daartoe bij.

Het psychiatrische karakter van het boek is zo sterk dat een andere psychiater, Rümke, een uitvoerige studie kon schrijven waarin hij vanuit de psychiatrie de geschiedenis van Hedwig analyseert en daarbij tot de conclusie komt dat Van Eeden een groot en geniaal psychiater was. De psychiater Van Eeden krijgt bij Rümke alle nadruk, al doet hij op het einde ook zijn best om de schrijver Van Eeden te prijzen.

Van Eeden heeft zich in zijn verdedigend voorwoord van de editie van 1904 niet beroepen op het naturalisme, een stroming waarin het heel gewoon was 'wetenschappelijk' te zijn, neurotische vrouwen als hoofdpersonen te nemen, ruime aandacht te geven aan milieu en erfelijkheid en bovendien de bourgeoishaat en de seksualiteit te benadrukken. *Van de koele meren des doods* vertoont die kenmerken van het naturalisme zo duidelijk dat verondersteld is dat Van Eeden in zijn boek gewedijverd heeft met Van Deysse's naturalistische roman *Een liefde*.¹

Er zijn ook in formeel en inhoudelijk opzicht evidente verschillen met de naturalistische roman.² Zo valt op dat de verteller zeer expliciet aan het woord is, zijn mening niet onder stoelen of banken steekt en hier en daar zelfs didactisch is. En dat is in de naturalistische roman, waar de verteller ofwel verdwenen is ofwel een zeer ondergeschikte rol speelt, zeer ongebruikelijk. Het gevolg van die nadrukkelijke aanwezigheid van de verteller is dat de lezer in Van Eeden's boek, zoals Coenen in zijn recensie opmerkt, niet 'in het moment' zelf komt, maar op een afstand blijft.

Die afstand wordt door de plechtige, archaïserende stijl versterkt. Analyse van het vocabulaire van Van Eeden toont aan dat er nogal wat bijwoorden met het achtervoegsel '-lijk' voorkomen, zoals 'bitterlijk', 'deemoediglijk', 'ernstiglijk', allemaal bedoeld om het verhaal in een zeer verheven sfeer te houden. Ook uit het veelvoudig gebruik van tegenwoordige deelwoorden en van verouderde woorden als 'bevesten', 'denking', 'daadvaardigheid' blijkt dat Van Eeden het alledaagse en banale heeft willen vermijden. De gewoonste zaken worden door hem niet bij hun naam genoemd. Zo vermijdt Van Eeden het woord maandstonden en schrijft daarvoor in de plaats 'de tijdmatige veranderingen haars lichaams'. Een 'conducteur' wordt bij hem 'treingleider'.³ Het taalgebruik ondersteunt hier de lijn in het leven van de hoofdfiguur en van Van Eeden zelf: nooit onder te gaan in de wereld van het banale en met vallen en opstaan streven naar het hogere. Hedwig slaagt erin dank zij haar godsvertrouwen niet onder te gaan in het rauwe leven, de

bepkeringen van haar afkomst en milieu te overwinnen, haar geestelijk evenwicht te hervinden en ten slotte in harmonie met zichzelf en de wereld te leven en te sterven.

Hieruit blijkt hoe in *Van de koele meren des doods* naast de psycholoog Van Eeden ook de moralist en mysticus aanwezig zijn. De roman is een literaire verwerking van twee van zijn belangrijkste idealen in de jaren negentig: dat van een vergeestelijking van het persoonlijke leven en dat van een groter sociaal bewustzijn. Uitvoerig heb ik eerder uiteengezet hoe voor Van Eeden beide idealen in elkaars verlengde lagen. Hedwigs uitgesproken individualistische levensinstelling wordt stukje bij beetje afgebroken en maakt plaats voor een altruistische op het eind van haar leven. Het is een ontwikkeling die ook Van Eeden in zijn eigen leven voor ogen stond. Precies als bij Van Eeden zijn er ook voor Hedwig momenten van bezinning, waarin zij ofwel via gebed ofwel via gewijde lectuur (onder andere *De imitatio Christi*) de 'via sacra' tracht te vinden. Op die momenten wordt – om met de woorden van de verteller te spreken – de 'lichtkring die het Zelf in 't eigen wezen werpt' groter.

Van Eeden heeft in Hedwig de essentie van zijn persoonlijk streven tot uitdrukking willen brengen: zelfheiliging in combinatie met doodsverlangen. De eerste zinnen van het boek luiden:

De geschiedenis van een vrouw. Hoe zij zocht de koele meren des

Doods, waar verlossing is, en hoe zij die vond.

Het verwarrende is dat het verlangen naar de dood zowel verlangen betekent naar een soort geestelijk doodgaan en verlangen naar de lichamelijke dood. Dat eerste doodsverlangen valt samen met het mystieke begrip mortificatio, het doden van het oude ik met zijn egoïsme. Het doel van de mortificatio is niet de dood maar juist het leven: het moet gezondheid en leven aan het menselijk bewustzijn verschaffen maar dan wel sub specie aeternitatis.

Maar er is wel degelijk ook sprake van een masochistisch verlangen naar lichamelijke dood in de roman. Hedwig was als kind al gepreoccupeerd met de dood; tot tweemaal toe poogde ze zelfmoord te plegen. Als jong meisje heeft ze een indringende ervaring tijdens een droom. Daarin wordt haar door een jongen in een moestuin vol reusachtige vruchten gezegd dat hij haar dood moet maken. Met lustgevoelens geeft zij zich eraan over als de jongen op haar borst drukt. Doodsverlangen en erotiek komen hier samen. Het lijkt erop dat Van Eeden in Hedwig zijn eigen verlangen naar lijden in combinatie met erotiek gelegd heeft, zoals hij dat met name in zijn relatie met Betsy had ervaren.

Interessant is te zien dat Van Eeden in zijn roman heeft proberen aan te tonen hoe doodsverlangen in de eerste plaats voortkomt uit het permanente besef van de onvolmaaktheid van het leven. Dat besef manifesteert zich op momenten waarop er bij Hedwig sprake is van wat in de roman een 'moe-gevoel' wordt genoemd. Dat gevoel kan haar op de meest onverwachte mo-

2

3

1. Het gezin Van Eeden tijdens een voetreis in 1901.
2. Frederik van Eeden in 1901, getekend door Jan Toorop, zeilend in een garnalenschuit op de Noordzee.
3. De marmeren gang van het huis van notaris De Booy, Grote Houtstraat nummer 99 in Haarlem. De marmeren gang in *Van de koele meren des doods* met het grote marmeren hart, gevormd door twee aan elkaar sluitende marmerplaten, zou op deze gang in huize De Booy geïnspireerd zijn.

menten overvallen, zoals bij het zien van een knopenwinkel, die haar angst inboezemt. Men zou het wat anachronistisch, zoals Rumke gedaan heeft, met Sartres nausée-gevoel kunnen vergelijken, een existentiële ervaring met walg en vervreemding van de gewone dingen. Zinvoller echter is het om het 'moe-gevoel' te verbinden met het 'Ungenugen an der Normalität', zoals de romantici hebben ervaren en dat in de negentiende eeuw meestal werd aangeduid met 'spleen' of 'ennui'.¹ Zoals de held Oberman uit de gelijknamige roman van Senancour en de koele, schone heldin Lélia uit George Sands *Lélia* of Octave de T. uit Alfred de Mussets *La confession d'un enfant du siècle* lijdt Hedwig aan de 'maladie de siècle'. Het gewone en conventionele doet haar walgen. Het bekende adagium van Novalis 'Die Welt muss romantisiert werden' is zeker voor haar van toepassing. Hedwigs 'spleen' heeft een sociale en een religieuze kant. Haar onlust heeft zowel te maken met het beperkte en monotone van het bourgeoisleven als met de bewustwording dat een bestaan, waarin God niet wordt ervaren, leeg is. Vandaar de noodzaak van de mortificatio: het doodsverlangen is het verlangen naar de stille wateren, de grazige weiden, de koele meren, waar God en rust zijn. De buien van droefgeestigheid, waar Hedwig als kind al mee te maken had, betekenen (en het is zuster Paula die haar dat duidelijk maakt), dat God het goed met haar voor heeft. Het zijn tekenen dat ze God mist.

Andere tekenen van de geestelijke kanten van Hedwigs leven – en hier komt de spiritist in Van Eeden aan bod – zijn haar parapsychologische ervaringen, zoals het déjà-vu-effect, haar 'heldere' en voorspellende dromen en haar voorgevoelens, die uitkomen. In scherp contrast daarmee staan haar lagere neigingen, waar ze keer op keer mee te maken krijgt.

*Van de koele meren des dood*s is wat de seksualiteit betreft een dubbelzinnig boek. Wie de roman op dat punt met *Johannes Viator* of met *Ellen* vergelijkt, ontkomt niet aan de indruk dat Van Eedens opvattingen over seksualiteit realistischer zijn geworden. Hij laat via de ontwikkeling van Hedwig zien dat de erotiek in de kindertijd op een vanzelfsprekende wijze verbonden is met de rest van het zieleleven. De problemen komen pas met het ontwaken van de eigen identiteit, omdat dat samenvalt met het verschijnen van de volwassen erotiek. Door de slechte invloed van de omgeving worden aan erotiek (onanie) schaamtegevoelens gekoppeld. De sensuele Hedwig, zich bewust van haar sex appeal, wordt aanvankelijk heen en weer geslingerd tussen verlangen naar lust en schaamte erover. Van Eeden klaagt via zijn verteller de grote onwetendheid over seks in de maatschappij aan, waardoor kinderen als Hedwig stuurloos worden.

Een belangrijke plaats in het boek neemt de scheiding tussen lichamelijke en platonische liefde in. Hoe die scheiding kan ontstaan demonstreert Van Eeden aan de hand van het huwelijk tussen Gerard en Hedwig. In hun leven is seksualiteit ofwel iets wat men zo snel mogelijk wil verdringen, zoals Gerard

doet na de onanie-ervaringen in zijn jeugd, ofwel iets wat alleen maar slecht is, zoals in het geval van Hedwig.

Van Eeden heeft anno 1900 duidelijk afstand genomen van de idealisering van de platonische liefde. Dat wil echter absoluut niet zeggen dat hij de seksualiteit geheel accepteert. Zoals zo dikwijls is hij ook hier dubbelzinnig. Hoewel hij blijk geeft inzicht te hebben in de sociale en psychische oorzaken van een verworpen seksueel leven, is zijn boek in geen enkel opzicht een pleidooi voor een grotere vrijheid. Integendeel. De verteller ontpopt zich steeds weer als een moraliserende instantie. En bovendien kiest Van Eeden voor een hoofdpersoon die haar zinnelijke drang tracht te beheersen en sublimiert in een tot God gericht leven.

In *Van de koele meren des doods* komt meermalen tot uiting dat Van Eeden ambivalent staat ten opzichte van de vrouw, zoals dat voor zovele mannen omstreeks 1900 geldt. Hedwig belichaamt vele van de vooroordelen over de vrouw uit die tijd.

Van Eeden was met de keuze van een vrouw als hoofdpersoon van zijn boek geen uitzondering. Waarschijnlijk geïnspireerd door het succes van Flauberts *Madame Bovary* of Tolstojs *Anna Karenina* waren er toen heel wat mannelijke Nederlandse auteurs die vrouwelijke hoofdpersonen kozen, zoals Van Deyssel in *Een liefde*, Couperus in *Elne Vere*, Emants in *Juffrouw Lina* en Coenen in *Verveling*. Wat hun motieven daarbij waren is moeilijk te zeggen. Behalve literaire en commerciële kunnen ook sociaal-culturele motieven meegespeeld hebben. Sinds de opkomst van de vrouwenbeweging in de laatste decennia van de negentiende eeuw werden de sociale situatie van de vrouw en haar psychische toestand permanent ter discussie gesteld. Het is heel goed voor te stellen dat menig schrijver in zijn romans of verhalen op die veranderende rol van de vrouw nader wilde ingaan. De beeldvorming van vrouwen was sterk aan het veranderen; meer dan ooit werd de vrouw voor de man een bedreiging. Volgens Peter Gay schilderde geen eeuw de vrouw zo programatisch als vampier en castreerster af als de negentiende eeuw. Allerlei stereotypen over de vrouw, soms vergroot tot mythische proporties, doken in beeldende kunst en literatuur op. De uitvoerige studie van Bram Dijkstra, getiteld *Idols of Perversity*, is een inventarisatie van de mannelijke fantasieën over het vrouwelijk kwaad in de fin-de-siècle-cultuur.¹ Het wemelt omstreeks 1900 van Judiths, Salomés, bloeddorstige, vrouwelijke vampiers, sfinxen, sirenen, Ophelia's, Circes en Leda's. Van Eeden kon zich daar in zijn werk niet aan onttrekken. Had hij niet indertijd Henriette Ortt bij het verbreken van de relatie gezworen literair wraak te nemen?

Hedwig in *Van de koele meren des doods* is niet vrij van de eind-negentiende-eeuwse stereotypen van de vrouw. De eerste stereotypie is die van de vrouw met een preoccupatie voor ziekte en dood, de tweede van de vrouw als sfinx en de derde van de vrouw in de wonderlijke combinatie van hoer en heilige.

Deze stereotypieën geven samen een duidelijk beeld van Van Eedens ambivalente houding ten opzichte van de vrouw: een houding die tegelijk agressief en idealiserend was.

De eerste stereotypie, de vrouw met doodsverlangen, past geheel in 'the cult of invalidism' van de fin-de-siècle. Dijkstra wijst er in zijn studie op dat gezonde vrouwen 'unnatural' werden geacht. Vrouwelijke zwakte werd geassocieerd met rijkdom, sociale status en geestelijke zuiverheid. En het bleef niet tot ziekte en zwakte beperkt. De ware opoffering van de zich wegcijferende, zwakke vrouw vond zijn logische apotheose in de dood. Van Eedens Hedwig, gepreoccupeerd met de dood, was afkomstig uit een rijke familie en had van moederskant 'de fijne bewerktuiging, eigen aan de afkomelingen van zuiver edelgehouden geslacht'. Maar deze 'fijne bewerktuiging' maakte haar tegelijk vatbaarder voor psychische indrukken en daarom minder stabiel.

Heel uitdrukkelijk komt, zoals we eerder gezien hebben, de tweede stereotypie aan bod, de vrouw als sfinx, wanneer de kunstenaar Johan, afgewezen door Hedwig, zich op haar wrekt door een tekening te maken van een sfinx en daarbij de gelaatstreken van Hedwig scherp te laten uitkomen. De sfinx had in de negentiende eeuw verschillende associaties. Er werd naar de dierlijke aard van de vrouw mee verwezen, naar haar raadselachtigheid, naar haar preoccupatie met seks en naar haar verlangen mannen tot haar slachtoffer te maken. Gezegd moet worden dat Van Eeden in zijn roman duidelijk aangeeft dat zo'n beeldvorming het produkt is van mannelijke wraak, volgend op een afwijzing. Maar evenzeer toont hij aan dat de vrouw zelf door haar lichtzinnig gedrag aanleiding heeft gegeven tot deze beeldvorming. De wraaknemende Johan stelt dat lichtzinnige gedrag aan de kaak door haar een kwetsende brief te schrijven, waarin hij zich bedient van andere stereotypieën, namelijk die van de vrouw als vampier, hoer en incubus.

Maar op het einde van het boek komt Hedwig gelouterd uit haar strijd te voorschijn en presenteert Van Eeden haar als een altruistische, vergeestelijkte vrouw, een kloosterzuster gelijk in haar levenswandel. Van Eedens geloof in de morele superioriteit van de vrouw, die hij ondanks alles van jongs af aan heeft gekoesterd, had ten slotte gezegevierd.

Waar, zoals in het geval van Johan, Van Eeden duidelijk aangeeft in de gaten te hebben dat achter zo'n negatieve stereotypie wraak van mannelijke kant schuilgaat, treedt er in *Van de koele meren des doods* een zekere mate van objectivering van die beeldvorming op. Objectivering treedt ook op in de gevallen waarin Van Eeden bij monde van zijn verteller Hedwigs leven en gedrag sociologisch probeert te verklaren. Vergeleken met zijn vorige romans is de sociologische visie veel ruimer geworden. De verteller heeft in het boek veel belangstelling voor de relatie tussen samenleving en individu. Hedwig wordt vrij regelmatig in het kader van haar klasse beschreven. Heel goed wordt aangegeven hoe zij, deel uitmakend van de goeie burgerij, geïmpo-

neerd is door de distinctie van de aristocratie en hoe ze met een zekere afkeer neerkijkt op de kleinburgerlijke mentaliteit, de saaiheid en de middelmaat van de mensen beneden haar. Dat staat haar hartelijke omgang met het arme boerengezin Harmsen niet in de weg. Een duidelijke lijn in het boek is dat Hedwig langzamerhand afstand neemt van haar klasse, zoals Van Eeden zelf dat probeerde te doen in zijn Walden-jaren. De figuur van Joob, een door geslachtsziekten invalide kunstenaar, is daarbij van groot belang. Joob neemt, zoals Rumke in zijn studie heeft aangetoond, in compositorisch opzicht een belangrijke plaats in. Door Joob worden de centrale problemen in het boek voorbereid. Door hem leert Hedwig dat het lijden een diepere betekenis heeft en dat zij afstand kan nemen van de erotiek en in sociale rechtvaardigheid kan leven.

Samenvattend kan men zeggen dat Van Eeden in *Van de koele meren des doods* de psychiater, de literator, de spiritist, de mysticus, de moralist en sociale hervormer in zichzelf tot hun recht heeft laten komen. In een aantal mannelijke figuren in het boek en soms ook in de figuur van Hedwig heeft hij facetten van zijn ambivalente karakterstructuur gegeven.

De publikatie van de roman was voor Van Eeden in bepaalde opzichten de afsluiting van een levensfase. Toen hij zijn roman op 1 november had ingeleverd, raakte hij in een depressie. Op 6 november ondernam hij zijn jaarlijkse bedevaart naar de Haarlemmerhout in herfststooi en ging hij zitten op het bankje onder de lindeboom waar hij en Martha elkaar plachten te ontmoeten tijdens hun verlovingstijd.

Ik zat op het bankje onder den lindenboom, tusschen de vallende en liggende gele bladeren, het was zoel en stil, en ik schreide.

Zijn doodzieke vader bezocht hij daarna.

Papa lag te bed, hij is achteruitgaand, en gaat langzamerhand dood.

Hij reciteerde, toen ik van mijn wandeling vertelde:

de la dépouille de nos bois

l'automne avait jonché la terre.

Ik verlang weer naar dien lindenboom. Ik schreide om al de troebelen van mijn leven, om mijn dwaasheden en zwakheden.¹

Op 20 november hield hij voor het Socialistisch Leesgezelschap een lezing over zijn sociale ideeën. Eerder hadden voor dit gezelschap Gorter, Henriette Roland Holst, Van der Goes, Sam van Houten, Domela Nieuwenhuis en Cornélie Huygens gesproken. Op Van Eedens lezing volgde een heftig debat. Toen een tegenstander in het debat een drinkglas van het kathedoor stootte, merkte Van Eeden schertsend op dat zijn tegenstanders zelfs met glazen gooiden. Deze opmerking werd hem in *Propria Cures* erg kwalijk genomen.

De morgen voor de lezing was Van Eeden weer erg depressief geweest; hij had tranen in zijn ogen voelen komen om zijn ongelukkige, zo vroeg al in de

war gestuurde leven. Hij probeert zich in de laatste maand van het jaar te verzetten door op het land te werken en lezingen te houden in Winschoten, Groningen, Blaricum, Rotterdam en Nijmegen. De laatste woorden in zijn dagboek van het jaar 1900 luiden:

‘Ik ben nog niet vrij. Maar ik ga niet achteruit.’

Het jaar 1901 zou grote veranderingen brengen.

In maart 1901 begon hij een relatie met Truida Everts, een vrouw in Walden. Kort daarna, op 4 mei, stierf zijn vader.

EPILOOG

Een voorlopige balans

‘Mijzelf voelen een hulpeloos ding, dat gedreven wordt door oversterke machten. Mijzelf voelen twee, de een die doet, de ander die verschrikt toeziet en vraagt: “wat doe je? Dat wil je immers niet? Doe het niet. Doe je het nu toch.”’ (Johannes Viator, p. 349)

TWEESPALT

Op de drempel van de twintigste eeuw stond de Europese mens, die zich een halve eeuw tevoren op weg zag naar een vrijwel totale bestaanszekerheid en dat paradoxalerwijs in tal van opzichten nog altijd was, voor de donkere poort van de volstrekte onzekerheid.¹

Aldus beëindigt Jan Romein zijn monumentale studie *Op het breukvlak van twee eeuwen*, een analyse van de wereld in 1900. In elk van de tweeënveertig hoofdstukken belicht Romein een aspect van die wereld en probeert hij aan te tonen hoe er een ‘omslag’ in de westerse cultuur plaatsvond toen de eeuw haar einde naderde. Er is een ‘Unbehagen’ in de cultuur, dat zich vooral manifesteert in een groeiend verzet tegen bepaalde ontwikkelingen, met name tegen het negentiende-eeuwse geloof in vooruitgang. Die vooruitgang had dank zij de technologische ontdekkingen grootse vormen aangenomen. In de ‘nineties’ valt in toenemende mate de neiging te bespeuren de drukkende last die het geloof in de rede had meegebracht van zich af te werpen en zich tot ‘het spontane leven’ te keren en tot allerlei vormen van irrationalisme. Volgens Romein is er sprake van een crisis, omdat de afbraak van de oude normen in een ongekend tempo plaatsvindt zonder dat er nog van een alternatief samenhangend normenstelsel sprake is. Het gevolg daarvan is dat velen rond 1900 in een soort luchtledige zweven tussen het oude en het nieuwe. Het onstabiele, ambivalente karakter van het denken en voelen dat daarmee gepaard gaat, wordt door sommigen als negatief ervaren en als neurose afgedaan. De arts Max Nordau bij voorbeeld signaleert in *Entartung*, zijn geruchtmakende diagnose van de fin-de-siècle-cultuur, op bijna maniakale wijze allerlei vormen van degeneratie. De hang naar mystiek, de cultus rond Wagner, het symbolisme en andere verschijnselen worden door hem als

ziekten van de tijd gezien en ondubbelzinnig veroordeeld.

Anderen ervaren de onstabieleit juist als positief, als een vorm van evolutie en vitalisme, als een dynamische beleving van de werkelijkheid. Men ziet als reactie op het sombere determinisme van het positivistisch-wetenschappelijke denken de cultuur, de maatschappij en ook de eigen persoonlijkheid in een voortdurende staat van ontwikkeling, al is het vaak niet duidelijk in welke richting die ontwikkeling voert. Het denken in termen van evolutie was in de negentiende eeuw bijzonder populair. Tegen het einde van de eeuw wordt het zelfs een rage. In 1899 bij voorbeeld zal de feministe Nellie van Kol in een artikel in *De Gids* getiteld 'Wat zullen de kinderen lezen', de mening verkondigen dat het goed is de kinderen in te prenten dat 'evolutie de wil is die het heelal regeert', zowel op stoffelijk als op geestelijk en moreel gebied.¹ Kinderen leren hiermee de relativiteit van alles.

Aan christelijke zijde ziet men het evolutie-denken als een bedreiging. In 1899 begint Abraham Kuiper zijn rede, getiteld *Evolutie*, bij de overdracht van het rectoraat van de Vrije Universiteit als volgt:

Onze negentiende eeuw sterft weg onder de hypnose van het Evolutie-dogma.²

De Leidse hoogleraar theologie Chantepie de la Saussaye staat perplex van het evolutie-geloof in zijn tijd. Hij vraagt zich zelfs af of de menselijke natuur een andere is geworden. 'Wij leven in het teken der evolutie', beweert hij. Wat eerst een wetenschappelijke hypothese was, is rond 1900 in zijn ogen een nauwelijks rationalistisch gefundeerde 'geestelijke macht' geworden, die voornamelijk aan de emotie appelleert. Evolutie-geloof in emotionele zin betekent volgens Chantepie dat alles in beweging is zonder iets blijvends als achtergrond of doel. Dat kon volgens hem alleen maar uitlopen op relativering van waarden, ja zelfs op een 'Umwertung' van alle waarden.³

Van Eeden is omstreeks 1900 in allerlei opzichten het prototype van de fin-de-siècle-mens. Hij kent de martelende onrust, het besef te staan voor 'de donkere poort van de volstrekte onzekerheid', ook al probeert hij soms door maniakaal voor een richting te kiezen die onzekerheid te bezweren. Maar de gekozen richting volgt hij nooit lang. Zoals zovelen denkt ook hij in termen van evolutie. Bij voortduring vraagt hij zich af in hoeverre hij zich in de 'heilige richting' beweegt, die hij zo gaarne wilde gaan. Op de vele momenten van zelfbezinning, waarop hij probeert te achterhalen of hij aan het 'stijgen' of 'dalen' is, wordt hij gekweld door zelfverwijt en berouw.

Van Eeden zelf had ooit vastgesteld, dat het in zichzelf tegenstrijdige een kenmerk van het ziekelijke was. Daarom wees hij zijn eigen ambivalentie in denken en voelen af. F. Scott Fitzgerald maakt in *The Crack-Up* de rake opmerking:

The test of a first-rate intelligence is the ability to hold two opposed

ideas in the mind at the same time, and still retain the ability to function.¹

Het was nu precies deze 'ability' die Van Eeden miste. Tevens ontbrak het hem vaak aan het vermogen om zijn ambivalentie te transformeren in een krachtige artistieke vorm. Meer dan eens wilde hij de tweespalt in zichzelf oplossen en daardoor maakt zijn leven soms zo'n getourmenteerde indruk.

Om met zijn ambivalentie te kunnen leven, had hij, zo lijkt het, van beweeglijkheid en verandering een principe gemaakt. Had hij niet in 1900 aan zijn vriend Borel geschreven dat het in tijden van overgang goed is beweeglijk te blijven en beurtelings zowel het een als het ander te beschouwen en te doorvoelen? Verder liet hij geen gelegenheid voorbijgaan om het dualistische karakter van zijn levensbeschouwing te beklemtonen.

Het kon niet anders of zijn gedrag kreeg iets zeer kameleontisch, zodat hij door zijn naaste omgeving en door zichzelf met wantrouwen werd bekeken. Als de ethicus aan het woord was drong zich onmiddellijk de estheticus aan hem op. Hoe rein hij ook wilde leven, steeds opnieuw stond hij, net als de heilige Antonius, aan allerlei verleidingen bloot. Te midden van arbeiders of van het ruige leven van Walden verlangde hij naar het comfort van de aristocratie. Maar eenmaal logerend bij de aristocratische Lady Welby verlangde hij terug naar de soberheid van Walden. Hij gaf af op christenen, maar wilde zelf graag een Christus zijn. Hij gaf af op de dogmatische wetenschap, maar deed dat nooit van harte. Zijn spiritistische onderzoek had een dubbelzinnig karakter, daar het zich tussen wetenschap en religie bewoog.

Zijn contacten met anderen waren bijna altijd problematisch, omdat er voortdurend ambivalente gevoelens in het spel waren, die hij ondanks zijn psychologisch inzicht niet kon hanteren. De idealen van vriendschap stelde hij hoog, maar ze konden niet beletten dat hij bewust of onbewust in zijn vrienden rivalen zag, die hij per se de baas wilde blijven. Ambivalent was ook zijn gedrag ten opzichte van vrouwen. Hij had sterk de neiging hen in moreel opzicht te idealiseren, maar was tegelijk beducht voor hun verleidelijke krachten.

Die dubbelheid in Van Eedens persoonlijkheid is onlosmakelijk verbonden met zijn metafysisch-idealistische wereldbeschouwing. Van Eeden was er, zoals gezegd, van overtuigd dat de geestelijke natuur van de mens de volledigste uiting was van dat wat als basis genomen moet worden in de werkelijkheid. Hij ging uit van een buiten de tijd bestaan van de Ikheid of het Zelf, dat via de psychologie, het spiritisme en vooral de mystiek gekend kon worden. Dat hogere Zelf, zijn ideale Ik, dat volgens hem het Wezen van de werkelijkheid vormde, stond in contrast met het lagere zelf. En Van Eeden was er zich als geen ander van bewust hoe ver de beide ikken van elkaar verwijderd waren. Zijn illusie was ooit het stadium te bereiken waar hij Adwaita, de tweeheidsloze, zou zijn. Hij onderwierp zich met name in zijn

dagboek vaak aan een pijnlijk gewetensonderzoek. Maar kon het dan weer plotseling met zijn geweten op een akkoordje gooien.

De structuur van zijn gespleten persoonlijkheid werd in een sterk verdeeld gezin gevormd, waarin de strijd tussen de vader en de moeder een bijna dagelijks terugkerende ervaring was. Frederik moest, zoals we gezien hebben, als kind al partij kiezen in die strijd, hoewel hij ook zo veel mogelijk verzoener en bemiddelaar wou zijn. Voor Van Eeden geldt wat Jan Arends in een van zijn gedichten schrijft: 'Zoals een schommel in de lucht ben ik bewogen tussen man en vrouw.' In de loop der jaren viel het gezin in twee partijen uiteen, die van Frederik en zijn moeder en die van broer Johan en zijn vader. Maar de keuze voor de moeder impliceerde natuurlijk geenszins dat de vader en de broer daarmee psychologisch hadden afgedaan. Daarvoor was de invloed van de vader bij de opvoeding zowel in levensbeschouwelijk als in emotioneel opzicht te groot geweest. Van Eeden probeerde zich in de loop van de jaren tachtig van de cynische facetten van zijn vaders wereldbeschouwing te ontdoen. Een complicerende factor daarbij was echter wel, dat de schopenhaueriaanse wereldbeschouwing van de vader er zelf een was vol ambivalenties. In zijn studie *Denken in tweespalt. Interpretieren in ambivalentie* heeft Maarten van Nierop nog onlangs gewezen op een aantal ambivalenties in de filosofie van Schopenhauer, de atheïstische religiositeit daarvan, het pessimistisch humanisme en de metafysica van het absurde.¹

THE STRANGE CASE

De tweespalt in de persoonlijkheid van Van Eeden en de problemen die deze tweespalt voor de biograaf met zich meebrengt kunnen verduidelijkt worden aan de hand van een van de populairste boeken van het fin-de-siècle: *The Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde* van Robert Louis Stevenson, verschenen in 1886. Het boek had zo'n immens succes dat binnen twee jaar zestien drukken verschenen. Het publiek was gefascineerd, omdat Stevenson, voortbouwend op het aloude romantische motief van de dubbelganger, het morele dualisme van de mens aan de orde had gesteld.

Henry Jekyll, een gentleman en een gerespecteerde wetenschappelijke onderzoeker, kan zich niet neerleggen bij het feit dat zijn persoonlijkheid vanaf zijn jeugd op een kwellende wijze heen en weer wordt geslingerd tussen een goed deel en een slecht deel, tussen de zondaar en de rechtvaardige. Hij heeft het idee dat de kwellingen zouden ophouden te bestaan als elk deel in een afzonderlijke identiteit zou kunnen worden opgeborgen. De zondaar zou zijn eigen weg kunnen gaan, bevrijd van de eisen en de gewetenswroeging van zijn hoogstaande tweelingbroeder. De rechtvaardige zou veilig het smalle pad van de deugd kunnen bewandelen en al het goede kunnen verrichten waarin

hij behagen schepte, zonder aan de schande te zijn blootgesteld van de zondaar in hem. Een farmacologisch experiment stelt Jekyll inderdaad in staat zijn kwade deel af te zonderen in een aparte persoon, de angstaanjagende Mr Hyde, een dwergachtig, monsterlijk type. Maar weldra blijkt dat deze Hyde tot steeds grotere ontwikkeling komt en Jekyll voorziet dat het niet lang zal duren of het evenwicht van zijn persoon zal voorgoed verstoord zijn. Hyde komt tot grote ontzetting van Jekyll tot wreedheden en zelfs tot moord. Jekyll probeert door voorbeeldig gedrag wat Hyde misdoet goed te maken: hij helpt het menselijk lijden te verzachten en doet veel voor andere mensen. Maar Hyde is niet te temmen. Als blijkt dat het serum zijn kracht verloren heeft, moet Jekyll erin berusten dat zijn betere zelf het zal verliezen.

Het allegorische verhaal van Stevenson paste geheel in de tijd waarin verregaande medische en psychologische experimenten plaatsvonden. De 'ontdekking' van de hypnose had bewezen dat een deel van het bewustzijn zich kon afsplitsen van de menselijke geest. In 1893 publiceerde Freud samen met Josef Breuer zijn eerste artikel over hystericie. In deze en volgende bijdragen onderzoekt hij de redenen waarom hysterici delen van hun bewustzijn afscheiden en ze trachten te vergeten. Het waren altijd delen die traumatisch waren of wensen betroffen die sociaal onaanvaardbaar of kinderlijk waren.

Aan *The Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde* heb ik de afgelopen jaren vaak moeten denken bij mijn onderzoek van Van Eedens leven. Van Eeden kende het oeuvre van Stevenson overigens goed. In september 1891 had hij over hem geschreven in zijn essay 'Nieuw Engelsch proza'. Vreemd genoeg gaat hij daarin niet in op *The Strange Case*. Het is moeilijk te geloven dat hij, terwijl hij in die tijd toch met zijn op moreel dualisme gebaseerde *Johannes Viator* bezig was, deze bestseller niet gelezen heeft. Het verhaal sloot immers feilloos aan bij zijn problematiek. Was ook hij niet zoals Jekyll vanaf zijn jeugd gekweld geweest door het feit 'that man is not truly one, but truly two'? Was het ook zijn droom niet zijn moreel dualisme te boven te komen en alleen zijn nobele aard aan bod te laten komen? Zijn streng superego was immers onverbiddelijk in de afwijzing van alle erotische en agressieve impulsen, zijn Hyde-achtige kant. Maar hoe zouden ze kunnen verdwijnen? Steeds waren er de wroeging, de schuldbekentenissen en de zelfkwellingen wanneer hij weer eens niet beantwoordde aan zijn 'Jekyll'-ideaal. Af en toe lukte het hem zich van zijn 'Hyde' los te maken en wel door de kwade kanten van zijn persoonlijkheid naar buiten te plaatsen en op anderen te projecteren. Van Eeden beschuldigde anderen maar al te graag van datgene waar hijzelf onder gebukt ging. In zijn rijke droomleven kon hij zijn 'Hyde'-kant in allerlei gestalten herkennen, in een booswicht bij voorbeeld die onzedelijke handelingen wilde plegen met een kind, in een moordenaar of in demonen en slangachtige dieren. De meest gelukzalige momenten waren voor hem de heldere dromen, waarin hij alles onder controle leek te hebben en zijn ideaal-ik op-

permachtig was. Maar precies als bij Jekyll in Stevensons verhaal lijkt het soms of Van Eeden, naarmate hij zich door ascese, wilskracht en gewijde lectuur krachtiger wilde ontdoen van het kwade deel van zijn persoon, juist meer door dat deel beheerst werd.

Als biograaf heb ik me dikwijls als de norse advocaat Mr. Utterson uit Stevensons verhaal gevoeld. Utterson is Jekylls vertrouweling en hij blijft hem goedgezind, ondanks het feit dat hij weet dat Jekyll en Hyde iets met elkaar te maken hebben en dat Hyde wandaden pleegt. Zoals Utterson te weten wil komen wat Hyde voor Jekyll betekende, zo wilde ik als biograaf meer inzicht hebben in het kwaad dat Van Eeden in zichzelf wilde bestrijden.

Wat de 'Hyde'-kant in Van Eeden betreft is er voor mij veel onduidelijk. Was Van Eeden alleen maar een erg schuldbewuste Victoriaan, die seks en agressieve impulsen fel in zichzelf bestreed en die strijd in zijn leven en werk helaas een veel te grote rol liet spelen? Of was er meer? Hield hij iets voor mij verborgen, zoals Jekyll aanvankelijk deed voor de speurende Utterson? Het probleem was dat ik me moeilijk van een zeker wantrouwen ten aanzien van Van Eeden kon bevrijden; achter bijna al zijn doen en laten leek iets anders schuil te gaan.

Zo blijkt uit Van Eedens niet uitgegeven, uitermate droefgeestige dagboek uit zijn laatste jaren dat hij behekt wordt door de herinnering aan een daad die hij in het verleden gesteld zou hebben. Nadere mededelingen over die daad worden niet gedaan.¹ Het ligt misschien het meest voor de hand om zo'n informatie af te doen als een hallucinatie van een demente, oude man, die nu eenmaal permanent de neiging vertoont zichzelf te beschuldigen en die bovendien op dat moment in een werkelijkheid vertoefde met het karakter van een boze droom. Maar toch blijft er altijd enige onzekerheid bestaan. Steeds vroeg ik me af of die herinnering wel een hallucinatie was. Hoe ver ging dat Hyde-achtige in Van Eeden? Dat hij agressief kon zijn, dat wisten we al uit zijn reactie op de breuk van de relatie met Henriette Ortt. In het gedcelte van *Johannes Viator*, waarin die literair verwerkt is, is er zelfs sprake van dat Johannes zijn rivaal wil doden. En hoe triomfantelijk-agressief reageerde Van Eeden niet op de dood van zijn andere rivaal Sam van Hoogstraten, toen die op 25 februari 1892 overleed! 'De grootste tijd van mijn leven' noemde hij dit moment. Sam van Hoogstraten haatte Van Eeden en dreigde zelfs hem te doden. Hoe stond het met Van Eedens haatgevoelens? Waartoe was hij in staat? Vragen, allemaal vragen.

Ik heb een paar van deze overwegingen vermeld om duidelijk te maken hoeveel van Van Eedens leven in dubbelzinnigheid gehuld is. Van Dr. Jekyll kreeg Utterson een 'Full Statement of the Case', waarin Jekyll precies vertelt wat er gebeurd is. De biograaf van Van Eeden moet het met heel wat minder doen.

Bibliografie

MFVEG *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*

- Aalders, W J *Groote mystieken* Baarn 1914
- Aalders, W J *Mystiek Haar vormen, wezen, waarde* Groningen/Den Haag 1928
- Abrams, M H *Natural Supernaturalism Tradition and Revolution in Romantic Literature* New York 1973
- Aletrino, A , 'Tets over de psychische geneeswijze' In *Eigen Haard*, jrg 1890, p 452-456, p 470-473 en p 484-490
- Aletrino, A , 'Hoe een roman wordt geschreven' In *De xxe Eeuw*, jrg 8 (1902), 1, p 702-745
- Allan, F *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem* Deel iv Haarlem 1888
- Amicis, Edmondo de *Nederland en zijn bewoners* Utrecht/Antwerpen 1985
- Anbeek, Ton *De naturalistische roman in Nederland* Amsterdam 1982
- Ariens Kappers, C U , 'Frederik van Eeden's Lied van Schijn en Wezen' In MFVEG jrg 1936, 11, p 20-28
- Arnold, Matthew, 'Culture and Anarchy' (1869) Opgenomen in *Selected Prose* Harmondsworth 1982, p 202-300
- Asselbergs, W J M A *Het tydperk der vernieuwing van de Noordnederlandse letterkunde* Den Bosch/Antwerpen/Brussel (z j) Deel 9 van de *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*
- Barkas, Janet *The vegetable Passion A History of the vegetarian State of mind* London 1975
- Bauer, Marius *Brieven en schetsen van zijn reizen naar Moskou en Constantinopel, gevolgd door enige polemieken tussen socialistten en estheten* Met een voorwoord van G H 's-Gravesande Amsterdam/Antwerpen (1964)
- Becker, Frans en Johan Frieswijk *Bedrijven in eigen beheer Kolonies en produktieve associaties in Nederland tussen 1901 en 1958* Met bijdragen van J M Welcker en F J M van Puijenbroek Nijmegen 1976
- Becker-Lennon, Florence *The Life of Lewis Carroll* New York 1972 (Eerste druk 1945)
- Beckman, K D , 'Lodewijk van Deyssel en de kritiek' In *Spektator*, jrg 1 (1971-1972), nr 5, p 246-258
- Beckman, K , 'Een laat-19e eeuwse genreconcept, of hoe L. van Deyssel literatuur verdedigt' In *Spektator*, jrg 14 (1984-85), p 3-30
- Beguín, Albert *L'âme romantique et le rêve* Paris 1946
- Berg, J H van den *Metaleptica of leer der veranderingen beginselen van een historische psychologie* Nijkerk 1964 (Eerste druk 1956)

- Berkel, K. van. *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940*. Meppel/Amsterdam 1985.
- Berns, A. W. C. *De gasthuizen van Amsterdam, van de 14de eeuw tot op heden*. Amsterdam 1883.
- Bierens de Haan, J. D. *Schopenhauer*. (Derde druk.) Den Haag 1970.
- Bijl de Vroe, Fusien. *De schilder Jan Veth Chroniqueur van een bewogen tydperk*. Amsterdam/Brussel 1987.
- Bijvanck, W. G., 'Matthew Arnold, 1822-1888'. In: *De Gids*, jrg. 1888, juni, p. 385-406 en juli, p. 116-152.
- Blotkamp, Carel, e.a. *Kunstenaren der idee Symbolistische tendenzen in Nederland, ca. 1880-1930*. Den Haag 1978.
- Boas, George. *The Cult of Childhood*. London 1966.
- Bois, J. H. de, 'Van Kunst en Kunstenaars, Nr. 150'. In: *Haarlems Dagblad*, 15 september 1925.
- Borel, Henri, 'Frederik van Eeden'. In: *De Kunstwereld*, jrg. 1894, nr. 32, augustus, p. 2-3.
- Borel, Henri, 'Het Woord'. In: *De Kunstwereld*, jrg. 1894, nr. 40, december, p. 1.
- Borel, Henri, 'Het wezen der litteratuur'. Opgenomen in: *Studien*. Amsterdam 1898, p. 75-95. Oorspr. in: *De Gids*, jrg. 1895, IV, p. 439-454.
- Borrie, G. W. B. *Pieter Lodewijk Tak (1848-1907). Journalist en politicus*. Amsterdam 1973.
- Braches, E. *Het boek als nieuwe kunst. Een studie in Art Nouveau*. Utrecht 1973.
- Braches, Ernst. *Engel en afgrond. Over The Turn of the Screw van Henry James*. Amsterdam 1983.
- Brandt Corstius, J. C., 'Een debat over kunst en leven in 1896'. In: *Apollo*, jrg. 2 (1947), p. 263-275.
- Brinkgreve, Christien. *Psychoanalyse in Nederland. Een vestigingsstryd*. Amsterdam 1984.
- Broek, C. J. H., 'Rijkshoeven - Reddingshoeven?'. In: *Sociaal Weekblad*, jrg. 1897, 20 maart, p. 101-103 en 3 april, p. 109-111.
- Buelens, Jan. *Sigmund Freud. Kind van zijn tyd. Evolutie en achtergrond van zijn werk tot 1900*. Meppel 1971.
- Bulhof, Ilse N. *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën*. Baarn 1983.
- Bulhof, Ilse N., 'De psychoanalyse als rouwarbeid over de dood van God'. In: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, jrg. 39 (1985), p. 214-230.
- Busken Huet, Cd., 'A. W. Bronsveld'. Opgenomen in: *Litterarische Fantasiën en Kritieken*. Deel 15. Haarlem (z.j.), p. 23-80.
- Buuren, Maarten van. *De la métaphore au mythe. 'Les Rougon-Macquart' d'Emile Zola*. Nijmegen 1985.
- Calder, Jenni. *Women and Marriage in Victorian Fiction*. London 1976.
- Catalogus. *Bibliotheek van wylen Dr. Frederik van Eeden*. (Amsterdam 1934.)
- Cevasco, G. A. *John Gray*. Boston 1982.
- Chamisso, Adalbert von. *Gedichte und Versgeschichte*. Stuttgart 1971.
- Chantepie de la Saussaye, P. D. *Geestelijke stroomingen*. Haarlem 1914.
- Coenen, Frans, 'Van Eedens broederveete'. In: *Groot Nederland*, jrg. 28 (1930), p. 90-105.
- Colmjon, Gerben. *Oorsprongen van de renaissance der litteratuur in Nederland in het laatste kwart der negentiende eeuw*. Arnhem 1947.
- Corbin, Alain. *Les filles de nocé Misère sexuelle et prostitution (19e et 20e siècles)*. Paris 1978.

- Corbin, Alain. *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk*. Nijmegen 1986.
- Coveney, Peter. *The Image of Childhood*. London 1967.
- Cram-Magré, A. M., 'Biografische aantekeningen'. Opgenomen in: J. A. dèr Mouw, *Volledig dichtwerk*. Amsterdam 1986, p. 802.
- Dam, C. F. A. van, 'Van de koele meren des doods'. In: *De Nieuwe Taalgids*, jrg. 59, (1966), p. 111-117.
- Dekker, G. *Die invloed van Keats en Shelley in Nederland gedurende die negentiende eeu*. Groningen/Den Haag 1926.
- Demoor, Marysa, 'De kleine Johannes in Engeland'. In: *De Nieuwe Taalgids*, jrg. 78 (1985), p. 137-142.
- Demoor, Marysa, 'Frederik van Eedens correspondentie met Edmund William Gosse'. In: *MFVEG*, jrg. 1983, xxx, p. 20-44.
- Dessoir, Max. *Das Doppel-Ich*. Berlin 1889.
- Deventer, Charles van, 'Een particuliere séance van miss Fay'. In: *Wetenschappelijke bladen*, jrg. 1890, deel 1, p. 304-313.
- Devereux, George (ed.). *Psychoanalysis and the Occult*. London 1974.
- Deyssel, L. van. *Verzamelde opstellen*. Deel 1. Amsterdam 1894.
- Deyssel, Lodewijk van, 'Over Couperus'. In: *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, jrg. 1895, afl. 4, maart, p. 1-20.
- Deyssel, Lodewijk van, 'Frederik van Eeden'. In: *Roeping*, jrg. 30 (1954), nr. 7, augustus, p. 278-285.
- Deyssel, Lodewijk van. *Gedenkschriften*. Naar het handschrift uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Harry G. M. Prick. Deel II. Zwolle 1962.
- Deyssel, L. van. *Een liefde*. Met een nawoord van Harry G. M. Prick. Den Haag 1974.
- Deyssel, Lodewijk van. *De briefwisseling tussen Lodewijk van Deyssel en Albert Verwey*. Bezorgd door Harry G. M. Prick. Deel I. Den Haag 1981.
- Deyssel, L. van, 'Over wankunst'. Opgenomen in: *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, bezorgd en toegelicht door H. W. van Tricht en Harry G. M. Prick. Den Haag 1981, p. 365 e.v.
- Deyssel, Lodewijk van. *Het leven van Frank Rozelaar*. Naar het handschrift uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Harry G. M. Prick. Tweede, herziene en vervolledigde druk. Den Haag 1982. (Eerste druk Zwolle 1956.)
- Deyssel, Lodewijk van. *Zie ook Eeden, Frederik van*.
- Diepenbrock, Alphons. *Brieven en Documenten*. Bezorgd door Ed. Reeser. Deel I. Den Haag 1962. Deel II. Den Haag 1967.
- Dongen, H. van en J. L. F. Gerding. *Psi in wetenschap en wijsbegeerte. Geschiedenis van het parapsychologisch onderzoek in Nederland*. Deventer 1983.
- Drinka, George Frederick. *The birth of neurosis. Myth, malady, and the Victorians*. New York 1984.
- Drost Pont, Adrianus. *Nicolaas Jacobus van Warmelo (1835-1892)*. Utrecht 1955.
- Duinkerken, Anton van, 'Van Eeden Tachtiger?'. In: *MFVEG*, jrg. 1940, VII, p. 29-55.
- Duinkerken, Anton van, 'Frederik van Eeden. Rede, uitgesproken op 4 april 1960 bij de honderdste herdenking van Van Eedens geboortedag'. Opgenomen in: H. W. van Tricht (ed.), *Onzekeerheid is leven*. Leiden 1983, p. 33-45.
- Dijkstra, Bram. *Idols of Perversity. Fantasies of feminine Evil in Fin-de-siècle Culture*. New York/Oxford 1986.
- Dijkstra, O. H., 'Willem Martinus Logeman'. In: *Jaarboek der Vereniging Haarlem*, jrg. 1974, p. 139-159.

- Eeden, Hans van, 'Martha van Vloten Een levensschets' In *MFVEG*, jrg 1946, ix, p 1-28
- Eeden, Hans van, 'Verbeterde (?) versie van Torribio' In *MFVEG*, jrg 1969, xviii, p 41-47
- Eeden (sr), F W van, 'De woekerplanten' In *Album der natuur*, jrg 1854, nr 10, p 291 e v
- Eeden (sr), F W van *Noorderlicht* Haarlem 1888
- Eeden (sr), F W van *Onkruid Botanische wandelingen* Haarlem 1974 (Eerste druk 1886)
- Eeden, F W van *Fragmenten eener briefwisseling uit de jaren 1889-1899* (Uitgegeven met toestemming van den schrijver door Elisabeth Maria van Hoogstraten) Amsterdam 1907
- Eeden, Frederik van *Dagboek 1878-1923* Voor het Frederik van Eeden-Genootschap uitgegeven en toegelicht door H W van Tricht Met een register door Hans van Eeden Deel 1 (1878-1900) Culemborg 1971
- Eeden, Frederik van *Redekunstige Grondslag van verstandhouding* Utrecht/Antwerpen 1975 [Hierin 'Inleiding' door Bastiaan Willink, p 7-25]
- Eeden, Frederik van *Dromenboek* Naar de handschriften uitgegeven en ingeleid door Dick Sluter, met medewerking van Reiny Jobse Amsterdam 1979
- Eeden, Frederik van *Het hed van schijn en wezen* Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door H W van Tricht Tweede herziene druk Den Haag 1981 (Eerste druk Zwolle 1954)
- Eeden, Frederik van *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel* Verzorgd en toegelicht door H W van Tricht en Harry G M Prick Den Haag 1981
- Eeden, Frederik van *De Broeders Tragedie van het Recht* Inleiding en aantekeningen van H W van Tricht en Olaf Praamstra Leiden 1983
- Elaut, L, 'Het medisch proefschrift van Frederik van Eeden' In *De Vlaamse Gids*, jrg 1961, juli, p 480-485
- Ellenberger, Henri F *The Discovery of the Unconscious The History and Evolution of dynamic Psychiatry* New York 1970
- Ellmann, Richard *Oscar Wilde* London 1988
- Emants, Marcellus, 'Igenover het mysterie Ioneelspel in drie bedrijven' In *De Gids*, jrg 71 (1907), 1, p 1-53
- Emants, Marcellus, 'Pathologie in de literatuur' Opgenomen in *Pro Domo* Amsterdam 1967, p 142-156
- Endt, Enno, 'Frederik van Eeden en Herman Gorter Vriendschap in twee of in drie dimensies?' In *MFVEG*, jrg 1964, xx, p 1-11
- Endt, Enno, 'Wisselwerkingen in een generatie, II Kunstenaarsleven Tachtigers omstreeks 1880 (= 1888)' In *De Revisor*, jrg 5, (1978) oktober, p 38-48
- Erens, Frans *Verulogen jaren* Vervolledigd uitgegeven en van aantekeningen voorzien door Harry G M Prick, met een inleiding van Anton van Duinkerken Zwolle 1958
- Ezerman, J L J F, 'Van Eeden en de muziek' In *MFVEG*, jrg 1940, vii, p 5-28
- Faillie, J B de, 'Frederik van Eeden en de beeldende kunst' In *MFVEG*, jrg 1954, xv, p 19-33
- Feber, L J M *Frederik van Eeden's ontwikkelingsgang* Den Bosch 1922
- Fens, Kees, 'Geschiedenis van een roman' In *De Linie*, jrg 1956, 25 februari

- Fletcher, A *Allegory The theory of a symbolic mode* New York 1964
- Fontijn, Jan *Leven in extase Opstellen over mystiek en muziek, literatuur en decadentie rond 1900* Amsterdam 1983
- Fontijn, Jan, 'Een wereldse mysticus Over Maeterlinck en zijn invloed in Nederland rond 1900' In *De tweede ronde*, jrg 5 (1984), nr 3, p 74-87
- Fontijn, Jan, 'Op zoek naar het Woord Het lyrisch proza van Johannes Viator' In *MFVEG*, jrg 1985, xxx, p 3-19
- Fontijn, Jan en Diny Schouten *Carry van Bruggen/een documentatie* Samengesteld en ingeleid door Jan Fontijn en Diny Schouten (Tweede, uitgebreide druk) Den Haag 1985
- Fontijn, Jan, 'Het verhaal van Ellen' Opgenomen in Th A P Bijvoet, e a (red), *Teruggedaan Eenenvijftig bijdragen voor Harry G M Prick ter gelegenheid van zijn afscheid als conservator van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum* Den Haag 1986, p 133-139
- Fontijn, Jan, "'Ik heb mijn best gedaan je te leren leven" Frederik van Eeden en zijn vader' In *Maatslaf*, jrg 34 (1986), nr 6, juni, p 55-66
- Fontijn, Jan, 'Waarom sneed Van Gogh zijn oor af? Verklaren in de biografie ' In *De Gids*, jrg 151 (1988), nr 5, mei, p 328-335
- Frerichs, Lieneke, 'Nescio in 1900 "Ik ben blij en ben er trotsch op te weten, dat ik niet weet"' Opgenomen in Lieneke Frerichs (red), *Over Nescio Beschouwingen en interviews* Den Haag 1982 p 231-238
- Fryer, Judith *The faces of Eve* New York 1976
- Galle, Marc, 'Het laatste dagboek van Frederik van Eeden' In *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, jrg 1976, xxx, p 31
- Gauld, Alan *The Founders of Psychical Research* London 1968
- Gay, Peter *The Bourgeois Experience Victoria to Freud Volume 1 Education of the Senses* New York/Oxford 1984
- Gay, Peter *The Bourgeois Experience Victoria to Freud Volume 11 The tender Passion* New York/Oxford 1986
- Geschiedenis van het Amsterdamsch studentenleven 1632-1932 Gedenkboek* Amsterdam 1932
- Geyer, Carl-Friedrich *Leid und Boses in philosophischer Deutungen* Freiburg/Munchen 1983
- Girouard, Mark *Cities and People* New Haven/London 1985
- Goes, Frank van der, 'Fr van Eeden over Sociale Hervorming' In *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, jrg 3 (1897), deel 2, maart, afl 4, p 171-195
- Goes, F van der *Litteraire herinneringen uit de Nieuwe Gids-tijd* Santpoort 1931
- Gogh-Vincent van *Verzamelde brieven* Bezorgd door J van Gogh-Bonger Amsterdam/Antwerpen 1973
- Goudsmit, Jaap *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts Geschiedenis van de medische opleiding in Nederland* Amsterdam 1978
- Graaf, J de *Le réveil littéraire en Hollande et le naturalisme français (1880-1900)* Amsterdam/Paris 1938
- 's-Gravesande, G H (ed) *Het conflict tusschen Willem Kloos en Frederik van Eeden De quaestie 'Lieven Nyland'* Den Haag 1947
- 's-Gravesande, G H *De geschiedenis van De Nieuwe Gids brieven en documenten* Arnhem 1956 Supplement Arnhem 1961
- Green, Cecilia *Lucid Dreams* London 1968

- Greshoff, M., 'F. W. van Eeden'. In: *Eigen Haard*, jrg. 1901, nr. 21, 25 mei, p. 325-327.
- Grit, Diederik, 'Frederik van Eeden en Scandinavie'. In: *De Nieuwe Taalgids*, jrg. 81 (1988), p. 125-143.
- Groeneveld, F. Ph., 'Algemeene geschiedenis van het Amsterdamsch Studentenleven'. Opgenomen in: *Geschiedenis van het Amsterdamsch studentenleven 1632-1932*. Amsterdam 1932. Hoofdstuk v.
- Grunfeld, Frederic V. *Prophets without Honour. A Background to Freud, Kafka, Einstein and their World*. London 1979.
- Guyon, Jeanne-Marie Bouvieres de la Motte. *Les opusculs spirituels*. Cologne 1720.
- Hagendijk, Rob. *Het studentenleven. Opkomst en verval van de traditionele studentenkultuur*. Amsterdam 1980.
- Hall, J. N. van, 'Frederik van Eeden. Johannes Viator'. In: *De Gids*, jrg. 57 (1893), februari, p. 404-410.
- Halsema, J. D. F. van, 'Christusvoorstellingen in de Nederlandse poëzie 1880-1893'. In: *Molier* 92 (1983), december, p. 16-21 en 93 (1984), april, p. 4-8.
- Harskamp, Jaap T., 'Spleen, ennui, walging. Comparatistische aantekeningen bij "Van de koele meren des doods"'. In: *Bzzlletin*, jrg. 12 (1984), nr. 115, april, p. 11-25.
- Hartman, J. J., 'Joannes van Vliet'. In: *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, 1903, afdeling 'Levensberichten', p. 29-57.
- Heide, Marcus van der. *Bussum door schrijversogen*. Bussum 1984.
- Hekma, Gert. *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland*. Nijmegen 1987.
- Himmelfarb, Gertrude. *Marriage and Morals among the Victorians and other Essays*. New York 1987. (Eerste druk 1975.)
- Hinterhäuser, Hans, 'Die Christusgestalt im Roman der "Fin de Siècle"'. In: *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, jrg. 113 (1962), Band 162, p. 1-21.
- Hofstätter, Hans H. *Symbolismus und die Kunst der Jahrhundertwende*. Köln 1973.
- Honnighausen, Lothar. *Präraphaeliten und Fin de Siècle*. München 1971.
- Hoogstraten, J. F. van. *Vijfentwintigjarige evangeliedienst in de gemeenten van Hengelo, Lochem en Utrecht*. Utrecht 1855.
- Horney, Karen. *De neurotische persoonlijkheid van deze tijd*. Utrecht 1966. (Vertaling van *The neurotic personality of our time*, 1937.)
- Horstman, Klasien. *Victoria Welby, een moralistische pragmatiste. Een brugfunctie voor de signifiëca tussen religie en wetenschap*. Groningen 1986. (Doctoraalscriptie Groningen RUG.)
- Houghton, Walter E. *The Victorian Frame of Mind 1830-1870*. New Haven/London 1964. (Eerste druk 1957.)
- Huizinga, J. *Leven en werk van Jan Veth*. Haarlem 1927.
- Jans, Rudolf. *Tolstoj in Nederland*. Bussum 1952.
- Jans, Huib en Hans van den Brink. *Tropen in Amsterdam*. Amsterdam z.j.
- Jansen, D., 'Het spiritistisch genootschap Oromase ('s-Gravenhage, 1859-1860; 1869-1879)'. In: *De negentiende eeuw*, jrg. 6 (1982), nr. 4, december, p. 159-172.
- Jansen, D., 'Licht op H. J. Schimmel. Het spiritisme als levensbeschouwing'. In: *De negentiende eeuw*, jrg. 9 (1985), nr. 4, december, p. 207-220.
- Jobse, Reiny, 'De dromen van de Kleine Johannes'. In: *MFVEG*, jrg. 1982, xxviii, p. 7-19.
- Jolles, André, 'Lijkdienst'. In: *De Kroniek*, jrg. 3 (1897), 1 augustus, p. 241-242.

- Jong, Martien J. G. de. *Honderd jaar later. Essays over schrijvers en geschriften uit de Beweging van Tachtig*. Baarn 1985.
- Joosse, Kees. *Arnold Aletrino, pessimist met perspectief*. Amsterdam 1986.
- Kalf, Jan, (Bespreking van) 'De Broeders'. In: *De Kroniek*, jrg. 1895, 2 juni, p. 180-181.
- Kalf, G. *Soera Rana (Isaac Esser Jr.) 1845-1920*. Haarlem 1921.
- Kalf (jr.), G. *Frederik van Eeden. Psychologie van den Tachtiger*. Groningen/Den Haag 1927.
- Kapteyn, Paul. *Taboe, ontwikkelingen in macht en moraal speciaal in Nederland*. Amsterdam 1980.
- Keersmackers, A., 'Frederik van Eeden's *Kleine Johannes* I, Shakespeare en Andersen'. In: *De Nieuwe Taalgids*, jrg. 68 (1975), p. 275-281.
- Kemperink, M. G. *Van observatie tot extase. Sensuïvistisch proza rond 1900*. Utrecht/Antwerpen 1988.
- Kennan, George. *Leven en lyden der ballingen in Siberie*. Haarlem 1892.
- Kloos, W., 'Gedachten en aforismen over Frederik van Eeden'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 9 (1893/1894), p. 168-176 en p. 330-337.
- Kloos, Willem. *Veertien jaar literatuur-geschiedenis 1880-1893*. Deel I en II. Amsterdam 1898.
- Kloos, Willem. *Wrok en wraak-sonnetten*. Met een inleiding van Charles Vergeer. Oosterbek 1987.
- Krelage, Ernst H. *Drie eeuwen bloembollenexport: de geschiedenis van den bloembollenhandel en der Hollandsche bloembollen tot 1938*. Den Haag 1946.
- Krelage, Ernst H. *De Haarlemsche Debating Society (1853-1892)*. Utrecht 1955.
- Kunne-Ibsch, E., 'Der Wille zum schonen Leben. Enthistorisierung als Verfahren in der Erzählung des Jugendstils'. In: *Neophilologus*, 57 (1973), p. 217-231 en 317-329.
- Kuyper, A. *Evolutie*. Amsterdam/Pretoria 1899.
- Larkin, Maurice. *Man and Society in nineteenth-century Realism. Determinism and Literature*. London/Basingstoke 1980.
- Lasson, Adolf. *Meister Eckhart, der Mystiker. Zur Geschichte der religiösen Speculation in Deutschland*. Berlin 1868.
- Lauret, A. M., 'Van desimetrie – via hypnose – tot psychotherapie. Uit het rijke romantische artsenleven van dr. Albert Willem van Renterghem (ca. 1882-1894)'. In: *Zeeuws Tydschrift*, jrg. 1977, nr. 6, p. 171-179.
- Lauret, A. M., 'Tafeltje, dans je? Dr. A. W. van Renterghem en het spiritisme'. In: *Zeeuws Tydschrift*, jrg. 1978, nr. 4, p. 118-123.
- Leeuwen, W. L. M. E., 'Meditaties bij de herlezing van "Het Lied van Schijn en Wezen" van Frederik van Eeden'. In: *De Nieuwe Taalgids*, jrg. 1955, p. 29-39.
- Ley, Jos de, 'De laatste sporen van Walden'. In: *MFVEG*, jrg. 1983, xxix, p. 34-42.
- Ley, J. S. de en B. Luger (ed.). *Walden in droom en daad. Walden-dagboek en notulen van Frederik van Eeden e.a. 1898-1903*. Amsterdam 1980.
- Liber amicorum Dr Frederik van Eeden*. Aangeboden ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag 3 april 1930. Amsterdam 1930.
- Ligthart, Jan. *Letterkundige Studien. De kleine Johannes. Eerste deel door Frederik van Eeden*. Groningen 1912 (Eerste druk 1902.)
- [M. G. L. van Loghem], 'Kroniek'. (Over: F. van Eeden. *De Broeders van het recht*. Amsterdam 1894) In: *Nederland*, jrg. 1895, nr. 1, p. 115.
- Loon, L. van, 'Litteratuur. Een haast vergeten boek, "De koele meren des doods"'.

- In *De kroniek*, jrg 1906, p 365-367
- Luger, Bernt, 'Frederik van Eeden, *Lioba* en het melodrama' In *Mens en melodie*, jrg 1982, augustus, p 352-361
- Luitjes, T *Theorie en praktijk van binnenlandsche kolonisatie* Bussum 1902
- Maas, Nop, 'Emants, Van Eeden en het spiritisme' In *MFVEG*, jrg 1979, xxvi, p 22-23
- Maas, Nop, 'Van Eediana' In *MFVEG*, 1983, xxx, p 45-48
- Maas, Nop *De Nederlandsche Spectator Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw* Utrecht/Antwerpen 1986
- Macken, Godelieve, 'Henriette Ortt, Frederik van Eedens Beatrice' In *MFVEG*, jrg 1967, xxii, p 16-27
- Macterlinck, Maurice *Le tresor des humbles* Paris 1896
- Mandelbaum, Maurice *History, Man, & Reason A Study in nineteenth-century Thought* Baltimore/London 1971
- Manusov, Clasina *Pilgrims en profeten Bunyan's The pilgrims's progress in de mystieke denkwereld van Jacob Bohme* Utrecht 1985
- Maric, Raimond van *De mystieke leer van Meister Eckehart* Haarlem 1916
- Mendes da Costa, M B, "'Flanor'-herinneringen' In *De Nieuwe Gids*, jrg 40 (1925), 1, p 501-539
- Messing, F A M *Werken en leven in Haarlem Een sociaal-economische geschiedenis van de stad* Amsterdam 1972
- Moulin, D de, c a *Vier eeuwen Amsterdams Binnengasthuis* Amsterdam 1981
- Muller, Leonie *De onsterfelijkheidsgedachte bij Schopenhauer onder invloed van Kant en Plato* Den Haag 1956
- Myers, Frederic W H, 'Human personality in the light of hypnotic suggestion' In *Proceedings of the Society for Psychical Research*, jrg 1887, deel ix, mei, p 496-514
- De navolging van Christus* Naar de oudste teksten in de authentieke volgorde bewerkt door Jac van Ginneken S J Amsterdam 1944
- Nes, A van *De nieuwe mystiek* Rotterdam 1900
- [F Netscher], 'Karakterschets F W van Eeden' In *Hollandsche Revue*, jrg 1899, p 809-827
- Ney, Elly *Erinnerungen und Betrachtungen Mein Leben aus der Musik* Aschaffenburg 1957
- Niekerk, L E van *Kruger se Regterhand 'n Biografie van W J Leyds* Pretoria 1985
- Nierop, Maarten van *Denken in tweespalt Interpretieren in ambivalentie* Delft 1989
- Noach, S M, 'Henriette Roland Holst en Frederik van Eeden' In *MFVEG*, jrg 1938, v, p 27-45
- Noach, S M, 'Het "Dromenboek" van Frederik van Eeden' In *MFVEG*, jrg 1939, vi, p 6-23
- Nouhuys, W G van, 'Frederik van Eeden Johannes Viator' In *Letterkundige opstellen* II Amsterdam 1894, p 140-172
- Nouhuys, W G van *Studien en critieken* Amsterdam 1897
- Nouhuys, W G van, 'In het teken der waterlelie' In *Amsterdamsch Weekblad*, jrg 1901, 3 maart
- Nijland-Verwey, Mea, 'Frederik van Eeden en zijn eerste vrouw' In *De Gids*, jrg 1960, juli, p 54-60
- Oppenheim, Janet *The other World Spiritualism and psychical Research in England, 1850-1914* Cambridge enz 1985
- Oppenheimer, Frans *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes Lebenserinnerungen* Dusseldorf 1964

- Outshoorn, Joyce. *Vrouwenemancipatie en socialisme*. Nijmegen 1973.
- Overmeer, W. P. J., 'Het dichtlievend genootschap Democriet te Haarlem'. In: *De Navorscher*, jrg. 54 (1904), p. 260-279.
- Owen, A. R. G. *Hysteria, Hypnosis and Healing. The Work of J.-M. Charcot*. London 1971.
- P. [N. G. Pierson], 'Werk en Brood'. In: *The Economist*, jrg. 1897, p. 212.
- Padberg, H. *Frederik van Eeden*. Roermond 1925.
- Pearsall, Ronald. *The Worm in the Bud. The World of Victorian Sexuality*. Harmondsworth 1972. (Eerste druk 1969.)
- Peyre, Henry. *Literature and Sincerity*. New Haven/London 1969.
- Pfannmüller, Gustav. *Jesus im Urteil der Jahrhunderte*. Berlin 1939.
- Pfeiffer, F. (ed.). *Deutsche Mystike des 14. Jahrhunderts*. Deel 2. Leipzig 1857.
- Pierrot, Jeanne. *The decadent Imagination 1880-1900*. Chicago/London 1981.
- Poelhekke, M. A. P. C. *Modernen*. Nijmegen 1899.
- Polak, B. H. *Het symbolisme in de Nederlandse schilderkunst 1890-1900*. Den Haag 1953.
- Poliakov, Léon. *De arische mythe*. Amsterdam 1979.
- Posthumus-van der Goot, W. H. c.a. *De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*. Nijmegen 1977.
- Praag, J. H. van. *Henriette Roland Holst. Wezen en werk*. Amsterdam 1946.
- Prick, Harry G. M., 'Rond Van Deyssels bespreking van Van Eedens "Ellen"'. Opgenomen in: *Op grond van de tekst. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. Karel Meeuwesse*, enz. Utrecht 1983, p. 39-52.
- Prick, Harry G. M., "'Tachtig" en Conrad Busken Huet'. In: *Maatstaf*, jrg. 34 (1986), april, nr. 4/5, p. 57-66.
- Propria Cures*, jrg. 1912, Feestnummer ter gelegenheid van het 36ste lustrum van de Universiteit van Amsterdam.
- Put, Karel van de, 'De verhouding tussen Frederik van Eeden en Herman Gorter'. In: *MFVEG*, jrg. 1951, XIII, p. 13-33.
- Quack, H. P. G. *Herinneringen. Uit de levensjaren van Mr H. P. G. Quack 1834-1914*. Met een voorwoord van Jan Rogier. Nijmegen 1977.
- Reijnders, Karel. *Couperus bij Van Deyssel*. Amsterdam 1968.
- Reijnsdorp, B., 'Een groote idealiste die van ons heenging'. Opgenomen in: G. Kapteyn-Muysken, *Revolutie en weder-geboorte*. Blaricum 1921, p. 119-152.
- Reisel, J. H. *Isaac Israels. Portret van een Hollandse impressionist*. Amsterdam 1966.
- Renterghem, A. W. van, 'Het hypnotisme en zijn toepassing in de geneeskunde'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 2 (1887), afl. 6, augustus, p. 389-408.
- Renterghem, Albert Willem van. *Autobiografie*. Deel 1. (z. pl.) 1924. Deel II, (z. pl.) 1927.
- Renterghem, A. W. van, 'Dr. Frederik van Eeden als zielsgeneesheer'. Opgenomen in: *Liber amicorum Dr. Frederik van Eeden. Aangeboden ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag 3 april 1930*. Amsterdam 1930, p. 118-137.
- Renterghem, A. W. van en F. W. van Eeden. *Clinique de psycho-thérapie suggestive. Compte rendu des résultats obtenus pendant la première période bisannuelle 1887-1889*. Bruxelles 1889. (Vertaald als 'Eenige opmerkingen over algemeene therapie'. In: Frederik van Eeden. *Studies Tweede reeks*. Amsterdam 1894, p. 254-287.)
- Röling, N. Q. *De god'lijke stem van het medelijden. Vegetarisme in Nederland 1894-1914*. Werkschrift 4. Uitgegeven door het Historisch seminarium van de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam 1972.
- Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte. *Kinderjaren en jeugd van R. N. Roland Holst*. Zcist 1940.

- Roland Holst-van der Schalk, Henriette *Het vuur brandde voort: levensherinneringen. Con fuoco*. Derde, uit nalatenschap van auteur verbeterde druk, met een nawoord van Garmit Stuiveling. Amsterdam 1979. (Eerste druk 1949.)
- Romein, Jan. *Op het breukvlak van twee eeuwen*. Tweede druk. Amsterdam 1976.
- Rose, Margaret, A. *Parody || meta-fiction An Analysis of Parody as a critical Mirror to the Writing and Reception of Fiction*. London 1979.
- Royaards-Sandberg, Jacqueline. *Ik heb je zoveel te vertellen. Brieven van en aan Lodewijk van Deyssel, Emile en Frans Erens en Isaac Israels*. Met een voorwoord en voorzien van aantekeningen, verzorgd door Harry G. M. Prick. Baarn (z.j.).
- Rumke, H. C., 'Over Frederik van Eeden als psychiater'. In: *MFVEG*, jrg. 1963, xix, p. 19-27.
- Rumke, H. C. *Over Frederik van Eeden's Van de koele meren des doods. Een essay*. Amsterdam 1964.
- Rijk, J. A. de, e.a. *Wandelingen door Gooi- en Eemland*. Hilversum 1905.
- Saalborn, Arnold, 'Het Lied van Schijn en Wezen voor onzen tijd'. In: *MFVEG* jrg. 1936, ii, p. 29-37.
- Savornin Lohman, Anna de. *Over boeken en schrijvers*. Amsterdam (z.j.).
- Schenkeveld-Van der Dussen, Maria A., 'Rumke en Van Eeden: problemen rond de verteller in Van de koele meren des doods'. In: *De Nieuwe Taalgids*, jrg. 69 (1976), afl. 4, juli, p. 336-345.
- Schimmel, H. J. *Opstellen over spiritisme*. Bussum 1908.
- Schipperheijn, Han (ed.). *Over 'Van de koele meren des doods'. Een reeks beschouwingen over de roman van Frederik van Eeden*. (Utrecht) 1976.
- Schmitz, H. Walter (ed.). *Significs and Language The articulate Form of our Experience and interpretative Resources. Reprint of the Edition London, 1911, and of two Articles by Victoria Welby*. Edited and introduced by H. Walter Schmitz. Amsterdam/Philadelphia 1986.
- Schopenhauer, Arthur. *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Koln z.j.
- Schotman, J. W., 'Frederik van Eeden'. In: *De Hofstad*, jrg. 27 (1926), 18 en 24 december.
- Schutte, G. J. *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie*. Franeker 1986.
- Schweitzer, Albert. *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*. 1-11. Munchen/Hamburg 1966. (Eerste druk 1906.)
- Senden, G. H. van, 'Van Eeden's "De Broeders" als document van een crisis in het religieus bewustzijn'. In: *MFVEG*, jrg. 1935, i, p. 17-23.
- Sharpe, William en Leonard Wallock. *Visions of the modern city*. Baltimore/London 1987.
- Shaw, Bernard e.a. *Fabian Essays in Socialism*. London 1889.
- Sikemcier, J. H. *Elise van Calcar-Schotling. Haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting*. Haarlem 1921.
- Simons, W. J. *Frederik van Eeden*. Brugge 1962. (Eerste druk 1960.)
- Singelenberg, Pieter. *H. P. Berlage. Idea and Style. The Quest for modern Architecture*. Utrecht 1971.
- Sivirsky, Antal, 'Frederik van Eeden's Godsdrama's en De tragedie van de mens van Imre Madach'. In: *MFVEG*, jrg. 1960, xviii, p. 6-17.
- Smit Kleine, F., 'Levensbericht van C. Th. van Assendelft de Coningh'. In: *Levensberichten van afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Leiden 1891.

- Sontag, Susan. *Illness as Metaphor*. New York 1979.
- Spanjaard-Levy, M. *De gestalte van Christus in Nederlandse dichtkunst*. Groningen 1952.
- Spruyt, C. B., 'Over de opleiding onzer aanstaande natuur- en geneeskundigen'. In: *De Gids*, jrg. 51 (1887), IV, p. 463-475.
- Stamperius, Hannemieke, 'Van de koele meren des doods'. In: *Opzy*, jrg. 7 (1979) nr. 9, september, p. 47-49.
- Stapert-Eggen, Marijke, 'De meisjes van Vloten'. In: *MFVEG*, jrg. 1986, XXXII, p. 3-27.
- Starms, A. H. *Psychologische analyse van het jeugddagboek van Frederik van Eeden*. Z.pl. 1939.
- Stokvis, R. *Strijd over sport. Organisatorische en ideologische ontwikkelingen*. Deventer 1976.
- Stuart Hughes, H. *Consciousness and the Society. The Reorientation of European Social Thought 1890-1930*. New York 1961.
- Stuiveling, G. *Steekproeven*. Amsterdam 1950.
- Stuiveling, G. *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt*. Amsterdam 1959. (Eerste druk 1935)
- Stuiveling, Garmit, 'Van Eeden. Tachtiger of Nieuwe-Gidser?' Opgenomen in: H. W. van Tricht (ed.). *Onzekeerheid is leven*. Leiden 1983, p. 199-201.
- Suchtelen, Guido van, 'F. van Eeden en Jac. P. Thijsse'. In: *MFVEG*, jrg. 1979, XXVI, p. 18-21.
- Suchtelen, Guido van, 'Quia absurdum of De Huttenbouwers'. In: *MFVEG*, jrg. 1982, XXVIII, p. 33-35.
- Suchtelen, Guido van, 'Frits van Eeden en Schopenhauer'. In: *MFVEG*, jrg. 1984, XXX, p. 53-54.
- Suchtelen, Nico van, 'Muziek op Walden'. In: *MFVEG*, jrg. 1940, VII, p. 2-4.
- Suchtelen, Nico van, 'Muziek op Walden'. Opgenomen in: *Verzamelde Werken*. Deel 12. Amsterdam/Antwerpen 1956, p. 207-210.
- Suchtelen, Nico van, 'Martha van Vloten'. Opgenomen in: *Verzamelde Werken*. Deel 12. Amsterdam/Antwerpen 1956, p. 212.
- Suttorp, L. C. *Dr. A. W. Bronsveld. Zijn visie op een halve eeuw*. Assen 1966.
- T. [P. L. Tak], 'Liefhebber'. In: *De Kromek*, jrg. 3 (1897), 7 februari, p. 41-42.
- T. [M. W. F. Treub], 'Rijks-landbouwers'. In: *Sociaal Weekblad*, jrg. 1897, 13 februari, p. 53-54.
- T. [M. W. F. Treub], 'Verscheidenheden'. In: *Sociaal Weekblad*, jrg. 1897, 20 februari, p. 63-64 en 27 februari, p. 71-72.
- Tenhaeff, W. H. C., 'De parapsychologische achtergrond van Frederik van Eeden's "De Nachtbruid"'. In: *MFVEG* jrg. 1938, p. 15-25.
- Tenhaeff, W. H. C. *Het spiritisme*. Den Haag 1965.
- Tenhaeff, W. H. C., 'Frederik van Eeden, een pionier van het parapsychologisch onderzoek'. In: *Tydschrift voor parapsychologie*, jrg. 40 (1972), nr. 2, p. 45-79.
- Thomalla, Ariane. *Die 'femme fragile'. Ein literarischer Frauentypus der Jahrhundertwende*. Dusseldorf 1972.
- Thoreau, Henry David. *Walden*. Met een voorwoord van Dr. Fred. van Eeden en een inleiding van W. H. Dircks. Bussum 1902.
- Thorn Prikker, Johan. *De brieven van Johan Thorn Prikker aan Henri Borel en anderen 1892-1904*. Bezorgd door Joop M. Joosten. Nieuwkoop 1980.
- Thys, Walter. *De Kromek van P. L. Tak. Brandpunt van de Nederlandse cultuur in de jaren negentig van de vorige eeuw*. Amsterdam/Antwerpen 1956.

- P. T. [P. Tideman], 'Over Frederik van Eeden naar aanleiding van het 3de nummer van "Stemmen"'. In: *Propria Cures*, jrg. 1892, 3 februari, p. 215-217.
- Tideman, P., 'Litteratuur. Gekken door J. van Looy; Johannes Viator door F. van Eeden'. In: *Propria Cures*, jrg. 1892, 23 november, nr. 9, p. 103-107.
- Tideman, P., 'Van Eeden 'Tainist'. In: *Propria Cures*, jrg. 1892, nr. 11, 7 december, p. 131-133.
- Timmerman, Aegidius W. *Tim's herinneringen*. Amsterdam z.j.
- Toorop, J. Th. J. *Th. Toorop. De jaren 1885 tot 1910*. Catalogus Rijksmuseum Kroller-Muller, Otterlo, 9 december 1978-11 februari 1979.
- Top, W. *Fijn en frisch. Seksuele voorlichting onder gereformeerden 1900-1965*. Amsterdam 1988.
- Tricht, H. W. van, 'De wording van "De Broeders"'. In: *MFVEG*, jrg. 1935, I, p. 6-16.
- Tricht, H. W. van, 'Tets over de latere bewerking van "De Broeders"'. In: *MFVEG*, jrg. 1935, I, p. 24-28.
- Tricht, H. W. van, 'Van Eeden over Nederland'. In: *MFVEG*, jrg. 1951, XIII, p. 34-39.
- Tricht, H. W. van, 'Frederik van Eeden'. Opgenomen in: J. M. M. Aler c.a. *Schryvers in eigen spiegel. Autobiografie/dagboek/brieven*. Den Haag 1960, p. 95.
- Tricht, H. W. van. *Frederik van Eeden. Denker en strijder*. Utrecht 1978. (Eerste druk 1934.)
- Tricht, H. W. van, 'De merkwaardige vader van Frederik van Eeden'. In: *MFVEG*, jrg. 1966, XXII, p. 2 e.v.
- Tricht, H. W. van (ed.). *Onzeekerheid is leven*. Leiden 1983.
- Trilling Lionel. *Sincerity and Authenticity*. Cambridge/Massachusetts 1972.
- Trilling, Lionel. *Matthew Arnold*. Oxford/Melbourne 1982. (Eerste druk 1939.)
- Turner, Frank Miller. *Between Science and Religion. The Reaction to scientific Naturalism in late Victorian England*. New Haven/London 1974.
- Underhill, Evelyn. *Mysticism. A Study in the Nature and Development of man's Spiritual Consciousness*. Cleveland/New York 1963. (Eerste druk 1910.)
- Ussel, J. M. W. van. *Geschiedenis van het seksuele probleem*. Meppel 1971. (Eerste druk 1968.)
- Uyldert, Maurits. *De jeugd van een dichter*. Amsterdam 1948.
- Verdoorn, J. A. *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19de eeuw*. Nijmegen 1981.
- Vergeer, Charles. *Gewezen en gemaskerd: over de jonge Arthur van Schendel*. Leiden 1988.
- Verkroost, C. M., 'A. W. van Renterghem en Frederik van Eeden, psychiaters in Amsterdam'. In: *Tijdschrift voor Psychiatrie*, jrg. 1979, p. 669-672.
- Verkroost, C. M., 'Frederik van Eeden baanbreker in de psychiatrie. Een moeilijke episode (1889-1899)'. In: *Medisch contact*, jrg. 1982, nr. 37, september, p. 1167-1170.
- Verkroost, C. M., 'Frederik van Eeden in Amsterdam, tijdens zijn studie en later'. In: *Amstelodanum* jrg. 1984, nr. 76, p. 160-172.
- Versluys, Kristiaan. *The Poet in the City. Chapters in the Development of urban Poetry in Europe and the United States (1800-1930)*. Tübingen 1987.
- Vervloet, C. J. *Eenige ervaringen opgedaan in de kolonie van dr. Frederik van Eeden*. Utrecht 1903.
- Verwey, Albert. *Letterkundige kritiek. Frederik van Eeden. Ellen - Johannes Viator*. Amsterdam 1894.
- Verwey, Albert. *Frederik van Eeden*. Santpoort 1939.
- Verwey, Albert. *Zie ook Deyssel, Lodewijk van*.
- Vincent, Paul, 'Sir Edmund Gosse and Frederik van Eeden: some reflections on an

- unpublished correspondence'. In: *The Modern Language Review*, jrg. 1971, vol. 66, nr. 1, januari, p. 125-138.
- Vooyo, C. G. N. de. *Conrad Busken Huet*. Den Haag 1949.
- Vrankrijker, A. C. J. de. *Onze anarchisten en utopisten rond 1900*. Bussum 1972.
- Wage, H. A., 'De vrouw als demon en droomgestalte in Naturalisme en Symbolisme'. Opgenomen in: Elizabeth Visser e a., *Het beeld van de vrouw in de literatuur*. Den Haag 1967, p. 97-118.
- Warmelo, D. S. van. *Mijn commando en guerilla commando-leven*. Amsterdam 1901.
- Weijters, H. *Christus onze tydenoot. Een vergelykende literatuurstudie over het motief van de wederkerende Christus in de laatste halve eeuw*. Roermond/Maaseik z.j.
- Weinel, Heinrich. *Jesus im neunzehnten Jahrhundert*. Tubingen 1907.
- Welcker, J. M. *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse Arbeidersbeweging 1870-1914*. Amsterdam 1978.
- Wentges, R. Th. R., 'De psychiater Frederik van Eeden'. In: *Nederlands Tydschrift voor Geneeskunde*, jrg. 120 (1976), nr. 21, p. 927-934.
- Wentges, R. Th. R., 'De neus van Frederik van Eeden. Een beschouwing over de betekenis van reuk en geur'. In: *De Gids*, jrg. 140 (1977), 111, p. 164-177.
- Wiel, Rein van der (ed.). *J. Eduard Karsen. Een droom en een scheidsrecht*. Amsterdam 1986.
- Wilde, Inge de. "'Er is een heilig moeten, waartegen geen bezwaar is bestand". De betekenis van Hélène Mercier voor de vrouwenbeweging'. Opgenomen in: *De eerste feministische golf*. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis (1985) p. 59-77.
- Will, Chris en Peter Winkels. *Jacobus van Looy. Schilder van huis uit, schryver door toevallige omstandigheden. Een biografische schets*. Den Haag 1982.
- Williams, Raymond. *The Country and the City*. London 1985. (Eerste druk 1973.)
- Woude, Johanna van. *De schoonste gaven der Vrouw. Een boek voor meisjes en vrouwen. Een ongenoemd Engelsch schryver van verre nagevolgd*. Haarlem 1891. (Eerste druk 1889.)
- Zuidweg, J. J. A. *De duizend en een nacht der heiligenlegenden: de Legenda Aurea van Jacobus de Voragine*. z. pl. 1948.

De afzonderlijke publikaties van Frederik van Eeden tot 1940

VERANTWOORDING

De onderstaande bibliografie, inclusief de vertalingen die Van Eeden van het werk van anderen heeft gemaakt, is gebaseerd op autopsie. Dit geldt niet voor de met een asterisk (*) gemerkte titels. De bibliografische bronnen die het bestaan van deze uitgaven bevestigen worden na de titel vermeld.

De vertalingen van het werk van Van Eeden zijn onder de oorspronkelijke titel in de bibliografie opgenomen (zie index 4, p. 522).

De bibliografische beschrijving van iedere publikatie geeft de letterlijke tekst op de titelpagina weer, met uitzondering van mededelingen betreffende prijs, auteursrecht of recht van opvoering. Spelling en interpunctie (behalve punten) zijn gehandhaafd, hoofdletters echter niet. Waar ontbrekende of afwijkende informatie over auteur, titel, druk, uitgever, plaats en jaartal elders uit het boek komt is dit aangegeven.

Op de laatste regel van iedere beschrijving staan de precieze paginanummers van begin en einde van de eigenlijke tekst. Bijlagen, aantekeningen, stellingen en voor- en nawoorden worden apart vermeld.

De gebruikte afkortingen en tekens zijn:

afl – aflevering(en)

anon – anoniem

cp – copyrightpagina (keerzij titelpagina)

ct – contratitel (keerzij Franse titel, pagina tegenover titelpagina)

ex – exempla(a)r(en)

ft – Franse titel, voortitel

nw – nawoord

ongep – ongepagincerd (zonder paginanummering)

p – pagina

prt – portret

tek – tekening(en)

to – tegenover

tp – titelpagina

vert – vertaling

vpl – voorplat

vw – voorwoord

z.dr. – zonder druk

z.j. – zonder jaartal

z.pl. – zonder plaats

z.uitg. – zonder uitgever

* – titelbeschrijving berust niet op autopsie
– duizendtal
/- scheidingsteken voor teksten op verschillende (titel)pagina's

BIBLIOGRAFIE

Alfabetisch op oorspronkelijke titel

Aan de vrije jeugd 1914-1

Aan de vrije jeugd. Door Frederik van Eeden.

W. Versluys. Amsterdam 1914.

Tekst op p.: 5-32.

Aan den keizer 1890-1

[p. 16 ondertekend:] Frederik van Eeden

Aan den keizer aller Russen.

W. Versluys. Amsterdam 1890.

Tekst op p.: 3-16.

Aan den keizer/vert 1891-1

Lettre a sa majesté l'empereur de toutes les Russies. Par Frédéric van Eeden. Traduite du hollandais.

Imprimerie P. Dubois, 5, Quai des moulins, 5. Genève 1891.

Tekst op p.: 3-16.

Aan mijn engelbewaarder 1922-1

Aan mijn engelbewaarder en andere gedichten. Door Frederik van Eeden.

W. Versluys. Amsterdam 1922.

Tekst op p.: 5-54.

Beginsel der psycho-therapie 1892-1

Frederik van Eeden

Het beginsel der psycho-therapie. [volgens Brinkman, Kalff, kaartstelsel Documentatiedienst Nederlands Letterkundig Museum en Bloemlezing Studies].

W. Versluys. Amsterdam 1892.

Tekst op p.: [?]

Bij 't licht 1915-1

Bij 't licht van de oorlogsvlam. Door Frederik van Eeden.

W. Versluys. Amsterdam 1915.

Tekst op p.: 5,7-141.

Bij 't licht/vert 1916-1

Vid skenet av krigslågan. Av Frederik van Eeden. Bemyndigad översättning av Arnold Norlind.

Svenska Andelsförlaget. Stockholm [cp:] 1916.

Tekst op p.: 5,7-96.

Binnenlandsche kolonisatie 1901-1

[geen tp, vpl:] Frederik van Eeden

[vpl:] Binnenlandsche kolonisatie.

[vpl:] W. Versluys. [vpl:] Amsterdam 1901.

Tekst op p.: 1-32.

Blyde wereld 1903-1

De blyde wereld Reden over mensch en maatschappij Door Frederik van Eeden
Versierd met houtsneden van Georg Ructer
W Versluys Amsterdam 1903
Tekst op p 1-13, 15-18, 19-369

Blyde wereld|vert 1906-1

En lycklig varld Tankar om manniskan och samhället Af Frederik van Eeden
Bemyndigad översättning af Ida Backmann
Hugo Gebers Forlag Stockholm [cp] 1906
Tekst op p III-IV, V-XVI, 1-3, 4-214

Blyde wereld|vert 1907-1

Die freudige Welt Betrachtungen über den Menschen und die Gesamtheit Aller
von Frederik van Eeden Einzig autorisierte Übertragung von Else Otten
Verlegt bei Schuster & Loeffler Berlin und Leipzig 1907
Tekst op p 5-289, 290-322

Blyde wereld|vert 1922-1

[vpl] Frederik van Eeden
Radostny svět Uvahy o člověku a lidské společnosti od Frederika van Eedena
Přeložil z Holanďtiny se svolením autorovým Miloš Seifert [ct 'Gong' svazek
5 ()]
Vydavatelství 'Sfinx' Kr Vinohrady, Dobrovskeho 4 [vpl] Praha [ct] 1922
Tekst op p 7-16, 17-19, 20-277, 278

Bloemlezing uit de werken 1927-1

Bloemlezing uit de werken van Frederik van Eeden Voor de hoogste klassen van
gymnasium, lyceum en h b s Gekozen en ingeleid door H W van Tricht Lee-
raar aan het Baarnsch Lyceum Met toestemming van den schrijver Bandteeke-
ning van G S Stokmans
W Versluys Amsterdam 1927
Tekst op p 3, 5-8, 9-152

Bloemlezing uit Van Eeden's 1899-1

Bloemlezing uit Van Eeden's werken
W Versluys Amsterdam 1899
Tekst op p 3-153

Bloemlezing uit zijn werk 1935-1

Frederik van Eeden
Bloemlezing uit zijn werk
Uitgeverij Kirchner Amsterdam z j [= ca 1935]
Tekst op p 3-153

Brieven 1907-1

Brieven van Frederik van Eeden Fragmenten eener briefwisseling uit de jaren
1889-1899 Uitgegeven met toestemming van den schrijver en met meerdere
portretten versierd
Maas & Van Suchtelen Amsterdam-Leipzig 1907
Tekst op p ongep , 1-181

Brieven aan Henri Borel 1934-1

Brieven van Frederik van Eeden aan Henri Borel [twee verschillende banden, resp
met de tekst Frederik van Eeden aan Henri Borel/Frederik van Eeden Brieven
aan Henri Borel]

- Uitgeverij Pax. Den Haag [en:] Brussel z.j. [= 1934].
 'Tekst op p.: 9, 11-177.
- Brieven van generzijs 1915-1*
 Brieven van generzijs. Uit het Engelsch van mrs. Elsa Barker. Gcautoriseerde vertaling. Met een voorrede van dr. Frederik van Eeden.
 W. Versluys. Amsterdam 1915.
 'Tekst op p.: 5-6, 7-248.
- Brieven van generzijs 1918-2*
 Brieven van generzijs. Uit het Engelsch van mrs. Elsa Barker. Gcautoriseerde vertaling. Met een voorrede van dr. Frederik van Eeden. Tweede druk.
 W. Versluys. Amsterdam 1918.
 'Tekst op p.: 5-6, 7-248.
- Broeders 1894-1*
 Frederik van Eeden
 De broeders. Tragedie van het recht. [rug: Van Eeden. Tragedie van het recht].
 W. Versluys. Amsterdam 1894.
 'Tekst op p.: 5-253.
- Broeders 1912-2*
 De broederveete. Tragedie van het recht. Door Frederik van Eeden. Tweede druk.
 W. Versluys. Amsterdam 1912.
 'Tekst op p.: ongep.[= ft], 3-188.
- Broeders 1921-3*
 De broederveete. Tragedie van het recht. Door Frederik van Eeden. Derde druk.
 W. Versluys. Amsterdam 1921.
 'Tekst op p.: ongep.[= p. 3], 5-188.
- Broeders 1939-4*
 De broeders. Tragedie van het recht. Door Frederik van Eeden. Inleiding en aantekeningen van dr. H. W. van Tricht. Bandontwerp van Jac. Nuiver. Vierde druk.
 Wereldbibliotheek n.v. Amsterdam 1939.
 'Tekst op p.: 5, 7-18, 19-173, 175-185.
- Broeders/vert 1934-1*
 Frederik van Eeden
 Bratři (De Broederveete). Dramatická báseň. [ct: Sborník Světové Poesie. Vydává česká akademie věd a umění. Svazek 169 Frederik van Eeden. Bratři (De Broederveete). Z holandského rozměrem originálu přeložil Miloš Seifert. (..)].
 [ct:] Nakladatelství J. Otto Společnost S R.O. [ct:] V Praze 1934.
 'Tekst op p.: 5-14, 17-188.
- Chitra 1918-1*
 Chitra. Een spel in één acte. Van Rabindranath Tagore. Door Frederik van Eeden.
 Uitsluitend geautoriseerde vertaling.
 W. Versluys. Amsterdam 1918.
 'Tekst op p.: 7-79.
- Chitra 1922-2*
 Chitra. Een spel in één acte. Van Rabindranath Tagore. Door Frederik van Eeden.
 Uitsluitend geautoriseerde vertaling. 2e druk.
 W. Versluys. Amsterdam 1922.
 'Tekst op p.: 7-79.

Compte rendu 1889-1

Compte rendu des résultats obtenus pendant la première période bisannuelle 1887-1889. Lu au congrès international de l'hypnotisme expérimental et thérapeutique réuni à Paris du 8 au 12 Août 1889. Considérations générales. Résumé de l'expérience dans les cas spéciaux. Statistique portant sur 414 cas. Observations de maladies. [bovenaan tp: Clinique de psycho-thérapie suggestive fondée à Amsterdam le 15 Août 1887 et dirigée par les docteurs A. W. van Renterghem et F. van Eeden.].

A. Manceaux, Editeur. 12 Rue des trois-têtes 12. Bruxelles 1889.

Tekst op p.: 7-92.

Dante en Beatrice 1908-1

Dante en Beatrice en andere verzen. Door Frederik van Eeden. [vpl: Dante en Beatrice. (..)].

W. Versluys. Amsterdam 1908.

Tekst op p.: 3-94.

Dante en Beatrice 1917-2

Dante en Beatrice en andere verzen. Door Frederik van Eeden. Tweede druk. [vpl: Dante en Beatrice. (..)].

W. Versluys. Amsterdam 1917.

Tekst op p.: 3-94.

Deutsch-Chinesische 1923-1

Deutsch-Chinesische Liebes-Mosaik. Aus der wahrhaftigen Geschichte von der schonen, ernsten Frau Pao-Tsz und von dem verliebten Dichter-Kaiser Yéu-Wang, in Hoch-deutscher Sprache gedichtet durch Frederik van Eeden. [ft: Liebes-Mosaik].

W. Versluys. Amsterdam 1923.

Tekst op p.: 5-63.

Don Torribio 1890-1

Frederik van Eeden

Don Torribio. Een comédie.

W. Versluys. Amsterdam 1890.

Tekst op p.: 9-120, 121-128.

Don Torribio 1910-2

Frederik van Eeden

Don Torribio. Een comédie. (Voor de eerste maal opgevoerd op den 17en september 1903, door de Nederl. Tooneelvereeniging in den Hollandschen Schouwburg, te Amsterdam.) Tweede druk.

W. Versluys. Amsterdam 1910.

Tekst op p.: 9-120, 121-128.

Don Torribio 1935-3

Frederik van Eeden

Don Torribio. Een comédie. (Voor de eerste maal opgevoerd op den 17en september 1903, door de Nederl. Tooneelvereeniging in den Hollandschen Schouwburg, te Amsterdam.) Derde druk.

W. Versluys (N.V.). Amsterdam-Batavia-Paramaribo 1935.

Tekst op p.: 9-120, 121-128.

Eeuwige schoonheid 1921-1

De eeuwige schoonheid des hemels. Mededeelingen van generzijds ontvangen en

- opgeschreven door rev. G. Vale Owen. Met inleiding van dr. Frederik van Eeden, en onder diens toezicht vertaald. De laaglanden.
Scheltens & Giltay. Amsterdam z.j. [= 1921].
Tekst op p.: 3-8,9-31,32-254.
- Ellen 1891-1*
Frederik van Eeden
Ellen. Een lied van de smart.
W. Versluys. Amsterdam 1891.
Tekst op p.: 7-133.
- Ellen 1892-2*
Frederik van Eeden
Ellen. Een lied van de smart. Tweede druk.
W. Versluys. Amsterdam 1892.
Tekst op p.: 7-133.
- Ellen 1896-3*
[rug:] van Eeden
Ellen. Een lied van de smart. Derde druk.
W. Versluys. Amsterdam 1896.
Tekst op p.: 7-133.
- Ellen 1900-4*
[rug:] van Eeden
Ellen. Een lied van de smart. Vierde druk.
W. Versluys. Amsterdam 1900.
Tekst op p.: 7-133.
- Ellen 1907-5*
[vpl:] F. van Eeden
Ellen. Een lied van de smart. Vijfde druk.
W. Versluys. Amsterdam 1907.
Tekst op p.: 7-100.
- Ellen 1913-6*
[vpl:] F. van Eeden
Ellen. Een lied van de smart. Zesde druk.
W. Versluys. Amsterdam 1913.
Tekst op p.: 7-100.
- Ellen 1917-7*
[vpl:] F. van Eeden
Ellen. Een lied van de smart. Zevende druk.
W. Versluys. Amsterdam 1917.
Tekst op p.: 7-100.
- Ellen 1920-8*
[vpl:] F. van Eeden
Ellen. Een lied van de smart. Zevende druk [= 8e druk].
W. Versluys. Amsterdam 1920.
Tekst op p.: 7-100.
- Ellen 1936-9*
[vpl:] F. van Eeden
Ellen. Een lied van de smart. Achtste druk [= 9e druk].
W. Versluys (N.V.). Amsterdam-Batavia-Paramaribo 1936.

- Tekst op p.: 7-100.
Ellen/vert 1905-1
 Frederik van Eeden
 Ellen. Ein Lied vom Schmerz. Aus dem Niederländischen. [bovenaan tp: Aus fremden Garten. Metrische Übertragungen von Otto Hauser].
 Verlegt bei Baumert & Ronge. Großenhain 1905.
 Tekst op p.: 7-11, 15-74.
- Ellen/vert 1913-2*
 Frederik van Eeden
 Ellen. Ein Lied vom Schmerz. Aus dem Niederländischen von Otto Hauser. Zweite Auflage. [ft: Aus fremden Garten 12].
 Alexander Duncker Verlag. Weimar 1913.
 Tekst op p.: v-vi, 3-40.
- Enkele verzen 1898-1*
 [p.50:] Frederik van Eeden
 Enkele verzen.
 W. Versluys. Amsterdam 1898.
 Tekst op p.: 1-48.
- Eucharistie 1924-1*
 Eucharistie. Het woord der verzoening. Een lied in Hebreeuwschen trant. Door Frederik van Eeden. Met titelplaat van Jan Toorop.
 Apologetisch Bureau 'Houvast', Breedstraat 9. Alkmaar [p. 31:] 1924.
 Tekst op p.: 5-30.
- Eucharistie/vert 1924-1*
 Eucharistia. Verbum pacis. Carmen Hebraeorum ritu. Neerlandice cecinit F. van Eeden. Latine vertit C. Wilde S.J. Imaginem carmini praefixam del. J. Toorop.
 Apologetisch Bureau 'Houvast', Breedstraat 9. Alkmaar [p. 31:] 1924.
 Tekst op p.: 5-28.
- Eucharistie/vert 1924-1*
 Eucharistie. La parole de la réconciliation. Chant en style hébreu. Par Frederik van Eeden. Illustré par Jan Toorop.
 Apologetisch Bureau 'Houvast', Breedstraat 9. Alkmaar [p. 31:] 1924.
 Tekst op p.: 5-30.
- Eucharistie/vert 1924-1*
 Frederik van Eeden
 Eucharistie. The word of atonement. A song in Hebrew measure. Illustrated by Jan Toorop.
 Apologetisch Bureau 'Houvast', Breedstraat 9. Alkmaar [p. 31:] 1924.
 Tekst op p.: 5-30.
- Eucharistie/vert 1924-1*
 Eucharistie. Das Wort der Versöhnung. Ein Lied nach hebraischer Art durch Frederik van Eeden. Mit Titelbild von Jan Toorop.
 Apologetisch Bureau 'Houvast', Breedstraat 9. Alkmaar [p. 31:] 1924.
 Tekst op p.: 5-30.
- Frans Hals 1884-1*
 Frederik van Eeden
 Frans Hals. Historisch, anachronistisch kluchtspel in drie bedrijven.

- A. Rossing [= Rossing]. 's Gravenhage 1884.
Tekst op p.: 1-59.
- Frans Hals 1913-2*
Frederik van Eeden
Frans Hals. Historisch, anachronistisch kluchtspel in drie bedrijven. Tweede druk.
W. Versluys. Amsterdam 1913 [tevens jaartal 1884 op tp (in Romeinse cijfers)].
Tekst op p.: 5-63.
- Gedachten 1920-1*
Gedachten van dr. Frederik van Eeden. Verzameld door L.J. C. van Vliet-van Dam. [ft: Dr. Frederik van Eeden's gedachten-album]. [p. 1: Frederik van Eeden's gedachten].
L.J. Veen. Amsterdam z.j. [= 1920].
Tekst op p.: 2-245.
- Gemeenschappelijk grondbezit 1903-1*
Gemeenschappelijk grondbezit, een toelichting voor den arbeider. Door Frederik van Eeden.
W. Versluys. Amsterdam 1903.
Tekst op p.: 3-32.
- Godshuis 1921-1*
Het godshuis in de lichtstad. Door Frederik van Eeden. Met ontwerp-teekeningen van J. London.
W. Versluys. Amsterdam 1921.
Tekst op p.: 1-73.
- Grassprietjes 1885-1*
Grassprietjes of liederen op het gebied van deugd, godsvrucht en vaderland, in vier afdeelingen, zijnde: i. Een tuitje poezie voor het huisgezin. ii. Versche lauwerblaadjes om de hoofden van Neêrlands dichterhelden. iii. Predikanten-lied. (Hulde aan onzen geestelijken stand.) iv. Mengelpoezie. Door Cornelis Paradijs [= Frederik van Eeden], oudmakelaar in granen. Met een open brief aan den schrijver door P. A. Saaije Azn. en een voorrede van Sebastiaan Slaap.
W. Versluys. Amsterdam 1885.
Tekst op p.: 5-6, 7-10, 11-64.
- Grassprietjes 1887-2*
Grassprietjes of liederen op het gebied van deugd, godsvrucht en vaderland, in vier afdeelingen, zijnde: i. Een tuitje poezie voor het huisgezin. ii. Versche lauwerblaadjes om de hoofden van Neêrlands dichterhelden. iii. Predikanten-lied. (Hulde aan onzen geestelijken stand.) iv. Mengelpoezie. Door Cornelis Paradijs [= Frederik van Eeden], oudmakelaar in granen. Met een open brief aan den schrijver door P. A. Saaije Azn. en een voorrede van Sebastiaan Slaap. Tweede vermeerderde en verbeterde druk.
W. Versluys. Amsterdam 1887.
Tekst op p.: 5-6, 7-9, 10, 11-68.
- Grassprietjes 1905-3*
Grassprietjes of liederen op het gebied van deugd, godsvrucht en vaderland, in vier afdeelingen, zijnde: i. Een tuitje poezie voor het huisgezin. ii. Versche lauwerblaadjes om de hoofden van Neêrlands dichterhelden. iii. Predikanten-lied. (Hulde aan onzen geestelijken stand.) iv. Mengelpoezie. Door Cornelis Paradijs [= Frederik van Eeden], oudmakelaar in granen. Met een open brief aan den

schrijver door P. A. Saaije Azn. en een voorrede van Sebastiaan Slaap. Derde vermeerderde en verbeterde druk.

W. Versluys. Amsterdam 1905.

Tekst op p.: 5-6,7-9,10,11-68.

Grassprietjes 1916-4

Grassprietjes of liederen op het gebied van deugd, godsvrucht en vaderland, in vier afdeelingen, zijnde: i. Een tuiltje poezie voor het huisgezin. ii. Versche lauwerblaadjes om de hoofden van Neêrlands dichterhelden. iii. Predikanten-lied (hulde aan onzen geestelijken stand). iv. Mengelpoezie. Door Cornelis Paradijs [= Frederik van Eeden], oudmakelaar in granen. Met een open brief aan den schrijver door P. A. Saaije Azn. en een voorrede van Sebastiaan Slaap. Vierde vermeerderde en verbeterde druk.

W. Versluys. Amsterdam 1916.

Tekst op p.: 5-6,7-9,10,11-68.

Grassprietjes 1929-5

Grassprietjes of liederen op het gebied van deugd, godsvrucht en vaderland, in vier afdeelingen, zijnde: i. Een tuiltje poezie voor het huisgezin. ii. Versche lauwerblaadjes om de hoofden van Neêrlands dichterhelden. iii. Predikanten-lied (hulde aan onzen geestelijken stand). iv. Mengelpoezie. Door Cornelis Paradijs [= Frederik van Eeden], oudmakelaar in granen. Met een open brief aan den schrijver door P. A. Saaije Azn. en een voorrede van Sebastiaan Slaap. Vijfde vermeerderde en verbeterde druk.

W. Versluys. Amsterdam 1929.

Tekst op p.: 5-6,7-9,10,11-68.

Happy humanity 1912-1

Happy humanity. By dr. Frederik van Eeden. [z.dr.]. [cp:(..). Copyright, 1909, 1910, 1911, 1912, by Doubleday, Page & Company (..)].

Doubleday, Page & Company. Garden City, New York 1912.

Tekst op p.: vii, 1-250, 251-265.

Happy humanity/vert 1913-1

Glückliche Menschheit. Von Frederik van Eeden. [cp: Mit einer Einleitung von Franz Oppenheimer. Autorisierte Übertragung aus dem Englischen von Julie Sotteck. (..)].

S. Fischer, Verlag. Berlin 1913.

Tekst op p.: 5-15, 16, 17-266, 267-285.

Heks van Haarlem 1915-1

De heks van Haarlem. Treurspel der onzekerheid. Door Frederik van Eeden.

W. Versluys. Amsterdam 1915.

Tekst op p.: ongep. [= p. 5], 7-111.

Heks van Haarlem 1919-2

De heks van Haarlem. Treurspel der onzekerheid. Door Frederik van Eeden. Tweede druk.

W. Versluys. Amsterdam 1919.

Tekst op p.: ongep. [= p. 5], 7-111.

Heks van Haarlem 1925-3

De heks van Haarlem. Treurspel der onzekerheid. Door Frederik van Eeden. Derde druk.

W. Versluys. Amsterdam 1925.

- Tekst op p ongep [= p 5],7-111
- Heks van Haarlem 1930-4*
 De heks van Haarlem Treurspel der onzekerheid Door Frederik van Eeden
 Vierde druk
 N v W Versluys' Uitgevers-maatschappij Amsterdam 1930
 Tekst op p ongep [= p 5],7-111
- Heks van Haarlem 1936-5*
 De heks van Haarlem Treurspel der onzekerheid Door Frederik van Eeden
 Vijfde druk
 W Versluys (N v) Amsterdam-Batavia-Paramaribo 1936
 Tekst op p ongep [= p 5],7-111
- Heks van Haarlem/vert 1916-1*
 Haxan från Haarlem En tragedi om osakerheten av Frederik van Eeden Bemyndigad översättning från författarens manuskript av Arnold Norlind
 Svenska Andelsförlaget Stockholm [cp] 1916
 Tekst op p 5-158,159
- Hongerige steenen 1920-1*
 Hungerige steenen Van Rabindranath Tagore Door Frederik van Eeden [2 delen] 1 Uitsluitend geautoriseerde vertaling /11 Uitsluitend geautoriseerde vertaling
 W Versluys Amsterdam 1920
 Tekst op p 3-134/3-144
- Hoovenier 1914-1*
 Rabindranath Tagore
 De hoovenier Door Frederik van Eeden Uitsluitend geautoriseerde vertaling
 W Versluys Amsterdam 1914
 Tekst op p 5-131
- Hoovenier 1914-2 #*
 Rabindranath Tagore
 De hoovenier Door Frederik van Eeden Tweede duizend Uitsluitend geautoriseerde vertaling
 W Versluys Amsterdam 1914
 Tekst op p 5-131
- Hoovenier 1914-3 #*
 Rabindranath Tagore
 De hoovenier Door Frederik van Eeden Derde duizend Uitsluitend geautoriseerde vertaling
 W Versluys Amsterdam 1914
 Tekst op p 5-131
- Hoovenier 1917-4 #*
 Rabindranath Tagore
 De hoovenier Door Frederik van Eeden Vierde duizend Uitsluitend geautoriseerde vertaling
 W Versluys Amsterdam 1917
 Tekst op p 5-131
- Hoovenier 1919-5 #*
 Rabindranath Tagore
 De hoovenier Door Frederik van Eeden Vijfde tot zesde duizend Uitsluitend geautoriseerde vertaling

- W Versluys Amsterdam 1919
Tekst op p 5-131
Hoovenier 1921-7#
Rabindranath Tagore
De hoovenier Door Frederik van Eeden Zevende tot tiende duizend Uitsluitend
geautoriseerde vertaling
W Versluys Amsterdam 1921
Tekst op p 5-131
Huis en waereld 1921-1
Huis en waereld Van Rabindranath Tagore Door Frederik van Eeden Uitsluitend
geautoriseerde vertaling
W Versluys Amsterdam 1921
Tekst op p 5-329
Hypnotisme en de wonderen/vert 1921-1
Frederik van Eeden
Zazraky a mysticism v stare i nove době Studie Z holandštiny přeložil prof Miloš
Seifert [ct Knihovna Sfingy, Ř I svazek 24 ()]
Vydavatelství 'Sfinx' Kr Vinohrady, Dobrov 4 z pl [= Praag] 1921
Tekst op p 5-27
Idealisten 1909-1
De idealisten of het beloofde land Tooneelspel in vier tafereelen Door Frederik van
Eeden
W Versluys Amsterdam 1909
Tekst op p 5-9, 11-180
Iets over de maatschappij 1906-1
[geen tp, vpl] Iets over de maatschappij 'De Eendracht' Door dr Fred van Eeden
te Amsterdam [tekst op p 18 ondertekend met 'De directie' (= Frederik van
Eeden)]
z uitg [= Maatschappij De Eendracht] z pl [= Amsterdam] z j [= 1906]
Tekst op p 1-18
Ijsbrand 1908-1
Ijsbrand Eene tragi-comedie Door Frederik van Eeden
W Versluys Amsterdam 1908
Tekst op p 7-160
Ijsbrand 1926-2
Ijsbrand Eene tragi-comedie Door Frederik van Eeden [z dr]
W Versluys Amsterdam 1926
Tekst op p 7-160
Ijsbrand/vert 1908-1
Ysbrand Eine Tragikomodie in vier Aufzügen Von Frederik van Eeden Deutsche
Original-Ausgabe besorgt von Else Otten
Concordia Deutsche Verlags-Anstalt Hermann Ehbock Berlin W 30 z j [= 1908]
Tekst op p 3-147
Ijsbrand/vert 1910-1
Ysbrand A tragicomedy By doctor Frederik Van Eeden Authorized translation
from the original Dutch With photographs of the author and the original American
cast [ongep [= p vii] First performance in English At the University of
Kansas January 14, 1910 ()]

- Journal Print. z.pl. [cp:] 1910.
 Tekst op p.: ongep.[= v-v1],1-82.
- In kenterend getij 1913-1*
 In kenterend getij. Een dubbel-drama. Door Frederik van Eeden. [p. 9: 1. De zending. Tooneelspel in zes tafreelen. (..)]. [p. 89: 11. De stamhouder. (..)].
 W. Versluys. Amsterdam 1913.
 Tekst op p.: 5-8,9-171.
- Isméa 1923-1*
 Isméa of de stervende vlinder. Een sprookje voor 't tooneel. Door Frederik van Eeden.
 W. Versluys. Amsterdam 1923.
 Tekst op p.: 5-80.
- Jeugd-verzen 1926-1*
 Frederik van Eeden
 Jeugd-verzen. [vpl: Jeugdverzen. (..)].
 J.J. Romen & Zonen, uitgevers. Roermond z.j. [= 1926].
 Tekst op p.: 2-120.
- Jezus' leer 1919-1*
 Frederik van Eeden
 Jezus leer en verborgen leven. [vpl: Jezus' leer (..)].
 W. Versluys. Amsterdam 1919.
 Tekst op p.: 1-184,185.
- Johannes Viator 1892-1*
 Frederik van Eeden
 Johannes Viator. Het boek van de liefde. [ft (na tp): Het boek van de liefde]. [vpl: Johannes Viator. Het boek van de liefde]. [rug: Van Eeden. Het boek van de liefde].
 W. Versluys. Amsterdam 1892.
 Tekst op p.: 7-393,395.
- Johannes Viator 1895-2*
 Frederik van Eeden
 Johannes Viator. Het boek van de liefde. Tweede druk. [ft (na tp): Het boek van de liefde]. [vpl: Johannes Viator. Het boek van de liefde]. [rug: Van Eeden. Het boek van de liefde].
 W. Versluys. Amsterdam 1895.
 Tekst op p.: 7-331,333.
- Johannes Viator 1906-3*
 Frederik van Eeden
 Johannes Viator. Het boek van de liefde. Derde druk. [ft (na tp): Het boek van de liefde]. [vpl: Johannes Viator. Het boek van de liefde. 3e druk]. [rug: Van Eeden. Het boek van de liefde].
 W. Versluys. Amsterdam 1906.
 Tekst op p.: 7-283,285.
- Johannes Viator 1922-4*
 Frederik van Eeden
 Johannes Viator. Het boek van de liefde. Vierde druk. [geen ft]. [vpl: Frederik van Eeden. Johannes Viator. Het boek van de liefde]. [rug: Eeden. Het boek van de liefde].

- W Versluys' Uitg Mij Amsterdam 1922
 Tekst op p 3-6,7-331,333
Johannes Viator/vert 1908-1
 Frederik van Eeden
 Johannes der Wanderer Blatter der Liebe Deutsche Ausgabe besorgt von Else Otten
 Schuster & Loeffler Berlin und Leipzig 1908
 Tekst op p 5-306,307
Johannes Viator/vert 1908-2
 Frederik van Eeden
 Johannes der Wanderer Blatter der Liebe Zweite, verbesserte Auflage Deutsche Ausgabe besorgt von Else Otten
 Schuster & Loeffler Berlin [vpl Berlin und Leipzig] z j [= 1908]
 Tekst op p 5-230,231
Johannes Viator/vert 1919-1
 Frederik van Eeden
 Johannes Viator Kniha lasky [vpl () Knihy dobrych autorů ()] [ongep (= p 203) () Přeložil Miloš Seifert () 165 a 166 svazek knih dobrych autorů ()]
 [ongep (= p 203)] Kamilla Neumannova V Praze 1919
 Tekst op p 5-201,ongep [= p 202]
Juist omdat ik Duitscher ben 1916-1
 Juist omdat ik Duitscher ben Een beschouwing van het boek 'J'accuse' Door Hermann Fernau Geautoriseerde vertaling met een voorrede van Frederik van Eeden [vpl Juist omdat ik Duitscher ben' ()]
 Van Holkema & Warendorf Amsterdam z j [= 1916]
 Tekst op p 5-10,11-92
Juist omdat ik Duitscher ben 1916-2
 Juist omdat ik Duitscher ben Een beschouwing van het boek 'J'accuse' Door Hermann Fernau Geautoriseerde vertaling met een voorrede van Frederik van Eeden Tweede druk [vpl Tweede druk Juist omdat ik Duitscher ben' ()]
 Van Holkema & Warendorf Amsterdam z j [= 1916]
 Tekst op p 5-10,11-92
Kabir 1916-1
 'Kabir' Door Frederik van Eeden Naar het Engelsch van Evelyn Underhill en Rabindranath Tagore Geautoriseerde vertaling [rug F van Eeden Kabir]
 W Versluys Amsterdam 1916
 Tekst op p 5-24,25-143
Kerk en communisme 1921-1
 Kerk en communisme Reede gehouden te Antwerpen, 29 Januari 1921 voor de conferentie van Vlaamsche advocaten Door Frederik van Eeden
 W Versluys Amsterdam 1921
 Tekst op p 3-31
Kleine Johannes 1 1887-1
 De kleine Johannes Door Frederik van Eeden Met een ets van Jan Veth
 Mouton & Co 's-Gravenhage 1887
 Tekst op p 1-189
Kleine Johannes 1 1892-2

- De kleine Johannes Door Frederik van Eeden Met een ets van Jan Veth [z dr]
Mouton & Co 's-Gravenhage 1892
Tekst op p 1-192
- Kleine Johannes 1 1893-3*
De kleine Johannes Door Frederik van Eeden Met een portret van den auteur
door Jan Veth [z dr]
Mouton & Co 's-Gravenhage 1893
Tekst op p 1-192
- Kleine Johannes 1 1896-4*
De kleine Johannes Door Frederik van Eeden Met een portret van den auteur
door Jan Veth Vierde druk
Mouton & Co 's-Gravenhage 1896
Tekst op p 1-192
- Kleine Johannes 1 1898-5*
De kleine Johannes Door Frederik van Eeden Met ix lithografien en versieringen
door Edzard Koning [z dr]
Mouton & Co 's-Gravenhage z j [= 1898]
Tekst op p 7-190
- Kleine Johannes 1 1900-6*
De kleine Johannes Door Frederik van Eeden Met een portret van den auteur
door Jan Veth Zesde druk
Mouton & Co 's-Gravenhage 1900
Tekst op p 1-192
- Kleine Johannes 1 1902-7*
De kleine Johannes Door Frederik van Eeden Met een portret van den auteur
door Jan Veth Zevende druk
Mouton & Co 's-Gravenhage 1902
Tekst op p 1-192
- Kleine Johannes 1 1910-8*
De kleine Johannes Door Frederik van Eeden Met een portret van den auteur
door Jan Veth Achtste druk
Mouton & Co 's-Gravenhage 1910
Tekst op p 1-192
- Kleine Johannes 1 1915-9*
De kleine Johannes Door Frederik van Eeden Met een portret van den auteur
door Jan Veth Negende druk
Mouton & Co 's-Gravenhage 1915
Tekst op p 1-192
- Kleine Johannes 1 1919-10*
De kleine Johannes Door Frederik van Eeden Met een portret van den auteur
door Jan Veth Tiende druk
Mouton & Co 's-Gravenhage 1919
Tekst op p 1-192
- Kleine Johannes 1 1922-11*
De kleine Johannes Door Frederik van Eeden Met een portret van den auteur
door Jan Veth Elfde druk
Mouton & Co 's-Gravenhage 1922
Tekst op p 1-192

Kleine Johannes 1 1925-12

De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Met een portret van den auteur door Jan Veth. Twaalfde druk.

Mouton & Co. 's-Gravenhage 1925.

Tekst op p.: 1-192.

Kleine Johannes 1 1929-13

De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Met een portret van den auteur door Jan Veth. Dertiende druk.

n.v. Boek- en kunst drukkerij v.h. Mouton & Co. 's-Gravenhage 1929.

Tekst op p.: 1-192.

Kleine Johannes 1 1932-14

De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Met een portret van den auteur door Jan Veth. Veertiende druk.

n.v. Boek- en kunst drukkerij v.h. Mouton & Co. 's-Gravenhage 1932.

Tekst op p.: 1-192.

Kleine Johannes 1 1936-15

Frederik van Eeden

De kleine Johannes. Met een portret van den auteur door Jan Veth. [cp: Vijftiende druk.].

n.v. Boek- en kunst drukkerij v.h. Mouton & Co. 's-Gravenhage 1936.

Tekst op p.: 1-198.

Kleine Johannes 1/vert 1892-1

Der kleine Johannes. Von Frederik van Eeden. Autorisierte Übersetzung aus dem Hollandischen von Anna Fles. Mit einem Vorwort von Dr. Paul Raché. [vgl (niet bij alle exemplaren!): Bibliothek der Gesamtlitteratur des In- u. Auslandes No. 609.610].

Druck und Verlag von Otto Hendel. Halle a.d. S. z.j. [= 1892].

Tekst op p.: III-X, 1-127.

Kleine Johannes 1/vert 1895-1

Little Johannes. Translated from the Dutch of Frederik van Eeden. By Clara Bell.

With an introductory essay by Andrew Lang.

William Heinemann. London 1895.

Tekst op p.: v-xix, 1-222.

Kleine Johannes 1/vert 1903-1

Lille Johannes. Af Frederik van Eeden. Bemyndigad ofversattning af Jane Lindblad.

Wahlstrom & Widstrand. Stockholm [cp:] 1903.

Tekst op p.: 1-186.

Kleine Johannes 1/vert 1903-1

Frederik van Eeden

Den lille Johannes. Aut. oversaettelse af Gerda Vedel.

Gyldendalske Boghandels Forlag. Fr. Bagges Bogtrykkeri. København 1903.

Tekst op p.: 5-209.

Kleine Johannes 1/vert 1903-1

Jeannot. Par Léon Paschal. (D'après De kleine Johannes, par Frédéric van Eeden).

Extrait de la Revue Belge.

P. Weissenbruch, imprimeur du roi, éditeur. 49, Rue du Poinçon, 49. Bruxelles 1903.

- Tekst op p.: 3-113.
Kleine Johannes 1/vert 1905-1
 Frederik van Eeden
 Malý Jeník. [ct: Se svolením autorovým přeložil z hollandštiny Arnošt Procházka. Podobiznu autorovu nakreslil Jan Veth]. [cp: Knihy dobrých autorů, sv. 2]. [cp:] Kamilla Neumannová-Krémová. Praha 1905.
 Tekst op p.: 9-144.
- Kleine Johannes 1/vert 1908-2**
 Frederik van Eeden
 Der kleine Johannes; Autorisierte Übersetzung aus dem Hollandischen von Anna Flies. Mit cinem Vorwort von Dr. Paul Raché. Otto Hendel's Reisebibliothek. Serie 1, Nr. 6. [z.dr.]. [volgens Gesamtverzeichnis, Catalogue Général, Dictionary Catalog en National Union Catalog].
 O. Hendel. Halle a.d. S. [1908].
 Tekst op p.: [127 p.]
- Kleine Johannes 1/vert 1914-1*
 F. van Ejden
 Malen'kij Iogannes. Perevod s gollandskago A. Izrail'son. [bovenaan vpl: Universal'naja biblioteka, No. 943-944].
 'Pol'za' B. Antik & Co. Moskva [cp:] 1914.
 Tekst op p.: 3-190.
- Kleine Johannes 1/vert 1919-2*
 Frederik van Eeden
 Malý Jeník. Za souhlasu autora z hollandštiny přeložil Arnošt Procházka. Nové prohlédnuté vydání. Knihy dobrých autorů. [z.dr.]. [p.167:] Kamilla Neumannová. V Praze 1919.
 Tekst op p.: 7-165.
- Kleine Johannes 1/vert 1921-1*
 Frederik van Eeden
 Le petit Jean. Traduit du néerlandais par Sophie Harper-Monnier. Avant-propos de Romain Rolland. Édition originale. [bovenaan tp: Les prosateurs étrangers modernes].
 F. Rieder et Cie, éditeurs, 7, Place Saint-Sulpice, 7. Paris 1921.
 Tekst op p.: 7-11, 13-231.
- Kleine Johannes 1/vert 1921-2*
 Frederik van Eeden
 Le petit Jean. Traduit du néerlandais par Sophie Harper-Monnier. Avant-propos de Romain Rolland. 2e édition. [bovenaan tp: Les prosateurs étrangers modernes].
 F. Rieder et Cie, éditeurs, 7, Place Saint-Sulpice, 7. Paris 1921.
 Tekst op p.: 7-11, 13-231.
- Kleine Johannes 1/vert 1921-3*
 Frederik van Eeden
 Le petit Jean. Traduit du néerlandais par Sophie Harper-Monnier. Avant-propos de Romain Rolland. 3e édition. [bovenaan tp: Les prosateurs étrangers modernes].
 F. Rieder et Cie, éditeurs, 7, Place Saint-Sulpice, 7. Paris 1921.
 Tekst op p.: 7-11, 13-231.

Kleine Johannes 1/vert 1921-4

Frederik van Eeden

Le petit Jean. Traduit du néerlandais par Sophie Harper-Monnier. Avant-propos de Romain Rolland. 4e édition. [bovenaan tp: Les prosateurs étrangers modernes].

F. Rieder et Cie, éditeurs, 7, Place Saint-Sulpice, 7. Paris 1921.

Tekst op p.: 7-11, 13-231.

Kleine Johannes 1/vert 1921-1

Francesco van Eeden

Il piccolo Johannes. Racconto. [vpl: I migliori romanzi stranieri. (..) Traduzione di P. G. Mariatti. (..)].

Fratelli Treves, Editori. Milano 1921.

Tekst op p.: 1-265.

Kleine Johannes 1/vert 1921-3#

Francesco van Eeden

Il piccolo Johannes. Racconto. Terzo migliaio. [bovenaan rug: Scrittori stranieri moderni].

Fratelli Treves, Editori. Milano 1921.

Tekst op p.: 1-265.

Kleine Johannes 1/vert 1926-1

Frederik van Eeden

La malgranda Johano. Laŭ la dek-oka holanda eldono tradukis H. J. Bulthuis, L. K. [bovenaan tp: Biblioteko tutmonda noj. 2-4].

Rudolf Mosse Esperanto-fako. Berlin 1926.

Tekst op p.: 5-6, 7-171, 172-182.

*Kleine Johannes 1/vert 1928-1**

Frederik van Eeden

Xiao Yuchan. [nr. 1 v/d reeks 'Weiming congkan']. [volgens Klaas Ruitenbeek 'Bij een vertaling van De kleine Johannes' in De Gids 144(1981)185-190 (gebaseerd op Chinese bibliografieën)].

[?]. Peking januari 1928.

Tekst op p.: [?]

*Kleine Johannes 1/vert 1929-2**

Frederik van Eeden

Xiao Yuchan. [volgens Klaas Ruitenbeek 'Bij een vertaling van De kleine Johannes' in De Gids 144(1981)185-190 (gebaseerd op Chinese bibliografieën)].

[?]. Peking mei 1929.

Tekst op p.: [?]

*Kleine Johannes 1/vert 1929-3**

Frederik van Eeden

Xiao Yuchan. [volgens Klaas Ruitenbeek 'Bij een vertaling van De kleine Johannes' in De Gids 144(1981)185-190 (gebaseerd op Chinese bibliografieën)].

[?]. Shanghai mei 1929.

Tekst op p.: [?]

*Kleine Johannes 1/vert 1934-4**

Frederik van Eeden

Xiao Yuchan. [volgens Klaas Ruitenbeek 'Bij een vertaling van De kleine Johannes' in De Gids 144(1981)185-190 (gebaseerd op Chinese bibliografieën)].

- [?]. Shanghai november 1934.
Tekst op p.: [?]
- Kleine Johannes 1/vert 1938-5**
Frederik van Eeden
Xiao Yuehan. [opgenomen in Lu Xuns verzameld werk]. [volgens Klaas Ruitenbeek 'Bij een vertaling van De kleine Johannes' in De Gids 144(1981)185-190 (gebaseerd op Chinese bibliografieën)].
[?]. Shanghai 1938.
Tekst op p.: [?]
- Kleine Johannes 2 1905-1*
De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Tweede deel.
W. Versluys. Amsterdam 1905.
Tekst op p.: 1-216.
- Kleine Johannes 2 1915-7 #*
De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Tweede deel. 7e duizend.
W. Versluys. Amsterdam 1915.
Tekst op p.: 1-216.
- Kleine Johannes 2 1917-8 #*
De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Tweede deel. 8e duizend.
W. Versluys. Amsterdam 1917.
Tekst op p.: 1-216.
- Kleine Johannes 2 1919-9 #*
De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Tweede deel. 9e duizend.
W. Versluys. Amsterdam 1919.
Tekst op p.: 1-216.
- Kleine Johannes 2 1920-10 #*
De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Tweede deel. 10e duizend.
W. Versluys. Amsterdam 1920.
Tekst op p.: 1-216.
- Kleine Johannes 2 1920-11 #*
De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Tweede deel. 11e duizend.
W. Versluys. Amsterdam 1920.
Tekst op p.: 1-216.
- Kleine Johannes 2 1925-12 #*
De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Tweede deel. 12e duizend.
W. Versluys. Amsterdam 1925.
Tekst op p.: 1-216.
- Kleine Johannes 2 1930-13 # **
Frederik van Eeden
De kleine Johannes. Deel 11. 13e duizend. [volgens Brinkman].
W. Versluys. Amsterdam 1930.
Tekst op p.: [216 p.]
- Kleine Johannes 2 1930-14 # **
Frederik van Eeden
De kleine Johannes. 14e duizend. [volgens Brinkman (vermeldt niet het deel!)].
W. Versluys. Amsterdam 1930.
Tekst op p.: [?]
- Kleine Johannes 2/vert 1906-1*

- Ut bland människorna. Berattelse af Frederik van Eeden. Bemyndigad ofversättning från hollandska originalet af Amalia Fahlstedt.
Wahlstrom & Widstrand. Stockholm [cp.] 1906.
Tekst op p.: 1-206.
- Kleine Johannes 3 1906-1*
De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Derde deel.
W. Versluys. Amsterdam 1906.
Tekst op p.: 1-355.
- Kleine Johannes 3 1919-7 #*
De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Derde deel. 7e duizend.
W. Versluys. Amsterdam 1919.
Tekst op p.: 1-355.
- Kleine Johannes 3 1921-8 # **
De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Derde deel. 8e en 9e duizend.
[volgens Kalff en kaartcatalogus Universiteitsbibliotheek Utrecht (exemplaar niet aanwezig)].
W. Versluys. Amsterdam 1921.
Tekst op p.: [?]
- Kleine Johannes 3 1929-10 #*
De kleine Johannes. Door Frederik van Eeden. Derde deel. 10de duizendtal.
W. Versluys. Amsterdam 1929.
Tekst op p.: 1-355.
- Kleine Johannes/vert (1-3) 1906-1*
Der kleine Johannes. Von Frederik van Eeden. Deutsche Ausgabe besorgt von Else Otten. [3 delen, elk met eigen tp, gebonden tot 2 boeken (eerste twee delen samen):] Erster Band/Zweiter Band [exemplaar Universiteitsbibliotheek Amsterdam: Zweiter Band. Zweite Auflage] [vpl:(..) Erster und zweiter Band]/Dritter Band.
Verlegt bei Schuster & Loeffler. Berlin und Leipzig 1906.
Tekst op p.: 5-195/5-214/5-347
- Kleine Johannes/vert (1-3) 1906-2 **
Frederik van Eeden
Der kleine Johannes. Deutsche Ausgabe besorgt von Else Otten. 3 Bde in 2 Tln.
[volgens Van Huffel en Gesamtverzeichnis].
Schuster und Loeffler. Berlin 1906.
Tekst op p.: [195+214+347 p]
- Kleine Johannes/vert (1-3) 1907-1*
The quest. By Frederik van Eeden. The authorized translation from the Dutch of De kleine Johannes by L.W.C.
John W. Luce & Company. Boston 1907.
Tekst op p.: 1-519.
- Kleine Johannes/vert (1-3) 1911-2*
The quest. By Frederik van Eeden. The authorized translation from the Dutch of De kleine Johannes by Laura Ward Cole. [z.dr.].
Mitchell Kennerley. New York and London 1911.
Tekst op p.: 1-519,520.
- Kleine Johannes/vert (1-3) 1911-3*
Der kleine Johannes. Von Frederik van Eeden. Deutsche Übertragung von Else

- Otten. Dritte verbesserte Auflage.
 Verlegt bei Schuster & Loeffler. Berlin und Leipzig 1911.
 Tekst op p.: 5-589.
- Kleine Johannes/vert (1-3) 1916-4**
 Frederik van Eeden
 Der kleine Johannes. Dtsch. Übertr. v. Else Otten. [volgens Gesamtverzeichnis].
 Schuster & Loeffler. Berlin z.j. [= 1916].
 Tekst op p.: 589 p.
- Kleine Johannes/vert (1-3) 1918-5*
 Der kleine Johannes. Von Frederik van Eeden. Deutsche Uebertragung von Else
 Otten. Funfte Auflage. [vgl:(..) Schuster & Loeffler. Berlin.].
 Verlegt bei Schuster & Loeffler. Berlin und Leipzig 1918.
 Tekst op p.: 5-589.
- Kleine Johannes/vert (1-3) 1921-7*
 Der kleine Johannes. Von Frederik van Eeden. Deutsche Uebertragung von Else
 Otten. Siebente Auflage.
 Verlegt bei Schuster & Loeffler. Berlin 1921.
 Tekst op p.: 5-589.
- Kleine Johannes/vert (1-3) 1922-8#**
 Frederik van Eeden
 Der kleine Johannes. Roman. Uebertr. v. E. Otten. 8 u. 9 Tsd. [volgens Gesamtverzeichnis].
 Deutsche Verlags-Anstalt. Stuttgart 1922.
 Tekst op p.: [589 p.]
- Kleine Johannes/vert (1-3) 1922-9**
 Frederik van Eeden
 Der kleine Johannes. Deutsche Ausgabe besorgt von Else Otten. 3 Bde in 2 Tln.
 [volgens Kalf ('1 Bd. 9e duizend 1922. Stuttg.-Berl.') en Van Huffel].
 Schuster und Loeffler. Berlin 1922.
 Tekst op p.: [195 + 214 + 347 p.]
- Kunstmatige voeding 1886-1*
 Kunstmatige voeding bij tuberculose. Academisch proefschrift, ter verkrijging van
 den graad van doctor in de geneeskunde aan de Universiteit van Amsterdam, op
 gezag van den rector magnificus mr. L. de Hartog, hoogleeraar in de faculteit der
 rechtsgeleerdheid, voor de faculteit te verdedigen op donderdag 8 juli 1886, des
 namiddags te 3 uur, door Frederik van Eeden, arts, geboren te Haarlem.
 W. Versluys. Amsterdam 1886.
 Tekst op p.: 9-82,83-86.
- Langs den weg 1925-1*
 Langs den weg. Verspreide opstellen. Door Frederik van Eeden.
 J.J. Romen & Zonen. Roermond z.j. [= 1925].
 Tekst op p.: 5-6,7-184.
- Lied 1 1895-1*
 [p. 124:] Frederik van Eeden
 Het lied van schijn en wezen. Eerste boek. [op band geen auteursnaam]. [ongep. (= p. 124): Geschreven door Frederik van Eeden, in den tijd tusschen Juni
 1892 en Maart 1895].
 Uitgave van W. Versluys. Amsterdam 1895.

Tekst op p.: 7-123.

Lied 1 1901-2

[p. 124:] Frederik van Eeden

Het lied van schijn en wezen. Eerste boek. Tweede druk. [op band geen auteursnaam]. [ongep. (= p. 124): Geschreven door Frederik van Eeden, in den tijd tusschen Juni 1892 en Maart 1895].

Uitgave van W. Versluys. Amsterdam 1901.

Tekst op p.: 7-123.

Lied 1 1917-3

[vpl:] F. van Eeden

Het lied van schijn en wezen. Eerste boek. Derde druk. [rug: Schijn en wezen 1].

[ongep. (= p. 102): Geschreeven door Frederik van Eeden, in den tijd tusschen Juni 1892 en Maart 1895].

Uitgave van W. Versluys. Amsterdam 1917.

Tekst op p.: 5-101.

Lied 1 1923-4

[vpl:] F. van Eeden

Het lied van schijn en wezen. Eerste boek. Vierde druk. [rug: ?]. [ongep. (= p. 102): Geschreeven door Frederik van Eeden, in den tijd tusschen Juni 1892 en Maart 1895].

Uitgave van W. Versluys. Amsterdam 1923.

Tekst op p.: 5-101.

Lied 2 1910-1

[p. 121:] Frederik van Eeden

Het lied van schijn en wezen. Tweede boek. [op band geen auteursnaam]. [ongep. (= p. 121): Geschreven door Frederik van Eeden in den tijd tusschen Maart 1895 en Mei 1910].

Uitgave van W. Versluys. Amsterdam 1910.

Tekst op p.: 7-120.

Lied 2 1917-2

[vpl:] F. van Eeden

Het lied van schijn en wezen. Tweede boek. Tweede druk. [rug: Schijn en wezen 2]. [ongep. (= p. 101): Geschreeven door Frederik van Eeden in den tijd tusschen Maart 1895 en Mei 1910].

Uitgave van W. Versluys. Amsterdam 1917.

Tekst op p.: 5-100.

Lied 3 1922-1

[vpl:] F. van Eeden

Het lied van schijn en wezen. Derde boek. [rug: Schijn en wezen 3]. [onderraan p. 100: Voltoid 10 Maart 1922].

W. Versluys' Uitgevers-maatschappij. Amsterdam 1922.

Tekst op p.: 5-100.

Lioba 1897-1

[rug:] Van Eeden

Lioba. Drama. [tweemaal ft: Lioba. Drama./Van trouw.]. [vpl: Lioba]. [rug: Van Eeden. Lioba]. [ongep. (= p. 194): (..) geschreven door Frederik van Eeden in 1896].

W. Versluys. Amsterdam 1897.

- Tekst op p 7-193
Lioba 1903-2
 [rug] Van Eeden
 Lioba Drama Tweede druk [tweemaal ft Lioba Drama /Van trouw] [vpl
 Lioba] [rug Van Eeden Lioba 2e druk] [ongep (= p 194) () geschreven
 door Frederik van Eeden in 1896]
 W Versluys Amsterdam 1891 [= 1903]
 Tekst op p 7-193
Lioba 1904-3
 [rug] Van Eeden
 Lioba Drama Derde druk [tweemaal ft Lioba Drama /Van trouw] [vpl
 Lioba] [rug Van Eeden Lioba] [ongep (= p 194) () geschreven door Fre-
 derik van Eeden in 1896]
 W Versluys Amsterdam 1904
 Tekst op p 7-193
Lioba 1911-4
 [vpl] F van Eeden
 Lioba Drama Vierde druk [ft Lioba Drama] [vpl Lioba Door F van Eeden]
 [rug Lioba] [ongep (= p 145) () geschreven door Frederik van Eeden in
 1896]
 W Versluys Amsterdam 1911
 Tekst op p 5-144
Lioba 1916-5
 [vpl] F van Eeden
 Lioba Drama Vijfde druk [ft Lioba Drama] [rug ?] [ongep (= p 145) ()
 geschreeven door Frederik van Eeden in 1896]
 W Versluys Amsterdam 1916
 Tekst op p 5-144
Lioba 1919-6
 [vpl] F van Eeden
 Lioba Drama Zesde druk [ft Lioba Drama] [vpl Lioba Door F van Eeden]
 [rug Lioba] [ongep (= p 145) () geschreeven door Frederik van Eeden in
 1896]
 W Versluys Amsterdam 1919
 Tekst op p 5-144
Lioba 1922-7
 [vpl] F van Eeden
 Lioba Drama Zevende druk [ft Lioba Drama] [vpl Lioba Door F van
 Eeden] [rug Lioba] [onderaan p 144 geschreeven door Frederik van Eeden in
 1896]
 W Versluys Amsterdam 1922
 Tekst op p 5-144
Lioba 1922-8
 [vpl] F van Eeden
 Lioba Drama Achtste druk [ft Lioba Drama] [vpl Lioba Door F van Eeden]
 [rug Lioba] [onderaan p 144 geschreeven door Frederik van Eeden in 1896]
 W Versluys Amsterdam 1922
 Tekst op p 5-144

Lioba|vert 1912-1

Lioba. Ein Drama der Treue in 7 Bildern von Frederic van Eeden. Deutsche Übersetzung von Else Otten und Armin Petersen. Einzig autorisierte Übertragung. [vpl gebonden ex.: Lioba. Drama von Frederic van Eeden]. [vpl ingenaaide ex.: Lioba. Ein Drama der Treue in 7 Bildern von Frederic van Eeden].
Concordia Deutsche Verlags-Anstalt G.m.b.H. Berlin W.35 [cp:] 1912.
Tekst op p.: 5-144.

Literatuur en leeven 1920-1

[kop afl. 1-1v:] Dr. Frederik van Eeden
[afl. v anon., afl. vi-xii ondertekend:] Frederik van Eeden
[geen tp of band; 12 losse, steeds opnieuw gepagineerde afleveringen van cursus Dgbis, met als kop '[Over] lit[t]eratuur en leeven' (afl. 1,1v-xii) of 'Dichterschap en levensdoel' (afl. ii en iii) met verschillende ondertitels].
z.uitg. [= Bureau tot Publiciteit van Wetenschappelijk Nieuws]. z.pl. [= Amsterdam] z.j. [= 1920].
Tekst op p.: 1-5, 1-4, 1-4, 1-5, 1-4, 1-6, 1-6, 1-5, 1-5, 1-6, 1-7.

Mijn dagboek 1 1931-1

Frederik van Eeden
Mijn dagboek. Eerste deel.
n.v. Van Munster's Uitgevers-maatschappij. Amsterdam z.j. [= 1931].
Tekst op p.: v, vi-vii, 1-239.

Mijn dagboek 2 1931-1

Frederik van Eeden
Mijn dagboek. Tweede deel.
n.v. Van Munster's Uitgevers-maatschappij. Amsterdam z.j. [= 1931].
Tekst op p.: 5-244.

Mijn dagboek 3 1931-1

Frederik van Eeden
Mijn dagboek. Derde deel.
n.v. Van Munster's Uitgevers-maatschappij. Amsterdam z.j. [= 1931].
Tekst op p.: 5-255.

Mijn dagboek 4 1931-1

Frederik van Eeden
Mijn dagboek. Vierde deel.
n.v. Van Munster's Uitgevers-maatschappij. Amsterdam z.j. [= 1931].
Tekst op p.: 5-250.

Mijn dagboek 5 1933-1

Frederik van Eeden
Mijn dagboek. Vijfde deel.
n.v. Van Munster's Uitgevers-maatschappij. Amsterdam z.j. [= 1933].
Tekst op p.: 5-289.

Mijn dagboek 6 1933-1

Frederik van Eeden
Mijn dagboek. Zesde deel.
n.v. Van Munster's Uitgevers-maatschappij. Amsterdam z.j. [= 1933].
Tekst op p.: 5-258.

Mijn dagboek 7 1934-1

Frederik van Eeden

- Mijn dagboek Zevende deel
 N v Van Munster's Uitgevers-maatschappij Amsterdam z j [= 1934]
 Tekst op p 5-267
- Mijn dagboek 8 1934-1*
 Frederik van Eeden
 Mijn dagboek Achtste deel
 N v Van Munster's Uitgevers-maatschappij Amsterdam z j [= 1934]
 Tekst op p 5-296
- Minnestral 1907-1*
 Minnestral Door Frederik van Eeden
 W Versluys Amsterdam 1907
 Tekst op p v-viii,1-216
- Nachtbruid 1909-1*
 De nachtbruid De gedenkschriften van Vico Muralto Door Frederik van Eeden
 W Versluys Amsterdam 1909
 Tekst op p 1-431
- Nachtbruid 1935-2*
 De nachtbruid De gedenkschriften van Vico Muralto Door F van Eeden
 [bovenaan tp De Salamander Reeks van de beste oorspronkelijke en vertaalde romans] [z dr]
 N v Em Querido's Uitgevers-maatschappij Amsterdam 1935
 Tekst op p 5-291
- Nachtbruid|vert 1909-1*
 Frederik van Eeden
 Die Nachtbraut Roman Deutsch von Else Otten Erste Auflage
 Concordia Deutsche Verlags-Anstalt, Hermann Ehbock Berlin W 30 [cp] 1909
 Tekst op p 5-6,7-397
- Nachtbruid|vert 1909-2*
 Frederik van Eeden
 Die Nachtbraut Roman Deutsch von Else Otten Zweite Auflage
 Concordia Deutsche Verlags-Anstalt, Hermann Ehbock Berlin W 30 [cp] 1909
 Tekst op p 5-6,7-397
- Nachtbruid|vert 1913-1*
 The bride of dreams By Frederik van Eeden Authorized translation by Mellic von Auw
 Mitchell Kennerley New York and London 1913
 Tekst op p 3-397
- Nachtbruid|vert 1920-3#*
 Frederik van Eeden
 Die Traumbraut Roman Deutsch von Else Otten Drittes Tausend [cp () Copyright 1909 by Concordia Deutsche Verlags-Anstalt, Hermann Ehbock in Berlin W 30]
 Schuster & Loeffler Berlin [vpl Berlin und Leipzig] z j [= 1920]
 Tekst op p 5,7-280
- Nachtbruid|vert 1929-1*
 Frederik van Eeden
 La sposa del sogno Romanzo Traduzione di Gino Capogrossi C [vpl en rug Federico van Eeden ()]

- Edizioni 'Alpes'. Milano 1929
Tekst op p.: ongep.[= 7-10], 13-299.
- Nieuwe Nederlandsche 1913-1*
Nieuwe Nederlandsche dichtkunst. Rede, uitgesproken te Gent in het congresgebouw der waereld-tentoonstelling op 5 juni 1913 door Frederik van Eeden.
W. Versluys. Amsterdam 1913.
Tekst op p.: 3-40.
- Oorlogsbrieven van generzyds 1916-1*
Oorlogsbrieven van generzyds. Uit het Engelsch van mrs. Elsa Barker. Geautoriseerde vertaling.
W. Versluys. Amsterdam 1916.
Tekst op p.: 5-6, 7-277.
- Open brief 1911-1*
Open brief aan de padvindere. Door Frederik van Eeden.
W. Versluys. Amsterdam 1911.
Tekst op p.: 5-38.
- Open brief/vert 1922-1*
Otevřený list skautům. Od Frederika van Eedena. Psáno r. 1911. Přeložil Miloš Seifert. [vpl: Frederik van Eeden: (..)]
Vydala Federace Čsl. Skautů. V Praze 1922.
Tekst op p.: 5-7, 9-42, 43-49.
- Over woordkunst 1903-1*
[p.3:] Frederik van Eeden
Over woordkunst. III. Antwoord aan L. van Deijssel (geweigerd voor de xxste Eeuw).
W. Versluys. Amsterdam 1903
Tekst op p.: 2, 3-15.
- Paleis van Circe 1910-1*
't Paleis van Circe. Tooneelspel in drie tafreelen. Door Frederik van Eeden.
W. Versluys. Amsterdam 1910.
Tekst op p.: ongep.[= 5-15], 17-153.
- Paul's ontwaken 1913-1*
Paul's ontwaken. Door Frederik van Eeden. Met een portret naar een teekening door Marie Cremers.
W. Versluys. Amsterdam 1913.
Tekst op p.: 7-95.
- Paul's ontwaken 1913-2 #*
Paul's ontwaken. Door Frederik van Eeden. Met een portret naar een teekening door Marie Cremers. Tweede duizend.
W. Versluys. Amsterdam 1913.
Tekst op p.: 7-95.
- Paul's ontwaken 1913-3 #*
Paul's ontwaken. Door Frederik van Eeden. Met een portret naar een teekening van Marie Cremers. Derde duizend.
W. Versluys. Amsterdam 1913.
Tekst op p.: 7-95.
- Paul's ontwaken 1914-4 #*
Paul's ontwaken. Door Frederik van Eeden. Met een portret naar een teekening

- van Marie Cremers Vierde duizend
W Versluys Amsterdam 1914
Tekst op p 7-95
Paul's ontwaken 1914-5 #
Paul's ontwaken Door Frederik van Eeden Met een portret naar een tekening
van Marie Cremers Vijfde duizend
W Versluys Amsterdam 1914
Tekst op p 7-95
Paul's ontwaken 1916-7 #
Paul's ontwaken Door Frederik van Eeden Met een portret naar een tekening
van Marie Cremers Zevende duizend
W Versluys Amsterdam 1916
Tekst op p 7-95
Paul's ontwaken 1919-9 #
Paul's ontwaken Door Frederik van Eeden Met een portret naar een tekening
van Marie Cremers Negende duizend
Naamlooze Vennootschap W Versluys' Uitgevers-maatschappij Amsterdam
1919
Tekst op p 7-95
Paul's ontwaken 1919-10 #
Paul's ontwaken Door Frederik van Eeden Met een portret naar een tekening
van Marie Cremers Tiende duizend
Naamlooze Vennootschap W Versluys' Uitgevers-maatschappij Amsterdam
1919
Tekst op p 7-95
Paul's ontwaken 1924-11
Paul's ontwaken Door Frederik van Eeden Met een portret naar een tekening
van Marie Cremers Elfde duizend
Naamlooze Vennootschap W Versluys' Uitgevers-maatschappij Amsterdam
1924
Tekst op p 7-95,96
Paul's ontwaken/vert 1916-1
Frederik van Eeden
Pauls Erwachen
Schuster & Loeffler Berlin 1916
Tekst op p 7-87
Paul's ontwaken/vert 1924-2
Frederik van Eeden
Gesichte des Todes Meines Sohnes Erwachen [z dr] [pagina tegenover ft Dieses
Buch gehort einer neuen Bucherreihe an, die der Verlag unter dem Gesamttitel
Schopferische Mystik herausgibt]
Carl Reißner Dresden 1924
Tekst op p 9-98
Poortje of de duivel 1884-1
Frederik van Eeden
Het poortje of de duivel in Kruimelburg Blijspel in vijf bedrijven en een voorspel
[vpl () te Kruimelburg ()] [rug ??]
A Rossing [vpl Rossing] 's Gravenhage 1884

- Tekst op p.: ongep.[= 1-2],3-127.
- Poortje of de duivel 1906-2*
 Frederik van Eeden
 Het poortje of de duivel in Kruimelburg. Blijspel in vijf bedrijven en een voorspel.
 Tweede druk. [vpl:??]. [rug:??].
 W. Versluys. Amsterdam 1906.
 Tekst op p.: ongep.[= 1-2],3-127.
- Poortje of de duivel 1922-3*
 Frederik van Eeden
 Het poortje of de duivel in Kruimelburg. Blijspel in vijf bedrijven en een voorspel.
 Derde druk. [vpl:(..) te Kruimelburg (..)]. [rug: Frederik van Eeden – Het poortje].
 W. Versluys. Amsterdam 1922.
 Tekst op p.: ongep.[= 1-2],3-127.
- Practical communism 1908-1*
 Practical communism – work and bread. An address delivered before The Civic Forum in Carnegie Hall, New York City. March 8, 1908. By Frederik van Eeden of Holland. With portrait and biographical note. [bovenaan tp: Vol. 1., No. 6] The Civic Forum. 23 West 44th Street. New York 1908.
 Tekst op p.: ongep.[= 3-4],5-22,22-28.
- Practical communism/vert 1908-1*
 Frederik van Eeden
 Ist Kommunismus ein Traum? Aus dem Manuskript übertragen von Else Otten. Mit einem Vorwort von Dr. Franz Oppenheimer. [cp:(..) Dieser Vortrag wurde am 8. März 1908 zu New-York in Carnegie Hall gehalten].
 Concordia Deutsche Verlags-Anstalt Hermann Ehbock. Berlin W.30 [cp:] 1908.
 Tekst op p.: 3-7,9-32.
- Priester 1926-1**
 De priester. Zangspel bij gelegenheid van het 25-jarig priesterjubileum van den zeer eerwaarden heer E. Beumer, pastoor te Bussum. Door Frederik van Eeden. [volgens kaartstelsel Documentatiedienst Nederlands Letterkundig Museum]. [Eigen beheer/drukkerij]. Utrecht z.j. [= 1926].
 Tekst op p.: [14 p.]
- Psychische geneeswijze 1888-1*
 De psychische geneeswijze, door dr. F. van Eeden. Voordracht, gehouden op 19 Januari 1888, in het genootschap 'Oefening in wetenschappen' te Haarlem. [vpl:(..) Overgedrukt uit 'De nieuwe gids' van februari 1888].
 W. Versluys. Amsterdam 1888.
 Tekst op p.: 3-53.
- Psycho-thérapie 1894-1*
 Psycho-thérapie. Communications statistiques, observations cliniques nouvelles. Compte-rendu des résultats obtenus dans la clinique de psycho-thérapie suggestive d'Amsterdam, pendant la deuxième période 1889-1893; par les docteurs A. W. van Renterghem et F. van Eeden.
 Société d'éditions scientifiques, Place de l'Ecole de médecine. – 4. Rue Antoine Dubois, 4. Paris 1894.
 Tekst op p.: 1-v1 [= inhoud],1-291.
- Rode lampje 1921-1*

- Het roode lampje Signifische gepinzen Door Frederik van Eeden [2 delen]
[vermelding 't' niet op tp, bij sommige ex wel op vpl en rug]/11 [vermelding 'ii'
op tp, vpl en rug]
W Versluys Amsterdam 1921
Tekst op p 1-172/1-203
- Sādhana 1918-1*
Sādhana Van Rabindranath Tagore Door Frederik van Eeden [2 delen] 1 Uitsluitend geautoriseerde vertaling/11 Uitsluitend geautoriseerde vertaling
W Versluys Amsterdam 1918
Tekst op p 5-136/5-112
- Sādhana 1921-2*
Sādhana Van Rabindranath Tagore Door Frederik van Eeden [2 delen] 1
I weede druk Uitsluitend geautoriseerde vertaling/11 Uitsluitend geautoriseerde vertaling Tweede druk
W Versluys Amsterdam 1921
Tekst op p 5-136/5-112
- Sadhoe Soendar Singh 1920-1*
Sadhoe Soendar Singh De door God geroepene Door mrs Arthur [= Rebecca J] Parker (Londen's zendelinggenootschap - Trivandram Zuid-Indie) Vertaling onder leiding van dr Frederik van Eeden door N C S
W Versluys' Uitgevers-maatschappij Amsterdam 1920
Tekst op p VII-XII, 1-149, 150-172
- Scheurkalender muziek 1907-1**
Scheurkalender muziek in woorden Gedachten uit Frederik van Eeden's werken, gekozen door Henriette Roll [volgens Brinkman en kaartsysteem Documentatiedienst Nederlands Letterkundig Museum]
W Versluys Amsterdam 1907 [Documentatiedienst 1906]
Tekst op p [?]
- Signifische dialogen 1939-1*
Signifische dialogen Door L E J Brouwer, Fred van Eeden, Jac van Ginneken S J, G Mannoury
Erven J Bijleveld Utrecht 1939
Tekst op p 3,5-7,9-15,17-65
- Sirius en Siderius 1 1912-1*
Sirius en Siderius Door Frederik van Eeden Eerste deel De ouders
W Versluys Amsterdam 1912
Tekst op p 3-224
- Sirius en Siderius 1/vert 1912-1*
Sirius und Siderius Roman von Frederik van Eeden Deutsche Ausgabe von Robert Monje Erster Teil Die Eltern
Schuster & Loeffler Berlin und Leipzig 1912
Tekst op p 7-225
- Sirius en Siderius 2 1914-1*
Sirius en Siderius Door Frederik van Eeden Tweede deel Het kind
W Versluys Amsterdam 1914
Tekst op p 3-278
- Sirius en Siderius 2/vert 1914-1*
Sirius und Siderius Roman von Frederik van Eeden Zweiter Teil Das Kind

- [cp () Berechtigte Übersetzung nach dem Manuskript von Robert Monje]
 Schuster & Loeffler Berlin und Leipzig 1914
 Tekst op p 7-247
- Sirius en Siderius 3 1924-1*
 Frederik van Eeden
 Geroepen of verkooren? Derde en laatste deel van den roman Sirius en Siderius
 [vpl Sirius en Siderius Geroepen of verkooren Frederik van Eeden] [rug Fred
 van Eeden Geroepen of verkooren]
 W Versluys Amsterdam 1924
 Tekst op p 7-358
- Skelet, De bokkenrijder of het 1917-1*
 Het skelet Drama Door Frederik van Eeden [titel op ft + vpl + rug De bokken-
 rijder of het skelet]
 W Versluys' Uitgevers-maatschappij Amsterdam 1917 [vpl 1918]
 Tekst op p 7-136
- Socialism without political 1908-1*
 Socialism without political revolution An address delivered before The Economic
 Club of New York, at the Hotel Astor New York City, April 1, 1908 By Frederik
 van Eeden of Holland With portrait and biographical note
 (Privately printed) New York 1908
 Tekst op p ongep [= 3-4], 5-16, 17-23
- Sonnet 1884-1*
 Het sonnet, blijspel in drie bedrijven Door Frederik van Eeden
 A Rossing 's Gravenhage 1884
 Tekst op p ongep [= 5-8], 9-67
- Sonnet 1898-2*
 Frederik van Eeden
 Het sonnet Blijspel in drie bedrijven Tweede druk
 W Versluys Amsterdam 1898
 Tekst op p 7-67
- Stenografies verslag 1914-1*
 Stenografies verslag van de rede van dr Fred van Eeden, gehouden ter gelegenheid
 van het 12-jarig bestaan der vereniging 'Gemeenschappelijk grondbezit', op 11
 april 1914 in 'Handwerkers-vriendenkring' te Amsterdam (Gestenografeerd
 door de heer Alb A de Jong) Overgedrukt uit 'Vrije arbeid', maandblad der
 vereniging
 [vpl] Uitgegeven door het hoofdbestuur Secretariaat Sint Jansstraat 21 [vpl]
 Amsterdam z j [= 1914]
 Tekst op p 3-15
- Student thuis 1886-1*
 De student thuis Blijspel in drie bedrijven Door Frederik van Eeden
 W Versluys Amsterdam 1886
 Tekst op p 5-87
- Student thuis 1894-2*
 De student thuis Blijspel in drie bedrijven Door Frederik van Eeden Tweede
 druk
 W Versluys Amsterdam 1894
 Tekst op p 5-87

Student thuis 1902-3

De student thuis. Blijspel in drie bedrijven. Door Frederik van Eeden. Derde druk.
W. Versluys. Amsterdam 1902.

Tekst op p.: 5-87.

Student thuis 1908-4

De student thuis. Blijspel in drie bedrijven. Door Frederik van Eeden. Vierde druk.
W. Versluys. Amsterdam 1908.

Tekst op p.: 5-87.

Student thuis 1916-5

De student thuis. Blijspel in drie bedrijven. Door Frederik van Eeden. Vijfde druk.
W. Versluys. Amsterdam 1916.

Tekst op p.: 5-87.

*Student thuis 1920-6**

Frederik van Eeden

De student thuis; blijspel in drie bedrijven. [volgens Kalff en National Union Catalog].

W. Versluys. Amsterdam 1920.

Tekst op p.: [88 blz.]

Student thuis 1928-7

De student thuis. Blijspel in drie bedrijven. Door Frederik van Eeden. Zevende druk.

Naamlooze Vennootschap W. Versluys' Uitgevers-maatschappij. Amsterdam 1928.

Tekst op p.: 5-88.

Studies 1 1890-1

Frederik van Eeden

Studie's. [vpl en rug:(..) Studies].

W. Versluys. Amsterdam 1890.

Tekst op p.: 5,7-265.

Studies 1 1891-2

Frederik van Eeden

Studie's. Tweede druk. [vpl:(..) Studies. Eerste reeks. 2e druk]. [rug:(..) Studies. 1e reeks]. [bij enkele ex. op vpl en rug slechts:(..) Studies].

W. Versluys. Amsterdam 1891.

Tekst op p.: 7,9-271.

Studies 1 1897-3

Frederik van Eeden

Studies. Eerste reeks. Derde druk.

W. Versluys. Amsterdam 1897.

Tekst op p.: 5,7-264.

Studies 1 1905-4

Frederik van Eeden

Studies. Eerste reeks. Vierde druk.

W. Versluys. Amsterdam 1905.

Tekst op p.: 5,7-264.

Studies 2 1894-1

Frederik van Eeden

Studies. Tweede reeks.

- W. Versluys. Amsterdam 1894.
Tekst op p.: 7-327.
- Studies 2 1902-2*
Frederik van Eeden
Studies. Tweede reeks. Tweede druk.
W. Versluys. Amsterdam 1902.
Tekst op p.: 7-327.
- Studies 3 1897-1*
Frederik van Eeden
Studies. Derde reeks.
W. Versluys. Amsterdam 1897.
Tekst op p.: 7-333.
- Studies 4 1904-1*
Frederik van Eeden
Studies. Vierde reeks.
W. Versluys. Amsterdam 1904.
Tekst op p.: 5-399.
- Studies 5 1908-1*
Frederik van Eeden
Studies. Vijfde reeks.
W. Versluys. Amsterdam 1908.
Tekst op p.: I-VIII,5-248.
- Studies 6 1918-1*
Frederik van Eeden
Studies. Zesde reeks.
W. Versluys. Amsterdam 1918.
Tekst op p.: 1-275.
- Uit het land van Tagore 1923-1*
Uit het land van Rabindranath Tagore. (Brieven van 1885-1895). Vertaald door
Frederik van Eeden. [rug: Uit het land van Tagore].
W. Versluys. Amsterdam 1923.
Tekst op p.: 5-6,7-173.
- Uit Jezus' oopenbaar leeven 1922-1*
Frederik van Eeden
Uit Jezus' oopenbaar leeven.
W. Versluys. Amsterdam 1922.
Tekst op p.: 5,7-210.
- Vae victis 1903-1*
[geen tp, vpl:] Vae victis! Wee den overwonnenen! Door Frederik van Eeden.
Uitgegeven ten voordeele van de slachtoffers der algemeene werkstaking.
[vpl:] W. Versluys. [vpl:] Amsterdam 1903.
Tekst op p.: 1-36.
- Van de koele meren 1900-1*
Van de koele meren des doods. Een verhaal door Frederik van Eeden.
W. Versluys. Amsterdam 1900.
Tekst op p.: 7-513,514.
- Van de koele meren 1904-2*
Van de koele meren des doods. Een verhaal door Frederik van Eeden. Tweede druk.

- W Versluys Amsterdam 1904
Tekst op p 1-11,7-427,428
- Van de koele meren* 1935-3
Frederik van Eeden
Van de koele meren des doods Bandontwerp Ph Endt Derde druk
n v Wereldbibliotheek Amsterdam-Sloterdijk 1935
Tekst op p 5-6,7-441,443
- Van de koele meren* 1939-4
Frederik van Eeden
Van de koele meren des doods Bandontwerp Ph Endt Vierde druk [rug () WB
1935] [ongep (= p 448) () den band van dezen derden druk ()]
n v Wereldbibliotheek Amsterdam-Sloterdijk z j [= 1939]
Tekst op p 5-6,7-441,443
- Van de koele meren/vert* 1902-1
The deeps of deliverance By Frederik van Eeden Translated from the Dutch by
Margaret Robinson With an introduction by Will H Dircks
T Fisher Unwin Paternoster Square London 1902
Tekst op p vii-x,xi,1-363
- Van de koele meren/vert* 1902-1*
The deeps of deliverance By Frederik van Eeden Translated from the Dutch by
Margaret Robinson With an introduction by Will H Dircks [volgens Van Huf-
fel, Bibliographia Neerlandica, Dictionary Catalogen National Union Catalog]
G P Putnam's sons New York [DC en NUC New York and London] 1902
Tekst op p [362 p]
- Van de koele meren/vert* 1907-1
Wie Sturme segnen Roman von Frederik van Eeden Einzig autorisierte Uebertra-
gung aus dem Hollandischen von Else Otten
Verlegt bei Schuster & Loeffler Berlin und Leipzig 1907
Tekst op p v-vii,1-520
- Van de koele meren/vert* 1908-2
Wie Sturme segnen Roman von Frederik van Eeden Einzig autorisierte Uebertra-
gung aus dem Hollandischen von Else Otten Zweite verbesserte Auflage
Schuster & Loeffler Berlin und Leipzig 1908
Tekst op p 1-520
- Van de passielooze lelie* 1901-1
Van de passielooze lelie Verzen door Frederik van Eeden, waarbij zijn opgenomen
de 'Enkele verzen'
W Versluys Amsterdam 1901
Tekst op p 3-159
- Van de passielooze lelie* 1908-2
Van de passielooze lelie, verzen door Frederik van Eeden Tweede druk
W Versluys Amsterdam 1908
Tekst op p 3-125
- Van de passielooze lelie* 1916-3
Van de passielooze lelie, verzen door Frederik van Eeden Derde druk [vpl ()
lelie ()] [rug ??]
W Versluys Amsterdam 1916
Tekst op p 3-125

Van de passielooze lelie 1920-4

Van de passielooze lelie. verzen door Frederik van Eeden. Vierde druk. [vpl en rug:(..) lelie (..)].

W. Versluys. Amsterdam 1920.

Tekst op p.: 3-125.

Van de passielooze lelie|vert / ?]-1

Frederik van Eeden

An Bach und Beethoven. (Uebertragung von E. Otten – Berlin). [vertaling van het gedicht 'De aanroep. Aan de schimmen van Beethoven en Bach' uit Van de passielooze lelie (ook in 1901 in De Nieuwe Gids onder de titel 'Aan de schimmen van Beethoven en Bach')].

z.uitg. z.pl. z.j.

Tekst op p.: ongep.[= 3-8].

Van de passielooze lelie|vert 1920-1

Frederik van Eeden

Mystische Gesange. Aus dem Niederlandischen von Otto Hauser. [ft: Aus fremden Garten 95].

Alexander Duncker Verlag. Weimar 1920.

Tekst op p.: 7-47,48.

Van Eeden-colony 1912-1

Van Eeden-colony in N. Carolina U.S.A. Informations for settlers with a letter by dr. Frederik van Eeden. [pagina tegenover tp (= keerzij vpl): Van Eeden-kolonie in N. Carolina U.S.A. Inlichtingen voor aspirant kolonisten, met een schrijven van dr. Frederik van Eeden.]. [op vpl en rug Nederlandse titel].

[vpl:] W. Versluys. [vpl:] Amsterdam 1912.

Tekst op p.: 4-19,20-36,38-83.

Van Eeden-colony|vert 1921-1

Frederik van Eeden

Valstånd och lycka genom frivilligt samarbete. Översatt av Arnold Norlind. [vertaling van 'Wenken en waarschuwingen voor de werkers in Van Eeden-kolonie' (p. 38-83 in Van Eeden-colony)].

Forlag Kavlinge Sambruksforening U.P.A. [cp:] Solvesborg 1921.

Tekst op p.: 3-4,5-23.

Vluchtelingen 1923-1

Rabindranath Tagore

De vluchtelingen. Door Frederik van Eeden.

W. Versluys. Amsterdam 1923.

Tekst op p.: 5-171.

Vrije arbeid 1906-1

De vrije arbeid op 'Walden'. Door Frederik van Eeden. [vpl:(..) op Walden. (..)].

W. Versluys. Amsterdam 1906.

Tekst op p.: 3-30,31-39.

Vrije arbeid|vert 1906-1

Free work at Walden, Holland. By Frederik van Eeden. Translated from the Dutch.

[vpl:] Hendersons, 16, Paternoster Row, E.C. London 1906.

Tekst op p.: 3-26,27-29,30-34,34-35.

Waarde van het hypnotisme 1892-1

- Doctor C. Lloyd Tuckey
De waarde van het hypnotisme bij chronisch alcoholisme. Uit het Engelsch vertaald onder toezicht van dr. F. van Eeden.
F. van Rossen. Amsterdam 1892.
Tekst op p.: ongep. [= 3], 5-44, 45-53.
Waarvan leven wij? 1899-1
[geen tp, vpl:] Waarvan leven wij? Nutsrede, gehouden door Frederik van Eeden te Rotterdam, 7 december 1898.
z. uitg. [= W. Versluys]. z. pl. [= Amsterdam] z. j. [= 1899].
Tekst op p.: 1-30.
Waarvan leven wij? 1899-2
[geen tp, vpl:] Waarvan leven wij? Nutsrede, gehouden door Frederik van Eeden te Rotterdam, 7 december 1898. Tweede druk.
[vpl:] W. Versluys. [vpl:] Amsterdam 1899.
Tekst op p.: 1-30.
Waarvan leven wij? 1903-3
[geen tp, vpl:] Waarvan leven wij? Nutsrede, gehouden door Frederik van Eeden te Rotterdam, 7 december 1898. Derde druk.
[vpl:] W. Versluys. [vpl:] Amsterdam 1903.
Tekst op p.: 1-32.
Waarvan leven wij? [?]-4
[geen tp, vpl:] Waarvan leven wij? Door Frederik van Eeden. Vierde druk.
[vpl:] Uitgave van het brochure-depot der Vereen. Gemeenschappelijk Grondbezit. z. pl. z. j.
Tekst op p.: 1-31.
Waarvoor werkt gij? 1899-1 #
[geen tp, vpl:] Waarvoor werkt gij? (Toespraak tot werkenden gehouden door Frederik van Eeden, in d'Geelvink te Amsterdam, 14 maart 1899). Eerste duizend.
[vpl:] W. Versluys. [vpl:] Amsterdam 1899.
Tekst op p.: 1-27, 28-29.
Waarvoor werkt gij? 1899-2 #
[geen tp, vpl:] Waarvoor werkt gij? (Toespraak tot werkenden gehouden door Frederik van Eeden, in d'Geelvink te Amsterdam, 14 maart 1899). Tweede duizend.
[vpl:] W. Versluys. [vpl:] Amsterdam 1899.
Tekst op p.: 1-27, 28-29.
Waarvoor werkt gij? 1899-3 #
[geen tp, vpl:] Waarvoor werkt gij? (Toespraak tot werkenden gehouden door Frederik van Eeden, in d'Geelvink te Amsterdam, 14 maart 1899). Derde duizend.
[vpl:] W. Versluys. [vpl:] Amsterdam 1899.
Tekst op p.: 1-27, 28-29.
Waarvoor werkt gij? 1903-4
[geen tp, vpl:] Waarvoor werkt gij? Toespraak tot werkenden, gehouden door Frederik van Eeden, in d'Geelvinck te Amsterdam, 14 maart 1899. Vierde druk.
[vpl:] W. Versluys. [vpl:] Amsterdam 1903.
Tekst op p.: 1-29.

Waarvoor werkt gij? [?]-5

[vpl:] Frederik van Eeden

Waarvoor werkt gij? De verovering van het bezit door de arbeiders. Toespraak tot werkenden, gehouden in d'Geelvinck te Amsterdam, 14 maart 1899. [vpl: Waarvoor werkt gij? Door Frederik van Eeden. Vijfde druk. (..)].

[vpl:] Uitgave van het brochure-depot der Vereen. Gemeenschappelijk Grondbezit. z.pl. z.j.

Tekst op p.: 3-31.

Wassende maan 1917-1

De wassende maan. (Liederen van het kind). Van Rabindranath Tagore. Door Frederik van Eeden. Uitsluitend geautoriseerde vertaling.

W. Versluys. Amsterdam 1917.

Tekst op p.: 5-68.

Wassende maan 1919-2

De wassende maan. (Liederen van het kind). Van Rabindranath Tagore. Door Frederik van Eeden. Uitsluitend geautoriseerde vertaling. [z.dr.].

W. Versluys. Amsterdam 1919.

Tekst op p.: 5-68.

Wassende maan 1921-5 #

De wassende maan. (Liederen van het kind). Van Rabindranath Tagore. Door Frederik van Eeden. Vijfde tot negende duizend. Uitsluitend geautoriseerde vertaling.

W. Versluys. Amsterdam 1921.

Tekst op p.: 5-71.

Welt-Eroberung 1911-1

Welt-Eroberung durch Helden-Liebe. Von Frederik van Eeden und Volker. [p.5:1.

Helden-Liebe von Frederik van Eeden. 11. Welt-Eroberung von Volker].

Verlegt bei Schuster & Loeffler. Berlin und Leipzig 1911.

Tekst op p.: 7-66,67-122.

Welt-Eroberung|vert 1919-1

Frederik van Eeden

Hrdinná láska. Přeložil Miloš Seifert. [vpl: Ukoly dncška 111. (..)].

Nakladatel Jan Laichter. V Praze 1919.

Tekst op p.: 3-40.

Welt-Eroberung|vert 1933-1

De geestelijke verovering der wereld. Een oproep van Frederik van Eeden. Uit het Duitsch vertaald door Henri Borel.

L. J. C. Boucher. 's-Gravenhage 1933.

Tekst op p.: 5-9,11-78.

Wij-zangen 1913-1

Wij-zangen. (Gitanjali). Van Rabindranath Tagore. Door Frederik van Eeden.

Uitsluitend geautoriseerde vertaling. [vpl:(..) Wij zangen (..)].

W. Versluys. Amsterdam 1913.

Tekst op p.: 5-114.

Wij-zangen 1914-3 #

Wij-zangen. (Gitanjali). Van Rabindranath Tagore. Door Frederik van Eeden.

Derde duizend. Uitsluitend geautoriseerde vertaling. [vpl:(..) Wij zangen (..)].

W. Versluys. Amsterdam 1914.

- Tekst op p 5-119
Wij-zangen 1914-4#
 Wij-zangen (Gitanjali) Van Rabindranath Tagore Door Frederik van Eeden
 Vierde duizend Uitsluitend geautoriseerde vertaling [vpl () Wij zangen ()]
 W Versluys Amsterdam 1914
 Tekst op p 5-119
Wij-zangen 1914-5#
 Wij-zangen (Gitanjali) Van Rabindranath Tagore Door Frederik van Eeden
 Vijfde duizend Uitsluitend geautoriseerde vertaling [vpl () Wij zangen ()]
 W Versluys Amsterdam 1914
 Tekst op p 5-119
Wij-zangen 1914-7#
 Wij-zangen (Gitanjali) Van Rabindranath Tagore Door Frederik van Eeden
 Zevende duizend Uitsluitend geautoriseerde vertaling
 W Versluys Amsterdam 1914
 Tekst op p 5-119
Wij-zangen 1914-8#
 Wij zangen (Gitanjali) Van Rabindranath Tagore Door Frederik van Eeden
 Achtste duizend Uitsluitend geautoriseerde vertaling
 W Versluys Amsterdam 1914
 Tekst op p 5-119
*Wij-zangen 1917-10# **
 Vertaling Tagore's 'Wijzangen', 10e duiz [volgens Kalf]f
 [?] [?] 1917
 Tekst op p [?]
Wij-zangen 1919-11#
 Wij-zangen (Gitanjali) Van Rabindranath Tagore Door Frederik van Eeden
 Elfde duizend Uitsluitend geautoriseerde vertaling
 W Versluys Amsterdam 1919
 Tekst op p 5-119
*Wij-zangen 1927-16# **
 Vertaling Tagore's 'Wijzangen' Thans [= 1927] 16e duiz [volgens Kalf]f
 [?] [?] 1927
 Tekst op p [?]
*Wij-zangen 1933-17# **
 Wij-zangen (Gitanjali) Van Rabindranath Tagore Door Frederik van Eeden 17e
 duizendtal Uitsluitend geautoriseerde vertaling
 W Versluys (N v) Amsterdam-Batavia-Paramaribo 1933
 Tekst op p 5-119

Chronologisch

<i>Jaar</i>	<i>Titel in het kort</i>	<i>Druk</i>
1884	<i>Frans Hals</i>	1
	<i>Poortje of de duivel</i>	1
	<i>Sonnet</i>	1
1885	<i>Grassprietjes</i>	1
1886	<i>Kunstmatige voeding</i>	1
	<i>Student thuis</i>	1
1887	<i>Grassprietjes</i>	2
	<i>Kleine Johannes 1</i>	1
1888	<i>Psychische geneeswijze</i>	1
1889	<i>Compte rendu</i>	1
1890	<i>Aan den keizer</i>	1
	<i>Don Torribio</i>	1
	<i>Studies 1</i>	1
1891	<i>Ellen</i>	1
	<i>Studies 1</i>	2
1892	<i>Beginsel der psycho-therapie</i>	1
	<i>Ellen</i>	2
	<i>Johannes Viator</i>	1
	<i>Kleine Johannes 1</i>	2
1893	<i>Kleine Johannes 1</i>	3
1894	<i>Broeders</i>	1
	<i>Psycho-therapie</i>	1
	<i>Student thuis</i>	2
	<i>Studies 2</i>	1
1895	<i>Johannes Viator</i>	2
	<i>Lied 1</i>	1
1896	<i>Ellen</i>	3
	<i>Kleine Johannes 1</i>	4
1897	<i>Lioba</i>	1
	<i>Studies 1</i>	3

	<i>Studies 3</i>	1
1898	<i>Enkele verzen</i>	1
	<i>Kleine Johannes 1</i>	5
	<i>Sonnet</i>	2
1899	<i>Bloemlezing uit Van Eeden's</i>	1
	<i>Waarvan leven wy?</i>	1
	<i>Waarvan leven wy?</i>	2
	<i>Waarvoor werkt gy?</i>	1 #
	<i>Waarvoor werkt gy?</i>	2 #
	<i>Waarvoor werkt gy?</i>	3 #
1900	<i>Ellen</i>	4
	<i>Kleine Johannes 1</i>	6
	<i>Van de koele meren</i>	1
1901	<i>Binnenlandsche kolonisatie</i>	1
	<i>Lied 1</i>	2
	<i>Van de passielooze lelie</i>	1
1902	<i>Kleine Johannes 1</i>	7
	<i>Student thuis</i>	3
	<i>Studies 2</i>	2
1903	<i>Blyde wereld</i>	1
	<i>Gemeenschappelyk grondbezit</i>	1
	<i>Lioba</i>	2
	<i>Over woordkunst</i>	1
	<i>Vae victis</i>	1
	<i>Waarvan leven wy?</i>	3
	<i>Waarvoor werkt gy?</i>	4
1904	<i>Lioba</i>	3
	<i>Studies 4</i>	1
	<i>Van de koele meren</i>	2
1905	<i>Grassprietjes</i>	3
	<i>Kleine Johannes 2</i>	1
	<i>Studies 1</i>	4
1906	<i>Iets over de maatschappij</i>	1
	<i>Johannes Viator</i>	3
	<i>Kleine Johannes 3</i>	1
	<i>Poortje of de duivel</i>	2
	<i>Vrije arbeid</i>	1
1907	<i>Brieven</i>	1
	<i>Ellen</i>	5
	<i>Minnestral</i>	1
	<i>Scheurkalender muziek</i>	1
1908	<i>Dante en Beatrice</i>	1
	<i>Ijsbrand</i>	1
	<i>Practical communism</i>	1
	<i>Socialism without political</i>	1
	<i>Student thuis</i>	4
	<i>Studies 5</i>	1
	<i>Van de passielooze lelie</i>	2

1909	<i>Idealisten</i>	1
	<i>Nachtbruid</i>	1
1910	<i>Don Torribio</i>	2
	<i>Kleine Johannes 1</i>	8
	<i>Lied 2</i>	1
	<i>Paleis van Circe</i>	1
1911	<i>Lioba</i>	4
	<i>Open brief</i>	1
	<i>Welt-Eroberung</i>	1
1912	<i>Broeders</i>	2
	<i>Happy Humanity</i>	1
	<i>Sirius en Siderius 1</i>	1
	<i>Van Eeden-colony</i>	1
1913	<i>Ellen</i>	6
	<i>Frans Hals</i>	2
	<i>In kenterend getij</i>	1
	<i>Nieuwe Nederlandsche</i>	1
	<i>Paul's ontwaken</i>	1
	<i>Paul's ontwaken</i>	2 #
	<i>Paul's ontwaken</i>	3 #
1914	<i>Aan de vrije jeugd</i>	1
	<i>Paul's ontwaken</i>	4 #
	<i>Paul's ontwaken</i>	5 #
	<i>Sirius en Siderius 2</i>	1
	<i>Stenografies verslag</i>	1
1915	<i>Bij 't licht</i>	1
	<i>Heks van Haarlem</i>	1
	<i>Kleine Johannes 1</i>	9
	<i>Kleine Johannes 2</i>	7 #
1916	<i>Grassprietjes</i>	4
	<i>Lioba</i>	5
	<i>Paul's ontwaken</i>	7 #
	<i>Student thuis</i>	5
	<i>Van de passielooze lelie</i>	3
1917	<i>Dante en Beatrice</i>	2
	<i>Ellen</i>	7
	<i>Kleine Johannes 2</i>	8 #
	<i>Lied 1</i>	3
	<i>Lied 2</i>	2
	<i>Skelet, De bokkenrijder of het</i>	1
1918	<i>Studies 6</i>	1
1919	<i>Heks van Haarlem</i>	2
	<i>Jezus' leer</i>	1
	<i>Kleine Johannes 1</i>	10
	<i>Kleine Johannes 2</i>	9 #
	<i>Kleine Johannes 3</i>	7 #
	<i>Lioba</i>	6
	<i>Paul's ontwaken</i>	9 #

	<i>Paul's ontwaken</i>	10 #
1920	<i>Ellen</i>	8
	<i>Gedachten</i>	1
	<i>Kleine Johannes 2</i>	10 #
	<i>Kleine Johannes 2</i>	11 #
	<i>Literatuur en leeven</i>	1
	<i>Student thuis</i>	6
	<i>Van de passielooze lelie</i>	4
1921	<i>Broeders</i>	3
	<i>Godshuis</i>	1
	<i>Kerk en communisme</i>	1
	<i>Kleine Johannes 3</i>	8 #
	<i>Rode lampje</i>	1
1922	<i>Aan mijn engelbewaarder</i>	1
	<i>Johannes Viator</i>	4
	<i>Kleine Johannes 1</i>	11
	<i>Lied 3</i>	1
	<i>Lioba</i>	7
	<i>Lioba</i>	8
	<i>Poortje of de duivel</i>	3
	<i>Uit Jezus' oopenbaar leeven</i>	1
1923	<i>Deutsch-Chinesische</i>	1
	<i>Ismea</i>	1
	<i>Lied 1</i>	4
1924	<i>Eucharistie</i>	1
	<i>Paul's ontwaken</i>	11 #
	<i>Sirius en Siderius 3</i>	1
1925	<i>Heks van Haarlem</i>	3
	<i>Kleine Johannes 1</i>	12
	<i>Kleine Johannes 2</i>	12 #
	<i>Langs den weg</i>	1
1926	<i>Ijsbrand</i>	2
	<i>Jeugd-verzen</i>	1
	<i>Priester</i>	1
1927	<i>Bloemlezing uit de werken</i>	1
1928	<i>Student thuis</i>	7
1929	<i>Grassprietjes</i>	5
	<i>Kleine Johannes 1</i>	13
	<i>Kleine Johannes 3</i>	10 #
1930	<i>Heks van Haarlem</i>	4
	<i>Kleine Johannes 2</i>	13 #
	<i>Kleine Johannes 2</i>	14 #
1931	<i>Mijn dagboek 1</i>	1
	<i>Mijn dagboek 2</i>	1
	<i>Mijn dagboek 3</i>	1
	<i>Mijn dagboek 4</i>	1
1932	<i>Kleine Johannes 1</i>	14
1933	<i>Mijn dagboek 5</i>	1

	<i>Mijn dagboek 6</i>	1
1934	<i>Brieven aan Henri Borel</i>	1
	<i>Mijn dagboek 7</i>	1
	<i>Mijn dagboek 8</i>	1
1935	<i>Bloemlezing uit zijn werk</i>	1
	<i>Don Torribio</i>	3
	<i>Nachtbruid</i>	2
	<i>Van de koele meren</i>	3
1936	<i>Ellen</i>	9
	<i>Heks van Haarlem</i>	5
	<i>Kleine Johannes 1</i>	15
1939	<i>Broeders</i>	4
	<i>Signifische dialogen</i>	1
	<i>Van de koele meren</i>	4
[?]	<i>Waarvan leven wij?</i>	4
[?]	<i>Waarvoor werkt gij?</i>	5

Chronologisch

<i>Jaar</i>	<i>Titel in het kort</i>	<i>Druk</i>	<i>Taal</i>	<i>Vertaler</i>
1891	<i>Aan den keizer</i> /vert	1	Frans	[anon.]
1892	<i>Kleine Johannes 1</i> /vert	1	Duits	Anna Fles [vw. Paul Raché]
1895	<i>Kleine Johannes 1</i> /vert	1	Engels	Clara Bell [vw. Andrew Lang]
1902	<i>Van de koele meren</i> /vert	1	Engels	Margaret Robinson [vw. Will H. Dircks]
	<i>Van de koele meren</i> /vert	1	Engels	Margaret Robinson [vw. W. H. Dircks]
1903	<i>Kleine Johannes 1</i> /vert	1	Zweeds	Jane Lindblad
	<i>Kleine Johannes 1</i> /vert	1	Deens	Gerda Vedel
	<i>Kleine Johannes 1</i> /vert	1	Frans	Léon Paschal
1905	<i>Ellen</i> /vert	1	Duits	Otto Hauser [+ vw.]
	<i>Kleine Johannes 1</i> /vert	1	Tsjechisch	Arnošt Procházka
1906	<i>Blijde wereld</i> /vert	1	Zweeds	Ida Bäckmann [+ vw.]
	<i>Kleine Johannes 2</i> /vert	1	Zweeds	Amalia Fahlstedt
	<i>Kleine Johannes</i> /vert (1-3)	1	Duits	Else Otten
	<i>Kleine Johannes</i> /vert (1-3)	2	Duits	Else Otten
	<i>Vrije arbeid</i> /vert	1	Engels	[anon.]
1907	<i>Blijde wereld</i> /vert	1	Duits	Else Otten
	<i>Kleine Johannes</i> /vert (1-3)	1	Engels	L. W. C. [= Laura Ward Cole]
	<i>Van de koele meren</i> /vert	1	Duits	Else Otten
1908	<i>Ijsbrand</i> /vert	1	Duits	Else Otten
	<i>Johannes Viator</i> /vert	1	Duits	Else Otten
	<i>Johannes Viator</i> /vert	2	Duits	Else Otten
	<i>Kleine Johannes 1</i> /vert	2	Duits	Anna Fles [vw. Paul Raché]
	<i>Practical communism</i> /vert	1	Duits	Else Otten [vw. Franz Oppenheimer]

	<i>Van de koele meren/vert</i>	2	Duits	Else Otten
1909	<i>Nachtbruid/vert</i>	1	Duits	Else Otten
	<i>Nachtbruid/vert</i>	2	Duits	Else Otten
1910	<i>IJsbrand/vert</i>	1	Engels	Laura Ward-Cole [vw. S. L. W. (= ?)]
1911	<i>Kleine Johannes/vert (1-3)</i>	2	Engels	Laura Ward Cole
	<i>Kleine Johannes/vert (1-3)</i>	3	Duits	Else Otten
1912	<i>Lioba/vert</i>	1	Duits	Else Otten & Armin Petersen
	<i>Sirius en Siderius 1/vert</i>	1	Duits	Robert Monjé
1913	<i>Ellen/vert</i>	2	Duits	Otto Hauser [+ vw.]
	<i>Happy humanity/vert</i>	1	Duits	Julie Sotteck [vw. Franz Oppenheimer]
	<i>Nachtbruid/vert</i>	1	Engels	Mellie von Auw
1914	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1	Russisch	A. Izrail'son
	<i>Sirius en Siderius 2/vert</i>	1	Duits	Robert Monjé
1916	<i>Bij 't licht/vert</i>	1	Zweeds	Arnold Norlind [+ vw. ?]
	<i>Heks van Haarlem/vert</i>	1	Zweeds	Arnold Norlind [+ nw.]
	<i>Kleine Johannes/vert (1-3)</i>	4	Duits	Else Otten
	<i>Paul's ontwaken/vert</i>	1	Duits	[anon.]
1918	<i>Kleine Johannes/vert (1-3)</i>	5	Duits	Else Otten
1919	<i>Johannes Viator/vert</i>	1	Tsjechisch	Miloš Seifert
	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	2	Tsjechisch	Arnošt Procházka
	<i>Welt-Eroberung/vert</i>	1	Tsjechisch	Miloš Seifert
1920	<i>Nachtbruid/vert</i>	3 #	Duits	Else Otten
	<i>Van de passielooze lelie/vert</i>	1	Duits	Otto Hauser [+ nw.]
1921	<i>Hypnotisme en de wonderen/vert</i>	1	Tsjechisch	Miloš Seifert
	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1	Frans	Sophie Harper-Monnier [vw. R. Rolland]
	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	2	Frans	Sophie Harper-Monnier [vw. R. Rolland]
	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	3	Frans	Sophie Harper-Monnier [vw. R. Rolland]
	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	4	Frans	Sophie Harper-Monnier [vw. R. Rolland]
	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1	Italiaans	P. G. Mariatti
	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	3 #	Italiaans	[anon. (= P. G. Mariatti)]
	<i>Kleine Johannes/vert (1-3)</i>	7	Duits	Else Otten
	<i>Van Eeden-colony/vert</i>	1	Zweeds	Arnold Norlind [vw. Alfred Johnsson]
1922	<i>Blijde wereld/vert</i>	1	Tsjechisch	Miloš Seifert
	<i>Kleine Johannes/vert (1-3)</i>	8 #	Duits	Else Otten
	<i>Kleine Johannes/vert (1-3)</i>	9	Duits	Else Otten
	<i>Open brief/vert</i>	1	Tsjechisch	Miloš Seifert [+ vw. + nw.]
1924	<i>Eucharistie/vert</i>	1	Latijn	C. Wilde
	<i>Eucharistie/vert</i>	1	Frans	[anon.]

	<i>Eucharistie/vert</i>	1	Engels	[anon.]
	<i>Eucharistie/vert</i>	1	Duits	[anon.]
	<i>Paul's ontwaken/vert</i>	2	Duits	[anon.]
1926	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1	Esperanto	H.J. Bulthuis
1928	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1	Chinees	Lu Xun [+vw.] [vw. Paul Raché + vw. Pol de Mont]
1929	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	2	Chinees	Lu Xun [+vw.] [vw. Paul Raché + vw. Pol de Mont]
	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	3	Chinees	Lu Xun [+vw.] [vw. Paul Raché + vw. Pol de Mont]
	<i>Nachtbruid/vert</i>	1	Italiaans	Gino Capogrossi
1933	<i>Welt-Eroberung/vert</i>	1	Nederlands	Henri Borel [+vw.]
1934	<i>Broeders/vert</i>	1	Tsjechisch	Miloš Seifert [+vw.]
	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	4	Chinees	Lu Xun [+vw.] [vw. Paul Raché + vw. Pol de Mont]
1938	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	5	Chinees	Lu Xun [+vw.] [vw. Paul Raché + vw. Pol de Mont]
[?]	<i>Van de passielooze lelie/vert</i>	1	Duits	Els Otten

Chronologisch

<i>Jaar</i>	<i>Titel in het kort</i>	<i>Druk</i>	<i>Auteur</i>
1892	<i>Waarde van het hypnotisme</i>	1	Tuckey, C. Lloyd
1913	<i>Wy-zangen</i>	1	Tagore, Rabindranath
1914	<i>Hoovenier</i>	1	Tagore, Rabindranath
	<i>Hoovenier</i>	2 #	Tagore, Rabindranath
	<i>Hoovenier</i>	3 #	Tagore, Rabindranath
	<i>Wy-zangen</i>	3 #	Tagore, Rabindranath
	<i>Wy-zangen</i>	4 #	Tagore, Rabindranath
	<i>Wy-zangen</i>	5 #	Tagore, Rabindranath
	<i>Wy-zangen</i>	7 #	Tagore, Rabindranath
	<i>Wy-zangen</i>	8 #	Tagore, Rabindranath
1915	<i>Brieven van generzyds</i>	1	Barker, Elsa
1916	<i>Juist omdat ik Duitscher ben</i>	1	Fernau, Hermann
	<i>Juist omdat ik Duitscher ben</i>	2	Fernau, Hermann
	<i>Kabir</i>	1	Kabir
	<i>Oorlogsbrieven van generzyds</i>	1	Barker, Elsa
1917	<i>Hoovenier</i>	4 #	Tagore, Rabindranath
	<i>Wassende maan</i>	1	Tagore, Rabindranath
	<i>Wy-zangen</i>	10 #	Tagore, Rabindranath
1918	<i>Brieven van generzyds</i>	2	Barker, Elsa
	<i>Chitra</i>	1	Tagore, Rabindranath
	<i>Sadhana</i>	1	Tagore, Rabindranath
1919	<i>Hoovenier</i>	5 #	Tagore, Rabindranath
	<i>Wassende maan</i>	2	Tagore, Rabindranath
	<i>Wy-zangen</i>	11 #	Tagore, Rabindranath
1920	<i>Hongerige steenen</i>	1	Tagore, Rabindranath
	<i>Sadhoe Soendar Singh</i>	1	Parker, mrs. Arthur [= Rebecca J.]
1921	<i>Eeuwige schoonheid</i>	1	Owen, G. Vale
	<i>Hoovenier</i>	7 #	Tagore, Rabindranath
	<i>Huis en waereld</i>	1	Tagore, Rabindranath
	<i>Sadhana</i>	2	Tagore, Rabindranath

	<i>Wassende maan</i>	5 #	Tagore, Rabindranath
1922	<i>Chitra</i>	2	Tagore, Rabindranath
1923	<i>Uit het land van Tagore</i>	1	Tagore, Rabindranath
	<i>Vluchtelingen</i>	1	Tagore, Rabindranath
1927	<i>Wij-zangen</i>	16 #	Tagore, Rabindranath
1933	<i>Wij-zangen</i>	17 #	Tagore, Rabindranath

Alfabetisch op buitenlandse titel

<i>Buitenlandse titel</i>	<i>Titel in het kort</i>	<i>Jaar</i>	<i>Druk</i>
An Bach und Beethoven	<i>Van de passielooze lelie</i> vert	[?]	1
Bratři	<i>Broeders</i> vert	1934	1
De geestelijke verovering der wereld	<i>Welt-Eroberung</i> vert	1933	1
Den lille Johannes	<i>Kleine Johannes 1</i> vert	1903	1
Der kleine Johannes [Übers. Anna Fles]	<i>Kleine Johannes 1</i> vert	1892	1
Der kleine Johannes [Übers. Anna Fles]	<i>Kleine Johannes 1</i> vert	1908	2
Der kleine Johannes [Übers. Else Otten]	<i>Kleine Johannes</i> vert (1-3)	1906	1
Der kleine Johannes [Übers. Else Otten]	<i>Kleine Johannes</i> vert (1-3)	1906	2
Der kleine Johannes [Übers. Else Otten]	<i>Kleine Johannes</i> vert (1-3)	1911	3
Der kleine Johannes [Übers. Else Otten]	<i>Kleine Johannes</i> vert (1-3)	1916	4
Der kleine Johannes [Übers. Else Otten]	<i>Kleine Johannes</i> vert (1-3)	1918	5
Der kleine Johannes [Übers. Else Otten]	<i>Kleine Johannes</i> vert (1-3)	1921	7
Der kleine Johannes [Übers. Else Otten]	<i>Kleine Johannes</i> vert (1-3)	1922	8 #
Der kleine Johannes [Übers. Else Otten]	<i>Kleine Johannes</i> vert (1-3)	1922	9
Die Nachtbraut	<i>Nachtbruid</i> vert	1909	1
Die Nachtbraut	<i>Nachtbruid</i> vert	1909	2
Die Traumbraut	<i>Nachtbruid</i> vert	1920	3 #
Die freudige Welt	<i>Blyde wereld</i> vert	1907	1
Ellen. Ein Lied vom Schmerz	<i>Ellen</i> vert	1905	1
Ellen. Ein Lied vom Schmerz	<i>Ellen</i> vert	1913	2
En lycklig värld	<i>Blyde wereld</i> vert	1906	1
Eucharistia. Verbum pacis	<i>Eucharistie</i> vert	1924	1
Eucharistie. Das Wort der Versöhnung	<i>Eucharistie</i> vert	1924	1
Eucharistie. La parole de la (..)	<i>Eucharistie</i> vert	1924	1
Eucharistic. The word of atonement	<i>Eucharistie</i> vert	1924	1
Free work at Walden, Holland	<i>Vrije arbeid</i> vert	1906	1
Gesichte des Todes	<i>Paul's ontwaken</i> vert	1924	2
Glückliche Menschheit	<i>Happy humanity</i> vert	1913	1
Hrdinná láska	<i>Welt-Eroberung</i> vert	1919	1
Háxan frá Haarlem	<i>Heks van Haarlem</i> vert	1916	1

Il piccolo Johannes	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1921	1
Il piccolo Johannes	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1921	3 #
Ist Kommunismus ein Traum?	<i>Practical communism/vert</i>	1908	1
Jeannot	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1903	1
Johannes Viator. Kniha lásky	<i>Johannes Viator/vert</i>	1919	1
Johannes der Wanderer	<i>Johannes Viator/vert</i>	1908	1
Johannes der Wanderer	<i>Johannes Viator/vert</i>	1908	2
La malgranda Johano	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1926	1
La sposa del sogno	<i>Nachtbruid/vert</i>	1929	1
Le petit Jean	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1921	1
Le petit Jean	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1921	2
Le petit Jean	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1921	3
Le petit Jean	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1921	4
Lettre a sa majesté l'empereur (..)	<i>Aan den keizer/vert</i>	1891	1
Lille Johannes	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1903	1
Lioba. Ein Drama der Treue in 7 Bildern	<i>Lioba/vert</i>	1912	1
Little Johannes	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1895	1
Malen'kij Iogannes	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1914	1
Malý Jeník	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1905	1
Malý Jeník	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1919	2
Mystische Gcsange	<i>Van de passielooze lelie/vert</i>	1920	1
Otevřený list skautům	<i>Open brief/vert</i>	1922	1
Pauls Erwachen	<i>Paul's ontwaken/vert</i>	1916	1
Radostný svět	<i>Blyde wereld/vert</i>	1922	1
Sirius und Siderius. (..) Die Eltern	<i>Sirius en Siderius 1/vert</i>	1912	1
Sirius und Siderius (..) Das Kind	<i>Sirius en Siderius 2/vert</i>	1914	1
The bride of dreams	<i>Nachtbruid/vert</i>	1913	1
The deeps of deliverance	<i>Van de koele meren/vert</i>	1902	1
The deeps of deliverance	<i>Van de koele meren/vert</i>	1902	1
The quest	<i>Kleine Johannes/vert (1-3)</i>	1907	1
The quest	<i>Kleine Johannes/vert (1-3)</i>	1911	2
Ut bland manniskorna	<i>Kleine Johannes 2/vert</i>	1906	1
Vid skenet av krigslågan	<i>By 't licht/vert</i>	1916	1
Valstånd och lycka genom frivilligt (.)	<i>Van Eeden-colony/vert</i>	1921	1
Wie Sturme segnen	<i>Van de koele meren/vert</i>	1907	1
Wie Sturme segnen	<i>Van de koele meren/vert</i>	1908	2
Xiao Yuehan	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1928	1
Xiao Yuehan	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1929	2
Xiao Yuehan	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1929	3
Xiao Yuehan	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1934	4
Xiao Yuehan	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1938	5
Ysbrand. A tragicomedy	<i>IJsbrand/vert</i>	1910	1
Ysbrand. Eine Tragikomodie (..)	<i>IJsbrand/vert</i>	1908	1
Zázraky a mysticism v staré i nově době	<i>Hypnotisme en de wonderen/vert</i>	1921	1

Alfabetisch

<i>Titel in het kort</i>	<i>Jaar</i>	<i>Druk</i>	<i>Taal</i>
<i>By 't licht</i>	1915	1	Nederlands
<i>Blyde wereld</i>	1903	1	Nederlands
<i>Blyde wereld/vert</i>	1906	1	Zweeds
<i>Blyde wereld/vert</i>	1907	1	Duits
<i>Brieven van generzyds</i>	1915	1	Nederlands
<i>Brieven van generzyds</i>	1918	2	Nederlands
<i>Broeders</i>	1912	2	Nederlands
<i>Broeders</i>	1921	3	Nederlands
<i>Eeuwige schoonheid</i>	1921	1	Nederlands
<i>Grassprietjes</i>	1887	2	Nederlands
<i>Grassprietjes</i>	1905	3	Nederlands
<i>Grassprietjes</i>	1916	4	Nederlands
<i>Grassprietjes</i>	1929	5	Nederlands
<i>Happy humanity</i>	1912	1	Engels
<i>Happy humanity/vert</i>	1913	1	Duits
<i>Heks van Haarlem</i>	1915	1	Nederlands
<i>Heks van Haarlem</i>	1919	2	Nederlands
<i>Heks van Haarlem</i>	1925	3	Nederlands
<i>Heks van Haarlem</i>	1930	4	Nederlands
<i>Heks van Haarlem</i>	1936	5	Nederlands
<i>Idealisten</i>	1909	1	Nederlands
<i>In kenterend getij</i>	1913	1	Nederlands
<i>Jezus' leer</i>	1919	1	Nederlands
<i>Johannes Viator</i>	1922	4	Nederlands
<i>Juist omdat ik Duitscher ben</i>	1916	1	Nederlands
<i>Juist omdat ik Duitscher ben</i>	1916	2	Nederlands
<i>Langs den weg</i>	1925	1	Nederlands
<i>Mijn dagboek 1</i>	1931	1	Nederlands
<i>Minnestral</i>	1907	1	Nederlands
<i>Nachtbruid/vert</i>	1909	1	Duits

<i>Nachtbruid/vert</i>	1909	2	Duits
<i>Nachtbruid/vert</i>	1920	3 #	Duits
<i>Nachtbruid/vert</i>	1929	1	Italiaans
<i>Oorlogsbrieven van generzyds</i>	1916	1	Nederlands
<i>Over woordkunst</i>	1903	1	Nederlands
<i>Paleis van Circe</i>	1910	1	Nederlands
<i>Paul's ontwaken</i>	1924	11 #	Nederlands
<i>Poortje of de duivel</i>	1884	1	Nederlands
<i>Poortje of de duivel</i>	1906	2	Nederlands
<i>Poortje of de duivel</i>	1922	3	Nederlands
<i>Sonnet</i>	1884	1	Nederlands
<i>Studies 1</i>	1890	1	Nederlands
<i>Studies 1</i>	1891	2	Nederlands
<i>Studies 1</i>	1897	3	Nederlands
<i>Studies 1</i>	1905	4	Nederlands
<i>Studies 5</i>	1908	1	Nederlands
<i>Uit Jezus' oopenbaar leeven</i>	1922	1	Nederlands
<i>Van de koelen meren</i>	1904	2	Nederlands
<i>Van de koelen meren</i>	1935	3	Nederlands
<i>Van de koelen meren</i>	1939	4	Nederlands
<i>Van de koelen meren/vert</i>	1907	1	Duits
<i>Waarvoor werkt gy?</i>	1899	1 #	Nederlands
<i>Waarvoor werkt gy?</i>	1899	2 #	Nederlands
<i>Waarvoor werkt gy?</i>	1899	3 #	Nederlands

Alfabetisch op naam

<i>Naam van de illustrator</i>	<i>Titel in het kort</i>	<i>Jaar</i>	<i>Druk</i>
Behrens-Goldflugelein, M M	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1929	2
Cremers, M [tek-prt to tp]	<i>Paul's ontwaken</i>	1913	1
Cremers, M [tek-prt to tp]	<i>Paul's ontwaken</i>	1913	2#
Cremers, M [tek-prt to tp]	<i>Paul's ontwaken</i>	1913	3#
Cremers, M [tek-prt to tp]	<i>Paul's ontwaken</i>	1914	4#
Cremers, M [tek-prt to tp]	<i>Paul's ontwaken</i>	1914	5#
Cremers, M [tek-prt to tp]	<i>Paul's ontwaken</i>	1916	7#
Cremers, M [tek-prt to tp]	<i>Paul's ontwaken</i>	1919	9#
Cremers, M [tek-prt to tp]	<i>Paul's ontwaken</i>	1919	10#
Cremers, M [tek-prt to p 5]	<i>Paul's ontwaken</i>	1924	11#
Eeden, F van [ets to p 7]	<i>Van de koelen meren</i>	1935	3
Eeden, F van [ets to p 7]	<i>Van de koelen meren</i>	1939	4
Endt, Ph [bandontwerp]	<i>Van de koelen meren</i>	1935	3
Endt, Ph [bandontwerp]	<i>Van de koelen meren</i>	1939	4
Kobliha, Frantisek [houtsnede]	<i>Johannes Viator/vert</i>	1919	1
Kobliha, Frantisek [houtsnede]	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1919	2
Koning, E [9 litho's]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1898	5
London, J [tekeningen]	<i>Godshuis</i>	1921	1
Nuiver, Jac [bandontwerp]	<i>Broeders</i>	1939	4
Rueter, Georg [houtsneden]	<i>Blyde wereld</i>	1903	1
Stokmans, G S [bandtekening]	<i>Bloemlezing uit de werken</i>	1927	1
Sun Fuxi [omslag]	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1928	1
Toorop, J [tek to keerzij vpl]	<i>Eucharistie</i>	1924	1
Toorop, J [tek to keerzij vpl]	<i>Eucharistie/vert</i>	1924	1
Toorop, J [tek to keerzij vpl]	<i>Eucharistie/vert</i>	1924	1
Toorop, J [tek to keerzij vpl]	<i>Eucharistie/vert</i>	1924	1
Toorop, J [tek to keerzij vpl]	<i>Eucharistie/vert</i>	1924	1
Veth, J [landschapsets to p 1]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1887	1
Veth, J [landschapsets to p 1]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1892	2
Veth, J [ets-prt to p 1]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1893	3

Veth, J. [ets-prt.to.p.1]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1896	4
Veth, J. [ets-prt.to.tp]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1900	6
Veth, J. [ets-prt.to.tp]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1902	7
Veth, J. [ets-prt.to.tp]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1910	8
Veth, J. [ets-prt.to.tp]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1915	9
Veth, J. [ets-prt.to.tp]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1919	10
Veth, J. [ets-prt.to.tp]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1922	11
Veth, J. [ets-prt.to.tp]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1925	12
Veth, J. [ets-prt.to.tp]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1929	13
Veth, J. [ets-prt.to.tp]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1932	14
Veth, J. [ets-prt.to.tp]	<i>Kleine Johannes 1</i>	1936	15
Veth, J. [ets-prt.to.tp]	<i>Kleine Johannes 1/vert</i>	1905	1
Zander, C. [vpl + ets-prt.to.tp]	<i>Johannes Viator/vert</i>	1908	1
Zander, C. [vpl]	<i>Johannes Viator/vert</i>	1908	2

HOOFDSTUK I Jeugdjaren

Blz 30 1 Frederik van Eeden *Denachtbruid* Katwijk aan Zee 1979, p 74 Eerste druk 1909

Blz 31 1 Dagboek F W van Eeden sr d d 3 april 1860 Dit dagboek bevindt zich in het Van Eeden-archief in Amsterdam (signatuur 124)

2 Dagboek F W van Eeden sr d d 27 juli 1860

3 Dagboek F W van Eeden sr d d 27 juli 1860

4 Zie over de vader van Frederik van Eeden (F Netscher,) 'Karakterschets F W van Eeden' In *Hollandsche Revue*, jrg 1899, p 809-827, W Greshoff, 'F W van Eeden' In *Eigen Haard*, jrg 1901, nr 21, 25 mei, p 335 e v, H W van I richt, 'De merkwaardige vader van Frederik van Eeden' In *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, xxii, p 2 e v, Jan Fontijn, 'Ik heb mijn best gedaan je te leren leven' In *Maatstaf*, jrg 34 (1986), nr 6, juni, p 55-66

Blz 32 1 Frederik van Eeden *Happy Humanity* New York 1912, p 7

2 Een aardig idee van de talloze maatschappelijke functies van Arie van Eeden kan men krijgen via het *Starter's Liedeboexske*, dat gemaakt werd naar aanleiding van het 25-jarig huwelijksfeest op 2 november 1850 van Arie van Eeden en zijn vrouw door de leden van het genootschap Democriet Het archief van het genootschap bevindt zich in het archief Feylers Stichting te Haarlem

3 Feiten over de jeugd van Frits van Eeden ontleen ik aan *Gedenkschrift bij gelegenheid van het huwelijk van Pieter Spanjaard en Neeltje van Warmelo 2 oktober 1856*, gemaakt door de leden van Democriet Dit gedenkschrift bevindt zich in het Democriet-archief in Haarlem

Blz 34 1 Geciteerd in *Gedenkschrift* (1856) Zie noot 8

2 Krelage (1946), p 414

Blz 35 1 W P J Overmeer, 'Het dichtlevend genootschap Democriet te Haarlem' In *De Navorscher*, jrg 54 (1904), p 260-279 Zie ook p 497 en p 498

Blz 36 1 Ernst H Krelage *De Haarlemsche Debating Society (1853-1899)* Haarlem 1935

2 Een uitvoerige geschiedenis van de familie Van Warmelo vindt men in Adrianus Drost Pont *Nicolaas Jacobus van Warmelo (1835-1892)* Utrecht 1955

3 *Happy Humanity* (1912), p 15-16

4 De brieven van Nicolaas van Warmelo aan zijn zuster Neeltje bevinden zich in het Argief van die Nederduitsch Hervormde Kerk te Pretoria Dit archief is echter, zoals mij werd medegedeeld, niet in het bezit van de brieven van Neeltje aan haar broer

- Blz 37 1 Dagboek F W van Eeden sr d d 24 september 1856
 2 Dagboek F W van Eeden sr d d 8 februari 1857
 Blz 38 1 *Happy Humanity* (1912), p 10-11
 2 Zie hierover F A M Messing *Werken en leven in Haarlem Een sociaal-economische geschiedenis van de stad* Amsterdam 1972
 3 Idem, p 25
 4 Dagboek F W van Eeden sr d d 12 september 1861
 Blz 40 1 H P G Quack *Herinneringen Uit de levensjaren van Mr H P G Quack 1834-1914* Met een voorwoord van Jan Rogier Nijmegen 1977, p 57
 2 Edmondo de Amicis *Nederland en zijn bewoners* Utrecht/Antwerpen 1985, p 167-168 Deze uitgave is gebaseerd op de vertaling uit het Italiaans van D Lodees en uit 1876 Oorspronkelijke titel van het boek van de Amicis *Olanda*
 3 Zie de teksten in het Democriet-archief van de bijeenkomst van 19 juni 1855
 Blz 41 1 F W van Eeden, 'De woekerplanten' In *Album der natuur*, jrg 1854, afl 10, p 291 e v Ook Frederik van Eeden schreef over woekerplanten In het Van Eeden-archief bevindt zich een handschrift van een lezing (signatuur 1277), getiteld *Woekerplanten*
 2 Zie de teksten in het Democriet archief van de bijeenkomst van 22 oktober 1861
 3 Dagboek F W van Eeden sr d d 15 april 1853
 Blz 42 1 Frederik van Eeden, 'Psycho-therapie (Uit de gedenkschriften van een bekeerling)' In *De Maasbode*, ongedateerd knipsel in Van Eeden-archief (waarschijnlijk 1925)
 2 Frederik van Eeden *Langs den weg* (1925), p 161
 3 Guido van Suchtelen, 'Frits van Eeden en Schopenhauer' In *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg 1984, xxx, p 53-54 Hierbij is ook de brief opgenomen die Schopenhauer aan vader Van Eeden schreef
 Blz 43 1 Dagboek F W van Eeden sr d d 15 mei 1862
 2 Over de evolutiegedachte bij Schopenhauer zie o a Leonie Muller *De onsterfelijkheidsgedachte bij Schopenhauer onder invloed van Kant en Plato* Den Haag 1956
 3 Dagboek F W van Eeden sr d d 18 mei 1862
 4 Dagboek F W van Eeden sr d d 16 september 1859
 Blz 44 1 Dagboek F W van Eeden sr d d 23 januari 1860
 2 Dagboek F W van Eeden sr d d 28 mei 1854
 Blz 45 1 F W van Eeden, 'De flora der Hollandsche duinen' In *Onkruid Botanische wandelingen* Haarlem 1974, p 1-37 Eerste druk 1886
 2 Uitvoering over het negentiende-eeuwse racisme Leon Poliakov *De Arische mythe* Amsterdam 1979 De oorspronkelijke titel luidt *Le mythe aryen*
 Blz 46 1 *Onkruid* (1974), p 279
 2 *Happy Humanity* (1912), p 12
 3 Uitvoering over het oprichten van het Koloniaal Museum Huib Jans en Hans van den Brink *Tropen in Amsterdam* Amsterdam (z j)
 Blz 47 1 *Langs den weg* (1925), p 140
 2 F Allan *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem* Deel iv Haarlem 1888, p 697 e v
 3 Frederik van Eeden *Studies* Vierde reeks (1904), p 328
 Blz 48 1 Brief F W van Eeden sr aan Frederik van Eeden d d 10 augustus 1870
 2 Brief F W van Eeden sr aan Frederik en Johan van Eeden d d 20 mei 1873
 3 K van Berkel *In het voetspoor van Stevin Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940* Meppel/Amsterdam 1985, p 136 e v

4. O. H. Dijkstra, 'Willem Martinus Logeman'. In: *Jaarboek der Vereniging Haarlem*, jrg. 1974. p. 139-159.

5. In Haarlem was in 1864 het gymnasium afgeschaft en was in afwachting van een nieuwe Hoger Onderwijswet aan de hbs een Latijnse school van vijf jaren verbonden. De voorlopige toestand werd in 1866 gewijzigd en er werd een vierjarige cursus oude talen ingericht aansluitend bij tweejarig onderwijs op de hbs. In 1874 werd de Latijnse school weer gymnasium. De inrichting van 1866 bleef bestaan, maar het gymnasium werd zelfstandiger.

Blz. 49 1. Zie verslag van het gymnasium voor het jaar 1875. (Archief Haarlem nr. 263.)

2. Zie voor de geschiedenis van dit dagboek en de beschrijving ervan: H. W. van Tricht, 'Inleiding'. In: Frederik van Eeden. *Dagboek 1878-1923*. Voor het Frederik van Eeden-Genootschap uitgegeven en toegelicht door H. W. van Tricht. Met een register door Hans van Eeden. Deel 1 (1878-1900). Culemborg 1971.

Het dagboek van Van Eeden bestaat uit vijfendertig schrijfboeken, achteraf genummerd 1-35. Nr. 1, het dagboek van 1874, is niet bewaard gebleven. Nr. 2 is een schoolagenda, waarin het dagboek zich uit aantekeningen over scheikundeproeven ontwikkelt.

Er bestaan drie uitgaven van het dagboek, alle onvolledig. De eerste uitgave verscheen in het tijdschrift *Opgang* van 1929 tot 1934. Deze uitgave loopt tot 4 juli 1917. De tweede uitgave verscheen van 1931 tot 1934 bij de uitgever Van Munster onder de titel *Mijn dagboek* in acht delen. In 1941 verscheen er een negende deel, een bloemlezing over de jaren 1917-1927, samengesteld door H. W. van Tricht en Hans van Eeden onder de titel *Viator defessus*. In 1971 en 1972 verscheen de derde uitgave in vier delen over de jaren 1878-1923 onder de titel *Dagboek*, uitgegeven en toegelicht door H. W. van Tricht.

Voor de jaren tussen december 1874 tot 10 september 1878 zijn we aangewezen op de onbetrouwbare tweede uitgave. Ik heb gebruik gemaakt van de getypte lijst van corrigenda en aanvullingen, aanwezig in het Van Eeden-archief. Voor de dateringen van het dagboek heb ik stilzwijgend de dateringen van deze lijst overgenomen.

3. Voor een analyse van Van Eedens dagboek tussen het veertiende en vierentwintigste jaar zie A. H. Starmans. *Psychologische analyse van het jeugddagboek van Frederik van Eeden* (z.pl. 1939).

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 19 november 1875.

5. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 2 februari 1875.

6. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 26 maart 1875.

Blz. 51 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 25 maart 1875.

2. F. Smit Kleine, 'Levensbericht van C. Th. van Assendelft de Coningh'. In: *Levensberichten van afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Leiden 1891.

3. *Handelsblad*, 23 september 1935. Voor verdere gegevens over de familie Waller zie het archief familie Waller in het gemeentearchief te Amsterdam onder nummer 779.

4. Frans Wallers moeder was van de familie Van Marken. Frans Wallers oom, J. G. van Marken, zou hem in het begin van de jaren tachtig uitnodigen om in zijn fabriek te komen werken. Het zou het begin worden van Frans' carrière als groot-industrieel.

Blz. 52 1. Brief Frederik van Eeden aan zijn vader d.d. 10 augustus 1872.

2. Brief Andries Beuninck aan Frederik van Eeden d.d. 27 juni 1874.

3 Zie over mevrouw Leyds en haar zoon Willem Leyds L E van Niekerk *Kruger se Regterhand 'n Biografie van W J Leyds* Pretoria 1985

4 Brief Andries Beuninck aan Frederik van Eeden d d 10 januari 1875

5 Dagboek Frederik van Eeden d d 11 december 1875

Blz 53 1 Brief Frederik van Eeden aan Neeltje van Eeden-Warmelo d d 25 december 1875

2 'De Dood', opgenomen in een cahier getiteld *Schoolopstellen*. Het cahier bevindt zich onder signatuur 840 in het Van Eeden-archief. Het is ongedateerd, maar uit het opstel 'De Dood' is op te maken dat een aantal daarvan na 1875 geschreven zijn, het jaar waarin zijn vriend Andries stierf.

3 Idem

HOOFDSTUK 2 Idealisering van de kindertijd De Engelse meisjes Molony

Blz 54 1 Dagboek Frederik van Eeden d d 26 oktober 1876

2 Adalbert von Chamisso *Gedichte und Versgeschichte* Universal-Bibliothek, nr 313/314, Stuttgart 1971, p 96

Blz 55 1 Idem, p 97

2 Jenni Calder heeft in *Women and Marriage in Victorian Fiction* (Londen 1976) deze gerichtheid op het huwelijk en familielevens in de Victoriaanse cultuur en literatuur overtuigend beschreven. Ik vermoed dat het beeld over huwelijk en familielevens in de Engelse literatuur voor een groot deel ook geldt voor de Nederlandse literatuur uit die tijd. De discrepantie tussen liefde als passie en het huwelijk als maatschappelijk instituut komt bij Calder aan bod in het hoofdstuk over George Eliot. In dit verband is als voorbeeld voor Nederland de roman *Lidewyde* (1868) van Van Eeden's stadgenoot Huet te noemen.

3 Zie over de oogziekte o a het dagboek van Van Eeden op 13 maart en 7 mei 1875.

Blz 56 1 Frederik van Eeden *Glückliche Menschheit* Berlijn 1913, p 75 e v. Daarin schrijft hij dat hij leed 'an einer geschwurachtigen Entzündung der Augen'. In de Engelse versie staat 'an ulcerous inflammation of the eyes'.

2 Op 20 januari 1875 noteert hij in zijn dagboek: 'Heb de druk van mijn leed nooit zoo gevoeld als nu. Niemand weet het, ik vertrouw het wel dit boekje toe maar toch verborgen. Ik zie geen kans om er af te komen, hoe moet het afloopen? Ik weet het niet. Ik heb zoo'n inwendige schaamte voor mijn vrienden voor haar.' Bij voortdurend staan er in die tijd aan het begin van een nouwe kruisjes. Verborgen indicaties voor zijn toegeven aan onanie? Zie ook dagboek op 1 april, waar hij zich voorneemt alles te mijden.

3 Peter Gay *The Bourgeois Experience Victoria to Freud Volume 1 Education of the Senses* New York/Oxford 1984, p 311.

4 Constatering van de achttiende-eeuwse arts S G Vogel, geciteerd door J M W van Ussel *Geschiedenis van het seksuele probleem*. Vierde druk, Meppel 1971, p 229. De inspecteur van de volksgezondheid in Overijssel en Drenthe, D Lubach, en de zeer bekende arts Samuel Coronel waarschuwden in 1870 in hun *De opvoeding van den mensch van zyne kindsheid tot den volwassen leeftijd* voor de gevolgen van de onanie. De onanie werd afgeschilderd als een afdwaling van het geslachtsleven, een lichaamslopende ziekte, die tot ruggegraatsverkrumming en een algehele aftakeling van de gezondheid leidde.

- Blz. 57 1. *Happy Humanity*, p.64-65.
2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 6 juli 1875.
3. In *Johannes Viator* zijn de meisjes elf en twaalf jaar oud, in *De kleine Johannes* 2 zijn ze negen en tien jaar oud.
4. In een brief van de East Sussex County Council van 27 februari 1986 werd mij medegedeeld, dat Mrs Ellen Jane Molony vanaf 1876 tot midden 1879 het huis Hyde Gardens nr. 22 te Eastbourne bewoonde en dat de familienaam van Ierse origine is. Waarschijnlijk was de familie een van de vele gezinnen die zich tijdelijk in de badplaats vestigden.
- Blz. 59 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 3 augustus 1875.
2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 17 juli 1875.
3. Brief Frederik van Eeden sr. aan Frederik van Eeden d.d. 22 juli 1875.
4. Zie brieven C. van Assendelft de Coningh aan Frederik van Eeden d.d. 26 juli en 2 augustus 1875.
5. Zie over de romantische traditie van het grote Moment M. H. Abrams. *Natural Supernaturalism. Tradition and Revolution in Romantic Literature*. New York 1973. Hieruit: hoofdstuk 7, 'The Poet's Vision: The New Earth and the Old', p.373 e.v.
6. *Johannes Viator*, p.47
7. Idem, p.50.
- Blz. 60 1. *Johannes Viator*, p.50.
2. Frederik van Eeden. *De kleine Johannes* [1-2-3]. Antwerpen z.j., p.218.
3. George Boas. *The cult of childhood*. Londen 1966. Studies of the Warburg Institute, deel 29. Zie bij voorbeeld ook over de idealisering van het kind: J. H. van den Berg. *Metabologica*. Nijkerk 1964 (eerste druk 1956); Peter Coveney. *The image of childhood*. Londen 1967, p.29-31; M. H. Abrams. *Natural supernaturalism*, p.377 e.v.
4. Boas, p.29.
5. Zie hierover Boas, p.69 e.v.
- Blz. 61 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 12 oktober 1875.
2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 15 december 1875.
- Blz. 62 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 17 januari 1876.
2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 21 januari 1876.
3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 31 maart 1876.
4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 23 april 1876.
5. Zie hierover o.a. Lothar Hönnighausen. *Präraphaeliten und Fin de Siècle*. München 1971, p.278 e.v. Hönnighausen behandelt o.a. *Poems on Children* (1893) van Francis Thompson. Verder Ernst Braches. *Engel en afgrond. Over The Turn of the Screw van Henry James*. Amsterdam 1983, p.15 e.v.
- Blz. 63 1. Brief Dora Blancke aan Frederik van Eeden d.d. 1 mei 1876.
- Blz. 64 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 13 december 1876.
2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 7 juni 1876.
3. Brief Carl Matthaei aan Frederik van Eeden d.d. 27 november 1876.
4. Brief Mrs E. Molony aan Frederik van Eeden d.d. 13 februari 1877.
- Blz. 65 1. Brief mevrouw Molony aan Frederik van Eeden d.d. maart 1877.
2. Het dikke cahier met het reisverslag in handschrift bevindt zich in het Van Eeden-archief en is getiteld *Eastbourne*.
3. In een brief van Van Eeden aan Frits Hopman d.d. 21 november 1916 deelt Van Eeden mee dat zijn reisbeschrijving door Jan van Vloten werd goedgekeurd voor *De Banier*. Het reisverhaal werd gedrukt, maar verscheen niet, omdat het tijdschrift juist

ophield te bestaan. *De Banier* werd eind 1880 opgeheven.

4. Reisverslag *Eastbourne*, p. 1.

Blz. 66 1. *Johannes Viator*, p. 62.

Blz. 67 1. Brief Frederik van Eeden aan zijn moeder d.d. 29 maart 1877.

2. Reisverslag *Eastbourne*, p. 14.

3. Brief Frederik van Eeden aan zijn moeder d.d. 29 maart 1877.

4. Reisverslag *Eastbourne*, p. 14.

Blz. 68 1. *Johannes Viator*, p. 63.

2. Idem, p. 63.

3. Idem, p. 64.

4. Brief Frederik van Eeden aan zijn moeder d.d. 31 maart 1877.

5. Brief Frederik van Eeden aan zijn moeder d.d. 7 april 1877.

Blz. 69 1. Reisverslag *Eastbourne*, p. 21.

2. Florence Becker Lennon. *The life of Lewis Carroll*. New York 1972, p. 241 (eerste druk 1945).

3. Reisverslag *Eastbourne*, p. 26 en 27.

4. *Johannes Viator*, p. 76.

5. Idem, p. 79.

Blz. 71 1. Frederik van Eeden. *De kleine Johannes*, p. 128.

2. Peter Gay. *The Bourgeois Experience. Victoria to Freud*. Volume 11, *The tender Passion*. New York 1986, p. 413 e.v.

Blz. 72 1. Ronald Pearsall. *The Worm in the Bud. The world of Victorian sexuality*. Harmondsworth 1972 (eerste druk 1969), p. 430.

HOOFDSTUK 3 De laatste jaren van de middelbare school

Blz. 73 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 13 december.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 4 januari 1878.

Blz. 74 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 15 (= 14) januari 1878.

2. Zie voor de psychologische structuur van de puber Van Eeden Starmans. Voor zijn onderzoek was het jeugddagboek van Van Eeden van groot belang. Starmans meent dat de definities die Van Eeden gaf van sommige eigenaardigheden van de puberteit door later psychologisch onderzoek werden bevestigd.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 21 mei 1876.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 7 juni 1876.

5. *Jeugd-verzen*, p. 4.

6. Zie hierover brief van F. W. van Eeden sr. aan Frederik van Eeden d.d. 30 maart 1877.

7. In het Van Eeden-archief bevindt zich onder signatuur 840 een cahier school-opstellen. Het is ongedateerd, maar uit het opstel 'De Dood' is op te maken dat een aantal daarvan na 1875 zijn geschreven, het jaar waarin zijn vriend Andries stierf aan tuberculose.

Blz. 75 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 17 mei 1878.

Blz. 76 1. Zie Frederik van Eeden, 'Over schildcrijen-zien'. In: *Studies*. Eerste reeks, p. 62-63.

2. Zie over deze steeds grotere betekenis van sport en lichamelijke oefening in de negentiende eeuw in Nederland: R. Stokvis. *Strijd over sport. Organisatorische en ideologische ontwikkelingen*. Deventer 1979.

3. Gegevens ontleend aan A.H. Bergink. *Samuel Senior Coronel. Zijn betekenis voor de sociale geneeskunde in Nederland*. Assen 1960, p. 156.

Blz. 78 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 7 mei 1876.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 10 maart 1878.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 21 juni 1878.

Blz. 79 1. Zie over Joannes van der Vliet G. Kalff. *Soera Rana (Isaac Esser jr.) 1845-1920*. Haarlem 1921, p. 40 e.v.; J.J. Hartman, 'Joannes van der Vliet'. In: *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen* 1903, afdeling 'Levensberichten', p. 29-57.

2. Frederik van Eeden, 'Brief aan den heer Dr. J. van der Vliet'. In: *Jeugd-verzen*, p. 13.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 10 juni 1877.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 14 december 1877.

5. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 13 juni 1877.

6. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. augustus 1890. Opgenomen in *Breven van Frederik van Eeden. Fragmenten eener briefwisseling uit de jaren 1889-1899*. Amsterdam 1907, p. 40.

Blz. 80 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 11 januari 1878.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 21 april 1878.

3. Walter E. Houghton. *The victorian frame of mind 1830-1870*. New Haven/Londen 1964 (eerste druk 1957), p. 424 e.v.

4. Lionel Trilling. *Sincerity and authenticity*. Cambridge/Massachusetts (1972), p. 99.

5. Zie over oprechtheid van de romantici behalve Trilling ook Henry Peyre. *Literature and sincerity*. New Haven/Londen 1969, hoofdstuk 3 tot 7.

Blz. 81 1. Zie over Werthers oprechtheid: Trilling (1973), hoofdstuk 2, p. 47-52.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 10 september 1878.

3. Houghton (1964), hoofdstuk 14 'Hypocrisy', p. 394-430.

Blz. 82 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 19 april 1876.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 24 maart 1878.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 28 maart 1878.

4. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. februari 1890.

5. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 28 maart 1878.

6. Gertrude Himmelfarb. *Marriage and morals among the victorians and other essays*. New York 1987 (eerste druk 1975), p. 21.

Blz. 83 1. Deze anekdote komt voor in Trilling (1973), p. 117.

2. Brief Frederik van Eeden aan Van Deyssel d.d. 26 augustus 1892.

Blz. 84 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 24 april 1876.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 3 december 1876.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 17 december 1876.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 26 september 1877.

Blz. 85 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 15 september 1876.

2. Houghton (1964), p. 347.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 23 september 1876.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 19 oktober 1876.

5. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 13 maart 1876.

Blz. 86 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 12 maart 1876.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 20 maart 1876.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 16 juli 1876.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 12 maart 1876.

Blz 87 1 *Jeugd-verzen* (1926), p 8

2 Dagboek Frederik van Eeden d d 22 juli 1878

3 Brief Frederik van Eeden aan Victoria Welby d d 30 mei 1901

HOOFDSTUK 4 De grote jeugdliefde Henriette Ortt

Blz 88 1 Dagboek Frederik van Eeden d d 18 december 1911

2 Zie over de psychoanalyse en Van Eeden Ilse N Bulhof *Freud en Nederland De interpretatie en invloed van zijn ideeën* Baarn 1983, p 93 e v Zie ook Christien Brinkgreve *Psychoanalyse in Nederland* Amsterdam 1984, p 64 e v In 1930 zou Freud een bijdrage schrijven in het *Liber amicorum*, uitgegeven ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Frederik van Eeden

Blz 90 1 Het dagboek van Ortt bevindt zich in het Utrechts stadsarchief (familiearchieven, signatuur 122)

2 Voor gegevens over de familie De Booy en de relatie met de families Ortt en Van Eeden heb ik gebruik gemaakt van de interessante memoires van H de Booy, een typoscript, vervaardigd in de jaren 1950 tot 1955, en handelend over de jaren 1867 tot 1901, dat zich bevindt in het Rijksarchief te Utrecht Ik dank mevrouw E P de Booy voor haar medewerking en haar toestemming uit deze herinneringen te citeren Hendrik de Booy was het zesde kind van de zeven kinderen tellende familie De Booy, geboren 23 juni 1867, dus zeven jaar jonger dan Frederik

3 Zie over de mms te Haarlem W H Posthumus-van der Goot e a *De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* Nijmegen 1977, p 47 e v

Blz 92 1 Johanna van Woude *De schoonste gaven der Vrouw Een boek voor meisjes en vrouwen* Een ongenoemd Engelsch schrijver van verre nagevolgd Tweede druk, Haarlem (1891, eerste druk 1889), p 49 e v

2 Idem, p 50

Blz 93 1 Van Woude, p 77-78

Blz 95 1 Dagboek Frederik van Eeden d d 10 januari 1877

2 Dagboek Frederik van Eeden d d 17 februari 1877

3 Van Eeden heeft zijn liefde met Henriette Ortt literair verwerkt in *Johannes Viator* en wel in de derde en vierde dag van de roman Een vergelijking tussen dagboek en roman heeft aangetoond dat met name de strijd tegen de seksuele verleidingen in de roman indringender is beschreven Waarschijnlijk vond de jonge Frederik het gevaarlijk zijn diepste gevoelens aan het dagboek toe te vertrouwen

4 Dagboek Frederik van Eeden d d 12 juli 1877

Blz 96 1 Dagboek Frederik van Eeden d d 28 augustus 1877

2 Dagboek Frederik van Eeden d d 21 april 1878

Blz 97 1 F W van Eeden *Onkruid Botanische wandelingen* Haarlem 1974 (eerste druk 1886), p 1

2 Dit gedichtje werd in een brief aan Henriette verzonden waarvan de datering onvolledig is Oct 192

3 Dagboek Frederik van Eeden d d 24 augustus 1878

Blz 98 1 De verbinding van een geile impressie met een bijna-blindheid is opvallend hier Die verbinding komt meer voor, o a op p 130 'Gij hebt mijzelf tot een walging gemaakt Mijn tong heb ik willen uitspuwen, mijn oogen heb ik willen uitscheuren' Het is verleidelijk om hierbij ook te denken aan de langdurige oogziekte,

waar Van Eeden aan leed in het begin van zijn puberteit en die door een kwakzalver in het Kurort Kreuznach door middel van suggestie werd genezen.

2. Frederik van Eeden. *De nachtbruid*. Katwijk aan Zee 1979, p. 32-33. Eerste druk 1906.

3. Voor een groot gedeelte past de Marjon-figuur in *Johannes Viator* in de traditie van de negentiende-eeuwse literatuur. Haar naam doet me denken o.a. aan de raad-selachtige Miriam-figuur, de verleidster, in Hawthornes *The Marble Faun*. Zie voor de verschillende vrouwentypen in de negentiende eeuw o.a. Judith Fryer. *The faces of Eve*. New York 1976.

Blz. 99 1. Zie Gay (1986), deel II, hoofdstuk 1, p. 44 e.v.

2. Brief Henriette Ortt aan Mik de Booy, aanwezig in het familiearchief-De Booy in het Rijksarchief in Utrecht.

Blz. 100 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 8 november 1878.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 18 december 1878.

Blz. 101 1. Zie brief Frederik van Eeden aan Henriette Ortt, slechts gedateerd met het jaartal 1878.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 26 december 1878.

3. Zie Matthew Arnolds belangwekkende essay 'Culture and anarchy' (1869). Over Arnold raadplege men vooral de heldere studie van Lionel Trilling. *Matthew Arnold*. Oxford, Melbourne 1982 (eerste druk 1939). Arnold zal later door Van Eeden gelezen worden.

4. Zie *The tender passion* (1986), deel II van *The bourgeois experience*, p. 46 e.v.

Blz. 103 1. Zie over Bronsveld L. C. Suttorp. *Dr. A. W. Bronsveld. Zijn visie op een halve eeuw*. Assen 1966.

2. Zie Cd Busken Huet. *Litterarische Fantasten en Kritieken*, deel 15, p. 23 e.v.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 15 april 1879.

Blz. 104 1. Brief Frederik van Eeden aan zijn moeder d.d. 28 april 1879.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 24 mei 1879.

3. Op 10 juli 1883 zal hij in Mijnsheerenland een gedicht maken 'De wonderbloem', dat geheel geïnspireerd is op dit sprookje. Zie Van Eedens *Jeugd-verzen*, p. 48-50.

Blz. 105 1. Brief Frederik van Eeden aan Henriette Ortt, omstreeks 1880.

HOOFDSTUK 5 De student

Blz. 109 1. *Happy Humanity* (1912), p. 25.

2. *Propria Cures*, jrg. 1912. Feestnummer ter gelegenheid van het 36ste lustrum van de Universiteit van Amsterdam, p. 76.

Blz. 110 1. *Johannes Viator* (1892), p. 179 e.v.

2. Het ledental van het corps nam desalniettemin enorm toe in de loop van Van Eedens studietijd: 113 in 1877, 252 in 1882. Zie hierover F. Ph. Groeneveld, 'Algemeene geschiedenis van het Amsterdamsch Studentenleven'. In: *Geschiedenis van het Amsterdamsch studentenleven 1632-1932*. Amsterdam 1932, hoofdstuk v, p. 218.

3. Zie over Van Eedens studententijd behalve Kalf (1927) en Verwey (1939) ook C. M. Verkroost, 'Frederik van Eeden in Amsterdam, tijdens zijn studie en later'. In: *Amstelodamum*, jrg. 1984, nr. 76, p. 160-172.

Blz. 111 1. Typerend voor de relatie tussen de moeder en Frederik is zijn brief van 8

oktober 1880, waarin hij zich zeer excuseert voor het feit dat hij zijn moeder totaal niet inlichtte over zijn tentamens en zijn meisje Martha van Vloten wel

2 Dagboek Frederik van Eeden d d 9 oktober 1878

3 Van Eeden herinnert zich dit versje op 5 april 1906, als hij in zijn *Dromenboek* een droom over het liggen in de duinen registreert

4 Verwey (1939), p 24

5 Dagboek Frederik van Eeden d d 23 oktober 1878

6 Dagboek Frederik van Eeden d d 4 oktober 1878

7 Dagboek Frederik van Eeden d d 8 november 1878

Blz 112 1 *Johannes Viator* (1892), hoofdstuk viii

2 Als uitgangspunt voor een analyse van Van Eedens werk stelt Anton van Duinkerken het motief van de tegenstelling stad-land centraal in 'Frederik van Eeden Rede, uitgesproken op 4 april 1960 bij de honderdste herdenking van Van Eedens geboortedag' In *Onzeektheid is leven* Leiden 1983, p 33-45

3 Over de stad als motief in de negentiende-eeuwse literatuur raadpleegde ik o a Raymond Williams *The country and the city* Londen 1985 (eerste druk 1973), Mark Grouard *Cities and people* New Haven en Londen 1985, William Sharpe en Leonard Wallock *Visions of the modern city* Baltimore en Londen 1987, Kristiaan Versluys *The poet in the city Chapters in the Development of Urban Poetry in Europe and the United States (1800-1930)* Tübingen 1987

4 Williams (1985), p 215 e v

5 *Happy Humanity* (1912), p 25

Blz 113 1 Frederik van Eeden *Het Godshuis in de lichtstad* Met ontwerp-teekeningen van J London Amsterdam 1921

2 Zie over de tweevoudige houding van de romantiek ten opzichte van de stad Versluys (1987), hoofdstuk i en ii

3 Over het beeld van de stad als levend organisme zie o a William Sharpe en Leonard Wallock, p 6, 35 en 37

Blz 114 1 Frederik van Eeden, 'De Nieuwe Wijk' In *Almanak van het Amsterdamsch Studentencorps voor het jaar 1882*, jrg 51, p 49-65

2 *Jeugd-verzen*, p 22

3 Idem, p 20

Blz 115 1 Medische faculteit, cursus 1881-1882' In *Almanak van het Amsterdamsch Studentencorps voor het jaar 1883*, p cxxix

2 A W C Berns publiceerde in 1883 een brochure *De gasthuizen van Amsterdam* Zie hierover D de Moulin e a *Vier eeuwen Amsterdams Binnengasthuis* Amsterdam 1981, p 138 e v

3 'Geestelijke omzwervingen in het college-uur' In *Almanak van het Amsterdamsch Studentencorps voor het jaar 1879*

Blz 116 1 *Happy Humanity* (1912), p 29

2 'Medische faculteit' Cursus 1882-1883 In *Almanak van het Amsterdamsch Studentencorps voor het jaar 1884*, p cxlvii

3 Brief Frederik van Eeden aan zijn ouders d d juli 1882

4 *Happy Humanity* (1912), p 31

5 Idem, p 31

Blz 118 1 *Langs den weg* (1915), p 88

2 Jaap Goudsmit *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts Geschiedenis van de medische opleiding in Nederland* Amsterdam 1978, p 40

- 3 C B Spruyt 'Over de opleiding onzer aanstaande natuur- en geneeskundigen' In *De Gids*, jrg 51 (1887) IV, p 463-475
- 4 J A Verdoorn *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19de eeuw* Nijmegen 1981, p 82 e v
- 5 *Idem*, hoofdstuk III, p 79 e v
- Blz 119* 1 *Jeugd-verzen*, p 19
- 2 Ilse N Bulhof *Freud en Nederland De interpretatie en invloed van zijn ideeën* Baarn 1983, p 43 e v
- 3 *Idem*, p 34
- 4 Dagboek Frederik van Eeden d d 19 december 1878
- 5 Dagboek Frederik van Eeden d d 4 november 1879
- 6 Dagboek Frederik van Eeden d d 24 oktober 1882
- 7 H Stuart Hughes *Consciousness and society The reorientation of European social thought 1890-1930* New York 1961, hoofdstuk 2, p 33 e v
- 8 Dagboek Frederik van Eeden d d 24 oktober 1882
- Blz 120* 1 Dagboek Frederik van Eeden d d 13 februari 1884
- 2 *Geschiedenis van het Amsterdamsch studentenleven 1632-1932 Gedenkboek* Amsterdam 1932, p 256 e v
- 3 Het archief van Baco heb ik niet gevonden in het archief van de Universiteit van Amsterdam en in het archief van het Amsterdamse studentencorps
- 4 Er bevindt zich in het Van Eeden-archief onder signatuur 1277 een handschrift van een lezing van Van Eeden met de titel *Woekerplanten* Daarin wordt aangegeven dat mens, dier en plant worden beheerst door egoïsme Het recht van de sterkste heerst De lezing, een bijna letterlijke kopie van een artikel van Frederik van Eeden's vader uit 1852, zou voor Baco gehouden kunnen zijn
- Misschien geldt dat ook voor een cahier gedateerd 13 maart 1879, dat zich ook in het archief bevindt Het is een schriftelijke reactie op een boek van Jan Holland *Een gezellige avond in een geleerd genootschap* uit 1878, dat handelt over vrije wil en determinisme Jan Holland was het pseudoniem van de veelschrijver Anne Viringa, leraar op het Athenaeum van Deventer
- Blz 121* 1 Brief Frederik van Eeden aan zijn moeder d d 7 mei 1879
- 2 Het groenenboekje, getiteld *Groemana*, heb ik aangetroffen in de Agnietenkapel, in het archief van de universiteit van Amsterdam Het cahier heeft betrekking op de ontgroeningen in 1879 en 1880
- Blz 124* 1 Voor hem was Aletrino correspondent van *Minerva* geweest en Aegidius Immerman was het drie jaar voor *De Vrije Arbeid*
- 2 *Minerva*, jrg 1880, 28 januari, p 202
- 3 *Idem*, 27 oktober, p 134
- Blz 125* 1 *Minerva*, jrg 1882, 8 maart
- 2 *Idem*, 12 juli
- 3 Brief Frederik van Eeden aan Neeltje Van Eeden-Warmelo d d 5 oktober 1882
- Blz 126* 1 *Minerva*, jrg 1882, 1 november
- 2 *Propria Cures*, jrg 1902, juni, lustrumnummer
- Blz 128* 1 Varius (ps van Van Eeden), 'Het domme knaapje' In *Almanak van het Amsterdamsch Studentencorps van het jaar 1883* Afd Mengelwerk, p 78-86
- 2 Aegidius W Immerman *Tim's herinneringen* Amsterdam (z j), p 160 e v
- 3 Rob Hagendijk *Het studentenleven Opkomst en verval van de traditionele studentenkultur* Amsterdam 1980, p 62

4. *Minerva*, jrg. 1883, 15 november. In de volgende aflevering van *Minerva* op 22 november gaat J. W. Gunning heftig tekeer tegen het standpunt van het Amsterdamse studentencorps.

Blz. 129 1. In twee brieven aan H. Schimmel van het Nederlandsch 'Tooneel' op 22 en 23 november 1883 had Van Eeden vergeefs gepoogd om honorarium te verkrijgen voor zijn stuk. Hij vond het hinderlijk dat het toneelgezelschap gebruik wilde maken van zijn jeugd en onbekendheid om een goedkoop stuk te krijgen. Het jaar daarop zou Van Eeden in correspondentie blijven met Schimmel om zijn stuk *Het poorthe* gespeeld te krijgen.

2. De kritiek van Loffelt en de reactie van Van Eeden van 6 december, opgenomen op 13 december in *Het Vaderland*, kan men vinden in G. H. 's-Gravesande. *De geschiedenis van De Nieuwe Gids. Brieven en documenten. Supplement*. Arnhem 1961, p. 35-43. Zie ook Nop Maas, 'Van Eediana'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, xxx, p. 45-48.

Blz. 130 1. *Litteratuur en leven*, hoofdstuk vi, p. 1-2.

HOOFDSTUK 6 De literaire wraak

Blz. 131 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 18 november 1879.

2. Zie de brief van Frederik van Eeden aan Henriette Ortt, waarop later is toegevoegd de datering \pm 1880.

Blz. 132 1. Zie over de vrouw als sfinx: Hans H. Hofstätter. *Symbolismus und die Kunst der Jahrhundertwende*. Köln 1973, p. 187 e.v. Over de vrouw als sfinx in de literatuur zie: Lothar Honnighausen. *Paraphraelen und Fin de Siècle*. München 1971, p. 350 e.v.

Blz. 133 1. Uit de notulen van Flanor (Universiteitsbibliotheek Amsterdam) blijkt dat er op de vergadering zestien leden zijn die zijn voordracht bijwonen plus nog twee introducés: de bekende leraar letterkunde en geschiedenis Doorenbos van de Amsterdamse hbs op Keizersgracht 177 en Antonie Roodhuyzen.

Blz. 134 1. Zie Frederik van Eeden. *Het rijk der wyzen*. Overdruk uit *Nederland*, september 1882, p. 14.

2. Het zou deels een poging kunnen zijn Henriette duidelijk te maken dat alle rationalistische pedanterie hem nu vreemd is, deels een poging om haar te herinneren aan hun vroegere liefde via de personages Joan en Frida. Ten slotte wil hij via de figuur Herman de professorenstand belachelijk maken.

3. Brief Isaac Valeton aan Frederik van Eeden, gedateerd 'omstreeks 1883'.

4. Brief Frederik van Eeden aan Isaac Valeton, ongedateerd. Toegevoegd later door Van Eeden de datering \pm 1882.

Blz. 135 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 16 augustus 1882.

2. Frederik van Eeden. *Dromenboek*. Naar de handschriften uitgegeven en ingeleid door Dick Schluter met medewerking van Reiny Jobse. Amsterdam 1979, p. 43.

Blz. 136 1. Frederik van Eeden, 'Voor H'. Opgenomen in: *Enkele verzen*. Amsterdam 1898, p. 20.

Blz. 137 1. Zie de brief van Henriette Ortt aan Van Eeden, gedateerd 30 maart 1918. Daarin staat dat toen zij *Johannes Viator* las Frederiks hart vol was van een andere vrouw (dat zal Betsy van Hoogstraten zijn geweest); mogelijk dus in de jaren negentig.

2. Brief Henriette Ortt aan Frederik van Eeden d.d. 1 januari 1921.

3. Brief Henriette Ortt aan Frederik van Eeden d.d. 30 maart 1918.
- Blz. 139 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 19 augustus 1895.
2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 23 oktober 1896.
3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 20 december 1896.
4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 4 februari 1898. De beschrijving van zijn emotie in zijn dagboek komt vrijwel letterlijk overeen met die in een brief aan Borel, die hij de volgende dag, 5 februari, schrijft.
5. Zie o.a. de beschrijvingen van het Meisje op p. 49 en 52 van Borels *Het jongetje*. Tweede druk, Amsterdam z.j. Voor een typologie van de 'femme fragile' zie: Ariana Thomalla. *Die 'femme fragile'. Ein literarischer Frauentypus der Jahrhundertwende*. Düsseldorf 1972. In de beschrijving van het uiterlijk van het Meisje wordt dikwijls de kleur wit genoemd en gebruik gemaakt van een bloemenmetafoor.
- Zij is in seksueel opzicht onbedorven, het type van de 'femme-enfant'. Dikwijls wordt het Meisje in religieuze termen (madonna) beschreven. Vrij stereotiep is het einde van de roman, waarin het meisje in handen valt van een bruto.
- Blz. 140 1. Zie bij voorbeeld wat Gorters *Verzen* betreft p. 107 van *Het jongetje*: 'Hoor, hoor,' zei hij zachtjes, 'is het niet of je iets zeggen wil? Maar ik weet niet wat...' enz. Vergelijk dit met gedicht van Gorter 'Gij staat zoo heel, heel stil/ met uwe handen, ik wil/ u zeggen een zoo lief wat,/ maar 'k weet niet wat.' enz.
2. Van Eeden constateert in een brief aan Borel van 5 februari 1898, sprekend over de critici: 'Ze zullen waarschijnlijk zeggen dat 't een beetje op mijn werk lijkt. Sommigen zullen zeggen dat het beter is, en dat is ook zoo in sommige opzichten.'
- Heel duidelijk is de navolging van *Johannes Viator* te zien in het gedeelte, waarin het jongetje, seksueel voorgelicht door zijn schoolvriendjes, advies gaat vragen aan zijn oom. Die spreekt in woorden, die bijna letterlijk geciteerd worden uit *Johannes Viator* en die de hoofdstrekking van het boek zijn: 'Alleen als er Liefde is, mijn jongen, dan is er niets slechts, dan wordt alles wat vuil en leelijk schijnt verreind, en dan is alles heilig....' Vergelijk dat met de woorden uit *Johannes Viator*: 'Alleen Liefde in hoogste spanning, sterker dan alles in de ziel, maakt lijfsverlangen goed.' (p. 388)
3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 27 oktober 1898 en 9 april 1899.
4. De plannen voor *Van de koele meren des doods* dateren al van 1892 (zie dagboek 15 maart 1892).
5. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 9 april 1899.
- Blz. 141 1. Marcellus Emants, 'Pathologie in de litteratuur'. Opgenomen in: *Pro domo*. Amsterdam 1967, p. 148.
2. Frederik van Eeden. *Van de koele meren des doods*. Amsterdam 1900, p. 95.
3. Idem, p. 96.
4. In de *Herinneringen* van H. de Booy, aanwezig in het Rijksarchief te Utrecht in typoscript, staat het volgende vermeld: 'Henriette Ortt werkte op het Koloniaal Museum waar Vader van Eeden directeur was. Op weg erheen leidde de kortste weg van het Spaarne door het Klein Heiligenland [sic], de onaanzienlijk geworden straat waarop onze tuin uitliep. De grens werd gevormd door een hoge muur waarin een deur. In die deur waren twee gaten, die er in waren geschoten door Chrik en Steffan [bedoeld zijn Chrik de Booy en Steffan Ortt, de broer van Henriette] met hun pistolen. [...] Henriette werkte dus op het Koloniaal Museum en als ze dan voorbij onze tuindeur kwam in het Klein Heiligenland, dan stopte ze een briefje voor Mik in een van de kogelgaten en Mik ging den tuin in en haalde het en stopte een briefje van haar aan Henriette in het gat, en deze haalde het er uit als ze naar huis ging.' (p. 13)

- Blz 142 1 *Van de koele meren des doods*, p 160
 2 Idem, p 215
 Blz 143 1 Brief Henriette Ortt aan Frederik van Eeden d d 30 maart 1918
 2 Dagboek Frederik van Eeden d d 20 maart 1907
 Blz 144 1 Over de invloed van de roman *Imago* op de psychoanalytici raadplege men Henri F Ellenberger *The Discovery of the Unconscious The History and Evolution of Dynamic Psychiatry* New York 1976
 Blz 145 1 Zie hiervoor Ellenberger, p 705
 Blz 146 1 In zijn dagboek van 2 mei 1918 noteert Frederik dat Henriette zegt zich te verheugen op zijn komst Alleen de gedachte dat ze een paar uur bij hem zou zijn stijgt als wijn naar haar hoofd
 Blz 147 1 Er is in zijn dagboek, d d 23 juli 1920, sprake van een harde correspondentie
 Blz 148 1 Felix Ortt *Aan mijn zusje Brief over het geslachtsleven* Amersfoort 1903 Rein leven-bibliotheek, nr 4, *Tweede brief aan mijn zusje Over verlovings en huwelijk* Socst 1921 Bibliotheek voor reiner leven, nr 27

HOOFDSTUK 7 Nieuwe liefde en nieuwe vrienden

- Blz 149 1 Zie over Martha van Vloten Hans van Eeden, 'Martha van Vloten Een levensschets' In *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg 1946, deel ix, mei, p 1-28, Mea Nijland-Verwey, 'Frederik van Eeden en zijn eerste vrouw' In *De Gids*, jrg 1960, juli, p 54-60 Over Martha en haar zusjes schreef Marijke Stapert-Eggen 'De meisjes van Vloten' In *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg 1986, xxxii, p 3-27
 Blz 150 1 Brief Frederik van Eeden aan Neeltje Van Eeden-Warmelo d d 19 november 1879
 2 Dagboek Frederik van Eeden d d 18 november 1879
 3 Dagboek Frederik van Eeden d d 12 december 1879
 Blz 153 1 Dagboek Frederik van Eeden d d 4 augustus 1880
 2 Dagboek Frederik van Eeden d d 20 december 1880
 3 Brief Frederik van Eeden aan zijn ouders d d 6 november 1881
 4 Brief Charles van Deventer aan Martha van Vloten, ongedateerd
 5 Dagboek Frederik van Eeden d d 2 januari 1882
 Blz 154 1 Hans van Eeden, p 7
 2 Dagboek Frederik van Eeden d d 18 april 1882
 3 Brief Frederik van Eeden aan zijn ouders d d juli 1882
 Blz 156 1 Brief Frederik van Eeden aan zijn ouders d d juli 1882
 2 Van het letterkundig genootschap Flanor bevindt zich het archief in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam Ik heb de gegevens over Van Eeden en Flanor aan dit archief ontleend De bijeenkomsten van Flanor werden soms uitvoerig genoteerd Zie verder over Flanor M B Mendes da Costa, "'Flanor' – herinneringen' In *De Nieuwe Gids*, jrg 40 (1925) 1, p 501-539
 3 Hagendijk (1980), p 58 Zie ook *Geschiedenis van het Amsterdamsch studentenleven* (1932), p 551 e v
 Blz 158 1 Garrit Stuijveling 'Van Eeden Tachtiger of Nieuw-Gids'er' In H W van Tricht (ed) *Onzekerheid is leven Beschouwingen over Frederik van Eeden* Leiden 1983, p 181-202

2. Anton van Duinkerken, 'Van Eeden Tachtiger?'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. VII (1940), p. 37.

3. *De paddestoel of de gevaarlijke hartstocht* verscheen in de *Almanak van het Amsterdamsch Studentencorps*, 1882. Een herdruk verscheen in 1984 met tekeningen van Charlotte Mutsaers en een nawoord van Jan Fontijn.

4. Het stuk verscheen nimmer in gedrukte vorm. Het handschrift bevindt zich in het Van Eeden-archief.

Blz. 159 1. Frederik van Eeden. *Dialogo tusschen L. van Deyssel, A. Roodhuyzen en Een Fatsoenlijk Mensch over Zola en diens richting*. Ingeleid en toegelicht door Harry G. M. Prick. Oosterbeek 1982.

2. Voor de achtergrond van de dialoog en de toespelingen daarin leze men de inleiding van Harry Prick bij de uitgave van de dialoog in 1982.

3. Frans Erens. *Vervolgen jaren*. Vervolledigd uitgegeven en van aantekeningen voorzien door Harry G. M. Prick, met een inleiding van Anton van Duinkerken. Zwolle 1958, p. 174.

Blz. 160 1. Erens, p. 166 e.v.

2. Idem, p. 194.

Blz. 161 1. Over de relatie Van Eeden-Aletrino zie passim: Kees Joosse. *Arnold Aletrino. Pessimist met perspectief*. Amsterdam 1986.

2. Joosse, p. 44-45.

3. *Langs den weg* (1925), p. 143.

4. Idem, p. 143.

Blz. 162 1. *Langs den weg* (1925), p. 144.

2. Brief Van Deventer aan Martha van Vloten, ongedateerd. Deze brief bevindt zich in de correspondentie van Frederik van Eeden en Van Deventer in het Van Eeden-archief.

3. Lodewijk van Deyssel, 'Frederik van Eeden'. In: *Roeping*, jrg. 30 (1954), nr. 7, augustus, p. 278.

4. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 25 november 1888.

Blz. 163 1. Brief Van Eeden aan Verwey d.d. begin augustus 1884.

2. Van Eeden beschrijft de ontwikkeling van zijn waardering voor de schilderkunst globaal in zijn essay 'Over schilderijen-zien' uit 1888, dat werd opgenomen in zijn eerste bundel *Studies*. Zie verder J. B. de la Faille, 'Frederik van Eeden en de beeldende kunst'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, xv, jrg. 1954, mei, p. 19-33.

3. Chris Will en Peter Winkels. *Jacobus van Looy. Schilder van huis uit, schrijver door toevallige omstandigheden. Een biografische schets*. Den Haag 1982, p. 29 e.v.

Van Eeden gebruikte voor het schrijven van *Frans Hals* Potgieters schets *Frans Hals en zijn dochter*, het gedicht 'De twee portretten' van J. A. Alberdingk Thijm en verder gegevens van Arn. Houbraken.

Blz. 165 1. Brief Frederik van Eeden aan Carel Vosmaer d.d. 18 december 1882. Vosmaer reageerde op de brief, waarna Van Eeden antwoordde dat het hem genoeg zou doen nu en dan eens van gedachten te wisselen met Vosmaer.

2. Verwey (1939), p. 32.

3. 'Dichterlijke taal' werd opgenomen in Albert Verwey. *De oude strijd*. Amsterdam 1905, p. 13-22.

Blz. 166 1. Brief Van Eeden aan Verwey d.d. begin augustus 1884.

2. Brief Van Eeden aan Verwey d.d. 27 augustus 1884.

3. Brief Van Eeden aan Verwey d.d. 4 september 1884.
4. Albert Verwey, 'Een herinnering'. In: *Liber amicorum Dr. Frederik van Eeden. Aan- geboden ter gelegenheid van zijn zeventigsten verjaardag 3 april 1930*. Amsterdam (1930), p. 203.
- Blz. 167* 1. Brief Van Eeden aan Verwey d.d. 24 februari 1885.
- Blz. 168* 1. Brief Verwey aan Van Eeden d.d. 4 maart 1885.
2. Brief Van Eeden aan Van Looy d.d. 16 maart 1885.
3. Idem.
4. Brief Arnold Aletrino aan Jacobus van Looy d.d. 17 juni 1885. Geciteerd door 's-Gravesande (1959), p. 12-14.
5. Zeer uitvoerig hierover is G. H. 's-Gravesande. *De geschiedenis van De Nieuwe Gids. Brieven en documenten*. Tweede druk. Arnhem 1956. Supplement Arnhem 1959.
- Blz. 169* 1. Brief Van Eeden aan Verwey d.d. 12 augustus 1885.
2. Idem.

HOOFDSTUK 8 De grote en kleine Johannes

Blz. 170 1. De heer Charles van Eeden, kleinzoon van Johan van Eeden, was zo vriendelijk mij de brieven van Johan aan zijn vader en zijn broer Frederik ter inzage te geven. De brieven van Frederik van Eeden aan zijn broer zijn waarschijnlijk niet bewaard gebleven.

2. In een brief van 11 april 1879 aan vader Van Eeden klaagt een zekere Y. Feenstra uit Amsterdam over de discipline van Johan. (Deze brieven zijn ook in het bezit van Charles van Eeden.)

Blz. 171 1. In brief aan ouders d.d. 10 november 1880 bekend Johan dat hij altijd erg veel van Henriette Ortt gehouden had. Hij vindt het erg dat ze in de handen is gevallen van een orthodox gelovige.

Blz. 172 1. Het sprookje gaat over een vader en zijn twee zonen. Die twee zonen maken zoveel ruzie dat de vader hen de wereld in stuurt. Hij geeft hun een boek mee. De oudste zoon gebruikte het boek als een heilig document, waardoor het op den duur een orakel werd (godsdienst). De jongste respecteerde het boek van zijn vader maar hechtte op den duur meer waarde aan eigen onderzoek van de werkelijkheid (wetenschap). Het is opmerkelijk dat vader Van Eeden om de tegenstelling tussen godsdienst en wetenschap aan te geven gebruik maakte van de metafoor van een ruziënd gezin, waarvan de structuur met zijn ouderlijk gezin overeenkwam. Denk onder andere aan het boekje van Wistik in het vijfde hoofdstuk van *De kleine Johannes*, waarin precies staat waarom alles is zoals het is en dat groot geluk en vrede moet brengen. Johannes gaat naar dat boekje zoeken.

2. Verwey (1939), p. 33 e.v.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 13 februari 1884.

Blz. 174 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 22 mei 1884.

2. In het Van Eeden-archief bevinden zich onder signatuur nr. 799 en 800 drie handschriften: A, B, en C. Handschriften A en B staan het dichtst bij de gedrukte versie van *De kleine Johannes*, terwijl handschrift C met de aantekeningen van Aletrino slechts zeer ten dele overeenkomsten vertoont met het sprookje van Van Eeden.

Blz. 175 1. *Literatuur en leven* (1920), hoofdstuk VII, p. 2.

2. Geciteerd uit Frederik van Eeden, 'Eduard Douwes Dekker'. In: *Studies*. Eerste reeks. Amsterdam 1897, p. 17.

Blz. 176 1. De brief is niet aanwezig in de Multatuli-correspondentie. Hier wordt geciteerd uit de reconstructie, die Van Eeden van zijn brief maakte in zijn essay over Multatuli. Frederik van Eeden, 'Eduard Douwes Dekker'. In: *Studies*. Eerste reeks. Amsterdam 1897, p. 20.

2. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. begin augustus 1884.

3. Frederik van Eeden, 'Menschen'. In: *Jeugd-verzen* (z.j.), p. 51-52. Uit de brief van Van Eeden aan Verwey in begin augustus 1884 blijkt, dat hij het gedicht recent had gemaakt en dat de datering in *Jeugd-verzen*, namelijk 1880, onjuist is.

4. *Literatuur en leven* (1920), hoofdstuk VII, p. 3.

5. Brief Arnold Aletrino aan Frederik van Eeden d.d. 31 januari 1908.

6. A. Aletrino, 'Hoe een roman wordt geschreven'. In: *De xxe Eeuw*, jrg. 8 (1902), p. 723-724.

Blz. 177 1. Zie bij voorbeeld Karl Miller. *Doubles. Studies in literary history*. Oxford, New York 1987.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 17 september 1885.

3. De meest uitvoerige interpretatie is de bewonderende analyse van *De kleine Johannes* van de bekende onderwijzer Jan Ligthart. *Letterkundige Studien. De kleine Johannes. Eerste deel door Frederik van Eeden*. Groningen 1912 (derde druk). Eerste druk 1902. Ligthart deelde daarin mee dat hij tot het schrijven van de commentaar was overgegaan, nadat hij geconstateerd had dat 'beschaafde lieden, personen van vrij hoogen rang in 't maatschappelijk leven – ook in de onderwijswereld – onomwonden verklaarden, dat ze weinig of niets van dit zonderlinge ding begrepen.'

Blz. 178 1. W.J.M.A. Asselbergs. *Het tydperk der vernieuwing van de Noordnederlandse letterkunde*. Den Bosch, Antwerpen/Brussel (z.j.); deel 9 van de *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, p. 96 e.v.

2. *Literatuur en leven* (1920), hoofdstuk VII, p. 2.

3. Brief Multatuli aan Jan Zurcher d.d. 7 februari 1886. In: Multatuli. *Brieven*, deel x. Amsterdam 1912, p. 249.

4. Frederik van Eeden, 'Een bezoek bij Multatuli'. *De Amsterdammer*, 21 februari 1920.

5. Zie over de invloed van Andersen op Van Eeden: A. Keersmaekers, 'Frederik van Eeden's *Kleine Johannes* 1, Shakespeare en Andersen'. In: *De nieuwe taalgrids*, jrg. 68 (1975), p. 275-281; Diederik Grit, 'Frederik van Eeden en Scandinavie'. In: *De nieuwe taalgrids*, jrg. 81 (1988), p. 125-143.

6. Grit (1988), p. 136.

7. Van zijn bezoek aan het Noorden in 1887 zou Van Eeden sr. verslag doen in een boek: F.W. van Eeden. *Noorderlicht*. Haarlem 1888.

Blz. 179 1. Keersmaekers (1975), p. 277-280.

2. Grit (1988), p. 136 e.v.

3. Gerben Colmjon. *Oorsprongen van de renaissance der literatuur in Nederland in het laatste kwart der negentiende eeuw*. Arnhem 1947, p. 228-229.

4. *Literatuur en leven* (1920), hoofdstuk VII, p. 1.

Blz. 180 1. Zie J.W. Schotman, 'Frederik van Eeden'. In: *De Hofstad*, jrg. 27 (1926), 18 en 24 december.

2. Brief Frederik van Eeden aan zijn vader omstreeks 1880.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 12 juni 1907.

Blz. 181 1. Brief Johan van Eeden aan Frederik van Eeden d.d. 14 oktober 1886.

2. Brief Johan van Eeden aan Frederik van Eeden d.d. 22 mei 1886.

3. Brief Johan van Eeden aan Frederik van Eeden d.d. 14 oktober 1886.
 4. Brief Johan van Eeden aan Frederik van Eeden d.d. 20 maart 1887.
- Blz. 182* 1. Willem Kloos. *Veertienjaar literatuur-geschiedenis. 1880-1893*. Amsterdam 1898 (tweede druk), p. 46-58. De kritiek van Kloos verscheen in de zesde aflevering, augustus 1887, van *De Nieuwe Gids*, p. 458 e.v.
2. Van Deyssel had een kritiek over Van Eedens werk geschreven onder het pseudoniem M. Randee in het *Handelsblad* van 6 december 1891.
 3. Geciteerd door Prick (1981), p. 19.
- Blz. 184* 1. Zie over de receptie van *De kleine Johannes* in Engeland: Marysa Demoor, 'De kleine Johannes in Engeland'. In: *De Nieuwe Taalgids*, jrg. 78 (1985), p. 137-142.
2. Geciteerd door Demoor (1985), p. 140.

HOOFDSTUK 9 Contact met een morfiniste in Parijs

- Blz. 185* 1. Uit een brief van Van Eeden aan Verwey, gedateerd 8 november 1885, is op te maken dat hij op 5 november in Parijs aankwam.
2. Brief L. Despreaux (assistent van Debove) aan Frederik van Eeden d.d. 5 november 1885.
 3. Maurice-George Debove was op 11 maart 1845 in Parijs geboren. Na zijn studie in dezelfde stad promoveerde hij in 1873. Hij had publikaties op zijn naam staan over het zenuwstelsel. Hij publiceerde o.a. ook over de gevolgen van het ontbreken van voedsel voor de mens en over de voor- en nadelen van overvoeding.
 4. Brief C. C. Delprat aan Frederik van Eeden d.d. 20 november 1885.
- Blz. 186* 1. Frederik van Eeden. 'How mind can heal the body. A record of personal experiences and observations'. In: *American Magazine*, p. 531 e.v. (het jaartal van het tijdschrift ontbreekt in het door mij geraadpleegde exemplaar).
2. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 9 november 1885 (poststempel).
 3. Zie over Freuds studeren bij Charcot o.a.: Jan Buclens. *Sigmund Freud. Kind van zijn tijd. Evolutie en achtergronden van zijn werk tot 1900*. Meppel 1971, p. 44. Verder ook A. R. G. Owen. *Hysteria, Hypnosis and Healing. The work of J.-M. Charcot*. Londen 1971, p. 202 e.v.
 4. Zie over de colleges van Charcot o.a.: George Frederick Drinka. *The birth of neurosis. Myth, malady, and the Victorians*. New York 1984, p. 74 e.v.
- Blz. 188* 1. Dagboek Frederik van Eeden sr. d.d. 28 mei 1854.
2. Dit is op te maken uit de brief van Aletrino aan Van Eeden, die ongedateerd is maar in november 1885 geschreven moet zijn. In een brief aan Albert Verwey, d.d. 8 november 1885, schrijft Van Eeden dat hij Aletrino een brief heeft geschreven. De brieven van Van Eeden aan Aletrino zijn niet bewaard gebleven.
 3. Ongedateerde brief van Aletrino aan Van Eeden, vermoedelijk november 1885.
 4. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 9 november 1885 (poststempel).
 5. Idem.
 6. C. G. N. de Vooys. *Conrad Busken Huet*. Den Haag 1949, p. 214 e.v.
- Blz. 189* 1. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 8 november 1985.
2. De Vooys (1949), p. 214. Zie verder over Huet en de Tachtigers: Harry G. M.

Prick. "'Tachtig" en Conrad Busken Huet'. In: *Maatstaf*, jrg. 34 (1986), april, nr. 4/5, p. 57-66.

3. De Vooys (1949), p. 215.

4. Brief Frederik van Eeden aan Anna Dorothee Busken Huet d.d. nieuwjaar 1886.

5. Frans Erens. *Vervolgen jaren*. Zwolle 1958, p. 122-123.

Blz. 190 1. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 9 november 1885 (poststempel).

2. Zie hierover de brief van Willem Kloos aan Frederik van Eeden d.d. 18 november 1885.

Blz. 191 1. Het register, opgenomen in het laatste deel van het dagboek van Van Eeden, uitgegeven door zijn zoon Hans, vermeldt dat zij patiënte in de Charité was.

2. Alain Corbin. *Les filles de nocé. Misère sexuelle et prostitution (19e et 20e siècles)*. Paris 1978, p. 193.

3. Idem, p. 209.

Blz. 192 1. Brief Jeanne Fontaine aan Frederik van Eeden d.d. 9 december 1885.

2. Idem.

3. *Johannes Viator* (1892), p. 234.

4. Idem, p. 249.

5. Idem, p. 251.

Blz. 194 1. Brief Jeanne Fontaine aan Frederik van Eeden d.d. 9 december 1885.

Blz. 195 1. Kees Joosse. *Arnold Aletrino, pessimist met perspectief*. Amsterdam 1986, p. 84.

2. A. Aletrino, 'Hoe een roman wordt geschreven'. In: *De xxe Eeuw*, jrg. 8 (1902), 1, p. 723.

3. Notulen van Flanor, zich bevindend in Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, d.d. 14 april 1885.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 16 november 1877.

5. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 8 november 1878.

6. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 18 oktober 1878.

7. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 9 juli 1879.

Blz. 196 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 18 januari 1881.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 8 december 1885.

3. Peter Gay. *The tender passion*. Oxford 1986, p. 369 e.v.

4. Rudolf Jans. *Tolstoi in Nederland*. Bussum 1952, p. 26 e.v.

Blz. 197 1. Gay, (1986), p. 379.

Blz. 198 1. *Johannes Viator* (1892), p. 254.

2. J. D. F. van Halsema, 'Christusvoorstellingen in de Nederlandse poëzie 1880-1893'. In: *Molier 92* (dec. 1983), p. 16-21 en 93 (april 1984), p. 4-8.

3. A. Verwey. *Frederik van Eeden*. Santpoort 1939, p. 37 e.v.

4. Opgenomen in: *Jeugd-verzen*. Roermond (z.j.), p. 59-82.

Blz. 199 1. Zo staat in Van Eedens dagboek op 20 december 1897 genoteerd: 'En nu begint mijn nieuw boek al vaster vorm in mijn hoofd aan te nemen, zonder dat ik er aan doen kan. Jeanne Fontayne. Het wordt, geloof ik, zeer ongewoon.'

HOOFDSTUK 10 Getrouwd en depressief

Blz. 203 1. Garmit Stuiveling, 'Van Eeden. Tachtiger of Nieuwe Gidser?'. In: H. W.

van Tricht (ed.). *Onzekeerheid is leven*. Leiden 1983, p. 199-201.

Blz. 204 1. Er verscheen in 1984 een herdruk van de *Grassprietjes* op basis van de tweede vermeerde druk met een informatief nawoord van Bernt Luger. Tijdens het leven van Van Eeden zijn er in het geheel vijf drukken verschenen, de laatste in 1929.

2. Het handschrift van *Hel verkochte huis* bevindt zich in het Flanor-archief, UB Amsterdam.

3. *Literatuur en leven* (1920), hoofdstuk 111, p. 3.

Blz. 205 1. Margaret A. Rose. *Parody || meta-fiction. An analysis of parody as a critical mirror to the writing and reception of fiction*. Londen 1979, p. 33 e.v.

2. Frederik van Eeden, 'J. J. L. ten Kate'. In: *De Groene Amsterdammer*, d.d. 3 januari 1920.

3. Het gedicht werd afgedrukt in: 's-Gravesande (1956), p. 38-39. Het gedicht werd, na geweigerd te zijn door het *Nieuws van den Dag*, door Van der Gocs naar *De Amsterdammer* gestuurd op 25 oktober 1885.

4. Toen Vosmaer (Flanor) voor Bohl opkwam na de aanval van Kloos, reageerde Van Eeden: 'Aan Flanor'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 1 (1886), afl. 4, april, p. 1 e.v.

Er bevindt zich in het Frederik van Eeden-Museum (signatuur 918) een ongedateerd handschrift, getiteld 'Bohl's Dante'. Van Eeden verwijt de critici daarin dat ze Bohl tot dichter hebben gebombardeerd.

Blz. 206 1. Brief Frederik van Eeden aan Hélène Mercier d.d. 13 februari 1886.

2. Inge de Wilde, 'Er is een heilig moeten, waartegen geen bezwaar is bestand'. 'De betkenis van Hélène Mercier voor de vrouwenbeweging'. Opgenomen in: *De eerste feministische golf*. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis (1985), p. 59-77.

3. Brief Frederik van Eeden aan Hélène Mercier d.d. 13 februari 1886.

4. Brief Frederik van Eeden aan Gonne van Uildriks d.d. 13 maart 1886.

5. Frederik van Eeden schreef over haar in *De Maasbode* van 2 januari 1926. Zie over deze schrijfster S. J. R. Ramackers. *A. S. C. Wallis (Adèle Opzoomer)*. Heerlen 1947.

6. Dat blijkt uit een brief van 20 januari 1885 van Adèle Opzoomer aan Frederik van Eeden.

7. Brief Adèle Opzoomer aan Frederik van Eeden d.d. (maart 1886).

Blz. 207 1. L. Elaut, 'Het medische proefschrift van Frederik van Eeden.' In: *De Vlaamse Gids*, jrg. 1961, juli, p. 480-485.

2. Frederik van Eeden. *Kunstmatige voeding bij tuberculose*. Amsterdam 1886, p. 31-33.

3. Jaren later zou Van Eeden over Jan Schokking dromen en wel op 26 januari 1912, toen zijn zoon Paul aan longtering leed. Hij droomde dat Jan Schokking blozend en dik geworden was en geheel hersteld.

Blz. 208 1. Zie over Bussum op het einde van de negentiende eeuw o.a.: Marcus van der Heide. *Bussum door schrijversogen*. Bussum 1984; J. A. de Rijk e.a. *Wandelingen door Gooi- en Eemland*. Hilversum 1905.

2. Brief Martha van Vloten aan Jan Veth d.d. 6 oktober 1885.

3. Brief Frederik van Eeden aan Jan Veth d.d. 2 januari 1886.

4. Brief Jan Veth aan Etha Fles d.d. februari 1886. Geciteerd uit Fusien Bijl de Vroe. *De schilder Jan Veth 1864-1925*. Chroniqueur van een bewogen tijdperk. Amsterdam en Brussel 1987, p. 93.

5. Het handschrift van *De koffie-fuif* bevindt zich in het Frederik van Eeden-Museum (sign. 1049). Het afschrift is van Van der Goes en ten dele van Verwey. Uit de brieven van Van Deventer aan Verwey van 13 en 21 januari en 30 maart 1886 blijkt dat waarschijnlijk Van Deventer het initiatief tot dit toneelstukje heeft genomen. In

de huwelijkskrant, verschenen bij het huwelijk van Frederik en Martha, staat een advertentie waarin de première van het stuk op zondag 11 april in Hotel Fünckler in Haarlem wordt aangekondigd.

Blz. 209 1. H. W. van Tricht, 'Frederik van Eeden'. In: J. M. M. Aler e.a. *Schrijvers in eigen spiegel*. Den Haag 1960, p. 96.

2. Mea Nijland-Verwey, 'Frederik van Eeden en zijn eerste vrouw'. In: *De Gids*, jrg. 1960, juli, p. 55-56.

3. *Enkele verzen* (1898), p. 17.

Blz. 210 1. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 21 april 1888.

2. Brief Frederik van Eeden aan Jan Veth d.d. 24 april 1886.

3. Brief Martha van Vloten aan Albert Verwey d.d. 22 april 1886.

4. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 3 mei 1886.

Blz. 212 1. Frederik van Eeden, 'Een bezoek aan Multatuli'. In: *De Amsterdammer*, 21 februari 1920. Zie ook de brief van Frederik van Eeden aan Douwes Dekker d.d. 23 juni 1886.

2. Brief Frederik van Eeden aan Douwes Dekker d.d. 23 juni 1886.

3. Brief Willem Kloos aan Frederik van Eeden d.d. 19 mei 1886.

4. Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d.d. 9 juni 1886.

5. Frederik van Eeden, 'Booze droom'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 1 (1886), afl. 5, juni, p. 289.

6. Brief van Frederik van Eeden aan zijn moeder d.d. 11 juni 1886.

7. Brief Albert Verwey aan Frederik van Eeden d.d. juni(?) 1886.

Blz. 213 1. Brief Lodewijk van Deyssel aan Frederik van Eeden d.d. 21 november 1888.

2. Geciteerd uit het verslag van Verwey aan Kitty van Vloten van 30 april 1889 over het bezoek van Verwey aan Van Deyssel op 29 april. Opgenomen in: Harry G. M. Prick (ed.). *De briefwisseling tussen Lodewijk van Deyssel en Albert Verwey*, deel 1. Den Haag 1981, p. 99 e.v.

3. *Enkele verzen* (1898), p. 6. Het gedicht verscheen eerst met de titel 'Stemming' in: *De Nieuwe Gids*, jrg. 1 (1886), afl. 6, augustus, p. 478.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 31 juli 1885.

Blz. 214 1. Zie de brieven van F. W. van Eeden sr. aan Friedrich Nietzsche d.d. 20 februari en 23 oktober 1885. (Fotocopie in Universiteitsbibliotheek Amsterdam.) Nietzsches antwoord op de eerste brief heb ik niet gevonden.

2. H. W. van Tricht, 'Het hoogmoedsmotief in Van Eedens drama's'. In: *Onze eeuwigheid is leven* (1983), p. 231-237.

3. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 15 oktober 1886.

4. Brief Frederik van Eeden aan Jacobus van Looy d.d. 27 september 1886 en 1 oktober 1886.

5. Brief Willem Kloos aan Frederik van Eeden d.d. 27 september 1886.

6. Er zijn drie versies in handschrift in het Van Eeden-Museum (signatuur 841 en 842). Waarschijnlijk is de eerste versie die in essayvorm, getiteld 'Onze goede critici' en zijn de versies in dialoogvorm daarna geschreven.

Blz. 215 1. Frederik van Eeden, 'Finis'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 2 (1886), afl. 1, oktober p. 151. Later in *Enkele verzen* (1898) verschenen onder de titel 'De eigen uitvaart'.

2. *Johannes Viator* (1892), p. 282. Hoofdstuk xxvii correspondeert in grote lijnen met Van Eedens leven na 1885.

- Blz. 217 1. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 1 juni 1886.
 2. Brief Willem Kloos aan Frederik van Eeden d.d. 23 oktober 1886.
 3. In een brief van zijn moeder d.d. 17 januari 1887 schrijft hij dat hij twee- à driehonderd gulden schuld had.
 4. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 3 februari 1888.
 5. Zie over de band van *De kleine Johannes*: Ernst Braches. *Het boek als nieuwe kunst 1892-1903. Een studie in Art Nouveau*. Utrecht 1973, p. 144-148.
- Blz. 218 1. Brief Frederik van Eeden aan Jan Veth d.d. 31 januari 1887.
 2. *Happy Humanity* (1912), p. 41. In de Engelse versie van deze autobiografie staat dat Mouton 10 000 dollar vroeg, in de Duitse versie wordt gesproken over 10 000 gulden.
 3. Brief Frederik van Eeden aan Jan Veth d.d. 31 januari 1887.
 4. Brief Frederik van Eeden aan mevrouw Israëls-Schaap d.d. 20 juni 1888. Geciteerd uit J. H. Reisel. *Isaac Israëls. Portret van een Hollandse impressionist*. Amsterdam 1966, p. 94-95.
 5. Brief Frederik van Eeden aan Jan Veth d.d. 11 maart 1887.
- Blz. 219 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 17 juli 1887.
 2. Frederik van Eeden, 'Aan mijn zoon'. Opgenomen in: *Onzekerheid is leven* (1983), p. 55.
 3. Het cahier over Multatuli berust onder signatuur 938 in het Frederik van Eeden-Museum.
- Blz. 220 1. *Onzekerheid is leven* (1983), p. 53.
 2. Brief Lodewijk van Deyssel aan Frederik van Eeden d.d. 6 november 1887.
 3. Zie over *Een liefde* vooral het nawoord van Harry G. M. Prick opgenomen in: L. van Deyssel. *Een liefde*. Den Haag 1974; K. D. Beekman, 'L. van Deyssel's Een liefde en de kritiek'. In: *Spektator*, jrg. 1 (1971-1972), nr. 5, maart, p. 246-258.
- Blz. 221 1. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 18 december 1887.
 2. Van Eeden was, naar het zich laat aanzien, in de medische wereld geen uitzondering. Al leest men wel eens dat 'hystericae' manziek zijn en behoefte hadden aan seksueel contact, de algemene opinie onder medici in het laatste kwart der negentiende eeuw is dat de vrouwen weinig genoten van het geslachtsleven. Sterke seksuele gevoelens bij een vrouw werden door artsen meestal opgevat als een aanwijzing voor degeneratie. Zie hierover: Ruth Weber, 'De medische wereld over "de vrouw"'. In: *De negentiende eeuw*, jrg. 6 (1982), nr. 1, maart, p. 2-20.
 3. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 7 februari 1888.
 4. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 3 februari 1888.
- Blz. 222 1. Brief Lodewijk van Deyssel aan Frederik van Eeden d.d. 11 april 1888.
- Blz. 223 1. Frederik van Eeden. *Redekunstige grondslag van verstandhouding*. Utrecht/Antwerpen 1975, p. 52 (eerste druk 1897).
 2. Brief Charles van Deventer aan Frederik van Eeden d.d. 5 april 1888.
- Blz. 224 1. Brief Frederik van Eeden aan Frank van der Goes d.d. 19 juli 1888.
- Blz. 225 1. Brief Frank van der Goes aan Frederik van Eeden d.d. 21 juli 1888.
 2. Brief Albert Verwey aan Frederik van Eeden d.d. 23 juli 1888.
 3. Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 24 juli 1888.
 4. Of de verzekering gesloten is, is niet te zeggen. Uit de correspondentie blijkt dat hij in december 1890 nog steeds niet gesloten is.
- Blz. 227 1. Zie uitvoerig over dat alles: Maurits Uyltred. *De jeugd van een dichter*. Amsterdam 1948, p. 220 e.v.

2. Telegram Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 27 september 1888.
 3. Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d.d. 10 oktober 1888.
 4. Brief Willem Kloos aan Frederik van Eeden d.d. 13 oktober 1888.
- Blz. 228* 1. Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d.d. 4 november 1888.
2. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 31 oktober 1888.
 3. Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d.d. 27 november 1888.

HOOFDSTUK 11 Psychiater in Amsterdam

Blz. 230 1. De belangrijkste informatie over Van Eedens activiteiten als psychiater is de tweedelige autobiografie van zijn collega Van Renterghem: Albert Willem van Renterghem. *Autobiografie*. Deel I, z.pl. 1924; deel II, z.pl. 1927. Deze autobiografie, rijk aan belangrijke en onbelangrijke details, is wat de feitelijke informatie betreft, zover ik heb kunnen nagaan, betrouwbaar. Zie verder van Van Renterghem 'Dr. Frederik van Eeden als zielsgeneesheer'. In: *Liber amicorum Dr. Frederik van Eeden*. Aangeboden ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag 3 april 1930. Amsterdam 1930, p. 118-137.

Een informatief artikel schreef R. Th. R. Wentges, 'De psychiater Frederik van Eeden'. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jrg. 120 (1976), nr. 21, p. 927-934.

Over de relatie van Van Eedens ideeën over psychotherapie ten opzichte van de Freudiaanse psychoanalyse schreven Ilse Bulhof en Christien Brinkgreve: Ilse N. Bulhof. *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën*. Baarn 1983, p. 41-112; Christien Brinkgreve. *Psychoanalyse in Nederland. Een vestigingsstryd*. Amsterdam 1984, hoofdstuk 2.

Zie verder nog C. M. Verkroost, 'Frederik van Eeden baanbreker in de psychiatrie. Een moeilijke episode (1889-1899)'. In: *Medisch contact*, jrg. 1982, nr. 37 september, p. 1167-1170.; idem 'A. W. van Renterghem en Frederik van Eeden, psychiaters in Amsterdam'. In: *Tijdschrift voor Psychiatrie* (1979), p. 669-672. Lovend over Van Eeden als psychiater is H. C. Rumke, 'Over Frederik van Eeden als psychiater'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1963, nr. XIX, 27 november, p. 19-27. Uitvoeriger hierover is Rumke in zijn studie *Over Frederik van Eeden's Van de koele meren des doods. Een essay*. Amsterdam 1964.

2. Zie over de eerste ontmoeting tussen Van Renterghem en Van Eeden: Van Renterghem (1924), p. 599 e.v.; A. M. Lauret, 'Van desimetrie - via hypnose - tot psychotherapie. Uit het rijke romantische artsleven van dr. Albert Willem van Renterghem (ca. 1882-1894)'. In: *Zeeuws Tijdschrift*, jrg. 1977, nr. 6, p. 171-179.

Blz. 231 1. Van Renterghem (1924), p. 604.

2. A. W. van Renterghem, 'Dr. Frederik van Eeden als zielsgeneesheer'. In: *Liber amicorum Dr. Frederik van Eeden*. Amsterdam 1930, p. 121.

Blz. 232 1. Frederik van Eeden, 'Het hypnotisme en de wonderen'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 2 (1886), afl. 2, december, p. 246-269. Ook verschenen in *Studies*. Eerste reeks. Amsterdam 1897.

2. *Studies* (1897), p. 148.

3. Van Renterghem (1924), p. 605.

Blz. 233 1. A. W. van Renterghem, 'Het hypnotisme en zijn toepassing in de geneeskunde'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 2 (1887), afl. 6, augustus, p. 389-408; Frederik van Eeden, 'Nog iets over Dr. Liébeault'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 2 (1887), afl. 6, augustus, p. 409-411.

- 2 Van Renterghem (1927), p 4
- Blz 234 1 Zie over Johann Georg Metzger Bert Vrecken en Ester Wouthuysen *De Grand Hotels van Amsterdam Opkomst en bloei sinds 1860* Den Haag 1987, p 85 e v
- 2 Frederik van Eeden, 'Een boek over spiritisme en magnetisme' In *De Nieuwe Gids*, jrg 2 (1887), afl 4, april, p 111-118
- Blz 235 1 Frederik van Eeden, 'M R B en het Hypnotisme' In *Het Vaderland*, d d 10 september 1887
- 2 Van Renterghem (1927), p 28
- 3 Van Renterghem (1930), p 119
- 4 Zie het cahier 'Over hypnose' (Frederik van Eeden-Museum nr 1108) Het is een cahier met aantekeningen, waarin literatuur over hypnose is geëxcerpeerd Men kan de belangrijkste door Van Eeden bestudeerde psychiatrische literatuur achterhalen, vooral Duitse en Franse studies
- 5 Van Renterghem (1927), p 31
- Blz 236 1 De gegevens over de methode van behandeling ontleen ik aan A W van Renterghem en F W van Eeden *Clinique de psycho-thérapie suggestive Comptes rendus des résultats obtenus pendant la première période bisannuelle 1887-1889* Brussel 1889
- 2 Frederik van Eeden aan zijn ouders d d 27 september 1887
- 3 Frederik van Eeden, 'De psychische geneeswijze' In *Studies* Tweede reeks Amsterdam 1894, p 163-223
- Blz 237 1 Frederik van Eeden, 'Ons dubbel-ik' In *De Nieuwe Gids*, jrg 4 (1888), afl 1, oktober, p 53-62
- 2 Van Eeden claimt de term 'dubbel-ik' In een latere uitgave van zijn essay 'Ons dubbel-ik' in de bundel *Studies* (1897) verwijst hij in een noot naar *Das Doppel-Ich* van Max Dessoir, dat, bijna een jaar na Van Eedens essay, in 1889 verschenen was in Berlijn
- 3 Ellenberger (1970), p 311-310
- 4 Frederic W H Myers, 'Human personality in the light of hypnotic suggestion' In *Proceedings of the society for psychical research*, jrg 1886, oktober, deel x, p 1-24
- 5 Mogelijk was er ook invloed van Myers' opstel 'Multiplex personality', dat een jaar later verscheen Hierin staat de veranderlijkheid van de menselijke persoonlijkheid centraal Die veranderlijkheid behoeft volgens hem niet pathologisch te zijn Frederic Myers, 'Multiplex personality' In *Proceedings of the society for psychical research*, jrg 1887, mei, deel xi, p 496-514
- 6 Ellenberger (1970), p 317-318
- Blz 238 1 Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d d 7 december 1888
- 2 Dagboek Frederik van Eeden d d 6 april 1889
- Blz 239 1 Van Renterghem (1927) vermeldt dat Van Eeden op zijn heenreis Parijs aandeed om Vincent van Gogh, die in het Asile d'Alienes lag, te bezoeken (p 52-53)
- 2 Zie Van Renterghem en Van Eeden (1889), p 57 Tot de 414 patienten behoorden ook degenen die Van Renterghem van mei tot augustus 1887 behandeld had
- 3 Frederik van Eeden, 'Hypnose en suggestie' In *Psychiatrische Bladen*, jrg 1890, deel viii, p 6-22
- 4 Frederik van Eeden, 'Iets over obsessies' In *Psychiatrische Bladen*, jrg 1890, deel viii, p 237-249
- 5 Frederik van Eeden, 'Psycho-therapie' In *Nederlandsch Tijdschrift voor genees-*

kunde, jrg. 1890, nr. 13, 27 september, p. 441-446.

Blz. 240 1. Van Eeden is volgens Van Renterghem op een gegeven moment gestopt met zijn huisartsenpraktijk. Wanneer dat precies gebeurd is, is niet te zeggen.

2. A. Aletrino, 'Iets over de psychische geneeswijze'. In: *Eigen Haard*, jrg. 1890, p. 452-456; 470-473; 484-489.

3. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 8 maart 1893.

4. Van Renterghem (1927), p. 104.

Blz. 242 1. Van Renterghem (1927), p. 114-115.

2. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 1 september 1892.

3. Brief Frederik van Eeden aan Lady Welby d.d. 4 september 1892.

4. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 6 januari 1893.

Blz. 243 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 5 april 1891.

2. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 4 maart 1893.

3. Deze Franse inleiding verscheen in: A. A. van Renterghem en F. van Eeden (1894), p. 1-34. De inleiding verscheen ook in Nederlandse vertaling onder de titel 'Eenige opmerkingen over algemeene therapie' in *Studies*. Tweede reeks. Amsterdam 1894, p. 254-287.

4. Van Renterghem en Van Eeden (1894), p. 85.

5. Van Renterghem (1930), p. 137.

HOOFDSTUK 12 Tussen geloof en wetenschap

Blz. 244 1. Over Van Eedens belangstelling voor spiritisme en parapsychologie, met uitzondering van zijn droomonderzoek, dat verderop ter sprake komt, is betrekkelijk weinig gepubliceerd. Een eerste, weinig kritische introductie geeft W. H. C. Tenhaeff, 'Frederik van Eeden, een pionier van het parapsychologisch onderzoek'. In: *Tijdschrift voor parapsychologie*, jrg. 40 (1972), nr. 2, p. 45-79. Zie verder passim over Van Eeden: W. H. C. Tenhaeff. *Het spiritisme*. Den Haag 1963. Derde druk. Mijn belangrijkste bron van informatie voor dit hoofdstuk waren Van Eedens opstellen over parapsychologie, spiritisme en psychiatrie, verzameld in zijn bundels *Studies*.

2. Marcellus Emants, 'Tegenover het mysterie. Toneelspel in drie bedrijven'. In: *De Gids*, jrg. 71 (1907), deel I, p. 1-53.

3. Informatief over Emants' spiritisme en zijn verhouding met Van Eeden in: Nop Maas, 'Emants, Van Eeden en het spiritisme'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1977, xxv, september, p. 28-38. Emants was zich bewust dat hij in sterke mate wat betreft literaire en sociale opvattingen van Van Eeden verschild. Wel had hij vertrouwen in Van Eeden als wetenschappelijk onderzoeker, met name op spiritistisch gebied.

4. I. Zechandelaar, 'Het spiritistisch gevaar'. In: *De Gids*, jrg. 71 (1907), deel III, p. 306-337.

Blz. 245 1. Zie over deze laatste fase van Van Eedens leven: F. Pijnenborg S.J., 'Het digt gaan van de vensters'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1977, xxv, september, p. 1-27.

2. Brief Evert van Eeden aan F. Pijnenborg S.J. d.d. september 1977. Opgenomen in: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1979, xxvi, mei, p. 22-23.

3. Zie hierover Frank Miller Turner. *Between science and religion. The reaction to scientific naturalism in late Victorian England*. New Haven en Londen 1974. Hieruit vooral

hoofdstuk 1 en 5. Wat Turner karakteristiek acht voor het Engels spiritisme, het pendelen tussen religie en wetenschap, lijkt ook van toepassing op Nederland.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 14 oktober 1886.

5. Een goede geschiedenis van het spiritisme in Nederland in de negentiende eeuw bestaat niet. Enige informatie verschaffen: W.H.C. Tenhaeff. *Het spiritisme*. Den Haag 1963. Derde druk; H. van Dongen en J. L. F. Gerding. *PSI in wetenschap en wijsbegeerte. Geschiedenis van het parapsychologisch onderzoek in Nederland*. Deventer 1983.

6. D.Jansen, 'Het spiritistisch genootschap Oromase ('s-Gravenhage, 1859-1860; 1869-1879)'. In: *De negentiende eeuw*, jrg. 6 (1982), nr. 4, december, p. 159-172.

Blz. 246 1. J.H. Sikermeier. *Elise van Calcar-Schootling. Haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting*. Haarlem 1921, p. 607-943.

2. Frederik van Eeden, 'Een boek over spiritisme en magnetisme'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 2 (1887), p. 111-118. Het stuk is gedateerd 22 maart 1887.

3. Lodewijk van Deyssel. *Gedenkschriften*. Deel II. Zwolle 1962, p. 491. Er is geen aanwijzing dat de vader Frederik in zijn jeugd uitvoerig informeerde over het spiritisme. Het is heel goed mogelijk dat de basis van Frederiks belangstelling als volwassene in de jeugd jaren door de vader is gelegd.

4. Brief Frederik van Eeden aan zijn ouders d.d. 24 april 1887.

5. Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d.d. 16 maart 1887.

6. D.Jansen, 'Licht op H.J. Schimmel. Het spiritisme als levensbeschouwing'. In: *De negentiende eeuw*, jrg. 9 (1985), nr. 4, december, p. 207-220. Zie ook H.J. Schimmel. *Opstellen over spiritisme*. Bussum 1908.

Blz. 247 1. Tenhaeff (1965), p. 30.

2. Frederik van Eeden, 'Ons dubbel-ik', p. 171.

Blz. 248 1. Ellenberger (1970), p. 83-85.

2. Idem, p. 147.

3. Zie uitvoeriger hierover H.W. van Tricht. *Frederik van Eeden. Denker en strijder*. Utrecht 1978, p. 49 c.v.

4. Frederik van Eeden. *Redekunstige grondslag van verstandhouding*. Utrecht/Antwerpen 1975. 2de druk, p. 88.

Blz. 249 1. Frederik van Eeden. *Het lied van schijn en wezen*. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door H.W. van Tricht. 2de druk. Den Haag 1981, p. 112-113.

2. Het cahier is getiteld 'Psychologie I' en bevindt zich in het Van Eeden-Museum (signatuur 235).

Blz. 250 1. A. M. Lauret, 'Tafeltje, dans je? Dr. A. W. van Renterghem en het spiritisme'. In: *Zeeuws Tydschrift*, jrg. 1978, nr. 4, p. 118-123.

2. Zie over het geval Léonie: George Devereux (ed.). *Psychoanalysis and the occult*. Londen 1974, p. 4-5.

Blz. 251 1. 'De spiritistische verschijnselen', p. 220.

2. Brief van Elisabeth Diepenbrock-de Jong van Beek en Donk aan haar zuster Cécile: d.d. 17 juni 1896. *Alphons Diepenbrock Brieven en Documenten*, deel II (1967), p. 429-430.

Blz. 252 1. Charles van Deventer, 'Een particuliere séance van miss Fay'. In: *Wetenschappelijke bladen*, jrg. 1890, deel I, p. 304-313.

2. Zie over William Crookes en zijn experiment in 1875: Janet Oppenheim. *The other world. Spiritualism and psychical research in England, 1850-1914*. Cambridge, enz. 1985, p. 338-354.

3. Zie over miss Fay: Allan Gauld. *The founders of psychical research*. Londen 1968, p. 104-106.

4. In 1902 stelde Emants in het tijdschrift *Het Toekomstig Leven* voor om naar het Engels voorbeeld te komen tot een Society for Psychical Research. Op 13 en 14 november 1903 herhaalt hij het voorstel in *Het Vaderland*. En volgens hem zou Van Eeden de man zijn om zo'n vereniging op te richten. In een briefje van 5 december 1903 bedankte Van Eeden voor de eer.

Blz. 253 1. Gauld (1968), p. 141.

2. Deze lezing van Van Eeden verscheen in Nederlandse vertaling onder de titel 'Het beginsel der psycho-therapie' in: *Studies*. Tweede reeks. Amsterdam 1894, p. 224-253.

3. Frederik van Eeden, 'Vitalisme'. In: *Studies*. Tweede reeks. Amsterdam 1894, p. 288-327. 'Vitalisme' was een lezing voor het Natuurkundig Genootschap in Groningen op 7 november 1893.

4. Brief F. Myers aan Frederik van Eeden d.d. 13 juni 1892 en 23 juni 1892.

Blz. 255 1. Frank Miller Turner. *Between science and religion. The reaction to scientific naturalism in late Victorian England*. New Haven/Londen 1974, p. 108 c.v.

2. Brief Frederic Myers aan Frederik van Eeden d.d. 15 augustus 1895.

3. Brief Frederic Myers aan Frederik van Eeden d.d. 5 augustus 1895.

4. Een goede kritische behandeling van het onderzoek van Myers geeft Janet Oppenheim. *The other world. Spiritualism and psychical research in England, 1850-1914*. Cambridge, enz. p. 249-266.

5. Turner (1974), p. 124.

Blz. 256 1. Brief Frederik van Eeden aan Frederic Myers d.d. 23 oktober 1895.

2. Idem.

HOOFDSTUK 13 Vriendschap en kiemen van vijandschap

Blz. 257 1. Frederik van Eeden, 'Vijanden'. Handschrift in het Van Eeden-Museum (signatuur 853). De niet gedateerde bijdrage zou verschijnen in de gestaakte serie 'Uit de gedenkschriften van een bekeerling' en moet van na 1922 zijn.

Blz. 258 1. *Dromenboek* (1979), p. 36-37.

2. Op 27 februari 1891 werd hem officieel door koningin Emma toestemming verleend het ordeteken van de vijfde klasse van het Borstbeeld van de Bevrijder aan te nemen.

3. Waarschijnlijk is er tijdens het verlof een tweede kind, Alexander, geboren.

4. Brief Johan van Eeden aan Frederik van Eeden d.d. 19 juni 1890.

5. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 2 februari 1891.

6. Brief Willem Kloos aan Willem Witsen d.d. 6 april 1889.

Blz. 259 1. Albert Verwey. *Van het leven. Een gedicht in sonnetten*. Amsterdam 1889, deel v, sonnet 1.

2. Brief Willem Witsen aan Frederik van Eeden d.d. 26 november 1888.

3. Brief Frederik van Eeden aan Willem Witsen d.d. 4 januari 1889.

Blz. 260 1. Zie *Dromenboek* (1979), p. 40. Op 9 mei 1889 droomt Van Eeden over een straatje of portaal met het opschrift 'Kit huizen'. In zijn droom begreep hij dat dit de nieuwe inrichting was der bordelen, dicht bij elkaar. Er was een tourniquet en een groene deur met het opschrift 'Kit kaarten'. Hij heeft een gevoel van ergernis dat men aardigheden zou maken hierop in verband met de naam van Kitty en dat zijn vader dit zou doen.

2. Toen Verwey eind 1889 zijn *Verzamelde Gedichten* liet verschijnen, als afsluiting van zijn leven tot zijn huwelijk, schreef Van Eeden in een brief op 21 oktober 1889 vol lof over de cyclus 'Van de Liefde die Vriendschap heet', maar liet hij zich vernietigend uit over recente verzen van Verwey. Hij had Verwey gevraagd of Kitty ze ook geestig of mooi gevonden had en waarom Verwey absoluut verzen wilde maken als er geen emoties waren.

3. Uitvoering hierover 's-Gravesande (1956), p. 235 e.v.

4. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 26 januari 1890.

5. Uylde (1948), p. 283-285.

6. Zie over de relatie tussen Van Eeden en Gorter: Karel van de Put, 'De verhouding tussen Frederik van Eeden en Herman Gorter'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1951, xiii, januari, p. 13-33. Veel belangrijker is Enno Endt, 'Frederik van Eeden en Herman Gorter. Vriendschap in twee of in drie dimensies?'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1964, xx, december, p. 1-11. Ook opgenomen in H. W. van Tricht e.a. *Onzekerheid is leven; beschouwingen over Frederik van Eeden*. Leiden 1983, p. 57-64; Enno Endt. *Mooi gebruld, leeuw*. Amsterdam 1986, p. 21-29.

Blz. 261 1. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 25 december 1888.

2. Brief Herman Gorter aan Alphons Diepenbroek d.d. 15 januari 1889. Opgenomen in: *Alphons Diepenbroek. Brieven en Documenten*. Deel 1. Bijgevoegd en toegelicht door Eduard Reeser. Den Haag 1962, p. 171.

3. Frederik van Eeden, 'Gorter's Verzen'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 4 (1889), deel 2, afl. 4, april, p. 112-137. Opgenomen in: *Studies*. Eerste reeks.

4. Er bestaat een typoscript, getiteld 'Herman Gorter', (Van Eeden-Museum, signatuur 897), geschreven 18 september 1927, naar aanleiding van de dood van Herman Gorter, waarin Van Eeden waarschijnlijk ten onrechte beweert Herman Gorter ontmoet te hebben op het buitengoed van de familie Cnoop Koopmans in Haarlem.

5. Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d.d. 5 mei 1889.

6. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 9 oktober 1890.

7. Zie dagboek Frederik van Eeden d.d. 10 mei 1891, waar hij spreekt over het 'jongens-vriend-gevoel' ten opzichte van Gorter. Dat gevoel heeft hij nader omschreven in zijn essay 'Nieuw Engelsch proza I', eerst in *De Nieuwe Gids*, gepubliceerd in 1891 en later opgenomen in *Studies*. Tweede reeks, p. 127-139.

Blz. 262 1. Frederik van Eeden, 'Herman Gorter'. Typoscript. In Van Eeden-Museum (signatuur 897).

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 6 oktober 1893.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 23 augustus 1893.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 20 juli 1893.

Blz. 263 1. Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d.d. 26 januari 1889.

2. Idem.

3. Frederik van Eeden, 'Over woordkunst', iv. Opgenomen in: *Studies*. Vierde reeks. Amsterdam 1904, p. 364. Van Eeden deelt in een noot op pagina 363 mee dat hij het stuk onmiddellijk na het verschijnen van *De Kleine Republiek* geschreven heeft. Dat moet begin 1889 geweest zijn. Hij had het toen 'uit persoonlijke gevoelens' niet gepubliceerd. Hij ging tot publikatie over toen hij in 1902 met Van Deyssel over woordkunst polemicerde. Zie over de ontvangst van *De Kleine Republiek*: L. van Deyssel. *De Kleine Republiek*. Met een nawoord door Harry G. M. Prick. Den Haag 1975, p. 1-25.

Blz. 264 1. Gert Heckma. *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland*. Nijmegen 1987.

2. Heckma (1987), p. 187.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 31 oktober 1907.

Blz. 265 1. Brief Arnold Alctrino aan Frederik van Eeden d.d. 27 februari 1889.

2. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 26 november 1891.

3. Idem.

Blz. 266 1. Biografische gegevens van Borel kan men vinden in: Joop M. Joosten (ed). *De brieven van Johan Thorn Prikker aan Henri Borel en anderen 1892-1904*. Nieuwkoop 1980, p. 7-17.

2. Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d.d. 12 februari 1889. De brieven van Van Eeden aan Borel zijn gedeeltelijk door Borel in boekvorm uitgegeven: *Brieven van Frederik van Eeden aan Henri Borel*. Den Haag/Brussel (1933).

3. Brief Henri Borel aan Frederik van Eeden d.d. 1 april 1889.

4. Uitvoerig hierover Rein van der Wiel (ed.), in: Eduard Karsen. *Een droom en een scheidsgerecht*. Amsterdam 1986.

Blz. 268 1. Brief Henri Borel aan Frederik van Eeden d.d. 13 april 1889.

2. Brief Henri Borel aan Frederik van Eeden d.d. 23 april 1889.

3. Brief Henri Borel aan Frederik van Eeden d.d. 10 september 1889.

4. Idem.

Blz. 269 1. Brief Henri Borel aan Frederik van Eeden d.d. 20 februari 1891.

2. Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d.d. 6 januari 1892.

3. Geciteerd uit Joosten (1980), p. 28.

Blz. 270 1. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 12 december 1891.

2. Zie over dat bezoek de brief van Albert Verwey aan Kitty van Vloten d.d. 30 april 1889, waarin Verwey aan Kitty vertelt wat Van Deyssel hem over Van Eedens bezock gezegd had.

3. Brief Lodewijk van Deyssel aan Van Eeden d.d. 24 mei 1889.

Blz. 271 1. Zie over dat fonds de brief van Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 9 november 1890. In die brief deelt Van Eeden mede dat hij een aantal 'kunstamateurs' bijeen heeft gekregen, die elk een kleine som jaarlijks zullen geven om Van Deyssel in staat te stellen zijn eigen werk voort te zetten zonder tegen zijn zin stukjes te schrijven voor geld. Totaal hadden ze dertig mensen aangeschreven en Van Eeden dacht dat dat jaarlijks een bedrag van 625 gulden zou opleveren.

2. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 30 januari 1891.

3. Zie brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 9 december 1892 en het antwoord van Van Deyssel op 11 december 1892.

Blz. 272 1. Paul Vincent, 'Sir Edmund Gosse and Frederik van Eeden: some reflections on an unpublished correspondence'. In: *Modern Language Review*, jrg. 1971, volume 66, nr. 1, januari, p. 125-138; Marysa Demoor, 'Frederik van Eedens correspondentie met Edmund William Gosse'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, xxx, p. 20-44.

2. Hoe Van Eeden ertoe kwam om Gosse te bezoeken is niet helemaal duidelijk. Paul Vincent veronderstelt dat Van Eeden het adres van Gosse van Kloos gekregen kan hebben, die dat in 1881 van Vosmaer gekregen had. Een andere mogelijkheid is dat het contact gelopen is via de Deen Alfred Ipsen.

3. Brief Frederik van Eeden aan Edmund Gosse d.d. 7 oktober 1890. In die brief

wees hij Gosse op het feit dat van *De kleine Johannes* al een vertaling bestond, getiteld 'Airiël' (sic), waarschijnlijk de versie van Florence Swindells, een Engelse vrouw die in Amsterdam woonde en aan Van Eeden tweemaal schriftelijk gevraagd had of ze het boek mocht vertalen. Gosse zag aanvankelijk weinig in het boek, omdat het volgens hem niet in zijn serie paste. Later zou Gosse van mening veranderen en zou *De kleine Johannes* in 1895 in de vertaling van Clara Bell verschijnen, hoewel niet binnen de serie. Voorspoediger ging het met *Noodlot* van Couperus, dat in de zomer van 1891 in vertaling van Clara Bell en met een inleiding van Gosse, getiteld 'The Dutch Sensitivists', verscheen.

4. Brief Frederik van Eeden aan Edmund Gosse d.d. 20 april 1891.

Blz. 273 1. Uitvoerig hierover 's-Gravesande (1956), p. 246 e.v.

2. Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d.d. 30 mei 1890.

3. Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d.d. 6 juni 1890.

HOOFDSTUK 14 De bevrijding van het gekooide breest

Blz. 274 1. Zie over de sociale ideeën van Van Eeden vooral: A. C. J. de Vrankrijker. *Onze anarchisten en utopisten rond 1900*. Bussum 1972; J. M. Welcker. *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914*. Amsterdam 1978; J. S. de Ley en B. Luger (ed.). *Walden in droom en daad*. Walden-dagboek en notulen van Frederik van Eeden e.a. 1898-1903. Amsterdam 1980 (met uitvoerige bibliografie).

2. Zoologos (Frederik van Eeden), 'Een Parabel'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 1 (1886), afl. 4, april, p. 126 e.v.

Blz. 275 1. Zie hierover o.a. Maurice Larkin. *Man and society in nineteenth-century realism. Determinism and Literature*. Londen en Basingstoke 1980, met name deel 1, hoofdstuk 4 en deel 3, hoofdstuk 12. Maarten van Buuren. *De la Métaphore au Mythe. 'Les Rougon-Macquart' d'Emile Zola*. Nijmegen 1985, p. 101.

2. *Dromenboek* (1979), d.d. 8 mei 1889 en 14 juni 1889. In de eerste droom wordt de dreiging van een tijger onmiddellijk gevolgd door een lubricke droom. In de tweede droom wordt een leeuw in een glazen kooi gehouden op een zolder van een mooie, grote vrouw met een slecht karakter, die verliefd op Van Eeden is.

3. Dagboek F. W. van Eeden sr. d.d. 1 mei 1866.

4. F. W. van Eeden, 'De werkerplanten'. In: *Album der natuur*, jrg. 1854, nr. 10, p. 291.

Blz. 276 1. Albert Verwey. *Frederik van Eeden*. Santpoort 1939, p. 74.

2. Dagboek F. W. Van Eeden sr. d.d. 16 februari 1866.

Blz. 278 1. In *Literatuur en leven* (1920) deelt Van Eeden in de achtste lezing zelf mee, dat de figuur van Don 'Torribio is ontleend aan een verhaal 'De deken van Badajoz' uit *Palm-bladen*. Zie verder Hans van Eeden, 'Een verbeterde (?) versie van Don 'Torribio'. In *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1960, xviii, p. 41-47. Volgens Hans van Eeden beschikte Van Eeden over de derde druk van de Nederlandse vertaling van 1827.

Blz. 279 1. Frederik van Eeden. *Literatuur en leven* (1920), deel viii, p. 2-3.

2. Frederik van Eeden. 'Het hypnotisme en de wonderen'. In: *Studies*. Eerste reeks. Amsterdam 1897. Derde druk, p. 147: 'Tot voor eenigen tijd was het de 'natuurlijke weg', tot verklaring van Jezus' genezingen, hem als een vlug en handig operateur te beschouwen. In een Italiaansch drama wordt hij voorgesteld, met naalden gewapend,

den blinden mensch behendiglijk van den staar opereerend. Wel spreekt Johannes niet van naalden, maar van speeksel en aarde, doch Johannes heeft de zaak opgesierd. En toch, op dit oogenblik kan elk wetenschappelijk man gelooven, dat de evangelist in deze zaak waarheid sprak. Ik heb gezien, hoe men hysterische personen met een enkele vingersteek het gezicht geheel ontnam en geheel teruggaf.'

3. Zie over de beeldvorming van Jezus in de negentiende eeuw o.a.: Albert Schweitzer. *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*. 1-11. München-Hamburg 1966. Zevende druk. Eerste druk 1906; Heinrich Weinle. *Jesus im neunzehnten Jahrhundert*. Tübingen 1907; Gustav Pfannmüller. *Jesus im Urteil der Jahrhunderte*. Berlin 1939. Tweede druk.

Studies van de beeldvorming van Jezus meer toegespitst op de literatuur en/of Van Eeden zijn o.a.: Hans Hinterhäuser, 'Die Christusgestalt im Roman der "Fin de Siècle"'. In: *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, jrg. 113 (1962), Band 1962, p. 1-21; M. Spanjaard-Levy. *De gestalten van Christus in Nederlandse dichtkunst*. Groningen 1952; H. Weijtens. *Christus onze tijdgenoot. Een vergelijkende literatuurstudie over het motief van den wederkerende Christus in de laatste halve eeuw*. Roermond-Maasick (z.j.); J. D. F. van Halsema, 'Christusvoorstellingen in de Nederlandse poëzie 1880-1903'. In: *Molier* 92 (dec. 1983), p. 16-21 en 93 (april 1984), p. 4-8.

4. Zie hierover Hinterhäuser (1961) en vooral Weijtens. *Christus onze tijdgenoot*, waarin het motief van de wederkerende Christus alle aandacht krijgt en waarin de figuur Markus Vis uit deel 2 en 3 van *De kleine Johannes* van Van Eeden uitvoerig wordt besproken.

Blz. 280 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 3 februari 1889.

Blz. 281 1. 'Vrouwenkwestie en socialisme', p. 257.

2. Brief Van Eeden aan Van Deyssel d.d. 9 oktober 1890.

Blz. 282 1. Zie Joyce Outshoorn. *Vrouwenemancipatie en socialisme*. Nijmegen 1973, p. 16 e.v.

2. Frederik van Eeden, 'Aan den Keizer aller Russen'. In: *De Nieuwe Gids* (1890), aflevering 6, augustus, p. 394 e.v. Ook verschenen in *Studies*. Tweede reeks. Amsterdam 1894, p. 109 e.v.

3. Het boek van George Kennan zou in 1892 rijk geïllustreerd in Nederlandse vertaling verschijnen onder de titel *Leven en lijden der ballingen in Siberië*.

4. Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d.d. 23 augustus 1890.

5. Brief Willem Kloos aan Frederik van Eeden d.d. 25 augustus 1890.

Blz. 283 1. Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d.d. 25 augustus 1890.

2. Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d.d. 6 september 1890.

3. Brief Willem Kloos aan Frederik van Eeden d.d. 17 september 1890.

4. Zie brieven Felix Volkhovsky aan Frederik van Eeden d.d. 1 en 17 november 1890 en 12 februari 1891.

Blz. 284 1. Zie Maurice Maeterlincks. *Le trésor des humbles*, verschenen in 1896 en in 1897 in het Nederlands vertaald onder de titel *De schat des harten*.

2. Zie hierover o.a. de uitstekende studie van Maurice Mandelbaum. *History, man, & reason. A study in nineteenth-century thought*. Baltimore en Londen 1971, met name hoofdstuk 11, p. 193 e.v.

3. Zie over Wallace, de evolutietheorie en het spiritisme: Janet Oppenheim. *The other world. Spiritualism and psychical research in England, 1850-1914*. Cambridge/Londen, enz. 1985, p. 302-325.

Blz. 285 1. W. G. Bijvanck, 'Matthew Arnold, 1822-1888'. In: *De Gids* (1888), juni, p. 385-408; juli, p. 116-152.

2. Uit de veilingcatalogus van de verkoop van Van Eedens bibliotheek op 9 en 10 januari 1934, verschenen onder de titel *Bibliotheek van wijlen Dr. Frederik van Eeden*, blijkt dat hij verscheidene negentiende-eeuwse sociologische en filosofische publicaties over o.a. Spencer en Mill in zijn bibliotheek had. Veel conclusies zijn hier niet uit te trekken, omdat ze pas na de dood van zijn vader in zijn bezit gekomen kunnen zijn.

Blz. 286 1. Frederik van Eeden, 'Decadenten'. In: *Studies*. Eerste reeks. Amsterdam 1897 (derde druk), p. 122.

2. Uitvoering hierover is G. Stuiveling. *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt*. Amsterdam 1959, 2de druk, hoofdstuk 4, p. 78 e.v.

Blz. 287 1. 'Over humaniteit', p. 91.

2. G. Dekker. *Die invloed van Keats en Shelley in Nederland gedurende die negentiende eeuw*. Groningen/Den Haag 1926, p. 173 e.v. Dekker meent dat Van Eeden de enige Tachtiger is geweest, die onder invloed heeft gestaan van de ethische kant van Shelley's dichterschap.

3. Frederik van Eeden, 'Eduard Douwes Dekker' (april 1887). In: *Studies*. Eerste reeks. Amsterdam 1897, p. 12. 'Wij willen individualiteit. Beginselen die men overneemt of zelf vaststelt voor een geheel leven, belemmeren altijd den vrijen wasdom van een persoonlijkheid. Een artist kan en mag geen regelen stellen voor zijn doen en leven, want wat in hem is gaat wet en regel te boven.' In de derde druk van zijn *Studies*, waaruit hier geciteerd wordt, voegt Van Eeden een voetnoot toe. Daarin staat dat het individualisme slechts geldt voor een tijd van ontarding of verdoving. Dan kan het individualisme verjonging betekenen. Maar het moet niet tot een blijvende cultus van het individu leiden.

4. Frederik van Eeden, 'Over kritiek'. In: *Studies*. Tweede reeks. Amsterdam 1894, p. 24.

Blz. 288 1. Uitvoering hierover de heldere studie van Lionel Trilling. *Matthew Arnold*, Oxford 1982 (eerste druk 1939), met name de hoofdstukken 'The spirit of criticism' en 'Culture and Anarchy'.

2. Brief Frederik van Eeden aan Van Deyssel d.d. 13 oktober 1890.

3. 'Over humaniteit', p. 97.

Blz. 289 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 29 maart 1891.

2. Willem Kloos, 'Verleden, heden en toekomst'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 6 (1891), april, p. 171.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 5 april 1891.

Blz. 290 1. Brief Willem Kloos aan Frederik van Eeden d.d. 15 mei 1891.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 15 mei 1891.

3. De eerste brief over Pijnappel is die van Kloos aan Van Eeden d.d. 12 april 1891.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 18 april 1891.

5. Zie over de affaire Kloos-Pijnappel 's-Gravesande (1956), p. 491 e.v.

6. Frederik van Eeden, 'Nieuw Engelsch Proza I'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 6 (1891), afl. 5, juni, p. 289-300.

7. Willem Kloos, 'Over Dominee Hugenholtz en Frederik van Eeden'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 6 (1891), afl. 5, juni, p. 301-310.

8. Frederik van Eeden, 'Aan Willem Kloos'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 6 (1891), afl. 6, augustus, p. 458-462. Kloos reageerde met een naschrift van vijf regels.

Blz. 291 1. Zie o.a. Walter Thys. *De kroniek van P. L. Tak. Brandpunt van de Nederlandse cultuur in de jaren negentig van de vorige eeuw*. Amsterdam/Antwerpen 1956; J. Huijzinga. *Leven en werk van Jan Veth*. Haarlem 1927; B. H. Polak. *Het symbolisme in de*

Nederlandse schilderkunst, 1890-1900. Den Haag 1953; Carel Blotkamp e.a. *Kunstenaars der idee. Symbolistische tendenzen in Nederland, ca. 1880-1930*. Den Haag 1978; Ernst Braches. *Het boek als Nieuwe Kunst 1892-1903. Een studie in Art Nouveau*. Utrecht 1973.

2. Frederik van Eeden, 'Het ontstaan van de theosofische beweging' en 'Over theosofie'. In *Studies*. Vierde reeks. Amsterdam 1904, p. 28 e.v. en p. 57 e.v.

3. Frederik van Eeden, 'Het ontstaan der theosofische beweging', p. 48.

Blz. 292 1. Brief Van Eeden aan Van Deyssel d.d. 9 oktober 1890.

2. *Fragmenten* (1907), brief oktober 1890, p. 44.

3. Brief Van Eeden aan Van Deyssel d.d. 7 augustus 1891.

4. Zie hierover Janet Barkas. *The vegetable passion. A history of the vegetarian state of mind*. Londen 1975, p. 84 e.v.

5. Frederik van Eeden, 'Het vegetariaat'. In: *Studies*. Derde reeks. Amsterdam 1897, p. 177 e.v.

Blz. 293 1. H. Q. Roling. *De god'lyke stem van het medelijden. Vegetarisme in Nederland 1894-1914*. Werkschrift 4. Uitgegeven door het Historisch seminarium van de Universiteit van Amsterdam, juni 1972, p. 6 e.v.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 1 februari 1896.

Blz. 294 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 3 februari 1896.

2. Frederik van Eeden, 'Het vegetariaat', p. 193. Zie ook over deze associatie 'Vrouwenkwesie en socialisme', p. 257.

3. Rudolf Jans. *Tolstoj in Nederland*. Bussum 1952, p. 48 e.v.

Blz. 295 1. Frederik van Eeden. *Dromenboek* (1979), p. 375.

2. Idem, p. 84.

HOOFDSTUK 15 De relatie met Betsy van Hoogstraten

Blz. 296 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 14 februari 1889.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 18 februari 1889.

Blz. 297 1. De heer W. van Suchtelen, kleinzoon van Betsy van Hoogstraten, herinnert zich dat zijn grootmoeder op een gegeven moment vertelde hoe haar moeder bij een epidemische ziekte, vermoedelijk cholera of tyfus, overleed.

2. Dit verhaal, getiteld 'Wechsel van goud en van brandende tranen', werd geschreven in Zürich in 1905 en gepubliceerd onder het pseudoniem Elisabeth v. H. in *De Gids* van 1907, deel IV, p. 385-401.

De heer Guido van Suchtelen in Amsterdam attendeerde mij op het verhaal.

3. Elly Ney. *Erinnerungen und Betrachtungen. Mein Leben aus der Musik*. Aschaffenburg 1957, p. 231. In deze autobiografie neemt af en toe ook Willy van Hoogstraten, Betsy's zoon, het woord. Op p. 236 vertelt hij over de hartelijke vriendschap, die Elly en hij hadden met Van Eeden. 'Er ging im Hause meiner Eltern ein und aus, und als mein Vater gestorben war, war er uns allen ein väterlicher Freund. Diese Freundschaft übertrug sich auch auf Elly, die sein Buch "Der kleine Johannes" schon immer geliebt hatte. Während des Weltkrieges besuchte er uns in der Schweiz, wo er mit Romain Rolland Friedensprobleme besprechen wollte.'

Blz. 298 1. Ter gelegenheid van het jubileum verscheen: J. F. van Hoogstraten. *Vijfentwintigjarige evangeliedienst in de gemeenten van Hengelo, Lochem en Utrecht*. Utrecht 1855. Hierin staat vermeld dat de vader van Sam reeds als jongen gefascineerd was door het ambt van dominee en dat hij dankbaar gestemd was dat hij ondanks zijn

slechte gezondheid zijn ambt kon uitoefenen.

2. Zie over de meisjes Van Hoogstraten Lodewijk van Deyssel. *Gedenkschriften*. Voor de eerste maal volledig naar het handschrift uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Harry G. M. Prick. Deel II. Zwolle 1962, p. 466 e.v.

3. Zie aantekeningen in: Lodewijk van Deyssel. *Het leven van Frank Rozelaar*. Den Haag 1982, p. 328.

Blz. 300 1. In een brief d.d. 18 februari 1889 schrijft Van Eeden aan Kloos: 'Ik heb laatst bij een familie in Utrecht de verzen van Gorter voorgelezen met veel succes. Ik vond het heerlijk.'

2. Enno Endt, 'Wisselwerkingen in een generatie, II: Kunstenaarsleven: Tachtigers omstreeks 1880 (= 1888)'. In: *De Revisor*, jrg. 5 (1978), oktober, p. 38-48.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 20 september 1887.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 24 november 1887.

Blz. 301 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 5 oktober 1888.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 3 februari 1889.

3. In *Frederik van Eeden* (1939), p. 80, vraagt Verwey zich af of 'Christus-konings-zoon' niet misschien de eerste aanduiding van *Ellen* is. Veel waarschijnlijker lijkt me te veronderstellen dat het het onvoltooide drama *Winfried* betreft.

4. H. W. van Tricht, 'Frederik van Eeden'. In: J. M. M. Aler e.a. *Schrijvers in eigen spiegel. Autobiografie/dagboek/brieven*. Den Haag 1960, p. 95.

5. Zie voor de korte geschiedenis van hun liefde Van Eedens dagboek, d.d. 4 en 5 september 1889.

Blz. 302 1. *Brieven van Frederik van Eeden. Fragmenten eener briefwisseling uit de jaren 1889-1899*. Amsterdam/Leipzig 1907. In het voorwoord, gedateerd oktober 1907, deelt Betsy van Hoogstraten mee dat ze in deze bundel heeft bijeengebracht wat haar 'ter karakterisering van den zooveel en zoo verschillend beoordeelden schrijver belangrijk voorkwam.' Van Eeden is met deze selectie van Betsy akkoord gegaan. Er zijn maar een paar brieven van Betsy aan Van Eeden uit latere jaren bekend.

2. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. maart 1889.

3. Brief Frederik van Eeden d.d. april 1889.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 5 mei 1889.

5. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. juni 1889.

6. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 13 juni 1889.

Blz. 303 1. Brieven Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. juni en juli 1889.

2. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. juli 1889.

3. *Johannes Viator* (1892), p. 313.

Blz. 306 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 4 september 1889.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 5 september 1889.

3. Idem.

4. Dagboek Frederik van Eeden 6 september 1889.

Blz. 307 1. L. van Deyssel, 'Nieuw Holland'. In: *Verzamelde opstellen*. Deel I. Amsterdam 1894, p. 14.

Blz. 308 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 27 september 1889.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 8 oktober 1889.

3. De term 'moreel masochisme' gebruikt Karen Horney in haar heldere studie *The neurotic personality of our time* uit 1937. De Nederlandse vertaling: *De neurotische persoonlijkheid van deze tijd*. Utrecht 1966.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 8 oktober 1889.

5. Idem.

Blz. 309 1. Zie over de 'nieuwe mystiek' o.a. A. van Nes. *De nieuwe mystiek*. Rotterdam 1900. Hierin wordt Van Eeden als een typische vertegenwoordiger van de nieuwe mystiek behandeld. Zie verder ook Jan Fontijn. *Leven in extase. Opstellen over mystiek en muziek, literatuur en decadentie rond 1900*. Amsterdam 1983, p. 138 e.v.

2. P. D. Chantepie de la Saussaye. *Geestelijke stromingen*. Haarlem 1914, p. 362. Zie over de mode van de mystiek ook: Jan Fontijn. 'Een wereldse mysticus. Over Maeterlinck en zijn invloed in Nederland rond 1900'. In: *De tweede ronde*, jrg. 5 (1984), nr. 3, p. 74-87.

3. Zeer verhelderend hierover is M. G. Kemperink. *Van observatie tot extase*. Utrecht/Antwerpen 1988.

Blz. 310 1. Voor de relatie van estheticisme, religie en erotiek als onderdeel van de stroming van de zogenaamde decadentie zie Jeanne Pierrot. *The decadent imagination 1880-1900*. Chicago/Londen 1981. Zie vooral het eerste deel van de studie, getiteld 'Foundations of the decadent imagination', p. 3-143. In hoofdstuk 3 'Religious unease' wordt aangegeven hoe mystiek, occultisme en neo-katholicisme onderdelen zijn van de decadente levensbeschouwing. In hoofdstuk 4 'The unconscious and sexuality' behandelt Pierrot allerlei afwijkende vormen van seksualiteit in de decadente literatuur.

2. Evelyn Underhill. *Mysticism*. Cleveland en New York 1963 (10de druk). Zie vooral voor de plaats van het lijden in de mystiek hoofdstuk 3 'The purification of the self'. Verder maak ik gebruik van W. J. Aalders. *Mystiek. Haar vormen, wezen, waarde*. Groningen/Den Haag 1928; Carl-Friedrich Geyer. *Leid und Böses in philosophischen Deutungen*. Freiburg en München 1983, p. 85 e.v.

3. Underhill, p. 229.

4. Geyer, p. 89.

5. Raimond van Marle. *De mystieke leer van Meister Eckehart*. Haarlem 1916, p. 322 e.v.

Blz. 311 1. *De navolging van Christus*. Naar de oudste teksten in de authentieke volgorde bewerkt door Jac. van Ginneken S.J. Amsterdam 1944, p. 17.

2. Zie over Madame Guyons mystiek o.a. de samenvatting in Aalders (1928), p. 237 e.v.

3. Zie brief van Van Eeden aan Henri Borel d.d. 15 jan. 1894. 'Ik heb veel in Indische wijsheid gesnuffeld, al van jongs af aan. Mijn vader had er veel boeken over. Over de 'Bhagavad Gita' hielden wij al gesprekken, nu bijna twintig jaar geleden. Toen kwam het als iets nieuws.'

4. Zie over Schopenhauers lijdensfilosofie o.a. J. D. Bierens de Haan. *Schopenhauer*. Den Haag 1970 (derde druk), p. 117-121.

5. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 17 mei 1878.

Blz. 312 1. Horney (1966), p. 169.

2. Idem, p. 166.

3. Zie A. M. Cram-Magré, 'Biografische aantekeningen'. In: J. A. dèr Mouw. *Volledig dichtwerk*. Amsterdam 1986, p. 802. Dèr Mouw huwde 14 augustus 1893.

4. Men raadplege hierover o.a.: Pierrot (1981), p. 119 e.v.; Hans Hofstätter. *Symbolismus und die Kunst der Jahrhundertwende*. Köln 1973, p. 187 e.v.; B. H. Polak. *Het symbolisme in de Nederlandse schilderkunst 1890-1900*. Den Haag 1953, p. 20 e.v.; H. A. Wage, 'De vrouw als demon en droomgestalte in Naturalisme en Symbolisme'. In: Elizabeth

Visser c.a. *Het beeld van de vrouw in de literatuur* Den Haag 1967, p.98 e.v.; Ariane 'Thomalla. *Die 'femme fragile'. Ein literarischer Frauentypus der Jahrhundertwende*. Dusseldorf 1972.

Blz. 313 1. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 25 september 1892.

2. Idem.

3. Lodewijk van Deyssel, 'Over Louis Couperus'. In: *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, jrg. 1895, aflevering 4, maart. Over de moeizame totstandkoming van deze recensie raadplege men Karel Reijnders. *Couperus bij Van Deyssel*. Amsterdam 1968, p. 132 e.v.

Blz. 314 1. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 9 april 1895.

2. Frederik van Eeden. *Literatuur en leven* (1920), deel IX, p. 1 e.v.

3. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 25 september 1891.

4. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 25 januari 1891.

5. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 25 september 1891.

Blz. 315 1. *Literatuur en leven* (1920), deel IX, p. 4.

2. Kalff (1927), p. 61 e.v.

3. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 18 mei 1890 en 5 januari (=februari) 1891.

Blz. 316 1. Zie Harry G.M. Prick, 'Rond van Deyssels bespreking van Eedens "Ellen"'. Opgenomen in: *Op grond van de tekst*. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. Karel Meeuwesse, ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de theorie der letterkunde en de geschiedenis der Nederlandse letterkunde van de twintigste eeuw aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen (1960-1982). Utrecht 1983, p. 39-52.

2. Albert Verwey. *Letterkundige kritiek. Frederik van Eeden. Ellen. Johannes Viator*. Amsterdam 1894.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 4 september 1889.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 6 september 1903.

Blz. 317 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 9 en 10 februari 1891.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 23 maart 1891.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 24 maart 1891.

4. Zie o.a. dagboekaanekening op 19 december 1906.

5. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 9 juli 1891.

6. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 15 september 1891.

Blz. 318 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 7 januari 1892.

HOOFDSTUK 16 De Lieven Nijland-affaire

Blz. 319 1. Voor de Lieven Nijland-affaire heb ik me vooral gebaseerd op de documenten, zoals die door 's-Gravesande zijn verzameld: G. H. 's-Gravesande (ed.). *Het conflict tusschen Willem Kloos en Frederik van Eeden. De Quaestie 'Lieven Nijland'*. Den Haag 1947. Verder over de affaire G. Stuiveling. *Steekproeven*. Amsterdam 1950, p. 75-94. De beide kemphanen, Van Eeden en Kloos, zijn in hun latere leven enige malen op de affaire teruggekomen, waarbij de waarheid vooral door Kloos erg geweld werd aangedaan. De documenten zijn ook bij 's-Gravesande (1947) te vinden.

Blz. 320 1. Nop Maas. *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw*. Utrecht/Antwerpen 1986, p. 278 e.v.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 19 oktober 1891.

Blz 321 1 Frederik van Eeden 'Nieuw Engelsch proza II' In *De Nieuwe Gids*, jrg 7 (1891), afl 1, oktober, p 70-87

2 Asselbergs oppert in *De geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* de mogelijkheid dat Van Eeden zijn krijgshet ontwierp in navolging van Eduard von Hartmann, die in 1872 zijn beoordelaars verschalkte door anoniem een weerlegging van zijn eigen wijsgerig stelsel uit te geven. Zie W. J. M. A. Asselbergs *Het tydperk der vernieuwing van de Noordnederlandse letterkunde*. Den Bosch enz. 1951, p 69

3 Dagboek Frederik van Eeden d d 3 januari 1892

Blz 322 1 Het handschrift bevindt onder signatuur 169 in het Van Eeden-Museum

2 Jac van Ginneken S. J. (ed.) *De navolging van Christus*. Amsterdam 1944, p 33

Blz 323 1 Brief Jeanette Voorbeytel aan Frederik van Eeden d d 28 februari 1892

2 Over de wil bij de mystici zie o. a. Underhill (1963), hoofdstuk III, 'Mysticism and psychology'

Blz 324 1 Brief Jeanette Voorbeytel aan Frederik van Eeden d d 7 januari 1892

2 Brief Willem Kloos aan Frederik van Eeden d d 11 januari 1892

3 Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d d 13 januari 1892

Blz 325 1 Brief Frederik van Eeden aan Jeanette Voorbeytel d d 18 januari 1892

2 P. I. (Pet. Tideman), 'Over Frederik van Eeden naar aanleiding van het 3de nummer van "Stemmen"' In *Propria Cures*, jrg 1892, 3 februari, p 215-217. Dit artikel werd op 10 februari vervolgd

3 Brief Pet. Tideman aan Frederik van Eeden d d 24 juni 1891

4 's-Gravesande (1956), p 448

Blz 326 1 Brief Willem Kloos aan Lieven Nijland d d 12 februari 1892

2 Brief Willem Kloos aan Frederik van Eeden d d 15 februari 1892

3 Brief Frederik van Eeden aan Willem Kloos d d vrijdag 19 januari 1892

4 Brief Frederik van Eeden aan Jeanette Voorbeytel d d 22 februari 1892

5 Brief Willem Kloos aan Jeanette Voorbeytel d d 22 februari 1892

Blz 327 1 Brief Frederik van Eeden aan Jeanette Voorbeytel d d 25 februari 1892

2 Brief Willem Kloos aan Frederik van Eeden d d (25 februari 1892)

3 Brief Lodewijk van Deyssel aan Frederik van Eeden d d 29 februari 1892. Van Eeden had in zijn brief van 20 februari aan Van Deyssel geschreven dat hij de schrijver Lieven Nijland was

4 Zie 'Notities van Frederik van Eeden over de quaestie Lieven Nijland' In 's-Gravesande (1947), p 67-68

5 Dagboek Frederik van Eeden d d 25-28 februari 1892

HOOFDSTUK 17 Het boek van de liefde

Blz 328 1 *Lioba* was volgens Van Eeden de abstractie van Betsy's en zijn leven. Hun beider liefde is te herkennen in de liefde tussen Tancolf en Lioba. Sam van Hoogstraten zou dan literair uitgebeeld zijn in de figuur van koning Harald, met wie Lioba getrouwd is. Bij het sterven van Harald wordt er door een broer van Harald beweerd dat Harald vermoord werd door Lioba en dat Tancolf in het complot zat. Zie verder hoofdstuk 19

2. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 4 maart 1892.
Blz. 329 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 15 maart 1892.
2. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 22 augustus 1892.
Blz. 330 1. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 9 augustus 1892.
2. Brief Frederik van Eeden aan zijn moeder d.d. 7 augustus 1892.
3. Voor de relatie tussen Van Eeden en Victoria Welby heb ik vooral gebruik gemaakt van de uitvoerige correspondentie tussen beiden, aanwezig op het Van Eeden-archief in Amsterdam. Deze correspondentie werd, zij het niet volledig, gepubliceerd in *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1954, xiv, januari, p. 1-92. Voor gegevens over Welby's leven en wetenschappelijk werk maakte ik vooral gebruik van: Lady Welby. *Significs and language*. The articulate form of our experience and interpretative resources. Reprint of the edition London, 1911, and of two articles by V. Welby. Edited and introduced by H. Walter Schmitz. Amsterdam en Philadelphia 1986. Verhelderend was voor mij de scriptie van Klasien Harstman, getiteld *Victoria Welby, een moralistische pragmatiste*. Een brugfunctie voor de signfica tussen religie en wetenschap. Groningen 1986.
- Blz. 332* 1. Brief Victoria Welby aan Frederik van Eeden d.d. 1 januari 1899.
- Blz. 333* 1. Brief Frederik van Eeden aan Victoria Welby d.d. 13 augustus 1892.
2. *Happy Humanity* (1912), p. 87-88.
- Blz. 334* 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 13 en 23 november 1892.
2. Zie over *Johannes Viator* mijn artikel 'Op zoek naar het Woord. Het lyrisch proza van *Johannes Viator*'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1985, xxx, p. 3-19.
3. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 4 november 1892.
4. Deze opdracht komt voor in Betsy's exemplaar van *Johannes Viator*, dat in het bezit is van mevrouw Stieltjens-Mauve, kleindochter van Betsy van Hoogstraten.
5. Zie over de tekstgeschiedenis van *Johannes Viator* de correspondentie tussen Van Eeden en W. Versluys, aanwezig op het Letterkundig Museum.
6. Zie *Literatuur en Leven* (1920), nr. x, p. 1.
7. Over de band raadplege men de voortreffelijke studie van E. Braches. *Het boek als nieuwe kunst. Een studie in Art Nouveau*. Utrecht 1973, p. 152 e.v.
- Blz. 335* 1. Brief W. Versluys aan Frederik van Eeden d.d. 15 augustus 1893.
2. Brief W. Versluys aan Frederik van Eeden d.d. 17 september 1893.
3. Albert Verwey. *Letterkundige kritiek. Frederik van Eeden. Ellen. Johannes Viator*. Amsterdam 1894. Eerder verschenen als opstel in de *De kunstwereld* in de eerste jaargang (1894).
4. P. Tideman, 'Litteratuur. Gekken door J. van Looy; Johannes Viator door F. van Eeden'. In: *Propria Cures*, jrg. 1892, 23 november, nr. 9, p. 103-107.; idem, 'Van Eeden Tainist'. In: *Propria Cures*, jrg. 1892, 7 december, nr. 11, p. 131-133.
5. W. Kloos, 'Gedachten en aforismen over Frederik van Eeden'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 9 (1894), p. 168-176 en p. 330-337.
- Blz. 337* 1. W. G. van Nouhuys, 'Frederik van Eeden. Johannes Viator.' In: *Letterkundige opstellen* 11. Amsterdam 1894, p. 140-172.
2. J. N. van Hall, 'Frederik van Eeden. Johannes Viator'. In: *De Gids*, jrg. 1893, februari, p. 404-410.
3. Brief Hondius van den Broek aan Frans Coenen d.d. 8 mei 1893.
4. Brief Alphons Diepenbrock aan Frederik van Eeden d.d. 14 december 1893.

5. Zie 'Over wankunst' door L. van Deyssel, opgenomen in: *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, bezorgd en toegelicht door H. W. van Tricht en Harry G. M. Prick. Den Haag, 1981, p. 365.

Blz. 338 1. Brief Etha Fles aan Frederik van Eeden (ongedateerd). Waarschijnlijk werd de brief eind 1894 geschreven. De brief vermeldt een voorlezing van *De Broeders* uit die tijd.

2. *Johannes Viator* (1892), p. 371.

3. Idem, 379-380.

Blz. 339 1. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 4 maart 1893.

2. Brief Frederik van Eeden aan Alphons Diepenbroek d.d. 15 september 1893.

Blz. 340 1. Het handschrift bevindt zich in het Van Eeden-archief onder signatuur 801. Vermeldenswaard is nog dat in het handschrift bij het begin van de hoofdstukken 1 tot en met xv en van hoofdstuk xxvii in de rechterbovenhoek van de rechterbladzijde met potlood kleurenaanduidingen zijn geschreven, die in de gedrukte tekst ontbreken.

2. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 7 augustus 1890.

Blz. 341 1. *Johannes Viator* (1892), p. 388.

Blz. 342 1. Neem als voorbeeld de passage waarin de jonge Johannes op weg is naar zijn twee kleine meisjes. Niet alleen worden de ervaringen tijdens de bootreis in het praescens verteld maar ook de overwegingen van de jeugdige Johannes, overwegingen die vanzelf overgaan in de overwegingen van de oudere vertellende Johannes. Ben ik nu in het verleden of in het heden? vraagt de lezer zich af. Ik citeer hier het begin van de derde dag: 'Dus hebt gij mij nu wel zeer bedrogen, Marjon, lieve, mijne. Wat moet ik beginnen? Ik weet niet. Ik weet niet recht. Ik ben nu waarachtig moe, en dit tobben zat.' Wie is hier nu aan het woord? Wie tobt hier zo? De jeugdige kleine Johannes of de grote?

2. Van Nouhuys (1894), p. 157.

Blz. 343 1. Frederik van Eeden, 'Over kritiek'. In: *Studies*. Tweede reeks. Amsterdam 1894, p. 7-63.

2. In 'Over kritiek' haalt hij instemmend de woorden aan van de Engelse cultuurcriticus Arnold: 'a poetry of indifference towards moral ideas is a poetry of indifference towards life.'

3. 'Over kritiek' (1894), p. 28 e.v.

Blz. 344 1. 'Over kritiek' (1894), p. 60.

2. *Johannes Viator* (1892), p. 307 e.v.

Blz. 345 1. Dresden (1980), p. 164 e.v.

2. Van Eeden heeft in die tijd meermalen beweerd dat hij verschillende schrijverspersoonlijkheden in zich had. In een brief van 25 januari 1891 aan Van Deyssel schrijft hij: 'Wij leven allen zoo in verschillende plans, als vliegende visschen, eventjes vogel-zijnde, en dan weer een gewone visch. Van Eeden A. die verzen maakt ziet neer op Van Eeden B die studies schrijft. Maar mijn toeleg is dat B rekening houdt met het bestaan van A en zorgt dat A. hem niets te verwijten heeft. Zoo zijn ze beiden even waarachtig.'

3. Over de relatie proza en poëzie in die tijd zie o.a. K. Beekman, 'Een laat-19e eeuws genreconcept: of: hoe L. van Deyssel literatuur verdedigt'. In: *Spektator* (1984-85), p. 3-33.

4. Over de tendens in het proza rond 1900 om tot reductie van de concrete tijd te komen: E. Kunne-Ibsch, 'Der Wille zum schonen Leben. Enthistorisierung als Ver-

fahren in der Erzählung des Jugendstils'. In: *Neophilologus*, jrg. 1973, vol. LVII, p. 213-231 en 317-329.

Blz. 346 1. Evelyn Underhill. *Mysticism*. Cleveland en New York 1963 (tiende druk). Eerste druk 1910. Johannes is 'Viator', reiziger dus, wiens reisweg uit zeven dagen bestaat met stijgingen en dalingen, een effene weg en een dwaalweg. Het einddoel wordt een keer Jeruzalem genoemd enz. Wat de huwelijksymboliek betreft: Johannes noemt God herhaaldelijk 'mijn eeuwige Geliefde', met wie hij één wil worden.

2. Er is het eerste stadium van het ontwaken van het Zelf, wanneer hij Marjon voor het eerst ontmoet op achtjarige leeftijd, het tweede stadium van de zuivering van het Zelf is iedere keer aanwezig nadat Johannes' slechte ik de overwinning heeft behaald. Het derde stadium, de 'illumination', het waarnemen van een hogere betekenis in de schepping, is regelmatig in Van Eeden's boek aanwezig: 'De koude ruimten zijn mij niet langer dood, en de eeuwige nachten zijn mij niet langer uitgestorven. In eindeloos duister is alom licht en levende schaduw van warmte ontvangt alle peilloze kou. Het doode der werelden is een schijn en het wezenlooze een bedrog. Het leven is in alles waarachtig.'

Het zijn woorden die zo goed passen in de mystieke traditie en die, wie weet, door Van Eeden stilzwijgend ontleend zijn aan een mystiek geschrift van vroeger tijd. Het vierde en vijfde stadium dat Underhill onderscheidt, namelijk het stadium van 'the dark night of the Soul' en 'Unitive Life', waarin de volkomen eenwording van de ziel met God plaatsvindt en de eigen individualiteit verloren gaat, worden volgens mij in Johannes Viator niet gerealiseerd. Op het einde van het boek zegt Marjon hem: 'Weten moet gij innig en gelijkelijk, dat gij wel God zoudt willen zijn, maar niet moogt en niet kunt.'

3. Voor het genre van de allegorie heb ik me gebaseerd op de studie van A. Fletcher. *Allegory. The theory of a symbolic mode*. New York 1964.

Blz. 347 1. Zie over de continuering van de allegorie als genre: Lothar Honnighausen. *Praraphaeliten und Fin de Siècle. Symbolistische Tendenzen in der Englischen Spätromantik*. München 1971, p. 76 e.v.

2. *Johannes Viator* (1892), p. 309.

HOOFDSTUK 18 Landlord en mysticus

Blz. 351 1. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 9 april 1893.

Blz. 353 1. Brief Frederik van Eeden aan zijn moeder d.d. 5 februari 1893.

2. Zie Pieter Singelenberg. *H. P. Berlage. Idea and style. The quest for modern architecture*. Utrecht 1971, p. 58 e.v.

Blz. 354 1. *Gedenkschriften* (1962) II, p. 488-489.

2. Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d.d. 4 maart 1895.

3. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 23 mei 1893.

4. *Gedenkschriften* (1962), p. 493.

5. Idem, p. 481-482.

Blz. 356 1. Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, *Kinderjaren en jeugd van R. N. Roland Holst*. Zeist 1940, p. 96.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 12 december 1893.

3. S. M. Noach, 'Henriette Roland Holst en Frederik van Eeden'. In: *Mededelingen*

van het *Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1938, v, p. 27-45. Noach legt erg de nadruk op beider overeenkomsten. Die verwantschap wordt ontkend door: J. H. van Praag. *Henriette Roland Holst. Wezen en werk* Amsterdam 1946, p. 165 e.v.

4. Henriette Roland Holst-Van der Schalk. *Het vuur brandde voort*. Amsterdam 1979 (eerste druk 1949), p. 94-95.

5. *Liber amicorum Dr. Frederik van Eeden* (1930), p. 148-150.

Blz. 357 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 12 november 1893. Zie over dat bezoek ook de brief van Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 13 november 1893.

2. Frederik van Eeden, 'Vincent van Gogh'. In: *De Nieuwe Gids*, jrg. 6 (1890), afl. 2, december, p. 263-270. Ook opgenomen in: *Studies*. Tweede reeks (1894), p. 100-108.

3. Vincent van Gogh. *Verzamelde brieven*. Derde deel. Amsterdam/Antwerpen 1973 (vijfde druk), p. 376-377; vierde deel, p. 154.

4. Over het feit dat de Van Eedens in bezit waren van Van Goghs 'Zaaier' zie J. H. Bois, 'Van Kunst en Kunstenaars, Nr. 150'. In: *Haarlems Dagblad*, 15 september 1925.

5. J. Th. Toorop. *De jaren 1885 tot 1910*. Catalogus Rijksmuseum Kroller-Muller, Otterlo, 9 december 1978-11 februari 1979, p. 38. Zie ook Polak (1953), 48-50.

Blz. 358 1. Brieven Frederik van Eeden aan Jan Toorop d.d. 17 mei 1894 en 22 maart 1895.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 23 augustus 1894.

3. Zie hierover Jan Fontijn. *Leven in extase. Opstellen over mystiek en muziek, literatuur en decadentie rond 1900*. Amsterdam 1983, p. 43 e.v.

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 22 mei 1892.

5. Het verzoek van Van Eeden komt ter sprake in een brief van Alphons Diepenbrock aan A. J. Derkinderen d.d. 7 december 1891.

6. Zie hierover Hans van Eeden, 'Verbeterde (?) versie van *Torribio*'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1960, xviii, 41-47. Vermoedelijk heeft Van Eeden al in 1890, toen *Don Torribio* in druk verscheen, geprobeerd het stuk opgevoerd te krijgen. In een brief van 26 oktober 1890 had C. F. van der Horst hem geadviseerd om het bij het gezelschap van De Vos in Rotterdam te proberen. De Vos had het stuk toen niet geschikt gevonden, vooral het zesde tafereel niet. Een jaar later op 18 september 1891 geeft De Vos te kennen dat hij het wil proberen. Van Eeden werkte daarvoor de twee laatste bedrijven van *Don Torribio* om. Hans van Eeden deelt mee dat Van Eeden Johan Wagenaar aangezocht had voor de muziek. Diepenbrock vermeldt hij niet. Op 15 november 1891 kondigt De Vos in een brief aan Van Eeden aan dat de repetities op tweede of derde kerstdag zullen beginnen. Maar van een opvoering is het niet gekomen.

7. Zie over Van Eedens passie voor muziek: J. L. J. F. Ezerman, 'Van Eeden en de muziek'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1940, vii, p. 5-28. In dezelfde aflevering: Nico van Suchtelen, 'Muziek op Walden', p. 2-4.

Blz. 360 1. Brief Alphons Diepenbrock aan P. Tideman (omstreeks 20 oktober 1893).

2. Willem Kloos, 'Gedachten en aforismen over Frederik van Eeden'. In *De Nieuwe Gids*, jrg. 9, (1893), afl. 1, oktober, p. 168-176.

Blz. 361 1. Idem, p. 171-172.

2. Willem Kloos. *Wrok- en uraak-sonnetten*. Met een inleiding van Charles Vergeer. Oosterbeek 1987.

- Blz. 363 1. Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d.d. 15 januari 1894.
 2. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 18 januari 1894.
 3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 21 januari 1894.
 4. Brief Frederik van Eeden aan Albert Verwey d.d. 22 januari 1894 (niet verzonden).

Blz. 364 1. Van der Goez heeft in zijn *Litteraire herinneringen uit de Nieuwe Gids-tijd* van 1931 uitvoerig met vele documenten de zaak gereconstrueerd en komt tot de slotsom dat Van Eeden een negatieve rol heeft gespeeld door het intrekken van zijn volmacht. Stuiveling heeft die interpretatie gesteund. Van Duinkerken is daartegen ingegaan en heeft in *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, deel IX, p. 74-76, Van Eeden vrijgepleit.

2. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 4 juli 1894.
 3. Henri Borel, 'Frederik van Eeden'. In: *De Kunstwereld*, jrg. 1894, nr. 32, augustus, p. 2-3; idem, 'Het Woord'. In: *De Kunstwereld*, jrg. 1894, nr. 40, december, p. 1.
 4. De meest verhelderende analyse van *De Broeders* is tot nu toe de analyse van Van Eeden zelf: Frederik van Eeden, 'Toelichting tot "De Broeders"'. In: *Studies*. Derde reeks. Amsterdam 1897, p. 85-114. De meeste interpretaties maken ruimschoots gebruik van deze toelichting. Vrij uitvoerig over *De Broeders* is G. Kalf (1927), p. 107-127. Kalf heeft veel waardering voor Van Eedens toneelstuk en probeert vooral de literaire achtergronden en de receptie te beschrijven. De receptie komt ook uitvoerig aan bod in de tekstuitgave van *De Broeders* door Van Tricht: H. W. van Tricht en Olf Praamstra (ed.). *De Broeders. Tragedie van het Recht*. Leiden 1983. Van Tricht schreef eerder 'De wording van "De Broeders"'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. I (1935), p. 6-16. Toen in 1912 de tweede druk verscheen onder de titel *De Broederveele* kondigde Van Eeden aan dat hij een toneelbewerking van het stuk overwoog. Zie over deze bewerking: H. W. van Tricht, 'Iets over de latere bewerking van "De Broeders"'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. I (1935), p. 24-28. Aan de filosofische en theologische aspecten van het stuk werd vooral door G. H. van Senden aandacht besteed. Zijn benadering is echter vrij normatief: G. H. van Senden, 'Van Eeden's "De Broeders" als document van een crisis in het religieus bewustzijn'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. I (1935), p. 17-23. H. W. van Tricht plaatste in zijn dissertatie van 1934 *De Broeders* in het kader van Van Eedens wereldbeschouwing: H. W. van Tricht. *Frederik van Eeden. Denker en strijder*. Utrecht 1978 (ongewijzigde herdruk van 1934), p. 56-65. Van Tricht neemt hier te weinig afstand van Van Eedens terminologie en wijze van denken. Het zou aanbeveling verdienen om Van Eedens *De Broeders* nader te bestuderen in het kader van de mystieke literatuur uit die tijd en in het kader van zijn leven. De eerste aanzet hiertoe vindt men hier in deze biografie.

Blz. 365 1. Het betreft het gedicht 'Voor Tonny', opgenomen in de bundel *Van de passielooze lelie*.

2. Madame Guyon komt in het dagboek o.a. op 5 augustus 1894 ter sprake. Op diezelfde dag schrijft Van Eeden een brief aan Betsy over Guyon. Ze lezen van haar *La vie de madame Guyon, écrite par elle-même* en haar *Discours spirituels*. Deze *Discours* verschenen in twee delen. Welke editie Van Eeden gebruikte heb ik niet kunnen achterhalen. In het Van Eeden-Museum bevindt zich een exemplaar van Madame Guyon, dat door Van Eeden intensief gelezen werd, zoals uit briefjes erin en blauwe onderstrepingen is op te maken: *Les opuscules spirituels*. Cologne 1720. (Signatuur 3 v 28)
 3. In zijn dagboek van maandag 6 augustus 1894 denkt hij in de trein naar Amster-

dam na over Guyon en zijn eigen werk. Hierbij brengt hij ook *Van de koele meren des doods* ter sprake.

Blz. 366 1. Uit: *Enkele verzen*. Amsterdam 1898, p. 1.

2. Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 16 november 1894.

Blz. 367 1. (M. G. L. van Loghem,) 'Kroniek'. (Over: F. van Eeden. *De Broeders, tragedie van het recht*. Amsterdam 1894). In: *Nederland*, jrg. 1895, nr. 1, p. 115.

2. Brief Etha Fles aan Frederik van Eeden (ongedateerd). Een van de voorlezingen tijdens Van Eedens tournee werd in Utrecht, de woonplaats van Etha Fles, gehouden.

3. W. G. van Nouhuys. *Studien en Critieken*. Amsterdam 1897, p. 94.

4. Verwey (1939), p. 127.

Blz. 368 1. Jan Kalf jr., (Bespreking van) *De Broeders*. In: *De Kroniek*, jrg. 1895, 2 juni, p. 180-181.

2. M. A. P. C. Poelhekke. *Modernen*. Nijmegen 1899.

3. Brief Willem Kloos aan Frederik van Eeden d.d. 8 december 1894.

4. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 16 november 1894.

5. Frans Coenen, 'Van Eedens broederveete'. In: *Groot Nederland*, jrg. 28 (1930), p. 90-105.

Blz. 369 1. Antal Sivirsky, 'Frederik van Eeden's Gods drama's en De tragedie van de mens van Imre Madach'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1960, XVIII, p. 6-17.

Blz. 370 1. Zie over de Drieëenheid en de menswording van Christus binnen de westerse mystiek Underhill (1963), p. 107 e.v.

2. Zie over de invloed van Boehme in de negentiende eeuw o.a. Clasina Manusov. *Pelgrims en profeten. Bunyan's The pilgrim's progress in de mystieke denkwereld van Jacob Bohme*. Utrecht 1985, p. 132 e.v.

3. Zie over Boehme o.a. W. J. Aalders (1914), p. 99 e.v.

Blz. 371 1. Volgens J. M. C. Bouvy zou deze scène van de twee Ahasverussen wel eens het 'knooppunt' van *De Broeders* kunnen zijn. Zie hiervoor J. M. C. Bouvy, 'Enkele gedachten naar aanleiding van De Broeders of De Broederveete van Frederik van Eeden'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1958, XVII, p. 12-20.

2. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. december 1894.

3. Angus Fletcher (1964), p. 301.

Blz. 372 1. Brief Johan van Eeden aan Frederik van Eeden d.d. 16 juni 1894.

2. Brief Johan van Eeden aan Frederik van Eeden d.d. 19 augustus 1895.

HOOFDSTUK 19 Naar een groter sociaal gevoel

Blz. 375 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 30 maart en 3 april.

2. Toen Van Eeden zich in een brief kritisch uitliet over een stuk van Van Deyssel en Van Deyssel niet onmiddellijk reageerde, vroeg Van Eeden zich bezorgd af of hij niet kwaad was (brief d.d. 28 maart 1895). Van Deyssel reageerde heel laconiek en vond dat men er tegen moest kunnen als iemand het niet helemaal met hem eens was (brief 29 maart 1895).

3. Brief Lodewijk van Deyssel aan Frederik van Eeden d.d. 14 januari 1895 (niet verzonden).

4. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 27 januari 1895.

5. Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d.d. 4 maart 1895.

6. R. Th. R. Wentges, 'De neus van Frederik van Eeden. Een beschouwing over de betekenis van reuk en geur in zijn werk'. In: *De Gids*, jrg. 140 (1977), afl. 3, p. 164-177.
Blz. 376 1. Wentges (1977), p. 165.
2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 6 juni 1907.
3. Alain Corbin. *Le miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social, XVIIIe-XIXe siècles*. Parijs 1982, deel 3, hoofdstuk 3, 4 en 5. Ik heb gebruik gemaakt van de Nederlandse vertaling: *Pestdamp en bloemsemgeur. Een geschiedenis van de reuk*. Nijmegen 1986.
Blz. 377 1. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. maart 1895.
2. Een eerste introductie op *Het lied van Schijn en Wezen* geeft H. W. Van Tricht in de inleiding bij de tekstuitgave van 1954, herdrukt in 1981 in de serie Nijhoffs Nederlandse klassieken. Hij geeft een korte beschrijving van een aantal beschouwingen over het gedicht. Over de filosofie van het gedicht is Van Tricht uitvoeriger in: *Frederik van Eeden. Denker en strijder*. Utrecht 1978 (eerste druk 1934), p. 65 e.v. Een parafrase van de inhoud van de drie boeken van *Het Lied* geeft C. U. Ariëns Kappers, 'Frederik van Eeden's Lied van Schijn en Wezen'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 11 (1936), p. 20-28. Een verslag van een subjectieve leeservaring geeft Arnold Saalborn, 'Het Lied van Schijn en Wezen voor onzen tijd'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 11 (1936), p. 29-37. Een waarderende, sterk filosofische beschouwing schreef J. D. Biersens de Haan in *Onze Eeuw* xvii (1917), p. 153-156. Naar aanleiding van de tekstuitgave van Van Tricht in 1954 schreef W. L. M. E. van Leeuwen, 'Meditaties bij de herlezing van "Het lied van Schijn en Wezen" van Frederik van Eeden'. In: *De Nieuwe Taalgids*, jrg. 1955, p. 29-39.
3. Brief Frederik van Eeden aan Victoria Welby d.d. 18 juli 1893.
4. W. G. van Nouhuys. *Studien en critieken*. Amsterdam 1897, p. 126. De kritiek verscheen eerder in: *Nederlandsche Spectator*, jrg. 1895, p. 229 e.v.
Blz. 378 1. Uitvoeriger over de receptie Kalff (1927), p. 131 e.v.
2. Henri Borel, 'Het wezen der literatuur'. Opgenomen in: *Studiën*. Amsterdam (1898), p. 75-95. Oorspronkelijk opgenomen in: *De Gids*, jrg. 1895, iv, p. 439-454.
3. Zie Dagboek Frederik van Eeden d.d. 17 november 1892 en 30 augustus 1893.
4. Zie over het vitalisme en de mystiek Underhill (1962), p. 26 e.v.
Blz. 379 1. Zie H. W. van Tricht, 'Van Eeden over Nederland'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1951, xiii, p. 34-39.
2. Frederik van Eeden aan Victoria Welby d.d. 26 februari 1893.
3. Zie over Geertruida Kapteyn: B. Reijnsdorp, 'Een groote idealiste die van ons heenging'. Opgenomen in: G. Kapteyn-Muysken. *Revolutie en weder-geboorte*. Blaricum 1921, p. 119-152.
- Blz. 380* 1. In 1894 schreef Geertruida Kapteyn in een Engels weekblad 'A plea for moral education'. In 1899 schreef zij voor *De Kroniek* van Tak in de aflevering van 22 januari en 15 oktober 1899 over 'levens-kunst'. Van de bekende Franse filosoof Jean Marie Guyau vertaalde zij *Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction* in het Engels.
2. Brief A. Kapteyn aan Frederik van Eeden d.d. 24 juli 1890.
3. Zie Richard Ellmann. *Oscar Wilde*. Londen 1988, p. 290.
4. Zie over John Gray en André Raffalovich: G. A. Cevasco. *John Gray*. Boston 1982.
5. Zie de brieven van John Gray aan Frederik van Eeden d.d. 16 januari 1893 en 23 december 1894.
- Blz. 381* 1. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 24 juli 1895.
2. Men denke bij voorbeeld aan de figuur van Emmy Tender, wier huis aan de Theems bij Londen staat. Op grond van de beschrijvingen is aan te nemen dat Van

Eeden zijn ervaringen in de Club Maidenhead, gelegen aan de Theems, in de roman verwerkt heeft.

3. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 24 juli 1895.

4. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. juli 1895.

Blz. 382 1. Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d.d. 9 augustus 1895.

2. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. september 1895.

3. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 6 december 1895.

Blz. 383 1. Brief Frederik van Eeden aan Victoria Welby d.d. 6 januari 1896.

2. D. S. van Warmelo. *Mijn commando en guerilla commando-leven*. Amsterdam 1901.

Het boek bevat naast het voorwoord van Van Eeden ook een brief van Van Eedens jeugdvriend Willem Leyds, de secretaris van Kruger, aan Van Eeden d.d. 22 september 1901.

Blz. 384 1. Brief Frederik van Eeden aan Victoria Welby d.d. 2 februari 1896.

2. Brief Frederik van Eeden aan Victoria Welby d.d. 10 februari 1896.

3. Of de open brieven inderdaad gepubliceerd zijn, heb ik niet kunnen achterhalen.

4. Zie *Enkele verzen* (1898), p. 31.

Blz. 385 1. Zie brieven van Frederik van Eeden aan zijn moeder d.d. 31 januari en 11 februari 1896.

2. Brief Frederik van Eeden aan zijn moeder d.d. 8 april 1896. Uit de brief van 30 november 1896 aan haar blijkt dat hij de aandelen kocht.

3. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 24 januari 1896.

4. Idem.

5. Brief Frederik van Eeden aan Henri G. Samson d.d. 19 maart 1896.

6. Brief Alphons Diepenbrock aan Willem Witsen d.d. 20 april 1896.

7. Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d.d. 16 mei 1896.

Blz. 386 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 30 juni 1896.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 13 september 1896.

3. Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d.d. 1 oktober 1896.

4. Voor de *Kroniek*-polemieek raadplege men: Marius Bauer. *Brieven en schetsen van zijn reizen naar Moskou en Constantinopel, gevolgd door enige polemieken tussen socialisten en estheten*. Met een voorwoord van G. H. 's-Gravesande. Amsterdam/Antwerpen (1964). Zie ook het informatieve artikel van J. C. Brandt Corstius, 'Een debat over kunst en leven in 1896'. In: *Apollo*, jrg. 2 (1947), p. 263-275.

Blz. 387 1. De titel van de prent luidde 'De kroning van den Czar' met als ondertitel 'De deputatie uit Siberië op weg naar het feest'. Op de prent ziet men behalve de kroning ook vage, donkere gestalten, die met zweepslagen worden voortgedreven.

2. Bauer (1964), p. 40.

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 8 juni 1896.

Blz. 388 1. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 11 juni 1896.

2. Frederik van Eeden, 'Aan de lezers van "De Kroniek" naar aanleiding van het stuk van dr. A. Diepenbrock tegen P. L. Tak'. In: *De Kroniek*, jrg. 1896, 14 juni. Hier geciteerd uit Bauer (1964), p. 122-127.

3. De brief van Diepenbrock is niet teruggevonden, maar uit de brief van Van Eeden aan Diepenbrock van 12 juni 1896 is op te maken wat D. beweerd had in zijn brief.

4. Brief Frederik van Eeden aan Alphons Diepenbrock d.d. 12 juni 1896.

5. Brief Cécile Goekoop-de Jong van Beck en Donk aan haar zuster Elisabeth d.d. 15 juni 1896.

6. Brief Elisabeth Diepenbrock-de Jong van Beek en Donk aan haar zuster Cécile d.d. 17 juni 1896.

Blz. 390 1. Brief Frederik van Eeden aan Alphons Diepenbrock d.d. 24 juni 1896.

2. Brief Alphons Diepenbrock aan Frederik van Eeden d.d. 26 juni 1896.

3. Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d.d. 26 juni 1896.

4. Zie bij voorbeeld de dromen van 12 november 1897, 12 maart 1898, 9 augustus 1899, voorkomend in het *Dromenboek* van Van Eeden.

Blz. 391 1. In de *Fabian Essays in Socialism*, vertaald door F. M. Wibaut, had Annie Besant het oprichten van 'graafschapshoeven' voorgesteld om de werkloosheid te bestrijden. Van Eeden kende deze essays, zoals uit zijn correspondentie met Betsy van Hoogstraten blijkt.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 30 juni 1896.

3. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 26 juni 1896.

4. Frederik van Eeden, 'Aan de medewerkers van "de Kroniek"'. In: *De Kroniek*, jrg. 1896, 28 juni, geciteerd uit Bauer (1964), p. 149-153.

Blz. 392 1. Frederik van Eeden, 'Artiest en socialist'. In: *Studies*. Derde reeks. Amsterdam 1897, p. 244-267.

2. Brief Frederik van Eeden aan Adriaan van Oordt d.d. 14 juni 1896.

Blz. 393 1. In *De Kroniek* van 2 augustus had André Jolles geschreven dat Van Eeden met 'hautaine negatie' zijn boeken in 'den poel van zijn onverschilligheid' blijft werpen.

2. Brief Frederik van Eeden aan Adriaan van Oordt d.d. 4 september 1896.

3. Het voorwoord bij de eerste druk van *Irmenlo* werd in uitgewerkte vorm gepubliceerd onder de titel 'Over een Hollandsche roman'. In: *Studies*. Derde reeks. Amsterdam 1897, p. 160-176.

4. Brief Frederik van Eeden aan Adriaan van Oordt d.d. 20 november 1896.

5. Brief Abraham van Collem aan Frederik van Eeden d.d. 25 februari 1893; brief Arthur van Schendel aan Frederik van Eeden d.d. 9 september (1891). Uitvoeriger over de relatie tussen Van Eeden en Van Schendel is: Charles Vergeer. *Gewezen en gemaskerd: over de jonge Arthur van Schendel*. Leiden 1988, p. 54-61. Vergeer vermeldt verder dat Van Schendel *Don Torribio* uit de bibliotheek van de toneelschool leende.

Blz. 394 1. Brief Frederik van Eeden aan A. K. Hovens Greve d.d. 20 juni 1893.

2. Brief Frederik van Eeden aan Victoria Welby d.d. 8 december 1896.

3. Brief Johan Labberton aan Frederik van Eeden d.d. 31 maart 1896.

4. Brief Johan Labberton aan Frederik van Eeden d.d. 19 mei 1896.

5. Brief Johan Labberton aan Frederik van Eeden d.d. 24 mei 1896.

Blz. 395 1. Het fragment van het dagboek van Labberton wordt door hem geciteerd in zijn brief aan Van Eeden d.d. 8 juni 1896.

2. De geschreven literatuurlijst bevindt zich onder signatuur 109 in het Van Eeden-archief.

3. Brief Johan Labberton aan Frederik van Eeden d.d. 30 december 1896.

Blz. 396 1. Brief Jacob Israel de Haan aan Frederik van Eeden, ongedateerd, donderdagavond. Waarschijnlijk dateert de brief van zomer 1901. In de brief staat vermeld dat zij elkaar twee en halfjaar kennen en dat hij in maart 1899 Van Eeden voor het eerst schreef.

2. Het gedicht bevindt zich samen met een ander gedicht, gedateerd 30 april/1 mei, in de map brieven van De Haan aan Van Eeden in het Van Eeden-archief.

Blz. 397 1. Brief Frederik Meyster aan Frederik van Eeden d.d. 17 mei 1899.

2. Uitvoeriger over hun latere vriendschap Wim J. Simons, 'Frederik van Eeden en zijn verhouding tot Jacob Israel de Haan'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1960, xviii, p. 31-40.

3. Guido van Suchtelen attendeerde mij als eerste op het bestaan van dit verhaal. Zie over dit verhaal Jan Fontijn, 'Het verhaal van Ellen'. Opgenomen in: Th. A. P. Bijvoet e.a. (red.). *Teruggedaan. Eenenvijftig bijdragen voor Harry G. M. Prick ter gelegenheid van zijn afscheid als conservator van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum*. Den Haag 1988, p. 133-139.

Blz. 400 1. Op 11 oktober 1907 noteert Van Eeden in zijn dagboek dat een pensionhouder in Waldheim in Zwitserland hem en zijn vrouw Truida Everts weigerde als pensiongasten aan te nemen. De man had in Holland gehoord dat hij een Don Juan was, die vrouwen hypnotiseerde.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 26 mei 1892.

3. Livarde, ook wel Sint-Liberata genoemd, jonkvrouw en martelares, werd in geheel Europa vereerd. J. J. A. Zuidweg noemt in *De duizend en een nacht der heiligenlegenden* (1948), p. 81 deze heilige het meest krasse voorbeeld van onhistorische heiligenverering. Ze wordt o.a. voorgesteld als een gekruisigde vrouw met een baard. Ze had God om die baard gesmeekt om aldus haar heidense verloofde met afschuw te vervullen. De naam Lioba werd door Van Eeden ontleend aan de door de Kerk op 28 september vereerde heilige. Haar naam kan etymologisch verbonden worden met 'Liebe'. Lioba was een heilige abdis, opgevoed in het klooster Thanet (Kent) in Engeland. Zij hielp later Bonifatius bij diens missiewerk. Zij was een vrouw van hoge beschaving en stierf in 782.

Blz. 401 1. Frederik van Eeden. *Enkele verzen*. Amsterdam 1898, p. 37.

2. Brief Jaqueline Sandberg aan Lodewijk van Deyssel d.d. 3 maart 1896. De correspondentie tussen Sandberg en Van Deyssel is opgenomen in: Jaqueline Royaards-Sandberg. *Ik heb je zoveel te vertellen*. Baarn (z.j.)

3. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 17 mei 1895.

Blz. 402 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 31 december 1896.

2. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 8 januari 1897.

3. Zie *Literatuur en leven* (1920), xii, p. 4.

4. Zie over de opvoeringen van *Lioba*: Bernt Luger, 'Frederik van Eeden, *Lioba* en het melodrama'. In: *Mens en melodie*, jrg. 1982, augustus, p. 352-361.

Blz. 403 1. Zie Jan Fontijn, 'Een wereldse mysticus. Over Maeterlinck en zijn invloed in Nederland rond 1900'. In: *De tweede ronde*, jrg. 5 (1984), nr. 3, p. 74-87.

2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 17 december 1894.

3. Het citaat luidt: 'Toutes nos misères véritables intérieures sont causées par nous-mêmes – nous les formons au-dedans de nous, de notre propre substance.' Een parafraze daarvan vindt men in de laatste brief (november 1899), die in de door Betsy uitgegeven bloemlezing van brieven van Van Eeden aan haar is opgenomen.

Blz. 404 1. Geciteerd uit: W. Top. *Fijn en frisch. Seksuele voorlichting onder gereformeerden 1900-1965*. Amsterdam 1988, p. 25.

2. Het programmaboekje wordt geciteerd door Luger (1982), p. 356.

3. Frederik van Eeden. *Lioba*. Drama. Amsterdam 1904 (derde druk), p. 118.

Blz. 405 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 18 april 1897.

2. G. Kalff junior (1927), p. 144-146.

3. *Liber amicorum Dr. Frederik van Eeden* (1930), p. 16.

4. Verwey (1939), p. 135.

Blz 407 1 *De blyde wereld* (1903), p 183

2 Frederik van Eeden, 'Werk en brood' In *De Gids*, jrg 61 (1897), deel 1, februari, p 241-269 De titel luidde aanvankelijk 'Een plicht der regeering', maar werd op voorstel van Van Hall gewijzigd

3 Frederik van Eeden, 'Over hallucinaties' In *Tweemaandelijksch Tydschrift*, jrg 3 (1897), deel 2, mei, afl 5, p 235-274 Ook gepubliceerd in *Studies* Derde reeks (1897), p 115-159

4 De belangrijkste reacties op 'Werk en brood' waren T (M W F Treub), 'Rijkslandbouwers' In *Sociaal Weekblad*, jrg 1897, 13 februari, p 53-54, idem, 'Verscheidenheden' In *Sociaal Weekblad*, jrg 1897, 20 februari, p 63-64 en 27 februari, p 71-72 Zeer uitvoerig was C J H van den Broek, 'Rijkshoeven - Reddingshoeven?' In *Sociaal Weekblad*, jrg 1897, 20 maart, p 27 maart, p 101-103 en 3 april, p 109-111 Kort en bondig was N G Pierson, 'Werk en Brood' In *De Economist*, jrg 1897, p 212 Ook van Domela Nieuwenhuis ontving Van Eeden een negatieve kritiek in *Recht voor Allen*, jrg 1897, 11/12 februari

Blz 408 1 Brief F B Lohuis aan Frederik van Eeden d d 2 maart 1897

2 T (P L Iak), 'Liefhebbers' In *De Kroniek*, jrg 3 (1897), 7 februari, p 41-42

3 Frederik van Eeden, 'De bezwaren tegen coöperatieve Rijkshoeven' In *De Gids*, jrg 61 (1897), deel 3, augustus, p 228-273 Het stuk werd ook opgenomen in de derde bundel *Studies*, die eind 1897 verscheen

Blz 409 1 Brief Frederik van Eeden aan M W F Treub d d 15 februari 1897

2 Frank van der Goes, 'Fr van Eeden over Sociale Hervorming' In *Tweemaandelijksch Tydschrift*, jrg 3 (1897), deel 2, maart, afl 4, p 171-195

3 Zie hierover Frans Becker en Johan Frieswijk *Bedrijven in eigen beheer Kolonies en produktieve associaties in Nederland tussen 1901 en 1958* Met bijdragen van J M Welcker en F J M van Puijenbroek Nijmegen 1976, p 30 e v

4 Brief Jan Stoffel aan Frederik van Eeden d d 25 april 1900

Blz 410 1 Nadat Van Eeden in zijn dagboek (d d 28 juni 1897) het herstel van Jeanne in Ermelo had vastgesteld, ging hij onmiddellijk over op de opzet van *Van de koele meren des doods* Men denke aan het einde van de roman, waar Hedwig precies als Jeanne na haar psychische crisis rust vindt op het land

2 Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d d 9 november 1897

3 Zie de inleiding van Bastiaan Willink bij de tweede druk van de 'Redekunstige Grondslag' in 1975

Blz 412 1 Uit de brief van Van Eeden aan Gerrit Mannoury (d d 17 november 1897) blijkt dat Van Eeden in zijn werk van opmerkingen van Mannoury gebruik had gemaakt

2 *Studies* Derde reeks (1897), p 82

3 Zie brieven van G J P J Bolland aan Frederik van Eeden d d 28 november en 8 december 1897

4 Brief Frederik van Eeden aan G J P J Bolland d d 17 juli 1889

5 Brief Frederik van Eeden aan G J P J Bolland d d 1 september 1890

6 Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d d 4 maart 1895

7 Zie de brieven van Johan Labberton aan Frederik van Eeden van 21 september en volgende maanden

Blz 413 1 Dagboek Frederik van Eeden d d 5 juni 1897

2. Zie over de relatie tussen Van Eeden en Thijssse: Guido van Suchtelen, 'F. van Eeden en Jac. P. Thijssse.' In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1979, xxvi, p. 18-21.

3. Brief E. Heimans aan Frederik van Eeden d.d. 22 april 1897.

4. In Van Eedens exemplaar van *Walden*, aanwezig in het Van Eeden-Museum, staat voorin een notitie van Jac. P. Thijssse van 23 april 1936. Vermeld wordt dat hij *Walden* omstreeks 1895, bij het begin van de vriendschap, aan Van Eeden leende. Waarschijnlijk vergist Thijssse zich. Uit de brief van Heimans aan Van Eeden d.d. 22 april 1897 is op te maken dat Van Eeden en Thijssse eerst 24 april 1897 met elkaar kennis maakten. In een brief van 28 november 1897 van Thijssse aan Van Eeden komt Thoreau ter sprake. Thijssse is bereid meer over Thoreau aan Van Eeden te lenen. In een andere brief van Thijssse, door Van Eeden zelf met potlood voorzien van datum 'december 1897', wordt een boek van Thoreau aangeboden. Toen Van Eeden *Walden* stichtte, was Thijssse bang dat het boek van Thoreau Van Eeden tot de stichting van *Walden* had aangezet. Thijssse schreef hem hierover. Van Eeden reageerde met een brief (niet meer aanwezig), die volgens Thijssse als volgend begon: 'beste vriend, stel u gerust'.

5. Henry David Thoreau. *Walden*. Met een voorwoord van Dr. Fred. van Eeden en een inleiding van W. H. Dircks. Uit het Amerikaansch vertaald door Suze de Jongh van Damwoude. Bussum 1902. Het voorwoord van Van Eeden werd ook opgenomen in *Studies*. Vierde reeks (1904), p. 396-399.

Blz. 414 1. Leon Edel. *Stuff of Sleep and Dreams. Experiments in Psychology*. New York/Cambridge, enz. 1982, p. 47-65.

2. Frederik van Eeden, 'Uit Noorwegen'. In: *De levende natuur*, jrg. 1897, afl. 6, augustus, p. 144-116.

3. Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d.d. 28 februari 1898.

4. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 28 februari 1898.

Blz. 415 1. Brief Jac. P. Thijssse aan Frederik van Eeden d.d. 28 november 1897.

2. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. september 1897.

3. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. december 1897. Uit de in handschrift bewaarde lijst van favoriete literatuur van Van Eeden blijkt dat hij voor zijn lectuur van Eckehart de editie van F. Pfeiffer gebruikte en wel deel 2 van *Deutsche Mystiker des 14. Jahrhunderts*. Leipzig 1857. Verder bevond zich in zijn bibliotheek: Adolf Lasson. *Meister Eckhart, der Mystiker. Zur Geschichte der religiösen Speculation in Deutschland*. Berlin 1868. Het exemplaar bevat bij bepaalde passages onderstrepingen van Van Eeden.

4. Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d.d. 12 januari 1898.

Blz. 417 1. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 14 februari 1898.

Blz. 418 1. Brief Johan van Eeden aan Frederik van Eeden d.d. 14 mei 1898.

2. Brief Frederik van Eeden aan zijn moeder d.d. 4 maart 1897.

Blz. 420 1. Brief Frederik van Eeden aan Betsy van Hoogstraten d.d. 8 mei 1898.

2. Frederik van Eeden, 'John Ruskin'. In: *Studies*. Vierde reeks (1904), p. 391-395. Ook opgenomen in de Nederlandse vertaling van Ruskins boek, getiteld *Mensch en maatschappij (Fors clavigera)*.

3. Een goed beeld van zijn ontwikkeling geeft zijn autobiografie. Franz Oppenheimer. *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes. Lebenserinnerungen*. Düsseldorf 1964.

Blz. 421 1. Brief Franz Oppenheimer aan Frederik van Eeden d.d. 13 juni 1898.

2. Brief Franz Oppenheimer aan Fredenk van Eeden d.d. 19 juni 1898.
3. Brief Franz Oppenheimer aan Fredenk van Eeden d.d. 26 juni 1878.
4. Brieven Beatrice Marsland aan Frederik van Eeden d.d. 12 en 13 augustus 1898.
- Blz. 422 1. Brief M. A. P. C. Poelhekke aan Frederik van Eeden d.d. 18 januari 1899.
2. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 14 december 1898.
3. Frederik van Eeden, 'Waarvan leven wij?'. Opgenomen in: *Studies*. Vierde reeks (1904), p. 153-192. In 1899 ook als afzonderlijke brochure verschenen.
- Blz. 423 1. A. W. L. Versluys-Poelman. *Frederik van Eeden en zijn werk*. (Amsterdam) 1910, p. 3.
2. Frederik van Eeden, 'Recht of macht'. Opgenomen in: *Studies*. Vierde reeks (1904), p. 193-235.
3. *Dromenboek* (1978) d.d. 7 januari 1899.
- Blz. 424 1. *Studies*. Vierde reeks. (1904), p. 290.
2. Arthur Schopenhauer. *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Koln. (z.j.), Erstes Buch, hoofdstuk 5, p. 44.
3. Frederik van Eeden. *Dromenboek*. Naar de handschriften uitgegeven en ingeleid door Dick Schluter, met medewerking van Reiny Jobse. Amsterdam 1979. Het boek bevat ook een vertaling van Van Eedens lezing 'A study of dreams' uit 1913 voor de Society for Psychical Research. Ook zijn de dromen opgenomen die hij in zijn dagboek noteerde.
4. Op de spiritistische kant van Van Eedens dromen ging W. H. C. Tenhacff nader in: 'De parapsychologische achtergrond van Frederik van Eeden's "De Nachtbluid"'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1938, v, p. 15-26. Over het dromenboek schreef als eerste S. M. Noach, een neerlandicus: 'Het "Dromenboek" van Frederik van Eeden'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1939, vi, p. 6-23. Reiny Jobse, betrokken bij de uitgave van het dromenboek van Van Eeden, ging uitvoerig in op de dromen in het tweede en derde deel van *De kleine Johannes*. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1982, xxviii, p. 7-19.
5. Zie over de droom in de Romantiek o.a. Albert Béguin. *L'âme romantique et le rêve*. Paris 1946.
6. Ellenberger (1970), p. 303 e.v.
- Blz. 425 1. Frederik van Eeden, 'A study of dreams'. In: *Proceedings of the Society for Psychical Research*, jrg. 26 (1913), juli, p. 431-461. De studie werd door Hans van Eeden in het Nederlands vertaald: *Over dromen*. Amsterdam 1956.
2. Een studie over heldere dromen schreef: Cecilia Green. *Lucid dreams*. Londen 1968. Een Nederlandse vertaling verscheen onder de titel: *Luciede dromen*. Meppel 1970.
- Blz. 426 1. *Dromenboek* (1979), p. 87.
2. Alan Gauld (1968), p. 194 e.v.
- Blz. 427 1. Brief Frederic Myers aan Frederik van Eeden d.d. 7 oktober 1899.
2. Zie over de zittingen met mevrouw Thompson: Frederik van Eeden, 'Over spiritisme'. Opgenomen in: *Studies*. Vierde reeks (1904), 5-27. Deze tekst was de vertaling van de lezing van Van Eeden in Westminster Townhall te Londen voor de Society for Psychical Research op 19 april 1901.
3. Brief Frederik van Eeden aan Henri Dekking d.d. 19 oktober 1899.
- Blz. 428 1. Voor het schrijven van de Walden-geschiedenis heb ik gebruik gemaakt

van verschillende publikaties. Allereerst die van Van Eeden zelf. Wat hij met Walden beoogde, is goed op te maken uit zijn dagboek, zijn correspondentie en zijn essays, zoals 'Recht en macht', 'Binnenlandsche kolonisatie' en 'De vrije arbeid op Walden'. Van groot belang om de organisatie en het dagelijks leven op Walden op het spoor te komen is het Walden-dagboek. Van Eeden noteerde hierin beknopt de gebeurtenissen op Walden. Zijn persoonlijke aantekeningen eindigen op 7 juli 1901. Vanaf 25 september zijn de notulen van de Walden-vergaderingen erin opgenomen tot 1903. Dit dagboek werd in 1980 uitgegeven: J. S. De Ley en B. Luger (ed.). *Walden in droom en daad*. Walden-dagboek en notulen van Frederik van Eeden e.a. 1898-1903. Amsterdam 1980. Verder baseer ik me op getuigenissen van tijdgenoten die betrokken waren bij Walden en in geschriften of brieven verslag deden van hun ervaringen en kritiek. Voorbeelden zijn: T. Luitjes. *Theorie en praktijk van binnenlandsche kolonisatie*. Bussum 1902; C. J. Vervloet. *Eenige ervaringen opgedaan in de kolonie van dr. Frederik van Eeden*. Utrecht (1903). Dankbaar heb ik vooral gebruik gemaakt van de voortreffelijke studie van J. M. Welcker. *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse Arbeidersbeweging 1870-1914*. Amsterdam 1978. Het hoofdstuk 'Walden 1898-1907' geeft overzichtelijk de geschiedenis van Walden en de structuur van de kolonie. Dit hoofdstuk treft men ook aan in Frans Becker en Johan Frieswijk. *Bedrijven in eigen beheer*. Nijmegen 1976, p. 56-99. De studie van Welcker is een uitvoerige aanvulling op de studie van A. C. J. de Vrankrijker. *Onze anarchisten en utopisten rond 1900*. Bussum 1972. Wat er van Walden nog resteert, is beschreven in: Jos De Ley. 'De laatste sporen van Walden'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1983, xxix, p. 34-42.

2. Frederik van Eeden, 'Waarvoor werkt gij?'. Opgenomen in: *Studies*. Vierde reeks. Amsterdam 1904, p. 153-192. Ook verschenen als afzonderlijke brochure in 1899.

3. *Studies*. Vierde reeks, p. 188.

Blz. 430 1. Lienieke Frerichs, 'Nescio in 1900: "Ik ben blij en ben er trotsch op te weten, dat ik niets weet."' Opgenomen in: Lienieke Frerichs (red.). *Over Nescio. Beschouwingen en interviews*. Den Haag 1982, p. 231-238.

2. Frederik van Eeden, 'Een onzedelijk boek'. Opgenomen in: *Studies*. Eerste reeks. Derde druk. Amsterdam 1897, p. 36. De zin van Van Eeden luidt: 'Als den dag van gisteren heugt het mij hoe ik de Sarphati straat de mooiste straat van Amsterdam vond en ik meen vrij goed te weten wat de menschen voelen, die dat nog zoo vinden.'

3. Gegevens over de opvoeding zijn te vinden in de levensschets van Martha van Vloten door Hans van Eeden, gepubliceerd in de *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* (1946) en in Frederik van Eeden's *Paul's ontwaken*.

Blz. 432 1. Hans van Eeden (1946), p. 15-16.

Blz. 435 1. Brief Louis Coenen aan zijn ouders d.d. 9 juli 1899.

2. Brief Nico van Suchtelen aan Frederik van Eeden d.d. 20 mei 1898 en 11 juli 1898.

Blz. 437 1. Nico van Suchtelen, 'Muziek op Walden'. Opgenomen in: *Verzamelde werken*, deel 12. Amsterdam en Antwerpen 1956, p. 207-210.

2. Nico van Suchtelen, 'Martha van Vloten'. Opgenomen in: *Verzamelde werken*, deel 12. Amsterdam en Antwerpen 1956, p. 212.

3. Guido van Suchtelen, 'Quia absurdum of De Huttenbouwers'. In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, jrg. 1982, xxviii, p. 33-35.

Blz. 438 1. Nico van Suchtelen. *Quia absurdum*. Rotterdam/Den Haag 1953 (17de druk), p. 35-36.

Blz. 440 1. Brief Bertha Huber aan Frederik van Eeden d.d. 10 juni 1901.

Blz 441 1 Frederik van Eeden, 'Gedachten over den Afrikaander krijg' In *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, jrg 6 (1900), afl 2, maart, p 270-291 Later opgenomen in de bundel *Studies* Vierde reeks (1904), p 81-107

2 Zie over de pro-Boerse beweging in Nederland G J Schutte *Nederland en de Afrikaners Adhesie en aversie* Franeker 1986, p 73 e v

Blz 442 1 Brief Frederik van Eeden aan Victoria Welby d d 27 december 1899

2 Brief Frederik van Eeden aan Victoria Welby d d 18 februari 1900

3 Brief Frederik van Eeden aan Victoria Welby d d 28 februari 1900

Blz 443 1 Brief Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel d d 6 juni 1899

Blz 444 1 Brief Frederik van Eeden aan Henri Borel d d 4 juni 1900

2 *Van de passielooze leelie* (1920), vierde druk, p 51

HOOFDSTUK 21 Van de koele meren des doods

Blz 445 1 Dagboek Frederik van Eeden d d 15 maart 1892

2 Dagboek Frederik van Eeden d d 15 februari 1894

Blz 446 1 Dagboek Frederik van Eeden d d 21 januari 1898

Blz 447 1 Brief Davis and Company – Publishers aan Frederik van Eeden d d 4 oktober 1900

2 Brief Davis and Company – Publishers aan Frederik van Eeden d d 22 mei 1900

3 Brief Davis and Company – Publishers aan Frederik van Eeden d d 4 september 1901

4 Een overzicht van de toenmalige en latere reacties schreef Kees Fens, 'Geschiedenis van een roman' In *De Linie*, jrg 1956, 25 februari

Blz 448 1 Anna de Savornin Lohman *Over boeken en schrijvers* Amsterdam (z j), p 106-121 De kritiek is gedateerd mei 1901

2 W G van Nouhuys, 'In het teken der waterlelie' In *Amsterdamsch Weekblad*, jrg 1901, 3 maart

3 L van Loon, 'Litteratuur Een haast vergeten boek, "De koele meren des doods"' In *De Kroniek*, jrg 1906, p 365-367

4 De roman is vanuit verschillend perspectief geanalyseerd Zie o a Han Schipperheijn (ed) *Over 'Van de koele meren des doods' Een reeks beschouwingen over de roman van Frederik van Eeden* (Utrecht) 1976, Hannemieke Stamperius, 'Van de koele meren des doods' In *Opzij*, jrg 7 (1979), nr 9, september, p 47-49

5 H C Rumke *Over Frederik van Eeden's Van de koele meren des doods Een essay* Amsterdam 1964, Maria A Schenkeveld-Van der Dussen, 'Rumke en Van Eeden problemen rond de verteller in Van de koele meren des doods' In *De nieuwe taalgrids*, jrg 69 (1976), afl 4, juli, p 336-345

Blz 449 1 Martien J G de Jong *Honderd jaar later Essays over schrijvers en geschriften uit de Beweging van Tachtig* Baarn 1985, p 48-71

2 Ton Anbeek wees hierop in zijn studie *De naturalistische roman in Nederland* Amsterdam 1982, p 77 e v

3 C F A van Dam, 'Van de koele meren des doods' In *De nieuwe taalgrids*, jrg 59 (1966), p 111-117

Blz 452 1 Jaap T Harskamp, 'Spleen, ennui, walging Comparatistische aantekeningen bij "Van de koele meren des doods"' In *Bzzlletin*, jrg 12 (1984), nr 115, april, p 11-25

Blz. 453 1. Bram Dijkstra. *Idols of perversity. Fantasies of feminine evil in fin-de-siècle culture*. New York/Oxford 1986.

Blz. 455 1. Dagboek Frederik van Eeden d.d. 7 november 1900.

EPILOOG Een voorlopige balans

Blz. 457 1. Jan Romcín. *Op het breukvlak van twee eeuwen*. Amsterdam 1976, p. 860.

Blz. 458 1. Nellie van Kol, 'Wat zullen de kinderen lezen?' In: *De Gids*, jrg. 63 (1899), IV, p. 288-330.

2. A. Kuyper. *Evolutie*. Amsterdam/Pretoria 1899, p. 7.

3. P. D. Chantepie de la Saussaye. *Geestelijke stroomingen*. Haarlem 1914. Hieruit het hoofdstuk 'Het Evolutiegeloof'.

Blz. 459 1. Geciteerd in Frederic V. Grunfeld. *Prophets without honour. A background to Freud, Kafka, Einstein and their world*. Londen 1979, p. 9.

Blz. 460 1. Maarten van Nierop. *Denken in tweespalt. Interpretieren in ambivalentie*. Delft 1989, p. 68-90.

Blz. 462 1. Marc Galle, 'Het laatste dagboek van Frederik van Eeden'. In: *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, jrg. 1976, xxx, p. 31.

Register

- Alberdingk Thijm, Jodocus 223
 Alberdingk Thijm, Josephus Albertus 270, 272
 Alberdingk Thijm, Karel Joan Lodewijk *zie* Lodewijk van Deyssel
 Alberdingk Thijm-Horyaans, Catharina 220, 221, 251, 382
 Alctrino, Arnold (Sam) (pseud. P.A. Saaije Azn.) 111, 114, 161, 162, 164, 167, 168, 174, 176, 188, 190, 195-197, 199, 208, 215, 240, 241, 259, 264, 265, 375
 Alexander III, tsaar 282
 Alphen, Hieronymus van 79
 Ameide, Theo van *zie* Johan Labberton
 Amicis, Edmondo de 40
 Ancum, Van 233
 Andersen, Hans Christian 177-179, 431
 Arends, Jan 460
 Aristoteles 162
 Arnold, Matthew 284, 287, 288
 Asselbergs, W.J.M.A. 178
 Assendelft de Coningh, Cor van 51, 59, 63, 78, 111
 Assendelft de Coningh, Marie van 155
 Appy, E. 76
 Aristophanes 157
 Arnold, Matthew 101

 Babst, Theodoor 47, 52
 Bach, Johann Sebastian 358, 400, 434
 Bacon, Francis 120
 Bakhuizen van den Brink, Reinier Cornelis 395
 Bakker, Aaltje 434, 440
 Balfour, Arthur 253, 381, 443
 Balzac, Honoré de 395, 446

 Barrès, Maurice 189, 190
 Bauer, Marius 358, 387, 389, 415, 429, 435
 Bauer, Willem 415, 416, 432, 433, 441
 Bazel, K.P.C. de 443
 Beardsley, Aubrey 381
 Beaunis, Henri-Etienne 239
 Beer, Taco de 221
 Beethoven, Ludwig van 358
 Beets, Nicolaas 158, 204
 Bell, Clara 184
 Bellamy, Edward 158, 280, 286, 287
 Bendien-Valeton, Agnes 147
 Bergson, Henri 345, 378
 Berlage, H.P. 353, 405, 420
 Berlage, J. 405
 Bernardin de Saint-Pierre, Henri 60
 Bernheim, Hippolyte 232, 236, 239
 Bcsant, Annie 291
 Beuninck, Andries 52, 53, 61, 207, 249
 Beyerinck, Jan Anne 89
 Bierens de Haan, J.D. 309
 Biesterfeldt *zie* Jeanette Voorbeytel
 Bilderdijk, Willem 215
 Binger, H. en M.J. 168
 Blancke, Dora 57, 61-63, 67, 68, 70
 Blavatsky, H.P. 291, 292
 Blok, Amalia *zie* Amalia van Eeden-Blok
 Boas, George 60
 Boeddha 279
 Boehme, Jacob 370
 Boeken, Hein 271, 290, 326
 Bohl, Joan 205
 Bolland, G.J.P.J. 411, 412
 Bonger, Johanna *zie* Johanna van Gogh-Bonger

- Booy, Chrik de 90
 Booy, Hendrik de 90
 Booy, Mik de 90, 92, 99, 103, 141, 149
 Borel, Henri J. F. 139, 140, 266-270, 356, 363, 364, 375, 378, 381, 386, 393, 401, 410, 414, 415, 443, 445, 459
 Borel-Zurhaar, Christina 269, 270
 Bosboom-Toussaint, Anna Louise Geertruida 75
 Bosch, Jeroen 425
 Boswell, James 300
 Bouberg Wilson, Simon 157
 Braakensick, Joh. 439
 Braid, James 236
 Brandes, Georg 178
 Bremmer, H. P. 395
 Brentano, Bettine 402
 Brentano, Clemens 402, 424
 Breuer, Josef 461
 Brink, Jan ten 75, 189, 272
 Brinkman, C. L. 221, 271
 Bronsveld, A. W. 94, 103, 104
 Bronte, Emily 395
 Brouillet, A. 187
 Brouwer, L. E. J. 410
 Browning, Robert 272, 381
 Bruggen, Carry van 341
 Bruinsma, Bote 121, 122
 Bruinsma, Vitus 286
 Buchner, Friedrich 42
 Bulhof, Ilse N. 119
 Busken Huet, Conrad 36, 75, 103, 162, 172, 178, 187-189, 215, 395
 Busken Huet-van der Tholl, Anna Dorothea 188, 189, 219, 245, 320
 Buys, J. T. 36

 Calcar, Elise van 246
 Carlyle, Thomas 80, 172
 Carpenter, Edward 380
 Carroll, Lewis (= Charles Dodgson) 57, 60, 69, 253
 Cats, Jacob 44
 Chamberlain, Joseph 381, 441
 Chamisso, Adalbert von 54, 71, 72, 275
 Chantepie de la Saussaye, P. D. 309, 458
 Charcot, Jean-Martin 185-187, 190, 232, 250
 Chattopadhyaya, Jagadisha 444
 Chopin, Frédéric-François 434
 Clercq, Daan de 407, 409
 Clifford, W. K. 332
 Cobden-Sandersen, Thomas James 407
 Coenen, Claire 434, 435
 Coenen, Frans 337, 368, 434, 447-449, 453
 Coenen, Louis 434, 435, 438
 Collem, Abraham van 393
 Coppée, François 124
 Corbin, Alain 191, 376
 Coronel, Samuel 76
 Corvinus, Antonius 104
 Cosman, Herman 121, 204
 Costa, Isaac da 94
 Couperus, Louis 272, 309, 313, 314, 397, 453
 Cremer, Jacobus Jan 75
 Cremers, Marie 356
 Cronjé, Piet Arnoldus 442
 Crookes, William 246, 251, 252, 254
 Cust, Henry 333
 Cust-Welby, Emmeline (Nina) 333
 Cuypers, P. J. H. 149

 Dante Alighieri 35, 139, 205, 356, 377, 432, 437
 Darwin, Charles 45, 280, 284, 285, 293, 368, 381
 Davenport (pseud. Sequah) 235
 Davis and Company 447
 Debove, Maurice-Georges 185, 186, 190, 207, 232
 Delprat, C. C. 185
 Democritus van Abdera 45
 Derkinderen, Anton 358
 Dèr Mouw, Johan Andreas 312
 Descartes, René 42
 Deventer, Charles M. (Chap) van 153, 156, 157, 159, 162-164, 168, 188, 189, 204, 208, 223, 230-232, 252, 259, 283, 367, 368, 375, 448
 Deventer, J. van 234
 Deyssel, Lodewijk van (= Karel Joan Lodewijk Alberdingk Thijm) 83,

- 149, 159, 160, 162, 166, 178, 182,
194, 206, 209, 212, 213, 215-217,
220-223, 238, 243, 246, 251, 255,
260-265, 270-272, 281, 286, 288,
292, 298, 307, 309, 310, 313-315,
327, 328, 330, 334, 337-340, 353-
355, 360, 363, 364, 366, 368, 375,
378, 380-382, 390, 410, 430, 443,
446, 449, 453
- Dickens, Charles 60, 62, 70, 75, 94, 179,
197
- Diderot, Denis 81
- Diepenbrock, Alphons 125, 261, 337-
340, 346, 358, 360, 385, 387-390,
393
- Diepenbrock, Elisabeth 251
- Dijk, Is van 346
- Dijkstra, Bram 453, 454
- Dirks, Anna *zie* Anna Veth-Dirks
- Dodgson, Charles *zie* Lewis Carroll
- Donato (= D'Hont) 235
- Donders, F C 55
- Doorenbos, Willem 157, 165, 189, 206,
323, 324
- Dop, G J 418, 422
- Dostojevski, F M 196, 197, 280
- Douglas, Alfred 380
- Douwes Dekker, Eduard *zie* Multatuli
- Douwes Dekker, Wouter 178
- Douwes Dekker-Hamminck Schepel,
Mimi 219
- Dresden, S 19, 22
- Dudok van Heel, J P 414
- Duinkerken, Anton van 158, 369
- Dumas, Alexandre 196
- Dyer, Mrs 69
- Ebers, Georg 75
- Eckehart, Meister 310, 415
- Edel, Leon 24, 413
- Eeden, Annet van 32
- Eeden, Ary van 31, 32
- Eeden, Evert van 245
- Eeden, Frederik Willem (Frits) van
(pseud Pieter Spanjaard) 15, 22, 23,
29-32, 34-49, 51, 54, 59, 61, 63, 74,
76, 78, 79, 82, 85-87, 90, 92-94, 97,
101, 110, 111, 116, 120, 121, 154,
156-158, 165, 170-172, 178-181,
186, 188, 204, 213, 214, 219, 222,
234, 236, 243, 246, 258, 275, 276,
279, 280, 284, 311, 329, 351, 353,
371, 402, 414, 417, 418, 424, 455,
456, 460
- Eeden, Hans van 15, 154, 219-221, 228,
268, 293, 304, 305, 308, 352, 354,
365, 374, 375, 411, 413, 421, 423,
430, 431, 433, 435, 451
- Eeden, Jan Arie van (pseud Starter)
15, 31-35, 37, 204
- Eeden, Jeanne van 32
- Eeden, Jeantje 32
- Eeden, Johan Adriaan van (pseud
Johannes Paradisiacus) 18, 37, 38,
39, 45, 49, 51, 63, 64, 84-86, 90, 93,
170-172, 175, 181, 234, 242, 257,
258, 319, 371, 372, 417-419, 460
- Eeden, Margaretha van 258
- Eeden, Mas van 32
- Eeden, Mia van 20
- Eeden, Paul van 271, 304, 305, 354,
365, 373, 374, 411, 413, 421, 423,
429-431, 433, 435, 451
- Eeden-van Andel, E J van 31-33, 76
- Eeden-Blok, Amalia (Mah) van 258
- Eeden-Everts, Truida van 376, 400,
429, 433, 440, 441, 456
- Eeden-Groenewout, Jeannette van 32
- Eeden-Schermer, Jacoba van 32
- Eeden-van Vloten, Martha van 92, 93,
102, 121, 130, 131, 139, 149-156,
161-163, 166, 167, 171, 172, 178,
179, 182, 192, 194-196, 206-212,
214, 215, 217, 225, 227, 228, 234,
246, 258, 261, 265, 268, 271, 283,
293, 296, 301, 302, 304, 305, 308,
317, 320, 327, 329, 332, 333, 336,
352, 354, 356, 357, 365, 373, 374,
379, 385, 386, 400, 411, 413, 415,
417, 418, 420, 421, 423, 430-433,
435, 437, 445, 446, 455
- Eeden-van Warmelo, Neeltje van 15,
18, 22, 23, 29-31, 36-45, 49, 52, 56,
62, 67, 68, 74, 76, 78, 81, 82, 84-86,
93-96, 100, 103, 104, 110, 111, 115,
116, 121, 125, 130, 147, 150, 153,

- 154, 156, 158, 165, 170, 171, 179,
180, 212, 218, 234, 236, 243, 246,
258, 327, 351-353, 371, 373, 383,
385, 417, 418, 432, 460
Eelde, J. C. M. van 365, 373
Eelde-van Rappard, Tonnie van 362,
365, 373
Eclerman, Lizzy 155
Ekama, C. 34
Eliot, George 70, 75, 82, 162
Ellenberger, Henri 237
Ellmann, Richard 23
Elout, C. K. 387
Emants, Marcellus 141, 196, 244, 245,
255, 453
Emerson, Ralph Waldo 34, 60, 300, 370
Emma, koningin 422
Endt, Enno 262
Enschedé, familie 36
Erens, Frans 159, 160, 162, 189, 204,
208, 227, 265, 267
Eulenburg, Philipp zu 264
Everts, Truida *zie* Truida van Eeden-
Everts
Ezerman, Lodewijk J. F. 266, 268
- Fay, Annie Eva 252, 254
Feith, Rhijnvis 158
Fitzgerald, F. Scott 458
Flaubert, Gustave 64, 395, 453
Fles, Anna 184, 251
Fles, Etha 208, 337, 367, 388
Fles, J. A. 208
Fletcher, Angus 371
Flürscheim, Michael 409
Fontaine, Jeanne 191-196, 199, 213,
278, 289, 317, 445
Franck, César 434
Frerichs, Lieneke 430
Freud, Sigmund 88, 93, 144, 145, 186,
294, 295, 461
Führbringer, M. 116
- Gallée, J. H. 74
Galton, Francis 280, 332
Gaskell, Elisabeth 197
Gay, Peter 24, 56, 71, 72, 99, 101, 197,
453
- Geefs, Guillaume 58, 71, 72
Gelder, Titia van 355
Genestet, P. A. de 73, 75, 158, 189, 205,
320
Genet, Jean 18
Gennep, Jan van 153-155, 169
Gennep, J. E. H. G. van *zie* J. E. H. G.
van Vloten-van Gennep
Gennep, Njo van 155
Gennep, Sally van 155
George, Henry 409
Geuns, Jan van 118, 120
Gibert, Joseph 250
Gijselaar, Jules de 155
Ginneken, J. van 412
Gladstone, William Ewart 253
Goekoop-de Jong van Beek en Donk,
Cécile 251, 388
Goes, Frank van der 156, 157, 159, 165,
169, 189, 190, 206, 208, 224-226,
260, 271, 273, 280, 281, 286, 287,
289, 324, 360, 363, 364, 409, 442,
455
Goethe, Johann Wolfgang von 34, 35,
75, 162, 172, 311
Gogh, Theo van 357
Gogh, Vincent van 23, 357
Gogh-Bonger, Johanna van 357, 394
Goncourt, Edmond de 196, 345
Goncourt, Jules de 345
Gorter, Herman 128, 139, 260-262,
267, 272, 283, 286, 298, 300, 301,
314, 320, 339, 343, 353, 354, 356,
360, 364, 367, 375, 378, 385, 388,
390, 407, 409, 410, 417, 431, 442,
443, 455
Gorter-Cnoop Koopmans, Wies 410
Gosse, Edmund 184, 267, 272, 321
Graaf, Andrew de 358
Gray, John 380, 381
Grimm, gebr. 431
Grönloh, Jan Hendrik Frederik (pseud.
Nescio) 13, 430
Guido *zie* Willem Kloos en Albert
Verwey
Gunning, W. J. 46, 129
Guyon, Jeanne-Marie Bouvier de la
Motte, Mme 214, 311, 365, 366, 370

- Haan, Jacob Israel de 396, 397, 410
 Hall, J.N. van 337, 448
 Ham 161
 Hamel, A.G. van 236
 Hamel, G.A. van 236
 Hansen, Carl 235
 Harden, Maximilian 264
 Hart Nibbrig, F. 353
 Hartmann, Ed. von 237
 Haverschmidt, François (pseud. Piet Paaltjens) 130
 Heijermans, Herman 335
 Heijningen, Ada van 386, 432
 Heimans, E. 411, 413
 Heine, Heinrich 56, 75-77, 139, 158, 172, 208, 300
 Heinemann, Wm. 272, 321
 Hekma, Gert 264
 Herder, J.G. 278
 Hermans, Frederik Willem 21
 Herodotus 319
 Hertz, H.D.J.J. 114
 Hertzka, Theodor 421
 Hervey de Saint-Denis, Marie-Jean-Léon 424
 Hijmans, Jeanne *zie* Jeanne Vogelsang-Hijmans
 Himmelfarb, Gertrude 82
 Hoff, H.J. (Doris) van 't 120-122, 252
 Hoff, Jacobus van 't 120
 Hoffmann, Bernhard 49
 Hoffmann, E.T.A. 179
 Hofker, Jan 271
 Homerus 162
 Hondius van den Broek, W.G. 337
 Hoogstraten, Carry van *zie* Carry van Suchtelen-van Hoogstraten
 Hoogstraten, Mary van *zie* Mary Mauve-van Hoogstraten
 Hoogstraten, Samuel van 297-299, 301, 307, 308, 317, 327-329, 336, 401, 405, 426, 445, 462
 Hoogstraten, Willy van 297, 298
 Hoogstraten-van Hoytema, Betsy van 79, 93, 136, 194, 255, 283, 292, 294-303, 305-308, 311-313, 316, 317, 320, 322, 327-329, 334, 336, 338, 365, 371, 373, 376, 377, 382, 384, 388, 391, 395, 397-403, 405, 407, 410, 414, 415, 417, 420, 422, 423, 426, 432, 444-446, 451
 Hoogstraten-Ney, Elly van 297
 Horney, Karen 308, 312
 Horst, C.F. van der 271
 Horyaans, Catharina *zie* Catharina Alberdingk Thijm-Horyaans
 Houghton, Walter E. 80, 81, 83-85
 Houten, Sam van 455
 Hovens Greve, A.K. 394
 Hoytema, Betsy van *zie* Betsy van Hoogstraten-van Hoytema
 Hoytema, W.J. van 297
 Hoytema-de Jongh, Mary Ann van 297
 Huber, Bertha 420, 440
 Huet, D.P.M. 250
 Hughes, Henry Stuart 119
 Hugo, Victor 60
 Huret, Jules 403
 Huxley, Thomas H. 247, 284, 332
 Huygens, Cornélie 455
 Huysmans, Joris-Karl 196, 345, 377

 Ipenburg, H.A.J. 434, 435
 Isaachsen, Thorvald 414
 Ising, Arnold 156, 157, 189, 215
 Israëls, Isaac 217, 218, 226, 283
 Israëls-Schaap, Aleida 218

 James, Henry 24
 James, William 415
 Jameson, L. 383, 441
 Janct, Pierre 250
 Jans, Rudolf 294
 Java, Melati van 75
 Jean Paul (= Jean Paul Friedrich Richter) 34, 424
 Jelgersma, G.J. 120, 122, 239, 375
 Jessurun de Mesquita, Jos. 226
 Jezus Christus 13, 64, 81, 194, 195, 198, 199, 213, 223, 278, 279, 311, 322, 367, 369, 370, 400, 422, 423, 442, 447, 459
 Jolles, André 405
 Jong, Arie de 235
 Jongh, Mary Ann de *zie* Mary Ann van Hoytema-de Jongh

- Joycc, James 23
 Jung, Carl Gustav 145
- Kalff jr., G. 13, 19, 20
 Kalff, Jan 368, 388, 405
 Kapteyn, Albert 379, 380, 407
 Kapteyn-Muysken, Geertruida 206, 379, 380, 407
 Karel de Grote 210, 392, 402
 Karsen, Eduard 227, 266, 268, 320
 Kate, J. J. L. ten 204, 205
 Kaulbach, Wilhelm von 76
 Keats, John 172, 189
 Kempis, Thomas a 309, 311
 Kennan, George 282
 Kidd, Benjamin 284
 Kingsford, Anna 292, 293, 295, 378
 Kingsley, Charles 75
 Kloos, Willem (pseud. Guido, Sebastiaan Slaap) 147, 156, 157, 159, 160, 163, 165, 167, 168, 172, 188-190, 198, 203-206, 212, 214, 215, 217, 221, 227, 228, 258-262, 264, 266, 271-273, 282, 283, 286, 289, 290, 300, 301, 306, 314, 320, 324-327, 335, 337, 357, 360-364, 368, 375, 378, 382, 383, 385, 386, 393, 394, 397, 410, 422, 442, 443, 447
 Kloos-Reyneke van Stuwe, Jeanne 443
 Kneppelhout, Johannes 130
 Kol, Nellie van 458
 Koning, Edzard 421
 Koo, J. de 188, 327
 Korlaar, Willem van 358
 Krelage, E. H. 47
 Kropotkin, P. 380, 407, 443
 Kruger, Paul 52, 383
 Kruseman, A. C. 36, 76
 Kruseman, Mina 75
 Kuyper, Abraham 124, 458
- Labberton, Johan (pseud. Theo van Amcide) 394-396, 401, 412, 417, 418
 Laforgue, Jules 286, 395
 Lamartine, Alphonse de 34
 Lamb, Charles 34
 Lang, Andrew 184
- Lange, Daniël de 121
 Langelaar, Jan 422, 434
 Lapidoth, Frits 367
 Leconte de Lisle, Charles Marie 395
 Lennep, Jacob van 320
 Leopardi, Giacomo 437
 Leopold, J. H. 198
 Leyds, Willem 52, 78, 383
 Leyds-van Beuningen van Helsdingen, Trijntje 52
 Liébeault, Ambroise 231-233, 236, 239, 240, 303
 Liebeskind, A. J. 278
 Linn, familie 386
 Lochem, M. G. L. van (pseud. Fiora della Neve) 157, 203
 Lodewijk Napoleon 47
 Loffelt, A. C. 129
 Logeman, Willem 48
 Lohnis, F. B. 408
 Lokhorst, Jan van 395, 401
 Lombroso, Cesare 255
 London, Jack 113
 Looman, T. M. 94
 Loon, L. van 448
 Looy, Jacobus van 163, 168, 173, 176, 207, 208, 214, 272, 283, 355, 375
 Looy, S. L. van 323
 Lotsij, M. C. L. 286
 Lubach, D. 76
 Lucretius 35
 Luger, B. 204
- Mach, Ernst 410
 Madach, Imre 369
 Maeterlinck, M. 284, 309, 395, 403
 Maitland, Frederic William 291, 292
 Mallarmé, Stéphane 344, 345, 347
 Mann, Thomas 400
 Mannoury, Gerrit 410
 Mantegazza, Paul 210
 Maria 195, 368
 Maria Magdalena 194, 198
 Marshall, Annie 255
 Marsland, Beatrice 421, 432
 Marx, Karl 356
 Matthaei, Carl 57, 61, 64, 195
 Maury, Alfred 424

- Mauve, Anton 432
 Mauve, Rudolf 298, 432, 446
 Mauve-van Hoogstraten, Mary 298,
 299, 304, 410, 420, 432, 437, 440,
 444, 446
 Meadows Taylor, Quita 382
 Medici, Lorenzo de' 382
 Meeden, Willem van 325
 Mendelssohn-Bartoldy, Felix 76
 Mendes da Costa, tante 236
 Mendes da Costa, M.B. 156, 157
 Mercier, Hélène 205, 206
 Mesdag, Hendrik Willem 76
 Mesmer, Franz Anton 240
 Metzger, Johann Georg 234
 Meurs, W. van 417
 Meyster, Frederik 396, 397
 Mill, John Stuart 80, 284, 421
 Millet, Jean-François 357
 Mills, Herbert W. 391
 Moleschott, Jacobus 42
 Molinos, Miguel de 365
 Moll, A. Th. 385
 Molony, Ellen Jane 57, 61, 63, 64, 67-
 70, 82, 100
 Molony, Florence 57-59, 61-65, 67-73,
 94, 196, 298
 Molony, Frieda 57-59, 61-65, 67-73,
 94, 196, 298
 Molony, Mary 57, 62, 68
 Moltzer, M.N.G. 82, 94
 Molyn, F.A. 407
 Morris, William 407
 Mouton en Co. 182, 217, 218
 Multatuli (= Eduard Douwes Dekker)
 21, 62, 64, 65, 75, 128, 166, 175, 176,
 178, 210, 212, 219, 258, 280, 282,
 286, 287, 320, 395
 Musset, Alfred de 452
 Myers, Eveline 374
 Myers, Frederic W.H. 82, 237, 253-
 256, 374, 381, 383, 426, 427

 Napoleon 74
 Nescio *zie* Jan Hendrik Frederik
 Gronloh
 Netscher, Frans 215, 216, 340
 Neve, Fiora della *zie* M.G.L. van
 Lochem

 Newton, Isaac 368
 Ney, Elly *zie* Elly van Hoogstraten-Ney
 Nicolaas II, tsaar 330, 387
 Nierop, Maarten van 460
 Nietzsche, Friedrich 96, 194, 213, 214,
 284, 345, 388, 390
 Nieuwenhuis, Ferdinand Domela 278,
 286, 408, 455
 Nightingale, Florence 400
 Nijland, Lieven = Frederik van Eeden
 Nijland-Verwey, Mea 209
 Noppen, Greta van 251
 Nordau, Max 309, 406, 457
 Nouhuys, W.G. van 337, 342, 343, 346,
 367, 377, 448
 Novalis 370, 400, 424, 425, 452
 Noyon, J. 123

 Oersted, H.C. 34
 Offermans, Marie 251
 Olcott, Henry Steel 291
 Ommeren, Bart van 275
 Oordt, Adriaan van 392, 393, 402, 417,
 432, 434
 Oppenheimer, Franz 420, 421
 Opzoomer, Adèle (pseud. A.S.C.
 Wallis) 206, 369
 Opzoomer, Cornelis 206
 Ortt, Felix Louis 90, 91, 138, 148, 292,
 293
 Ortt, Henriette Sophia *zie* Henriette
 Sophia Valetton-Ortt
 Ortt, Jacob Reinoud Theodoor 89-92,
 104, 135
 Ortt, Joan 91
 Ortt, Steffan 90, 91
 Ortt, Willem 90, 91
 Ortt-de Raikem, Leontine 91, 92, 95,
 96, 100, 103, 135, 146
 Oude, J. van den 447
 Oudemans, C.A.J.A. 120

 Paap, Willem 156, 159, 166, 169, 204,
 402
 Palladino, Eusapia 255
 Paradijs, Cornelis = Frederik van
 Eeden
 Paradisiacus, Johannes *zie* Johan
 Adriaan van Eeden

- Pater, Walter 395
 Paulus 372
 Pearsall, Ronald 72
 Peirce, C.S. 333
 Pel, J.K. 207, 236
 Péladan, Joséphin 312
 Perk, Jacques 157, 158, 163, 188, 397
 Pestalozzi, Johann Heinrich 60
 Petrarca, Francesco 437
 Picneman, Nicolaas 76
 Pierson, N.G. 395, 408
 Pijnappel, Mieb 290
 Pijzel, E.D. 353
 Piloty, K.T. 76
 Piper, Mrs 426
 Plato 81, 98, 101, 162, 180, 368
 Poelhekke, M.A.P.C. 368, 422
 Polycrates 319
 Posthumus Meyes, W. 122
 Potgieter, E.J. 377, 395, 397
 Prel, Carl du 246
 Prévost d'Exiles, Antoine François 446
 Prick, Harry G.M. 315
 Priem, G.H. 448
 Prolss, Marie 117
 Proust, Marcel 342
 Prudentius 347
 Prudhomme, Sully 190

 Quack, H.P.G. 38, 189

 Rachilde, Marguerite Vallette-Eymery,
 Mme 320
 Raffalovich, André 380, 381
 Rappard, Tonnie van *zie* Tonnie van
 Eelde-van Rappard
 Raven, S.C. 34
 Reclus, Elisée 407
 Renan, Ernest 279
 Renterghem, Albert Willem van 230-
 236, 239-243, 250, 252, 258, 264,
 373
 Reve, Gerard Kornelis van het 344
 Reyneke van Stuwe, Jeanne *zie* Jeanne
 Kloos-Reyneke van Stuwe
 Reynolds, J. 179
 Rhede van der Kloof, Sophie van 266
 Rhodes, Cecil 383

 Richet, Charles 232
 Riet, Willem van 417, 434
 Riko, A.J. 234, 246
 Roland Holst, R.N. 334, 336, 355, 356,
 384, 410, 420
 Roland Holst-van der Schalk, Henriette
 206, 355, 356, 384, 409, 410, 442,
 455
 Romein, Jan 16, 457
 Roodhuizen, mej. 430
 Roodhuyzen, A. 159
 Roorda van Eysinga, Sikko E.W. 246
 Rossetti, Dante Gabriel 272, 395
 Rousseau, Jean-Jacques 60, 80, 172,
 372
 Rubinstein, Anton 76
 Ruisdaal, Jacob van 40
 Rumke, H.C. 449, 452, 455
 Runyan, William 23
 Ruskin, John 253, 420, 440
 Russell, Bertrand 333
 Ruthland, duke of 420

 Saaije Azn., P.A. *zie* Arnold Aletrino
 Sainte-Beuve, Charles Augustin 18
 Saint-Martin, Louis Claude de 400
 Saleh, Raden 76
 Samson, Henri 385, 386
 Sand, George 452
 Sandberg, Jacqueline 401
 Sartre, Jean-Paul 18, 452
 Savornin Lohman, Anna de 447, 448
 Schalk, Henriette van der *zie* Henriette
 Roland Holst-van der Schalk
 Scheffel, Joseph Victor von 75, 402
 Schelfhout, Andreas 76
 Schelling, Friedrich von 370
 Schendel, Arthur van 389, 393, 402
 Schiller, Friedrich von 75, 80, 300, 319
 Schimmel, H.J. 75, 246, 254
 Schluter, Dick 16
 Schokking, Jan 123, 207, 251
 Schopenhauer, Arthur 42, 43, 60, 79,
 180, 213, 237, 279, 311, 424, 460
 Schubert, Gotthilf-Heinrich von 424
 Schubert, mej. 90, 102
 Schuilenburg, Mien van 401
 Schumann, Robert 76

- Scott, Walter 300, 446
 Semmelweis, Ignác Fulop 118
 Senancour, Etienne Pivert de 452
 Sequah *zie* Davenport
 Shakespeare, William 35, 75, 84, 157, 178, 215
 Shaw, George Bernard 380
 Shelley, Percy Bysshe 158, 162, 210, 286, 287, 303, 323
 Sidgwick, Henry 252, 253
 Sidney, Philip 323
 Sivirsky, Antal 369
 Slaap, Sebastiaan *zie* Willem Kloos
 Slauerhoff, Jan Jacob 14
 Socrates 98
 Sontag, Susan 406
 Spanjaard, Pieter *zie* Frederik Willem van Eeden
 Spencer, Herbert 45, 281, 284, 285, 332
 Spinoza, Baruch 42, 172, 214, 262, 356, 410
 Spitteler, Carl 144, 145
 Springer, Cornelis 76
 Starter *zie* Jan Arie van Eeden
 Steenhoff, W. 417
 Stephen, Leslie 291
 Stevenson, Robert Louis 272, 460-462
 Stoffel, Jan 409, 421
 Stokvis, B.J. 394, 395
 Stortenbecker, Pieter 76
 Strauss, David Friedrich 81, 101, 279
 Strauss, Richard 415
 Stuiveling, Garrit 20, 158, 203, 327
 Suchtelen, Guido van 437
 Suchtelen, Nico van 298, 432, 435-438, 446
 Suchtelen-van Hoogstraten, Carry van 298, 304, 373, 410, 420, 432, 436, 437, 440, 444
 Suermondt, Mary 432
 Swart, Saar de 266, 320, 375
 Swarth, Hélène 198, 206, 272
 Swedenborg, Emanuel 370
 Swinburne, Algernon Charles 272
 Symonds, J. A. 253, 381
 Taine, Hippolyte 77
 Tak, P. L. 258, 273, 286, 320, 324, 327, 360, 387, 388, 408
 Tasso, Torquato 162
 Tauler, Jean 311
 Tengbergen, Kee 47
 Tengbergen, Willem 47
 Tennyson, Alfred 253, 381
 Tetterode 233
 Tex, C.J.A. den 110
 Thackeray, W. M. 75, 100, 162, 195
 Thijssse, Jac. P. 411, 413, 414
 Thompson, Mrs 427-429, 444
 Thompson, Edmond 427
 Thompson, Nelly 427
 Thorbecke, Johan Rudolf 48
 Thoreau, Henry 413-416, 432
 Thorn Prikker, Johan 356, 395
 Tideman, Pet 271, 325, 335, 337, 358, 360, 362-364
 Tienhoven, Gijs van 388
 Tilanus, C. B. 118
 Tilanus, J. W. R. 118
 Timmerman, Aegidius 128
 Tindal, Henri 418
 Tjeenk Willink, W. E. J. en J. W. 75
 Tollens, Hendrik 204
 Tolstoi, Ljev Nikolajevitsj 280, 282, 294, 398, 422, 437, 442, 453
 Tonnie, Ferdinand 333
 Toorop, Jan 313, 353, 356-359, 395, 420, 451
 Treub, M. W. F. 284, 408, 409
 Tricht, H. W. van 14, 17, 209, 301
 Trilling, Lionel 81
 Troxler, Ignaz-Vitalis 424
 Tuckey, Charles Lloyd 382
 Tuke, Hack 236
 Uhland, Ludwig 89
 Uildriks, Gonne van 206
 Underhill, Evelyn 310, 346
 Uyldert, Maurits 20
 Valença, E. 411
 Valeton, Isaac 102, 104, 105, 131-134, 136, 137, 142-147, 153
 Valeton-Ortt, Henriette Sophia (Henri) 55, 64, 71, 73, 75, 79, 87-105, 120, 130-150, 153, 171, 196, 205, 292, 296, 402, 432, 445, 453, 462

- Valk, Maurits van der 163, 283
 Varenhorst, B.J.F. 395
 Verdoorn, J.A. 118
 Verlaine, Paul 271, 386
 Verne, Jules 75, 119
 Versluys, W. 168, 204, 212, 327, 334, 335, 363, 364, 392, 413, 423
 Versluys-Poelman, Annette 423
 Verwey, Albert (pseud. Guido) 13, 19, 20, 149, 157, 158, 160, 163-169, 172, 174, 176, 177, 188, 189, 198, 203, 204, 208, 210, 212-215, 218, 221-223, 225-228, 258-260, 264, 270-273, 276, 288, 314, 316, 323, 335, 343, 346, 356, 360, 361, 363, 364, 367, 385, 396, 405, 420, 443
 Verwey-van Vloten, Kitty 102, 149, 151, 161, 226, 227, 259, 260, 327, 356
 Veth, Jan 2, 157, 163, 164, 168, 182, 183, 187, 193, 208, 210, 211, 216-218, 226, 227, 240, 241, 254, 258, 301, 314, 320, 326, 327, 353-356, 385, 388, 410, 443
 Veth-Dirks, Anna 354, 356
 Victoria, koningin 330
 Vijgh, Simon van der 427, 438
 Vis, Anna 375
 Vliet, J. van der 78, 79
 Vloten, Betsy van *zie* Betsy Witsen-van Vloten
 Vloten, Gerlof van 149, 151, 154, 258
 Vloten, Johannes van 90, 92, 111, 149, 151, 153, 178, 210, 219
 Vloten, Kitty *zie* Kitty Verwey-van Vloten
 Vloten, Martha van *zie* Martha van Eeden-van Vloten
 Vloten-van Gennep, J.E.H.G. van 149, 151, 153, 155, 270, 327, 351
 Vogelsang, W. 410
 Vogelsang-Hijmans, Jeanne 410
 Vogue, Eugène Melchior de 196
 Volkhovsky, Felix 283
 Voorbeytel, Jeanette (pseud. Biesterfeldt) 234, 321-327
 Vos, G. de 34
 Vos, Jan de 156, 358
 Vosmaer, Carel 163, 165, 172, 219, 272, 320
 Waals, Laurens van der 120, 252
 Wagenvoort, Maurits 387
 Wagner, Richard 76, 358, 387, 458
 Wallace, Alfred Russel 45, 246, 247, 253, 284, 293, 444
 Waller, Frans 50, 51, 74, 78, 99, 111, 119
 Wallis, A.S.C. *zie* Adèle Opzoomer
 Warmelo, Abraham van 36
 Warmelo, Dietlof van 383, 429
 Warmelo, Gerhard van (grootvader) 36, 94
 Warmelo, Gerhard van (oom) 84
 Warmelo, Nicolaas van 36, 128, 383
 Warmelo, Willem van (oom) 36
 Warmelo, Willem van (oudoom) 36
 Warmelo-ten Bosch, Christina Deliana van 36
 Weissenbruch, J.H. 161
 Welby, Emmeline *zie* Emmeline Cust-Welby
 Welby of Denton, William 330, 381
 Welby-Stuart Wortley, Victoria Alexandrina Maria Louisa 87, 242, 253, 329-333, 379, 381, 383, 384, 394, 412, 420, 442, 443, 459
 Wentges, R.T.R. 375
 Wermeskerken-Junius, Van *zie* Johanna van Woude
 Whistler, James A.M. 321
 Whitman, Walt 113, 417
 Wierdels, F.J.A.M. 126
 Wilde, Oscar 23, 380, 381
 Williams, Raymond 112
 Witsen, Anna 261
 Witsen, Willem 149, 163, 227, 228, 258, 259, 261, 267, 268, 283, 326, 352, 359, 362, 375, 389
 Witsen-van Vloten, Betsy 102, 149, 151, 155
 Witt, Johan de 206
 Wittgenstein, Ludwig 410
 Woolf, Virginia 14, 291
 Wordsworth, William 60, 80, 113, 172
 Woude, Dirk van der 438

Woude, Johanna van (= Van
Wermeskerken-Junius) 92, 93

Yeats, W.B. 23, 443

Zeehandelaar, I. 244

Zimmerman, Bertha 418, 420, 422, 432

Zola, Emile 114, 124, 159, 194, 196,
210, 218, 222, 275, 312, 376, 377,
395

Zurcher, Jan 178

Zurhaar, Christina *zie* Christina Borel-

Zurhaar

Zwaardemaker, H. 375

Curriculum vitae

Jan Fontijn werd op 9 februari 1936 in Amsterdam geboren. In 1954 behaalde hij te Amsterdam het diploma gymnasium-alpha. Na zijn militaire diensttijd ging hij in 1956 Nederlandse taal- en letterkunde studeren aan de Universiteit van Amsterdam. Na zijn kandidaatsexamen in 1960 was hij kandidaat-assistent bij W. Gs Hellinga. In 1964 legde hij het doctoraalexamen af met als bijvakken nieuwe geschiedenis en boekwetenschap. Hij werd leraar Nederlands aan het Spinozalyceum in Amsterdam. In 1966 werd hij aangesteld als wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Nederlandse letterkunde van de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde studies over Willem Frederik Hermans, Jan Arends, Witold Gombrowicz, J. J. Voskuil, Frederik van Eeden, Louis Couperus, Carry van Bruggen en Frans Coenen en was redacteur van bundels over avantgardistische en populaire literatuur. Als literair criticus was hij eerst werkzaam voor *Het Parool* en later voor *Vrij Nederland*. Zijn opstellen over mystiek, muziek en decadente literatuur rond 1900 werden in 1983 gebundeld in *Leven in extase*. Vanaf 1981 maakte hij deel uit van de redactie die zich tot doel heeft gesteld een kritische leeditie van de *Volledige Werken* van Louis Couperus tot stand te brengen.

Summary

Tweespalt (*Dichotomy*) describes the first forty years of the life of the Dutch writer Frederik van Eeden. Van Eeden, who was born in 1860 and died in 1932, was a many-sided personality: as well as being a psychiatrist, spiritualist, mystic and social reformer, he was also one of the most popular writers of the movement of the eighties in the Dutch literature. He was the author of novels, poetry, plays, reviews, and a series of studies on various subjects.

A biography in two volumes has been chosen on account of Van Eeden's wide variety of activities, the scope of his work, and the many ego-documents available to us. The first volume describes the years up to 1901, when, from a biographical point of view, a phase of his life came to an end: late in 1900 his novel *Van de koele meren des doods*, which represents a synthesis of his philosophy of life until that time, was published, while early in 1901, he began a new relationship and his father died.

The ego-documents vary considerably in quality and reliability. Among them are several attempts at autobiography, a record of his dreams, and the very detailed personal diaries which he kept throughout his life, as well as school essays, literary notes, and, last but not least, thousands of letters both to and from him. Since much of Van Eeden's work is autobiographical, every effort has been made to treat his life and work as one. In some instances, Van Eeden's literary work has enabled the biographer to identify fundamental problems in his life.

Largely because of the abundance of biographical material and the extent of Van Eeden's activities, the biographer has chosen to focus on the most important aspects of his life, although not to the exclusion of relevant detail. Wherever possible, the specific aspects are placed within the cultural context of the last decade of the nineteenth century.

There are several leitmotifs in the story of Van Eeden's life. Among his distinctive character traits were a deep restlessness, curiosity, and a thirst for knowledge. But this dynamic, positive attitude towards life was counter-balanced by negative characteristics: a fear of sexuality and a fear of death. The fear of sexuality, which first emerged during puberty, stayed with him

throughout his life. The transition from the childlike, uncomplicated experience of the erotic to the more adult experience was problematic for him. His fear of sexuality was accompanied by the romantic idealization of childhood and of the woman as a superior, moral being, as reflected in his adolescent romances with the English Molony girls and later Henriette Ortt. The latter relationship in particular is given considerable attention in the biography. After Henriette Ortt terminated their relationship in 1879, Van Eeden swore literary revenge and thoughts of her continued to haunt him throughout his life.

Van Eeden's fear of death is possibly rooted in the experiences of childhood: as an adolescent, he had witnessed the death of his friend and the suicide of his uncle.

A fundamental characteristic of his personality, which manifested itself clearly for the first time during adolescence, was his more than normal inclination towards ambivalence, a characteristic which would eventually express itself in the form of an agonizing inner discord. It was during adolescence that he began to worry about his hypocrisy. He would love to have had a solid, distinctive character, but was only too aware that in each person several personalities are concealed and that he was playing a role in life. There was a gap between the dynamic Frederik van Eeden and the brooding personality revealed in the diaries which he kept from the age of fourteen onwards. His hypocrisy was often the result of the strict norms which he used to judge himself and his environment and which he could never live up to. He was heavily prone to escapism. If the everyday reality became too much for him, he would eagerly indulge in daydreams.

It is possible that the ambivalence of Van Eeden's thoughts and feelings was aggravated by his upbringing and by his particular position within the family, as well as by hypocrisy. There were, after all, many contradictory elements in his upbringing. On the one hand, his father mocked Christianity and taught the young Frederik to view this religion critically, while on the other he would not allow him to miss catechization classes. Moreover, his father's ideas often conflicted with his mother's and Van Eeden thus grew up in an atmosphere of dissension. From a very young age he was forced to take sides in the arguments between his parents. Eventually the family became divided into two camps, with Frederik and his mother on the one side and his eldest brother Johan and his father on the other.

In Amsterdam, where he began studying in 1878, he developed a dislike for the city, seeing it as the centre of vice and decadence. He longed for the untainted nature of Haarlem and the security of this provincial town. He also developed a strong aversion for medical students with their crude forms of behaviour. During his study he became increasingly aware of the negative

aspects of science, particularly of the study of medicine, with its heavy emphasis on natural science. Although Van Eeden was rather critical of the Amsterdam student association, he nevertheless participated eagerly in its activities and even became its president.

While studying, he became engaged to Martha van Vloten, the daughter of the publicist Johannes van Vloten. He also came into close contact with painters and writers, particularly through the *Sint-Lucas* and *Flanor* Society. His ambition to become a writer, which had already emerged during secondary school, continued to develop. He wrote poetry, plays and short prose pieces. In 1884, towards the end of his study, he began *De kleine Johannes*, the symbolic fairy tale that was to bring him fame. This book, which reflects numerous literary influences, can be regarded as his literary, symbolical autobiography. Johannes, Van Eeden's alter ego, gradually separates himself from the parental authority, particularly from the world of his father. Finally, led by a Christlike figure, he chooses the difficult road to the mysterious city where mankind with all its suffering resides.

Shortly after completing *De kleine Johannes*, he was able to put his ideas into practice during a brief visit to Paris in November 1885, where he completed research for his dissertation on tuberculosis. He met a prostitute there who was addicted to opium. His platonic relationship with this woman was to inspire him to write the dramatic poem *Winfried*. It was written at a time in his life when as a writer he began to move in an ethical direction, the Christ imitation forming an important aspect of that development.

Van Eeden's attitudes towards literature were ambiguous. He had actively participated in launching *De Nieuwe Gids*, the literary periodical whose main purpose was to put an end to household poetry and pulpit-advocated literature. As an editor and contributor he played an important part in the editorial board. At the end of 1885 he had published *Grasspiertjes*, a biting satire on conventional poetry. Yet his opinions differed considerably from those of his fellow-editors. His earliest poems bore little resemblance to the poetry of the Eightiers; they did little to enrich the language and were almost entirely unoriginal as far as imagery was concerned. The prose of *De kleine Johannes*, with its clearly ethical overtones, is also quite unlike the dynamic prose and word-painting of the other Eightiers.

The dichotomy in Van Eeden's literary and emotional world is probably one of the causes of the creative impasse in which he found himself during the first years of his marriage to Martha van Vloten, whom he had wed in 1886.

Van Eeden's dissident opinions on literature led to clashes with the other Eightiers. That he also differed from them on moral issues became apparent in his response to Van Deyssel's *Een liefde* of 1888 and in his dispute with Van der Goes in the summer of 1888. His behaviour with friends was inconsistent.

He often acted unselfishly, providing both financial support and medical advice. And he took great pains to have the work of the other Eightiers published in translation in England. But he was also competitive, spiteful, and paternalistic on moral issues. To young people, such as Henri Borel, he was a friend and adviser; many entrusted him with their psychological problems and literary work.

In the late 1880s, as the reaction against the positivism of western culture intensified, Van Eeden became interested in psychiatry and spiritualism, the disciplines in which the investigation of the psyche was central. He had already become interested in hypnosis during his stay in Paris in 1885. In 1887 he started a practice as a psychiatrist in Amsterdam, together with Van Renterghem. Van Eeden also gained a reputation as a theorist. He was one of the first to suggest the existence of the double-self or unconscious. Hypnosis had convinced him that there was an as yet little known phenomenon which controlled the human psyche, guarded its memories, was the source of dreams and hallucinations, and even played a role in certain types of mental illness. Van Eeden's interest in his psychiatric practice dwindled steadily after 1891 and in 1893 he stopped altogether.

Psychiatry and spiritism were closely related in the nineteenth century. Through his contact with psychiatry and the Society for Psychical Research in England, Van Eeden developed a growing interest in spiritualism and paranormal psychic phenomena. He became friends with Frederic W. H. Myers, one of the founders of the Society, and began to exchange research data. Spiritualism lay somewhere between religion and science. Although Van Eeden was initially sceptical about spiritistic research, insisting on scientific criteria, he later became less critical.

As his interest in psychiatry and spiritism developed, so too did his concern for social issues. At first, as revealed in his play *Don Torribio*, he had been rather sceptical about social progress, but this changed around 1890 when he began demonstrating a clear social commitment. In often heated polemical discussions with his literary colleagues from *De Nieuwe Gids*, he indicated how radically his social ideals differed from their aesthetic principles. He believed in the social function of writing, although he understood only too well the aversion of writers for the banality of the masses and their desire for refinement and individualism. This ambivalence in his social ideas was to remain with him. His concern for the fate of 'the wretched of the earth' extended to animals as well. Vegetarianism and love of animals were for him related to morality, to feelings of compassion, which were so typically female.

In 1889 Van Eeden became involved in what was to become a long, platonic relationship with Betsy van Hoogstraten, a married woman with four children. This stormy relationship was dominated by feelings of aggression, guilt,

extreme tenderness, and thus by suffering. Van Eeden's inclination for suffering and for nourishing feelings of suffering is related to the revival of mysticism which took place during the last decade of the nineteenth century. The relationship with Betsy van Hoogstraten represented the end of his creative impasse. In the collection of poems entitled *Ellen* (1890), he praises love and suffering. Suffering is emphasized because marital fidelity makes it impossible for the two lovers to fulfill their passion. The nature of the relationship changed little after the death of Betsy van Hoogstraten's husband on 25 February 1892. Van Eeden had more or less completed the lyrical novel *Johannes Viator* by that time. In it he had come to terms with all his love relationships since childhood, including the relationship with Betsy van Hoogstraten. The main theme is the contrast between spiritual love and sexuality. After the publication of *Johannes Viator*, which was badly received, he became more or less estranged from his literary friends. He had already angered them in early 1892 when he misled them by publishing a critical article on himself and his work under the pseudonym of Lieven Nijland. This demonstration of perverse delight and self-torment clearly reveals the ambivalence of Van Eeden's character.

In the years 1893 tot 1900 Van Eeden made a name particularly as a mystic, spiritualist, social reformer and writer. After 1893 and the closing of his psychiatric practice in Amsterdam, he moved to the villa 'Dennekamp', built by the architect Berlage at Bussum. Friends and acquaintances visited him regularly there. He continued in these years to be a friend and adviser of young people, helping them with their psychological problems and advising them on their literary plans. He became rather isolated from the literary world when *De Nieuwe Gids* stopped publishing in 1894.

In late 1894 Van Eeden published his play *De Broeders*, in which the untenability of the Christian dogma of sin and punishment was a major theme. The contrast between the two brothers possibly reflects an autobiographical element. Van Eeden's preoccupation with mysticism, particularly the mysticism of Jacob Boehme and Madame Guyon, is evident in this work. He also expressed his heavily mystical philosophy of life in verse in *Het Lied van Schijn en Wezen*, the first volume of which was published in 1895. Here too the dualistic nature of Van Eeden's idealistic thought is revealed. The main theme is that the purpose of life, for all its appearances, is to find the holy way, the 'via sacra'.

Van Eeden had a close affinity with England. In the last years of the nineteenth century, he visited his English friends regularly, including the spiritualist Myers and the aristocratic Victoria Welby. He exchanged parapsychological data with Myers and took part in spiritualist séances. From 1898 onwards he experimented with his dreams and laid the foundation for his

'heldere dromen' (lucid dreams) theory. He developed a close friendship with Lady Welby, on whose estate he was always welcome. There was a brief rift in their friendship when he chose the side of the Boers in the Boer War. Lady Welby's concept of 'significs' was to have a strong influence on his thinking.

In 1897 Van Eeden published *Lioba*, a play set in the Middle Ages with fidelity as its central theme. Here, he dramatized his relationship with Betsy van Hoogstraten. The play represents his literary treatment of Sam van Hoogstraten's death and Betsy's subsequent feeling of guilt.

After 1897, Van Eeden became increasingly prominent as a social reformer. In a polemical article in *De Kroniek* which had been launched in response to an enthusiastic report by Marius Bauer on the coronation of Tsar Nicholas II of Russia in 1896, he had already demonstrated how radically his social ideas had changed. In 1897 and subsequent years, he became convinced that social injustice was primarily the result of the right of private ownership of property and of means of production. To combat this social evil, he proposed the so-called 'Rijkshoeven plan', which involved linking land nationalisation, cooperatives, and state intervention. When this plan was poorly received, he came with the idea of establishing a colony based on the ideas of Thoreau, in which the cooperative principle could be implemented. In the course of 1898 he bought land with borrowed money in the vicinity of Bussum, and built several houses on it. Walden became a reality. Various factors – organizational, social, financial and psychological – eventually led to its collapse.

Van Eeden wrote most of his novel *Van de koele meren des doods* in his hut at Walden. This story, about the life of a woman, represents the synthesis of his literary and philosophical ideas. The ambivalence so characteristic of his personality is also reflected. Many critics of the time considered it a scientific report of a psychiatric case and not the artistic product Van Eeden had intended it to be. It is unclear if the book is naturalistic or not: although it certainly has some features of the naturalistic novel, it is also different from it. Another ambiguous aspect in the book is Van Eeden's attitude towards women and sexuality.

In the final chapter of this book, Van Eeden is presented as the prototype of fin-de-siècle man in the sense that he is driven by change, uncertainty and ambivalence of thought and feeling. This ambivalence, which had its origins in both culture and character and sometimes took on Jekyll and Hyde proportions, is the leitmotif of Volume One of this Van Eeden biography.

Translation: Sherry Marx-Macdonald

